Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 91

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 91. Martinus Nijhoff, Den Haag 1976

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005197601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

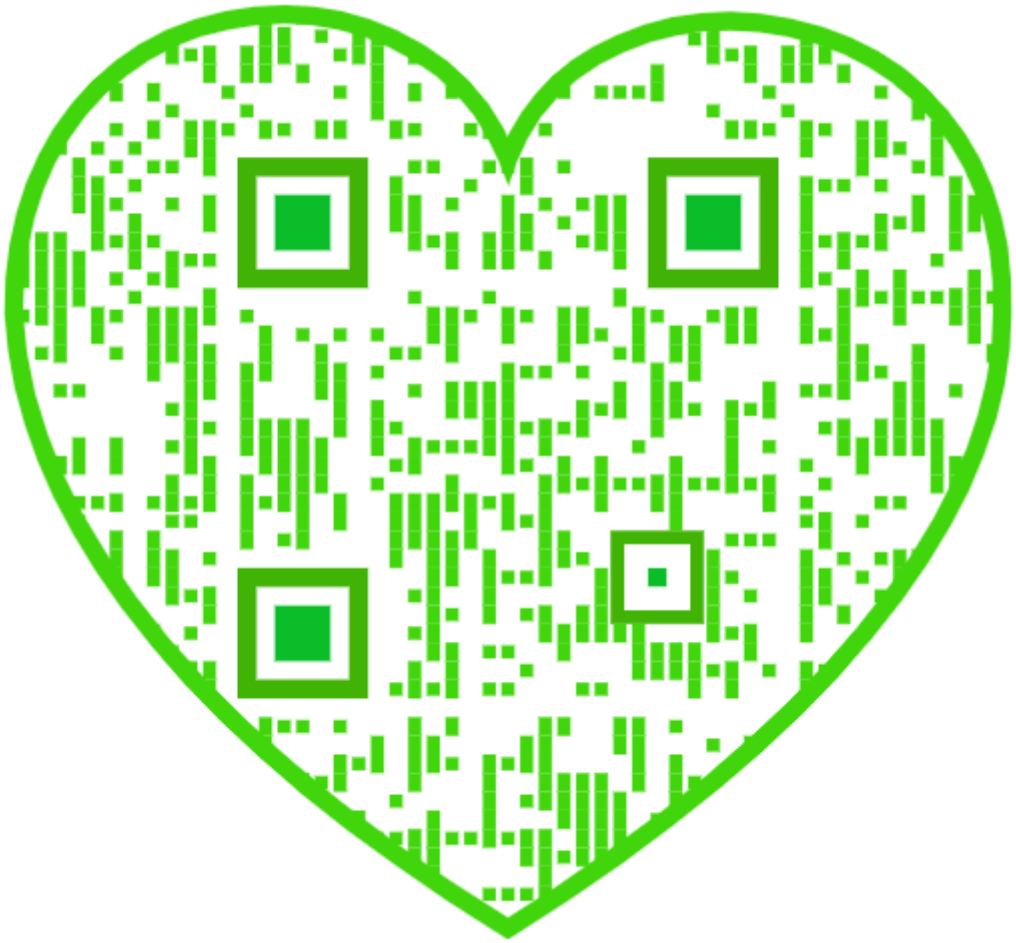

Hanze, Fugger, Amsterdam*

T.S. Jansma

Gaarne wil ik spreken over een onderwerp, waartoe enerzijds nieuwe literatuur, anderzijds lang in portefeuille gebleven bronnenmateriaal de gelegenheid biedt. Dat onderwerp wordt hier samengevat onder de titel: Hanze, Fugger, Amsterdam, omdat die drie elementen, in relatie met elkander, er deel van uitmaken. De tijd beslaat in hoofdzaak de vier eerste decenniën van de zestiende eeuw.

Amsterdam, om daarmede te beginnen, treffen wij nog aan in de fase van 'het kleine Amsterdam', om de naam van een recente tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum te gebruiken, doch dit uitsluitend in tegenstelling met 'het grote Amsterdam', gezien uit de zeventiende en achttiende eeuw. In de tijd zelf gold Amsterdam als een stad van middelbare omvang, middelbaar vergeleken bijvoorbeeld met de grote steden der Zuidelijke Nederlanden; allereerst Antwerpen, maar toch ook Brussel, Gent en Brugge. Amsterdam komt hier ter sprake in zijn typische functie van gespecialiseerde haven voor de Oosterse handel en scheepvaart van de grote stapelmarkt Antwerpen. Om ons een idee te vormen van de omvang van de stad, naar uitgestrektheid - wij beschikken over het kaartbeeld voor het laatste der door mij aangegeven decennia, 1538 en 1544 -, en naar bevolkingssterkte: de 'Informacie' van 1514 en de oudste quohieren van de tiende penning[1]. Het is jammer, dat wij voor de 'Informacie' van 1514 alleen over een vrij slordig afschrift uit de tweede helft der zestiende eeuw beschikken, dat bovendien naar een kennelijk weinig zorgvuldige transcriptie ruim honderd jaar geleden door R. Fruin is uitgegeven[2]. Het ware te wensen, dat een historisch geschoold filoloog of een filolo-

* Afscheidscollege - in verkorte vorm uitgesproken - bij het neerleggen van het professoraat in de Economische en Sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam op 9 november 1974.

1. De geschilderde vogelvluchtkaart van 1538 en de houtsnedekaart van 1544, beide door Cornelis Anthonisz. R. Fruin, ed., *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden, 1866). Quohieren van de tiende penning betreffende Amsterdam, zie *Archieven van de Staten van Holland en de hen opgevolgde gewestelijke besturen*, I.P.A. Meilink, *Archieven van de Staten van Holland vóór 1572* ('s-Gravenhage, 1929) inv. nrs. 155, 456, 551, 892, 1206.
2. Vóór de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden tot uitgave besloot, was een afschrift van het op het (Algemeen) Rijksarchief berustende handschrift vervaardigd door 'iemand die aan het Archief werkzaam en in zulken arbeid ervaren was'. Zie Fruin, *Informacie 1514*, voorbericht, v. Over het handschrift van de 'Informacie 1514', vergelijk E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, X, *Bouwstoffen*, II (G.I. Lieftinck) ('s-Gravenhage, 1941-1952) artikel 723, p. 347; vergelijk over het handschrift van de 'Enqueste', *ibidem, Bouwstoffen*, I (Willem de Vreese) artikel 409, p. 289.

gisch onderlegd historicus na ruim honderd jaren zijn krachten eens zou wijden aan een nieuwe uitgave. Hetzelfde geldt trouwens voor de Castor bij deze Pollux: de 'Enqueste' van 1494, waarvan het enig bekende, slordige handschrift, dat op het Gemeente-Archief te Rotterdam berust, uit de tweede helft der zestiende eeuw dateert. Voor Amsterdam geeft de 'Informacie' het (verbeterde) aantal van 2.532 haardsteden[3]. Bij toepassing van een reductie-factor vijf (naar Mols)[4] levert dat 12.560 inwoners. Kijken wij voor het einde van onze periode nu naar de quohieren van de tiende penning (1547, 1557, 1562) dan vermeldt het quohier van 1547 het aantal van 2.935 huizen, wat zou wijzen op een merkwaardig geringe stijging sinds 1514: enig wantrouwen is daarbij wel gewettigd. In ieder geval valt sindsdien een snelle toeneming te constateren: in 1557 4.943 huizen, in 1562 5.728 (28.640 inwoners!)[5]. Bij toepassing van dezelfde reductie-factor vijf zouden wij voor 1547 op het (dubieuze) aantal van ca. 14.000 inwoners komen.

Bezien wij nu het bedrijfsleven van Amsterdam aan de hand van de oude literatuur met daarbij gevoegd het recent verschenen, posthume boek van Posthumus, *De uitvoer van Amsterdam 1543-45*[6], dan blijkt, dat het algemene beeld zich sinds de tweede helft van de vijftiende eeuw maar in beperkte mate heeft gewijzigd. Voor die laatste periode onderscheidde Posthumus in zijn boek over de Oosterse handel een middeleeuwse en een moderne sector[7]. Bij de laatste vielen beginnende vroegkapitalistische trekken op te merken, bijvoorbeeld in de lakennijverheid, sinds het begin van de zestiende eeuw in het bijzonder in de lakenververij, waarschijnlijk met een nieuw procédé[8]; ook de zeepziederij valt te vermelden, waarvan het product eveneens geëxporteerd werd. Ook handel en scheepvaart vertoonden kapitalistische elementen, tot uiting komend onder meer in de penetratie van Amsterdams kapitaal in Waterland en verdere gebieden benoorden het IJ. Daarnaast waren er echter bedrijfstakken met vaak restrictieve bepalingen in de corporatieve sfeer ten aanzien van uitgroei van het bedrijf van één vakgenoot boven dat van zijn vakbroeders (dit gold zelfs nog voor de lakenweverij): deze zogenaamd 'middeleeuwse' sector bleef een belangrijk deel van het totale bedrijfsleven uitmaken. In de beginnende

3. Verbeterd uit 2.932, vergelijk Fruin, *Informacie 1514*, 180.
4. R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle* (3 dln; Leuven, 1954-1956) II, 100, 129.
5. Vergelijk J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam*, I, *1512-1611*. RGP, LXIX ('s-Gravenhage, 1929) xxv.
6. (Leiden, 1971).
7. N.W. Posthumus, *De Oosterse handel te Amsterdam. Het oudst bewaarde koopmansboek van een Amsterdamse vennootschap betreffende de handel op de Oostzee 1485-1490* (Leiden, 1953) 37 vlg.
8. Posthumus, *Uitvoer van Amsterdam*, 28.

zestiende eeuw zag Posthumus in de scheepsbouw nog weinig vertier[9], samenhangend met een crisis in de scheepvaart door exogene factoren: oorlogen en Sontblokkades. Het is duidelijk, dat ondanks het bestaan van verschillende nijverheidstakken handel en scheepvaart op de voorgrond stonden, maar beide hadden het telkens opnieuw zwaar te verduren gedurende de eerste veertig jaar van de zestiende eeuw. De situatie om de Sont neemt daarbij een centrale plaats in.

Destijds wezen wij al op de betekenis van de Sontvaart in een bespreking van de Hollands-Wendische oorlog, 1438-1441[10]. De politieke constellatie om de Sont vormt, stellig sinds de vroege vijftiende eeuw tot diep in de zeventiende, een grondthema in de geschiedenis van Holland, later van de Republiek[11]. De moeilijkheden, die zich in de hier behandelde periode hebben voorgedaan tussen Holland, bovenal Amsterdam, en de Wendische steden, en daarvan in toenemende mate niet meer dan de helft van deze 'zes steden', te weten Lübeck, Hamburg en Stralsund, waren inderdaad een erfenis van de vijftiende eeuw. Het afweermiddel, dat de Wendische steden tegen de Hollandse (en Engelse) concurrenten trachtten te hanteren, was de stapelpolitiek ten opzichte van het Hanzekantoor Brugge: de kooplieden van de Duitse Hanze moesten de zogenaamde stapelgoederen op de markt van Brugge inkopen, in de eerste plaats het laken, en er de 'Oosterse' stapel- of 'kostele' goederen[12] ter markt brengen. In 1470 werd in de lijn van die stapelpolitiek de zogenaamde 'grote reformacie' van de stapel aan de orde gesteld, waarbij Lübeck van Brugge een dwangstapel voor het stapelgoed trachtte te maken. Dit streven bleef zonder succes, maar Lübeck stelde deze zaak ook later telkens opnieuw als onderwerp van onderhandelingen aan de orde[13]. Overigens, zelfs al mochten de Hanzekooplieden, de 'Oosterlingen', Hollands laken willen inkopen, dan zou dat, daar het alleen op de Brugse markt of gedurende de marktperioden op de vier vrije Brabantse jaarmarkten te Antwerpen en Bergen-op-Zoom mocht geschieden, toch de concurrentie-positie van het Hollandse product ten opzichte van het Vlaamse en Brabantse ongunstig beïnvloeden doordat de vrachtkosten hoger werden en ook de te Brugge verschuldigde rechten het product duurder zouden maken dan bij directe versche-

9. Posthumus ziet eigenlijk pas opleving in de scheepsbouw kort vóór 1538. *Ibidem*, 42.
10. 'Philippe le Bon et la guerre hollando-wende 1438-1441' (1960), nu herdrukt in *Tekst en uitleg* ('s-Gravenhage, 1974) 72 vlg.
11. Vergelijk bijvoorbeeld *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, VI (Utrecht, 1953) 98 vlg. Interessant is daarnaast, hoe grote betekenis Zweden en Denemarken eraan hechtten, zelfs op ogenblikken dat Zweden, respectievelijk Denemarken, met de Republiek in oorlog was, dat zij haar functie als transporteur en distributeur van het Oosters goed kon blijven vervullen. Zie V. Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century* (Baltimore, 1950) 102 vlg (1659, 1665, 1673).
12. Het betrof metalen als koper, ijzer en tin, was, vetten, wol, vlas, hennep, linnen, pelterijen, barnsteen enz.
13. H. Rogge, *Der Stapelzwang des hansischen Kontors zu Brügge im 15. Jahrhundert* (Inaug. Diss.; Kiel, 1903).

ping van Amsterdam naar de Oostzee nodig was. Vandaar de verbeten afweer tegen die plannen door de Hollandse kooplieden, die handel dreven op het Oostzeegebied. Hun stem weerklonk het luidst in Amsterdam.

De politieke verhoudingen waren in het Noorden bij voortduring gecompliceerd door de verhouding Denemarken-Wendische steden en de situatie van de rijken Noorwegen en Zweden, die althans nominaal, maar vaak ook *de facto*, vooral sinds de unie van Kalmar (1397), tot de kroon van Denemarken behoorden. Maar voor en na deden zich moeilijkheden voor: zo onder de regering van koning Hans (Johan), 1481-1513, toen, na 1500, Zweden onder Sten, later onder Svante Sture, in opstand kwam, waarop de koning van de Wendische steden afbreking van de handelsbetrekkingen met Zweden verlangde. Die betrekkingen waren zeer belangrijk, en daarom legden de steden geringe animo aan den dag om op dat verlangen in te gaan. De traditioneel geworden Deense politiek leidde vervolgens tot toenadering tot Holland. Daarop gaf Lübeck aan de verlangens van Denemarken toe; het wist het reeds labiele Wendisch-Brugse front te herstellen en van keizer Maximiliaan, als regent voor zijn kleinzoon Karel V, een mandement te verkrijgen, waarbij de Hollandse koopman de handel op Denemarken werd verboden. Toen Lübeck kort daarop opnieuw in oorlog geraakte met Denemarken, publiceerde de stad het zorgvuldig geheim gehouden mandement, waarop Holland binnen de kortste keren, ongetwijfeld met rinkelende argumenten, de intrekking van het mandement door Maximiliaan verkreeg[14].

Wij laten het bij deze ene episode als voorbeeld en kunnen kort en goed constateren, dat de herhaalde moeilijkheden in de omgeving van de Sont aanleiding gaven tot talrijke Sontblokkades, die de 'Oosterse' handel en scheepvaart, levensvoorwaarden voor Amsterdam en zijn 'Ökonomische Landschaft': Waterland, Noorderkwartier, West-Friesland en waartoe ook een deel van Westerlauwers Friesland gaat behoren[15], zeer ongunstig beïnvloedden. Daarnaast valt nog te wijzen op de ellende der Gelderse oorlogen onder Karel van Egmond met zijn secondanten Maarten van Rossem te land en Grote Pier ter zee. Brandstichting op het platteland van Holland, plundering van Den Haag en bedreiging van Amsterdam vanuit het door de Geldersen bezette Nedersticht of het door hen genomen stadje Weesp en het Muiderslot waren hier een uitvloeisel van. Ondanks tal van keuren in het Amsterdamse keurboek B uit de jaren 1504-1508 en later, 'brandpreventie' 'avant la lettre': afbraak van huizen tussen St. Anthonispoort en IJ[16], werden toch sche-

14. Vergelijk Ludwig Lahaine, 'Die Hanse und Holland von 1474 bis 1525', *Hansische Geschichtsblätter*, XLV, Jahrgang 1918 (1919) 235 vlg, 241 vlg.; Friedel Vollbehr, *Die Holländer und die deutsche Hanse*. Pfingstblatt XXI des Hans. Geschichtsvereins (Lübeck, 1930) 61 vlg.
15. F. Ketner, *Handel en scheepvaart van Amsterdam in de vijftiende eeuw* (Leiden, 1946) 147.
16. J.C. Breen, ed., *Rechtsbronnen van Amsterdam* ('s-Gravenhage, 1902) 401, 405, 411, 413, 414, 415, 418, 421, 430.

pen en voorraden van de onbeschermde Lastage in brand gestoken bij een Gelderse commando-raid. Na november 1511 (1516?) werd daarom de Monkelbaanstoren als bescherming met de Oude Schans gebouwd. In de volgende decennia had de reeks Franse oorlogen een funeste invloed op de westvaart (waaronder de zoutvaart op de Franse westkust en verder zuidwaarts) en de haringvisserij.

Posthumus heeft grote betekenis gehecht aan een zijns inziens nieuw begrip: de 'zeevaerdige' of 'zeewaerdige neringhe', dat voorkomt in een door hem voor het eerst gepubliceerde ordonnantie van deze nering van 1513[17]. In die ordonnantie regelde de vroedschap de benoeming van vier van de aanzienlijkste burgers, deskundig op het terrein van de zeevaart, en belastte hen met het onderhouden van bestaande keuren en het ontwerpen van nieuwe. Zij worden ook als 'oldermans' aangeduid. Zij moesten de ontvangen pachtgelden van de paalkist (oorspronkelijk het fonds gevormd door de opbrengst van het paalgeld) beheren, evenals de inkomsten uit het zogenaamde lastgeld dat geheven werd van schepen, die om Kaap Schagen voeren (1 stuiver per last), en van schepen uit Engeland, Schotland en de 'kleine Oost', dat is de Duitse bocht en Noorwegen, komend (½ stuiver per last). De aangewezen deskundigen konden de inkoop van rogge, zout (waarschijnlijk toch wel afkomstig uit de baai van Bourgneuf of Brouage), hout etc. in Danzig en elders in Oostland regelen ten algemenen nutte, ter voorkoming van prijsstijging. Zij moesten ook optreden als 'waardeins' (opzichters) bij de touwslagerijen. Reeds in 1508 bleken Amsterdam en de andere Zuiderzeesteden overleg te plegen over het vaststellen van een datum betreffende het uitzeilen der schepen (na de 'winterlaghe'). Dat uitzeilen betrof evenzeer 'naar Westen' als 'naar Oosten'. Daarbij waren bij overtreding boetes voorzien, waarvan één derde aan de landsheer, één derde aan de stad van de aanbrenger zou komen en één derde 'tot behoeff der ghemenen vloete' zou strekken. Waarschijnlijk is daarbij aan convoyering gedacht. Ook het lastgeld (wel vermeerderd met de opbrengst van de paalkist) was hiervoor in 1513 mijns inziens bedoeld. In 1513 is wel over de aankomst van schepen in Zeeland gesproken, maar de westvaart viel blijkbaar (nog) niet onder de regeling van dat jaar. Wellicht was het Franse gevaar toen nog niet acuut. Volgens mij is onder 'zeevaerdige neringhe' eenvoudig te verstaan: zeevaart en de hoofdtaak van de 'oldermans' (niet de hoofden van een of andere corporatie) moet bestaan hebben in de zorg voor het convoyeren van schepen van en naar de Oostzee, naast vaart op Engeland en Schotland en de Duitse Bocht.

Samengevat: noch voor de tweede helft van de vijftiende, noch voor de eerste helft van de zestiende eeuw valt voor Amsterdam, en evenmin voor Leiden (wolindustrie) en Haarlem (bierbrouwerij) zulk een uitgesproken vroegkapitalistische economie te constateren, dat daaruit tot een economische 'Überlegenheit der Hol-

17. Posthumus, *Uitvoer van Amsterdam*, 17 vlg.

länder' in hun concurrentiestrijd tegen de Wendische steden zou mogen worden besloten. Klaus Spading, historicus uit de DDR, meent deze namelijk in een recente studie *Holland und die Hanse im 15. Jahrhundert*[18.] te moeten aannemen. Blijkbaar behoort deze 'Überlegenheit' meer tot het marxistisch credo dan dat deze op onweerlegbare bewijzen - waarbij dan toch een gedetailleerde vergelijking van de vroegkapitalistische ontwikkeling van Holland (Amsterdam) enerzijds en de Wendische steden (Lübeck) anderzijds noodzakelijk zou zijn - zou berusten. Naar de door Spading aangehangen opvatting zouden Lübeck en zijn satellieten toen nog in een 'feodale' fase hebben verkeerd. De aanzetten tot vroegkapitalisme, bijvoorbeeld bij handel en scheepvaart, in Amsterdam wil ik niet ontkennen, maar een verdere voortschrijding in economisch kapitalistische richting van Holland in vergelijking met de Wendische steden acht ik onbewezen, ja zelfs onwaarschijnlijk.

Tijdens één der conflicten tussen de Wendische steden en de Deens-Hollandse bondgenoten deed zich in 1511 een geruchtmakend incident voor. Bij Hela (Pools Hel) tegenover het tegenwoordige Gdynia op een lange landtong aan de Danzigse bocht, had een Lübeckse oorlogsvloot een koopvaardijvloot van 250 met koren, hout, was, 'tonnengoed' en koper geladen Hollandse, Friese, Deense, Hamburgse en Kampense schepen, die zich voor de retourvaart naar het westen gereedmaakte, overvallen. Ze viel deels in Lübeckse handen, ging gedeeltelijk verloren, terwijl slechts weinig schepen ontkwamen. Aldus geeft Lahaine[19.] de gebeurtenis weer. De voorlaatste schrijver van een boekje over *Die Holländer und die deutsche Hanse* (1930), Friedel Vollbehr, spreekt alleen van een grote Hollandse vloot[20.]. Wat hij niet vermeldt is de lading en met een deel van die lading, waarschijnlijk aan boord van enige Hollandse schepen, is iets bijzonders aan de hand.

Zij bestond uit koper. Nu werd ook vroeger koper uit Danzig verscheept: dit was afkomstig uit kopermijnen uit Opper-Hongarije, de Karpaten (nu Slowakije). Koper en lood werden via Krakau naar de Pruisische steden verhandeld door Hongaarse kooplieden, die deze metalen aan Hanzekooplieden overdeden. Deze koperuitvoer van Danzig ging naar Lübeck, en ook voor een klein deel verder naar het westen. Stark[21.] geeft uitvoercijfers van koper uit Danzig voor 1490-1492 en koperinvoercijfers uit Danzig te Lübeck, 1492-1496. Ook werd Zweeds koper, afkomstig uit Stora Kopparberg bij Falun[22.], van Stockholm naar Lübeck uitgevoerd. Vandaar kon het, zoals wij gezien hebben, als stapelgoed naar Brugge worden geëxpedieerd. Voorts was er nog koper, dat uit Centraal-Europa het westen bereikte,

18. Klaus Spading, *Holland und die Hanse im 15. Jahrhundert. Zur Problematik des übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus* (Weimar, 1973).
19. Lahaine, 'Die Hanse und Holland', 247.
20. Vollbehr, *Die Holländer*, 62.
21. Walter Stark, *Lübeck und Danzig in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts* (Weimar, 1973) 129 vlg.
22. E. Heckscher, *Economic History of Sweden* (Cambridge (Mass.), 1953) 44.

bijvoorbeeld aangevoerd via Dordrecht naar Antwerpen uit Thüringen (Mansfeld) of Tirol (Schwaz) voor rekening van Neurenbergse kooplieden[23].

Het bij Hela door Lübeck gekaapte koper, een aanzienlijke hoeveelheid van 102 last, dat is 204.000 kg, moet weliswaar ook uit Hongarije afkomstig zijn geweest, maar het was eigendom van de firma Fugger en de bestemming moet Antwerpen of Amsterdam zijn geweest. Hier enkele woorden over de drijvende kracht van deze onderneming: Jacob II Fugger de Rijke (1489-1525)[24]. De grote bloei van de onderneming onder zijn leiding was door enige generaties Fugger voorbereid, sinds Hans Fugger[25] uit het dorp Graben in 1367 naar Augsburg was gekomen en zich daar ongetwijfeld op het weven had toegelegd. Precies een eeuw later, in 1467, nam Jacob I Fugger 'von der Lilie' in het 'Steuerbuch' van Augsburg van drieënzeventig aangeslagenen de zevende plaats in[26]. Ofschoon Jacob II de jongste zoon was en aanvankelijk voor het priesterschap bestemd, werd hij na de dood van twee oudere broers in de firma opgenomen, na een leertijd in Venetië. Het oorspronkelijke koopmanshuis ging zich onder de naam van de zoons van de stichter, Ulrich Fugger und Gebrüder (Georg, Jacob II) von Augsburg, onder andere bezighouden met investeringen in koper- en zilvermijnen, waaronder mijnen bij Salzburg. Sinds 1485 waren de gebroeders crediteuren van hertog Sigismund 'der Münzreiche' (in zijn geval een misplaatst epitheton) van Tirol, waarvoor de schuldeisers schadeloos werden gesteld uit de opbrengst der zilvermijnen.

Zoals de oudere tak Fugger 'vom Reh' - spoedig failliet gegaan na aanvankelijke voorspoed - knoopte ook Fugger 'von der Lilie' connecties aan met de Romeinse curie (1495). Hij verrichtte daarvoor bankzaken als overmaking van de opbrengst der Pieterspenning uit verschillende, onder andere Scandinavische, landen naar Rome. Hetzelfde gebeurde met de baten van de spoedig beruchte aflaathandel. De Habsburgers werden voor hun financiering steeds sterker van de Fuggers afhankelijk: na Sigismund van Tirol, ook de roomskoningen en keizers: Maximiliaan, Ferdinand I en Karel V, speciaal in verband met diens verkiezing tot keizer. Wanneer

23. In 1490 voerde een Dortse wagenvoerder, komend uit Oudenbosch, te Antwerpen koper aan voor rekening van een burger van Neurenberg; in 1491 langs dezelfde route 30 karren met koper voor rekening van een andere Neurenberger; in 1502 messing van Keulen (waarschijnlijk met behulp van kalmijn gefabriceerd in de omgeving van Aken): dit koper moet afkomstig zijn uit Thüringen (Mansfeld) of Tirol (Schwaz). Zie R. Doehaerd, *Etudes anversoises*, II (Parijs, 1962) nrs. 208, 483; no 1112 (vergelijk reeds nrs. 485, 1491).
24. Uit de omvangrijke literatuur noemen wij: Max Jansen, *Jakob Fugger der Reiche. Studien und Quellen*, I (Leipzig, 1910); Jakob Strieder, *Jakob Fugger der Reiche* (Leipzig, 1926); G. von Poelnitz, *Jakob Fugger, Kaiser, Kirche und Kapital in der oberdeutschen Renaissance* (2 dln; Tübingen, 1949-1951).
25. Aldus onder meer Von Poelnitz, *Jakob Fugger*, I, 5. Volgens J. Strieder, *Zur Genesis des modernen Kapitalismus. Forschungen zur Entstehung der grossen bürgerlichen Kapitalvermögen am Ausgange des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit, zunächst in Augsburg, München und Leipzig* (2e dr.; München-Leipzig, 1935) 163, was de eerste Fugger, in 1367, te Augsburg, Ulrich.
26. Strieder, *Genesis*, 15, tabel 8.

in 1494 een Fuggervestiging in Antwerpen tot stand gekomen is, kan men zeggen, dat Fugger hiermede als het ware in het interesse-gebied van de Hanze binnendrong. Maar het door Fugger bestreken gebied was nog veel groter: ook op het Iberisch schiereiland zijn de belangen van Habsburg en Fugger hoe langer hoe meer verstrengeld, al dient gezegd dat Jacob II en na hem zijn neef Anton Fugger steeds voor rugdekking van zijn ondernemingen heeft trachten te zorgen (onder andere door overeenkomsten met Polen).

Juist de aan keizer en landsheren verstrekte credieten brachten voor de Fuggers steeds groter mijnbouwbelangen met zich mede, daar de metaalrijkdom van hun landen de - vaak enige - zekerheid vormde, die de vorsten aan Fugger (en de andere crediteuren als de Zuidduitse handelshuizen Welser, Höchstetter, Manlich, Imhoff etc.) voor hun credieten konden bieden voor de aan de debiteuren verstrekte bedragen, daar hoofdsom noch rente gerestitueerd of betaald werden.

Sinds 1494 ontstond een samenwerking tussen Ulrich Fugger und Gebrüder von Augsburg en de mijnspecialist Johann Thurzo te Krakau. De Fugger-firma ging toen een vennootschap aan met de 'Thurzosche Handelsgesellschaft', de zogenaamde 'Gemeine Ungarische Handel', die onafhankelijk was van beide ondernemingen. Het centrum van de kopermijnen in Hongarije was Neusohl (nu Banská Bystrica[27.]). Ook andere ondernemingen van het Zuidduitse vroege kapitalisme interesseerden zich hier en elders in de mijnbouw, onder andere in koper en zilver in Tirol, Karinthië en Thüringen. Door het eerste zogenaamde kopersyndicaat van 1496 werden aan de Fuggers, Gossembrodts en Herwarts jaarlijks 24.000 centenaar Tirools koper ter beschikking gesteld door de firma Baumgartner om die in Venetië te verkopen[28.]. Men kan zeggen, dat hiermede een reeks kartels in het leven geroepen is, die een prijs- en productieregeling beoogden. Hiertegen verzette zich meer en meer de publieke opinie, zoals die tot uiting kwam in de vermaningen der boetepredikers van de kansels en in geschriften onder andere van Ulrich von Hutten en Luther[29.]. Op verschillende rijksdagen trachtten de conservatieve krachten tot een soort anti-monopolie-wetgeving te komen, omdat hier met de zogenaamde 'voorkoop' werd gehandeld, in strijd met de middeleeuwse economische ethiek. Dat de Fuggers niet veroordeeld zijn, danken zij aan de krachtige bescherming van keizer en paus en andere wereldlijke en geestelijke debiteuren, die in geval van veroordeling niet op verder crediet behoefden te rekenen.

27. Stark, *Lübeck und Danzig*, 129.
28. Jansen, *Jakob Fugger der Reiche*, 52 vlg. Spoedig is deze overeenkomst gevolgd door die van 12 maart 1498, vergelijk Von Poclnitz, *Jakob Fugger*, I, 93-98.
29. J. Strieder, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen, Monopole, Kartelle und Aktiengesellschaften im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit* (2e dr.; München-Leipzig, 1925) 63 vlg.; vergelijk Pierre Jeannin, *Les marchands au XVIe siècle* (Parijs, 1957) 67 vlg.; Hermann Kellenbenz, 'Der Pfeffermarkt um 1600 und die Hansestädte', *Hansische Geschichtsblätter*, LXXIV (1956) 28 vlg.

Op zichzelf zijn deze monopolia niet iets nieuws. Zo kende de vijftiende eeuw het Romeinse (Roomse) aluinmonopolie, waarbij de Kerkelijke staat kon profiteren van de vindplaats op zijn territoir bij Tolfa[30], de zestiende eeuw kende de monopolia, behalve voor metalen, ook bijvoorbeeld voor specerijen[31]. Ten aanzien van de mijnbouw kan gelden, dat speciaal daar kapitalistische penetratie voor de hand lag, omdat zo grote investeringen nodig waren bij het winnen der metalen.

Nieuwe, kostbare procédés werden sinds het midden der vijftiende eeuw toegepast: kwikzilver voor het verkrijgen van zilveramalgaam uit het zilvererts, waaruit (nagenoeg) zuiver zilver kon worden gewonnen. Een loodprocédé voor het afscheiden van het zilver, waar het vermengd met koper voorkwam, vond toepassing in het zogenaamd 'Saiger-Verfahren', waarbij het zilver in lood kon worden opgelost[32]. Grote beleggingen waren vereist voor de niet alleen in Neusohl, maar ook in Karinthië (bij Villach), in Thüringen en Tirol verrijzende 'Saigerhütten'. Typerend is, dat het koper uit Neusohl niet alleen via de Oostzee naar het westen werd verscheept, maar dat ook door verdragen met vorsten, door wier gebied het transport moest plaatsvinden, een débouché naar Venetië verzekerd werd[33]. Het koper was wellicht het meest spectaculaire handelsgoed der Fuggers en andere Zuidduitse handelshuizen. Het had, samen met tin, strategisch-militaire betekenis: het leverde brons aan de in dit tijdvak van groeiend oorlogzuchtig mercantilisme onverzadelijke geschutgieterijen[34]. Het koper is in de eerste helft van de zestiende eeuw, in tegenstelling met het zilver waarvan in een vroeger stadium overproductie was ingetreden, gedurende langere tijd sterk in prijs gestegen, zodat, wanneer in deze toch zeer riskante branche de zaken goed gingen, grote winsten konden (en moesten) worden gerealiseerd.

Na deze lange uitweiding keren wij terug tot de kaap van het Fugger-koper bij Hela. Het zag er eerst naar uit, dat Fugger, met steun van de koning van Hongarije,

30. Jean Delumeau, *L'alun de Rome, XVe-XIXe siècle* (Parijs, 1962); H. van Werveke, *Brugge en Antwerpen. Acht eeuwen Vlaamse handel* (Gent, 1941) 103 vlg.
31. Strieder, *Studien*, 107.
32. Vergelijk bijvoorbeeld H. Aubin (†) en W. Zorn, *Handbuch der deutschen Wirtschaftsgeschichte*, I (Stuttgart, 1971) 342 vlg.
33. Jansen, *Jakob Fugger der Reiche*, 139 vlg.
34. Voor de grote betekenis van het koper in het geheel der economische bedrijvigheid van de Fuggers vergelijk de inventaris van 1527: Jacob Strieder, *Die Inventur der Firma Fugger aus dem Jahre 1527*. Ergänzungsheft XVII der Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft (Tübingen, 1905) 47, 79; zie ook Von Poelnitz, *Anton Fugger*, I (Tübingen, 1958) 454, noot 138 en de inventaris van 1533. *Ibidem*, 616 vlg., noot 148.
Op de strategische betekenis van het bezit van het centrale metaalertsgebied van het Europese continent in de strijd tegen de Turken wijst Von Poelnitz, *Anton Fugger*, II, i (Tübingen, 1963) 218 vlg., helaas zonder verwijzing naar gelijktijdige bronnen (ca. 1540): 'Wer Kupfer, Silber, Blei, Eisen ["Zinn" ware aan het lijstje nog toe te voegen] und Quecksilber Europas kontrollierte, war der unbestrittene Herr des Erdteils. Verlor der Imperator diesen Besitz, dan schlug die letzte Stunde des Sacrum Imperium'.

een procedure tegen Lübeck voor het 'Reichskammergericht' aanhangig zou maken, nadat pogingen bij curie en keizer om Lübeck met interdict c.q. rijksban te treffen, mislukt waren. Lübeck verweerde zich met de eis, de zaak voor de Rijksdag te brengen, wat gelegenheid zou bieden de onwettige monopolie-tendenties van de Fuggers aan de orde te stellen[35]. Daarop bond Fugger in en kocht zijn eigen partij koper voor 8.000 mark-Lüb. terug.

Welke rol het Zweedse koper in het streven der Fuggers naar een monopolie heeft gespeeld, is niet erg duidelijk. Na een periode van zeer hoge uitvoer aan het eind van de vijftiende eeuw uit Stockholm naar Lübeck is de uitvoer van Hongaars koper via de route Danzig-Antwerpen in 1510 en volgende jaren zeer sterk gestegen en de Zweedse export teruggevallen. Het blijft onzeker of een voorafgaande overmatige exploitatie of bergstortingen daarbij een rol hebben gespeeld. Heeft Fugger pogingen gedaan tot contrôle van de Zweedse productie[36]? In 1520 ging het gerucht, dat Fugger-steun aan Christiaan II van Denemarken zou kunnen leiden tot een concessie aan Fugger voor Zweedse koperwinning[37]. Eventueel kan ook in de jaren dertig een verzadiging van de kopermarkt zijn ingetreden: wij zagen reeds dat de Fuggers geweldige kopervoorraden in Danzig hadden[38].

In de jaren twintig dreigde bij de Fuggers een crisis ten aanzien van het Hongaarse koper. Tengevolge van het opdringen van de Turken, verkeerde de Hongaarse koning Lodewijk II in schreeuwende geldnood en daardoor liet hij zich verleiden tot geknoei met zijn munt; hij liet een 'nieuwe Hongaarse gulden' slaan met een veel hoger kopergehalte[39]. Tegelijk kwam er een massale aanval op de positie der Fuggers in Hongarije uitgaande van de nationalistische adel samen met de concurrenten van de Fuggers. Ook kunnen wij wijzen op de onrust die tijdens de Boerenoorlog in de mijnbouwcentra van Midden-Europa heerste; op het Lutheranisme dat tot in de Fugger-centrale Augsburg veld won, op de algemene verontrusting over de 'monopolia', die de onbegrepen inflatie, de prijsrevolutie, tengevolge zouden hebben gehad.

Wellicht ontmoeten deze bewegingen sympathie bij een tegenwoordige studentengeneratie, 'nourrie dans les alarmes' waar het betreft milieubederf en 'multinationals' (waarmede de Fuggers en hun soortgenoten waarschijnlijk worden vergele-

35. G. von Poelnitz, *Fugger und Hanse. Ein hundertjähriges Ringen um Ostsee und Nordsee*. Studien zur Fuggergeschichte XI (Tübingen, 1953) 16 vlg. Cijfers over het gewicht van het via Danzig in de jaren 1510-1513 verscheepte koper en over het bij het transport verloren gegane deel daar van: Von Poelnitz, *Jakob Fugger*, II, 275 vlg.
36. Pierre Jeannin, 'Le cuivre, les Fugger et la Hanse', *Annales. Économies. Sociétés. Civilisations*, X (1955) 233 vlg.
37. Jansen, *Jakob Fugger der Reiche*, 53; ook in 1518 gingen geruchten over Fugger-belangstelling voor het Zweedse koper, *ibidem*, vergelijk ook 122 vlg.
38. Jeannin, 'Le cuivre', 232.
39. Voor dit en het volgende vergelijk Jansen, *Jakob Fugger der Reiche*, 173 vlg.

ken), ook de heftige invectieven van Luther zouden zo kunnen worden geïnterpreteerd als progressief verzet tegen kapitalistische uitbuiting. Maar bij Luther is eerder sprake van een middeleeuws 'traditionalisme' (Max Weber) en een verouderd standpunt van een weinig flexibele maatschappelijke standenmaatschappij en van objectieve waardeleer. In hetzelfde jaar 1525 richtte Luther zich tegen de opstandige boeren in zijn 'Wider die mörderischen und räuberischen Rotten der Bauern'[40].

Wij keren terug naar Amsterdam: in die stad van middelbare grootte, met aanzetten tot vroegkapitalistische ontwikkeling in een moderne sector, maar met nog steeds belangrijke praekapitalistische verhoudingen in een middeleeuwse sector van het bedrijfsleven heeft zich een patriciaat gevormd. Dit vormde vooral na 1538 een streng gesloten, onderling vermaagschapte en rechtzinnige coterie, die voor een periode van veertig jaar het heft in handen zou houden: de zogenaamde Hendrik-Dirkisten[41]. Maar van een intellectuele elite, een door het humanisme beïnvloede groep onder de welgestelde leken, valt weinig te bespeuren. Wel kende men enkele priester-humanisten: Alardus van Amsterdam, geboortig uit de stad, maar veelal elders, bijvoorbeeld te Leuven, verblijfhoudend, Cornelius Crocus en enkelen meer, die in correspondentie stonden met Erasmus[42].

Maar plotseling dook in dat overwegend kleinburgerlijke Amsterdam een figuur op, een 'tweede Maecenas' heeft Pontanus hem genoemd, die in dit milieu volstrekt niet thuishoorde en die dan ook van elders gekomen was: Pop(p)e Ockesz, ons beter bekend als Pop(p)ius of Pompejus Occo, over wie wij nader ingelicht worden in een recente monografie van Otto Nübel, leerling van de Fugger-biograaf Von Poelnitz[43]. Geboortig uit Loppersum (?) in Oost-Friesland in 1483 uit een aanzienlijk geslacht, moet hij al in 1494 naar Augsburg zijn gekomen, waar zijn oom Adolph Occo I als beroemd medicus gevestigd was. Hij had daar een illustere humanistische vriendenkring, onder wie Conrad Celtis en Johannes Reuchlin. Hij had betrekkingen onderhouden met de beroemde in 1485 overleden filosoof Rudolph Agricola. Na diens dood was zijn gehele literaire nalatenschap aan Adolph Occo gekomen en toen Adolph op zijn beurt in 1503 stierf, kwamen onder andere handschriften van Agricola en een bibliotheek van 2.000 delen aan de neef Pompejus Occo. Adolph Occo had ook relaties met de Fuggers in Augsburg en daar-

40. Z.W. Sneller, 'Economische inzichten van Maarten Luther', in: *idem, Bijdragen tot de economische geschiedenis* (Utrecht, 1968) 54 vlg.
41. J.E. Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat* ('s-Gravenhage, 1923) 5 vlg.
42. Na de geschriften van De Bont en Sterck hierover laatstelijk A.J. Kölker, *Alardus Aemstelredamus en Cornelius Crocus*, *twee Amsterdamse priester-humanisten. Bijdrage tot de kennis van het humanisme in Noord-Nederland in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Nijmegen-Utrecht, 1963).
43. Otto Nübel, *Pompejus Occo, 1483 bis 1537, Fuggerfaktor in Amsterdam* (Tübingen, 1972).

door is Pompejus in het vertrouwen van Jacob II opgenomen; hij werd bestemd voor de positie van Fugger-factor, na een leertijd in Augsburg. In 1511 kwam hij duurzaam naar Amsterdam en daar bleek hij (enige jaren later?) de bewoner te zijn van het prachtige huis 'Het Paradijs' in de Kalverstraat - op de plaats van Winkels-De Slegte - met aan de achterzijde het water van de Amstel (het Rokin). Daar leefde hij als 'grand seigneur', ontving aanzienlijke groten, als Christiaan II van Denemarken, en had, kenner als hij was van Latijn en Grieks, omgang met humanisten in zijn kwaliteit van maecenas. Twee kinderen, zijn zoon Sybrant Occo en zijn dochter Tietje, huwden in de Hendrik-Dirkisten-clan en zijn zoon werd later enige malen burgemeester[44].

Pompejus Occo staat verder bekend als 'grootkoopman', bankier en Fuggerfactor. Het is juist aan deze zijde van die merkwaardige figuur, dat in het reeds genoemde boek van Nübel in het bijzonder aandacht besteed wordt. Voor ons onderwerp is Occo in vier opzichten van betekenis: 1. als groothandelaar-bankier; 2. als vertegenwoordiger van koning Christiaan II; 3. als Fuggerfactor te Amsterdam; 4. als officieus raadgever inzake Scandinavische aangelegenheden van de landvoogdes Margaretha van Savoye en de centrale regering te Brussel.

Zoals bekend was Christiaan II gehuwd met Isabella, zuster van Karel V. Over de uitbetaling van de bruidsschat is veel te doen geweest, een aantal termijnen is betaald via Pompejus Occo. Nu weet men van de vele ups en downs in de regering van Christiaan en van zijn tegenstander Frederik I van Holstein. Uiteraard bemoeiden de Wendische steden zich met deze aangelegenheden in Denemarken, in Noorwegen (waar Christiaan vóór zijn troonsbestijging stadhouder in Bergen was geweest) en Zweden, waar Gustaaf Vasa, eerst leider van de opstand en later koning werd. Het standpunt van Holland lag economisch en politiek gezien vast: een krachtig bestuur in Denemarken, dat een vrije (zij het niet onbelaste) Sontvaart garandeerde. De tegenstellingen in dezen met de Wendische steden leidden automatisch tot het samengaan van de belangen van Holland en Fugger wegens de koperverschepingen van Danzig naar Antwerpen/Amsterdam. Vandaar ook dat de bedragen aan de bruidsschat van Isabella betaald - hoe zou het anders kunnen? - gefourneerd zijn door Fugger.

In hoeverre is er nu - zij het met horten en stoten door Sontblokkades - in deze decennia koper naar Amsterdam gekomen? Wij beschikken over een 'Fugger-Inventur' (dat is de opstelling van een inventaris) voor 1527, destijds uitgegeven door Jakob Strieder; voor verschillende andere 'Inventure' beschikken wij over mededelingen van de grote Fugger-biograaf Götz von Poelnitz in zijn *Jakob Fugger* en zijn (nog onvoltooide, maar reusachtige) *Anton Fugger*. In de inventaris van 1527 bleek koper de grootste actiefpost. In dat jaar werd de voorraad in de factorij

44. Elias, *Amsterdamsche regentenpatriciaat*, tabel I (tussen p. 6 en 7).

Antwerpen geraamd op 34.202 centenaar (à 50 kg = 1.710.000 kg) ter waarde van 205.215 Rijnsgulden[45].

Hier moet een grote opslagplaats geweest zijn naast de weelderig ingerichte factorij[46]. Daarnaast was Amsterdam niet zonder betekenis. In de inventaris van 1527 staat onder het hoofd 'Zu Antorff' (Antwerpen) ook 'Zu Ambsterdam', waar 'eine grosse Wag sambt irm gewicht' ter waarde van 400 p. gr. (= 2.400 p. Holl.) vermeld wordt. Ook 'Zu der Feer' wordt melding gemaakt van een soortgelijke waag[47]. Daar in deze inventaris geen sprake is van een kopervoorraad in Amsterdam, zal dit dus meer als doorvoerhaven en plaats van overslag van zeeschepen op binnenvaartschepen gediend hebben. Toch wordt ook wel eens voorraad vermeld, bijvoorbeeld in 1540[48]. Daarnaast mag men het huis 'Het Paradijs' wel enigszins als Fugger-factorij beschouwen. Nübel meent, dat Occo zijn betrekkingen met Fugger verheimelijkt zou hebben en dat bijvoorbeeld de centrale regering, waaraan hij over Scandinavië en waarschijnlijk ook over de moeilijkheden veroorzakende Christiaan II adviezen gaf, niet geweten zou hebben, dat hij Fugger-factor in Amsterdam was, totdat in 1525 de magistraat van Amsterdam zich tot de (toen fungerende) koning Frederik I richtte ten behoeve van 'de eersame Popius Occo, onse mede inwonende poorter, factoir van de nacie van de focker'. Het schrijven betrof enige schepen met koper te Danzig geladen en in een Noorse haven vergaan, waarvan de lading geborgen was. Dat dit factorschap geheim zou zijn gebleven, lijkt gezien Occo's grote levensstaat en het feit, dat betalingen van Isabella's bruidsschat via hem liepen, onaannemelijk[49].

De moeilijkheden met de Wendische steden, resulterend in Sontblokkades, hebben waarschijnlijk een toppunt bereikt tijdens het dictatoriale regime in Lübeck onder Jürgen Wullenwever, die na de dood van Frederik I (1523 - april 1533) quasi

45. Strieder, *Inventur 1527*, 47, 79. Vergelijk nog de verdere literatuur in noot 34.
46. Het pand aan de Steenhouwersvest, aangekocht in 1508, bleef tot 1608 in Fuggers bezit. Vergelijk Von Poelnitz, *Jakob Fugger*, II, 149 vlg.; Norbert Lieb, *Die Fugger und die Kunst im Zeitalter der hohen Renaissance* (München, 1958) 102-104 (afbeeldingen 118, 119). Blijkens de inventaris van 1527 (Strieder, *Inventur 1527*, 96) bevonden zich bij de factorij twee pakhuizen, elk met een grote ijzerwaag met daarbij behorende gewichten. In het kantoor was een zilverweegschaal met gewichten. Op het oude kantoor hing nog een ijzerwaag. Tenslotte was er nog '1 eysne Ytalienisch wag mit 2 gewichten'. F. Prims, *De litteekens van Antwerpen* (Antwerpen, 1940) 42 vlg., heeft erop gewezen, dat bovendien achter het Fuggerhuis 'de IJzerwaag, of de publieke waag voor de metalen' te vinden was. Daar de Steenhouwersvest niet alleen de aanvoerplaats was van natuursteen maar in het algemeen van zware vrachten, was dus de aanvoer, opslag en de mogelijkheid tot het verhandelen van koper te Antwerpen voortreffelijk geëquipeerd.
47. Strieder, *Inventur 1527*, 96.
48. Von Poelnitz, *Anton Fugger*, II, 1, 488, noot 191.
49. Nübel, *Pompejus Occo*, 52 vlg., 202; vergelijk G.W. Kernkamp, *Verslag van een onderzoek in Zweden, Noorwegen en Denemarken naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland op last der regeering ingesteld door...* ('s-Gravenhage, 1903) 258, door Nübel, *Pompejus Occo*, 148, niet geheel juist weergegeven: 'op verzoek van' ten onrechte vertaald met 'im Auftrage'.

opkwam voor de rechten van de in gevangenschap verkerende Christiaan II tegen Christiaan III en daardoor in Denemarken en Zweden met de laatste in strijd kwam, de zogenaamde 'Grafenfehde'. Die uiterst gecompliceerde gebeurtenissen behoeven ons hier niet bezig te houden, alleen dit: de Lübeckse vloot beheerste enige tijd de Sont, van het Lübeckse admiraalsschip af werd de Sonttol geheven. Het meest karakteristieke van de Wullenwever-periode was daarbij de uitgesproken vijandige houding van Lübeck met zijn weinige bondgenoten tegenover Holland[50].

Het is daarom zeer wel mogelijk, dat de scheepvaart overzee extra-moeilijkheden ondervond. Een feit is, dat wij juist in deze tijd, namelijk voor de jaren 1531/2 en 1533/4, over gegevens beschikken betreffende kopervervoer langs de beruchte Hollandse binnenvaart. Daarbij moeten wij overigens wel bedenken dat de overlevering van wat een serie tolrekeningen moet zijn geweest uiterst gebrekkig is: de rekening van 1533 wordt aangeduid als de zestiende rekening van mrs Aerndt Sandekijn en Willem Goudt[51]. Hoewel dat niet blijkt, zal men toch mogen aannemen, dat het Fugger-koper voornamelijk in Hollandse schepen uit Danzig door de Sont is verscheept, gezien de grote Hollandse scheepscapaciteit[52] en de vijandige houding der Wendische steden. Waarschijnlijk heeft men wegens het gewicht en ter spreiding van het risico het koper over een aantal schepen samen met andere lading (graan, hout) verdeeld en dan ligt de bestemming van de schepen, Amsterdam, voor de hand.

Welnu, in twee rekeningen van de tollen van Geervliet en de Gleede (1531/32, 1533/34) die voor ons bewaard zijn gebleven, komen enige voor ons interessante posten voor. Het zal nuttig zijn zich rekenschap te geven van de ligging der beide tollen en van de plaatsen, die aan weerszijden van die tollen als begin van een transport, respectievelijk de bestemming daarvan, in aanmerking kunnen komen. De grafelijke tol van Geervliet is - na die van Dordrecht (1120?) - de oudste en moet ook reeds dateren uit de twaalfde eeuw, toen de rijkstol aan de graaf van Holland in leen werd gegeven[53]. Geervliet ligt aan de oude Noord-Zuid verbinding van de

50. Philippe Dollinger, *Die Hanse* (Stuttgart, 1966) 419 vlg.
51. Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage, Archief Rekenk. Rekeningen, inv. nrs. 4902, 4903.
52. Vergelijk Johannes Schildhauer, 'Hafenzollregister des Ostseebereiches als Quellen zur hansischen Geschichte', *Hansische Geschichtsblätter*, LXXXVI (1968) 74: 'In diesem Jahre [1530] verlassen den Hafen von Danzig 246 Schiffe mit einem niederländischen Heimathafen, während insgesamt nur 103 aus dem Küstenbereich der wendischen Städte einschliesslich Lübecks stammende Schiffe, von denen sogar nur 24 in Lübeck beheimatet sind, auslaufen'.
53. Th. van Rheineck Leyssius, *Geschiedkundige atlas van Nederland. Tekst bij de bladen 'Holland ten zuiden van het Y in 1300 (Zuidelijk gedeelte)' en 'Holland omstreeks den St. Elizabethsvloed van 1421 (Zuidelijk gedeelte)'* ('s-Gravenhage, 1938) 13: ca. 1150 vestiging van de tol van Geervliet; vergelijk ook J.F. Niermeyer (†), *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied*, I, *1104-1399*. RGP grote serie CXXVII ('s-Gravenhage, 1968) 3 (no. 6): deperditum van 1179.

Bernisse (Bornisse), die tevens de scheiding vormt van Voorne en Putten, destijds ook de omstreden grens tussen Zeeland aan de west- en Holland aan de oostkant. Het heeft geen zin hier op verdere tollen - bijvoorbeeld die van Strinemonde - nader in te gaan, omdat die in deze tijd blijkbaar hun betekenis hebben verloren. Het is duidelijk, dat de tollen daar geheven dienden te worden, waar het verkeer te water passeerde. Juist door de grote veranderingen in dit Rijn-Schelde deltagebied is het vaak moeilijk vast te stellen, hoe het verkeer door dit gebied zijn weg vervolgde; een hulpmiddel is dan uiteraard, te weten waar precies (en wanneer) de tollen en hun wachten gevestigd waren. Sinds 1899 hebben Ramaer, Beekman en Rheineck Leyssius daartoe bouwstoffen geleverd[54]. Maar nu, bijna veertig jaar na de publicatie van Rheineck Leyssius, zal kennis en inzicht in het kaartbeeld opnieuw gewijzigd zijn. Daarom ware een grondig interdisciplinair onderzoek - waarin tenminste ook Zeeland, Brabant en Vlaanderen betrokken zouden moeten worden, en waarbij economische geschiedenis, mediaevistiek, historische en fysische geografie, toponymie en nederzettingsgeschiedenis aan haar trekken zouden moeten komen, zeer gewenst om vaarwegen en tolvestigingsplaatsen met inbegrip van de tolwachten in de late middeleeuwen en zestiende eeuw te traceren en zo mogelijk de tarieven en eventuele vrijstellingen op te sporen[55].

Het is duidelijk dat de Bernisse een heel eind ten westen van Dordrecht gelegen was en dat het verkeer, dat zich van dit vaarwater bediende in de verbinding noordzuid vooral gericht was op het Zwin en Brugge. Men moet er wel rekening mee houden, dat in de eerste decenniën van de zestiende eeuw deze vaarweg, waarvan Van der Aa - helaas, zoals bij hem gebruikelijk, zonder opgave van bron - weet te berichten, dat zij in de vijftiende eeuw zo breed was als de Merwede tussen Dor-

54. Een bijdrage daartoe vormde het verdienstelijke, maar nu verouderde werk van J.C. Ramaer, *Geografische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de middeleeuwen*. Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, nieuwe reeks II, no. 3 (Amsterdam, 1899). Sindsdien is de *Geschiedkundige atlas van Nederland* ('s-Gravenhage, 1931-1932) van A.A. Beekman met toelichtende teksten uitgekomen, waarvan een blad (no. 20) van het zuidelijk deel van Holland in 1300 en het blad betreffende de Sint-Elizabethsvloed (1421) (no. 46) in aanmerking komen. Doch ook daar zijn de inzichten sindsdien veranderd, getuige een verbeterde druk van het blad 'Holland ten Zuiden van het IJ in 1300, Zuidelijk gedeelte' en van 'Holland omstreeks den St. Elizabethsvloed van 1421, Zuidelijk gedeelte' (1938). Daarbij is een nieuwe tekst geleverd door Jhr. Th. van Rheineck Leyssius, wiens archivalisch onderzoek hoofdzakelijk tot wijzigingen in het kaartbeeld aanleiding had gegeven. Het is Rheineck Leyssius geweest, die, met alle waardering voor het pionierswerk van Ramaer op de wenselijkheid heeft gewezen, 'dat het nieuwe gevondene met het reeds vroeger aanvaarde, tot een overzichtelijk standaardwerk zoude worden saamgeweven'. Zie Rheineck Leyssius, *Geschiedkundige atlas. Tekst*, 8.

55. Sinds ik het bovenstaande schreef en uitsprak, mocht ik kennis nemen van het manuscript van prof. G. Despy te Brussel, bestemd voor de serie 'Typologie des sources du Moyen Age occidental' (Leuven) over 'Les tarifs de tonlieux'. Professor Despy wil komen tot de uitgave van een corpus der westeuropese toltarieven (tot 1300). Mijn wensen betreffen bovendien de localisatie der tollen en hun wachten (met de verplaatsingen), terwijl het in mijn geval in het bijzonder gaat om de late middeleeuwen en de zestiende eeuw.

drecht en Papendrecht[56], misschien al moeilijk bevaarbaar geweest is en ongetwijfeld waren er verschillende mogelijkheden de tol van Geervliet te ontwijken. Vandaar een heel aantal wachten, die ook in één van onze rekeningen (1531/32) worden opgesomd, jammer genoeg zonder gedetailleerde opgave van gepasseerde schepen en goederen, te weten Maasland, Schiedam, Delfshaven, Rotterdam, Vroukensvaart (n.b. aan de Langstraat, ten oosten van Waspik, ten westen van Waalwijk), Geertruidenberg, Breen (?), Loer (Leur?), Rosendael, Oudetonge, Dircxlant, Goedereede, Den Briel, het Zuitlant. In de tweede rekening (1533/34) zijn aan deze rij de wachten Puttershoek en Strijen nog toe te voegen, de laatste zonder opbrengst. Kan men een groot deel van deze wachten min of meer in een kring om Geervliet, westelijk van Dordrecht, onderbrengen, moeilijker worden Geertruidenberg en Vroukensvaart, die vrij ver zuidoostelijk van Dordrecht als Geervlietse wachten worden aangemerkt.

Nu de tol van de Gleede. Gleede betekent geleide. Het is mij niet bekend, waarop Bindoff's[57] verzekering berust, dat geleide 'a local toll' betekent. Wellicht heeft hij dat uit zijn Zeeuwse materiaal afgeleid. Geleide, aldus Bindoff, beantwoordt aan 'conductus', doch het recht van passage lijkt mij in de praktijk voor iedere tol, ook andere dan lokale, te gelden. De Dortenaar P.H. van de Wall[58] weet over de Gleede, behorend bij het Dortse tolsysteem, vrij wat te vertellen. In 1469 werd te Dordrecht het landsheerlijk bevel afgekondigd tot verplaatsing 'van den tollen die men opte Glede te wachten plach als uten soute' (de tol van Geervliet was de tol die 'uten soute' - komend uit zee - betaald moest worden, zoals de tol te Gouda 'int versche' (het zoete water) verschuldigd was) naar Dordrecht op de Riedijck. Na de dood van Karel de Stoute werd dit tolhuis vernield, maar in 1481 is het 'wachthuis' op de Riedijck hersteld. Toch houdt Van de Wall er rekening mee, dat de wacht van de Gleede bovendien (op de oude plaats?) gelegen heeft bij de kil van Bonaventura, later geregulariseerd tot Dortse kil. In de nabijheid moet een gehucht genaamd 'De Wacht' gelegen hebben[59]. Hoe dit zij, mijns inziens bestond in 1491 de situatie, door onze rekening van 1531/32 aangegeven: 'Ander ontfangen van de thol [let wel: nu niet langer beschouwd als wacht van Geervliet!] van de Gleede, diemen tot Dordrecht ontfanckt van all d'onvrije goeden'. Het feit dat goederen in zuidelijke richting de tol van de Gleede (te Dordrecht) passeren, is van betekenis, omdat hieruit een aanwijzing voor de bestemming af te leiden valt. Op 19 maart 1491 - vandaar het jaar 1491 zojuist genoemd - uitte de 'Duitse koopman' die vroeger te Brugge, maar op het tijdstip van dit schrijven, te Antwerpen resideerde,

56. A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, II (Gorinchem, 1840) 607.
57. S.T. Bindoff, *The Scheldt Question to 1839* (Londen, 1945) 15.
58. P.H. van de Wall, *Handvesten... der stad Dordrecht*, III (Dordrecht, 1774) 675 vlg. (noot).
59. Ramaer, *Geografische geschiedenis*, 303 vlg. Volgens deze schrijver was de tol van de Gleede kort na de Elizabethsvloed (1421) als wacht van de tol van Geervliet gevestigd.

een klacht over een extra-recht dat roomskoning Maximiliaan van de 'oosterlingen' wilde heffen om daaruit de kosten te helpen bestrijden van de oorlog tegen Philips van Kleef, die zich in Sluis verschanst had. In afwachting van de betaling van dat recht was Maximiliaan voornemens de goederen van de koopman onder beslag te leggen 'in de geleyde to Dordrecht und in anderen plecken, dar tguth van Amsterdam tokumpt na Brabant und wedderumme na Hollant geyt'[60]. Het ligt daarom voor de hand aan te nemen, dat goederentransporten die ons bezighouden en die de Gleede passeerden, naar Antwerpen onderweg waren.

Er is hier geen gelegenheid de beide rekeningen grondig te analyseren. Er kwam een grote verscheidenheid van goederen voorbij: vrij wat wijn, steenkool, schaliën (leien) enz., ook heel vaak kleine ladingen. Toch ben ik in de tolrekening van Geervliet (1531/32) een schip met zes last koper tegengekomen, zonder opgaaf van bevrachter. Maar in de afdeling van dezelfde rekening, die de Gleede betreft, wordt vermeld dat op 31 maart 1532 in het schip of de schepen van Pieter van Kempen van Dordrecht een grote hoeveelheid 'staelmanden', 'staelvaten', koper vervoerd werden, maar daarnaast kennelijk afzonderlijk behandeld een groot aantal 'staelmanden, staelvaten, hennepsacken, Rinsche wijn, 4 stander hars, 13 last coper' (= 26.000 kg), alles met vermelding 'fockers guet'. Het ligt voor de hand aan te nemen, dat deze partij bestemd was voor de Fugger-factorij te Antwerpen. Een soortgelijk vervoer vond plaats op 22 december 1533 (tweede rekening van 1533/34) door dezelfde schipper Pieter van Kempen: 10½ last koper, 1 last koper, 1 tonne koper, etc. 'fockers guet'. De bewering van Nübel, dat de Fuggers dit verkeer zouden verheimelijken, lijkt met deze rekeningposten in strijd.

Maar de merkwaardigste post in deze rekening behoort tot, of volgt na, de rubriek 'Wachten van Geervliet'. Nadat in de rekening betreffende Geervliet 1 last koper voor een ons onbekende bevrachter is gepasseerd, volgt, onder 'Ander ontfanck van de wachten van Geervliet' eerst een lijstje van de ontvangsttotalen aan de afzonderlijke wachten en daarna: 'Van Popius Occo 637 last copers ende 3 quartieren copers, elck last by verdinck [volgens overeenkomst] 3 s. 4d. gr., maect 103 £. 5s. 10d. gr. Vl., die beloepen in (Hollandse) ponden deser rekeninge 637 £ 15 s.'. In margine is toegevoegd: 'Nota probetur'.

Verder volgt nog: 'van Duyst Heynricxzoen 12 tonnen harincx ende 8 last copers onvrij guet de somme van 20 s. 11 d. gr. Vl., beloept 6£. 5s. 6d.'. Het is zeer te betreuren, dat wij niet weten hoe de enorme hoeveelheid koper (meer dan 1.274.000 kg) en die kennelijk gedurende het jaar van de rekening is vervoerd, haar weg vervolgd heeft en wat haar bestemming geweest is. Waarschijnlijk hebben deze koperladingen de Bernisse gemeden, misschien wegens ondiepte en wellicht het Spui ge-

60. *Die Recesse und andere Akten der Hansetage*, III. Abteilung, *1477-1530*, 2 (Leipzig, 1883) nr. 471; vergelijk F. Ketner, 'Amsterdam en de binnenvaart door Holland in de 15e eeuw', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, VIII, v (1944) 44.

volgd. In de 'Informacie' van 1561 wordt dat dan als hèt vaarwater van Holland naar Brabant en het zuiden in het algemeen voorgesteld[61].

Er zijn meer vragen: waarom wordt van verreweg het meeste koper Pompejus Occo als bevrachter genoemd? Er zijn twee mogelijkheden: hij is inderdaad de eigenaar, of, om fiscale redenen, is het vervoer op naam van een Amsterdams burger goedkoper dan als 'Fockers guet'. In dat geval zouden de (betrekkelijk kleine gemengde) ladingen, die wèl als zodanig genoemd worden, bedoeld kunnen zijn om de publieke opinie niet achterdochtig te maken. Deze tweede mogelijkheid zou versterkt worden, indien duidelijk bleek, dat het vervoer van koper op naam van Occo goedkoper zou zijn ten aanzien van de tol (hij had het met de tollenaar op een accoordje gegooid: 'by verdinck') dan bij vervoer door een niet-Hollander. Welnu, vergeleken met de volgende post met 'onvrij guet' blijkt daarvan niet. Het is mogelijk, dat de bedragen in die post onjuist zijn, maar, nu wij het in beide gevallen berekende tarief niet kennen, blijft de zaak onduidelijk. Nemen wij aan, dat de rangschikking van de post, die Popius Occo als bevrachter vermeldt, na de verantwoording der ontvangsttotalen van de wachten van Geervliet betekent dat ook het koper, dat op naam van Occo werd vervoerd, langs een wacht of wachten van Geervliet geschiedde, dan zou een vermijden van de Bernisse kunnen wijzen op slechte bevaarbaarheid van deze waterweg voor zwaargeladen schepen. Maar daarmede weten wij nog niet langs welke wacht(en) dat vervoer dan wel heeft plaatsgehad. In het algemeen liggen die wachten, zoals ook de tol van Geervliet zelf, westelijk van Dordrecht en dan zou de richting van het vervoer eer op het Zwin of de Walcherse rede wijzen, dan op vervoer naar Antwerpen. Men zou dan bijvoorbeeld kunnen denken aan rechtstreekse verscheping naar Portugal - de koning van Portugal was immers de belangrijkste inkoper van koper te Antwerpen - ook in de vorm van scheerbekkens en andere koperen voorwerpen, die een rol speelden in de koloniale handel van Portugal. Ik herinner daarbij aan de koperwaag der Fuggers te Veere[62].

Laten wij trachten uit het voorafgaande tot enkele conclusies te geraken.

1. De stelling van Klaus Spading, dat de teruggang van de Duitse Hanze (waarbij vooral aan Lübeck en andere Wendische steden te denken valt) moet worden toegeschreven aan een superioriteit van de Hollanders die in een verder gevorderd stadium in de overgang van 'feodalisme' naar 'kapitalisme' verkeerden dient te worden afgewezen. Ongetwijfeld vertoont de Hollandse economie partiëel vroege

61. Vergelijk mijn bundel *Tekst en uitleg* ('s-Gravenhage, 1974) 168 vlg.; ook J.L. van der Gouw, *De ring van Putten*. Zuid-Hollandse studiën XIII ('s-Gravenhage, 1967) 42 vlg.
62. Bij Von Poelnitz, *Jakob Fugger*, II, 283, wordt gewezen op rechtstreekse verscheping van koper uit Danzig naar Zeeland, in de jaren 1510 tot 1513, dat zonder nagewogen te zijn naar Portugal werd verscheept. Wij houden dus rekening met de mogelijkheid, dat vervoer via Amsterdam en de Hollandse binnenvaart naar de Walcherse rede zou hebben plaatsgehad.

of protokapitalistische trekken. Maar had Spading zijn stelling aannemelijk willen maken, dan had hij in dit opzicht een vergelijking moeten trekken tussen Holland (Amsterdam) en de Wendische steden (Lübeck) ten aanzien van handel en scheepvaart, scheepsbouw, visserij, lakennijverheid en bierbrouwerij. Het resultaat van die vergelijking zou mijns inziens negatief uitvallen maar de vergelijking heeft niet plaatsgehad.

2. Voor de teruggang van de Duitse Hanze in het algemeen en van de Wendische steden in het bijzonder zijn tal van gedeeltelijke verklaringen aan te voeren: zoals bijvoorbeeld de verplaatsing van het economisch zwaartepunt van Europa naar de Atlantische kuststreken. Men zal bovendien rekening moeten houden met structurele veranderingen bij het merendeel van de zes (Wendische) steden, die tengevolge hadden dat haar economische betrekkingen sterker tot het Balticum bepaald werden en dat zij niet meer de boventoon voerden bij het verkeer tussen Oost- en Noordzee. Voor Hamburg geldt uiteraard een andere ontwikkeling. Het voortschrijdend uiteenvallen van de verschillende kwartieren en de desintegratie zelfs binnen het Wendische kwartier speelden stellig een rol. Een belangrijke factor die de genoemde desintegratie bevorderde vormde de machtsgroei der territoriale staten, waarbij ten aanzien van Pruisen en Lijfland de gebiedsuitbreiding van Polen en Rusland naar de Oostzeekust genoemd moet worden, waardoor bijvoorbeeld de Pruisische steden niet langer onderdanen waren van de 'Hochmeister' der Duitse orde, maar onder Poolse souvereiniteit geraakten.

3. Het opdringen van Fugger naar het Oostzeegebied, in het bijzonder via de oostelijke flank van de Hanze: Pruisen. Wel zijn er vroegere contacten geweest tussen de Hanze en Zuid-Duitsland, voornamelijk Neurenberg, met aanvankelijk een Hanzische activiteit, maar het gevaar van penetrerende Fuggeragenten, van een Fuggerbank in Lübeck is te laat onderkend door de leiding van de Hanze of het Wendische kwartier, op zichzelf een weinig efficiënte leiding, zoals die in de Hanzedagen tot uiting kwam. Toen Fugger eenmaal zijn Hongaars koper via Stettin en Danzig naar Antwerpen en Amsterdam ging verschepen, trachtte Lübeck zich wel te verweren: in 1511 bracht het bij Hela de Hollandse en tegelijk de Fugger-concurrent een geweldige slag toe en de daarop door Lübeck gevoerde politiek om een door Fugger, ondersteund door de Hongaarse koning en de paus, aan te spannen proces over het door Lübeck gekaapte koper in plaats van voor het 'Reichskammergericht' naar de rijksdag te verwijzen, waar de aandacht zou worden gevestigd op de omstreden monopoliepolitiek van Fugger, heeft aanspraak op zekere bewondering. Bewondering voor de wijze, waarop Lübeck een zwakke plek in de machtspositie van Fugger wist aan te tasten. Een objectieve beschouwing zal een soortgelijke kwalificatie niet onthouden aan de nuchtere realiteitszin van Fugger, die het relatief geringe verlies incasseerde en niet door volhouden zijn positie in gevaar bracht. In het algemeen moet men echter constateren, dat van een weloverwogen politiek

bij het Wendische kwartier tegen Fugger geen sprake is geweest en dat de overwegingen, op de kwartierdagen aan die afweer gewijd, een hulpeloze indruk maken, waarbij ook de sterk verzwakte positie van de Hanzekantoren Brugge (Antwerpen) en Nowgorod (in 1494 door Rusland voor de Hanze gesloten) een rol speelt. Heel kenmerkend is in dit opzicht, dat Fugger in 1519 toestemming kreeg om uitgerekend uit Hamburg, een partij koper regelrecht naar Portugal te verschepen, daar deze voor de Portugese kroon bestemd was. Van de stapelpolitiek ten aanzien van Brugge is alleen een symbolisch verbod overgebleven om dit koper in Zeeland en Brabant te verkopen[63].

4. Waarom kunnen wij in het geval Fugger wel degelijk van economische 'Überlegenheit' spreken, terwijl wij poneren dat dit ten aanzien van Holland niet mogelijk, althans onbewezen, is? Bij Fugger hebben wij met een moderne onderneming te maken - zij het dat deze toch sterk het signatuur heeft gedragen van de twee grote leiders Jacob II en later Anton Fugger - van een omvang en kapitaalskracht en een vanuit de 'centrale' te Augsburg geleide organisatie, die destijds haar weerga niet kende, 'n'en déplaise' wat sommige Italiaanse historici daarover geschreven hebben[64]. De boekhouding is stellig superieur vergeleken met wat grote Hanzekooplieden konden laten zien (Amsterdam kan in dit geval geheel buiten beschouwing blijven). Wellicht was het niet de Italiaanse dubbele boekhouding - een volledig stel boeken, zoals ze bij de Fugger-boekhouding in gebruik waren, is niet bewaard gebleven - maar hetgeen de hoofdboekhouder Matthäus Schwarz in zijn 'Musterbuchhaltung' heeft meegedeeld, moet ons er mijns inziens van weerhouden om deze factor te onderschatten onder invloed bijvoorbeeld van de waarschuwing van Kellenbenz, die in zijn artikel 'Buchhandlung der Fuggerzeit' voor *over*schatting heeft gewaarschuwd[65].

In het geval van de concentratie van economische macht in handen der Fuggers hebben wij te maken met zulk een schaalvergroting ten aanzien van het traditionele patroon, dat de Hanze daar weinig tegenover kon stellen. Door de internationale positie van Fugger wist deze de geijkte tegenstellingen, waarvan Lübeck bij zijn afweer uitging, telkens te doorbreken. In beide kampen, die Lübeck als tegengesteld beschouwde, bleek Fugger zijn belangen door overeenkomsten gedekt te hebben. Von Poelnitz[66] had zich bij zijn bespreking van de Hongaarse crisis die Fugger in

63. Jansen, *Jakob Fugger der Reiche*, 58.
64. Volgens Strieder, *Studien*, 95 vlg. is het een 'offene Handels-Gesellschaft', een familie-onderneming, die ongeveer met de vennootschap onder firma overeenkomt, die een veel duurzamer werkzaamheid heeft gekend dan de gelegenheidsondernemingen, zoals die bij de Hanzekooplieden voorkwamen.
65. H. Kellenbenz, 'Buchhandlung der Fuggerzeit', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, LVIII (1971) 221-229.
66. Von Poelnitz, *Fugger und Hanse*, 52. Zelfs Philippe Dollinger, *Die Hanse*, 412 (in de oorspronkelijke Franse uitgave *La Hanse* (Parijs, 1964) 392) heeft zich niet geheel aan de suggestie van Von Poelnitz kunnen onttrekken.

1525 trof, waarbij namens Lodewijk II confiscatie van koper en zilver in Neusohl en elders geschiedde en de Fugger-factorij te Ofen geplunderd werd, ertoe laten verleiden de Hanze te verwijten haar historisch uur te hebben laten voorbijgaan. Het lijkt hem wel niet mogelijk, dat zij de dan vacant gekomen plaatsen van Fugger in de Hongaarse mijnbouw had kunnen innemen - dit werd trouwens door het nationalisme van de Hongaarse adel afgewezen - maar zij had bepaald wel kunnen komen tot 'eine kluge Vereinbarung zwischen den politischen Interessen des ungarischen Adels und dem wirtschaftlichen Bürgervorteile der Hanse'.

Daarmede zou aan de penetratie van de Fuggers in het Balticum een eind gekomen zijn, mits door derden, bijvoorbeeld de Hanze (!), maar flinke leningen aan de altijd op zwart zaad zittende Jagellonen waren verschaft: die zouden daarvoor stellig een forse tegenprestatie (dus toch in de vorm van een concessie voor mijnexploitatie?) geleverd hebben. Zeer terecht is deze beschouwing door twee eminente kenners van de late Hanze-geschiedenis, Ludwig Beutin[67] en Pierre Jeannin[68], als een hersenspinsel afgewezen. Beutin heeft er speciaal op gewezen dat de Hanze onmogelijk ooit het kapitaal voor zulk een avontuur had kunnen vinden.

5. Het koper, dat nu juist het verbindend element vormde tussen Fugger en Amsterdam, verdient hier nog even vermelding. Het is namelijk niet alleen uit de bronnen dat wij van deze koperverschepingen tussen Danzig en het westen op de hoogte zijn. Op de mooie tentoonstelling 'Hanse in Europa', die in de zomer van 1973 te Keulen werd gehouden, was een belangrijke afdeling 'Das hansische Warenhaus', een expositie van goederen, die deel uitmaakten van het Hanzisch handelsverkeer: goederen, die voor een groot deel uit moderne vervangingsmiddelen bestonden. Toch ontbraken ook andere authentieke goederen uit de vijftiende en zestiende eeuw niet. Een merkwaardig onderdeel van de Poolse inzending waren vondsten, gedaan in een gezonken schip in de nabijheid van Danzig, namelijk onder andere pekvaten en koper. Op de tentoonstelling viel aldus een aantal samengekoekte roodkoperen schijven te zien, de vorm, waarin dit koper is verscheept en dat wij ook in de Fugger-inventarissen, naast andere vormen, als 'Rundscheiben' tegenkomen. Er is een zekere tegenstelling tussen de toelichting in de catalogus van de tentoonstelling[69] en de inlichtingen van de Poolse onderzoeker, Dr. hab. Przemyslaw Smolarek, die Dr. R.E.J. Weber over deze scheepsvondst bereikten en die hij aan mij doorgaf. Blijkens deze inlichtingen werd de vondst gedaan in 1969 in de Oostzee, ca. 3 mijl ten noord-oosten van Danzig, op 18 meter diepte. Ook teer, potas, scheepstimmerhout, duigen, linnen, hennep en ijzer werden als lading aangetroffen. Van koper en ijzer werd vastgesteld (?) dat ze via de Weichsel uit Hongarije werden

67. *Hansische Geschichtsblätter*, LXXII (1954) 150.
68. Jeannin, 'Le cuivre', 234.
69. *Hanse in Europa. Brücke zwischen den Märkten 12.-17. Jahrhundert. Ausstellung des kölnischen Stadtmuseums 9. Juni-9. September 1973* (Keulen, 1973) 380, 4/2, 1-2.

aangevoerd. Het onderzoek is nog aan de gang (sinds 1974). De tonnen en ook enkele planken dragen koopmansmerken[70]. De kans is dus groot, dat wij hier met Fugger-koper te maken hebben (mits het schip vóór 1546 is vergaan, toen Anton Fugger zijn bemoeiingen met de Hongaarse mijnbouw beëindigde) en dan zou het ook voor de hand liggen dat het een Hollands schip betreft.

6. Een laatste woord over Amsterdam: het samengaan van de belangen van Fugger en Amsterdam inzake de Sontvaart, waarbij ten aanzien van het Hongaarse koper van zulk een samengaan in ieder geval sprake is geweest tot 1546, het jaar waarin Anton Fugger zijn Hongaarse mijnbouwbelangen heeft afgestoten, zal ongetwijfeld de positie van Amsterdam hebben versterkt tegenover de Wendische afweer van zijn opdringen in het Oostzeegebied. Het was juist in het vijfde decennium van de zestiende eeuw, in 1544, dat eindelijk na een eeuw van moeizame verlenging van het Bestand van Kopenhagen (1441) bij het verdrag van Spiers een definitieve vrede tussen Holland en de Wendische steden tot stand kwam met een duurzame garantie voor een onbelemmerde, zij het niet onbelaste, Sontvaart. De figuur van Pompejus Occo is echter een eenzame vertegenwoordiger te Amsterdam gebleven van het Zuidduitse handelskapitalisme. Wellicht heeft dat vroegkapitalistisch karakter der Fuggers, naast dat van andere Italiaanse en Zuidduitse handelshuizen, zijn stempel gedrukt op Antwerpen, vanwaar het aan het einde der eeuw een economisch bevruchtende werking op Amsterdam en het Noorden heeft kunnen uitoefenen.

70. Een voorlopige mededeling van R.E.J. Weber over deze scheepsvondst (in afwachting van een door de heer Smolarek toegezegd artikel) in: *Mededelingen van de Nederlandse vereniging voor zeegeschiedenis*, XXX (april 1975) 37.

De belegering en de val van Antwerpen belicht vanuit een koopmansarchief*
Daniël van der Meulen, gedeputeerde van de Staten van Brabant ter Staten-Generaal (1584-1585)

Gisela Jongbloet-van Houtte

Al geniet de zestiende-eeuwse koopman Daniël van der Meulen (1554-1600) geen algemene bekendheid, toch verdient hij ten volle onze aandacht. De aan Van der Meulen gerichte brieven en documenten, die zich thans in het Gemeentearchief van Leiden bevinden, stellen ons in staat van dag tot dag en tot in de kleinste details het grootse gebeuren van de Nederlandse Opstand in de jaren 1580 en 1590 te volgen, zoals dit beleefd werd door een zeer begaafd en succesvol Zuidnederlands koopman, die zich onmogelijk kon verenigen met het Spaans beleid en voor wie de scheuring van de Nederlanden zijn leven lang een intense kwelling is geweest.

De collectie-Daniël van der Meulen bestaat uit ongeveer twaalfduizend brieven en rekeningen[1], afkomstig uit verschillende handels- en intellectuele centra van Europa, en gezonden naar zijn opeenvolgende woonplaatsen Delft, Bremen en Leiden. Van eind augustus 1584 tot eind september 1585, de periode van het beleg van Antwerpen, verbleef Van der Meulen in Delft. Hij was als vertegenwoordiger van de Staten van Brabant naar het Noorden gezonden om er politieke, militaire, financiële en materiële hulp te vragen voor het wegkwijnende Zuiden. Vervolgens vertrok hij naar het calvinistische Bremen (1585-1591) waar hij in november 1585 met zijn eveneens naar Duitsland uitgeweken broer Andries en zijn zwagers François Pierens en Antoine Lempereur een handelscompagnie stichtte. Deze had een levensduur van zes jaar. De compagnons lieten zich in hun bedrijf bijstaan door een aantal agenten, meestal familieleden, aan wie zij factorijen in Duitse handelssteden en later ook in verschillende Middellandsezeecentra toevertrouwden[2]. Na

* De uitgewerkte tekst van een lezing, gehouden voor het vierentwintigste Nederlands-Belgisch historisch congres, dat van 23 tot 25 mei 1974 in Utrecht plaatsvond.
Schrijfster aanvaardde op 23 oktober 1969 de opdracht van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis de uitgave voor te bereiden van de bescheiden, bewaard in het Gemeentearchief van Leiden, die behoren tot de Collectie Daniël van der Meulen (Coll. DvdM). Toezichthouders zijn prof. dr. J.H. Kernkamp en prof. dr. H. van der Wee.

1. J.H. Kernkamp, 'Het van der Meulen-archief c.a.', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXV (1970) 49-62.
2. De handelscompagnie, die te Bremen op 13 november 1585 gesticht werd, zou in werking treden 'de naestcomende Francfortsche Paeschmerckt ende daernaer volgende, den tijt ende termijn van sesse jaren geduerende'. Het startkapitaal bedroeg £ 12.000 vlaams. Andries en Daniël van der Meulen leverden samen £ 4.000 en Antoine Lempereur en François Pierens elk £ 4.000. Zie Coll. DvdM, nr. 93. Zie in dit verband ook J.H. Kernkamp en A.J. Klaassen-Meijer, 'De rekeningen betreffende de exploratietocht van Den Swerten Ruyter naar het Middellandse Zeegebied in 1589/1590', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXIII (1959) 3-54.

zijn vertrek uit Bremen vestigde Van der Meulen zich in Leiden, waar hij negen jaar woonde, vanaf het najaar van 1591 tot 25 juli 1600, toen hij, vijfenveertig jaar oud, stierf aan de gevolgen van de pest.

De imposante patriciërswoning die Van der Meulen aan het Rapenburg (nu nummer 19) te Leiden[3.] liet bouwen, getuigt nog van zijn materiële welvaart; het resultaat van zijn succesvolle handelsactiviteiten. Uit de aan hem gerichte correspondentie blijkt dat hij zeer begaan was met het lot van de opstandige Nederlandse gewesten en dat hij nauwe contacten onderhield met de toonaangevende staatslieden van de respectievelijk in *statu nascendi* verkerende en pas opgerichte Republiek[4.].

Zo hoorden bijvoorbeeld de secretaris van de prins van Oranje, de Fransman Hubert Languet, en de afgevaardigde van de Staten-Generaal bij de Keulse onderhandelingen in 1579, de Fries Agge van Albada, tot Van der Meulen's correspondenten. Ook onderhield hij persoonlijke contacten met de Antwerpse burgemeesters Peeter van Aelst en Philips van Marnix van St. Aldegonde, met Johan van Oldenbarnevelt, met de Franse diplomaten Rochus de Sorbiès heer van Pruneaux, Bongars de Bodry, Paul Choart heer van Buzanval[5.], Philippe du Plessis-Mornay, en met de in Duitsland werkzame theologen Franciscus Gomarus (Frankfort, later Leiden), Christophorus Pezelius (Bremen) en Théophile de Banos (Frankfort). Hij hielp de geschiedschrijver Emanuel van Meteren[6.] aan de door hem gevraagde informatie en hij bezorgde Everardt van Reydt en Willem Lodewijk van Nassau de gevraagde zeldzame boeken, die hij door zijn uitgebreide handelsrelaties zonder veel moeite in Venetië, Heidelberg of Frankfort kon krijgen. In Bremen behoorden de professoren van het Gymnasium Illustre tot zijn vriendenkring en wanneer hij in Leiden verbleef, deed hij herhaaldelijk een beroep op geleerden van de Leidse Academie, zoals Bontius, Bredius, Heurnius, Junius en vele anderen[7.]. De activiteiten van de Middelburgse koopman-ontdekkingsreiziger Balthasar de Moucheron, van de

3. A.J. Versprille, ‘De geschiedenis van het huis van Daniël van der Meulen’, *Leidsch Jaarboekje*, XXXV (1943) 158-169.
4. J.H. Kernkamp, *Johan van der Veken en zijn tijd*. Rede op de 39ste Dies natalis der Nederlandse Economische Hoogeschool te Rotterdam (Den Haag, 1952); *Idem*, ‘Ontmoetingen op het Rapenburg en omgeving in het heden en verleden’, *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*, LXII (1970) 89-100; F. Boersma, ‘De diplomatieke reis van Daniël van der Meulen en Nicolaes Bruyninck naar het Duitse leger bij Emmerik, augustus 1599’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXIV (1969) 24-66.
5. J.H. Kernkamp en J. van Heijst, ‘De brieven van Buzanval aan Daniël van der Meulen (1595-1599)’, *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXVI (1962) 175-262.
6. L. Brummel, *Twee ballingen 's lands tijdens onze opstand tegen Spanje. Hugo Blotius (1534-1608) - Emanuel van Meteren (1535-1612)* ('s-Gravenhage, 1972).
7. G.M.A. Jongbloet-Van Houtte, ‘De Antwerpse koopman Daniël van der Meulen als schakel tussen het Bremense Gymnasium Illustre en de Leidse Academie’, *Handelingen van het 31ste Nederlands filologen congres* (Groningen, 1971) 253-256 (résumé).

hervormde theologen Franciscus Balochius en Jeremias Bastingius, de arts Carel Battus, de aardrijkskundige Abraham Ortelius en de wiskundige Simon Stevin komen alle in het Daniël van der Meulen-archief aan de orde.

De boekenverzameling die Van der Meulen had opgebouwd telde bij zijn overlijden ca. 1.200 delen over de meest uiteenlopende onderwerpen. Wanneer wij ons realiseren dat een humanistenbibliotheek in die tijd doorgaans 700 boekwerken telde, dan mag Van der Meulen's verzameling met recht dit predikaat dragen[8].

Reeds veertig jaar geleden werd onderkend dat de uitgave van de aan Daniël van der Meulen gerichte bescheiden een reële bijdrage zou kunnen leveren tot de kennis van met name de sociaal-economische geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. De bescheiden bevatten gegevens over die belangrijke periode uit onze geschiedenis toen de meest deskundige en ondernemende kooplieden door de politieke gebeurtenissen gedwongen werden te emigreren. De Noordelijke gewesten zouden later in hun 'Gouden Eeuw' de vruchten van deze uittocht plukken. In 1935 nam het Historisch Genootschap de uitgave van het Daniël van der Meulen-archief in zijn editieprogramma op. Wegens de voortdurend stijgende drukkosten moest het HG dit lijvige project in 1969 overdragen aan de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis. Daar de ongeveer 300 correspondenten, met wie Van der Meulen in de jaren tussen 1584 en 1600 correspondeerde, in de meest dynamische (handels)centra van West-Europa verbleven en hem van daaruit de laatst opgevangen nieuwtjes, verkoopresultaten en dagelijkse beslommeringen meedeelden, is het evident dat het belang van dit koopmansarchief ver over de Noord- en Zuidnederlandse grenzen heen reikt en zich niet beperkt tot de sociaal-economische aspecten van het tijdsgebeuren in het laatste kwart van de zestiende eeuw.

Alvorens ons te verdiepen in de diplomatieke rol die Van der Meulen gespeeld heeft bij de totstandkoming van het beleid dat de val van Antwerpen moest voorkomen, lijkt het nuttig eerst de militaire situatie in het Zuiden in herinnering te roepen. In de zomer van 1584 begon Parma's offensief al duidelijke vormen aan te nemen[9]. Begin juli hadden de Spanjaarden een begin gemaakt met de belegering van Antwerpen. Op 10 juli, de dag van de moord op Oranje, had Parma het fort van Liefkenshoek op de linker Scheldeoever in handen gekregen. Omdat het fort van Lillo,

8. J.H. Kernkamp, 'De bibliotheek van den koopman Daniël van der Meulen onder den hamer', in: *Opstellen G.A. Evers* (Utrecht, 1940) 187-203; H.C. Houtzager, 'Medische boeken uit de bibliotheek van Daniël van der Meulen', *Spiegel Historiael*, VII (1972) 422-428. Zie verder E. Trunz, 'Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur', *Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts*, XXI (1931) 17-53.
9. Tussen juli 1579 (val van Maastricht) en augustus 1585 (val van Antwerpen) ontving het Spaanse leger in de Zuidelijke Nederlanden van Spanje ca. 22 miljoen gulden, waarmee meer dan dertig belangrijke steden voorgoed veroverd konden worden. Zie G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road (1567-1659)* (Cambridge, 1972) 237-242.

op de rechteroever aan de Spaanse druk had weten te ontsnappen, werd Parma's plan om vanuit deze twee steunpunten de passage op de Schelde te barricaderen, op dat moment althans, verijdeld. Parma liet inderhaast een brug over de Schelde bouwen en het opknappen van dit reuzekarwei gaf de Brabanders nog enkele maanden respijt om hun verdediging te organiseren[10]. In augustus was Parma druk doende met de belegering van de stad Dendermonde. Gezien de gunstige resultaten van de isoleringspolitiek, die hij onder andere in 1579 ten aanzien van Maastricht had toegepast, liet hij ook te Baasrode een brug over de Schelde bouwen, waardoor alle toevoer vanuit Brabant onder kontrole kon worden gehouden. Het bleek onmogelijk hulp aan te voeren voor naburige steden als Gent, Mechelen, Brussel en Antwerpen, die aan de Schelde of aan een van haar zijrivieren gelegen waren[11]. De rebellen wisten maar al te goed dat zij koste wat kost moesten voorkomen dat er door de val van Dendermonde tussen Gent en Antwerpen een wig zou ontstaan; niettemin werd dit schrikbeeld op 17 autustus 1584 realiteit.

Het verdere verloop is bekend. Omdat Brugge en Ieper reeds in het voorjaar van 1584 in Spaanse handen waren gevallen, was het resultaat van de capitulatie van Dendermonde dat Gent geïsoleerd kwam te liggen en het volgend doelwit van Parma werd. Na de val van Gent op 17 september richtte Parma zijn geschut op de Brabantse steden Brussel, Vilvoorde en Mechelen. De inname van Antwerpen, na een maandenlang beleg, zette de kroon op zijn werk.

Tegen het Spaanse offensief konden de Staten van Brabant weinig ondernemen. ‘Geen incommen hebbende ten plattenlande noch oock binnen eenige steden dan binnen Antwerpen’ beweerden zij zelfs niet bij machte te zijn de garnizoenen te betalen die zij in Brussel, Mechelen, Vilvoorde, Bergen op Zoom, Lillo en andere plaatsen gelegerd hadden[12]. Het op de been houden van die troepenmacht was inderdaad haast een ondraaglijke last voor de Brabantse bevolking. Documenten uit de periode van 1 juli tot 22 september 1584 getuigen hiervan. Zo werd een Brabantse Staat van oorlog[13] door de gedeputeerden van de Staten van Brabant aan Van

10. Een nauwkeurige beschrijving van het Spaanse offensief is te vinden in L. van der Essen, *Alexandre Farnèse, Prince de Parme, Gouverneur-général des Pays-Bas (1548-1592)* (5 dln; Brussel, 1933-1937). Vooral deel III over de periode 1582-1584 en IV over de periode 1584-1585. Zie ook J.A. van Houtte, e.a., ed., *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (12 dln; Utrecht, 1949-1958) V, 167 vlg. en F. Prims, *De groote cultuurstrijd* (2 dln; Antwerpen, 1942-1943).
11. Ch. Wilson, *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands* (Londen, 1970) 63-85.
12. Instructie van de Staten van Brabant, Antwerpen, s.a. [ca. 20 augustus 1584] in Coll. DvdM, nr. 237, stuk 1.
13. ‘Staet in 't corte vande betaelinghen ende lasten van 't volck van oirloge liggende inden Lande van Brabant ende de stadt van Mechelen, mitsgaders vande schepen van oirloge, commissarisen van de monsteringhe, officiers vanden geschutte, vanden provianden, fortificatien, ammonitien ende andere extra-ordinarise ende daeghelijcxse overcommende ontcosten’, Coll. DvdM, nr. 235, stuk 2. Zie ook P. Genard, ‘Rekening van de verdediging der Schelde gedurende het beleg der stad in 1583-1585’, *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie* (Gent, 1895) 445-538.

der Meulen gezonden om de leden van de centrale regering op 3 oktober[14.] onder de indruk te brengen van de uitzichtloze situatie in Brabant[15.]. Uit deze memorie blijkt dat de Staten van Brabant, en in feite de Antwerpse bevolking, de zorg hadden voor een leger van ongeveer 10.000 manschappen, terwijl hun bron van inkomsten, de handel, lamgelegd was. Het militair potentieel bestond uit ca. 500 bootsgezellen, die per maand *f.* 10.000. - kostten; 900 ruiters verdeeld over tien kornetten, waarvan de kosten per maand ruim *f.* 19.000. - bedroegen en meer dan 8.500 voetknechten, verdeeld over vijfentachtig vendels, die op een kleine *f.* 110.000. - per maand werden begroot. Voor de soldij van het krijgsvolk en de diverse andere salarissen moesten de Staten van Brabant per maand ruim *f.* 153.000. - op tafel leggen. Daarnaast moest er nog heel wat geld gespendeerd worden aan levensmiddelen, materiaal voor fortificatie, munitie, scheepsvrachten en equipage.

Omdat deze posten 'midts de diversiteyt vande occurentiën' geen vast bedrag uitmaakten, werden zij in de bovengenoemde 'staet' pro memorie gesteld. Het ging hier om bijzonder forse bedragen zoals blijkt uit drie specificaties van de krijgshandelingen tussen 1 juli en 22 september 1584, waarbij Liefkenshoek (10 juli), Dendermonde (17 augustus), Vilvoorde (6 september) en tenslotte Gent (17 september) belegerd werden en verloren gingen. De specificaties leren ons dat in die drie zomermaanden ruim *f.* 127.000. - werd uitgegeven aan levensmiddelen, bewapening en fortificatie. Aan de aanschaf van bewapeningsmateriaal en munitie werd ongeveer *f.* 52.000. - besteed, voor de aankoop van schoppen, bijlen, spaden, karren, planken en ander fortificatiemateriaal had men in die drie maanden *f.* 37.700. - betaald, en voor levensmiddelen *f.* 38.000. -[16.].

Van de 10.000 manschappen in dienst van de Staten van Brabant treffen wij geen enkel vendel te Antwerpen aan[17.]. De ruim 8.500 voetknechten, waarover men be-

14. Deze datum staat genoteerd op twee gelijksoortige 'specificaties', die eveneens de periode 1 juli tot 22 september 1584 betreffen. Coll. DvdM, nr. 235, stuk 3; nr. 239, stuk 22.
15. Voor de door Daniël van der Meulen neergeschreven kladtekst van dit betoog aan het adres van de Raad van State en voor de 'poincten aen sijne Genade en Ed. vanwegen mijne Heeren de Staten van Brabant door Daniël van der Meulen aengedient ende versocht' zie Coll. DvdM, nr. 239, stukken 23 en 25.
16. 'Sommier staetken vande geleverde munitien bij de gecommitteerde totter ammonitie der stadt van Antwerpen tot behoeve vanden Lande van Brabant binnen de maenden van julius, augustus ende september anno xv^{c}lxxxiiij', Coll. DvdM, nr. 235, stuk 3; 'Sommier staetken vanden last vande Camere van fortificatie der stadt van Antwerpen', *ibidem*, stuk 1; 'Specificatie vande victuaillen ende vivres ghesonden ter ordonnantie ende bevel van mijne Heeren de ghedeputeerde vande Staten van Brabant tot behoef vande forten ende krijchsvolck in Brabant ende door hunnen ontfangher vande vivres Baptiste Oyens sedert den 1en july tot den xxijen septembris incluys deses loopende jaers 84', *ibidem*, nr. 239, stuk 22. Zie verder J.W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits* (Utrecht, 1934).
17. Prims, *Cultuurstrijd*, I, 24-26.

schikte waren verdeeld over de wijde omgeving. Borgerhout telde er 1.800, Brussel 1.624 en Mechelen 1.224. De strategisch belangrijke forten in het Scheldegebied waren eveneens, zo goed en zo kwaad als het ging, op kosten van Antwerpen bemand: Lillo met 745 man, Austreweel met 703, het Veer met 690, Willebroek aan de Brusselse vaart met 192, de Margriet tegenover Rupelmonde met 138 en het Donkske aan de Dijlemonding met 121 man. In Dambrugge waren 56 personen ingezet en in Berchem 26. Verder legerden de Staten van Brabant in Bergen op Zoom 1.856 manschappen, te Wouw 239 en in Boxmeer 107[18]. Toen de Vlaamse steden Dendermonde en Gent in augustus 1584 effectieve hulp nodig hadden, beweerden de Staten van Brabant - waarschijnlijk terecht - niet in staat te zijn die te verlenen

> gemerckt den soberen staet van 't Landt van Brabant, 't welck men metter waerheydt mach seggen gereduceert te zijne binnen de muren vande stadt Antwerpen, die nu ter tijt wesende een frontierstadt ende stadt van oirloge, sonder eenige trafficque mits de onveylicheyt der riviere, ende van een groot getal van de rijckste ende notabelste borgerije berooft, ende nochtans diennyettegenstaende tot haeren laste heeft allen de garnisoenen vande andere steden ende forten van Brabant, sonder van yemanden tot noch toe eenige hulpe t'ontfanghen[19].

Waar die hulp dan wel vandaan moest komen was niet zonder meer duidelijk. In de loop van 1584 hadden de Staten-Generaal zich met succes tot de ziekelijke hertog van Anjou gericht[20]. Deze overleed echter op 10 juni en de voortzetting van de besprekingen met zijn broer, de regerende koning van Frankrijk, verliep stroef. Daar kwam nog bij dat sinds het overlijden van de prins van Oranje, op 10 juli, de tussenkomst van een bindende figuur wel bijzonder nodig was, wilde men althans het hoofd bieden aan de steeds verder om zich heen grijpende neiging tot particularisme en het gevoel van oorlogsmoeheid, dat vooral in kringen van kooplieden heerste. Groepen ‘peiswillers’ groeiden gestadig, onder andere te Antwerpen, Brussel en Gouda en werden dikwijls met harde hand door de magistraten tot zwijgen gebracht[21].

18. Zie voor de forten van Willebroek, de Margriet, het Donksken en Lillo *idem*, ‘Beelden uit den cultuurstrijd’, I, *Antwerpiensia*, XVI (1942) 310-320.
19. Instructie van de Staten van Brabant, s.l., s.a. [Antwerpen, ca. 20 augustus 1584], Coll. DvdM, nr. 237, stuk 1.
20. P.L. Muller en A. Diegerick, *Documents concernant les relations entre le duc d'Anjou et les Pays-Bas, 1576-1584*. Werken HG, nieuwe serie, LX, LXI (Utrecht, 1898-1899).
21. Te Antwerpen kwamen de ‘peiswillers’ op zondag 14 oktober 1584 in beweging. Zie P. Bor, *Oorsprongk, begin ende vervolgh der Nederlantscher oorlogen (1555-1600)* (4 dln; Amsterdam, 1679-1684) II, boek xix, 501-502; E. Poullet en Ch. Piot, ed., *Correspondance du cardinal de Granvelle* (12 dln; Brussel, 1877-1896) XI, 701-702; F. Prims, ‘De peiswillers’, *Antwerpiensia*, VII (1933) 227-242. Te Brussel werd op 1 december 1584 met achttien oorlogsmoede burgers afgerekend. Zie A. Henne en A. Wauters, *Histoire de Bruxelles*, I (Brussel, 1845) 569 vlg. en de brief van Andries van der Meulen, Antwerpen, 8-12-1584, Coll. DvdM, nr. 593a. Zie voor Gouda A.M. van der Woude, ‘De Goudse magistraat en de strijd tegen de koning’, *Bijdragen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XIII (1958) 101-107; J.C.H. de Pater, ‘Leicester en Overijsel’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXIV (1951) 245-276; A.M. van der Woude, ‘De crisis in de Opstand na de val van Antwerpen’, *Bijdragen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XIV (1959) 38-56, 81-103.

De gewesten dachten zeer gedifferentieerd over de belangrijke vraag of men zich weer aan de koning van Spanje zou moeten onderwerpen, de rebellie op eigen kracht moest voortzetten of dat men de souvereiniteit over de gewesten aan de Engelse protestantse vorstin, Elizabeth I, of aan de Franse katholieke koning, Hendrik III, moest aanbieden[22]. Eind juli 1584 scheen de kans op een oplossing in zicht. Hendrik III had eindelijk de gezanten van de Staten-Generaal, die hem te Parijs opgezocht hadden, laten weten dat hij zijn standpunt inzake de souvereiniteitsopdracht over de Nederlandse gewesten door zijn ambassadeur in Delft zou laten toelichten[23]. De belofte werd op 22 augustus ingelost. Met name de Brabanders zagen dit gebaar als een handreiking, die het tij wel eens zou kunnen keren[24]. Omdat de Staten van Brabant de Franse goodwill onder geen enkele voorwaarde wensten te verspelen achtten zij het noodzakelijk dat hun afvaardiging in de Staten-Generaal versterkt zou worden met een gedeputeerde die tot taak kreeg de in het Noorden aanwezige weerstand tegen een interventie van de katholieke Franse koning te breken. De keuze van de Brabantse Staten viel op de negenentwintig jarige Daniël van der Meulen, die op 26 augustus 1584 's avonds laat vanuit Antwerpen in Middelburg arriveerde.

Welk soort man Van der Meulen was, valt aan de hand van het door hem nagelaten archief moeilijk te zeggen. In het grootste deel van de bescheiden is hij de geadresseerde en van hemzelf zijn slechts weinig brieven bewaard. Mevrouw E. van Hall-Nijhoff heeft het handschrift van Van der Meulen onderzocht en naar aanleiding van dit grafologisch onderzoek kent zij aan Van der Meulen bepaalde eigenschappen toe, die met de werkelijkheid overeen lijken te stemmen. Volgens haar beschrijving zou Van der Meulen een intelligent man geweest zijn, die zich met een helder inzicht en scherp oordeel op zijn werk ‘stortte’. Verder zouden ‘zijn instinctief en vitaal beleven op elk gebied het hem mogelijk gemaakt hebben anderen te begrijpen en te doorzien, hen zo nodig slim en verborgen-agressief te benaderen..., misschien het mes op de keel te zetten’[25].

22. Zie het advies, d.d. 10-9-1584 van ‘den Hoogen Rade, den Provincialen Rade ende de Reekeninghe van Holland’, in: Bor, *Nederlantscher Oorlogen*, II, xix, 480-481.
23. De desbetreffende brieven van Hendrik III en zijn moeder Catharina de Medici, geschreven te Fontainebleau d.d. 31-7-1584, bereikten de Staten van Brabant op 13-8-1584. Zij zijn uitgegeven door J.C. de Jonge, *Verhandelingen en onuitgegeven stukken*, II ('s-Gravenhage en Amsterdam, 1827) 104.
24. Voor de ‘propositie’ van Des Pruneaux zie Bor, *Nederlantscher Oorlogen*, II, xix, 46; *Resolutiën van Holland* (s.l., s.a.) 566-567 (23-8-1584); N. Japikse, ed., *Resolutien der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, IV, *1583-1584*. RGP, grote serie, XLIII ('s-Gravenhage, 1919) 481-482.
25. E. van Hall-Nijhoff, ‘Grafologie als hulpwetenschap’, *Spiegel Historiael*, VII (1972) 677-678.

Daniël van der Meulen had verschillende particuliere redenen om zijn diplomatieke opdracht te aanvaarden. In de eerste plaats kreeg hij als gefortuneerd Antwerps koopman op deze wijze de gelegenheid het belegerde Antwerpen met goed fatsoen en zonder kleerscheuren te verlaten. Sedert de inname van Liefkenshoek op 10 juli 1584 had de stroom illegale emigranten geweldige proporties aangenomen. De stedelijke bepaling dat de bezittingen van de in den vreemde verblijvende zogenaamde 'absente persoonen' geconfisceerd zouden worden, wanneer de eigenaars de door hen verschuldigde 'vijfde-' of 'honderdste penninghen' of maandelijkse quote niet betaald hadden[26], gold wegens deze diplomatieke missie niet voor Van der Meulen.

In de tweede plaats bood een verblijf in Holland hem de mogelijkheid zich verdienstelijk te maken voor de handelsonderneming die hij samen met zijn te Keulen verblijvende zwager François Pierens en zijn te Antwerpen wonende moeder Elizabeth Zeghers en zijn broer Andries dreef. Het handelsklimaat in Holland was gunstiger dan in Antwerpen en er werd meer dan eens gebruik gemaakt van de diensten van Daniël, de drijvende kracht achter de onderneming. In het voorjaar van 1585, toen het contact tussen Antwerpen en Keulen bemoeilijkt werd door de overgave van Nijmegen en Neuss aan Parma[27], zorgde Daniël er voor dat de uit Antwerpen afkomstige goederen en brieven via het Noorden toch in Duitsland terecht kwamen. Hij slaagde er tevens in dat er geld werd overgemaakt naar Antwerpen in een periode dat men in het buitenland geen wisselbrieven meer wilde geven op de economisch lamgelegde Scheldestad[28]. Toen het tenslotte, in de loop van 1585, verstandig leek de zetel van de firma en het bedrijfskapitaal naar Duitsland over te brengen, werd de in Holland verblijvende Daniël ingeschakeld om de uit Antwerpen verzonden wisselbrieven op Hamburg over te maken[29].

Een volgende reden waarom Van der Meulen in 1584 graag als Brabants gedeputeerde naar Holland wilde vertrekken, was zijn verloving met Hester della Faille, die reeds eerder naar Haarlem uitgeweken was. Hester was een dochter van de zeer belangrijke Antwerpse zakenman Jan della Faille de Oude (te Antwerpen overle-

26. Prims, *Cultuurstrijd*, II, 336-337.
27. Voor de overgave van Nijmegen zie Bor, *Nederlantscher Oorlogen*, II, xx, 563-566; brieven van Andries van der Meulen, Antwerpen, 28, 30, 31-3-1585, Coll. DvdM, nr. 593a. Over de moeilijkheden bij de overgave van Neuss zie Bor, *ibidem*, 624 en brief van Jacques della Faille, Haarlem, 28-5-1585, Coll. DvdM, nr. 538a; brief van Andries van der Meulen, Antwerpen, 30-5-1585, *ibidem*, nr. 593a.
28. Eind 1584 en begin 1585 wilde men bijvoorbeeld te Piacenza geen wissels opnemen op Antwerpen, zie H. Thimme, *Quellen zur Geschichte der italienischen Kaufmannschaft in Köln um die Wende des 16. Jahrhunderts*. Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln, XXXV (Keulen, 1914) 49. Zie ook W. Brulez, 'De wisselkoersen te Antwerpen in het laatste kwart van de 16e eeuw', *Bijdragen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XI (1956) 81-92.
29. Brieven van Andries van der Meulen, Antwerpen, 20-6, 5, 12, 19, 25, 31-7, 8-8-1585, Coll. DvdM, nr. 593a.

den op 8 november 1582) en een zuster van de eveneens bijzonder succesvolle Antwerpse koopman Marten della Faille[30]. Op 25 december 1584 traden Daniël van der Meulen en Hester della Faille te Haarlem in het huwelijk[31].

Enkele brieven en instructies, opgesteld door de Staten van Brabant, de magistraat van Antwerpen en de Staten-Generaal informeren ons over Van der Meulen's bemoeienissen met het ontzet van Antwerpen. Daarnaast beschikken wij over kladaantekeningen van de hand van Van der Meulen zelf. Zij bevatten met zorg samengestelde en wel overwogen teksten van politieke betogen die hij in het najaar van 1584 mondeling of schriftelijk onder de aandacht bracht van de leden van de Staten-Generaal, de Staten van Holland, de Raad van State en de gecommitteerde raden van de Staten van Zeeland. In de bewaard gebleven concepten van brieven aan zijn opdrachtgever, de Staten van Brabant, waarin Van der Meulen verslag uitbracht over de gang van zaken, is bovendien het relaas terug te vinden van de moeizame onderhandelingen met de regeringsinstanties in het Noorden en van de weinig hoopgevende antwoorden waarmee hij genoegen moest nemen.

Zoals gezegd verliet Van der Meulen Antwerpen op 26 augustus 1584, zonder te beseffen dat hij zijn geboortestad nimmer zou weerzien. Van 26 tot 30 augustus verbleef hij te Middelburg en hij spande zich tot het uiterste in om de gecommitteerde raden van de Staten van Zeeland voor het Brabantse standpunt te winnen[32]. Op 2 september bood hij zijn geloofsbrieven aan ter vergadering van de Staten-Generaal[33], de dag daarop sprak hij de Staten van Holland[34] toe en enige dagen later diende hij in Delft een request in bij de Raad van State[35]. Half september reis-

30. W. Brulez, *De firma della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16de eeuw*. Verhandelingen van de Kon. Vl. Academie. Klasse der Letteren, XXXV (Brussel, 1959).
31. Y. Schmitz, *Les della Faille*, I (Brussel, 1965) 251-253.
32. Vertoog van Daniël van der Meulen voor de gecommitteerde raden van de Staten van Zeeland, Middelburg, 28-8-1584, Coll. DvdM, nr. 231, stukken 2 en 7. Zie ook zijn brieven aan de gedeputeerden van de Staten van Brabant, Middelburg, 29, 30-8-1584, *ibidem*, nr. 239, stukken 6 en 7.
33. Japikse, *Resolutien, 1583-1584*, 438.
34. Zie het vertoog van Daniël van der Meulen voor de Staten van Holland, 3-9-1584, Coll. DvdM, nr. 239, stuk 10 en zijn brief aan de Staten van Brabant van dezelfde dag, *ibidem*, stuk 13. Zie ook de *Resolutien van Holland*, 611. Bor, *Nederlantscher oorlogen*, II, xix, 475-477 publiceert dezelfde tekst als een 'Propositie gedaen bij Doctor Petrum Alostanum vanwegen de heeren Staten van Braband in der vergaderinge van de Heeren Staten van Holland'.
35. Vertoog van Daniël van der Meulen voor de Raad van State te Delft (tussen 8 en 12-9-1584), Coll. DvdM, nr. 231, stuk 9 en nr. 239, stuk 15.

de hij voor de tweede keer naar Middelburg[36.] en op 3 oktober richtte hij zich nogmaals tot de Raad van State in Delft[37.].

Van der Meulen logeerde bij agenten van zijn handelsonderneming, in Middelburg bij Hans Bernaerts, in Delft bij Jacob Schot; in Den Haag vond hij onderdak in de herbergen 't Vosken of 't Mueleken. Na zijn huwelijk met Hester della Faille betrok hij een huis te Haarlem. Aangezien zijn politieke activiteiten hem naar Delft of Den Haag voerden, verhuisde het jonge echtpaar op 1 mei 1585 naar Delft. Ook zijn broer, schepen Andries van der Meulen, had er herhaaldelijk bij hem op aangedrongen zich dichter bij de regerende instanties te vestigen, zodat hij de belangen van Antwerpen beter zou kunnen dienen. Vooral de eerste weken van zijn verblijf in het Noorden, spaarde Van der Meulen tijd noch moeite om de verschillende grieven en verlangens van de Staten van Brabant in felle bewoordingen aan de betreffende instanties over te brengen.

In de eerste plaats hadden de Staten van Brabant effectieve hulp nodig voor het ontzet van Gent en de verdediging van de Schelde. Namens hen vroeg Van der Meulen in Holland en Zeeland behalve geld, munitie en levensmiddelen ook goed uitgeruste schepen, bootslieden en krijgsvolk. Te Middelburg bracht hij het verzoek van de Staten van Brabant op 28 augustus 1584 als volgt onder woorden:

> het is voorwaer hoochnoodich, Edele wijse ende voorsienige Heeren dat in alle manieren op dit stuck worde versien ende dat alle de provintien alle haere macht, crijchvolck ende middelen aenwenden om desen hooftaenslach te verhinderen. Hoevele hetselve de Generaliteyt, den Lande van Zeelant int particulier, emporteert late ick U Edel ende Eerw. selver bedencken. Daer en is geene questie, mijne Heeren, om een stadt van Vilvoorden oft Herentals te behouden oft te verliesen. Het geldt het verlies van heel Vlaanderen, van heel Brabant, vande trowe stadt van Antwerpen, het verlies segge ick vande riviere, vande landen daerop gelegen ende dat men den vijant eer corte maenden met sijnen scepen voorbij Vlissingen ende Walcheren sal sien vogeren. Hoe dat also de staet sal wesen van d'ander provintien hebbe ick liever te geswijgen dan vele daeraff te spreecken[38.].

In de tweede plaats kwam Van der Meulen met een drietal voorstellen tot organisatorische wijzigingen om de noodzakelijke samenwerking tussen Noord en Zuid te intensiveren. Hij stelde voor de admiraliteiten van Brabant en Zeeland samen te voegen, omdat van Jacob Jacobsen, de admiraal van Antwerpen, als defensie-specialist niet veel te verwachten was. Van der Meulen bood Bloys van Treslong, de

36. Vertoog van Daniël van der Meulen voor de gecommitteerde raden van de Staten van Zeeland, Middelburg (tussen 11 en 17-9-1584), Coll. DvdM, nr. 231, stuk 8 en nr. 239, stuk 16; Vertoog van Daniël van der Meulen voor de Staten van Zeeland, Middelburg, ca. 18-9-1584, Coll. DvdM, nr. 239, stuk 18.
37. Vertoog van Daniël van der Meulen voor de Raad van State, Delft, ca. 3 oktober 1584, Coll. DvdM, nr. 239, stukken 23, 25.
38. *Ibidem*, stuk 6.

luitenant-admiraal van Zeeland, in concreto de algehele leiding over de Brabantse vloot aan, in de hoop dat door deze maatregel de verdediging van de Schelde efficiënter zou worden.

Van der Meulen wilde ook de gebrekkige bestuurlijke samenwerking tussen Brabant en Zeeland verbeteren. In Middelburg bracht hij met verve naar voren dat beide gewesten in feite bijeenhoorden. Hij vertolkte dit gevoelen met de volgende woorden:

> de natuere, de gelegentheyt vande wateren, de gemeynscap van stroomen ende trafficque, de oude vrientscap en de gewente onder malcanderen [die] de Landen van Brabant ende Zeelant sóó met den anderen verknocht ende verbonden heeft, dat het gevuelen vande welvaert oft qualicvaert van d'een oft d'ander hen, gelijck in de leden eens lichaems, tot den anderen versterct sulx datter geen spaltinge, geene scheydinge ende verderff d'een oft d'ander en can overcomen, sonder dat d'andere deselvige fortune subject zij. In somma indien de gemeyne commoditeyten ende proffijten eerstelijck tesamen de mensen in één staet versamelt ende in dezelve republicque verbonden hebben, soo is deselve redene veel stercker in respecte van dese twee provintien, gemerckt dat God alle de gelegentheyt ende circomstant tusschen hen gemeyn gescapen ende gevuecht heeft[39].

In aansluiting hierop stelde Van der Meulen voor dat de gedeputeerde raden van de Staten van Brabant een afgevaardigde naar de gecommitteerde raden van de Staten van Zeeland zouden zenden en omgekeerd. Geen ongebruikelijke constructie, zo argumenteerde hij, omdat 'hetselve alsnu wt gelijcke reden tusschen die van Hollant ende Zeelant gepleecht ende gebruyckt wort'[40]. Tenslotte hekelde Van der Meulen de gebrekkige communicatie die er tussen het bedreigde Zuiden en de centrale regering in het Noorden bestond[41]. Hij drong er bij de Zeeuwen en Brabanders op aan dat zij in de kort tevoren opgerichte Raad van State kundige vertegenwoordigers zouden plaatsen[42]. Bovendien stelde hij voor de zetel van de Raad van State, die onlangs van Delft naar 's-Gravenhage verplaatst was, weer te

39. *Ibidem*.
40. De gecommitteerde raden van Zeeland waren inderdaad sedert 1578 gewoon in aanwezigheid van twee leden uit Holland te vergaderen. J.C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen*, I (3e dr.; Zwolle, 1869) 177.
41. Zie de brief van Daniël van der Meulen aan de gedeputeerden van de Staten van Brabant, Dordrecht, ca. 31-10-1584, Coll. DvdM, nr. 239, stuk 31.
42. Ongedateerd concept van een brief van Daniël van der Meulen, waarschijnlijk geschreven te Delft, 3-9-1584, aan de gedeputeerden van de Staten van Brabant, Coll. DvdM, nr. 239, stuk 13. Zie ook het betoog van Daniël van der Meulen voor de gecommitteerde raden van de Staten van Zeeland, met apostille ondertekend door C. Roels te Middelburg, 17-9-1584, *ibidem*, stuk 16. De afgevaardigden van Zeeland waren Jan Vaillant, Joos Eeuwoussz. Teelinck en Jacob Valck. K. Heeringa, ed., *Notulen van de Staten van Zeeland, 1583-1586* ('s-Gravenhage, 1919) 317-318. Op de samenstelling en het optreden van de Brabantse delegatie in de Raad van State, die bestond uit Petrus Alostanus en Richard de Mérode, heer van Oirschot, had Daniël van der Meulen zware kritiek, Coll. DvdM, nr. 239, stuk 31.

verplaatsen en wel naar Middelburg, dichter bij de haard van de krijgshandelingen[43]. Half november is zijn verzoek ingewilligd[44].

Naast deze materiële verlangens en voorstellen tot organisatorische wijzigingen sneed Van der Meulen in de vergadering van de Raad van State een ander onderwerp aan, namelijk de handel op de vijand. Niettegenstaande de uitvoerverboden van juni en juli 1584[45] bleven de Hollanders levensmiddelen en andere verboden goederen naar de vijand transporteren. Dit deden zij via de steden Zevenbergen, Steenbergen, Roosendaal, Breda, Oudenbosch en 's-Hertogenbosch, die aan hun gewest grensden en in handen van de vijand waren. Zij bevoorraadden de 'malcontenten' via de Maas en Maastricht, terwijl het Spaanse leger in het Zuiden via Duinkerken, Grevelingen en Nieuwpoort[46] van het nodige werd voorzien. Ook voeren zij, ondanks het verbod, de Rijn op en af. Toen het gerucht de ronde deed dat de Staten van Holland overwogen opnieuw een systeem van licenten in te voeren om zo de eigen schatkist te spekken, reageerden de Staten van Brabant zeer verontwaardigd[47].

Van der Meulen vertolkte het Brabantse gevoelen van misprijzen in kernachtige bewoordingen[48]. Bovendien vonden de Staten van Brabant het niet meer dan billijk dat ook de toevoer van levensmiddelen, koren met name, naar het Iberisch schiereiland stopgezet zou worden, te meer nu het duidelijk was dat Spanje zelf door een graanschaarste getroffen werd[49]. Van der Meulen gaf ook dit voorstel ter overweging aan de Raad van State[50].

Het is nodig op deze plaats te signaleren dat Van der Meulen in het begin van 1585 zelf deelgenoot was in een graantransport naar de vijand. Het is een vreemde constatering die er wel op wijst dat de koopman het bij hem uiteindelijk van de diplomaat won. Het volgende had zich namelijk voorgedaan. Toen Jacques della Faille, Daniël's zwager, kans had gezien om in Engeland drie schepen met graan te beladen om deze naar Spanje te zenden, maakte hij ook Van der Meulen deelgenoot in

43. Vertoog van Daniël van der Meulen voor de Raad van State, zie noot 37.
44. De Raad van State besliste 'hen te scheyden een deel naar Seelant ende een ander deel naer Uuytrecht'. Japikse, *Resolutien, 1583-1584*, 669, 672.
45. Op 22 juni 1584 was een plakkaat uitgevaardigd waarbij de licenten ingetrokken werden en alle uitvoer naar de vijand binnen de Zuidelijke Nederlanden verboden werd. Wegens de vele overtredingen werd dit plakkaat op 27 juli 1584 opnieuw gepubliceerd. *Ibidem*, 702-703, 705; J.H. Kernkamp, *De handel op den vijand*, I (Utrecht, 1931) 125, 137, 140 vlg.
46. Instructies van de Staten van Brabant vanuit Antwerpen aan Daniël van der Meulen gezonden op ca 17-8 en op 22-9-1584, Coll. DvdM, nr. 237, stuk 1 en 5.
47. De Jonge, *Nederlandsche zeewezen*, I, 184-187. Zie ook de verontwaardigde brief van Jacques della Faille, Haarlem, 28-5-1585, Coll. DvdM, nr. 538a.
48. Vertogen van Daniël van der Meulen voor de Raad van State gehouden te Delft tussen 8 en 12-9 en omstreeks 3-10-1584, Coll. DvdM, nr. 239, stuk 15 en 23.
49. P.J. Blok, 'De handel op Spanje en het begin der groote vaart', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 5e reeks, I (1913) 111; Kernkamp, *Handel op den vijand*, 153-156. Zie noot 46.
50. Vergelijk noot 48.

de zijns inziens winstgevende expeditie. Zelfs Andries van der Meulen, de Antwerpse schepen, was bereid aan het experiment deel te nemen al moest hij ambtshalve de handelwijze afkeuren[51].

Twee van de drie schepen werden naar Spanje verscheept[52], waar de verkoop van tarwe en gerst niet de verwachte winst opleverde[53]. Toen in Spanje door de grote graantoevoer de prijzen daalden werd het derde schip, de 'Marmayde van Yarmouth' een meer eerbare bestemming toebedacht. Het werd ondanks alle risico's die het op de Schelde zou lopen, naar het noodlijdende Antwerpen gezonden[54]. Helaas bleef het schip ruim vijftien weken op de Schelde liggen zonder dat het er in slaagde de stad te bereiken, zodat het uiteindelijk naar Delft geloodst werd. Het intussen muf geworden graan werd hier tenslotte aan de man gebracht zonder uiteraard het derde deel winst op te leveren, waar Jacques della Faille van gedroomd had[55]. Deze slechte ervaring weerhield Van der Meulen er niet van de kooplieden in zijn omgeving aan te sporen om op hun beurt onder het kanon door te varen en binnen Antwerpen de flinke winsten op te strijken die men daar garandeerde[56].

Na de dood van Willem van Oranje voelden de Staten van Brabant er zeer veel voor de souvereiniteit over de opstandige gewesten op te dragen aan Hendrik III, de katholieke Franse koning. De voornaamste opdracht van Daniël van der Meulen was het Brabantse standpunt te verdedigen in de Staten-Generaal, waar over dit punt zeer verschillend gedacht werd. De instructies van Van der Meulen waren bijzonder uitvoerig. Van zijn opdracht heeft hij zich nauwgezet gekweten, al heeft zijn bemiddeling uiteindelijk geen politieke vruchten afgeworpen. Op 3 september 1584 pleitte hij in de vergadering van de Staten van Holland als volgt voor een krachtig leiderschap[57]:

> Ons goevernement en can noch en mach op deser manieren niet langer dueren noch bestaen. Laat den alderminsten onder de gemeynte vragen hij zal roepen over één hooft, over één commandement, clagen over d'auctoriteyt ende justicie.... Onse statuten, onse privilegien respectieve, de natuere van dese landen sijn sulcx dat wij, noch nu noch tot geenen daghe en connen prospereren noch accorderen tenzij dat wij alle beleyt ende gedirigeert werden onder het bewint ende commandement van één hooft ende éénen

51. Andries van der Meulen, Antwerpen, 23-1-1585, Coll. DvdM, nr. 593a.
52. Van een schip, beladen met 55 last gerst, is ons de naam niet bekend omdat Daniël van der Meulen er niets mee te maken had. Het andere schip 'De Roose de Clay', vertrok begin maart 1585 met 24 last tarwe naar Sevilla. Zie Jacques della Faille, Haarlem, 12-3-1585, Coll. DvdM, nr. 538a.
53. Zie de rekeningen uit Londen, 26-2-1585 en uit Sevilla, 24-5-1585, Coll. DvdM, nr. 57.
54. Jacques della Faille, Haarlem, 12 en 14-3 en 1-5-1585, Coll. DvdM, nr. 538a.
55. Rekeningen in Coll. DvdM, nr. 57, 133.
56. Zo kon bijvoorbeeld op 19-2-1585 een 'kagheschuyte' uit Delft met boter en kaas beladen, zonder schade door Parma's afsluiting komen 'sijnde den schipper gheheel droncken gheweest'. Andries van der Meulen, Antwerpen, 20-2-1585, Coll. DvdM, nr. 593a.
57. Coll. DvdM, nr. 239, stuk 10.

> prince. D'exempelen zijn noch versch ende eenen iegelijck voor oogen vanden tijde dat de Landen verdeylt waeren onder diverse heeren ende regieringen, datter qualijck dach noch maent int jaer en passeerde sonder dat d'eene stadt trachtede naer het verderff van d'andere ende d'eene provincie oorloghe vuerde tegens d'andere. Daer ter contrarien, zedert den tijt dat de Landen haer geluckelijck onder het gebiet vanden Hertoghe Philip den Goedertieren begeven ende onderworpen hebben, deselvige in corten tijde zoo toegenomen ende gewassen zijn dat zij gefloreert ende geprospereert hebben in rijckdommen, macht, neringe, trafficque ende overvloet van alle dinghen boven alle de landen onder de sonne, vertrouwende vastelijck indyen Godt almachtigh ons de genade doet op dit stuck eensaemenderhant geluckelijck te resolveren, dat Dezelvige oock de oogen Zijner bermherticheyt nederslaen zal, Hem onser ontfermen, onsen vijant vernederen ende vuyt den lande jaegen, ende wederomme onder het gebiet van één hooft den ouden fleur ende prosperiteyt laten groeyen ende toenemen.

De mogelijkheid om de souvereiniteit aan Elizabeth I van Engeland aan te bieden werd door de Staten van Brabant op dat moment niet serieus overwogen[58]. Ook Oranje had er indertijd weinig voor gevoeld hulp te vragen aan de Engelse vorstin. Hij wist maar al te goed dat zij op grond van haar opvattingen over de monarchie uiteindelijk weinig sympathie voor de opstandige Nederlanden kon opbrengen en in feite niets liever zag dan een beperkt herstel van de Spaanse souvereiniteit[59]. Pas nadat de onderhandelingen in de loop van 1584 eerst met Anjou en vervolgens met Hendrik III vastere vorm hadden gekregen, toonde zij meer belangstelling. Een Frans koning, die tevens heer en meester over de Nederlanden zou zijn, was een grotere bedreiging voor Engeland dan de verre Spaanse koning. In september 1584 weigerde zij, onberekenbaar als zij was[60], het door de Staten-Generaal gevraagde provisionele secours van 6.000 voetknechten en 3.000 paarden[61]. Vrede met Spanje was uitgesloten zodat het aanbieden van de souvereiniteit aan Hendrik III, volgens de Staten van Brabant, als enig alternatief overbleef.

> Daer en zijn maer twee wegen (gelijck hetzelve wijlen sijne princelijcke Excellencie dickmael heeft verthoont) den eenen naer Vranckerijck, den anderen naer Spaignien. De differentie tusschen dese twee is zoo groot als tusschen de doot ende het leven. D'eene is door d'beneficie van zijne aenneminge aen ons verbonden; den anderen is met wraeck giericheyt ende toorn tegens ons als zijne rebellen onsteecken om van onse handen

58. Zie bijvoorbeeld de brieven van de gedeputeerden van de Staten van Brabant aan Daniël van der Meulen, Antwerpen, 3 en 8-9-1584, Coll. DvdM, nr. 239, stuk 12 en nr. 237, stuk 3.
59. J.C. Boogman, 'Charles Wilson, Koningin Elizabeth en de Opstand', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVII (1972) 99; J.J. Woltjer, 'Koningin Elizabeth en de Opstand in de Nederlanden', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXV (1972) 31-37.
60. G. Mattingly, *The Defeat of the Spanish Armada* (Londen, 1962) 40 typeert Elizabeth I als beschikkend over 'that capacity for consistency which consisted in always being inconsistent'.
61. Bor, *Nederlantscher oorlogen*, II, xix, 482-487 en *Calendar of the State Papers*, Foreign Series. Elizabeth 1584-1585 (Londen, 1916) 40-42, 90.

te eysschen het bloet van soe veele van zijne trouwe vrome capiteynen ende soldaten, de ontallijcke oncosten tot deser oorlogen gedaen, 't verderff van zijne landen ende steden. Den eenen is vremdelinck ende moet hem behelpen met degene die hij inde re-

> gieringe vint ende die hem tot de heerscappije geroepen hebben. De vrienden die hij heeft moet hij met nieuwe beneficien gewinnen. Den anderen kent de landen, heeft bij hem alle de oude ende verjaechde magistraten die over het onnoosel bloet geseten hebben ende trachten wederomme in haere officien te treden ende haer van 't voorgaende leet te wreken. Hij heeft vele vrienden inde landen die nu ducken ende swijgen, verwachtende d'occasie om haer tegens haer wederpartije te verheffen. D'een lijdet de religie ende d'exercice derselver in Vranckrijck. D'ander en heeft dezelvige noot willen in verre landen buyten Spaignien lijden noch dulden. In summa, bij den eenen zal de regieringe in state gehouden werden ende alle persoonen, van wat gesintheden oft religie deselvige zijn in haere ruste ende vrede blijven woonen. Bij den anderen wordt den geheelen staet verandert ende bedorven, die catholicque gehouden in slavernije ende die vande religie ende alle wat wapenen gedragen heeft, wtgeroyt tot eenen rooff, moetwil ende moort overgegeven, ende zoe veele dusenden buyten haer vaderlant ende steden in ballincschap ende ellende van haere have ende goet in vremde landen verjaecht[62].

Dit was dus duidelijk een pleidooi voor Frankrijk, waarvan intussen bekend was dat het zelf ook positiever stond tegenover de souvereiniteitsopdracht[63]. Op 22 augustus 1584 had de Franse ambassadeur inderdaad, zoals beloofd, ter Staten-Generaal een ‘propositie’ naar voren gebracht, waarmee de drie bedreigde gewesten Vlaanderen, Brabant en Mechelen onmiddellijk en zonder veel omhaal instemden[64]. De gedeputeerden van de Noordelijke gewesten wensten zich op dat moment nog niet uit te spreken alvorens hun opdrachtgevers te consulteren. Het gevaar was immers nog veraf! Stuk voor stuk wensten zij ruggespraak met hun committenten en Van der Meulen kreeg tot taak de opdrachtgevers in hun besluitvorming te beïnvloeden. Het was zijn taktiek om de Staten van Holland via de Staten van Zeeland tot een accoord te bewegen. Van der Meulen, die de Zeeuwen attendeerde op de bedreigde positie van Zeeland langs de onder vuur genomen Schelde, kon hen zonder veel moeite overtuigen[65]. Half september stemden zij in met het voorstel om een tractaat met Frankrijk te sluiten[66]. Aangezien Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland geacht werden als een eenheid op te treden, konden de Staten van Holland moeilijk alleen tegenstand tegen het voorstel blijven bieden. Daarom stemden zij op 6 oktober 1584 als laatsten ook in met de voorgestelde resolutie[67], zodat men vanaf die dag namens de hele Unie aan het opstellen van de voorwaarden voor Hendrik III kon gaan werken. De formulering van de artikelen verliep moeizaam. Van der Meulen, die ook betrokken was bij deze werkzaamheden[68], gaf in een brief aan de Brabantse Staten op deze wijze uitdrukking aan zijn

62. Coll. DvdM, nr. 239, stuk 10.
63. Vergelijk noot 23.
64. Vergelijk noot 24.
65. Vertoog van Daniël van der Meulen voor de gecommitteerde raden van de Staten van Zeeland, Middelburg, tussen 11 en 17-9-1584, Coll. DvdM, nr. 239, stuk 16.
66. Heeringa, *Notulen Staten van Zeeland*, 323-325; Japikse, *Resolutien, 1583-1584*, 484.
67. *Resolutien van Holland*, 669 (6-10-1584).
68. Zo is het te verklaren dat in zijn archief een concept ligt met voorwaarden voor de Franse koning. Deze artikelen wijken sterk af van de artikelen die op 3 december 1584 ter

ongenoegen: ‘Nous et les députés avons désiré bien fort que quelques articles fussent modéréz pour n'irriter le Roy et offenser les oreilles de ceux qui sont alentour de luy mais jusques ores l'on n'a peu obtenir ce que nous eussions bien voulu’[69]. Het duurde tot 3 december alvorens de voor de Franse koning bestemde artikelen ter Staten-Generaal gearresteerd konden worden[70].

Pas op 3 januari, drie maanden na de principiële accoordverklaring van alle gewesten, vertrok het gezantschap van de Staten-Generaal uit Den Briel naar Parijs. Over de ongelukkige afloop kunnen wij kort zijn. De tocht naar Frankrijk ging met de gebruikelijke perikelen gepaard en Hendrik III weigerde in eerste instantie het gezantschap te ontvangen. Hij wilde namelijk eerst de overkomst van de Engelse ambassadeur, Henry Stanley, earl of Derby, afwachten, die hem namens de Engelse vorstin de Orde van de Kouseband zou aanbieden. Ongetwijfeld zou dan het Engelse plan om de Nederlanden te verdelen besproken worden. Het duurde tot 13 februari eer Hendrik III aan de Nederlandse gedeputeerden audiëntie verleende. Zij hadden het oponthoud in Frankrijk intussen wijselijk benut om de artikelen voor Hendrik III ‘met beleeffde taele’ wat te ‘versueten’[71]. De versoepelde redactie der artikelen had echter niet het gewenste resultaat. Tegenover een grandioze ontvangst in Parijs stond geen enkele concrete toezegging[72]. Grote spelbreker van Franse zijde was de katholieke liga. Na de dood van Anjou had de liga, onder leiding van De Guise, zich verzet tegen de nieuwe troonpretendent, de protestant Hendrik van Navarre. De liga schoof kardinaal Charles de Bourbon als troonpretendent naar voren, en deze legde op 31 maart 1585 in Péronne een intentieverklaring af, die Van der Meulen zijn leven lang bij zijn stukken bewaard heeft[73]. Na deze ‘Déclaration des causes, quy ont meu Monsieur le Cardinal de Bourbon et..., de s'armer contre ceulx quy vueillent pervertir la religion et l'estat’ kon Hendrik III zich niet meer permitteren de souvereiniteit over gewesten, die zich evenzeer aan het schenden van godsdienst en staat schuldig maakten, in ontvangst te nemen.

Drie dagen na de verklaring van Charles de Bourbon arriveerden de gedeputeerden van de Staten-Generaal met lege handen in Den Haag. Vijf dagen later be-

Staten-Generaal gearresteerd werden. Coll. DvdM, nr. 233, stuk 5. Zie ook A. van Dorp, *Brieven en onuitgegeven stukken van jonkheer Arend van Dorp*, J.B.J.N. ridder de van der Schueren, ed., Werken HG, nieuwe serie L, (Utrecht, 1888) II, 465-472; Bor, *Nederlantscher oorlogen*, II, xix, 528-530.

69. Kladbrief van Daniël van der Meulen aan de Staten van Brabant, Delft, 29-11-1584, Coll. DvdM, nr. 239, stuk 32.
70. Japikse, *Resolutien, 1583-1584*, 434.
71. Van Dorp, *Brieven en onuitgegeven stukken*, 504-515.
72. Zie de brief van de gedeputeerden van de Staten-Generaal naar Frankrijk aan de Staten-Generaal, Parijs, 22-2-1585, Coll. DvdM, nr. 239, stuk 35 en Van Dorp, *Brieven en onuitgegeven stukken*, 501 vlg.
73. Coll. DvdM, nr. 240, stuk 1.

gonnen de Staten-Generaal besprekingen met Elizabeth[74]. Van der Meulen kreeg alleen in het beginstadium met deze besprekingen te maken; hij moest zich verder afzijdig houden omdat hij geen commissie uit Antwerpen kreeg. Daar was men namelijk over de wending der gebeurtenissen allesbehalve enthousiast, vooral daar Elizabeth haar troepen aan beide fronten uit de Nederlanden terugriep en zelfs het gerucht de ronde deed dat zij overwoog een verbond met Filips II te sluiten[75]. Van zo iemand kon men toch geen hulp verwachten[76], zo klaagde Andries van der Meulen in een van zijn brieven aan Daniël[77]:

> Die presentatien van de coninginne van Engellant sijn oock seer onseker. Wij moeten ons op Godt vertrouwen. Die en zal ons niet bedrieghen.... Voorwaer het is eenen riedstock ende wie daerop leunt oft steundt die vindt hem bedroghen. Daer en is gheen resolutie bij, ja ick dachte dat sij selve niet en weet watse meynt oft wilt aenvanghen doch den noot, dunckt mij, sal ons oock wel onseeckere saecken doen goet vinden[78].

Ook de houding van de Zeeuwen en de Hollanders, die deden alsof zij accoord gingen met de door Elizabeth opgeëiste pandsteden Vlissingen, Enkhuizen en Den Briel wekte in Antwerpen het grootste wantrouwen[78]. De mogelijkheid dat Antwerpen zelf aan Elizabeth in onderpand gegeven zou worden - de Engelse vorstin wilde niets liever, dat wisten de Antwerpenaren heel goed - leek bepaald niet denkbeeldig. Begin maart 1585 had Andries van der Meulen reeds als zijn mening te kennen gegeven: 'Wilden wij haer dese stadt innegheven, soude seer gereet sijn ons te helpen maer wij en moghen soo slecht niet en sijn'[79].

Dat de Staten van Brabant, enkele maanden geleden de voorvechters van een tractaat met Frankrijk, nu temporiseerden en dat ook de Zeeuwen zo lang op hun afvaardiging naar Engeland lieten wachten, had duidelijk wat te maken met de gebeurtenissen binnen Antwerpen zelf. Na de mislukte 'proeve' met de brandende schepen begin april 1585[80] en de mislukte eerste aanval op de Kouwensteinse dijk begin mei[81], hadden de Antwerpenaren de handen vol gehad met het voorbereiden van een nieuwe aanval op de brug van Farnese, hetgeen hen de toegang tot de stad moest verschaffen. Ook de Zeeuwen waren onder leiding van Oranje's bas-

74. N. Japikse, *Resolutien der Staten Generaal van 1576 tot 1609*, V, *1585-1587*, RGP, grote serie XLVII ('s-Gravenhage, 1921) 44-45.
75. S.T. Bindoff, 'The Netherlands and England. The Parting of the Ways', *Verslag van de algemene vergadering der leden van het Historisch Genootschap te Utrecht op 31 october 1949* (Utrecht, 1950) 61-76.
76. Andries van der Meulen, Antwerpen, 2, 5, 15, 19,-3-1585, Coll. DvdM, nr. 593a.
77. *Idem*, Antwerpen, 11, 24-4-1585, *ibidem*.
78. *Idem*, Antwerpen, 24-4-1585, *ibidem*.
78. *Idem*, Antwerpen, 24-4-1585, *ibidem*.
79. *Idem*, Antwerpen, 2, 5-3-1585, *ibidem*.
80. *Idem*, Antwerpen, 6, 10, 11-4-1585, *ibidem*.
81. Missive van Maurits van Nassau aan de Raad van State te Utrecht, Middelburg, 7-5-1585, Coll. DvdM, nr. 239, stuk 44.

taardzoon Justinus van Nassau ten nauwste bij die operatie betrokken[82]. Toen echter het doorsteken van de Kouwensteinse dijk op 26 mei voor de tweede maal op een fiasco was uitgelopen[83], achtten de Antwerpenaren de mogelijkheid van een ontzet niet meer reëel. De eerste brief van Aldegonde aan Parma, die tevens het begin van de verzoening met Spanje inluidde, dateert van 31 mei[84].

Het enige waarop Antwerpen nog kon hopen was een gunstige regeling met de vijand. Omdat het aanknopen van onderhandelingen met Elizabeth volgens de Antwerpse Breede Raad het verkrijgen van gunstige vredesvoorwaarden zeker niet zou bevorderen, weigerden de Brabanders verder mee te werken aan het tractaat met Engeland[85]. De woorden Brabant en Mechelen werden dan ook door de Staten-Generaal uit de inleiding op de artikelen geschrapt, volgens de resolutie van 1 juni 1585 ‘alsoe sij selve sulcx begeren’ en ‘mits zij zijn sonder qualiteyt ende speciale commissie’[86]. De hierin uitgesproken wens van de andere gewesten dat het belegerde Brabant en Mechelen, ‘ontlegert sijnde’ zich later bij hun bondgenoten zouden voegen, zou niet in vervulling gaan.

Nu de onderhandelingen met Engeland voor de Brabanders en dus ook voor Van der Meulen een afgeschreven zaak was geworden, werd hij door de Antwerpse magistraat ingeschakeld om bij de leden van de Unie begrip te gaan wekken voor de wonderlijke stappen van Aldegonde. Bovendien moest hij ook de andere gewesten warm gaan maken voor het sluiten van een overeenkomst met Parma. Vooral de relatie van Antwerpen met Holland en Zeeland was van dien aard, dat elke inbreuk op artikel negen van het verdrag van de Unie van Utrecht, hetgeen een afzonderlijk accoord met wie dan ook verbood, vermeden moest worden. Daarom vonden de leden van de Breede Raad het eleganter de verdere ontmoeting tussen Aldegonde en Parma uit te stellen en het vraagstuk eerst aan de Generaliteit voor te leggen.

Het was weer Van der Meulen die namens Antwerpen in de Staten-Generaal het woord voerde. Op 2 juli 1585 vroeg hij, op grond van een instructie van Antwerpen, d.d. 19 juni 1585[87], graan, geld en militaire hulp ten behoeve van het ontzet van de stad[88]. Ook poogde hij begrip te wekken voor de noodsprong, waarop men zich

82. Japikse, *Resolutien, 1585-1587*, 52.
83. Prims, *Groote cultuurstrijd*, II, 407-409.
84. F.H. Mertens en L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen*, VIII (Antwerpen, 1853) aanhangsel 61.
85. Prims, *Groote cultuurstrijd*, II, 438.
86. Japikse, *Resolutien, 1585-1587*, 54.
87. Coll. DvdM, nr. 218, stuk 20. Voor de tekst van deze instructie zie ook Bor, *Nederlantscher oorlogen*, II, xx, 603-604; L.P. Gachard, ‘Documents concernant le siège d'Anvers par le prince de Parme et la réconciliation de cette ville avec Philippe II, 13 novembre 1584-22 décembre 1585’, *Bulletin de la Commission Royale d'histoire de Belgique*, 3e serie XII (Brussel, 1871) 213-216.
88. Japikse, *Resolutien, 1585-1587*, 25-26.

in Antwerpen aan het voorbereiden was. Hij ging zelfs zo ver dat hij de Verenigde Provinciën probeerde te bewegen om, samen met de gedeputeerden van Antwerpen, enkele artikelen op te stellen die men dan ‘generalijck’ aan Parma zou kunnen voorleggen. Binnen één jaar werd de Staten-Generaal zodoende voor de derde keer gevraagd zich te buigen over het opstellen van artikelen, deze keer niet bestemd voor Hendrik III of Elizabeth I maar voor de vijand zelf.

In hun antwoord van 9 juli aan Van der Meulen repten de Staten-Generaal met geen woord over het ‘generael tractaet’[89]. Wel prezen zij de Antwerpenaren om hun ‘cloeckmoedigheyt’. Zij hoopten dat zij met ‘gelijcke stantvasticheyt... het beloofde ende doer Goedes genade genoech seker secours’ zouden afwachten. In werkelijkheid wachtte men te Antwerpen het antwoord van de Staten-Generaal zelfs niet af om aan de onderhandelingen met Parma te beginnen. Het werden spannende dagen. ‘Godt die 't al regiert’, zo schreef Andries van der Meulen op 31 juli ‘beweghe de sake ten besten ende beware ende bescherme sijnen kercke in dese stadt’[90].

Omdat aan de brieven, die vanuit het Noorden Antwerpen bereikten, duidelijk te merken was dat men er een tractaat met Parma verafschuwde, stuurde Andries van der Meulen zijn broeder de diplomaat een niet mis te verstane rechtvaardiging. Als schepen was hij zeer nauw bij de onderhandelingen betrokken geweest, en al had hij een hard standpunt ingenomen, toch hield dit niet in dat hij de handelwijze van Marnix van St. Aldegonde veroordeelde. Op 16 augustus, dus een dag voor de overgave schreef hij:

> Aengaende de verkeerde rapporten die daer ghedaen worden, al oft dese stadt sonder eenigen noot werde overgegeven, ende dat eenighe daeraf zoude schult hebben, dat oock in de stadt provisie ghenoech zoude zijn voor eenighen goeden tijd, U.L. weet hoedanigen grooten debvoir dat gedaen worden in steden die verloren worden, datter altijt quaet vergenoegen wordt genomen by denghenen die geinteresseert zijn ende oock bij degene die niet wel geinformeert en zijn oft die haer stuck niet en verstaen. Maer U.L. mach haer versekeren datter ghedaen is al dat doenlijck is ende dat het oock tijt is gheweest, oft men hadde moeten de gheheele groote borgerije in een aparente verderffenisse laten comen. Ende dit moet ick noch daertoe voeghen. Hadde het secours van onse bontgenoten soo wel ten effecte ghestelt gheweest ghelijck de cleyne fortsen die wij van deser sijde ghehadt hebben zijn ten effect ghestelt gheweest, wij waren al langhe ghehelpen gheweest, daeraf onse vijanden selve selen ghetuyghenisse gheven[91].

Het sein voor het vertrek der Van der Meulen's uit Antwerpen was intussen geblazen. Andries van der Meulen verhuurde de beide huizen die de familie er bezat voor

89. Het antwoord van de Staten-Generaal aan de gedeputeerden der stad Antwerpen, 9-7-1585, Coll. DvdM, nr. 218, stuk 25; Japikse, *Resolutien, 1585-1586*, 27.
90. Coll. DvdM, nr. 593a.
91. 16-8-1585, *ibidem*.

de duur van vier jaar aan een Portugees, Emmanuel Fernadez[92]. Hun huisraad, kleren, juwelen, boeken en kapitaal hadden zij via Jacques della Faille in Haarlem al eerder naar Hamburg laten verschepen[93]. De dag nadat de overeenkomst met Parma van de puien van het stadhuis aan de Antwerpse bevolking bekendgemaakt was (20 augustus) vertrok de moeder van Van der Meulen met haar dochter Sara en haar schoondochter Suzanne Malapert naar Geertruidenberg. De nog niet van zijn eed als schepen ontheven Andries bleef nog enige dagen in Antwerpen. Zijn laatste brief uit Antwerpen aan zijn broer Daniël in Holland was van 22 augustus. Waarschijnlijk hebben de gebroeders Van der Meulen na de val van Antwerpen dankbaar gebruik gemaakt van Parma's concessie om toch nog even naar Holland en Zeeland te gaan, waar men 'om sijnen affairen te doen' ten hoogste vier maanden mocht blijven[94]. Daniël van der Meulen nam op 6 september 1585, ontgoocheld, afscheid van de Staten-Generaal[95]. Kort daarna was de familie Van der Meulen weer verenigd. Het calvinistische Bremen werd voor jaren hun nieuwe woonplaats. Gelegen als op een eiland in het overwegend lutherse Noord-Duitsland[96], had deze stad niettegenstaande de vrij beperkte handelsmogelijkheden[97] toch hun voorkeur boven de voor handelaars en neringdoenden meer in trek zijnde Duitse steden, Aken, Keulen, Emden of Hamburg. Waarschijnlijk trok het lutherse klimaat daar hen minder aan[98].

De troosteloze situatie die Andries van der Meulen bijna een jaar voor de val van Antwerpen voorspeld had, ging nu werkelijkheid worden. Indertijd had hij geschreven:

92. *Ibidem*.
93. Jacques della Faille, Haarlem, 2, 6, 7, 22-8-1585, Coll. DvdM, nr. 538a. Zie ook de 'Inventaris van het juweelcofferken van Hester van der Muelen gesonden in een kiste N. op Hamborch' en de 'Memorie ende inventaris van het juweelcofferken van Susanna van der Muelen gesonden in een kiste N. op Hamborch', Coll. DvdM, nr. 9. Zie verder een niet gedateerde 'Catalogus librorum missorum Hamburgum', *ibidem*, nr. 54.
94. Andries van der Meulen, Antwerpen, 16-8-1585, Coll. DvdM, nr. 593a.
95. Japikse, *Resolutien, 1585-1587*, 11.
96. J. Moltmann, *Johannes Molanus (1510-1583) und der Ubergang Bremens zum Calvinismus*. Jahrbuch der Wittheit zu Bremen, I (Bremen, 1957); *idem*, *Christoph Pezel (1539-1604) und der Calvinismus in Bremen*. Hospitium Ecclesiae. Forschungen zur Brem. Kirchengeschichte, II (Bremen, 1958).
97. Marten della Faille, die zijn zwager Van der Meulen liefst in Antwerpen en desnoods in Aken of Keulen zag belanden, noemde als bezwaren tegen Bremen dat de Van der Meulens er weinig kennissen zouden treffen, de bevolking er weinig 'civil' was en de mogelijkheid tot 'negociën' er te wensen over liet. Dit laatste bezwaar, dat voor een koopman toch zwaar moest wegen onderschreef ook Jacques della Faille: 'tot Bremen ist mij geheel ongeleghen voor mijne affairen, die ick mede niet gheheel soude verlaeten'. Zie ook R. van Roosbroeck, 'Niederländische Glaubensflüchtlinge in Bremen (1585-1600) und ihr Briefwechsel', *Bremisches Jahrbuch*, LII (1972) 85-112. Zie verder Coll. DvdM, nr. 274a, 16-9-1585 en nr. 538a, 22-8-1585.
98. R. van Roosbroeck, *Emigranten. Nederlandse vluchtelingen in Duitsland (1550-1600)*. Keurreeks van het Davidsfonds (Leuven, 1968) 236-245; *idem*, 'Niederländische Glaubensflüchtlinge', 94-95.

> Ende nochtans het principaelste is te weten dat den rijckdom ende den coopmanshandel diverteert van dese stadt in Hollant. O onghetrouwe menschen, Godt en zal U onghestraft niet laten die ghij vergelt onse trouwe met Uwe ontrouwe, voor goet het quaet. Wij worden vast alle onsen rijckdom quyt, insonderheyt die van de religie[99].

Naar de door Spanje veroverde Scheldestad keerden de Van der Meulens, en met hen vele anderen, nimmer terug.

99. Andries van der Meulen, Antwerpen, 25-11-1584, Coll. DvdM, nr. 593a.

Staat van oorlog en generale petitie in de jonge Republiek

A.Th. van Deursen*

Toen Japikse in het tiende deel van zijn *Resolutiën der Staten-Generaal* het belang van die uitgave nog eens wilde onderstrepen, koos hij daartoe de enigszins moedeloos klinkende woorden: 'wat belangrijk is, is nooit vervelend'[1]. Die vaste overtuiging zal ik nodig hebben om vooral met behulp van deze resolutiën een vraag te beantwoorden, die haar vermakelijkheid wel geheel aan de belangrijkheid zal moeten ontlenen: wat hebben wij te verstaan onder de generale petitie en de staat van oorlog?

Men zou denken dat de litteratuur ons al wel een antwoord kan verschaffen. Dat is ook zo. Ze levert alleen een nogal verrassende variatie op. Colenbrander[2], Den Tex[3] en Fontaine[4] noemen de staat van oorlog de begroting van de Republiek, en de generale petitie een memorie van toelichting. Het gedenkboek *500 jaren Staten-Generaal* zegt het echter precies andersom[5], en weet zich daarbij gesteund door Fruin-Colenbrander[6]. Wie heeft er nu gelijk? Iedereen, volgens Fockema Andreae: 'de unie-begroting, de generale petitie of staat van oorlog' zijn bij hem drie aanduidingen voor een en dezelfde zaak[7]. Van Dillen daarentegen bestempelt de generale petitie weer als 'de begroting van de inkomsten en uitgaven der unie', en voegt er dan aan toe dat ze ook wel 'minder juist staat van oorlog genoemd' wordt[8].

Nu laat zich voor elk van die opinies wel iets aanvoeren[9]. Maar het kan toch niet

* Voordracht voor het Nederlands-Belgisch historisch congres, 9 mei 1975.

1. N. Japikse en H.H.P. Rijperman, ed., *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576-1609* (14 dln; Den Haag, 1915-1970) X, ix.
2. *Overzicht van de door bronnenpublicaties aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedkennis, indertijd samengesteld door de commissie van advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Ongewijzigde herdruk van de uitgave van 1904; Den Haag, 1950) 22.
3. J. den Tex, *Oldenbarnevelt* (4 dln; Haarlem, 1960-1970) II, 43.
4. P.F.M. Fontaine, *De Raad van State. Zijn taak, organisatie en werkzaamheden in de jaren 1588-1590* (Groningen, 1954) 246, voor de staat van oorlog.
5. I. Schöffer, 'Naar consolidatie en behoud onder Hollands leiding (1593-1717)' in: *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden* (Assen, 1964) 71.
6. R. Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, H.T. Colenbrander, ed. (Den Haag, 1901) 196, voor de generale petitie.
7. S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Amsterdam, 1961) 21.
8. J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* (Den Haag, 1970) 270.
9. Ze steunen veelal op Simon van Slingelandt, *Staatkundige geschriften* (4 dln; Amsterdam, 1784-1785) III, 94.

verhelderend zijn te werken met vier definities die elkaar grotendeels uitsluiten. Bovendien wekken ze de indruk, dat staat van oorlog en generale petitie bijna niet van elkaar te onderscheiden zijn, als ze beide beurtelings begroting of memorie van toelichting genoemd kunnen worden. Dat nu is heel beslist niet het geval. Ze verschillen zo duidelijk dat niemand die ze eens gezien heeft ze met elkaar zal verwarren[10]. Het moet daarom mogelijk zijn vooral aan de hand van de resolutiën hun identiteit nader vast te stellen.

We kunnen dan althans proberen uit te gaan van de namen. De Republiek schiep haar staatsinstellingen zelden uit het niet. Ze ging uit van het bestaande, en ontwikkelde dat naar eigen behoefte tot soms moeilijk herkenbare vormen, maar behield gewoonlijk de naam en dikwijls ook iets van het oude wezen. Dat geldt eveneens voor de generale petitie. Mediaevisten zullen wellicht zo pas al het hoofd geschud hebben over de ontoereikendheid van benaderende omschrijvingen als begroting en memorie van toelichting. Zij hebben direct vermoed dat in de naam generale petitie de oude petitiën of beden voortleefden, die de landsheer aan de Staten van zijn gewesten placht te vragen. Toen het in de vijftiende eeuw gebruik werd deze gewesten gezamenlijk bijeen te roepen in de Staten-Generaal, ging de landsheer de bede vragen aan de Staten in hun geheel[11]. In de voltallige vergadering deed hij de algemene - generale - propositie, waarna hij zich tot elke provincie afzonderlijk wendde met een particuliere propositie[12]. In de particuliere proposities werden dan exact de gevraagde bedragen opgegeven[13], voor elke provincie haar eigen quote. Doorgaans althans vragen de petitiën om quoten, maar onverbrekelijk is de samenhang niet: er zijn ook proposities die geen concrete bedragen vermelden, doch vragen om een tijdelijk consent in nieuwe belastingen[14].

Bestaat dus de term generale petitie of propositie zeker al in de landsheerlijke tijd, voor de staat van oorlog is dat minder duidelijk. Als hij in 1576 voor het eerst opduikt in de resolutiën van de Staten-Generaal, wordt verwezen naar een gebruik dat al onder Karel V bestaan zou hebben: de Staten vragen de Raad van Financiën,

10. De generale petities zijn doorgaans afgedrukt bij Japikse. Een staat van oorlog, die van 1621, is uitgegeven door C.A.L.H. baron van Heeckeren in de *Kroniek van het Historisch Genootschap*, XXX (1874) 74, echter niet op basis van het origineel, maar van een slechte kopie (een aanwijzing die ik dank aan drs. J.G. Smit). In het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage (verder aan te duiden als ARA) bevinden zich staten van oorlog in de archieven van de Staten-Generaal (8040 vlg.), de Raad van State (1226 vlg.) en de Generaliteitsrekenkamer (110 vlg.). Min of meer complete verzamelingen treft men ook aan in diverse rijks- en gemeente-archieven (bijvoorbeeld GA Amsterdam en RA Groningen).
11. C. van de Kieft, 'De Staten-Generaal in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdvak (1464-1555)' in: *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, 18.
12. Slingelandt, *Geschriften*, II, 151.
13. Zie bij voorbeeld de generale proposities en de particuliere aan Holland in *Resolutiën Holland* (1559) 78 en (1562) 90.
14. Bij voorbeeld de honderdste en vijftigste penning in 1556. K. Verhofstad S.J., *De regering der Nederlanden in de jaren 1555-1559* (Nijmegen, 1937) 97.

'qu'ilz facent l'estat de la guerre comme du temps de feu l'empereur Charles a esté faict'[15]. Wanneer Karel dat dan gedaan heeft zeggen ze niet. Men kan naar hun historische bedoelingen slechts gissen[16]. Maar wat ze wilden laat zich toch afleiden uit wat ze kregen: een volledige lijst van alle compagnieën in dienst van de Generaliteit, met de verschuldigde soldij voor één maand, en een opgave van de traktementen van alle officieren en militaire deskundigen, die buiten de betaalmeesters van de compagnieën om bezoldigd werden[17]. Dat is de oudst bekende staat van oorlog. Alle volgende zijn hoofdzakelijk volgens dat model geconstrueerd.

Dit is het vroegste gebruik van de termen staat van oorlog en generale petitie dat ik heb kunnen achterhalen. Het kan geen maatstaf zijn voor de periode van de Republiek. Maar we mogen wel de verwachting uitspreken, dat indien de generale petities en staten van oorlog nog enige verwantschap met hun landsheerlijke voorgangers zullen hebben, zij zich niet als begrotingen zullen ontpoppen. De oude generale petitie was slechts de motivering van een bede-aanvrage. Ze noemde soms wel, maar niet altijd, het verlangde bedrag. Ze verstrekte geen opgave van alle inkomsten - want ze zweeg over de opbrengst van de domeinen[18] - en bood evenmin de totale begroting van de uitgaven aan, want ze beperkte zich tot de besteding van de provinciale beden - als ze daar tenminste al veel over zei. De staat van oorlog was ook niet een begroting, zelfs geen oorlogsbegroting, maar alleen een opgave van die militaire personeelskosten, die kwamen tot last van de contribuerende gewesten.

Blijft dat alles nu zo in de dagen van de Republiek? Laten we enkele generale petities eens wat nader ontleden. De oudste dateert van 1 december 1590[19]. Ze is evenals alle latere uitgegaan van de Raad van State, en heeft de volgende inhoud.

De Raad heeft de provincies al dikwijls gevraagd de consenten en contributiën

15. Japikse, *Resolutiën*, I, 121 (7 nov. 1576).
16. In 1536 werd bij de petitie een memorandum aangeboden, waarin de kosten voor het leger gedurende zes maanden werden becijferd, zie Alexandre Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique* (10 dln; Brussel, 1858-1860) VI, 111. Maar zou iemand dat in 1576 nog hebben geweten? Het lijkt gewaagd dit incidentele stuk van oude herkomst te beschouwen als basis van een staatsrechtelijke zede. In 1557 - dus niet meer in Karels tijd - is naast de petitie een plan in discussie geweest dat voorzag in de betaling van 8.000 ruiters, 20.000 man te voet en 20 oorlogsschepen. Dat stuk ging echter niet van de landsheer uit. Het was een eigen initiatief van de provincie Utrecht, zie P.A. Meilink, 'Notulen en generaal advies van de Staten-Generaal van 1557-1558', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LV (1934) 313 en Verhofstad, *De regering*, 135.
17. J.C. de Jonge, ed., *Besluiten van de Staten-Generaal der Nederlanden* (2 dln; Den Haag, 1828) I, 296.
18. Voor de verhouding tussen opbrengsten van beden en domeinen zie men M. Baelde, 'Financiële politiek en domaniale evolutie in de Nederlanden onder Karel V en Filips II (1530-1560)', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXVI (1963) 14 en voorts M. Baelde, *De domeingoederen van de vorst in de Nederlanden omstreeks het midden van de zestiende eeuw (1551-1559)* (Brussel, 1971).
19. Japikse, *Resolutiën*, VII, 243.

van af 1588 definitief te arresteren. Zij zullen het gevraagde intussen al wel opgebracht hebben, maar terwille van de contrôle is het wenselijk hieromtrent zekerheid te verkrijgen. Men moet nu immers beslissen over het aantal soldaten dat in 1591 nodig zal zijn, en op de verdere onkosten van het leger. Wil men de vestingsteden behoorlijk voorzien laten, dan kan slechts een zeer klein veldleger gevormd worden. Daarom moet men de compagnieën op volle sterkte brengen, en voor de tijd van zes maanden nog 300 ruiters en 3.000 voetknechten aanwerven. Dan zijn er nog de verdere militaire uitgaven, en de fortificatiën. Laatst genoemde kan men slechts gedeeltelijk bekostigen uit de brandschat, en bovendien is de opbrengst van dat middel altijd onzeker. De provinciën dienen dus de gemaakte repartitie van het krijgsvolk te continueren, en nog een extra bedrag beschikbaar te stellen van 500.000 pond. Voorts kunnen Gelderland en Overijssel hun bijdragen wel weer verhogen[20]. Tenslotte zou het zeer goed zijn als de uitrusting van de vloot betaald kon worden uit de convooien en licenten, en het zou nog beter zijn als die een overschot gingen opleveren.

Dat is de generale petitie van 1590. Zijn er redenen om dit stuk een begroting te noemen? Het biedt weinig houvast als we de inkomsten en uitgaven willen berekenen. Het vermeldt slechts één bedrag. Het noemt een paar generaliteitslasten, en stelt daar enige inkomstenbronnen tegenover. Maar wat dat allemaal zal kosten of opbrengen is niet bij benadering te schatten. Het kan om duizenden, maar ook om millioenen gaan. We kunnen vermoeden dat de kern besloten ligt in de vraag naar continuatie van de repartitie van het krijgsvolk. Maar hoeveel er dan gerepartiëerd werd en wat iedere provincie moest betalen valt uit deze petitie niet af te leiden.

Is het gebrek aan ervaring geweest in het opstellen van dit soort documenten? Misschien zal dan een tweede proeve gelukkiger uitvallen, en blijkt de petitie van 1591 duidelijker gesteld. Inderdaad vertoont die minder neiging aan te nemen dat de lezer al volledig geïnformeerd is, en leidt ze de zaken beter in. Ze opent[21] - en dat zullen de petities blijven doen - in de trant van een troonrede, mits niet jonger dan 1973. Men dient ook nu weer een veldleger te vormen, zegt de petitie, om ‘te vervolgen alsulcke heerlicke ende glorieuse victoriën als Godt de Heere bij zijn almoegende handt desen voorleden zomer verleent heeft’. Daartoe is nodig continuatie van de maandelijks bijdrage van 200.000 pond, en een extraordinaris consent van 900.000 pond. Voorts zal een beter beleid bij de heffing van convooien en licenten moeten zorgen dat deze middelen een overschot gaan opleveren.

Is dit een begroting? We kunnen nu iets gaan uitrekenen: de provincies betalen $12 \times 200.000 + 900.000 = 3.300.000$ pond. Ook zal de Generaliteit beschikken

20. Deze twee provincies vielen destijds nog niet onder de gewone repartitie, omdat ze nog sterk te lijden hadden van het oorlogsgeweld.
21. Japikse, *Resolutiën*, VII, 459 (4 nov. 1591).

over de convooien en licenten, waarvan echter de werkelijke of de gehoopte opbrengst niet vermeld wordt. En dat is alles.

Anders gezegd: dit stuk is helemaal geen begroting. Het heeft in hoofdzaak nog altijd het karakter van een echte petitie. Het vraagt precies dezelfde dingen die een landsheer ook zou moeten vragen, voor het leger een bedrag in ronde cijfers - te vergelijken met een bij quote gevraagde bede - en verlof tot continüatie van een eenmaal geconsenteerde algemene belasting, de convooien en licenten. Maar dan ligt ook het vermoeden voor de hand, dat deze petitie van 1591 nog niet werkelijk generaal is. De Raad van State heeft zich nog niet geheel in zijn rol van landsheer ingeleefd, want hij verzuimt uitdrukkelijk consent te vragen voor de continuatie van andere vaste generaliteitsbelastingen. Een verzuim, want een kleine drie maanden later moest toch inderdaad gevraagd worden om continuatie van de zoutimpost, en van de generale middelen in Brabant en Vlaanderen[22]. De Staten-Generaal zagen alle inkomstenbronnen van de Generaliteit als afhankelijk van hun consent. Zo vroegen ze in 1592 waarom de Raad in de generale petitie geen melding had gemaakt van de brandschat, die in het grensgebied werd geheven. De Raad antwoordde dat de natuur van deze belasting zulks overbodig maakte. Brandschat werd immers niet geheven bij consent, maar juist door dwang. Bovendien was bij acte van juli 1588 ‘d'administratie van den brantschat absolutelijck sonder limitatie van tijt’ in handen van de Raad gelegd. De Staten wezen echter die uitleg af. Ieder consent werd altijd slechts voor één jaar gegeven, met inbegrip van de brandschat[23]. Bij de opstelling van de generale petitie in 1593 toonde de Raad zich volgzaam, en vroeg consent op de volgende punten[24]:

1 Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland betalen te zamen per maand 200.000 gld. voor de gerepartiëerde compagnieën, volgens de staat van oorlog.
2 Dezelfde provincies dragen 900.000 gld. bij voor het veldleger.
3 Gelderland en Overijssel betalen maandelijks 14.000 en 8.000 gld., en bovendien nog voor het gehele jaar eenmaal 20.000 en 12.000 gld.
4 Gecontinueerd worden de convooien en licenten, de zoutimpost, de gemene middelen in Brabant en Vlaanderen, en de contributiën in Brabant, Vlaanderen, het Overkwartier, het land van Overmaas, Drente, de Ommelanden en Lingen.

Dit schema blijft dan verder van kracht, met enige variaties, waarvan de belangrijkste is het toenemend aantal extraordinaris consenten voor bijzondere doeleinden[25], terwijl de oudste petities alleen nog maar het extraordinaris consent voor

22. *Ibidem*, 664 (21 en 23 maart 1592).
23. *Ibidem*, 695 (2 en 4 dec. 1592).
24. *Ibidem*, VIII, 119 (1 nov. 1593).
25. De generale petitie van 1603 vraagt bij voorbeeld 300.000 voor de vestingwerken, 2.400.000 voor de ongerepartiëerde compagnieën, en 600.000 voor de admiraliteiten, Rijperman, *Resolutiën*, XII, 581.

de kosten van het veldleger kenden. De generale petitie heeft nu haar vorm gevonden. Ze is de jaarlijkse bede van de Staten-Generaal aan de gewesten[26]. Die twee kan men hier niet met elkaar identificeren. De generale petitie behoudt het karakter van een verzoek van de centrale overheid aan vrij consenterende gewesten. De provincies beoordelen de generale petitie niet wezenlijk anders dan ze plachten te doen in de landsheerlijke tijd.

Maar er is geen landsheer meer die met hen over de omvang van hun bijdrage kan onderhandelen, tijdelijke of permanente reductie kan toestaan, en bij geschillen als arbiter optreden. In de landsheerlijke tijd waren de quoten in beginsel variabel geweest[27]. Ze werden dat nog meer na 1576, om meer dan één reden: de landsheer had geen gezag, de niet-patrimoniale gewesten gingen meebetalen in de quotisatie, en de wisselende oorlogskansen konden in de draagkracht van jaar tot jaar drastische veranderingen brengen[28]. Maar variatie, niet gecontroleerd door sterk centraal gezag, moest onherroepelijk leiden tot algemene verlaging van de opbrengsten. Het was nodig middelen te zoeken die wat meer vastheid konden brengen in de lastenverdeling tussen de contribuerende gewesten. En niet minder nodig was het aan die lasten een directe en door de provincies zelf gevoelde verantwoordelijkheid te verbinden, door elk gewest zijn eigen deel van het krijgsvolk toe te wijzen[29]. Daartoe gebruikte men dan in 1578 voor het eerst de staat van oorlog, die toen als opschrift voerde: 'estat de répartissement des gens de guerre par les provinces'[30]. En hoewel zich nadien nog enkele uitzonderingen op die regel zouden voordoen[31], werd dit toch het vaste patroon: de staat van oorlog als nadere repartitie voor de verdeling van de personele oorlogskosten.

Personele kosten althans bij voorkeur. De overwegingen die ik hier geef worden nergens met zoveel woorden uitgesproken - maar als de staat van oorlog vastheid

26. De petitie wordt weliswaar door de Raad opgesteld, maar door de Staten aan de provinciën verzonden. Daarom zegt Oldenbarnevelt, 'dat mijne heeren de Staten zelffs alle jaer moeten nyeuwe petitiën duer den Raet doen ende daerop consenten ontfanghen', zie A.J. Veenendaal, ed., *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie* (Den Haag, 1962) II, 149 (10 okt. 1606).
27. Van de Kieft, 'De Staten-Generaal', 10; Meilink, 'Notulen', 274; Henne, *Charles-Quint*, VII, 130.
28. Men zie bij voorbeeld de quotisaties voor 1578, Japikse, *Resolutiën*, II, 319, 389 en 405; voor 1579 Slingelandt, *Geschriften*, II, 73 en P.L. Muller, *Geschiedenis der regeering in de nader geüniëerde provinciën tot aan de komst van Leicester (1579-1585)* (Leiden, 1867) 57; voor 1580 Japikse, *Resolutiën*, III, 101 en *Resolutiën Holland* (1580) 5; voor 1581 Japikse, *Resolutiën*, III, 254; voor 1582 Muller, *Regeering*, 189, en Japikse, *Resolutiën*, III, 400 en 435; voor 1583 *Ibidem*, IV, 99, 182, 191, 201 en 210; voor 1584 *Ibidem*, 623; voor 1588 *Ibidem*, VI, 187.
29. Guy Malengreau, *L'esprit particulariste et la révolution des Pays-Bas au XVIe siècle* (*1578-1584*) (Leuven, 1936) 115.
30. Japikse, *Resolutiën*, II, 269.
31. De staten van 1581 (ARA, St. Gen. 3773, f. 94vo) en 1586 (ARA, St. Gen. 11.093, no. 53) geven geen repartitie.

en rust moest brengen, diende hij zoveel mogelijk uitgaven te vermelden die door ieder als noodzakelijk werden erkend, en die ook van jaar tot jaar terugkeerden. Daar het hier ging om permanente en onvermijdelijke uitgaven, was niemand gebaat bij een jaarlijks terugkerende discussie over de opstelling van de staat van oorlog. De staat moest dan wel een minimale omvang hebben, om werkelijk buiten de discussie te kunnen blijven: er is daarom bijna altijd ook nog ongerepartiëerd krijgsvolk, dat wel in de generale petitie vermeld wordt, doch niet op de staat voorkomt[32]. Maar was een staat die aan de minimumeisen voldeed eenmaal aangenomen, dan zou de Raad van State die waarschijnlijk het liefst ook een langere looptijd geven dan slechts een enkel jaar. Hij zou er de voorkeur aan geven de oude staat eenvoudig te handhaven, als kostenpeil en quotentabel nog ongeveer dezelfde gebleven waren als in het voorafgegane jaar. Vandaar dat er geen staten van oorlog gemaakt zijn in 1596, in 1600, in 1602 en verscheidene andere jaren: de oude staat bleef dan nog een jaar langer dienst doen. Al te lang kon een staat van oorlog echter niet mee, omdat de quotentabel destijds nog aan veranderingen onderhevig was. Aan het eind van de jaren tachtig stonden alleen Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland op een vaste quote. Van Gelderland en Overijssel werd wel in de generale petitie een jaarlijkse bijdrage van wisselende omvang gevraagd, maar op de staat van oorlog kwamen ze niet voor. Dat gebeurde pas toen ze in 1605 volledig mee gingen contribueren[33]. Stad en Lande was hen voorgegaan in 1596[34]. De bestandsjaren brachten weer nieuwe veranderingen als gevolg van Zeeuwse en Friese klachten[35], terwijl in 1621 aan Gelderland en Overijssel weer korting vergund moest worden bij de hervatting van de oorlog[36], die hun grondgebied het zwaarste trof. Maar daarna bleven de verhoudingen een tijd lang ongewijzigd. De Raad van State heeft daarvan geprofiteerd, door de voor 1621 opgestelde staat te handhaven tot het einde van de oorlog[37]. Zo kon de staat jarenlang buiten discussie blijven als de eenmaal aangenomen repartitie van de ordinaris quote.

Of dat nu ook inderdaad gelukt is zullen we pas weten als de resolutiën van dat tijdvak zijn uitgegeven. Gemakkelijk zal het wel niet zijn gegaan. De Raad heeft een paar maal aanvullende staten moeten opstellen om uitbreiding van de krijgs-

32. Zie bijvoorbeeld ARA, St. Gen. 12.548, no. 100 (‘staet in 't cort van 't crijchsvolck’ etc., ongedateerd, wellicht van 1598) en ARA, St. Gen. 4918 II (‘staet van penningen’ etc., 25 juni 1609). Vanaf 1601 (zie Japikse, *Resolutiën*, XI, 645) worden extraordinaris consenten gevraagd voor de ongerepartiëerde compagnieën.
33. Rijperman, *Resolutiën*, XIII, 461 (10 nov. 1605, generale petitie).
34. Japikse, *Resolutiën*, IX, 268 (12 nov. 1596, generale petitie).
35. Fruin, *Staatsinstellingen*, 188. De daar meegedeelde quotentabel, ontleend aan Slingelandt, *Geschriften*, II, 37, is overigens onjuist.
36. Van Heeckeren, ‘Staat 1621’, 74.
37. Slingelandt, *Geschriften*, II, 42. De basis van de repartitie vormt de quotentabel van 1616, doch met aanpassing van de Gelderse en Overijsselse bijdragen.

macht mogelijk te maken[38]. Bij de provincies leefde ook altijd het vermoeden dat de Raad riemen sneed van andermans leer. Ze wisten zeker - en hadden natuurlijk altijd gelijk - dat er sinds de arrestatie van de laatste staat officieren waren gesneuveld, die toch nog met hoge traktementen waren opgenomen. Ze waren overtuigd dat elke revisie bezuiniging zou opleveren, ontslag voor 'overheensich volck', cassatie van 'onnoodige commissarissen'[39]. Hoop op bezuiniging was ook ongetwijfeld de inspiratie van Utrechts in 1596 gestelde vraag, of er niet elke drie maanden of tenminste ieder half jaar een nieuwe staat kon komen[40]. Van tijd tot tijd was de Raad ook wel gehouden aan de aandrang te voldoen. Al wist hij dat de staat gevaar liep bij elke herziening 'seer cort ende precis' uit handen van Hare Edel Mogenden te komen[41], vond er nooit revisie plaats, dan namen de provinciën die op eigen gelegenheid ter hand. Ze voegden dan aan hun consent particuliere staten toe, waarop de huns inziens overbodige posten werden geschrapt, en anderzijds provinciale lasten werden opgevoerd, die naar het zeggen van deze provincies voor rekening van de Generaliteit behoorden te komen[42].

Dergelijke alternatieve staten van oorlog kwamen des te meer binnen het bereik van de mogelijkheden te liggen, omdat de staat sinds 1576 enigszins van kleur was veranderd. Aanvankelijk was de staat slechts een simpele lijst van compagnieën en militaire traktementen. Hij voorzag in de betaling van soldaten tot wier onderhoud men zich had verplicht. De staat was in die jaren inderdaad alleen de repartitie van reeds geconsenteerde lasten[43]. Daarom kon men toen de staat ook behandelen als een geheim document. In 1585 kregen de provinciën geen kopie, en Hare Edel Mogenden achtten het zelfs overbodig de staat in hun eigen vergadering ook maar in te zien[44]. Duidelijker konden ze niet uitspreken dat een staat van oorlog geen nieuwe verplichtingen bedoelde te scheppen, doch alleen bestaande lasten verdeelde.

38. *Ibidem*, 43.
39. Japikse, *Resolutiën*, V, 454 (8 dec. 1586) en IX, 621.
40. *Ibidem*, IX, 216 (consent van 6 febr. 1596 o. st.). Op zichzelf was het geen onmogelijk verlangen. De staten van oorlog werden opgemaakt als maandstaten, niet als jaarstaten.
41. *Ibidem*, VI, 195 (2 juni 1588).
42. Bij voorbeeld *Ibidem*, VIII, 267 (Holland, 1594); IX, 216 (Utrecht, 1597), 544, 631 en 633 algemeen, 1597); XII, 244 (Stad en Lande, 1602) en 522 (Utrecht, 1603).
43. Liever niet 'repartitie der geconsenteerde lasten', zoals Slingelandt, *Geschriften*, II, 42 en III, 98 gezegd heeft. Het bepalend lidwoord is hier misleidend, omdat de staten van oorlog altijd slechts een deel van de geconsenteerde lasten vermelden.
44. Japikse, *Resolutiën*, V, 151 (1 mei 1585). De staat van 1588 werd wel toegezonden, doch met een verzoek om geheimhouding. Slingelandt, *Geschriften*, III, 98. Tot 1595 werden de staten vermoedelijk niet of althans niet op ruime schaal vermenigvuldigd. De collecties in het Algemeen Rijksarchief en elders beginnen bijna alle in dat jaar. Het archief van de Raad van State opent zijn verzameling wel met een oudere van 1579, voor de gewesten van de nadere unie (ARA, R.v.St. 1226), doch die is pas in 1860 door aankoop verworven, en toen te zamen met andere stukken die hier zeker niet thuis horen verenigd met het archief van de Raad.

Maar dit model bleek toch voor de praktijk onvoldoende. Een staat die enkel soldijen en traktementen bij elkaar optelde, gaf minder dan het minimaal noodzakelijke. Geleidelijk kwamen er andere defensielasten op, en ook niet-militaire uitgaven, zoals gezantschappen[45], het personeel van de griffie[46], en 'gratieuse pensioenen' voor vorstelijke personen en aanzienlijke buitenlanders[47]. Het totaal van alle lasten buiten de traditionele 'grote capittulen'[48] van traktement en soldij bedroeg in de staat van oorlog van 1621 precies 20%.

Aldus begon de staat enigszins een echt begrotingskarakter te krijgen. Hij gaf niet meer alleen lasten op waarvan de omvang zich van te voren exact liet vast stellen. Dat was mogelijk geweest bij de oude capittelen, maar levensmiddelen of wagenvrachten konden niet op de penning nauwkeurig bepaald, ze moesten begroot worden: een nieuwe, dus altijd in sommiger ogen bedenkelijke ontwikkeling. Friesland tekende in 1598 principiëel protest aan. In de staat hoorden alleen lasten thuis die 'zuyver' moesten worden betaald, 'ende niet bij raminge'. Wie kon nu voorspellen wat de reparatie van affuiten zou gaan kosten, of het gieten van nieuw geschut, of de bevoorrading van het magazijn in Delft? En wat in de ogen van Friesland misschien het ergst was: bijna al die lasten waren op Holland gerepartiëerd. Kennelijk geloofden de Friezen dat die veel te hoog waren geschat, en enkel bedoeld waren als een verkapte korting op de Hollandse quote.

De Staten-Generaal namen het eerst voor Holland en de Raad van State op. Ze verzekerden Friesland dat het de geraamde lasten vooral niet moest houden 'voer ijdele woorden ende imaginatiën, als alleenlijck gestelt om de provincie van Hollandt... te gratificeren, maer voir warachtige prestatiën'[49]. Doch het woord van een lastige provincie woog zwaar in de Staten-Generaal. Een maand later gingen Hare Edel Mogenden om. Ze vonden dat de Raad maar twee staten moest maken, een voor het krijgsvolk en de traktementen, en een voor de onzekere lasten, die men dan evenredig over de provincies zou moeten omslaan[50]. Vermoedelijk is het de Raad gelukt de provinciën tot bezinning te brengen. Friesland kreeg wel een groter aandeel in de verzorgingskosten[51], maar de dubbele staat van oorlog is er niet gekomen. De Raad bleef sterk geneigd dit soort lasten niet alleen absoluut maar ook relatief vooral op Holland te repartiëren[52]. Geen wonder ook, want de insinuerende manier waarop de Friezen in 1598 hun vragen hadden gesteld, deed vrezen dat bij lasten van deze soort het verantwoordelijkheidsgevoel van de land-

45. Japikse, *Resolutiën*, III, 100 (1 jan. 1580).
46. ARA, St. Gen. 11.093, no. 54 (1586).
47. Van Heeckeren, 'Staat 1621', 77, 105, 125 en andere plaatsen.
48. Deze betiteling bij Japikse, *Resolutiën*, X, 691.
49. *Ibidem*, 297 (4 dec. 1598).
50. *Ibidem*, 691 (8 jan. 1599).
51. *Ibidem*, 698 (5 febr. 1599).
52. Zoals bij voorbeeld blijkt uit de staat van 1621, Van Heeckeren, 'Staat 1621'.

provinciën minder sterk zou spreken. Het was beter de staat zoveel mogelijk te beperken tot uitgaven die ook door slechte betalers als noodzakelijk werden erkend. Daarom kon de staat niet uitgroeien tot een echte begroting. Hij is dat evenmin geworden als de generale petitie. Het bleek overduidelijk in 1606, toen Friesland en Stad en Lande vroegen om een 'raminge van de jaerlijcxsche costen', een echte uitgavenbegroting dus. De Raad legde die toen inderdaad over[53], als volgt:

soldij	7.300.000
traktementen	550.000
oorlogsbehoeften voor het leger en de frontiersteden	900.000
kosten voor het leger	1.000.000
vestingwerken	500.000
subsidie aan de admiraliteiten	400.000
interest	350.000
'verdachte en onverdachte costen'	50.000
	11. 050.000

Buitengewoon doorzichtig is deze raming niet. Ze draagt er weinig toe bij contrôle van de overheidsuitgaven te vergemakkelijken. Maar wel springt dadelijk in het oog wat thans ook wel geen betoog meer hoeft: de begrippen staat van oorlog en begroting dekken elkaar niet. De destijds lopende staat van oorlog sloot op een bedrag van 7.320.000[54]. Evenzeer is duidelijk, dat deze raming niet overeenkomt met de generale petitie van dat jaar, die namelijk de volgende consenten vraagt:

aflossing schuld	800.000
interest	350.000
lasten staat van oorlog	7.320.000
ongerepartiëerde oorlogslasten	600.000
vestingwerken	500.000
schuld aan Engeland	300.000
convooien en licenten	-
subsidie admiraliteit	400.000
Drente, contributie	72.000

53. Rijperman, *Resolutiën*, XIII, 784 (29 nov. 1606).
54. Dat is niet een variant van het eerste bedrag van de raming. De staat van oorlog geeft immers naast de soldijen in elk geval ook de traktementen, en neemt de ongerepartiëerde compagnieën niet op.

Drente, extraordinair -

contributiën en brandschatten	-
zoutimpost	-
paspoorten en sauvegarden	-
	10.342.000

Wie de petitie wil vergelijken met de raming, moet in elk geval 1.100.000 aftrekken, daar de raming noch de schuld aan Engeland, noch de aflossing aan binnenlandse crediteuren opneemt. Het vergelijkbare totaal komt dus ten hoogste op 9. 242.000, een verschil derhalve van 1.808.000. Kan dat bijgepast worden uit de pro memorie posten van de generale petitie? Niet uit de convooien en licenten, want die gebruikte men voor de oorlogvoering te water - die alweer in de raming niet voorkomt. Waarschijnlijk ook niet uit de zoutimpost, want die kwam althans gedeeltelijk ten goede aan de bescherming van de haringvissers. Misschien uit de contributie van de generaliteitslanden, maar dan toch na aftrek van de aldaar vallende kosten voor bestuur en rechtspraak, terwijl een enkel generaliteitsland - Westerwolde - direct bijdroeg in de lasten gerepartiëerd op de staat van oorlog. Stellig te weinig mogelijkheden dus om te komen tot een totaal van 1.808.000.

Indien deze laatste alinea de lezer in verwarring gebracht mocht hebben, heeft ze aan haar doel beantwoord. De generaliteitsfinanciën waren zo gebrekkig georganiseerd, dat ze wel een chaotisch beeld moeten oproepen als we trachten hen naar waarheid te beschrijven. Een tweede doel, van die laatste alinea niet alleen, maar van het gehele voorafgegane betoog, is echter toch op één punt wel duidelijkheid te scheppen. De jonge Republiek heeft nooit een eigenlijke begroting gekend. De generale petitie was dat niet, want die bleef altijd een echte petitie, een verzoek aan de gewesten te consenteren in een aantal met name genoemde lasten. De staat van oorlog was het evenmin, want die gaf slechts een specificatie van de uitgaven die bestreden moesten worden uit de ordinaris quote.

Dat verkleint natuurlijk de waarde van deze stukken. Ze geven geen volledig en ook geen erg helder beeld van de inkomsten en uitgaven. Toch waren ze in één opzicht van fundamenteel belang. Ze hebben er het hunne toe bijgedragen de provinciën vertrouwen te geven in de manier waarop de Generaliteit hun belangen zou weten te behartigen. De generale petitie liet de beden voortbestaan, en daarmee de zo hoog gewaardeerde vrijheid van consenteren. De staat van oorlog was het middel om ondanks die vrijheid toch een minimum garantie te verkrijgen voor een vast jaarlijks inkomen van de Generaliteit. Daarom kon men de staat ook beter zijn eigen afzonderlijk leven laten leiden, in plaats van hem te integreren in de generale petitie, wat op zichzelf heel wel mogelijk zou zijn geweest.

Zo is het niet gebleven. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werden de banden tussen staat en petitie nauwer aangehaald. Ook de staat werd nu jaarlijks aangeboden. De beginselen van de ‘ware vrijheid’ eisten ook hier de gedurige con-

trôle voor de provinciën op. De staat ging nog eenmaal van aard veranderen, en werd nu zelf tot een petitie[55], in plaats van een verdeling van reeds geconsenteerde lasten. De petitie zelf werd meer en meer een toelichting op de in de staat voorgestelde wijzigingen[56]. Onlogisch was die ontwikkeling niet, maar ze maakte het de Republiek wel moeilijker de vrijheid van consenteren te blijven combineren met een goed financiëel beleid. Het tweeslachtige en ingewikkelde stelsel, dat in de Tien Jaren tot stand was gekomen, was in de eigenaardige omstandigheden van de Republiek een redelijk bruikbaar systeem, en voorzover het bewust doordacht geweest is, niet van politieke wijsheid ontbloot.

55. Slingelandt, *Geschriften*, III, 99.
56. Vanaf die tijd zou men dan met enig voorbehoud de bekende termen begroting (staat) en memorie van toelichting (petitie) kunnen hanteren.

Indische persperikelen 1847-1860

C. Fasseur

Drukpersvrijheid is in Nederlands-Indië lange tijd een onbekend begrip geweest. ‘Zijnde in deze bezittingen van den staat’, zoals in een besluit van gouverneur-generaal J.J. Rochussen in 1847 met voldoening wordt vastgesteld,

> de bevoegdheid tot het vrijelijk verkondigen van gevoelens, welke met de aangenomene beginselen van Regering in strijd zijn, noch wettiglijk toegekend noch bestaanbaar met het duurzaam, rustig en voordeelig bezit dezer gewesten[1].

Weliswaar had al in 1815 de drukpersvrijheid in de Nederlandse Grondwet een aarzelende erkenning gevonden, maar in Indië golden andere, of beter, in het geheel geen wetten[2]. Zonder dat het deze bevoegdheid aan enig stellig voorschrift kon ontlenen, oefende het bestuur bij wijze van ‘costumier recht’ een preventief toezicht uit op alles wat daar te lande werd gedrukt[3]. Dat laatste was intussen bijzonder weinig. Dagbladen ontbraken bijvoorbeeld geheel, met uitzondering van de officiële *Javasche Courant* en enkele plaatselijke advertentiebladen, die een volstrekt a-politiek karakter hadden[4].

Toen de gewezen zendeling W. Bruining op het laatst van 1848 met een uit Europa meegebrachte drukpers te Batavia voet aan wal zette, werd hij dan ook als een wel zeer curieuze verschijning beschouwd. Iedereen die hij tegenkwam, zo vertelt hij in zijn een kwarteeuw later neergeschreven herinneringen, zette grote ogen op en vroeg naar de pers wijzend:

1. Gouvernementsbesluit van 8 december 1847, no. 18; zie *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië (TNI)*, XI (1849) i, 47.
2. Vergelijk artikel 227 van de Grondwet van 1815.
3. Minister Baud aan Rochussen, verbaal, 16 februari 1847, no. 82, Archief ministerie van koloniën (Kol) 4332. Het archief van dit ministerie over de periode vóór 1850 bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag; dat over de periode na 1850 in het hulpdepot van het Algemeen Rijksarchief te Schaarsbergen.
4. Het oudste van die bladen was het *Soerabajasch Advertentieblad*, dat sedert 1836 verscheen. Te Semarang werden vanaf het midden van de jaren veertig het *Samarangsch Advertentieblad* en de *Samarangsche Courant* uitgegeven. Te Batavia verscheen eerst in 1850 een advertentieblad, voorloper van de twee jaar later opgerichte *Java-Bode*. De voor dit artikel geraadpleegde Indische dagbladen bevinden zich in de collectie dag- en nieuwsbladen van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

> Wat moet gij daarmede doen? Weet gij wel dat hier geen vrijheid van drukpers bestaat? En bovendien wie zal hier laten drukken? Het grootste deel der Europesche inwoners zijn ambtenaren en wat die behoeven wordt aan de Landsdrukkerij gedrukt; de Inlander laat niets drukken, en de weinige kooplieden die hier zijn, ja, die zullen wel eenige imprimé's noodig hebben, maar zeker niet voldoende om daarvan te kunnen bestaan...[5].

Bruining liet zich daardoor echter niet ontmoedigen. Hij besloot het gouvernement vergunning te vragen een drukkerij te mogen beginnen. Na eerst maanden achtereen van de ene ambtenaar naar de andere te zijn verwezen en nadat hem vervolgens het aanbod was gedaan om voor rekening van het gouvernement naar Nederland terug te keren omdat hij in Indië toch niet aan de slag zou komen, werd zijn verzoek, toen het duidelijk was dat hij niet van zijn voornemen was af te brengen, schoorvoetend ingewilligd onder nauwkeurige vermelding van al hetgeen hij niet zou mogen drukken[6]. Zijn drukkerij en die van de firma E.J.L. Fuhri en H.M. van Dorp, voor de oprichting waarvan het gouvernement ongeveer gelijktijdig toestemming gaf, waren de eerste particuliere ondernemingen van die aard te Batavia. Tevoren had de Landsdrukkerij, die ook wel enig drukwerk voor particuliere rekening verzorgde, op de hoofdplaats het monopolie gehad.

Drukte het almachtige gouvernement in deze tijd dus nog een loodzwaar stempel op de kleine 'Europese' samenleving in Indië - om over de 'Indonesische' maar helemaal te zwijgen - anderzijds liet het de invoer en verspreiding op Java van in Nederland gedrukte boeken en nieuwsbladen ongemoeid. Het geringe contact tussen Nederland en Java had nooit de behoefte aan enig toezicht bij de invoer van drukwerken doen opkomen. Pas nadat in 1845 een nieuwe, veel kortere, post- en reisverbinding over Egypte was geopend, de zogenaamde landmail, hadden de autoriteiten - in dit geval minister van Koloniën J.C. Baud (1840-1848) en gouverneurgeneraal J.J. Rochussen - zich er rekenschap van gegeven, dat iedere formele basis ontbrak om de 'excessen' van de drukpers te weren[7]. Voor een speciale drukpersverordening was het toen echter al te laat. In 1848 kwam in Nederland een liberale Grondwet tot stand, die onder meer bepaalde dat de in Indië toe te passen regeringsbeginselen, voor zover neergelegd in het regeringsreglement, voortaan bij de wet moesten worden vastgesteld[8]. Het lag voor de hand dat in dit nieuwe regerings-

5. Zie het verslag van W. Bruining over de geschiedenis van zijn drukkerij in de eerste jaren van zijn verblijf in Nederlands-Indië *Bijlage notulen Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, X-XI (1872-1873) ciii.
6. Volgens de 'Bepalingen omtrent de oprigting van Fabrijken en Neringen in Nederlandsch Indië', *Indisch Staatsblad* (1836) no. 10, werd voor het oprichten van de in die ordonnantie genoemde categorieën bedrijven een vergunning van het gouvernement geëist. Drukkerijen werden niet genoemd, maar desondanks geacht er onder te vallen.
7. Op de betekenis van deze nieuwe postverbinding ben ik nader ingegaan in mijn dissertatie *Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java 1840-1860* (Leiden: Universitaire Pers, 1975).
8. Daarvoor was dit altijd geschied bij koninklijk besluit.

reglement ook het onderwerp van de drukpers zou worden geregeld. In afwachting van deze 'Indische Grondwet' die eerst in 1854 tot stand kwam, bleef de status quo voorlopig gehandhaafd.

Weliswaar was de in 1851 opgetreden, als liberaal te boek staande, gouverneurgeneraal A.J. Duymaer van Twist (1851-1856) in drukperszaken toegevender dan zijn voorganger Rochussen, maar de gewoonte bleef in zwang, dat voor de uitgave van periodieke geschriften en dergelijke toestemming werd gevraagd aan het gouvernement, dat dan eigenmachtig bepaalde waarover wel en niet mocht worden geschreven[9]. De te Batavia, Semarang en Soerabaja verschijnende 'Advertentiebladen' bevatten in de eerste helft van de jaren vijftig dan ook nog bijna uitsluitend plaatselijk nieuws of berichten ontleend aan de *Nederlandsche Staatscourant*, verder annonces van venduties, vertrek en aankomst van schepen, familieberichten enz; dat alles

> met uitsluiting van staatkundige beschouwingen en twistgeschrijf, en dus ook met onthouding van gisping der handelingen van het bestuur in Nederlandsch Indië of van het opperbestuur in Nederland, als zijnde zoodanige gisping onvereenigbaar met het bestaande stelsel der Regering[10].

Zelfs was het op grond van een uit 1850 daterend gouvernementsbesluit niet toegestaan uit de Staatscourant of het Bijblad op dat officiële nieuwsblad (dat de Handelingen van de Tweede Kamer bevatte) berichten over te nemen, indien deze Nederlands-Indië 'in eenen staatkundigen of administrativen zin' betroffen[11]. In de in 1852 opgerichte *Java-Bode*[12] ontbreekt bijvoorbeeld iedere samenvatting van de lange Kamerdebatten die aan de totstandkoming van het regeringsreglement vooraf gingen.

Het minst kleurloos van de Indische dagbladen was in die tijd misschien nog wel *De Oostpost*, waarvan E.J.L. Fuhri drukker en 'verantwoordelijke uitgever' was[13]. De redactie kondigde althans in het eerste nummer van dat blad (van 1 januari 1853) aan dat zij voor de belangen van de zogenaamde inlandse kinderen wilde ijveren en gaf vervolgens aan dat voornemen uitvoering in verschillende hoofdartikelen waarin over de achterstelling van de Indo-Europese bevolkingsgroep werd geklaagd. Maar spoedig moest de redactie teleurgesteld constateren dat 'de hoofdartikelen

9. Vergelijk J. Zwart, *A.J. Duymaer van Twist. Een historisch-liberaal staatsman* (Utrecht, 1939) 86.
10. *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1856-1857, 649.
11. Gouvernementsbesluit van 20 augustus 1850, no. 1; vergelijk *Bijlagen Handelingen*, 1856-1857, 649. Zie ook Rochussen aan Baud, 25 februari 1850, collectie-Baud (Algemeen Rijksarchief) no. 795; Rochussen aan Pahud, 26 februari 1850, no. 90, Kol., 6529.
12. De *Java-Bode* verscheen twee keer per week en werd uitgegeven door W. Bruining; na 1857 door H.M. van Dorp. Het blad had al spoedig ± 500 abonnees. Vergelijk G.H. von Faber, *A Short History of Journalism in the Dutch East Indies* (Soerabaja, s.a.) 48.
13. *De Oostpost* werd te Soerabaja uitgegeven en verscheen aanvankelijk wekelijks, vanaf 1856 twee keer per week.

van den Oostpost wat droog zijn en daarom het publiek welligt niet bevallen'[14]. In het volgende jaar besloot zij het onderwerp verder te laten rusten.

Kritiek op de 'aangenomene regeringsbeginselen' in de kolonie vond men wel in ruime mate in twee in Nederland verschijnende bladen die in Indië een wijde lezerskring hadden, te weten het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* en *De Indiër*. Het *Tijdschrift* werd geredigeerd door de bekende W.R. baron Van Hoëvell, een vroegere predikant te Batavia, sedert 1849 lid van de Tweede Kamer en aanvoerder van de koloniaal-liberale partij[15]. Aanvankelijk was het blad, dat toen nog een zuiver wetenschappelijk en literair karakter droeg, in Indië uitgegeven. Herhaaldelijk was Van Hoëvell daarbij in conflict geraakt met de Indische autoriteiten totdat hij in 1848 na een definitieve breuk met Rochussen naar Nederland was gerepatrieerd om daar de uitgave van het *Tijdschrift*, maar nu als orgaan van de 'koloniale oppositie', te hervatten. *De Indiër* was in 1850 opgericht en had meer het karakter van een nieuwsblad, dat zijn lezers wilde informeren over allerlei actuele zaken. De redactie van het blad, waarop Van Hoëvell een zekere supervisie schijnt te hebben uitgeoefend, wisselde nogal eens. Sedert 1854 was de leiding in handen van H.J. Lion, ook al een oud-Indischman[16].

Beide bladen waren door hun anti-gouvernementele instelling de koloniaal-conservatieven een doorn in het oog. Voorlopig gaf die partij in de Tweede Kamer en aan het departement de toon aan. Haar onbetwiste leider was oud-minister Baud, die in 1850 een verrassende 'come-back' in het politieke leven had gemaakt toen hij voor Rotterdam in de Kamer gekozen was. C.F. Pahud, minister van Koloniën in het eerste ministerie-Thorbecke en in 1853 een van de 'afvallige bondgenoten' die tot het 'Aprilministerie' zou toetreden, stond sterk onder Bauds invloed. Ook oud-gouverneur-generaal Rochussen, minister van Staat en sedert 1852 lid van de Tweede Kamer, speelde een rol achter de schermen.

Het was daarom niet verwonderlijk dat bij de behandeling van het ontwerp-regeringsreglement in 1854 in de Tweede Kamer vooral gesproken is over de vraag of niet de invoer en verspreiding in Nederlands-Indië van elders, en dan met name in Nederland, gedrukte boeken en tijdschriften aan banden moest worden gelegd. Volgens het oorspronkelijke, al in 1851 ingediende, wetsontwerp zou het toezicht op de drukpers bij 'algemene verordening' worden geregeld, met dien verstande dat aan het door de drukpers openbaren van gedachten of gevoelens en het toelaten van buiten Nederlands-Indië gedrukte stukken geen andere belemmeringen in de

14. Zie *ibidem*, 13 april 1853.
15. Zie over Van Hoëvell nader mijn *Kultuurstelsel en koloniale baten*, 80-83.
16. Als tegenwicht tegen *De Indiër* begon in 1855 *Nederlandsch Indië* te verschijnen, welk blad door Baud en Pahud financieel werd gesteund. *Nederlandsch Indië* heeft tot 1861 bestaan; *De Indiër* tot 1862.

weg zouden mogen worden gelegd dan ‘in het belang der openbare orde’ werden gevorderd[17].

Was dit ontwerp in deze vorm wet geworden, dan zou preventief toezicht, in het belang van de openbare orde, dus ook mogelijk zijn gemaakt op in Nederland gedrukte stukken, die in Indië werden verspreid, hetgeen vergeleken bij de toen bestaande feitelijke situatie een stap terug had betekend. Het was wel duidelijk tegen welke bladen dit voorstel in de eerste plaats was gericht. De waarschuwingen van Baud en Rochussen tegen het gevaar van een ongebreidelde invoer van drukwerken en geschriften in de ‘Oosterse’ talen vanuit Singapore en China klonken in elk geval niet al te overtuigend. Te meer niet waar, zoals Van Hoëvell fijntjes opmerkte, de controle juist op zulke drukwerken toch al bijzonder moeilijk was aangezien het gouvernement niet over ambtenaren beschikte die Chinese karakters konden lezen[18].

Overigens stond de liberale partij in beginsel niet afwijzend tegenover preventief toezicht op geschriften in niet-Europese talen. Het in de memorie van toelichting breed uitgesponnen gevaar dat van die geschriften kon uitgaan, achtte zij voorlopig echter gering. Volgens het liberale Kamerlid B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis kon het nog wel ‘honderd jaren’ duren voordat een courant in het Javaans voor de Javaanse bevolking het licht zou zien[19]!

Thorbecke stelde dan ook een amendement voor waardoor preventief toezicht op de drukpers werd uitgesloten, zoals dit ook in Nederland het geval was. Vrijheid van drukpers, zo betoogde hij, zou de regering in staat stellen nog een andere waarheid dan de officiële te leren kennen. De in Engels-Indië bestaande persvrijheid bewees afdoende, dat een koloniaal bestuur daarvoor niet beducht hoefde te zijn, een uitspraak waaraan hij na het uitbreken van de ‘Indian mutiny’ in 1857 nog wel eens herinnerd is[20].

Het amendement-Thorbecke stuitte zowel bij minister Pahud als bij Baud op krachtige tegenstand. De eerste trok de discussie in een persoonlijk vlak door Thorbecke inconsequent gedrag te verwijten. Als lid van de ministerraad was hij toch indertijd accoord gegaan met het restrictieve artikel, dat het preventief toezicht uitdrukkelijk insloot[21]? Bauds bestrijding was meer principieel. Hij achtte het be-

17. Vergelijk H.J. Bool, *Wet houdende vaststelling van het Reglement op het beleid der Regering van Nederlandsch Indië* (2e dr.; Zaltbommel, 1876) 250 vlg.
18. L.W.C. Keuchenius, *Handelingen der Regering en der Staten-Generaal betreffende het Reglement op het beleid der Regering van Nederlandsch Indië* (3 dln; Utrecht, 1857) III, 803. Vergelijk *Handelingen Tweede Kamer*, 29 april 1857, 653.
19. Keuchenius, *Handelingen der Regering*, III, 783.
20. *Ibidem*, 750.
21. *Ibidem*. Vergelijk A. Alberts, *Baud en Thorbecke 1847-1851* (Utrecht, 1939) 214. Thorbecke verdedigde zich met het niet erg overtuigend klinkend verweer, dat hij destijds nauwelijks gelegenheid had gehad de zaak te overdenken. Waarom zou hij bovendien niet van mening mogen veranderen? Zie Keuchenius, *Handelingen der Regering*, III, 761, 774.

langrijker dat de regering 'krachtig en geëerbiedigd' was dan dat wellicht een enkel misbruik onontdekt bleef dat mogelijk door een vrije pers aan het licht was gebracht. Wanneer men van liberale zijde een vrije Indische drukpers beschouwde als 'eenen heilzamen en noodzakelijken wekker' dan drong zich aan hem, Baud, eerder de vergelijking op van 'het plaatsen van eene brandende kaars in een buskruidmagazijn, om te ontdekken of er onraad is'[22].

Uiteindelijk verwierf Thorbeckes amendement slechts veertien stemmen. Daarentegen werd tegen de zin van Baud en Rochussen met een meerderheid van zeven stemmen een amendement van het antirevolutionaire Kamerlid Ae. baron Mackay aangenomen, waarbij werd bepaald, dat in Nederland gedrukte stukken onbelemmerd in Nederlands-Indië moesten worden toegelaten. De afloop van het debat hield dus het midden van de liberale en conservatieve wensen. Het toezicht op de drukpers zou bij verordening worden geregeld, waarbij beperkingen mochten worden gesteld die tot verzekering der openbare orde nodig waren. Hield dit de mogelijkheid van preventief toezicht open, voor in Nederland gedrukte stukken gold dat zij bij verspreiding in Indië alleen aan repressief toezicht waren onderworpen.

Aan de afkondiging van die nadere regeling kwam Pahud niet meer toe[23]. Hij vertrok in het begin van 1856 als gouverneur-generaal naar Nederlands-Indië om daar Duymaer van Twist af te lossen. Zijn opvolger, mr. P. Mijer, trof in de portefeuille met onafgedane stukken die Pahud aan het departement had achtergelaten wel een ontwerp van een koninklijk besluit aan, waarop de Raad van State reeds was gehoord[24]. Mijer hoefde als voormalig hoofd van het openbaar ministerie in Indië niet overtuigd te worden van de urgentie van een regeling van het overheidstoezicht op de drukpers, die de bestaande 'wettelooze toestand', welke als 'onhoudbaar' werd beoordeeld, zou beëindigen[25]. Een KB tot vaststelling van een 'reglement op de drukwerken in Nederlandsch-Indië' werd op 8 april 1856 getekend en vervolgens naar Indië gezonden om tegelijk met enkele daar te lande te ontwerpen uitvoeringsvoorschriften te worden afgekondigd.

In Indië bleef echter nooit iets lang geheim, want nog voordat de afkondiging plaats had (in het *Indisch Staatsblad* van 10 november 1856, no. 74) werd het re-

22. *Ibidem*, 766. Baud erkende bij deze gelegenheid overigens volmondig, dat het Nederlandse bestuur op Java 'vele kwetsbare punten' bezat, 'bij uitnemendheid geschikt om door oppositiebladen te worden ten toon gesteld'.
23. In beginsel had die nadere regeling zowel de vorm van een wet in formele zin als van een koninklijk besluit of een ordonnantie van de gouverneur-generaal kunnen hebben.
24. Vergelijk Mijer in *Handelingen*, 10 december 1856, 418[1]; *ibidem*, 27 april 1857, 624. Bij de voorbereiding van het drukpersreglement was Baud betrokken, terwijl ook L.W.C. Keuchenius, toen waarnemend secretaris-generaal van het departement van koloniën, er een belangrijk aandeel in lijkt te hebben gehad; zie Pahud aan Baud, 10 juli 1855, collectie-Baud, no. 844.
25. Op een regeling van het toezicht op de drukpers was ook herhaaldelijk door de Indische regering aangedrongen; vergelijk Mijer in *Handelingen*, 27 april 1857, 624; Zwart, *Duymaer van Twist*, 86.

glement met de daarbij behorende, als vertrouwelijk bedoelde, nota van toelichting door een onbekende vanuit Indië toegezonden aan de Rotterdamse uitgever H. Nijgh, die de stukken prompt publiceerde[26]. Thorbecke schreef er een voorwoord bij waarin hij verklaarde voorlopig niet te kunnen en willen geloven in hun echtheid.

> Een of ander lichtschuwe oudgast, die niets zóózeer ducht als Indië met Europisch Nederland in aanraking te zien komen, kan dergelijk ontwerp aan de regering hebben ingediend. Maar hoogst ongaarne zou ik gelooven, dat eene Nederlandsche Regering de blaam van zulk een onwaardig, de vrijheid belagend voorstel verdiende[27].

Dat was krasse taal maar het Indische drukpersreglement, dat spoedig maar al te echt bleek, was inderdaad een stuk waarover weinig goeds te zeggen viel[28]. Niet alleen werden de uitoefening van het beroep van drukker, uitgever of boekhandelaar en de verspreiding van gedrukte stukken bemoeilijkt, maar tevens schiep het een lange reeks niet altijd even helder geformuleerde drukpersdelicten[29]. Onder andere bedreigde artikel 24, eerste lid, van het reglement de verspreider van drukwerken, die daarmede 'de verbindende krachten der wetten of wettelijke verordeningen of den daaraan verschuldigden eerbied zal hebben aangerand' met een gevangenisstraf van maximaal drie jaar en stelde het tweede lid van dat artikel eenzelfde straf op het 'opzetten tot haat of minachting tegen de regering van het moederland of van de koloniën'[30]. Bij de meeste strafbepalingen werd verder in het midden gelaten of het zogenaamd boos opzet, dus het oogmerk om te beledigen of op te ruien, voor veroordeling vereist was. Bij weer andere artikelen was het on-

26. *Ontwerp van een reglement op de drukwerken in Nederlandsch Indië, met de daarbij behoorende nota tot toelichting* (Rotterdam, 1857). Wie de 'schuldige' was die de stukken heimelijk naar Nederland had gezonden, kon ook na een officieel onderzoek niet worden vastgesteld; vergelijk Pahud aan Mijer, 25 september 1857, no. 185, Kol., 6530.
27. *Ibidem*, vi; vergelijk *TNI*, XIX (1857) i, 159 vlg.
28. De tekst van het reglement werd op 24 februari 1857 officieel ter kennis van de Tweede Kamer gebracht. Mijer weigerde echter, ook na herhaald aandringen, de nota van toelichting over te leggen, omdat die vertrouwelijk zou zijn en niet voor openbaarmaking bestemd was. De vraag of de door Nijgh gepubliceerde toelichting echt was, wilde de minister ontkennen noch bevestigen. Dat stuk was 'door diefstal of door compliciteit aan diefstal' in de openbaarheid gebracht en om die reden had Mijer geweigerd het in te zien, zodat hij niet wist of het met het origineel overeenstemde! Zie *Handelingen*, 2 mei 1857, 699.
29. Zo verlangde artikel 1 van het reglement voor de uitoefening van die beroepen een door het bestuur te bepalen zekerheidstelling (van maximaal *f* 5.000. -) en moest ingevolge de artikelen 13 en 15 ieder gedrukt stuk vóór de verspreiding ter kennis van de autoriteiten worden gebracht. Volgens artikel 5 kon het gouvernement de uitoefening van het beroep van drukker enz. 'in het belang der openbare rust en orde' aan bepaalde personen of op bepaalde plaatsen zonder meer verbieden. In Indië verschijnende dagblad- en tijdschriftartikelen moesten steeds ondertekend zijn (artikel 18).
30. Wat moest men verder denken bij artikel 26 dat het opwekken van 'haat en verachting tusschen verschillende klassen der bevolking' met gevangenisstraf (van maximaal één jaar) bedreigde? Zie over de verdere lotgevallen van het 'haat-zaai'-artikel H.A. Idema, 'Strafrecht overzee', *Tijdschrift voor Strafrecht*, XLVI (1936) 158.

duidelijk of ze alleen op in Indië gedrukte stukken van toepassing waren of ook sloegen op stukken die elders waren gedrukt, met name in Nederland. Niet alleen was het Indische drukpersreglement dubbelzinnig en kon het gemakkelijk worden misbruikt, het stond bovendien op gespannen voet met het regeringsreglement.

Bij de liberale oppositie in Nederland verwekte het drukpersreglement een geweldige opschudding. Het werd veroordeeld als een van de meest reactionaire daden van een reactionair ministerie. Liberale bladen, de door Nijgh uitgegeven *Nieuwe Rotterdamsche Courant* voorop, stapelden in hoofdartikel op hoofdartikel gloeiende kolen op het hoofd van de minister van Koloniën[31]. Tientallen adressen werden bij de Tweede Kamer ingezonden. Daaronder was er ook een van een aantal Bataviase ingezetenen, waarin het drukpersreglement 'eene schande voor Nederland' werd genoemd[32].

Een ogenblik leek het alsof Mijer, door zijn vrienden in de steek gelaten, op het drukpersreglement het politieke leven zou laten. Niet minder dan zes dagen achtereen - van 27 april tot en met 2 mei 1857 - zou de Tweede Kamer over dat 'gewrocht der duisternis', zoals Thorbecke het drukpersreglement had gedoopt, debatteren. Wel een bewijs van de emoties die het onderwerp opriep. Men leefde toen echter in een tijd van reactie waarin een coup d'état, gericht tegen de 'overdreven volksinvloed' en de vrijheid van drukpers, ook in Nederland niet volstrekt denkbeeldig leek. Koning Willem III had met zulke denkbeelden gespeeld, toen hij in het voorjaar van 1856 Baud had doen polsen voor de leiding van een nieuw ministerie[33]. En had hij niet in datzelfde jaar als groothertog van Luxemburg de daar geldende vrijzinnige staatsregeling van 1848 buiten werking gesteld? De schrik moest menig liberaal om het hart slaan.

Uiteindelijk was het lange Kamerdebat echter toch niet veel meer dan een strovuur. Nadat Mijer had laten doorschemeren dat hij bereid was wijzigingen in het drukpersreglement in overweging te nemen, waardoor aan de bezwaren van een meerderheid van de Tweede Kamer zou worden tegemoetgekomen, en dat daarover reeds een gedachtenwisseling met de gouverneur-generaal was geopend, werd een motie van de liberaal A. Hoynck van Papendrecht, die regeling van het toezicht op de drukpers in Indië bij de wet had gewild, met vier stemmen verschil verworpen[34].

Het drukpersreglement bleef dus gehandhaafd, maar in 1858 werd een 'authentieke uitlegging' van enkele artikelen van dat reglement in het *Indisch Staatsblad*

31. Zie onder andere *NRC*, 1, 3, 5, 10 februari 1857; 19, 20 maart en 6-10, 12-14 april 1857; *Algemeen Handelsblad*, 8-10 april 1857.
32. *Handelingen*, 7 maart 1857, 607; 30 april 1857, 674^2.
33. Baud aan jhr. F.L.W. de Kock, directeur van het kabinet des konings, 27 mei 1856, collectie-Baud, no. 821.
34. *Handelingen*, 27 april 1857, 630, 674^4; *ibidem*, 2 mei 1857, 699.

geplaatst. Daarbij verklaarde de gouverneur-generaal - die hier een regeling van een ander en hoger staatsorgaan interpreteerde, wel een vreemde juridische constructie dat een aantal belangrijke artikelen alleen toepasselijk was op in Nederlands-Indië gedrukte stukken en dat bij de meeste drukpersmisdrijven voor een veroordeling het bewijs van 'boos opzet' nodig was[35]. Tot die tijd was slechts eenmaal een strafvervolging onder de nieuwe bepalingen ingesteld[36]. Het drukpersreglement had al met al veel weg van een papieren tijger en dan nog een die met de 'authentieke uitlegging' van 1858 enkele van zijn scherpste tanden verloor[37].

'Bête noire' als het reglement in liberale ogen mocht zijn, had het tenminste deze verdienste dat het een einde maakte aan de feitelijke censuur die het gouvernement vóór 1856 op de drukpers in Indië had uitgeoefend. Daarbij kwam dat de drukpers 'agitatie' in Nederland op Java niet zonder 'weerklank' bleef, zoals Pahud aan Baud op 10 juni 1857 zou schrijven[38]. De Indische dagbladredacties lichtten hun lezers aan de hand van de Kamerstukken in over hetgeen met betrekking tot het drukpersreglement in Nederland voorviel. In het voetspoor daarvan begonnen zij ook over andere kwesties hoofdartikelen en ingezonden stukken af te drukken[39]. De redactie van *De Oostpost* verklaarde op 12 oktober 1857 dat ze dat blad wilde ontwikkelen tot een orgaan 'van vrijzinnige kleur'; met het oog daarop zou ze het gaarne openstellen voor bijdragen van abonnees en zelf het voorbeeld geven door openbaarmaking 'onzer eigen gedachten'. In de volgende maanden verschenen in *De Oostpost* hoofdartikelen over het postwezen op Java, 'dat nog veel, zeer veel te wenschen overlaat', het cultuurstelsel, de herendiensten en natuurlijk het drukpersreglement[40]. Ongeveer te zelfder tijd begon een locale concurrent van *De Oostpost*, het *Soerabayasch Nieuws- en Advertentie-Blad*, eveneens hoofdartikelen te plaatsen waarin bepaalde regeringsmaatregelen van commentaar werden voorzien[41].

De *Java-Bode* bleef niet achter. Bij de aanvang van de zevende jaargang deelde de redactie mee dat zij wilde overgaan tot

> de opname van zoogenaamde leidings-artikelen over vraagpunten van den dag, die hier te lande als elders te huis behooren, en tot de inzending waarvan zij een iegelijk be-

35. Zie *Indisch Staatsblad* (1858) no. 73; vergelijk *Bijlagen Handelingen*, 1859-1860, 434. De last tot plaatsing van die nadere explicatie van het drukpersreglement was nog uitgegaan van Mijer.
36. *Het Regt in Nederlandsch-Indië. Regtskundig tijdschrift*, VIII (1859) xvi, 77-88.
37. Wegens de geringe praktische betekenis van het drukpersreglement is het na 1860 gehandhaafd in afwachting van een wet op de drukpersaangelegenheden, die door verschillende ministers van koloniën in het uitzicht werd gesteld, maar er nooit gekomen is.
38. Pahud aan Baud, 10 juni 1857, collectie-Baud, no. 844.
39. Zie onder andere de *Java-Bode*, 6 mei 1857; de *Samarangsche Courant*, 16 mei 1857 en *De Oostpost*, 14 mei 1857.
40. Zie *De Oostpost*, 2 en 12 november 1857, 18 januari 1858, 17 mei 1858, 21 en 28 juni 1858, 12 en 16 augustus 1858, 19 mei 1859.
41. Zie onder andere de edities van 26 september en 14 november 1857.

> leefd uitnoodigt, mits dezelve blijven buiten het bereik der thans alhier van kracht zijnde strafbepalingen op de drukwerken[42].

Inderdaad zouden daarna uiteenlopende onderwerpen als de kwaliteit van het brood te Batavia, het ontbreken van een straatverlichting en de (hoe kon het anders) te laag geachte ambtenarensalarissen in dat blad ter sprake worden gebracht.

Tenslotte begon op 1 januari 1858 het *Bataviaasch Handelsblad* te verschijnen, dat in felheid van toon al spoedig de andere Indische persorganen ver achter zich zou laten[43]. Hoofdredacteur was H.J. Lion, die vroeger de leiding van *De Indiër* had gehad, maar in 1857 zijn werkterrein weer naar Java had verlegd. Lion was een door de wol geverfd journalist. Aan zijn bekwaam geredigeerde hoofdartikelen zou men niet afzien dat hij, als zovele Europeanen in Indië, niet van Nederlandse maar van Duitse origine was - hij werd eerst in 1858 tot Nederlander genaturaliseerd - en daarbij voormalig beroepsonderofficier in het Pruisische en Nederlands-Indische leger[44]. Het *Bataviaasch Handelsblad* was de eerste op Java verschijnende krant, die begon met de uitgave van een driewekelijkse maileditie voor Nederland, waarin onder meer de hoofdartikelen werden afgedrukt die in de Indische editie waren opgenomen; de *Java-Bode* volgde een jaar later.

Als het ware tegen de verdrukking in, ontwikkelde de Indische dagbladpers zich dus in enkele jaren van plaatselijk nieuws- en advertentiemedium tot klankbord van de onder de Europeanen in Indië levende wensen en verlangens[45]. Dat ontstaan van een polemiserende Indische dagbladpers bleef natuurlijk in Nederland niet onopgemerkt. Al in 1856 was Duymaer van Twist op verzoek van Mijer begonnen het departement regelmatig exemplaren van alle, in Nederlands-Indië verschijnende, dagbladen en tijdschriften, toe te zenden[46]. Dat ze aan het departement niet ongelezen bleven, zou blijken toen Rochussen in maart 1858 de portefeuille van Mijer overnam.

Rochussens houding tegenover de Indische drukpers, die toch al niet van sympathie overliep, heeft ongetwijfeld de invloed ondergaan van de ‘Indian mutiny’ in 1857. Deze bloedige opstand in Voor-Indië, die de Engelse koloniale heerschappij zwaar op de proef stelde, liet de publieke opinie in Nederland bepaald niet onbe-

42. Editie van 2 januari 1858; het blad telde toen 1.200 abonnees.
43. Drukker en uitgever was W. Bruining, die in dat jaar de banden met de *Java-Bode* verbrak. Zie ook *TNI*, XX (1858) i, 126; *De Oostpost*, 16 augustus 1858.
44. Vergelijk *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, V (Leiden, 1921) 316. De naturalisatie van Lion vond plaats bij wet van 17 december 1858, *Staatsblad*, no. 103.
45. Vergelijk ‘De journalistiek in NI’, *TNI*, XX (1858) i, 276-292. Opgemerkt wordt nog, dat in Nederlands-Indië, anders dan in Nederland, geen zegelrecht werd geheven van de daar verschijnende dagbladen. De invoering van het dagbladzegel is in 1857 wel overwogen, maar daarbij is het verder gebleven; zie Pahud aan Mijer, 11 februari 1857, no. 173, Kol., 6530.
46. Mijer aan Duymaer van Twist, 8 maart 1856, no. 139, Kol., 6527; Duymaer van Twist aan Mijer, 8 mei 1856, no. 164, Kol., 6530.

roerd. Het was immers niet moeilijk parallellen te trekken[47]. Ieder deed dat op de wijze die hem het beste uitkwam.

Van Hoëvell wierp de schuld op de 'uitputting en verarming' van de bevolking in Brits-Indië. Bezorgd vroeg hij zich af - bij de behandeling van het adres van antwoord op de troonrede op 28 september 1857 - of het op Java in dat opzicht zoveel beter gesteld was en of het niet onwaarachtig was om te beweren, zoals de troonrede had gedaan, dat de welvaart daar 'toenemende' was[48].

Rochussen had in 1851 de thuisreis naar Nederland gecombineerd met een langdurig bezoek aan Voor-Indië. Hij was toen geschrokken van de opruiende taal 'van een allerhevigsten aard' die hij in de dagbladen had aangetroffen[49]. Bij de debatten over het regeringsreglement in 1854 had hij dan ook gewaarschuwd tegen de gevaren van drukpersvrijheid in een koloniaal geregeerd land juist met een verwijzing naar de zijns inziens zorgwekkende situatie in 'Hindoestan'. Deze waarschuwende woorden, die achteraf zo volkomen leken uit te komen, zal hij zich in 1858 nog wel herinnerd hebben. Doorgaans toch al licht geraakt door kritiek, moet hij in het vrijmoedig dagbladgeschrijf op Java, met het Brits-Indische voorbeeld voor ogen, een bijna directe bedreiging hebben gezien van het Nederlandse gezag en prestige.

Nu liep dat gezag en prestige door enkele militaire tegenslagen in de tweede helft van Pahuds ambtsperiode, die in 1861 afliep, toch al ernstige deuken op. De 'Indian mutiny' die was begonnen als een muiterij onder de koloniale hulptroepen van het Engelse leger, had tot gevolg gehad dat men in Nederland de in voorgaande jaren enigszins verwaarloosde werving van Europese officieren en minderen voor het Nederlands-Indische leger met kracht had hervat. Maakten eind 1856 8.612 Europeanen deel uit van het NIL, naast 14.377 'Ambonezen en andere inlanders', eind 1858 waren dat 11.987 Europeanen en 14.943 man inheemse hulptroepen[50]. Die versterking van het Indische leger maakte weer een actiever optreden in de buitenbezittingen mogelijk. Voor militaire expedities op Sumatra, Borneo, Celebes enz. was het nooit moeilijk een geschikte aanleiding te vinden. Daar stonden zonodig de decoratie- en dadendrang van bepaalde officieren en bestuursambtenaren wel borg voor.

De 'aanmatigende en beleedigende' houding van het 'Rijk van Boni' - een staatje in Zuid-Celebes - bracht het Indische gouvernement in 1858 tot de overtuiging, dat

47. Vergelijk Mijer aan Pahud, 8 oktober 1857, no. 162, Kol., 6527: 'De gebeurtenissen in Britsch-Indië maken natuurlijkerwijze, met het oog op onze bezittingen in den Indischen archipel, ook hier te lande de belangstelling in hooge mate gaande'.
48. *Handelingen*, 28 september 1857, 18.
49. *Ibidem*, 4 augustus 1854, 1370.
50. Zie koloniaal verslag over 1856, *Bijlagen Handelingen*, 1858-1859, 637; hetzelfde over 1858, *ibidem*, 1860-1861, 569.

een militaire tuchtiging van dat gebied 'onvermijdelijk' was[51]. Het expeditieleger van meer dan 3.000 man dat in januari 1859 van Bataviavertrok, slaag de wel erin de hoofdstad van het rijkje in te nemen - een wapenfeit dat op Java met militair vertoon (saluutschoten enz.) werd gevierd - maar de hoofden van het verzet, die de wijk naar beter verdedigbaar terrein hadden genomen, bleken hierin nog geen reden te zien om zich voetstoots gewonnen te geven[52]. Toen vervolgens de cholera uitbrak, die onder de Nederlandse troepen, geconcentreerd in de ongezonde kustvlakte, veel slachtoffers maakte, besloot de plaatsvervangend bevelhebber de aftocht te blazen, ook al handelde hij daarmee min of meer tegen zijn orders. Generaal-majoor E.C.C. Steinmetz die oorspronkelijk met het commando belast was geweest, had het strijdtoneel al eerder verlaten nadat hij, alleen buiten het bivak, door zijn linkerarm was geschoten. Tenslotte zou nog de vice-president van de Raad van Indië, P.J.B. de Perez, die met de politieke leiding belast was geweest, plotseling aan een beroerte overlijden.

Dat was dus een treurige afloop van deze grootscheeps opgezette expeditie, de grootste die in vele jaren van Batavia was uitgezonden, en de stemming werd er niet beter op toen geruchten de ronde begonnen te doen, dat Steinmetz zelf de hand zou hebben gehad in de verwonding die hem genoodzaakt had zo spoedig naar Java terug te keren.

Tot overmaat van ramp brak bijna tegelijkertijd (einde april 1859) een opstand in de Zuider- en Oosterafdeling van Borneo uit, die aan een dertigtal in dat gebied werkende Europeanen - mijnbeambten, zendelingen, vrouwen en kinderen - het leven kostte[53]. Evenals de oorlog tegen Boni zou ook de 'Bandjermasinsche krijg' zich ontwikkelen tot een langdurige affaire, waarbij het leger er maar met moeite in slaagde het verzet onder de bevolking te breken.

De even onverwacht uitgebroken als bloedige opstand in Bandjermasin en de militaire tegenslag in Boni veroorzaakten in Nederland een niet geringe consternatie. Van Hoëvell hield op 13 juli 1859 een interpellatie over de toestand van Nederlands-Indië die hij in sombere kleuren schilderde[54]. In het bijzonder moest de persoon van de gouverneur-generaal het ontgelden, wat op zichzelf natuurlijk niet verwonderlijk was omdat Van Hoëvell met die oude tegenstander nog enkele rekeningen te vereffenen had. Volgens Van Hoëvell was Pahud 'onbekwaam' en in belangrijke mate verantwoordelijk voor het mislukken van de expeditie naar Boni. Zijn weinig beleidvolle en weifelende politiek zou ernstig afbreuk hebben gedaan

51. Zie koloniaal verslag over 1858, *ibidem*, 565.
52. Meer bijzonderheden over deze expeditie in koloniaal verslag over 1859, *Bijlagen Handelingen*, 1861-1862, 511. Van Hoëvell, 'De expeditie tegen Boni...', *TNI*, XXI (1859) ii, 76 vlg.
53. Koloniaal verslag over 1859, *Bijlagen Handelingen*, 1861-1862, 499. W.A. van Rees, *De Bandjermasinsche krijg van 1859-1863* (Arnhem, 1865).
54. *Handelingen*, 12 juni 1859, 1177; 13 juli 1859, 1181 vlg.

aan het prestige van het gouvernement en de eerbied voor het Nederlandse gezag[55].

Rochussen nam Pahud tegen die aanval wel in bescherming, maar het ging toch niet geheel van harte. Van Hoëvell, als zo vaak goed geïnformeerd over hetgeen op de Indische bureau's omging, had in zijn rede terecht al gezinspeeld op een gebrek aan overeenstemming tussen minister en gouverneur-generaal. Onder andere had Rochussen in een brief van 7 januari 1859, naar aanleiding van de berichten over de omvangrijke voorbereidingen voor de campagne tegen Boni, Pahud aanbevolen

> zoo veel mogelijk eene vredelievende en inschikkelijke staatkunde ten aanzien der buitenbezittingen in acht te nemen, en het doen van expeditiën, voor zoo veel dit niet volstrekt en dringend noodig is, tot gelegener tijd uit te stellen[56].

In de Tweede Kamer schreef Rochussen de op verschillende plaatsen in Indië bestaande onrust toe aan de invloed van de gebeurtenissen in Brits-Indië en aan uitbarstingen van Mohammedaanse geloofsijver, waarmee de grote toeneming van het aantal bedevaartgangers naar Mekka zou samenhangen, maar ook aan de expansionistische politiek ten opzichte van de buitenbezittingen

> dat de uitbreiding van ons gezag plaats heeft, dat is het gevolg van het besef wat er van dien Archipel onder ons beheer te maken is, en van een soms te sterk, te herhaald aandringen om die met meer spoed en in grooter omvang te doen plaats hebben, dan de voorzigtigheid en de aanwezige middelen gedoogen[57].

Veel aandacht trok kort daarop een artikel in de maileditie van het *Bataviaasch Handelsblad* van 7 juni 1859[58]. In een ‘algemeen overzigt’ van de toestand van Nederlands-Indië die als buitengewoon ernstig werd afgeschilderd - ‘Een cirkel van vuur omringt Java, en Java is eene mijn, die gemakkelijk te laden is’ - richtte Lion op nogal gezwollen toon scherpe verwijten aan het adres van Nederland. Onder meer werd het moederland voorgehouden dat zijn batig-slot-politiek ‘regtvaardig noch houdbaar’ was en dat het wezenlijke Indische belangen, zoals de instandhouding van een sterke land- en zeemacht en een goed bezoldigd ambtenarenkorps, verwaarloosde. Er zou een haast algemene ontevredenheid heersen, zo werd in het artikel gesuggereerd, die voor het moederland ernstige gevolgen kon hebben, want ‘indien Indië groot kan zijn zonder Nederland, Nederland kan niet groot zijn zonder Indië’. Het leek er dus bijna op alsof het *Bataviaasch Handelsblad* het ogenblik

55. *Handelingen*, 13 juli 1859, 1181, 1186, 1187.
56. Rochussen aan Pahud, 7 januari 1859, no. 192, Kol., 6528. Ook in de Tweede Kamer verklaarde Rochussen aan uitstel van de expeditie de voorkeur te hebben gegeven zonder overigens te willen ‘misbillijken’ dat zij had plaatsgehad; zie *Handelingen*, 13 juli 1859, 1182.
57. *Ibidem*.
58. Maileditie 1859, 313-316. Het artikel kwam niet voor in de ‘Indische’ editie, maar is te Batavia wel afzonderlijk als pamflet verspreid.

reeds zag naderen waarop Nederlands-Indië (lees: de Europese bevolkingsgroep aldaar) zich van het moederland onafhankelijk zou verklaren, zoals de Amerikaanse kolonisten dit een eeuw eerder hadden gedaan. 'Indië' - Lion schreef er zeker van te zijn namens geheel Nederlands-Indië te spreken - 'verlangde' van Nederland dat het zou leren te leven naar zijn eigen inkomsten; het wenste een minister aan het hoofd van de zaken die de moed zou bezitten de Indische baten in de eerste plaats voor de dekking van de 'Indische behoeften' te gebruiken. Tenslotte kreeg ook Pahud een geduchte veeg uit de pan. Zo zou hij 'gunstelingen' hebben bevorderd met voorbijgaan van bekwamere en oudere ambtenaren.

Aan Lions artikel viel in Nederland een belangstelling ten deel die de bescheiden oplage van de maileditie van het *Bataviaasch Handelsblad* (± 175 exemplaren)[59.] ver te boven ging. De *NRC* nam het 'algemeen overzigt' in extenso over en ook verschillende andere dagbladen en tijdschriften reageerden er op[60.]. Van Hoëvell ontleende in het *Tijdschrift voor NederlandschIndië* aan deze 'waarschuwing' een nieuw argument om het aftreden van Pahud te eisen[61.].

Het kwam inderdaad bijna tot de terugroeping van Pahud. Rochussen achtte hem niet langer in staat de moeilijkheden het hoofd te bieden, waarbij vooral zijn falen Lion de mond te snoeren hem werd aangerekend.

Al in een brief van 23 oktober 1858 had Rochussen zich tegenover Pahud beklaagd over de 'stoutmoediger' wordende toon van het *Bataviaasch Handelsblad*, 'alsof de redactie van dat blad wilde beproeven hoe ver zij, onder de bestaande verordening op de drukpers, gaan kan'. Rochussen doelde daarbij op een artikel in de editie van dat blad van 21 augustus 1858 over het middelbaar onderwijs in Nederlands-Indië (of liever het ontbreken daarvan). Onder meer had Lion gesteld dat vanuit Nederland 'met elke mail' op bezuinigingen werd aangedrongen. Die uitlating kon volgens Rochussen haast doen denken, dat Lion 'in vrij naauwe aanraking' stond met sommige ambtenaren en zijn informatie over aanschrijvingen uit Nederland om de uitgaven niet verder te verhogen had ontleend aan mededelingen van 'ontrouwe landsdienaren'. De minister meende het vertrouwen te mogen uitspreken dat men in Indië het drukpersreglement zou weten te handhaven en dat de aandacht daarbij in het bijzonder op het *Bataviaasch Handelsblad* zou vallen[62.].

In een brief van 8 november 1858 was Rochussen op het onderwerp terug gekomen, onder verwijzing naar nieuwe artikelen in het *Bataviaasch Handelsblad*, die

59. Zie maileditie van 7 november 1859, 642. De Indische, te Batavia verspreide, editie had 1.000 intekenaren; *ibidem*.
60. *NRC*, 9-10 augustus 1859; *Algemeen Handelsblad*, 23 augustus 1859; *Nederlandsch Indië*, 26 augustus 1859; *De Gids*, XXIV (1859) ii, 346-371.
61. Zie *TNI*, XXI (1859) ii, 173-178, 200-215.
62. Rochussen aan Pahud, 23 oktober 1858, no. 187, Kol., 6527.

zouden ‘getuigen van eenen kwaden geest jegens het opperbestuur, waarvan de verkondiging in een Indisch dagblad niet vrij is van bedenkingen’[63]. Pahud had echter teruggeschreven dat er niet veel aan te doen was. Hij had over de toon die het *Bataviaasch Handelsblad* en ook andere Indische dagbladen soms aansloegen, gesproken met de procureur-generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië. Deze had hem gezegd dat het openbaar ministerie Lion reeds bij herhaling over zijn artikelen aan de tand had gevoeld, maar dat men hem steeds had moeten laten gaan, omdat het voor een veroordeling vereiste ‘boosaardig opzet’ niet te bewijzen viel. Volgens Pahud viel evenmin iets te doen aan het hem overigens wel bevreemdende feit dat Lion tot ‘de meeste gezellige kringen te dezer hoofdplaats’ en ‘de salons van zoovele aanzienlijke ingezetenen’ toegang had[64]. Dat wilde dus in feite zeggen dat Lion niet alleen straffeloos kon blijven schrijven dat Nederland te weinig voor Indië deed (iets wat Rochussen zich persoonlijk kon aantrekken) maar ook dat hij daarbij op de sympathie van vooraanstaande ambtenaren mocht rekenen!

Nieuwe artikelen van Lion die Rochussens gramschap wekten, maakten de zaak er niet beter op. De procureur-generaal had ook dit keer een vervolging (op grond van artikel 24 van het drukpersreglement) afgeraden, en Pahud had zich daarbij neergelegd. De enige troost die de landvoogd Rochussen had kunnen geven, was dat het vermoedelijk niet lang zou duren of Lion zou nog eens een artikel schrijven dat hem onder het bereik van de strafwet bracht; Pahud zou dan niet aarzelen ‘naar ambt en pligt te handelen’[65].

Een kennelijk geïrriteerde Rochussen was zich in het begin van 1859 gaan afvragen of Pahud wel de juiste man op de juiste plaats was om in de moeilijke tijden die men in Indië doormaakte ‘de eerbied voor het gezag’ te handhaven. De afloop van de zaak van de gewonde generaal Steinmetz was voor Rochussen een ander bewijs dat Pahud onvoldoende voor zijn taak berekend was.

Om de tegen de generaal ingebrachte beschuldigingen te onderzoeken had de legercommandant, luitenant-generaal J. van Swieten, op 12 mei 1859 een commissie ingesteld, waarvoor bij het ontbreken van opperofficieren twee kolonels en een majoor waren aangewezen[66]. De instelling van de commissie was geschied op aandrang van Pahud maar tegen de wens van Van Swieten zelf. Steinmetz was een aangetrouwde oom van Van Swieten en beide generaals moeten dit onderzoek

63. *Ibidem*, 8 november 1858, no. 188, Kol., 6527. Gedoeld werd op artikelen in het *Bataviaasch Handelsblad*, 25 en 28 augustus 1858.
64. Pahud aan Rochussen, 9 december 1858, no. 214, Kol., 6530; *idem*, 25 december 1858, no. 215, Kol., 6530.
65. Pahud aan Rochussen, 6 februari 1859, no. 218, Kol., 6531. Zie ook Rochussen aan Pahud, 8 april 1859, no. 198, Kol., 6528.
66. Rochussen aan de koning, 4 september 1859, verbaal, 9 september 1859, L[a] D4, Kol., 5953.

naar het gedrag van de eerste door een soort ereraad van officieren van lagere rang maar een pijnlijke zaak hebben gevonden.

Nog voordat de commissie met haar rapport gereed was gekomen had de legercommandant bevel gegeven het onderzoek te staken aangezien hij zich er persoonlijk van overtuigd had, dat Steinmetz zich onmogelijk zelf de wond kon hebben toegebracht. Van Swieten had daarbij verzuimd Pahud in te lichten. Toen deze, langs andere weg op de hoogte gekomen van de last tot staking van het onderzoek, daartegen bezwaar had gemaakt, had Van Swieten hem tamelijk impertinent teruggeschreven, dat aan het onderzoek een andere wending was gegeven dan hij, de legercommandant, verlangd had en dat de gouverneur-generaal in een zo kiese zaak geheel 'buiten partijdigheid' moest blijven en zich aan zijn, Van Swietens, oordeel moest houden[67]. Pahud had niet alleen dat barse antwoord over zijn kant laten gaan, maar ook - nadat de commissie die uiteindelijk toch maar rapport had uitgebracht alle tegen Steinmetz uitgesproken beschuldigingen volstrekt ongegrond had bevonden - deze laatste op voorstel van Van Swieten met een nieuw commando belast.

Hoewel het er inderdaad alle schijn van had dat Steinmetz het slachtoffer was geworden van verdachtmakingen die nergens op steunden, vond Rochussen niet ten onrechte dat Pahud zich door zijn generaals had laten ringeloren. Bij 's ministers afkeuring zal ook wel het feit een rol hebben gespeeld, dat hij zich al eerder in zijn correspondentie met Pahud beklaagd had over het optreden van Van Swieten. Het was Rochussen niet ontgaan dat volgens een mededeling in de *Java-Bode* van 6 oktober 1858 de generaal in het openbaar van zijn misnoegen had doen blijken over de zijns inziens te lage bezoldiging van de officieren bij het Indische leger. Rochussen had hierin een ander bewijs gezien van afkeurenswaardige oppositie in Indië, des te kwalijker nog omdat hier 'het kwade voorbeeld' was gegeven door een van de hoogstgeplaatste autoriteiten[68]. Rochussen was over dit incident zelfs zo ontstemd geweest, dat hij bij de Koning had aangedrongen op maatregelen tegen Van Swieten, waartoe het echter niet was gekomen[69].

De onderlinge verstandhouding liet dus al veel te wensen over, toen Rochussen 'met niet minder bevreemding dan verontwaardiging', zoals hij op 8 augustus 1859 aan Pahud schreef, kennis nam van Lions 'algemeen overzigt' in het *Bataviaasch Handelsblad*[70]. Naar de mening van Rochussen overtrof dit artikel, dat 'groote sensatie' in Nederland had gemaakt, in 'vermetelheid' alles wat Lion vroeger ge-

67. Van Swieten aan Pahud, 6 juli 1859, *ibidem*.
68. Rochussen aan Pahud, 8 december 1858, no. 190, Kol., 6527; *Handelingen*, 16 december 1858, 461.
69. Verbaal, 6 december 1858, A 15; verbaal, 22 december 1858, H 15, Archief Kabinet des Konings (KK), 4259.
70. Rochussen aan Pahud, 8 augustus 1859, no. 206, Kol., 6528.

schreven had. Het ergste was nog wel dat het 'tweedragt' zaaide onder de Europeanen in Indië en het moederland en dat op een moment waarop het meer dan ooit zaak was één lijn te trekken tegenover 'de inlander'. Rochussen schreef er op te vertrouwen dat inmiddels hetzij een rechterlijke vervolging tegen Lion was ingesteld, ofwel diens uitzetting bevolen zou zijn[71].

Nog voor het einde van die maand moest Rochussen echter vernemen dat het een noch het ander was gebeurd. Het openbaar ministerie had wederom een vervolging wegens bewijsmoeilijkheden ontraden. Bovendien waren de officier van justitie en de procureur-generaal te Batavia van mening geweest dat zo'n vervolging ook om staatkundige redenen niet opportuun was, waarbij de eerste had gewezen op de 'groote sympathie' die het artikel bij velen gevonden had[72]. De gouverneur-generaal had daarop met tegenzin van een vervolging afgezien. Naar de mening van Pahud had de 'authentieke interpretatie' van het drukpersreglement, door hem in 1858 op last van Mijer in het *Indisch Staatsblad* geplaatst, het bestuur 'de handen gebonden', waardoor in feite 'een onhoudbare toestand' was ontstaan[73].

Wel was hij nog in overleg getreden met de Raad van Indië - het regeringscollege dat de gouverneur-generaal terzijde stond - over eventuele politieke maatregelen tegen 'de thans feitelijk bijna bandelooze drukpers'[74]. Pahud had zelfs gesuggereerd het drukpersreglement buiten werking te stellen, en over te gaan tot een herstel van de semi-officiële censuur die vóór 1856 had bestaan. De Raad van Indië had de situatie echter aanmerkelijk minder somber ingezien. Naar het eenparige oordeel van de Raad kon niet worden gezegd dat Lion de openbare rust en orde in gevaar had gebracht. Wel bestond onder het Europese bevolkingsdeel 'eene zekere agitatie' die door het courantengeschrijf was aangemoedigd, maar dat geschrijf had de autochtone bevolking niet beïnvloed. Evenmin was het de Raad gebleken dat de bevelen van het gouvernement niet meer opgevolgd werden. De Raad zag daarom geen aanleiding voor politieke maatregelen zoals de buitenwerkingstelling van het drukpersreglement of de verbanning van Lion uit Nederlands-Indië. De Raad stelde zich dus aanmerkelijk liberaler op dan Rochussen of Pahud, al bleef zijn liberalisme binnen nauwe grenzen: tegenover maatregelen tot het beteugelen

71. Met dit laatste doelde Rochussen op de in artikel 45 van het regeringsreglement aan de gouverneur-generaal toegekende bevoegdheid om, in overeenstemming met de Raad van Indië, aan personen die gevaarlijk werden geacht voor de openbare rust en orde het verblijf in Nederlandsch-Indië te ontzeggen.
72. Pahud aan Rochussen, 22 juni 1859, *exhibitum* 13 augustus 1859, Kol., 5952. Het artikel in het *Bataviaasch Handelsblad* werd overigens afgekeurd in de *Java-Bode*, 22 oktober 1859, onder andere omdat het tot ongegronde kapitaalvlucht van Java zou hebben geleid. Zie ook *Java-Bode*, 5, 16 november, 10, 14 december 1859; de *Samarangsche Courant*, 28 oktober 1859 en *De Oostpost*, 15 en 22 augustus 1859.
73. Pahud aan Rochussen, 22 juni 1859, *exhibitum* 13 augustus 1859, Kol., 5952.
74. Pahud aan Raad van Indië, 23 juni 1859, *exhibitum* 29 augustus 1859, C4, Kol., 5953.

van opruiende geschriften die in niet-Europese talen werden uitgegeven, stond het college geenszins afwijzend[75].

Pahuds besluit om onder deze omstandigheden de aanwijzingen van het opperbestuur af te wachten en voorlopig maatregelen tegen Lion achterwege te laten, was voor Rochussen de druppel die de emmer van zijn ergernis over het weinig doortastende optreden van de Indische regering deed overlopen. Hij legde de koning begin september 1859 de stukken over de zaak-Steinmetz en 'de uitspattingen' van de drukpers voor en verbond daaraan het voorstel om aan Pahud 's konings afkeuring en ongenoegen kenbaar te maken[76]. Die afkeuring kwam in een zeer ondubbelzinnige vorm: op 9 september 1859 werd Pahud schriftelijk aangezegd, dat de koning wenste dat hij ontslag zou vragen[77].

Deze beslissing - zonder precedent - om een gouverneur-generaal vóór het einde van zijn ambtstermijn met een ontevredenheidsbetuiging naar huis te sturen, was typerend voor de overdreven reacties, om niet te zeggen de paniek, die het alarmerend nieuws uit Indië in Nederland veroorzaakte, óók in kringen waar men toch beter had moeten weten. De ontevredenheid onder de Europeanen in Indië over de 'verwaarlozing' van de kolonie door het moederland - een moederland bijvoorbeeld dat op het punt stond spoorwegen aan te leggen uit de Indische baten maar dat die spoorwegen aan de kolonie zelf onthield - was bepaald niet een verschijnsel van de laatste tijd[78]. Zou Rochussen vergeten zijn hoe hij in 1847, toen hij gouverneur-generaal was, ambtenaren in zijn omgeving daarover had moeten terechtwijzen[79]? Evenmin was het een ongewoon fenomeen dat plaatselijke rustverstoringen slachtoffers maakten onder Nederlandse bestuursambtenaren en partikulieren, zeker in de veelal nog maar half-gepacificeerde buitenbezittingen. Onder de indruk van de gebeurtenissen in Brits-Indië en het misbaar dat daarover in de zo onverwacht omhooggeschoten Indische dagbladpers werd gemaakt, kwamen die incidenten echter opeens in een veel dreigender daglicht te staan.

Pahud deed intussen wat van hem verlangd werd en vroeg op 20 oktober 1859 aan de koning hem uit zijn ambt te ontheffen. Maar hij verdedigde zich tegen de beschuldiging dat hij onzelfstandig en aarzelend had gehandeld: Steinmetz was door de commissie van onderzoek van alle blaam gezuiverd en het regeringsreglement verlangde nu eenmaal de instemming van de Raad van Indië voor de toepassing

75. Pahud aan Rochussen, 6 juli 1859, *exhibitum* 29 augustus 1859, C4, Kol., 5953.
76. Verbaal, 9 september 1859, D4, Kol., 5953.
77. *Ibidem*. Zie verder verbaal, 24 september 1859, H4, Kol., 5953; verbaal, 19 december 1859, Z 12, KK, 4261.
78. Rochussen had al in 1846 plannen doen uitwerken voor een spoorlijn tussen Batavia en Buitenzorg, maar Baud was erop tegen geweest.
79. Rochussen aan Baud, 31 januari 1847, collectie-Baud, no. 589.

van belangrijke politieke maatregelen, zoals die ten aanzien van Lion waren overwogen[80].

Rochussen die moeite schijnt te hebben gehad met het vinden van een geschikte opvolger voor Pahud en zich waarschijnlijk tevens realiseerde, dat diens ontslag als een grote triomf voor Van Hoëvell zou worden opgevat, vond die verdediging 'zeer zwak'. Hij meende niettemin de koning in overweging te moeten geven daarin maar te berusten, waarna Pahud daartoe uitgenodigd maar al te graag het verzoek om ontslag introk[81].

Achteraf had die hele, destijds strikt geheim gehouden, ontslagkwestie dus veel weg van een storm in een glas water. Pahud mocht zijn ambtstermijn uitdienen terwijl Van Hoëvell vergeefs op zijn ontslag aandrong. Rochussen kreeg satisfactie en Lion achttien maanden gevangenisstraf nadat hij voor de kadi was gesleept wegens een in het *Bataviaasch Handelsblad* van 1 oktober 1859 (Indische editie) gepubliceerd artikel 'Ambtenaren op wachtgeld' dat door de Raad van Justitie te Batavia op 3 januari 1860 honend en lasterlijk voor de gouverneur-generaal werd bevonden[82]. De 'martelaar van het befaamde drukpers-reglement' - hij had geweigerd gratie te vragen - zou van die straf tien weken uitzitten totdat hij 'door zijn lijden in den kerker op het ziekbed neergeworpen' naar het hospitaal moest worden gebracht; zijn verdere straftijd werd hem, nadat hij alsnog gratie had gevraagd, kwijtgescholden[83]. Kort daarop legde Lion de redactie van het *Bataviaasch Handelsblad* neer en vertrok hij voor herstel van gezondheid naar Nederland, in een ingezonden brief in het blad sprak hij zijn twijfel uit ooit nog 'tot literarischen arbeid van eenigen omvang in staat te zijn'[84]. Dat laatste viel overigens mee (of tegen). In het volgende jaar zou hij een brochure uitgeven, waarin hij al zijn grieven tegen het bestuur en de geldzucht van het lieve moederland die ten koste ging van Indië nog eens opsomde[85].

Steinmetz ging tenslotte met pensioen na verkregen eervol ontslag uit de dienst[86] en een nieuwe militaire expeditie - al met het nodige sabelgerinkel in de troonrede

80. Pahud aan Rochussen, 20 oktober 1859; verbaal, 17 december 1859, S 5a, Kol., 5953; verbaal, 24 december 1859, V 5a, Kol., 5953.
81. Verbaal, 20 januari 1860, Da, Kol., 5954; verbaal, 24 januari 1860, H, Kol., 5954. Pahud aan Rochussen, 9 maart 1860, verbaal, 28 april 1860, Pl, Kol., 5954.
82. Het vonnis werd op 21 februari 1860 in hoger beroep door het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië bevestigd. Vonnis en arrest werden gepubliceerd: 'Een drukpersproces in Indië', *TNI*, XXII (1860) ii, 21 vlg. Zie ook Pahud aan Rochussen, 7 oktober 1859, no. 234, 24 oktober 1859, no. 235, Kol., 6531.
83. *TNI*, XXII (1860) ii, 211, 276-277.
84. *Bataviaasch Handelsblad*, 23 augustus 1860. Zie ook *ibidem*, 14 december 1860, waaruit blijkt dat Lion met ingang van 10 juli 1860 uit de redactie trad. Hij werd vervangen door de Bataviase advocaat H.A. des Amorie van der Hoeven.
85. H.J. Lion, *Hoe Indië geregeerd wordt* ('s-Gravenhage, 1861).
86. Verbaal, 18 juli 1860, N 2, KK, 4263.

van 19 september 1859 aangekondigd - ging naar Boni scheep. Dit keer geleid door generaal Van Swieten in eigen persoon, wisten de Nederlandse troepen zonder grote verliezen Boni in het begin van 1860 tot onderwerping te brengen[87]. Diezelfde troonrede had overigens in een opmerkelijke passage gesproken van de 'roeping' om de bloei en de verdere ontwikkeling van de Oostindische bezittingen die zoveel voordelen aan de schatkist afwierpen, te bevorderen en daaraan de verzekering vastgeknoopt dat de tot dat doel gevorderde 'offers' met 'geen karige hand' zouden worden gebracht. Zo oefende Lions 'dubbel misdadig' artikel[88] misschien toch meer invloed uit dan Rochussen bereid zou zijn geweest te erkennen.

87. Koloniaal verslag over 1859, *Bijlagen Handelingen*, 1861-1862, 513 vlg.; koloniaal verslag over 1860, *Bijlagen Handelingen*, 1862-1863, 601.
88. Rochussen aan Pahud, 24 september 1859, H 4, Kol., 5953.

Het XIVe Internationale Congres voor Historische Wetenschappen

San Francisco 22-29 augustus 1975 J.A. Bornewasser

In San Francisco kwam van 22 tot en met 29 augustus 1975 het XIVe Internationale Congres voor Historische Wetenschappen bijeen. 1455 ingeschreven leden uit zestig verschillende landen waren samengestroomd naar de legendarische stad van Sir Francis Drake en de ‘gold rush’, van de baaien en bruggen, van het subtropisch klimaat en de mistbanken, en van de stijle heuvels en de ‘cable car’. De American Historical Association was de gastvrijheid gevende organisatie, Boyd C. Shafer de zakelijke voorzitter, en het pompeuze Fairmont Hotel het hoofdkwartier van het congres. Voor het eerst in de geschiedenis van het bijna vijftig jaar oude Internationale Comité voor Historische Wetenschappen, het C(omité) I(nternational) des S(ciences) H(istoriques), congresseerde men in de Verenigde Staten, die het tweede eeuwfeest van hun beginnende onafhankelijkheidsstrijd vierden. Met opzet was San Francisco als vergaderstad uitgekozen, opdat men ver zou zijn van de ‘pollution of the air’. Dertig jaar eerder was hier het Handvest van de Verenigde Naties opgesteld, ofwel - zoals de Fransman Michel François, sinds 1950 secretaris van het Comité, het wat pathetisch en niet geheel nauwkeurig uitdrukte - de verklaring van de rechten van de mens, ‘de ce même homme dont nous avons, ensemble, la charge d'écrire l'histoire’.

De geschiedenis van de mensheid is ook op dit statutair om de vijf jaar te houden congres, voor allerlei tijdvakken en onder veelvuldige aspecten, in het kader van grote abstracties maar ook van gedetailleerde concretiseringen, aan de orde gesteld. Ter bespreking stonden achtenzestig rapporten, tegen de opzet in nogal variërend in omvang, verschillend ook van kwaliteit en niet zelden opgesteld door twee of meer historici van het daartoe jaren tevoren aangewezen land. Bovendien waren er bijeenkomsten van geaffilieerde internationale organisaties en interne commissies van het CISH, waarop over lezingen die niet in rapportvorm waren voorbereid, werd gediscussieerd. Deze verenigingen, die zich in meerderheid aan de verschillende takken der geschiedenis wijden, hielden doorgaans ook een werkvergadering; organisatievorm, bestuurssamenstelling en de te houden bijeenkomsten in de komende jaren waren daarop onderwerp van bespreking. Traditiegetrouw werd het congres geopend en gesloten met een plenaire bijeenkomst. Werd in 1970 te Moskou de openingszitting gehouden in het congresgebouw van de Opperste Sovjet, in het Kremlin dus, te San Francisco verzamelden de congresgangers zich voor het begin en voor het eind in het grootauditorium van de vrijmetselarij.

Op de dag vóór de opening en de middag na de sluiting van het congres kwam de Algemene Vergadering van het CISH onder leiding van diens president in besloten zitting bijeen. De Algemene Vergadering is officieel het beslissende orgaan en bestaat uit de deputaties van de nationale comité's - voor Nederland is dit het Nederlands Historisch Genootschap - en van de internationale geaffilieerde organisaties. Iedere vertegenwoordigde natie en organisatie heeft één stem, onafhankelijk van de grootte van de afvaardiging, die in San Francisco variëerde van één tot drie leden. De internationale vereniging van rechts-

historici was aanwezig in de persoon van haar voorzitter, de Leidse hoogleraar R. Feenstra. Ons land werd als zodanig vertegenwoordigd door de voorzitter en de oudvoorzitter van het NHG, B.H. Slicher van Bath en ondergetekende. Eerstgenoemde werd ook benoemd in de kascommissie, die met enige kritiek op de weinig doorzichtige kostenspecificatie aan de vergadering de rekening ter goedkeuring aanbeval.

In het algemeen was er een zeker onbehagen over de in feite souvereine positie van het zogenaamde bureau, het uit elf leden bestaande bestuur. Met name was er kritiek op de concrete samenstelling van het bestuur, waarin naar de mening van velen te weinig de verschillende takken van de geschiedbeoefening vertegenwoordigd waren. Dit ondanks de herhaalde verzekering van secretaris François, terecht als 'monsieur CISH' gekarakteriseerd, dat de bureauleden er niet als representanten van elf landen, maar van 'les différentes tendances de la recherche historique et les grandes aires de culture' zetelden. Verder bestond er enige onvrede over de feitelijke coöptatie van het bureau en over het louter beamende karakter van de algemene vergaderingen. Wat het eerste betreft: tot nieuwe voorzitter werd voor vijf jaar, overigens met reële algemene goedkeuring, de West-Duitser K.D. Erdmann gekozen; hij volgde als zodanig de Rus Zhukov op. Wat de inbreng van de vergadering betreft: er waren nogal wat bedenkingen tegen de bestaande statuten en de geringe mogelijkheid om die veranderd te krijgen. Opmerkelijk was daarbij het feit, dat de Russische afvaardiging voor grotere armslag pleitte, terwijl de 'vertegenwoordiger van de H. Stoel' de statuten goed noemde en het vertrouwen in het bureau bevestigd wilde zien. De pas gekozen voorzitter zegde op de slotvergadering toe, dat in ieder geval meer invloed zou worden toegekend aan de genoemde internationale organisaties en comité's.

Overigens was het bureau ook vatbaar gebleken voor in de wandelgangen te horen kritiek, en daar was ook gerede aanleiding toe. Een centrale plaats in de CISH-congressen wordt namelijk ingenomen door de twee grote sectievergaderingen, die gedurende zes dagen telkens een nogal breed thema tot onderwerp hebben. Ook in San Francisco was dat het geval. Daar bestudeerde de eerste sectie 'major themes of study' als geschiedenis en maatschappij, de rechten van de mens, revolutie etc. De tweede sectie wijdde zich aan methodologische problemen; het ging daar bijvoorbeeld over waardeoordelen in de geschiedschrijving, de historicus op zoek naar documentatie en over de verhouding tussen gebeurtenissen, structuren en ontwikkeling. De desbetreffende rapporten werden in de ochtendzittingen besproken door een panel van zogenaamde experts, die door het bureau van tevoren uitgenodigd waren. Voor de middagzittingen kon men zich daarna vanuit de zaal melden om zich in een 'open discussie' te mengen. Hoewel sommige rapporten de moeite van het lezen en bewaren waard waren en een enkele discussie interessante en verhelderende momenten opleverde, bleek deze werkwijze in haar gheel ook nu, net als in Moskou, weinig bevredigend te zijn. De experts waren soms hun naam niet waard, kenden elkaar niet of nauwelijks, traden vaak niet in een echte gedachtenwisseling en voerden op het podium hun act op voor een nogal eens leeglopende zaal. De middagzitting bestond vaak in een serie thuis voorbereide statements, die niet op de voorgaande discussie inhaakten en ook geen rol speelden in het vervolg van het debat. Oosteuropese 'delegates' gebruikten ze vaak voor een politiek-maatschappelijke geloofsbelijdenis, waardoor het voor de rapporteur of inleider ook wel moeilijk werd

om zonder openlijke conflicten (die blijkbaar bijna niemand wilde) in dialoog te treden. Omgekeerd werden wat scherp kritiserende geluiden over monolitische referaten door de sectievoorzitters liefst alleen als voor gezegd beschouwd, zodat van een proces van verheldering of toenadering maar zelden gesproken kon worden. Vandaar dat het bureau op de laatste dag in het vooruitzicht

heeft gesteld, dat dit soort zittingen op een andere manier of in het geheel niet zou worden voortgezet.

De rapporten en discussies in de twee andere secties van het congres alsmede die op de afzonderlijke bijeenkomsten van specialisten in de verschillende takken der geschiedenis waren in het algemeen zakelijker van toon en leidden ook eerder tot gemeenschappelijk inzicht. Toch speelden ook hier ideologische tegenstellingen soms een rol, zonder dat dit een groeiend begrip of tenminste een flitsende discussie opleverde. Natuurlijk is dit voor een deel alleen mijn persoonlijke impressie, omdat het onmogelijk was het geheel te overzien; uit gesprekken werd deze indruk toch wel bevestigd. Taalmoeilijkheden - er waren geen officiële tolken aanwezig - waren mede debet aan het gesignaleerde euvel. Of het ontbreken van simultaanvertalingen via koptelefoons overigens zo'n verlies was, valt met het oog op de slechte ervaringen in Moskou sterk te betwijfelen.

Treffend vond ik de tegenstelling tussen de redeneertrant van Oostduitse en Westduitse historici, waarbij direct dient te worden aangetekend, dat onder de laatsten menig jonge, 'progressieve' vakgenoot het woord voerde. Zij probeerden zo veel mogelijk te nuanceren, relativeringen aan te brengen, en door middel van illustraties aan de historische pluriformiteit en uniciteit recht te doen. De eersten waren sterk in het beklemtonen van het 'Generelle', plaatsten bijna altijd uitroeptekens achter hun woorden, ofschoon zij er tegelijkertijd op hamerden dat heel het onderzoek naar de echte sociale verhoudingen nog maar in een beginstadium stond. Hierop doelde de toch ook als marxist bekend staande Engelse historicus Hobsbawm ongetwijfeld, toen hij vanaf een barkruk mismoedig opmerkte, dat deze congressen een overwegend 'metafysisch' karakter hadden.

Dit alles neemt niet weg dat er in San Francisco ook gelegenheid was om naar belangwekkende zaken te luisteren, boeiende vakgenoten te ontmoeten, nuttige informaties op te doen en blijvend lijkende contacten te leggen. Met name is er door de beoefenaars van de afzonderlijke specialisaties vruchtbaar gewerkt en aan plannen voor de toekomst gebouwd. Uitgebreide exposities van recente werken en stands van uitgevers en organisaties boden mogelijkheid tot het verwerven van een veelsoortige oriëntatie. Dat de Amerikaanse organisatoren, ondanks gedane belofte, geen lijst van deelnemers met hun congres- en huisadressen ter beschikking konden stellen, was een teleurstellende omstandigheid. Nu waren de ontmoetingen meestal toevallig. Er waren trouwens nogal wat mensen weggebleven van wie de aanwezigheid volgens het programma verwacht mocht worden. Opvallend was de vrij grote groep Japanners en het ontbreken van de Zuidamerikanen, de vertegenwoordigers van de Annales-geschiedschrijving en de wat oudere westeuropese grootheden.

Van de 29 Nederlandse deelnemers hebben sommigen de kans waargenomen om elkaar beter te leren kennen, waartoe zij in het vaderland niet zo gauw zouden zijn gekomen. In dit verband werd ook de ontvangst bij de Nederlandse consul-generaal en zijn echtgenote, de heer en mevrouw Weidema, ten zeerste geapprecieerd. De twee Nederlandse leden van de Algemene Vergadering van het CISH konden met vreugde van menig lid van het bureau vernemen, dat het rapport dat de Nijmeegse hoogleraar A. Weiler in de sectie methodologie op heldere wijze had toegelicht en in werkelijk open discussie verdedigd, als uitzonderlijk goed werd beschouwd. Zijn paper handelde over *Value reference and value iudgements in historiography* en was in Nederland door een kleine werkgroep van geïnteresseerden mede voorbereid.

Merkwaardig genoeg had dit algemene congres van historici geen enkele binding met de universitaire wereld van de als gastvrouw optredende stad. Wel zijn groepen deelnemers op een namiddag ontvangen en rondgeleid door de universiteiten van Berkeley, Stanford en

San Francisco zelf, maar de congresbijeenkomsten vonden plaats in twee luxueuze hotels. Daar waren ook de sprekers en de nationale delegaties ondergebracht, hetgeen nogal contrasteerde met de soberheid waarin de beoefenaars van de geschiedwetenschap gewend zijn te werken. Met de kringen van de Californische universiteitshistorici kwamen de congressisten dus niet in aanraking. Daar staat tegenover dat, dank zij geldelijke steun van de organisatoren en een bescheiden subsidie van de Unesco, een aantal jeugdige historici aangetrokken was uit verre, jonge naties, die tot nu toe nog geen officiële vertegenwoordiging binnen het CISH hebben. Bijzonder pijnlijk was de afwezigheid van Tsjecho-Slowaakse vakgenoten die tengevolge van het abrupte afbreken van de Praagse lente van 1969 hun wetenschappelijk werk hebben moeten staken. De congresgangers werden door middel van op schrift gestelde en particulier verspreide, indrukwekkende noodkreten daarop geattendeerd. Het was dan ook velen, helaas niet allen, uit het hart gegrepen, toen voorzitter Erdmann aan het slot van het congres de stellige verwachting uitsprak, in 1980 op het XVe congres te Boekarest alle historici die dat zouden willen, als vrije wetenschapsbeoefenaars te kunnen begroeten.

Geyl en Vlaanderen, een discussie
Weerwoord van Louis Vos

Na de beschouwingen die A.W. Willemsen in het vorige nummer van dit tijdschrift aan mijn artikel 'De eierdans van P. Geyl' wijdde, lijkt het mij van belang aan te duiden op welke punten onze interpretaties uit elkaar lopen. Willemsen is het nu met mij eens dat voor Geyl niet 'de federalistische hervorming van de Belgische staat' maar wel 'politiek Grootnederland' het einddoel was, en eveneens dat Geyl dit einddoel deelde met het weekblad *Vlaanderen*. Hij houdt niettemin vol dat Geyl behoorde tot de gematigde richting in het Vlaams-nationalisme, en stelt daartoe vooraf dat in de jaren twintig ongeveer ieder politiek bewuste Belg twijfelde aan het voortbestaan van België, om daarna te verzekeren dat Geyl zijn concreet politiek handelen niet afstemde op zijn grootnederlands ideaal, en vervolgens dat zijn tactische menigsverschillen met *Vlaanderen* essentiëler waren dan het feit dat hij 'theoretisch eenzelfde einddoel' zag.

Bij Geyl een volledige scheiding veronderstellen tussen uiteindelijk ideaal en concrete politiek - enkel op grond van vage verwijzingen naar 'zijn afkeer van abstract systeemdenken' en zijn 'activistische dadendrang' - lijkt mij een onhoudbare constructie. Er bestaat geen onverzoenbaarheid tussen concrete actie en einddoel. Integendeel: het laatste dient als richtsnoer voor het eerste. Ieder politicus die iets wil bereiken kijkt zowel naar zijn doel als naar de practische mogelijkheden om dat te verwezenlijken. Ook Geyl deed dat en was er zich goed van bewust. In een brief van 25 augustus 1926 drukte hij Vos op het hart dat er tussen een 'constructieve, reformatorische politiek en radicale beginselpolitiek' geen tegenstelling bestond, en het zelfs de behoefte was van het ogenblik die twee te verzoenen, 'zonder verwatering van het laatste, maar met gestadige aandacht voor het eerste'[1]. Omdat hij die twee wilde verzoenen probeerde Geyl aan de ene kant Vos zoveel mogelijk naar de principiële politiek van *Vlaanderen* te drijven, en aan de andere kant de *Vlaanderen*-mensen, die hij als de meest vasthoudende en principiële medestanders aanzag, tot een meer met de concrete mogelijkheden overeenstemmende strategie te brengen.

Willemsen houdt bij zijn beoordeling van Geyls optreden enkel rekening met diens zin voor 'Realpolitik' en maakt een volledige abstractie van zijn doelstellingen. Een dergelijke reductie tot het strategische - toch slechts de weg waarlangs een bepaald doel wordt bereikt - is voor een politieke typering onverantwoord. Wie een bestaande politieke structuur omver wil werpen wordt normaal beschouwd als radicaal, ook al houdt hij in zijn streven rekening met wat politiek haalbaar is. Toegepast op Geyl: hij streefde naar de realisatie van een politiek groot-Nederland, maar wees uit 'realpolitische' overwegingen een openlijke irredentistische beweging af. Meer kans op succes zag hij via de omweg van zelfbestuur voor Vlaanderen, een stap die de internationale crisis bevorderen zou, waarna een aanhechting van Vlaanderen bij Nederland mogelijk werd. Zoals ik schreef: 'gematigd

1. P. van Hees en A.W. Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen. Uit het archief van prof. dr. P. Geyl. Brieven en notities*, I, 1911-1927 (Antwerpen, 1973) 350.

kan men deze radicale politiek alleen noemen op het vlak van de strategie, maar dan zou men haar beter typeren als tactisch, pragmatisch of opportunistisch'.

Het methodische hoofdbezwaar van Willemsen tegen mijn artikel vormt de beschuldiging dat het opgebouwd is uit 'voor het merendeel uit zijn verband gerukte citaten'. Het heeft weinig zin nogmaals al de brieven over wier interpretatie er tussen ons meningsverschil bestaat hier af te drukken of samen te vatten. Ik nodig een ieder uit de gepubliceerde correspondentie zelf ter hand te nemen en na lectuur van de besproken brieven te oordelen. De door Willemsen citaat per citaat gegeven 'context' tast nagenoeg nergens mijn interpretatie aan. Ze noopt me trouwens maar op één punt tot verdere nuancering: het is inderdaad mogelijk dat Geyl bij zijn verwerping van het Belgisch-Nederlands verdrag de mogelijkheid incalculeerde van een ander nog te realiseren verdrag waarin ook aan de Vlaamse belangen tegemoet zou worden gekomen. Voor de andere kwesties blijf ik op mijn standpunt staan.

Willemsens suggestie dat ik teksten uit hun verband ruk verplicht me echter op een kapitaal punt nog wat scherper in te gaan. In 1925 voerde de Frontpartij een campagne tegen het weekblad *Vlaanderen* dat daardoor 415 abonnees verloor. Ver van die campagne te steunen wilde Geyl in september 1925 met andere Hollandse grootnederlanders bemiddelen en vroeg daarbij aan Vos om in te gaan op de eisen van *Vlaanderen*-redacteur De Decker. Vos zou het programma van de Frontpartij moeten veranderen om er ruimte in te maken voor de antibelgicisten van *Vlaanderen* en de medezeggenschap - of de dictatuur naar het woord van Vos- van de extremisten in de leiding van de beweging te verzekeren. In zijn brief van 29 september weigerde Vos resoluut hierop in te gaan omdat hij *Vlaanderen* niet meer als bondgenoot beschouwde[2]. Geyl daarentegen beschouwde het blad nog als medestander. Hij gaf wel toe dat zijn poging om *Vlaanderen* tot een 'redelijker en schappelijker toon' te brengen mislukt was, maar betreurde het kort nadien ten zeerste dat Vos in *De Ploeg* openlijk *Vlaanderen* bleef bestrijden[3]. Later heeft Geyl die kwestie geheel anders voorgesteld. Over zijn ontmoeting met Vos in 1945 schreef hij zeven jaar later: 'Overigens kwam ook ons oud geschilpunt te berde en ik liet niet na nog eens op te merken dat voor mij één van de grootste ergernissen zijn [Vos'] gelijkmoedigheid onder de stelselmatige aanvallen van *Vlaanderen* was geweest', en hij voegde er de bedenking aan toe dat er 'zeker weinig politici zijn geweest die zo'n afkeer hadden van strijd' als Vos[4]. Geyls eigen waarschuwing aan Vos over het gevaar van het weekblad *Vlaanderen*, zouden steeds weer afgeschampt zijn op Vos' 'schouderophalende geringschatting van die verderfelijke geesteshouding'. Ten bewijze waarvan Geyl een stukje citeerde uit Vos' brief van 29 september 1925 waarin deze schreef: 'Ik heb mij voorgenomen (zo had hij mij al jaren vroeger geschreven - aldus Geyl) mij helemaal niet meer te storen aan het weekblad *Vlaanderen*'. Geyl liet daarbij echter de meest essentiële zin weg, die waarin Vos stelde: 'Ik ben er niet meer van overtuigd dat *Vlaanderen* nog goed werk verricht benevens al het slechte

2. Brieven van 5.9, 15.9 en 29.9.1925, *ibidem*, I, respectievelijk 270, 273 en 279.
3. Brieven van 30.9, 14.10 en 29.10.1925, *ibidem*, I, respectievelijk 282, 288 en 290.
4. P. Geyl, *Herman Vos en zijn betekenis voor de Vlaamse beweging* (Herdenkingsrede gehouden te Antwerpen, november 1952); *Nieuw Vlaams Tijdschrift*, 1952; opgenomen in *Historicus en tijd* (1954) en in *Noord en Zuid. Eenheid en tweeheid in de Lage Landen* (Utrecht, 1960) 46-59. Naar deze laatste editie wordt hier verwezen. De geciteerde teksten vindt men resp. op 48, 55 en 54.

dat het doet'[5]. Zeker is dat Vos veel vroeger dan Geyl het gevaar van *Vlaanderen* heeft onderkend, en dat Geyl nadien in zijn autobiografische geschriften zijn eigen houding en die van Vos omgekeerd heeft voorgesteld. Een verdraaiing van de werkelijkheid die de biografen van Geyl aardig op het dwaalspoor heeft gebracht.

5. P. van Hees en A.W. Willemsen, ed., *Geyl en Vlaanderen*, I, 281.

Ankersmit contra Bertels
W. Otterspeer

De bespreking van polemische lektuur blijft in buiten-literaire zaken een onbevredigende aangelegenheid. De polemicus is er namelijk op uit om punten te scoren. Hij doet dit via een consequente eenzijdigheid en/of verdraaiing van de positie van de tegenstander. Deze trucjes, die overigens niets te maken hebben met de bij elke discussie behorende inzet en humor, vinden in de literatuur hun bestaansrecht maar lijden in de wetenschap aan kortademigheid die herlezing vaak niet doorstaat.

Grotendeels polemisch van aard was de enorme recensie-activiteit die losbarstte na de verschijning van Kees Bertels' dissertatie *Geschiedenis tussen Struktuur en Evenement*, nu al weer drie jaar geleden[1]. Gedeeltelijk vindt dit zijn verklaring in het controversiële taalgebruik en de duidelijk omlijnde stellingname van Bertels. Dit neemt niet weg, dat hij met recht stelde wel veel aandacht maar weinig echte recensies gekregen te hebben[2].

Zo gaf zijn stijl aanleiding tot veel studentikoze opmerkingen bij Brands[3], en tot onwennigheid bij Benthem van den Berg[4] en Von der Dunk[5], welke laatste toch ook niet opzij gaat voor een wat minder gebruikelijke metafoor. Weinig centrale hoewel terechte kritiek kwam op de vele slordigheden in namen, noten etcetera. Ook de inhoud van het eerste deel van het boek, dat de praktijk van de avant-garde historici behandelt, veroorzaakte vaak slechts wat gemopper over onrechtvaardigheid tegenover de zogenaamde evenementiële geschiedschrijving[6]. To the point is hier alleen de opmerking van Benthem van den Berg dat Bertels hier zélf een evenementiële beschrijving geeft. Inderdaad had men, ondanks het archetypisch karakter van namen als Febvre, Fogel, Labrousse en Braudel, een wat meer structurele aanpak mogen verwachten.

Ook aangaande het tweede gedeelte, dat de methodologische verantwoording van de avant-garde praktijk in een bespreking van de nieuwste stromingen op kentheoretisch gebied geeft, vindt men in de kritiek weinig diepgaande analyse. Bertels gaat hier uit van zijn definitie van geschiedenis als de dialektiek van onze anachronistische analyse met de eigentijdse belevingen van sociale groepen in hun cultuur. Hij vult deze definitie in een plaatsbepalende behandeling van zowel de hermeneutische interpretatieleer als structuralisme, marxisme en wetenschapsleer. Zo op het eerste gezicht misschien een weinig coherent geheel en bij dit eerste gezicht blijven Von der Dunk en Brands ook steken, Von der

1. Kees Bertels, *Geschiedenis tussen struktuur en evenement. Een methodologisch en wijsgerig onderzoek* (Amsterdam, 1973).
2. *Idem*, 'Waar een fijne neus in overgaat', *De Gids*, CXXXVII (1974) 359.
3. M.C. Brands, 'Verharde geschiedenis: van geval tot getal, van incident tot systeem', *Hollands maandblad*, XV, nr. 306/307 (1973) 12-21.
4. G. van Benthem van den Berg, 'Een fijne neus voor nieuwtjes', *De Gids*, CXXXVII (1974) 137-144.
5. H.W. von der Dunk, 'Kleio en computer', *Cultureel Supplement NRC/Handelsblad*, 4-1-1974.
6. I. Schöffer, 'Twee wegen naar het verleden', *ibidem*, 18-5-1973.

Dunk als hij zegt dat men niet Ammon, moeder Maria, Mohammed en de heilige koe tegelijk kan aanroepen, Brands als hij spreekt van het heterogene gezelschap patentoplossers[7]. Hetgeen Bertels doet is geen onverantwoorde stamppot maken, het is de poging als historicus het standpunt van de eenheid van methode in te nemen. Dit betekent, zo men tenminste wat subtieler te werk wil gaan dan bijvoorbeeld Popper en Hempel, dat men op zoek gaat naar raakvlakken van de oorspronkelijke discipline bij uitstek van de 'geesteswetenschappen', de hermeneutiek, met de natuurwetenschapstheorie. Het boeiende is nu dat Bertels door een legitieme plaatsbepaling binnen discussies aangaande beide gebieden, deze naar elkaar toe weet te brengen. Het probleem vormt de objectieve en (inter) subjectieve kant van kennis als zodanig[8]. De eenzijdige beklemtoning die de geschiedenis der beide disciplines kenmerkt, maakt contact onmogelijk. Echter, een objectiverende aanpak binnen de hermeneutiek enerzijds en de invoering van subjectieve elementen binnen de natuurwetenschapstheorie anderzijds leveren Bertels de mogelijkheid van een harmoniemodel te spreken. Concreter houdt dit in dat structuralisme, marxisme en 'wetenschapssociologie', zo men wil Foucault, Habermas en Kuhn, de bouwstenen vormen voor een beredeneerde voorkeur, de verantwoording van een geschiedkundige smaak, die zijn realisatie het best bij Braudel meent te vinden.

De voorkeur van F.R. Ankersmit, die zijn naam onlangs toevoegde aan de rij der critici[9], is minder duidelijk. Vagelijk merkt men dat hij het oude prefereert boven de modegrillen van Bertels. Wél is het duidelijk, dat het hier gaat om weer een polemisch geschrift, ja nagenoeg om een anti-Bertels. In zestien pagina's onwelwillende vinnigheid wordt afgerekend met de ondoordachtheid van het structuralisme in het algemeen en de onbezonnenheid van Bertels in het bijzonder.

Zo zegt Ankersmit in zijn behandeling van alleen het tweede theoretische deel van het proefschrift, dat Bertels helemaal geen recht doet aan zijn eigen definitie van de geschiedenis. Immers, de mentaliteit van de in het verleden levende mens, eerst als onmisbaar onderdeel opgenomen, wordt uit de geschiedwetenschap verwijderd. Dit gebeurt aldus. Het onderzoek naar de eigentijdse beleving is vanouds het terrein van de hermeneutiek. Vanonder deze hermeneutiek echter graaft Bertels het fundament weg door weglating van de hermeneutische metafysica, die stelt dat bij de geschiedbestudering het kennend subject (de historicus) en het gekende object (de mens uit het verleden) metafysisch identiek zijn (beide zijn mens). De poging van Bertels om de hermeneutiek te redden via het structuralisme loopt dan ook op niets uit. Het strukturalisme levert immers slechts anachronistische analyse, ja leidt zelfs tot door Bertels foutief als transcendentaal betitelde moeilijkheden, doordat we gevangen in de structuur van onze eigen leefwereld andere leefwerelden niet kunnen kennen.

Ik geloof niet dat dit een correcte voorstelling van zaken is. De discussie rond de hermeneutiek draait zoals Ankersmit terecht opmerkt om de vraag of men als

7. De teneur van de kritiek van Brands verbaast mij enigszins, daar hij in 'Over de waarde van waardeoordelen: een reactie op Junker en Von der Dunk', in: Th. de Boer en A.J.F. Köbben, ed., *Waarden en wetenschap* (Bilthoven, 1974) 223-230 een aan Bertels nagenoeg identieke positie inneemt.
8. Bijzonder verhelderend is het rond deze thematiek opgebouwde eerste deel van J.P.M. Geurts, *Feit en theorie. Inleiding tot de wetenschapsleer* (Assen-Amsterdam, 1975).
9. F.R. Ankersmit, 'Kees Bertels, Geschiedenis tussen struktuur en evenement', *BMGN*, LXXXIX (1974) 396-412.

historicus van een wetenschappelijke methode gebruik moet maken. ‘On the one side’ zegt Palmer,

> are the defenders of objectivity and validation, who look to hermeneutics as the theoretical source for norms of validation; on the other side are the phenomenologists of the event of understanding, who stress the historical character of this 'event' and consequently the limitations of all claims to 'objective knowledge' and 'objective validity'[10].

In dit debat bepaalt Bertels zijn plaats. Enerzijds geeft hij de fenomenologen toe dat men te gemakkelijk abstraheert van het historisch karakter van kennisverwerving of wel haar episteme- of paradigma-gebondenheid. Maar hoewel Bertels in zijn wat al te enthousiaste acceptatie van Foucault de bindende kracht van het episteme te absoluut stelt en zelfs het adjectief 'transcendentaal' gebruikt[11], laat hij - zoals Ankersmit tegen beter weten in ontkent - er geen twijfel over bestaan dat een zekere kennis mogelijk is, echter alleen in de vorm van een uiterst voorzichtige, voornamelijk descriptieve benadering[12]. Het zijn juist Dilthey en existentialisten als Heidegger en Gadamer, door Ankersmit curieus genoeg de 'oude hermeneutici' genoemd en bij wier brood vergeleken Bertels stenen geeft, die de kennis van een voorbije mentaliteit onmogelijk maken. Door voorbij te gaan aan het 'other minds' probleem, door geschiedenis te zien als 'Existenzerhellung', verliezen zij alle criteria voor een juiste interpretatie, komen zij, zoals Betti zegt, 'zum reinen Monolog' tot hun bronnen[13]. Bertels wil zijn interpretatiemaatstaven dan ook niet ontlenen aan de bonte warreling van de 'expérience vécue' maar aan de anachronistische analyse. Hij wil ónder de leefwereld graven, de structuur blootleggen mét de dwang die zij uitoefent en zo het gebied afbakenen waarbinnen de reconstructie van een voorbije mentaliteit dient te blijven[14]. Als Ankersmit dan poneert dat dit niets meer met hermeneutiek te maken heeft, gaat hij uit van een te beperkte opvatting van die hermeneutiek. Deze wil namelijk meer dan alleen de leefwereld van de mens uit het verleden reconstrueren; zij wil die mens en zijn tijd beter begrijpen dan hij dat zelf kon[15]. Zij gebruikt daarbij dan ook 'relikthafte', dat wil zeggen objectieve bronnen[16]. Zij geeft derhalve ook een anachronistische benadering. Dat Bertels hier het holisme van de hermeneutiek verwerpt ten bate van een structurele benadering gaat niet ten koste van de reconstruktie van de voorbije mentaliteit. Of om het geheel met behulp van een citaat te resumeren, Ricoeur zegt, van onverdachte zijde, in een vergelijking van structuralisme met hermeneutiek: waar het eerste op een afstand plaatst, objectiveert, daar

10. R.E. Palmer, *Hermeneutics*, *Interpretation Theory in Schleiermacher*, *Dilthey*, *Heidegger and Gadamer* (Evanston, 1969) 65.
11. Overigens lijkt mij de toevoeging 'historico-trancendental', zoals Foucault deze gebruikt, niet zo absurd. Het gaat immers over de voorwaarden voor kennis überhaupt voor de historicus.
12. Bertels, *Geschiedenis tussen struktuur en evenement*, 28.
13. Emilio Betti, *Die Hermeneutik als allgemeine Methodik der Geisteswissenschaften* (Tübingen, 1962) 30.
14. Bertels, *Geschiedenis tussen struktuur en evenement*, 215.
15. Dit is één van de belangrijkste problemen in F.O. Bollnow, *Das Verstehen. Drei Aufsätze zur Theorie der Geisteswissenschaften* (Mains, 1949).
16. Karl-Georg Faber, *Theorie der Geschichtswissenschaft* (3e dr.; München, 1974) 114.

begeeft de tweede zich in wat de hermeneutische cirkel genoemd wordt, de wisselwerking van het begrijpen en het geloven, die dit denken als wetenschap diskwalificeert, maar tegelijkertijd karakteriseert als meditatie[17].

17. P. Ricoeur, *Wegen van de filosofie. Strukturalisme*, *psychoanalyse*, *hermeneutiek* (Bilthoven, 1970) 60.

Ook ten aanzien van de verantwoording van het tweede gedeelte in zijn definitie van geschiedenis, dat der anachronistische analyse, schijnt Bertels de nodige bokken geschoten te hebben. Zijn kritiek op Popper cum suis en zijn acceptatie van Kuhn leiden ertoe dat het kritisch karakter van de traditionele methodologie verloren gaat en dat we uitkomen 'bij een apologie ten gunste van het a priori aanvaarden van de eenmaal bestaande en verder ongekontroleerde wetenschapspraxis'. Methodologie is immers geen beschrijving van iets, aldus Ankersmit, maar een voorschrift. Haar waarde en bestaansrecht ligt in dat normatief karakter. Verder vormt Bertels' uiteindelijke oplossing in de vorm van de modeltheorie niet veel anders dan een 'vrij zinloze tijdpassering'.

Dit roept toch wel enige vragen op. Bijvoorbeeld ten aanzien van de lapidaire stelling over het normatieve karakter van de methodologie. Ankersmit doet alsof hij een open deur intrapt. In feite bleek hij dicht. Voorzichtig zegt W.C. Salmon:

> While the philosopher of science may be basically concerned with abstract logical relations, he can hardly afford to ignore the actual methods that scientists have found acceptable[18].

Nauta is al een stap verder: 'Men kan de wetenschapspraktijk ook anders dan logisch konstrueren en niet aan normatieve maar aan feitelijk-empirische gezichtspunten de voorrang geven'[19]. Het is dus op zijn minst nog een punt van discussie. Verder kan men zich afvragen of Popper wel zo normatief is. Zo zegt Lakatos:

> Popper's distinction lies primarily in having grasped the full implications of the collapse of the best-corroborated scientific theory of all times: Newtonian mechanics and the Newtonian theory of gravitation[20].

Dit bewijst niet meteen het tegendeel maar het geeft toch te denken. Zo zet Ernan Mc Mullin heel duidelijk de ambivalente houding van wetenschapsfilosofen als Popper en Lakatos tegenover de geschiedenis uiteen, waarbij hij onder meer nadruk legt op de niet formele elementen in hun filosofie[21]. Is het verder geen al te scheve voorstelling van zaken te beweren dat Kuhn eerst beschrijft om vervolgens voorschriften te gaan geven? Met evenveel recht gewaagt men hier, zoals Kuhn opmerkt, van een theorie waarvan aangetoond is dat er mee te werken valt[22]. Kuhn is heel wat normatiever dan men meestal denkt. Hiermee naderen we trouwens de meer impliciete achtergronden van Kuhn's theorie: hier is een mechanisme geschilderd dat in staat is zichzelf te corrigeren als de zaken fout lopen (geen chaotische

18. W.C. Salmon, 'Bayes's Theorem and the History of Science', in: R.H. Stuewer, ed., *Historical and Philosophical Perspectives of Science* (Minneapolis, 1970) 73.
19. L.W. Nauta, 'Inleiding', in: *idem*, ed., *Het neopositivisme in de sociale wetenschappen* (Amsterdam, 1975) 14.
20. I. Lakatos, 'Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes', in: I. Lakatos en A. Musgrave, ed., *Criticism and the Growth of Knowledge* (Cambridge, 1970) 92.
21. Ernan Mc Mullin, 'The History and Philosophy of Science: a Taxonomy', in: Stuewer, ed., *Historical and Philosophical Perspectives*, 12-68.
22. T.S. Kuhn, 'Postcript-1969', in: *The Structure of Scientific Revolutions* (4e dr.; Chicago, 1974) 208.

richtingloze theorievorming, inherent aan dogmatisch falsificationisme)[23], hier is de dwang ingebouwd steeds terug te keren tot de empirische basis, tot de natuur zelf[24].

23. M. Masterman, 'The Nature of a Paradigm', in: Lakatos en Musgrave, ed., *Criticism*, 60.
24. P.K. Feyerabend, 'Consolations for the Specialist', in: *ibidem*, 202.

Dit vastgesteld hebbende mogen we vragen, waaruit het door Ankersmit zo opgeblazen verschil tussen Popper en Kuhn dan wel bestaat? Kuhn zelf merkte al een grote overeenkomst op en ook Wisdom stelt: 'Thus Kuhn's theory (when correctly interpreted) and Popper's (when developed) are identical'[25]. Bertels had de kleine opening die hij via de 'logic of situations' in Popper's theorie aanwees veel groter kunnen maken[26]. Wanneer men de enigszins naieve vorm van Popper's falsificatietheorie uitwerkt tot een meer 'sophisticated' geheel (waarbij zich problemen voordoen als de vastlegging van de empirische basis), zoals Imre Lakatos dat gedaan heeft, komt men zeer dicht uit bij wat Kuhn 'normal science' genoemd heeft. Zo zegt Elizabeth Ströker:

> In der ausdrücklichen Absicht, im Wege einer produktiven Fortentwicklung des Popperschen Falsificationismus, Kuhn in entscheidenden Punkten zu widerlegen, liefert er (Lakatos) in Wirklichkeit ein bemerkenswert modifiziertes Konzept des kritischen Rationalismus, das einige wesentliche seiner alten Züge preisgibt und das zugleich bestimmte Zugeständnisse an die normale Wissenschaft Kuhns nur schlecht unter der rationalistischen Terminologie verbergen kann[27].

Moeilijker te beantwoorden lijkt mij de vraag hoe Ankersmit zijn voorkeur voor het normatieve karakter van de wetenschapstheorie weet te rijmen met het brood dat hij eet van de 'oude hermeneutici'. Zo schrijft Gadamer in een brief aan Emilio Betti:

> Im Grunde schlage ich keine Methode vor, sondern ich beschreibe was ist... Mit anderen Worten, ich halte es allein für wissenschaftlich, anzuerkennen was ist, statt von dem aus zu gehen was eben sein sollte oder sein möchte[28].

Dat Bertels verder van het modelbegrip veel verwacht is buiten kijf. Eveneens echter zijn overtuiging dat er veel onzekerheid en onenigheid bestaat ten aanzien van de toepasbaarheid ervan. De behandeling van Ankersmit overdrijft enerzijds de direkte waarde van het begrip voor Bertels, maar onderschat anderzijds het niveau waarop de discussie gevoerd wordt. Met voorbijgaan aan begrippen als partiële en globale isimorfie, aan de heuristische en methodologische aspecten, gaat Ankersmit - in al zijn naiveteit (zijn eigen woorden) - ook voorbij aan ongeveer veertig jaar discussie.

Zowel aangaande de hermeneutiek als de wetenschapstheorie (inzonderheid de modelproblematiek) blijkt Bertels zijn misschien wat onconventionele maar daarom niet invalide plaats te bepalen in een discussie die naar het schijnt geheel of gedeeltelijk langs Ankersmit heen is gegaan.

25. J.O. Wisdom, 'The Nature of "Normal" Science', in: P.A. Schilpp, ed., *The Philosophy of Karl Popper* (Illinois, 1974) 839.
26. Ankersmits kokette onbegrip in deze lijkt mij voor wie de heldere uiteenzetting van Bertels (311, 312) leest, weinig navolging te verdienen.
27. Elisabeth Ströker, 'Geschichte als Herausforderung. Marginaliën zur jüngsten wissenschaftstheoretischen Kontroverse', *Neue Hefte für Philosophie*, VI/VII, *Tendenzen der Wissenschaftstheorie* (1975) 41.
28. Betti, *Die Hermeneutiek*, 51, noot 118.

Steenzware eenzijdigheden of ontoereikende common sense markeren zijn kritiek. Men is geneigd met Pound te zeggen:

> And Kung said ‘Wang ruled with moderation,
> ‘In his day the state was well kept,
> And I even can remember

A day when historians left blanks in their writings,
I mean for things they didn't know,
But that time seems to be passing.

Ook de aandacht die Ankersmit aan het structuralisme geeft loopt niet over van vriendelijkheid. ‘Wat goed is, is niet nieuw, wat nieuw is, is niet goed’. Het is een hybridisch mengsel van historisme en positivisme. Nu kan deze antecedentenzoekerij hier en daar best verhelderend zijn (of dat aan een gewillige stof of een altijd succesvolle methode ligt is een tweede); het gaat echter niet aan deze in dienst te stellen van een debaterstrucje dat twee verschillende antecedenten tot innerlijke gespletenheid voert. Ten eerste vertonen historisme en positivisme door de gehele negentiende eeuw veel overeenkomstige elementen[29]. Ten tweede staat het structuralisme veel dichter bij het positivisme dan Ankersmit meent. Febvre wordt bij Bertels niet voor niets zo kritisch benaderd en géén structuralist genoemd[30]. En het lijkt mij dat de speurtocht van Lévi-Strauss naar een formeel systeem waarvan alle samenlevingsvormen als transformaties dienen opgevat te worden - door Ankersmit als historistisch gekwalificeerd - van een totaal andere belangstelling getuigt dan die welke tot uitdrukking komt in de mening dat ‘die erste und dringendste Aufgabe des Historikers im Erkennen geschichtlicher Dinge’ is ‘ihr Anderssein, ihre Eigentümlichkeit, ihre Individualität zu verstehen’[31].

Dat Foucault zich meerdere malen vergaloppeerde en een gemakkelijke prooi vormt voor de kritiek is al bekend. Uiteenlopende figuren als Kermode[32], Harding[33], Huppert[34] en Pen[35] hebben vanuit filosofisch of vaktechnisch gebied hun bezwaren geuit. En terecht. Ook Bertels trouwens heeft enige kritische aantekeningen gemaakt[36]. Dat neemt niet weg dat hij zich toch nog te veel heeft laten betoveren door deze briljante poseur. Ik geloof echter dat Bertels hem kan missen, dat Kuhn de rol kan overnemen en dat Bertels' overige voorkeur voor de methodologie van het structuralisme gehandhaafd kan blijven. Dit laatste in overeenstemming met Ankersmits eigen authoriteit inzake het structuralisme - Piaget - die in zijn conclusie de vruchtbaarheid van de structuralistische methode - naast en in samenwerking met andere - erkent[37].

In een uitwisseling van jagerslatijn merkt Ankersmit op dat Bertels met geen enkele trofee thuis komt, ondanks alle losse flodders die hij op het wild heeft afgevuurd.

29. Zie J.W. Smit, *Fruin en de partijen tijdens de Republiek* (Utrecht, 1958) en A.W. Gouldner, ‘Romantiek en classicisme-strukturen in de sociale wetenschappen’, *De Gids*, CXXXVI (1973) 3-30.
30. Zowel wat betreft de methode als de zingeving der geschiedenis, zie Bertels, *Geschiedenis tussen struktuur en evenement*, 48-52.
31. Friedrich Meinecke, ‘Deutung eines Ranke-Wortes’, in: *idem*, *Werke*, IV, *zur Theorie und Philosophie der Geschichte*, E. Kessel, ed. (2e dr.; Stuttgart, 1965) 118.
32. F. Kermode, ‘Crisis Critic’, *New York Review of Books* (17 mei 1973) 37-38.
33. D.W. Harding, ‘The Order of Things’, *ibidem* (12 april 1971) 21-22.
34. George Huppert, ‘Divinatio et eruditio. Thoughts on Foucault’, *History and Theory*, XIII, iii (1974) 191-207.
35. J. Pen, *Wat zijn maatschappelijke structuren*. Mededelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, nieuwe reeks XXXVII, no 5 (Amsterdam-Londen, 1974) *passim*.
36. C.P. Bertels, ‘Michel Foucault’, in: C.P. Bertels en E. Petersma, ed., *Filosofen van de 20e eeuw* (2e dr.; Assen-Amsterdam, 1973) 220.
37. J. Piaget, *Le structuralisme* (Parijs, 1968) 123.

Dit lijkt mij een wat onbillijk verwijt. Losse flodders onderscheiden zich van scherpe patronen door het feit dat men er alleen wild met een hartafwijking mee kan vellen. Ankersmits onkunde aangaande het wezen van de losse flodder lijkt mij symptomatisch voor zijn artikel.

Weerwoord
F.R. Ankersmit

Volgens de auteur van het hierboven afgedrukte stuk zou mijn recensie van Bertels' boek getuigen van grote domheid, onwetendheid, (al- of niet geveinsde) naiveteit en ‘ontoereikende common-sense’; mijn recensie zou weinig meer zijn dan een anthologie van ‘steenzware eenzijdigheden’, flauwe ‘debaterstrucjes’ en wat al niet meer. Nochtans zie ik na lezing van O's stuk geen enkele reden mijn standpunt inzake zelfs maar één van de door O. aangeroerde kwesties te wijzigen. In mijn weerwoord zal ik al deze kwesties stuk voor stuk langslopen.

I. De hermeneutiek

Bertels meende in de semiotiek het instrument gevonden te hebben tot de ‘verwetenschappelijking’ van de hermeneutiek. Ik antwoordde dat Bertels' voorstellen hier in feite neerkwamen op een vernietiging van de hermeneutiek. O. bestrijdt mij hier: ‘... Ankersmit... gaat uit van een te beperkte opvatting van die hermeneutiek. Deze wil namelijk meer dan alleen de leefwereld van de mens uit het verleden reconstrueren...’. Heel juist, maar wie meer wil dan x, wil tenminste x. En nu heb ik in mijn recensie aangetoond dat Bertels' semiotiek tot deze ‘reconstructie van de leefwereld’ (waar het in de hermeneutiek ten principale om gaat) nimmer in staat zal zijn. Mijn argumentatie daartoe wordt door O. in het geheel niet bestreden; ik zie daarom ook niet wat ik meer kan doen dan O. aan te manen tot herlezing van de betreffende passage in mijn recensie. Wat O. met het enigmatische citaat van Ricoeur bedoelt, ontgaat mij overigens.

Iets eerder zei O. dat ik ontkennen wil (en nog wel tegen beter weten in) dat volgens Bertels kennis van een vroeger ‘episteme’ mogelijk zou zijn. Mis. Ik heb niet gezegd dat Bertels dergelijke kennis niet voor mogelijk houdt, maar wel dat het wetenschapsfilosofisch standpunt dat Bertels in wenst te nemen - mits consequent doordacht - hem verplicht de mogelijkheid van dergelijke kennis te ontkennen (zie 400-401; en noot 15).

II. Kuhn versus popper

A *De normativiteit van een wetenschappelijke methodologie*

In mijn recensie schreef ik dat Popper onderscheidde tussen ‘the process of conceiving a new idea’ (bijvoorbeeld een nieuwe wetenschappelijke theorie) en ‘the methods and results of examining it logically’ (404). Het eerste betreft het vaak door allerlei irrationele en buitenwetenschappelijke factoren bepaalde proces, dat uiteindelijk leiden zal tot een nieuwe wetenschappelijke theorie. Men spreekt hier vaak van de ‘context of discovery’. In het tweede geval gaat het om de logische regels waarvan de wetenschapsman bij de expositie

van zijn nieuwe theorie gebruik behoort te maken, wil hij zijn vakgenoten van de geldigheid van zijn nieuwe theorie kunnen overtuigen. Dit noemt men gewoonlijk de 'context of justification'. Het is één van de belangrijkste taken van een wetenschapsfilosoof om in termen van een wetenschappelijke methodologie te komen tot de exacte formulering van bovenbedoelde logische regels - i.e. van de meest formele criteria voor het al - of niet aanvaardbaar zijn van wetenschappelijke theorieën. Welnu, in navolging van onder meer Ramsey, Reichenbach, Popper en Nagel heb ik aan deze logische regels in mijn recensie een 'quasi-normatief' karakter toegekend: de rechtvaardiging van een (nieuwe) wetenschappelijke theorie behoort (dit 'behoren' duidt het normatieve element aan) te geschieden minimaal in overeenstemming met bedoelde logische regels.

O. wil dit normatieve element van een wetenschappelijke methodologie bestrijden. Hij beroept zich daartoe op een drietal citaten, waarvan ik volstrekt niet begrijp waarom ze tegen mij aangevoerd worden. Verbluffend is het tweede citaat: Nauta suggereert daar het bovengenoemde onderscheid tussen 'context of discovery' en 'context of justification' (zoals dat trouwens ook in het eerste citaat het geval is). Maar dat niet alleen. In het citaat zelve reeds verbindt Nauta aan deze laatste context - de logische reconstructie van de wetenschapspraktijk - expressis verbis het begrip 'normativiteit'! Nauta spreekt weliswaar zijn voorkeur uit voor een onderzoek van de 'context of discovery', maar dat doet niets af aan de wijze waarop hij beide contexten karakteriseert. Van het derde citaat begrijp ik helemaal niets. Lakatos zegt daar alleen waarom Popper de beide contexten gescheiden heeft; het is mij een raadsel hoe O. hier een argument tegen het normatief karakter van een wetenschappelijke methodologie in meent te kunnen ontdekken. En vindt O. het zelf niet een beetje vreemd dat hij als getuige in zijn zaak een beroep doet op Popper; op diezelfde Popper die in zijn bekende boek - zoals O. natuurlijk goed weet - het normatief karakter van een wetenschappelijke methodologie verdedigd heeft[1]? De verwachting dat er in O.'s bezwaren tegen mijn standpunt enige consistentie zit, verliest tenslotte iedere grond, wanneer we enige regels verder in O.'s betoog lezen dat naar zijn idee Kuhn's methodologie normatiever is dan men meestal denkt.

B *De verschillen Popper-Kuhn.*

Volgens O. zou ik het verschil tussen Popper en Kuhn 'opblazen'. Het heeft me wat verbaasd dat juist mij dit verwijt gemaakt wordt. Het was immers Bertelsdie Popper en Kuhn zo radicaal tegenover elkaar plaatste en die daarbij Popper afschilderde als een oude pruik, terwijl Kuhn geprezen werd als de frisse vertegenwoordiger van een 'jongere garnituur wetenschapsfilosofen'.

En nu ben ik toch geneigd Bertels tegen O. in bescherming te nemen: de afgelopen tien jaar is in de Angelsaksische landen over weinig problemen zo heftig gepolemiseerd als juist over de controverse Popper-Kuhn. Blijkbaar had men dan toch bepaald niet het gevoel dat de verschillen tussen Popper en Kuhn zo klein waren als O. wel wil doen voorkomen. Inderdaad is het zo, dat men sinds kort een reconciliatie tussen Popper en Kuhn tracht te bewerkstelligen: deze reconciliatie wordt echter niet gezocht op het terrein van de zogenaamde 'normal

1. K.R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (Londen, 1972); zie bijvoorbeeld 50.

science'-beoefening - zoals O. abusievelijk meent - maar op het terrein van wat bij Kuhn 'paradigmawisseling' heet. En dat ligt ook voor de hand: volgens de Kuhnianen zou de traditionele, Popperiaanse, methodologie eerst wezenlijk tekortschieten inzake het probleem van deze 'paradigmawisselingen'[2].

2. Onder 'paradigmawisseling' verstaat Kuhn de overgang van het ene wetenschappelijke wereldbeeld naar het andere: steeds gaat het hier om zelden voorkomende, maar zeer fundamentele, revolutionaire beeldverschuivingen in de geschiedenis van de wetenschap. In de astronomie is de overgang van de Ptolemeïsche naar de Copernicaanse astronomie een voorbeeld van zo een 'paradigmawisseling'. Voor wat betreft de scheikunde kan men denken aan het opgeven van de phlogistón-theorie ten gunste van de theorie dat verbranding verbinding met zuurstof is. Het eigenaardige nu van deze paradigmawisselingen is, dat gedurende zo een paradigmawisseling een tijdlang twee strijdende paradigma's tegenover elkaar staan, zonder dat er vooralsnog logische of wetenschappelijke argumenten aan te voeren zijn die tot de aanvaarding van het ène paradigma onder uitsluiting van het àndere paradigma dwingen. Inderdaad voorzag de Popperiaanse methodologie niet in dergelijke gevallen en zij werd vanwege haar leemte hier door de Kuhnianen dan ook heftig bestreden. Een naar alle waarschijnlijkheid aanvaardbare synthese van Popper en Kuhn (gebaseerd op het werk van de Amerikaanse wiskundige Sneed) is onlangs voorgesteld door W. Stegmüller in zijn *Theoriestrukturen und Theoriendynamik* (Berlijn, 1973). Een niet-technische samenvatting van dit boek is W. Stegmüller, 'Structures and Dynamics of Theories', *Erkenntnis*, IX (1975) 75-100. Men kan zeggen dat het Popperiaanse element overweegt in deze synthese: Stegmüller heeft het proces van paradigmawisseling van een logische onderbouw willen voorzien. Ook deze verzoeningspoging heeft overigens uitsluitend betrekking op de streng geformaliseerde terreinen van wetenschappelijk onderzoek (de geschiedwetenschap valt hier dus buiten).

C *Kuhn als methodoloog van de geschiedwetenschap*

Aan het einde van zijn stuk schrijft O. dat Bertels Foucault zou kunnen missen, 'dat Kuhn de (diens FA) rol kan overnemen en dat Bertels' overige voorkeur voor het strukturalisme gehandhaafd kan blijven'. Strikt genomen is dit geen kritiek op mij, maar ik wil hier desondanks toch graag iets over zeggen.

In de eerste plaats is dit wel een heel sprekend voorbeeld van het soort methodologisch gegoochel, waar men zich tegenwoordig wat al te gemakkelijk aan bezondigt. Hier worden methodologieën opgeteld en afgetrokken alsof het om bedragen op een rekening-courant ging; zo in de trant van: dè methodologie = structuralisme - Foucault + Kuhn[3]. Maar een methodologie is niet een soort gerecht dat men bereiden kan door aan een bepaalde basisprak (het structuralisme in dit geval) een snufje van dit en een vleugje van dat toe te voegen.

In de tweede plaats wordt hier door O. de betekenis van Kuhn voor de geschiedwetenschap foutief ingeschat. Men kan niet genoeg beklemtonen dat Kuhn de geschiedenis van de exacte wetenschappen bestudeert in verband met de methodologie van de exacte wetenschappen. De enige legitieme conclusie die de historicus uit dit gegeven trekken mag, is, dat hij materiaal aan kan dragen voor het methodologisch onderzoek dat Kuhn voorstelt. Wat hier evenwel zeker nièt uit volgt, is de stelling (door O. en Bertels verdedigd) dat de historicus de methodologie van Kuhn zou moeten aanvaarden voor zijn eigen wetenschap. Zou men desondanks deze laatste stelling (met O. en Bertels) staande willen houden, dan behoeft men nog een extra premisse, namelijk: dat de methodologie van de exacte wetenschappen en die van de geschiedwetenschap identiek zullen zijn[4].

Welnu, juist voor de consequente volgeling van Kuhn behoort deze extra premisse onaanvaardbaar te zijn. Ik bedoel dit. Het idee van de 'unity of science', dat wil zeggen van

3. Een aardig voorbeeld van deze methodologische arithmetiek geeft ook Bertels, wanneer hij Foucault's 'archéologie du savoir' karakteriseert als 'Archeologie = epistemologie + wetenschapsgeschiedenis + kritiese theorie' (sic). Kees Bertels, *Geschiedenis tussen struktuur en evenement* (Amsterdam, 1973) 222.
4. 'For sake of the argument' wordt hier aangenomen: a) dat Kuhn een methodologie biedt, b) dat deze methodologie voor de wetenschap waarvoor zij bedoeld is - de exacte wetenschap - inderdaad aanvaardbaar is. Voor wat betreft a) ben ik zelf van het tegendeel overtuigd.

een identieke methodologie voor de exacte - zowel als de geschiedwetenschap is redelijkerwijs nog wel te verdedigen wanneer het gaat om een methodologie van een uitgesproken formeel karakter zoals die van Popper/Hempel, maar is daarentegen volstrekt nonsensicaal wanneer men zich met Kuhn op de wetenschapspraktijk richten wil. De regels van een Popperiaanse methodologie zijn zeer algemeen van aard en gaan zelden uit boven wat het gezonde verstand en de logica ons leren[5]; in geen enkele wetenschap (de geschiedwetenschap incluis) kan men zich daarom permitteren tegen dergelijke methodologische regels te zondigen. In deze zin kan men met betrekking tot een Popperiaanse methodologie inderdaad wel spreken van een 'unity of science', i.e. van een methodologie die identiek is voor alle wetenschappelijke disciplines.

Maar dit idee van de eenheid der wetenschappen verliest iedere inhoud wanneer we met Kuhn onze aandacht richten op de praktijk van de wetenschapsbeoefening in de verschillende wetenschappen. Een kind weet dat er een hemelsbreed verschil bestaat tussen de wetenschapspraxis van de fysicus en die van de historicus en dat ook de geschiedenissen van die beide disciplines nauwelijks overeenkomsten vertonen. Nemen we ter illustratie van dit laatste eens de terminologie van Kuhn zelf. Wat in de geschiedwetenschap is te vergelijken met een 'paradigmawisseling' in de fysica als bijvoorbeeld de overstap van de klassieke naar de quantummechanica? Zou men de overgang van de Huizinga's en de Meinecke's naar onze huidige structuralistische of sociaal-wetenschappelijke modes als zo een 'paradigmawisseling' willen aanmerken? Zo ja, wat zijn dan de 'anomalieën' en 'onoplosbaarheden' waar het traditionele paradigma van Huizinga en Meinecke zich voor gesteld zag en tot wat voor 'ad-hoc oplossingen' kwamen hier de (nog) aarzelende aanhangers van dat traditionele paradigma[6]? Het lachwekkende van deze vraagstelling bewijst reeds hoe dwaas het is Kuhn's begrippenkader naar de geschiedwetenschap te transponeren.

Ik concludeer dat de leerling van Kuhn veel sterker dan zijn Popperiaanse collega overtuigd zal zijn van de afstand die de exacte wetenschappen scheidt van de geschiedwetenschap. Juist de leerling van Kuhn zal zich daarom moeten realiseren dat het dwaasheid is om begrippenkader en methodologie van Kuhn naar de geschiedwetenschap over te brengen.

III. Hermeneutiek en normativiteit

O. vraagt zich af hoe ik het normatief karakter van de wetenschapstheorie denk te rijmen met het brood dat ik eet van de 'oude hermeneutici'. O. heeft mijn stuk slecht

5. Volgens Popper levert de methodologie geen 'profound truths' maar 'conventions of a fairly obvious kind'; zie K.R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery* (Londen, 1972) 54. Het in mijn recensie vermelde 'hypothetisch-deductief model' (403-4) kan als voorbeeld gelden van een onderzoeksvoorschrift dan zijn grond onmiddellijk in het gezond verstand vindt. Het zgn. 'coveringlaw model' (402-3) is in feite de wetenschapsfilosofische adaptatie van een regel die in de formele logica bekend staat als de 'modus ponens regel'; Popper's bekende falsificatie-criterium is op soortgelijke wijze een aanpassing van de 'modus tollens regel'.
6. Men zie voor deze terminologie: Th.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago, 1970) de hoofdstukken V t/m IX.

gelezen. Ik ben helemaal geen adept van de hermeneutiek. Ik suggereerde dit reeds toen ik in mijn recensie schreef dat men ten aanzien van de hermeneutische metafysica zijn ‘gerechtvaardig-

de twijfels' hebben kon. Wanneer ik zeg dat ik de 'oude hermeneutici' boven Bertels en Foucault ('de nieuwe hermeneutici') prefereer, dan bedoel ik daarmee dat naar mijn mening het standpunt van de eersten meer in overeenstemming is met de bedoeling van de hermeneutiek dan dat van Bertels en Foucault.

IV. Modellen

O. beweert dat ik argeloos voorbij ga aan veertig jaar discussie over het modelbegrip. Wederom heeft O. slecht gelezen. Ik schreef: 'zonder een moment te twijfelen aan de grote waarde van het modelbegrip, heb ik niet de indruk dat nu juist Apostel's modelbegrip voor de historische wetenschap zo een uitkomst zal zijn' (405). Het begin van deze geciteerde zin heb ik indertijd welbewust neergeschreven: juist op grond van de overeenkomsten tussen model en metafoor (een kwestie waar ik in de toekomst ooit op terug hoop te komen) sta ik geenszins afwijzend tegenover het modelbegrip. Ik meende echter de waarde van het door Bertels gepropageerde modelbegrip van Apostel voor de historicus en zijn wetenschap te moeten betwijfelen - over mijn argumentatie daartoe in mijn recensie zwijgt O. weer in alle talen.

V. Het structuralisme

In mijn recensie had ik geschreven dat ik het structuralisme zag als een hybridisch mengsel van historisme en positivisme. O. bestrijdt dit. In de eerste plaats, zegt hij, vertoonden het negentiende-eeuwse historisme en positivisme grote overeenkomsten. Accoord, maar wat schieten we daar mee op? De klassieke economie en het Marxisme vertonen ook grote overeenkomsten, desondanks zijn het nogal verschillende zaken. Bovendien, wanneer het structuralisme ter discussie staat gaat het uit de aard der zaak vooral om het twintigste-eeuwse historisme en positivisme: de verschillen dan tussen een Gadamer en een Nagel lijken mij de moeite van het opmerken waard. Aan het einde van mijn recensie heb ik trouwens expliciet gezegd waar het conflict tussen historisme en positivisme gelocaliseerd moet worden, namelijk in de antithese 'eigenwaarde-theorie' versus 'anachronistische analyse' (Bertels' terminologie). En vindt O. dit soms een bagatel?

In de tweede plaats ontkent O. het historistische moment in het structuralisme van Lévi-Strauss. Dit - zoals steeds - zonder nadere argumentatie: O. volstaat met het geven van een Duitse definitie van het begrip 'historisme' en het simpelweg poneren dat deze definitie nooit op een element in Lévi-Strauss' wetenschaps-opvatting van toepassing zijn kan.

VI. Slotopmerking

Rest mij tenslotte nog te bekennen dat ik niet begrijp wat O. eigenlijk met zijn stuk geprobeerd heeft. De bedoeling Bertels of het structuralisme te verdedigen, komt uit

het stuk niet erg duidelijk naar voren; ik zie het daarom meer als het resultaat van een wat vermoeiende poging om op een maximaal aantal punten met mij van mening te verschillen. Wat O. in de aanvang van zijn stuk schreef over polemische litteratuur lijkt mij bijgevolg op zijn eigen verhaal bij uitstek van toepassing. Wat mij in O.'s stuk overigens

vrijwat geërgerd heeft, is de afwezigheid van iedere argumentatie: waar men een argument verwacht treft men steeds weer een citaat aan. O. denkt blijkbaar dat men in de filosofie bij decreet of per citaat regeert. Daarbij zijn de meeste van zijn citaten òf onbegrijpelijk, òf niet ter zake doende, òf zelfs - zoals in het geval van het citaat van Lakatos - met zijn eigen klaarblijkelijke bedoeling in tegenspraak.

Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen
A.A. de Jonge

Als ambtenaar werkzaam bij de Koninklijke Bibliotheek kon ik regelmatig kennis nemen van wat er in het buitenland in de voor mij toegankelijke talen gepubliceerd wordt aan geschiedwerken over de politieke partijen. Zowel kwantitatief als kwalitatief wordt op dit terrein de eerste prijs weggedragen door Duitsland, waar de partijgeschiedschrijving systematisch bedreven wordt door de 'Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien' in Bonn-Bad Godesberg; in de door deze commissie verzorgde serie 'Beiträge zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien', waarin sedert 1952 éénenvijftig delen verschenen zijn, hebben reeds talrijke gedegen studies over afzonderlijke partijen, zowel van nationale als van regionale aard, het licht gezien[1]. Ook buiten deze serie heeft Duitsland de laatste jaren tal van partijhistorische werken geproduceerd, vooral over de socialistische en communistische partijen[2] (de geschiedschrijving over fascisme en nationaal-socialisme, die de eerste decennia na 1945 veel heeft opgeleverd, schijnt thans zowel in Duitsland als elders aan vaart te verliezen).

In de Verenigde Staten en Groot-Brittannië is de partijengeschiedenis veel minder gevariëerd dan in Duitsland, maar de paar grote partijen die deze landen kennen, zijn de laatste jaren onderwerp geweest van een indrukwekkend aantal geschiedwerken, zowel algemene als episodische en regionale[3].

In Frankrijk, waar alleen de Communistische Partij uitvoerig aandacht schijnt te krijgen (zij het ook niet altijd van strikt wetenschappelijke aard), ligt ten aanzien van de partijgeschiedschrijving nog heel wat terrein braak; opmerkelijk is wèl, dat in dit land reeds werken gepubliceerd zijn over enkele zeer jonge of recente partijen[4].

De kennisname van al deze buitenlandse producten heeft mij de gedachte geïnspireerd,

1. Enkele van de belangrijkste werken in deze serie zijn: H. Booms, *Die Deutschkonservative Partei* (Düsseldorf, 1954); W. Hartenstein, *Die Anfänge der Deutschen Volkspartei 1918-1920* (Düsseldorf, 1962); R. Morsey, *Die Deutsche Zentrumspartei, 1917-1923* (Düsseldorf, 1966); Kl. Schönhoven, *Die Bayerische Volkspartei 1924-1932* (Düsseldorf, 1972).
2. Van de meest recente noem ik: F.W. Witt, *Die Hamburger Sozialdemokratie in der Weimar Republik* (Hannover, 1971); J. Schadt, *Die Sozialdemokratische Partei in Baden* (Hannover, 1971); H. Nowka, *Das Machtverhältnis zwischen Partei und Fraktion in der SPD* (Keulen, 1973); H. Duhnke, *Die KPD von 1933 bis 1945* (Keulen, 1972).
3. Voor de Verenigde Staten noem ik van de recente werken: R.E. Burton, *Democrats of Oregon* (Eugene, 1970); J.V. Mering, *The Whig Party in Missouri* (Columbia, 1967); R.M. Goldman, *The Democratic Party in American Politics* (New York, 1966). Voor Groot-Brittannië: T. Wilson, *The Downfall of the Liberal Party, 1914-1935* (Londen, 1966); E.G. Janosik, *Constituency Labour Parties in Britain* (Londen, 1968); R. Blake, *The Conservative Party from Peel to Churchill* (Londen, 1970).
4. Onder andere Ch. Purtschet, *Le rassemblement du peuple français, 1947-1953* (Parijs, 1965); Guy Nania, *Un parti de la Gauche, le PSU* (Parijs, 1966); J. Vaudiaux, *Le progressisme en France sous la 4e République* (Parijs, 1968).

dat het nuttig zou zijn voor ons eigen land eens te inventariseren, hoe het staat met ónze geschiedschrijving over onze eigen partijen. Aan het slot van zo'n inventarisatie, waartoe ik hieronder een poging onderneem, zal dan kunnen blijken, wat er op dit terrein voor Nederlandse historici nog te doen valt.

Algemene opmerkingen

Enkele algemene opmerkingen mogen aan de inventarisatie vooraf gaan. Allereerst dient, ten einde een maatstaf voor kwaliteitsbeoordeling vast te stellen, de vraag te worden beantwoord: aan welke onderwerpen dient een geschiedwerk over een politieke partij aandacht te besteden? Ik meen, dat zo'n werk idealiter niet minder dan vijf onderwerpscategorieën in zijn beschouwingen zou moeten betrekken:

Ten eerste wat ik zou willen noemen de uitwendige geschiedenis van de partijorganisatie: verloop van het aantal leden en basisorganisaties, eventuele fusies en splitsingen, samenstelling van de besturen, verloop van de kiezersaanhang en het aantal vertegenwoordigers in parlement en regering, vermelding van de persorganen der partij met hun oplagen, etc. Opgemerkt moet worden dat deze eerste onderwerpscategorie wel onmisbare bouwstof vormt voor een wetenschappelijk geschiedwerk, maar op zichzelf nog geen wetenschappelijk geschiedwerk oplevert: men vindt deze stof immers ook in jaarverslagen, gedenkboeken, statistische publicaties en dergelijke. Pas de doorlichting van deze stof in verband met de hieronder te noemen categorieën maakt een partijgeschiedwerk tot een wetenschappelijk werk. Ten tweede de door een partij ingenomen standpunten (zich uitend in programma's, resoluties van congressen en besturen, uitspraken van gezaghebbende leiders) en de geschiedenis van hun totstandkoming. Deze stof dient dan nog weer vanuit twee aspecten belicht te worden: a) in het kader van de politieke ideeëngeschiedenis; b) vanuit het aspect van de invloed der betreffende standpunten op het practische politieke gebeuren. Ten derde het optreden van de vertegenwoordigers der partij in de vertegenwoordigende lichamen (nationaal, provinciaal en gemeentelijk) en eventueel in de regering. Ten vierde de sociale samenstelling (c.q. de veranderingen daarin) van leden en kiezersaanhang: naar inkomensgroepen, beroep, regio, godsdienst, leeftijd, sexe enz. Ten vijfde de talrijke en vaak gecompliceerde mentaliteitshistorische factoren, waartoe onder andere behoren de verhouding tussen leiders en leden, de wijze van discussiëren en besluitvorming, de omgangsvormen tussen de leden, hun houding tegenover buitenstaanders, de aard en betekenis van partijsymbolen (vlaggen, liederen, rituelen, enz.), typische gewoonten en denkwijzen (vooroordelen!) en nog veel meer.

Ik wil nog eens onderstrepen, dat deze vijfvoudige opsomming niet meer is dan een ideaaltypische norm om de kwaliteit van een werk te meten: geen enkel ons bekend werk - ook van buitenlandse schrijvers - voldoet volledig aan deze norm. Ook is niet elk van de vijf aspecten voor iedere partij even belangrijk. En tenslotte geldt de norm voor détailstudies (van episodische, regionale of thematische aard) uiteraard minder strikt dan voor de integrale geschiedschrijving over een partij of partijen.

Een tweede algemene opmerking betreft het volgende. Wat ik hieronder wil geven is niet meer dan een inventarisatie van wetenschappelijke werken over de geschiedenis

van partijen, dat wil zeggen werken die uitdrukkelijk een politieke partij of partijen tot object hebben en deze behandelen met wetenschappelijke oogmerken. Ik geef dus bepaald niet een bibliografie van alles, wat de geschiedenis der Nederlandse partijen betreft. Derhalve blijven in principe de volgende categorieën, die in zo'n bibliografie niet zouden mogen ont-

breken, hier buiten beschouwing: a) geschiedwerken van meer algemene aard, waarin onder anderen ook partijen behandeld worden (bijvoorbeeld werken over de parlementaire geschiedenis, over de arbeidersbeweging, over de geschiedenis van het katholicisme etc.); b) levensbeschrijvingen van vooraanstaande partijleiders; c) al die werken, die zelf geen wetenschappelijke partijgeschiedschrijving zijn, doch wel de bronnen daartoe vormen: mémoires, autobiografieën en andere ego-documenten van partijpolitici; geschriften waarin de partijgeschiedenis met polemische oogmerken behandeld wordt[5]; en verder gedenkboeken en die partijgeschiedenissen, die men het best als 'stichtelijke lectuur' kan betitelen: geschriften, die niet zozeer de historische objectiviteit willen dienen als wel de jeugdige partij-aanhang vertrouwd maken met 'der vaderen erfdeel'.

Bij deze laatste groep moet echter nog iets opgemerkt worden. Persoonlijke betrokkenheid van de auteur bij zijn onderwerp maakt ook hier zijn werk nog niet onwetenschappelijk en vaak zijn de eigen ervaringen van de schrijver in de door hem beschreven partij zelfs een belangrijke geschiedbron, vooral waar het de mentaliteitsgeschiedenis betreft; het hangt er maar van af, in hoeverre de auteur zijn eigen ervaringen weet te objectiveren. Daarom heb ik soms van twee werken van grotendeels gelijke opzet het ene als een wetenschappelijk geschiedwerk, het andere als 'stichtelijke lectuur' beschouwd[6].

Vergelijkende studies

De studies, waarin meerdere partijen met elkaar vergeleken worden, kunnen in drie groepen verdeeld worden: 1) Vergelijking tussen Nederlandse en buitenlandse partijen. 2) Algemene vergelijkende overzichten van de Nederlandse partijen. 3) Vergelijkingen tussen de Nederlandse partijen ten aanzien van speciale onderwerpen.

Wat de eerstgenoemde groep betreft is de oogst uiterst mager: ik vond van de hand van een Nederlands auteur slechts één tot die groep behorend werk, namelijk W. Verkade's *Democratic Parties in the Low Countries and Germany* (1965)[7], waarin de ontwikkeling van de partijen in Nederland vanaf het begin tot 1962 vergeleken wordt met die in België en Duitsland. Dit boek behandelt zijn onderwerp in het kader van de algemene politieke geschiedenis der drie betrokken landen; een sociologische of mentaliteitshistorische benadering ontbreekt.

De tweede groep lijkt op het eerste gezicht veel ruimer vertegenwoordigd. De wetenschappelijke kwaliteit is hier echter omgekeerd evenredig aan de kwantiteit. Het door vroegere generaties veel gelezen dikke boek van C.E. van Koetsveld (1904)[8],

5. Tot die categorie reken ik bijvoorbeeld een boek als: F. Baruch, *Links af/naar rechts. Portret van een politieke partij of de ommezwaai van de CPN in het conflict Moskou-Peking* (Den Haag, 1967).
6. Zo zal ik bijvoorbeeld, voor wat de SDAP betreft, het boek van Ed. Polak, *De weg omhoog* (Amsterdam, 1962) niet behandelen, het nog nader te noemen *En toch...*! van S. de Wolff wèl.
7. W. Verkade, *Democratic Parties in the Low Countries and Germany. Origins and Historical Developments* (Leiden, 1965).
8. C.E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Rotterdam, 1904).

dat de ‘voorgeschiedenis’ van onze partijen tot in de oudheid (!) naspeurt, is stellig aangenaam leesbaar, maar daar houden de verdiensten dan ook op. Het is meer een geschiedenis van stromingen, behandeld binnen het raam van de parlementaire geschiedenis, dan van organisaties; erger is, dat de christelijk-historische auteur elke objectiviteit tegenover niet - calvi-

nistische denkbeelden mist. Veel minder populair, maar minstens even partijdig is het in 1935 verschenen boek *Beginselen der Nederlandse politieke partijen*[9] van de katholieke politicoloog A.J.M. Cornelissen. Dit vergelijkt de beginselen van de belangrijkste politieke partijen (inclusief NSB en CPH) ten aanzien van enkele hoofdpunten (gezag en vrijheid, ordening, nationalisme en internationalisme, kerk en staat); de aanpak is noch historisch noch sociologisch, maar wijsgerig. Cornelissens betoog mondt uit in een pleidooi voor de katholieke staatsleer als leer van evenwicht en juiste midden.

Voor de rest is er een vrij groot aantal journalistieke werkjes, waarin op doorgaans oppervlakkige wijze de partijen naast elkaar worden gezet. Eén daarvan slechts moet met ere vermeld worden: het in 1913 verschenen boekje van de parlementaire verslaggever van het *Algemeen Handelsblad*, C.K. Elout[10]. De aanpak daarvan kan worden omschreven als: programmavergelijking tegen een brede ideëenhistorische achtergrond (met een klein beetje uitwendige organisatiegeschiedenis); aan de vijfdelige ideaaltypische norm beantwoordt het dus bepaald niet, maar in zijn soort is het een juweel. Van de overige journalistieke werken steken alleen die van H.G. Leih (1962) en Louis Sinner (1973)[11] iets boven het lage gemiddelde uit. Het eerste irriteert echter door de calvinistische meetlat, die Leih (daarbij ook zijn eigen ARP de kritiek niet sparend) aanlegt, terwijl het tweede in détails tal van onnauwkeurigheden bevat.

In de derde groep, die der thematische vergelijking, tenslotte noteerde ik vier studies[12]. De oudste daarvan, de dissertatie van N. Kolff (1931), is mijns inziens het best geslaagd; na een beknopt overzicht van de geschiedenis der partijen bespreekt dit boek de invloed, die op de Nederlandse regeringsvorm is uitgeoefend door de staatsopvattingen der diverse partijen en het feitelijke partijensysteem. De Tilburgse dissertatie van H.J.G. Waltmans over de partijen en de nationale gedachte (1962) is een uiterst oppervlakkige compilatie van passages uit programma's en uitspraken van partijleiders. Van het standpunt van de CPN geeft Waltmans een caricatuur, terwijl hij daartegenover uiterst vergoelijkend spreekt over het fascistische Zwart Front (waarvan hij het anti-semitisme zelfs niet vermeldt!). Vermelden wij verder nog een interessant artikel van de Leidse hoogleraar in de politicologie H. Daalder over de relatieve betekenis van de kleine partijen en tenslotte de uit 1971 daterende dissertatie van de bekende TV-commentator F.A. Hoogendijk over de partijpropaganda in Nederland; dit laatste boek is geen geschiedwerk, doch eerder een momentopname; het berust vooral op interviews met voormannen der grote partijen en bevat interessante gegevens over de werkwijze dezer partijen.

9. A.J.M. Cornelissen, *Beginselen der Nederlandsche politieke partijen* (Nijmegen, 1935).
10. C.K. Elout, *Onze politieke partijen* (Amsterdam, 1913).
11. H.G. Leih, *Kaart van politiek Nederland* (Kampen, 1962); L. Sinner, *De wortels van de Nederlandse politiek. De tweeënveertig politieke partijen sinds 1848* (Amsterdam, 1973).
12. N. Kolff, *Over den invloed van politieke partijen op den Nederlandschen regeeringsvorm* (diss. Leiden; Leiden, 1931). H.J.G. Waltmans, *De Nederlandse politieke partijen en de nationale gedachte* (diss. Tilburg, Sittard, 1962). H. Daalder, 'De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie', in: *Acta Politica*, I (1965-1966) 172-196; F.A. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland* (diss. VU; Amsterdam/Brussel, 1971).

Confessionelen

Over de drie grote confessionele partijen tezamen handelt een in 1968 gepubliceerde bundel lezingen *De confessionelen*[13]. De lezingen van L.W.G. Scholten, J.A. Bornewasser en I. Schöffer geven interessante visies op uit de handboeken reeds bekende feiten. Wezenlijk nieuw materiaal bevat alleen de vierde lezing, van A.F. Manning ('Geen doorbraak van de oude structuren') over de oprichting van de KVP in 1945-1946.

Hoe vreemd het ook is, met die bijdrage van Manning is de wetenschappelijke geschiedschrijving betreffende wat decennia lang onze grootste en machtigste partij was (RKSP respectievelijk KVP) uitgeput! Het bekende driedelige werk van J.H.J.M. Witlox[14] bevat immers, ondanks de titel, niet meer dan een deel van de preaconstutitionele periode van het katholieke partijwezen (het loopt van de tijd van Willem I tot omstreeks 1870, dus tot ruim een kwart eeuw voor de oprichting van de RKSP) en een in 1939 verschenen geschiedenis dezer partij, van de hand van de oud-hoofdredacteur van *Het Centrum* P.H.J. Steenhoff[15], is te onkritisch om de naam wetenschappelijk te mogen dragen; het is geheel in de stijl van een gedenkboek geschreven, maar mist de rijkdom aan feiten en cijfers die vele partij-gedenkboeken de moeite van het lezen waard maakt.

Veel gunstiger is het beeld voor wat betreft de tweede grote confessionele partij, de Anti-Revolutionaire Partij. Allereerst is zij één van de weinige grote partijen, die kan bogen op een tot 1948 lopend min of meer integraal geschiedwerk: *Het volk ten baat*, geschreven door de anti-revolutionaire voormannen J.A. de Wilde en C. Smeenk (1949)[16]. De stichtelijke titel dekt hier gelukkig niet de inhoud, want het is een uitvoerig en verantwoord werk, met nadruk op de parlementaire geschiedenis, maar niet zonder aandacht voor de partijorganisatie. Iets minder algemeen, maar minstens even gedegen is het oudere werk van P.A. Diepenhorst (1927-1929)[17], waarin het parlementaire optreden van de anti-revolutionairen ten aanzien van schoolstrijd, kiesrecht en (tot 1870) koloniale politiek nadrukkelijk centraal staat, maar daarnaast ook de anti-revolutionaire pers veel aandacht krijgt en voorts de interne twisten in de partij goed uit de verf komen.

Over de voorgeschiedenis van de ARP (tot 1857) handelt de dissertatie van J.C. van der Does (1925)[18]; ideeëngeschiedenis, parlementaire geschiedenis en de eerste aanzet tot partijorganisatie vormen samen de inhoud van dit in een thans erg ouderwets aandoende stijl geschreven, maar alles bij elkaar zeer verdienstelijke boek. Een belangrijke episode uit de wat latere praeconstitutionele periode - de breuk tussen Groen van Prinsterer en de conservatieven omstreeks 1871 - vinden we behandeld

13. *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen* (Utrecht, 1968). De bijdrage van A.F. Manning op blz. 60-87.
14. J.H.J.M. Witlox, *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst* ('s-Hertogenbosch-Bussum, 1919-1969, 3 delen, waarvan deel I diss. Amsterdam).
15. P.H.J. Steenhoff, *Erfgoed. Bijdrage tot de geschiedenis der Katholieke Staatspartij, haar stichting en voltooiing* (s.l., 1939).
16. J.A. de Wilde en C. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de AR-partij* (Groningen, 1949).
17. P.A. Diepenhorst, *Onze strijd in de Staten-Generaal* (2 dln; Amsterdam, 1927-1929).
18. J.C. van der Does, *Bijdrage tot de geschiedenis der wording van de Anti-Revolutionaire of Christelijk-historische Staatspartij* (diss. A'dam; Amsterdam, 1925).

in de lijvige dissertatie van de emeritus predikant G.M. den Hartogh (1933)[19]; een degelijk wetenschappelijk werk, al

19. G.M. den Hartogh, *Groen van Prinsterer en de verkiezingen van 1871. Een keerpunt in de wordingsgeschiedenis der Anti-Revolutionaire Partij* (diss. VU, Kampen, 1933).

richt het zich qua stijl en toon wel erg exclusief tot de gereformeerde geloofsgenoten van de auteur.

De dissertatie van J. Voerman over *Het conflict Kuyper-Heemskerk* (1954)[20.] ligt op een grensgebied tussen partijgeschiedenis en 'gewone' politieke geschiedenis; zij verdient hier echter vermelding, omdat zij een probleem aanroert dat zowel voor de ARP als voor de meeste andere partijen van belang is: de vaak spanningsrijke verhouding tussen partijbestuur en kamerleden.

Naast de drie genoemde studies over episoden in de geschiedenis der anti-revolutionairen willen we nog een vierde, veel kleinere noemen: een bondig en helder artikel van E. van Ruller over de ARP in het verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog[21.].

Komt de ARP er dus voor wat haar geschiedschrijving betreft relatief zeer goed af, voor de Christelijk-Historische Unie geldt het tegendeel: tot dusver bestaat er over deze reeds oude partij geen enkel wetenschappelijk geschiedwerk! Hetzelfde geldt voor een kleine, maar zeer stabiele en als in Europa uniek verschijnsel hoogst interessante partij als de Staatkundig-Gereformeerde Partij. Daarentegen bezitten we over een efemere splintergroep in het calvinistische kamp, de 'C.H. Kiezersbond "Marnix"', een kleine, maar grondige studie van H. Smitskamp, uit 1953[22.].

Vrijzinnigen

De stand van de geschiedschrijving betreffende de vrijzinnige (liberale en vrijzinnig-de-mocratische) partijen is zo miniem, dat zij in enkele alinea's verteld kan worden. Standaardwerk (bij gebrek aan beter) is hier nog altijd K.E. van der Mandele's uit 1933 daterende dissertatie *Het liberalisme in Nederland*[23.], zeker geen slecht boek, maar meer geschiedenis van de liberale stroming dan van de partij (de Liberale Unie), die pas in het laatste deel aan de orde komt; het verhaal dezer partij breekt kort na 1900 af. Voor de latere periode moeten we ons voorlopig behelpen met *De zindelijke burgerheren* van H.J.L. Vonhoff (1965)[24.], dat voor een breed publiek geschreven is en meer documentatie (lange citaten uit liberale geschriften en redevoeringen) bevat dan eigen historische visie; de nadruk van dit boek ligt op de jaren 1918-1940.

Een locaal-historische studie over de voorgeschiedenis van het liberale partijwezen, van E.M. Janssen Perio, verscheen in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* van 1956[25.].

20. J. Voerman, *Het conflict Kuyper-Heemskerk* (diss. Utrecht; Utrecht, 1954).
21. E. van Ruller, 'De Anti-Revolutionaire Partij en het verzet', in: *Anti-Revolutionaire Staatkunde*. XXIV (1954) 133-144.
22. H. Smitskamp, 'De Christelijk-Historische Kiezersbond "Marnix" (1881-ca. 1892)', in: *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, XXIII (1953) 78-92.
23. K.E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de negentiende eeuw* (diss. Rotterdam; Arnhem, 1933).
24. H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme* (Baarn, 1965).
25. E.M. Janssen Perio, 'Liberale perikelen. De liberale kiesvereniging "Burgerplicht" te Rotterdam 1868-1879', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXIX (1956) 172-195.

De *Vrijzinnig-Democratische Bond* deelt het lot van RKSP en CHU en is als partij nog nooit object van een wetenschappelijk geschiedwerk geweest. Het in jaargang 1973 van

dit blad verschenen artikel van O. Vries[26.] bevat slechts een détailstudie: de houding van de VDB tegenover regeringsdeelname in de jaren 1917-1933.

Sociaal-democratie

De sociaal-democratische partijen (Sociaal-Democratische Bond en Sociaal-Democratische Arbeiderspartij) zijn tot dusver op het punt van geschiedschrijving (en wel op alle terreinen daarvan: integrale, episodische, locale en thematische) boven alle andere partijen bevoorrecht.

Opmerkelijk is allereerst, dat de sociaal-democratie meer dan enige andere groepering vanuit haar 'toplaag' zowel talrijke mémoireschrijvers heeft voortgebracht (men denke aan Troelstra, Schaper, Wibaut, Drees en vele anderen) als schrijvers van echte geschiedwerken. Aan die laatsten danken wij niet minder dan vier integrale geschiedenissen van de sociaal-democratische partijen.

Twee daarvan (de eerste handelend over de SDB en voltooid in 1905, de andere handelend over de SDAP en voltooid in 1938) zijn van de hand van W.H. Vliegen, die veertig jaar lang aan de kop van laatstgenoemde partij liep[27.]. Ondanks - of juist dank zij? - de persoonlijke betrokkenheid van Vliegen bij zijn onderwerp, zijn het werken van hoog niveau.

Veel beknopter is *En toch*...! (1951) van Sam de Wolff[28.]. De Wolff toont meer sociologische belangstelling dan Vliegen. Wellicht meer dan iemand anders toont De Wolff aan, dat persoonlijke ervaring als medespeler een belangrijke bron voor goede geschiedschrijving kan zijn: de periode 1900-1918, waarin hij zelf actief 'meespeelde', vormt het belangrijkste deel van zijn boek en hoewel hij in de interne partijstrijd steeds hevig aan de oppositionele kant stond, velt hij over alle betrokkenen een opmerkelijk genuanceerd en evenwichtig oordeel.

'Medespelers', zij het op een nog wat lager niveau dan De Wolff, waren ook H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, de schrijvers van *Het Roode Vaandel volgen wij*[29.], dat - de hele periode 1880-1940 bestrijkend - de meest integrale geschiedschrijving der Nederlandse sociaal-democratie tot dusver vormt. In kritieken heeft men de drie schrijvers wel gebrek aan onpartijdigheid jegens de oppositiegroepen binnen de SDAP verweten. Misschien niet geheel ten onrechte. Niettemin is mijns inziens *Het Roode Vaandel volgen wij* door de veelzijdigheid van zijn opzet (alleen de sociale analyses ontbreken grotendeels, maar voor de rest zijn alle ideaaltypische categorieën erin behandeld) een tot nu toe in Nederland niet geëvenaard voorbeeld van werkelijk integrale partijgeschiedschrijving.

26. O. Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVIII (1973) 444-469.
27. W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland* (2 dln; Amsterdam, 1902-1905); W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaren van haar bestaan* (3 dln; Amsterdam, 1924-1938).
28. S. de Wolff, *En toch*...! *Driekwart eeuw socialisme in vogelvlucht* (Amsterdam, 1951).
29. H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het Roode Vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940* ('s-Gravenhage, 1969).

Naast de integrale de episodische geschiedschrijving, deze echter niet van de hand van partijgrootheden, maar vertegenwoordigd door een drietal degelijke dissertaties[30]. D.J.

30. D.J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de SDAP* (diss. Utrecht; Haarlem, 1939); J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (diss. Leiden; Den Haag, 1972); H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930* (diss. Leiden; Leiden, 1974).

Wansink behandelde in 1939 de splitsing binnen de SDB, die in 1894 leidde tot de oprichting der SDAP. J. Charité (1972) bekeek het optreden van de SDB vanuit het standpunt van de overheid; in zekere zin dus een thematische behandeling, maar wegens de vele gegevens over organisatie en werkwijze van de SDB kan men ook dit boek tot de episodische gechiedschrijving rekenen. H.F. Cohen tenslotte behandelde (1974) de periode 1919-1930, met nadruk op de oppositionele en vernieuwingsstromingen dier jaren binnen de SDAP.

Ook op het gebied van de plaatselijke partijgeschiedschrijving staat, zoals gezegd, de sociaal-democratie op de eerste plaats. P. Hoogland en C.A.M. Diepenhorst - beiden secretaris van hun plaatselijke partijfederatie - beschreven de geschiedenis der sociaaldemocratie respectievelijk in Amsterdam en Den Haag[31]. Heeft Hooglands boek nog vooral het karakter van een 'mammoetjaarverslag', dat van Diepenhorst staat op wetenschappelijk niveau. Een derde bijdrage tot de locale geschiedschrijving is de dissertatie van P.F. Maas uit 1974[32] over Nijmegen; de gemeentepolitiek der SDAP staat daarin centraal, maar het boek bevat daarnaast een flink brok algemene geschiedenis van de Nijmeegse sociaal-democratie.

De thematische geschiedschrijving van de SDAP tenslotte is minder indrukwekkend: allereerst twee kleine studies over de SDAP en Indonesië[33]. De eerste, van Daan van der Zee, beperkt zich tot het optreden van de kamerfracties en is eigenlijk te onkritisch om tot het wetenschappelijke werk gerekend te worden. De brochure van F. Tichelman graaft dieper en is juist wèl kritisch jegens de partijleiders, met name jegens de 'koloniale specialist' Van Kol. Een geheel ander onderwerp behandelt *Samen op weg* van H.J. Wilzen en A. van Biemen (1953)[34]: de geschiedenis van de protestants-christelijke groep in de SDAP rondom de tijdschriften *De Blijde Wereld* en *Tijd en Taak*.

De opvolgster van de SDAP, de Partij van de Arbeid, heeft zelf nog geen geschiedschrijver gevonden. Wèl echter is er de dissertatie van H.M. Ruitenbeek (1955)[35], waarin de ontstaansgeschiedenis van deze partij beschreven wordt: de ontwikkeling der denkbeelden binnen de partijen en groepen, die tenslotte in de PvdA fusioneerden, en de onderhandelingen in 1945-1946, die tot die fusie leidden; een wel nuttig, maar wat erg globaa werk.

Communismea

31. P. Hoogland, *Vijf en twintig jaren sociaal-democratie in de hoofdstad* (Amsterdam, 1928); C.A.M. Diepenhorst, *De Sociaal-democratie in de Residentie. Beknopt overzicht van de ontwikkeling der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Den Haag* (Den Haag, 1934).
32. P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek in katholiek Nijmegen 1894-1927* (diss. Nijmegen; Nijmegen, 1974).
33. D. van der Zee, *De SDAP en Indonesië* (Amsterdam, 1929); F. Tichelman, *De SDAP en Indonesië, 1897-1907. Enkele gegevens en problemen* (s.l., s.a. [1968]).
34. H.J. Wilzen en A. van Biemen, *Samen op weg. Vijftig jaar ontmoeting tussen Christendom en Socialisme in de Blijde Wereld en Tijd en Taak* (Amsterdam, 1953).
35. H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (diss, Leiden; Amsterdam, 1955).

De geschiedschrijving over de Communistische Partij van Nederland en haar directe voorloopster, de Sociaal-Democratische Partij, is tot dusver vrijwel uitsluitend het werk

geweest van ‘medespelers’, maar dan - in tegenstelling tot de geschiedschrijving over de SDAP - van geheel of ten dele bekeerde medespelers: vroegere partijleden, die met de communistische opvattingen gebroken hebben dan wel met de partij in conflict gekomen zijn.

W. van Ravesteyn, één der oprichters van de SDP en tot 1925 topfiguur in die partij en de CPN, schreef in 1948 een geschiedenis van beide elkaar opvolgende partijen tot het jaar van zijn uittreden uit de leiding, 1925[36]. Een merkwaardig boek: hoewel hij in 1948 politiek naar uiterst-rechts geëvolueerd was, heeft Van Ravesteyn bij het schrijven ervan kennelijk zijn communistisch verleden intens herbeleefd. Voor minstens de helft is het werk dan ook een ego-document geworden; maar behalve ex-communist was Van Ravesteyn ook nog een bekwaam historicus en daarom is de andere helft wetenschappelijke geschiedschrijving.

Het communisme in Nederland van A.A. de Jonge[37] is ruimer van onderwerp - de hele geschiedenis van SDP - CPN van 1909 tot 1971 -, maar veel beknopter dan het boek van Van Ravesteyn. Anders dan laatstgenoemde was De Jonge in de partij slechts een ‘speler’ van het derde of vierde plan en als gevolg daarvan is zijn boek geen ego-document geworden; wel hebben zij eigen herinneringen hem in hoge mate als bron gediend, reden waarom de door hem persoonlijk meebeleefde periode 1945-1964 de meeste ruimte in het boek inneemt.

Episodische geschiedschrijving is *Kluiven op een buitenbeen* van W. Gortzak[38], dat de periode na 1945 en daarvan speciaal de jaren van de zogenaamde ‘destalinisatie’ behandelt. Gortzak is de zoon van een voormalig CPN-kamerlid, maar heeft zelf slechts enkele jaren in de lagere regionen deel van de partij uitgemaakt. Ondanks een duidelijk polemische inslag is het boek objectief genoeg om als geschiedwerk vermeld te worden.

De beste kenner der CPN-geschiedenis, de Groningse hoogleraar G. Harmsen, heeft tot dusver alleen kleine détailstudies over de geschiedenis van het communisme gepubliceerd[39], merendeels van hoog wetenschappelijk gehalte. Harmsen heeft tussen 1945 en 1958 een rol van het tweede plan in de CPN gespeeld (hij was een tijdlang bezoldigd functionaris, maar is nooit lid van het Partijbestuur geweest); zijn persoonlijke betrokkenheid komt in zijn publikaties echter betrekkelijk weinig naar voren, omdat zij allemaal betrekking hebben op de periode vóór 1945.

Na tot slot een détailstudie van H. Riethof over een stuk interne partijstrijd in de jaren dertig vermeld te hebben[40] wil ik concluderen, dat de geschiedschrijving over SDP en CPN kwantitatief gunstig afsteekt bij die over de meeste andere partijen,

36. W. van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907-1925* (Amsterdam, 1948).
37. A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag, 1972).
38. W. Gortzak, *Kluiven op een buitenbeen. Kanttekeningen bij enige naoorlogse ontwikkelingen van het Nederlandse communisme* (Amsterdam, 1967).
39. In het kader van de zuivere partijgeschiedenis (Harmsens andere publicaties zijn biografische studies en artikelen over de vakbeweging) moet alleen genoemd worden: G. Harmsen, ‘Voorspel, ontstaan en verloop van het schisma in het Nederlandse communisme’, in: *Mededelingenblad, orgaan van de Sociaal Historische Studiekring*, XXIX (aug. 1966).
40. H. Riethof, ‘De Communistische Partij Oppositie 1933-1935’, in: *Mededelingenblad; orgaan van de Nederlandse Vereniging tot Beoefening van de Sociale Geschiedenis*, XXXVIII (dec. 1970) 28-46.

maar kwalitatief tot dusver nog onvoldoende is. Voor dat feit - en met name voor het ontbreken van dis-

sertaties, zoals die over SDAP en ARP geschreven zijn - is minstens één concrete oorzaak aan te wijzen, namelijk de omstandigheid, dat de CPN zelf haar archieven hermetisch gesloten houdt en ook verder alle medewerking aan geschiedschrijving weigert.

Fascisme en nationaal-socialisme

Het échec van een 'volkse' beweging van G.A. Kooij (1964)[41] behandelt in hoofdzaak de geschiedenis van de Nationaal-Socialistische Beweging in de gemeente Winterswijk en is dus in zoverre locale geschiedschrijving, maar daarnaast bevat het tal van gegevens over de NSB als geheel. Van belang is dit boek vooral, omdat het als vrijwel enig partijgeschiedwerk in Nederland uitvoerige aandacht besteedt aan de sociale samenstelling van de besproken partij en haar kiezersaanhang.

Vier jaar later verscheen van de hand van A.A. de Jonge een als algemeen bedoeld, zij het ook beknopt werk over de NSB en haar voorgeschiedenis[42]. Aan de sociale samenstelling van de beweging wijdt dit boek weinig aandacht, waartegenover het relatief veel werk maakt van de mentaliteitshistorische aspecten.

Twee andere boeken, de dissertaties van L.M.H. Joosten en A.A. de Jonge[43], behandelen brede politieke stromingen en vallen dus eigenlijk buiten het kader van dit artikel; ik maak er niettemin melding van, omdat zij vrij uitvoerig ingaan op de geschiedenis van bepaalde fascistische en semi-fascistische partijen, die tot dusver nergens anders behandeld zijn: *Zwart Front* en *Verdinaso* (Joosten) en het *Verbond voor Nationaal Herstel*, de *Algemeene Nederlandsche Fascisten Bond* en nog enkele zeer kleine organisaties (De Jonge).

Opvallend is, dat de relatief goed vertegenwoordigde geschiedschrijving over fascisme en nationaal-socialisme volledig het werk is van buitenstaanders; van de vroegere 'medespelers' zijn tot nu toe niet alleen geen geschiedwerken, maar - anders dan bijvoorbeeld in Frankrijk en België - zelfs geen mémoires en apologetische geschriften gepubliceerd.[44]

Andere partijen

Ik besluit mijn inventarisatie met drie boeken over nog niet genoemde kleine partijen.

41. G.A. Kooij, *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Assen, 1964).
42. A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag, 1968).
43. L.M.H. Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland 1920-1940* (diss. Nijmegen; Hilversum/Antwerpen, 1964); A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de Wereldoorlogen* (diss. Amsterdam; Assen, 1968).
44. Voor wat de apologetische geschriften betreft moet één uitzondering gemaakt worden: het 'Nederlands Archief der Conservatieve Revolutie', een door de oud-SS-er P. van Tienen in 1957 begonnen reeks publicaties, die na enige jaren weer gestaakt werd.

Daan van der Zee schreef in 1965 op hoge leeftijd een boekje over een haast vergeten interessante partij, waarin hij destijds zijn politieke loopbaan begonnen was: de *Bond van Christen-Socialisten*[45.]? (1907-1921). Naast archiefstukken vormen eigen herinneringen van de auteur de hoofdbron van dit aangenaam leesbare werkje.

45. D. van der Zee, *Een tijdsverschijnsel. De voormalige Bond van Christen-Socialisten* (Den Haag, s.a. [1965]).

Heeft deze BCS dus lang op een geschiedschrijver moeten wachten, datzelfde kan niet gezegd worden van de Pacifistisch-Socialistische Partij: al in 1962, vijf jaar na de oprichting, promoveerde L. van der Land op een dissertatie[46], waarin hij de onmiddellijke voorgeschiedenis van het ontstaan der PSP beschrijft en verder aan de hand van enquêteformulieren de politieke herkomst van de eerste honderd leden analyseert. De resultaten zijn niet erg belangwekkend en de door Van der Land gevolgde methode lijkt vooralsnog geen navolgenswaardig voorbeeld.

Ook over de Boerenpartij heeft al spoedig na haar ontstaan een promovendus zich ontfermd: A.T.J. Nooij (1969)[47]. Hier is het resultaat echter interessanter: Nooij heeft in zijn dissertatie de sociale achtergronden van het ontstaan en eerste succes van de Boerenpartij onderzocht en is daarbij tot de conclusie gekomen, dat de verklaring vooral gezocht moet worden in de desoriëntatie van de boeren in de moderne samenleving.

Conclusies

Aan het eind van mijn inventarisatie gekomen, wil ik proberen enkele conclusies te trekken.

Ten eerste: de geschiedschrijving is zeer ongelijkmatig over de verschillende partijen verdeeld en deze verdeling is niet evenredig aan grootte, levensduur en/of politiek belang dezer partijen. De veel bestudeerde ARP bijvoorbeeld is wel ouder, maar niet groter en ook niet invloedrijker geweest dan de door historici nagenoeg verwaarloosde RKSP-KVP. En de schamele behandeling van hoogst invloedrijke partijen als Liberale Unie en VDB steekt schril af bij de ruime aandacht die een kortstondig verschijnsel als de NSB gekregen heeft.

Ten tweede: een groot deel van de bestaande geschiedwerken danken wij aan de persoonlijke betrokkenheid bij en vertrouwdheid met de behandelde partij van de auteur. Wellicht ligt hier een sleutel tot de verklaring van de boven gesignaleerde ongelijkmatigheid: ‘de Partij’ heeft vanouds meer betekend in het leven van de gemiddelde sociaal-democraat, communist of anti-revolutionair dan in dat van de doorsnee katholiek, christelijk-historische of liberaal.

Ten derde: niet alleen beantwoordt geen enkel van de behandelde werken geheel aan het in het begin van dit artikel geschetste ideaaltype, maar de meeste blijven daar zeer ver van verwijderd. De uitwendige partijgeschiedenis komt meestal voldoende tot zijn recht. Verder is het opvallend, dat vooral in de oudere werken de ideeënhistorische aanpak sterk overheerst. De parlementair-historische component is vooral in de anti-revolutionaire geschiedschrijving sterk aanwezig, in de sociaal-democratische daarentegen is zij opvallend zwak. De mentaliteitsgeschiedenis krijgt alleen in een deel van de nieuwere werken expliciet aandacht. Het meest verwaarloosd is tot dusver de sociologische analyse: alleen de boeken van Kooij en Nooij kunnen hier de toets der kritiek doorstaan.

46. L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij* (diss. Amsterdam; Amsterdam, 1962).
47. A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren* (diss. Utrecht; Meppel, 1969).

Ten vierde: wat de détailstudies betreft is de episodische categorie vrij goed vertegenwoordigd, de regionale vrij slecht en de *thematische* zeer slecht.

Uit deze conclusies kan men zonder veel moeite een program opstellen van wat er op het gebied der partijgeschiedschrijving nog te doen valt.

Het grootst is de behoefte aan integrale geschiedenissen (van het niveau van *Het volk ten baat* of *Het Roode Vaandel volgen wij*, of hoger) van de diverse belangrijke partijen die zo'n geschiedenis nog steeds moeten missen: RKSP, KVP, CHU, VDB, Vrijheidsbond, VVD. Ook aan een geschiedenis van de kleine, maar belangwekkende SGP bestaat behoefte. Waar de voor zo'n integrale geschiedschrijving vereiste tijd ontbreekt, zouden studies over bepaalde perioden reeds zeer welkom zijn.

Daarnaast zouden kleine en kortstondige, maar in hun tijd karakteristieke partijen bestudeerd moeten worden: ik denk bijvoorbeeld aan de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij, aan de Katholieke Nationale Partij en voor wat de linkerzijde betreft aan OSP, RSP, RSAP en dergelijke.

Verder is een aanvulling van de regionale en de thematische geschiedschrijving wenselijk, mits het onderwerp werkelijk belangrijk is en de betrokken historicus het met voldoende diepgang weet te behandelen. (Regionale geschiedschrijving ontaardt snel in cijferzifterij en thematische in het compileren van resoluties en kamerdebatten). Het lijkt me zinloos om hier een lijst van mogelijke onderwerpen op te stellen: het zal afhangen van de speciale deskundigheid en de belangstellingsrichting van wie het werk moeten doen.

Tenslotte een enkel woord over de vergelijkende studie van partijen. Wat tot nu toe op dat gebied in Nederland gepresteerd is, is - zo zagen we - merendeels weinig bevredigend. In het licht van wat ik boven schreef over de rol van de betrokkenheid van de auteur bij zijn onderwerp is dat ook niet vreemd: men kan slechts met weinig partijen congeniaal zijn en wie meerdere sterk van elkaar verschillende partijen gaat vergelijken, zal (als hij tenminste uit wil komen boven een simpele vergelijking van programma's) gemakkelijk sommige van die partijen onrecht doen. Dat wil zeggen, dat het genre van de vergelijkende partijgeschiedschrijving alleen weggelegd is voor historici met een zeer ruime blik en een zeer sterk inlevingsvermogen. Misschien zal dit genre nog even moeten blijven rusten!

Robert Fruin en Rachel - Een misverstand

D. de Roo van Alderwerelt

In de *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXVII (1963) heeft de heer J. van Heyst op bladzijde 293 vlg. een mededeling gedaan over 'Robert Fruin in brieven en andere stukken'. Daarin is opgenomen een brief (nummer 5), die Fruin uit Leiden op 4 juni 1846 aan zijn moeder heeft geschreven. Deze bevat de volgende zinsnede: 'Naar Rachel hoop ik natuurlijk Zaturdag te gaan en van daar kom ik Zondag te een of ander uur bij U in Rotterdam'.

In brief 83 door H.W. van der Mey dd. 11 februari 1899 tot W.G.C. Byvanck gericht, treft men op bladzijde 347 de volgende passage aan:

Andere verhoudingen. 'In den kring mijner schoonouders heb ik meermalen gehoord dat Fruin in zijn jonge jaren geëngageerd was geweest met een meisje uit Utrecht, en dat vooral de bejegening van die zijde ondervonden hem genoopt had celibatair te blijven'. De heer Van Heyst heeft in noot 4) op bladzijde 349 hieraan toegevoegd: 'Waarschijnlijk de "Rachel", over wie Fruin in 1846 aan zijn moeder schreef' (zie hierboven, brief 5).

Deze Rachel is echter niemand minder dan de beroemde Franse treurspelspeelster Elisabeth Rachel-Félix (1821-1858). Zulks is mij gebleken uit een niet gepubliceerd dagboek van Simon Vissering (1818-1888), die van 1850 tot 1879 als opvolger van Thorbecke in de juridische faculteit van de Leidse Universiteit hoogleraar was in de staathuishoudkunde, statistiek en diplomatieke geschiedenis, en aan welke boeiende figuur ik een studie wijd.

Onder dagtekening 8 juni 1846 schrijft hij: 'Gisteren avond heb ik de beroemde tragédienne, Mlle Rachel gezien; meer uit pligtsbesef dan uit verlangen. De vreesselijke hitte heeft mij drie representaties doen voorbijgaan: doch het ware te ergerlijk haar ongezien weder te doen vertrekken, Zij gaf de Virginie van Latour'.

Vissering is sterk onder de indruk gekomen van haar talent en wijdt daar zeer lezenswaardige beschouwingen aan. Rachel heeft in Amsterdam vijf voorstellingen gegeven te weten op dinsdag 2, donderdag 4, zaterdag 6, maandag 8 en woensdag 10 juni (de aantekening van Vissering had 9 juni gedateerd moeten zijn). Op 6 juni trad zij op als Marie Stuart in het gelijknamige stuk van P.A. Lebrun en deze opvoering heeft Fruin blijkbaar bijgewoond.

Recensies

Bryce Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study* (Gent: E. Story, 1974, 477 blz.; met 'Preface' door F.L. Ganshof).

Niemand kan er maar een ogenblik aan twijfelen dat Henri Pirenne reeds tijdens zijn leven was opgenomen in het pantheon van de allergrootste historici van de Westerse wereld en in België zelfs in de galerij van nationale beroemdheden zonder meer. Weinig historici, weinig geleerden kunnen bogen op een legende en een cultus zoals die door zijn leerlingen aan de volgende generatie zijn overgeleverd. Nog steeds worden zijn werken aangeprezen als het vertrekpunt van elke studie en van elk onderzoek op drie kerndomeinen van de Europese geschiedenis. Zijn monumentale *Geschiedenis van België* behoudt ondanks latere, vaak gemeenschappelijke synthesewerken haar fascinatie van een doordachte visie en soliede beschrijving over de oorsprong van de Belgische staat. Zijn interpretatie van het ontstaan en het karakter der middeleeuwse steden, in tal van geschriften neergelegd, is een schoolvoorbeeld van een globale verklaringshypothese, die voor velen nog steeds geldt als een onbetwiste verworvenheid der historische wetenschap. Zijn beroemde stelling over het einde der Oudheid, in zijn volledigste vorm uitgeschreven in zijn *Mahomet et Charlemagne*, is een voortdurende uitdaging en prikkeling tot onderzoek en bezinning voor een ganse schare van historici.

Veel opstellen en geschriften werden reeds aan de Gentse meester en zijn werk gewijd, maar geen kan bogen op de uitvoerigheid en de volledigheid van voorliggend boek van de Amerikaanse medievist Lyon, die zelfs details als de '*pot de nuit* humbly hidden' onder het bedje van Lucien Pirenne niet onvermeld voorbijgaat! Deze biografie steunt op een indrukwekkende documentatie van onuitgegeven papieren in de meest verscheiden depots en op talrijke publicaties waaronder die van Lyon zelf een voorname plaats innemen.

Ofschoon de auteur Pirenne niet persoonlijk heeft gekend, is hij, zoals hij in het voorwoord verklapt, reeds als student onder de indruk gekomen van diens persoonlijkheid bij het lezen van zijn oeuvre en van de echo's die het heeft verwekt. Daarbij komt dat hij zich, als zo velen, ergens de 'geestelijke kleinzoon' van de grote geleerde moet voelen, vermits B. Lyon inderdaad de leerling was van C. Stephenson, een van Pirenne's Amerikaanse studenten. 'Aimer son sujet aide à le mieux connaître', placht Pirenne te zeggen. Voor een biograaf houdt al te grote liefde voor zijn held echter vaak het risico in, niet 'sine studio' te kunnen schrijven. Prof. Lyon is aan dit gevaar slechts ter nauwer nood ontkomen. Het wil ons voorkomen dat zijn beoordeling over de blijvende waarde en de definitieve resultaten van Pirenne's werk, die hij in een laatste hoofdstuk bij wijze van besluit neerlegt, in de ogen van meer dan één, toch wel wat te positief is uitgevallen en hij de uitgebrachte kritieken en voorgestelde nuances wat te veel afwijst. Vlamingen zullen het ook moeilijk nemen dat de auteur de houding van Pirenne tegenover de Vlaamse Beweging en de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse universiteit niet alleen

tracht te begrijpen, zoals het een objectief historicus past, maar daarbij ook moeilijk zijn persoonlijke instemming daarmee (349 bv.) kan verhelen. Het zal wel juist zijn wat B. Lyon vertelt over Lucien Pirenne, een strenge, zuinige vader die zijn zoon in een bepaalde richting wil sturen, over een gevoelige en vrome moeder en over de vroegrijpe knaap, die reeds op zijn dertiende jaar briljante opstellen schreef, waarin de auteur reeds diens latere stijl als historicus met een hang naar het stellen van diepzinnige vragen kan herkennen. Het roept alleen zo vervelend sterk bepaalde gemeenplaatsen op uit middeleeuwse heiligenlevens! Zou de grote geleerde geen kleine kanten hebben gehad? Graag hadden wij hier de mening gehoord van Belgische historici als L. Verriest die gemeend hadden het op bepaalde punten met de Gentse hoogleraar oneens te mogen zijn. De schijn van hagiografie die hier en daar deze biografie overvalt, houdt wellicht verband met het feit dat Lyon voor een zeer aanzienlijk deel van zijn documentatie aangewezen was op de persoonlijke papieren van Pirenne en op brieven, huldetoespraken en gedenkschriften van zijn vrienden en leerlingen. Het nadeel van dit soort bronnen weegt natuurlijk niet op tegen de enorme voordelen die zij bieden vermits zij de grote geleerde als vriend, als meester en als docent van zo nabij laten benaderen.

De auteur schrijft met zo veel animo over zijn held dat hier en daar zijn pen wel eens is uitgegleden. Blz. 2 laat hij tot tweemaal toe Leopold I († 1865) overlijden in 1862. Blz. 3 spreekt over de economische crisis van 1884, maar bedoelt allicht 1873. Blz. 8: lees: Reusens in plaats van Reussens. Blz. 51: Pirenne zou een lezing gehouden hebben over de lakennijverheid in Holland voor het jaar 1000. Het lijkt ons waarschijnlijk dat de auteur hier een uitdrukking van Pirenne (‘Pays-Bas’?) slecht vertaald moet hebben, tenzij hij gewoon Friesland bedoelde te schrijven. Tot driemaal toe heeft Lyon het over Lampens (247 en 249), waar het duidelijk gaat over de Gentse schepen Lammens. Blz. 208 is er sprake van generaal von ‘Beseler’, een drukfout voor Bessler? Blz. 427 wordt in de titel van het bekende boek van Bloch het woordje ‘rurale’ vergeten. Bij herhaling (373, 430 n. 23, 435, 436) heeft de auteur het over ‘Les Annales’. Hier moet zijn te grote vertrouwdheid met dat tijdschrift hem parten hebben gespeeld, want de redacteuren ervan waren bescheiden genoeg om in de titel het bepalend lidwoord niet te gebruiken. Tenslotte had een nauwkeuriger nalezen van de drukproeven voorkomen dat een dertigtal taalfouten de Franse citaten ontsieren.

Wat betreft de inhoud is het te betreuren dat de wording van een Belgische geschiedschrijving niet beter werd geschilderd door enerzijds de onmacht van velen als Des Roches tot David te beklemtonen, voor wie de middeleeuwse geschiedenis van het latere België bestond uit het naast elkaar stellen van de geschiedenis der afzonderlijke gewesten, en door anderzijds aan te tonen wat Pirenne's visie dankt aan auteurs als Moke, Juste en Warnkoenig. Speciaal de inleiding op de Belgische geschiedenis van Moke klinkt als het programma dat hijzelf niet heeft kunnen waarmaken, maar dat Pirenne in opvallend analoge bewoordingen heeft hernomen in zijn eigen voorwoord en op schitterende wijze heeft uitgewerkt. Wellicht had ook nog meer beklemtoond mogen worden hoe Pirenne's geschiedschrijving, ten dele in navolging van Lamprecht, de aanzet is geweest tot de globale geschiedschrijving die alle aspecten van het maatschappelijk gebeuren omvat en met elkaar in verband brengt en tot tal van andere opvattingen en visies over de historie die door Bloch en Febvre en hun *Annales* zijn uitgebouwd. De sterke weerklank die hun ideeën in

België hebben gevonden danken zij aan de wegbereider die Pirenne hier voor hen is geweest.

Misschien meer nog dan Pirenne's oud-leerlingen, zullen de jongere generaties de auteur dankbaar zijn voor de gedetailleerde biografie van een grootmeester in het vak, die nog

lang een voorbeeld zal blijven voor zijn evenwichtige aandacht voor individu en massa, voor een synthetische visie en een gefundeerd detailonderzoek.

R. van Uytven

A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)* (Université Libre de Bruxelles. Faculté de Philosophie et Lettres LIX; 2 dln, Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles, 1975, 973 blz.).

Onder de talrijke studies die de leerlingen van Prof. Bonenfant aan de Brabantse institutionele geschiedenis hebben gewijd, ontbrak nog steeds een monografie over de hertogelijke raad zelf. De Brusselse hoogleraar heeft de opvulling van deze lacune niet mogen beleven. Het voorliggend werk is echter veel meer dan dat geworden, daar de auteur om de rol en de betekenis van de hertogelijke raad te omschrijven een groots triptiek heeft opgehangen van alle centrale organen die in het hertogdom betrokken waren bij de uitoefening van de macht: de hertog zelf en de theoretische en historische fundering van het gezag dat hij in de onderscheiden gebieden die samen zijn territorium vormen, uitoefent; de vorstelijke omgeving met daarin de verschillende instanties die zich uit de 'curia' hebben geïndividualiseerd en waaronder de hertogelijke raad natuurlijk de ereplaats inneemt; de vertegenwoordigende lichamen van het land, de drie Staten, die de hertogelijke macht beperken of soms usurperen. Het uitdijen van het onderzoek buiten het oorspronkelijk studieobject, de hertogelijke raad, heeft het werk een zekere onevenwichtigheid gegeven, meent de auteur, die zich verontschuldigt omdat hij op die zijgebieden niet altijd even diep en uitvoerig is kunnen ingaan en originele bevindingen kan voorleggen. In zijn besluit onderlijnt hij nogmaals dat zijn studie zou moeten worden voortgezet door een inventaris en studie van de Brabantse lenen en van de lokale machtsorganen zodat men het politieke landschap van Brabant nauwkeurig in kaart zou kunnen brengen. Ook zou, steeds volgens de auteur, de notie van baron of baanderheer nader moeten gespecifieerd worden en de werking van de Brabantse staten nog diepgaander worden bestudeerd. Onder de prioriteiten die de Brabantse historici zich na dit rijke boek nog moeten stellen blijven ons inziens ook een diepgaande studie van de Brabantse adel en zijn verhouding tot de burgerij, een onderwerp waarvoor dit boek als het ware het basismateriaal reeds voor een deel heeft samengebracht. Dit alles kan en mag men van deze monografie inderdaad niet verlangen, maar daarentegen hadden wij wel een meer expliciete behandeling verwacht van het probleem administratieve hoofdstad-vorstelijke residentie, van de verhouding hertogelijke raad - Raad van Kortenberg, van het taalgebruik in de raad en de administratie, en van de politieke of andere facties in de raad, aan het hof en in het land.

Het ingestelde bronnen- en literatuuronderzoek, waarin de voorstudies van de auteur een meer dan eervolle plaats innemen, is bijzonder uitvoerig en grondig. De afwezigheid van abdijarchieven, buiten deze bewaard op het rijksarchief, en van het stadsarchief van het weliswaar niet-Brabantse Mechelen, dat voor de voorgaande periode zo buitengewoon belangrijk is gebleken, valt echter op. De beschrijving van de Brabantse instellingen is niet vervallen in het opstellen van dorre en normatieve schema's van allerlei bestuursorganen; steeds speurt de auteur naar de evolutie van

de concrete werkelijkheid en naar de mensen die de instellingen belichamen. De enorme massa ‘mensenmateriaal’ die werd verwerkt, heeft de auteur in zijn tweede deel in overzichtelijke lijsten en tabellen uitgestald. De biografische nota's van 285 hertogelijke raadslieden zal een dankbare mijn

zijn voor alle latere vorsers. Vele van deze dignitarissen en edelen waren tot nu toe niet veel meer dan een naam. De andere helft van het tweede boek is al even nuttig want het biedt voor het eerst een lijst van alle Brabantse staten- en stedenvergaderingen met hun onderwerp tussen 1355 en 1430.

Afgezien van de schat aan gegevens en inzichten die de auteur te bieden heeft over de hertogelijke raad en de centrale instellingen in Brabant en hun personeel, is zijn studie nog in tal van andere opzichten vernieuwend. Zij schetst onder meer de evolutie van het hertogelijke gezag en de stedelijke invloed in Brabant; zij verwijst naar een streven naar unificatie tussen Brabant en de ermee in persoonlijke unie verbonden gewesten als Luxemburg, maar vooral Holland-Henegouwen; zij nuanceert het traditionele beeld dat in de historiografie over Wenceslas gangbaar is en werpt nieuw licht op de Brabantse interne geschiedenis, speciaal onder Jan IV.

Slechts enkele kritische nota's of vraagtekens hebben wij bij het doorlezen in de rand aangestipt. Blz. 17 en 48-49 over de eigenheid van het markgraafschap Antwerpen binnen het hertogdom hadden nog kunnen verwijzen naar de argumentatie van de Antwerpse magistraat tegen de bevoegdheid binnen het markgraafschap van de Leuvense en Brusselse schepenbank over hun schepenbrieven en buitenpoorters. Blz. 21: het voeren van de titel van hertog van Brabant door Lodewijk van Male bewijst niet dat deze titel geen werkelijke territoriale inhoud heeft. Lodewijk was zeker daartoe gemachtigd als een erkenning van zijn aanspraken op de Brabantse erfenis. Hij was op dat punt nog meer gerechtigd dan de Engelse vorsten die de Franse koningstitel usurpeerden. Blz. 147: het optreden van de drossaard als plaatsvervanger van de hertog was een oude gewoonte, die door de stadsprivilegies van 1290-1291 als een beveiliging van de rechtszekerheid van de steden was bekrachtigd. Niet alleen stoorde het optreden van de drossaard als gevolmachtigde tijdens de hertogelijke afwezigheid de Brabantse steden niet, maar zij zagen het als een wenselijke beveiliging! Blz. 187-214: de problemen rond het kanselierschap en het bewaren van de hertogelijke zegels in het midden der veertiende eeuw moeten misschien ook gezien worden in het licht van de Blijde Inkomst van 1356. Een artikel ervan schrijft immers voor dat het hertogelijk grootzegel zal worden bewaard onder het toezicht van Leuven en Brussel. Blz. 231: de rol van de erfmaarschalk is in de vijftiende eeuw misschien meer reeël dan de auteur schijnt aan te nemen. Volgens De Dynter voert de erfmaarschalk traditioneel de voorhoede van het leger aan en bij de tocht tegen Dordrecht schijnt hij de militaire leiding te hebben. De tabel van blz. 302 duidt aan dat twaalf raadsheren tegelijk tot de adel en tot de burgerij werden gerekend. Het ware nuttig geweest mee te delen welke deze twaalf personen waren zodat de lezer die op het eerste gezicht wat bevreemdende vaststelling voor zichzelf zou kunnen verantwoorden. De behandeling van het verdwijnen van de Raad van Kortenberg (525) verzwijgt volledig de stellingen daaromtrent van P. Gorissen.

Wat de auteur ook moge denken van zijn geesteskind, het is een gaaf en afgerond geheel, dat zich nooit opsluit in zijn onderwerp maar een essentiële bijdrage en een basisstudie zal blijken tot de Brabantse geschiedenis in zijn geheel en tot de institutionele geschiedenis der Nederlanden.

R. van Uytven

M.K. Elisabeth Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, II, *de periode 1400-1600* (Sociaal Geografische Studies nr. XIII; Assen: Van Gorcum, 896 blz., *f* 160, -).

In een bewonderenswaardig korte tijd heeft Mej. Gottschalk het tweede deel van haar 'magnum opus' laten verschijnen. De opzet en indeling van het werk zijn nagenoeg hetzelfde gebleven als die van deel I, zoals deze kort werden aangegeven in mijn recensie in *BMGN*, LXXXVI, 416-417. Dat wil zeggen dat zij, streng chronologisch werkend, alle historische bronnen die overstromingen aan de zeekust en langs de rivieren vermelden, heeft verzameld en van kritisch commentaar heeft voorzien, vervolgens in kleiner lettertype een aantal auteurs die over die bewuste overstromingen geschreven hebben, de revue laat passeren en het geheel besluit met een 'summary and conclusion' in de Engelse taal. In deel I had de schrijfster nog alle latere auteurs van vóór 1800 en een groot aantal van na die datum opgenomen ook als ze elkaar simpelweg overschreven. Nu heeft ze slechts diegenen opgenomen die wat nieuws over het onderwerp hadden ontdekt, wat na het kritisch onderzoek van Mej. Gottschalk helaas doorgaans een nieuwe fout blijkt te zijn. Op die manier heeft zij wel plaatsruimte gewonnen, maar het zichzelf nauwelijks gemakkelijker gemaakt, want zij zal alle schrijvers toch hebben moeten doorlezen. Daar die, op grond van slordigheid, pure speculatie of verkeerd begrip van de teksten, een groot aantal apocriefe stormvloeden blijken te hebben ingevoerd, is haast ieder jaar opgenomen en is er werk genoeg geweest voor de schrijfster. Hoe hardnekkig een eenmaal ingevoerde dwaling kan zijn, blijkt zonneklaar. De zogenaamde stormvloed van 1470 dankt zijn bestaan aan Van Oudenhoven, die zich in zijn geschiedenis van Dordrecht in 1666 honderd jaar vergiste en de rampen van de Allerheiligenvloed van 1570 liet gebeuren in 1470. Daarna echter dook deze niet-bestaande vloed herhaaldelijk in de literatuur op, zelfs bij auteurs van naam als Beekman en Fockema Andreae. De schrijfster heeft ook aandacht besteed aan dijkvallen en vermeldingen van stuivend duinzand, die niets met stormvloeden te maken hebben, maar wel tot landverlies kunnen leiden. Hetzelfde geldt voor oorlogsinundaties, die vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw voorkwamen en vaak blijvende gevolgen hadden, bijvoorbeeld in Zeeuws-Vlaanderen, waar zich in 1583 en de volgende jaren een catastrofe voltrok. Om Parma te hinderen, werden de dijken doorgestoken; het duurde tientallen jaren vóór die gedicht werden; in de tussentijd scheurden zich de grote stroomgeulen uit, die tot op heden littekens in het land vormen.

De waarde van dit dikke boek kan niet hoog genoeg worden aangeslagen. Mej. Gottschalk moet er vele jaren aan besteed hebben, omdat het aantal bronnen zoveel groter was dan bij de voorgaande periode. Daarbij heeft ze zich, evenals bij het eerste deel, één beperking veroorloofd, namelijk om af te zien van eigen archiefonderzoek in ongedrukte bronnen. Slechts in één geval is de verleiding haar kennelijk te machtig geworden en heeft zij de 'Schutmeestersrekening van de stad Utrecht' in het origineel geraadpleegd voor de ernstige rivieroverstromingen van 1496, maar dit alleen, omdat de vorige bewerker die kennelijk verkeerd geïnterpreteerd had. Voor het overige heeft zij zich tevreden gesteld met de gegevens, die een tiental steeds met name genoemde informanten haar verstrekt hebben uit diverse ongepubliceerde rekeningen en soortgelijk materiaal. Wie echter een onderwerp zoekt voor een scriptie of artikel over een waterstaatkundig onderwerp uit ongedrukt materiaal, die vindt in dit boek voldoende aanwijzingen en inspiratie. Rekeningen van steden aan rivieren gelegen vermelden de diverse uitgaven voor werkvolk en inspectiereizen, nodig in verband met rivieroverstromingen. Zelfs de bodelonen geven vaak aanwijzingen, als de bode omwegen heeft moeten maken in verband met door water afgesloten wegen.

Als naslagwerk zal het boek onschatbare diensten bewijzen, maar het is geen werk om in één adem uit te lezen. Het minste dat men van een recensent mag verwachten is echter dat hij het boek met de pen in de hand woord voor woord doorneemt en ik moet bekennen,

dat dit een hele kluif was. In dit tweede deel wordt bovendien veel minder dan in het eerste deel gebruik gemaakt van kronieken met hun soms dramatische verhalen; vooral nietverhalende bronnen als oorkonden en rekeningen worden nu aangehaald en die geven vaak niet meer dan een monotone opsomming van polders die ingestroomd waren. En daarbij valt het soms moeilijk, zich de zaak goed voor ogen te stellen, omdat er wel een groot beroep gedaan wordt op de topografische kennis van de gebruikers. Een recensent van het eerste deel heeft de wens uitgesproken dat er meer kaarten zouden worden toegevoegd, opdat de ligging van alle in de tekst genoemde plaatsen, polders en dijken geverifiëerd kon worden. In haar voorwoord zegt Mej. Gottschalk dat dit wat te veel gevraagd zou zijn; laat men de Bosatlas maar raadplegen. Die is echter duidelijk onvoldoende hiervoor; zelfs de topografische kaarten 1:50.000 laten de lezer vaak in de steek, omdat verdronken plaatsen daarop niet vermeld staan en dijken en polders vaak in de loop der tijden een andere naam hebben gekregen. Wel zijn enkele zestiende-eeuwse kaarten in facsimile afgedrukt die zelfs wel als authentieke bron kunnen dienen; ze zijn echter zo klein en de namen op de kaarten zijn zo onduidelijk geworden, dat ook zij niet altijd heil kunnen bieden. Zo wordt de lezer wel eens wat mismoedig, ook omdat het verslag van steeds weer herhaalde dijkbreuken en overstromingen geen opwekkend verhaal is. De menselijke kleinheid en zelfzucht komen goed tot uiting in de onverkwikkelijke ruzies over de vraag wie voor de kosten van het dijkherstel moest opdraaien. Daarbij slaat de landsheerlijkheid doorgaans een goed figuur; mensen als Jan van Beieren, Philips de Schone en Margaretha van Savoye begrepen, dat te lang talmen gevaarlijk kon zijn. Zij namen vaak het initiatief tot een rationeler organisatie en aarzelden ook niet zelf geld voor het herstel van dijken beschikbaar te stellen. Dat kwam mede omdat veel grondeigenaars hun land door spasteking abandonneerden, omdat de waterkeringslasten groter werden dan de opbrengst. Was er niemand, die deze verplichtingen wilde overnemen, dan was dit een taak voor de overheid, die hier duidelijk niet haar persoonlijk gewin maar het algemeen welzijn op het oog had.

Er blijft een recensent weinig over dan de akribie van Mej. Gottschalk te prijzen. Slechts in zeer sporadische gevallen zou ik me willen vermeten een aanvulling of iets nadere precisering voor te stellen. Op blz. 36 vlg. wordt de serie van kleingeestige ontwikkelingen en baatzuchtige beslissingen beschreven, die tot het inbreken van de Grote Waard in 1421 geleid hebben. Deze tragedie zou misschien afgewend kunnen zijn als in 1410 succes was geboekt met het leggen van een dijk tussen Broek en Zevenbergen. Willem VI heeft zich daarmee actief bemoeid, zoals Jan van Goch vele jaren later in 1431 verklaarde. Mej. Gottschalk stelt het nu zo voor, dat deze Jan van Goch voor eigen rekening in deze bedijking geparticipeerd had. Dit lijkt me minder juist. Hij was een klerk in de grafelijke kanselarij en was door de graaf aangesteld als ‘beheerder van de gelden van de nieuwe dijkagie’. Zijn twee desbetreffende rekeningen over de jaren 1410-1413 zijn bewaard gebleven en berusten in het ARA te Den Haag. De bedijking is mislukt, helaas, maar duidelijker dan Mej. Gottschalk doet uitkomen, blijkt dat de overheid zelf aan het werk heeft deelgenomen. Een enkele keer heeft de schrijfster geen gebruik gemaakt van de beste uitgaven. De Oost-Friese kroniek van Eggerik Beninga kan men beter niet citeren in de defectueuze uitgave van A. Matthaens, maar in die van L. Hahn, Aurich, 1961-1964. Het heeft ook geen zin verkeerde lezingen in slechte uitgave te vermelden, zoals ze doet naar aanleiding van de kroniek van Lemego, als er een betere uitgave bestaat, die ook

geciteerd wordt. Weliswaar heeft Mej. Gottschalk al de latere schrijvers steeds met name vermeld, juist opdat bodemkundigen en geografen zich in de toekomst niet meer zullen gaan beroepen op verkeerde opvattingen van bepaalde schrijvers en daarom heeft zij zeer

terecht besloten die in haar boek aan de schandpaal te nagelen. Men mag van bodemkundigen en geografen misschien niet verwachten dat ze op de hoogte zijn van alle regels der historische kritiek, het is toch niet te veel gevraagd dat zij historische bronnen in de beste, dat wil zeggen haast altijd de meest recente, uitgave citeren.

Op blz. 119 wordt aannemelijk gemaakt dat in Groningen in 1426 wel een overstroming heeft plaats gehad, hoewel deze in geen enkele kroniek wordt vermeld. Westendorp, *Jaarboek Groningen*, dl. II, blz. 421, noot 675 noemt echter een 'Chronica der Freesen' in handschrift die wel iets dergelijks vermeldt, hoewel ik niet zou weten welk geschrift hij daarmee op het oog heeft en hij niet in zijn eerste slordigheid gestorven is. Als ik tenslotte nog vermeld, dat graaf Willem IV van Holland niet de vader, maar de oom van Albrecht was, zal het wel duidelijk zijn, dat in dit boek voor op fouten beluste recensenten weinig eer te behalen is, als zij hun heil zoeken in vitterijen van bovengenoemde aard.

Liever wil ik nog eenmaal mijn grote bewondering voor deze prestatie uitspreken. De schrijfster heeft er in het algemeen van afgezien uit haar kritische bronnenanalyses zelf de conclusies voor de geschiedenis in breder verband te trekken. Wel geeft zij na iedere vijftig-jarige periode een kort overzicht; dit is echter niet veel meer dan een toelichting van de ook dit keer weer toegevoegde diagrammen. Slechts op het eind van haar boek, keert zij zich tegen de onder meer door de geograaf Bakker uitgesproken mening, dat we moeten spreken van een Karolingisch-Ottoonse en een laat-middeleeuwse transgressiefase. Zij meent daarentegen dat er in iedere eeuw wel een paar overstromingen geweest zijn en toont met de stukken in de hand aan, dat Bakker dwaalt, als hij de zestiende eeuw voorstelt als een tijd van weinig talrijke en weinig hevige stormvloeden. Verder moeten de gebruikers van het boek maar zelf de consequenties trekken. Persoonlijk geloof ik, dat het mogelijk moet zijn enige correlaties te leggen tussen de economische conjunctuur en de veelvuldigheid van de overstromingen. Nu de vloed van 1470 definitief naar het rijk der fabelen is verwezen, lijkt het mij verleidelijk de voorspoedige jaren 'in hertog Karls tiden' waarvan de Enqueste van 1494 nostalgisch rept, in verband te brengen met de geringe wateroverlast tijdens zijn regering, terwijl nog in het jaar van zijn dood, 1477, Holland getroffen werd door een zware stormramp. Hollands economische opbloei na 1585 en de successen van de 'Tien Jaren' zullen niet weinig bevorderd zijn door de afwezigheid van stormvloeden in de periode 1585-1600. En zo zijn er nog meer zaken.

Mej. Gottschalk acht met dit boek haar taak niet beëindigd. Zij zal zich nu gaan bezig houden met de zeventiende en achttiende eeuw, want, zo zegt zij, 'onzekerheden moeten verwijderd worden'.

H.P.H. Jansen

H.A. Drielsma, *Grondbezit en mutatierechten in het oude Friesland* (Leeuwarden: Fryske Akademy, 1974, 173 blz., ISBN 90.6171.457.5).

De Leidse emeritus-hoogleraar belastingrecht heeft in dit boekje een historisch overzicht gegeven van de betalingen, die in Westerlauwers Friesland bij

eigendomsovergang van onroerend goed aan de overheid gedaan moesten worden, met name in de tijd van de Republiek.

Na een inleiding, waarin de schrijver er op wijst, dat rechtshistorische literatuur over dit onderwerp nagenoeg ontbreekt, en na een kort hoofdstuk over de geldelijke verplichtingen bij overgang (door overlijden of onder levenden) van Fries onroerend goed in de middeleeuwen, behandelt hij achtereenvolgens het consentgeld, het - van het consentgeld ten

onrechte niet steeds onderscheiden - recht op de aliënatiën, en het collateraal. Het consentgeld, ten bedrage van de zesenvijftigste penning, was sedert 1504 verschuldigd bij elke verkrijging door koop, ruil, legaat of schenking van onroerend goed; later verschuift de grens wat. Weigering van consent kon plaats vinden bij onbevoegdheid of onbekwaamheid van de verkoper, wegens uitoefening van naastingsrecht of wanneer derden een beter recht tot de zaak bewezen. Terecht betoogt de schrijver, dat het zinloos is te onderzoeken, of het consentgeld als een belasting beschouwd moet worden dan wel als een retributie: men onderscheidde destijds deze begrippen nog niet. Op den duur kwam het consentgeld geheel ten goede aan het locaal bestuur van de plaats waar het goed gelegen was. Het recht op de aliënatiën bedroeg aanvankelijk eveneens de zesenvijftigste penning - wat verwarring met het consentgeld in de hand werkte -, maar werd later verhoogd tot de veertigste penning. Het was verschuldigd naast het consentgeld bij vervreemding van onroerend goed; de opbrengst kwam de provincie toe. Het collateraal - een belasting op hetgeen men uit de zijlijn of van vreemden erft of geschonken krijgt - is in Friesland eerst in 1716 ingevoerd. Deze belasting beliep normaliter de veertigste, in bijzondere gevallen de dertigste penning. In het kader van deze belasting behandelt de schrijver ook het recht van exue (belasting op vererving op niet-ingezetenen: 117 vlg.).

Het is overduidelijk, dat in dit boek een belasting jurist aan het woord is, wie op zijn eigen vakgebied geen zee te hoog gaat. Aan enkele kleinigheden kan men merken, dat hij geen professioneel Fries rechtshistoricus is: hier en daar citeert hij in het hoofdstukje over de middeleeuwen oude uitgaven terwijl er nieuwere en betere zijn. Maar voor zo ver ik kon nagaan is daar nergens een ongeluk het gevolg van geweest. Wat lastig, maar meestal niet werkelijk storend is de onzichtbare niet-oplossing van sommige afkortingen, de weergave dus alléén van de letters die in de bron staan, niet aangevuld tot woorden en vaak zelfs met weglating van de signalen, die aanduiden, hoe de afkorting moet worden aangevuld: ‘Is na D^{e}. G. en V.’ zal wel betekenen: ‘Is na deliberatie geresolveert ende verstaan’ (49); ‘suppln.’ zijn supplianten, ‘Mat.’ is Majesteyt (51). Enigszins misleidend zijn echter wel vormen als ‘dienen’ voor dienende (51), ‘daff’ en ‘dinnen’ voor respectievelijk daeraff en daerinne (54), ‘ovde’ voor over de (90). Maar dit zijn minieme puntjes van kritiek op een voortreffelijk boek! Daar het manuscript in maart 1973 afgesloten is, kon niet meer verwezen worden naar het later verschenen opstel van M.S. van Oosten: ‘Vredeban en bezitsbescherming’ in het *Speculum Langemeijer*.

Een volledige literatuuropgave (9-24), enkele belangrijke bijlagen en personen- en zakenregisters completeren dit boekje, dat ver doordringt in ‘terra incognita’: een in hoge mate grensverleggend onderzoek.

P. Gerbenzon

R. van Roosbroeck, *Willem de Zwijger, Graaf van Nassau, Prins van Oranje; een kroniek en een epiloog*. Voorwoord door Hendrik Brugmans. Nawoord door Gaston Eyskens (Den Haag: W. Gaade b.v./Antwerpen: Mercatorfonds N.V., 1974, 491 blz., *f* 265, -).

In 1973 verscheen vanwege het Mercatorfonds te Antwerpen, op initiatief van de 'Bank van Parijs en de Nederlanden België', *Guillaume le Taciturne, Comte de Nassau, Prince d'Orange* van Y. Cazaux: een door deze auteur hier en daar herziene en aangevulde editie van zijn *Guillaume le Taciturne. De la 'Généralité' de Bourgogne à la République des Sept Provinces-Unies* (Paris, 1970).

Dit indrukwekkend kostbaar geïllustreerd volumen kende reeds één jaar later een al even

ongemeen verlucht Nederlandstalig pendant (462 illustraties, waarvan 108 in kleur, gehuld in luxe cassette, gewicht ruim 3½ kilo), waarvoor de Antwerpenaar R. van Roosbroeck, die zich al zo'n veertig jaar bij Willem van Oranje in de ban weet, een geheel nieuwe tekst schreef: zijn zoveelste Oranje-studie. Naar aanleiding van het Oranje-jubeljaar 1933 ontwierp Van Roosbroeck zijn eerste 'biografische schets, bestemd voor het Vlaamsche volk'; in Oranje begroette hij toen '... de Nederlandsche volksidee, den rijkdom van het Nederlandsche kultuurideaal, de zedelijke kracht van den Dietschen wil' (*Willem van Oranje, de Zwijger 1533-1933*, uitgave van de Volksuniversiteit 'Herman van den Reeck', Antwerpen, nr. 4, 23-24). Sindsdien is er met en rond Van Roosbroeck, wiens wetenschappelijk doen en laten - buiten Oranje om - hier uitdrukkelijk onbesproken blijft, wel een en ander veranderd, maar naast zijn in 1959 te Göttingen verschenen *Wilhelm von Oranien. Der Rebell*, vertaald onder de titel *Willem van Oranje* (in de reeks: Kopstukken van de Geschiedenis, Den Haag, 1962) en zijn *Willem van Oranje, droom en gestalte* (Vlaamse wetenschappelijke pockets, Hasselt, 1962) is er dan nu nog 'een kroniek en een epiloog' rond 'Willem de Zwijger'. Dit nieuwste Oranje-boek zij hem gegund, maar toch blijft de vraag: waarom 'post et propter' Cazaux nòg een zodanig Oranje-foliant? Is er nu temidden van meer banale relatiegeschenken voortaan één 'Taciturne' voor Franstaligen en één 'Zwijger' voor degenen, die met oer-Nederlandse pap zijn grootgebracht? Hier wordt de historische Oranje, over wie en om wie het in feite zou moeten gaan, mooi te kijk gezet, op een wijze die hem niet zou zinnen. Het boek zal dan ook méér kijkers dan lezers kennen, maar de eerste categorie van geïnteresseerden zij hier gewaarschuwd: de bijschriften bij de afbeeldingen van schilderijen, gravures, kaarten, handschriften en kunstvoorwerpen zijn nogal eens in tegenspraak met de tekst van Van Roosbroeck (een enkel voorbeeld: Willem de Rijke stierf niet in 1550 (53), maar op 6 oktober 1559 (86); met de huwelijksdata van Louise de Coligny wordt ook onzorgvuldig gemanoeuvreerd: zij huwde in 1571 (400) in 1572 (401) Charles de Téligny en op 12 (401) 13 (401) april 1583 Willem van Oranje; graaf Jan van Nassau nam niet in 1579 (278) ontslag als stadhouder van Gelderland, maar in 1580 (368) - overigens het bijschrift bij het fragment van de door Van Roosbroeck uitgegeven *Kroniek van Godevaert van Haecht*, waarin de eerste strofe van het Wilhelmus in handschrift is afgebeeld, bevat de inmiddels als achterhaald te kwalificeren vraag: 'Is met "Duyts" hier Duuts, Diets bedoeld?').

Van Roosbroecks nieuwste Oranje is - zoals hieronder moge blijken - helemaal niet zo nieuw. De bibliografie (475-477) is verrassend bescheiden van opzet en zonder meer incompleet; er ontbreken recente publicaties, die wezenlijk tot een andere Willem van Oranje zouden nopen dan die de lezer nu door Van Roosbroeck krijgt voorgeschoteld. Zo'n omissie in zo'n boek is in feite niet slechts een affront jegens degenen, die zich in de afgelopen jaren óók met het fenomeen Oranje hebben beziggehouden, maar de man in kwestie wordt daarmee nogal voor Van Roosbroeck gemonopoliseerd. Hier slechts één voorbeeld: het boek van P. Scherft, *Het sterfhuis van Willem van Oranje* (Leiden, 1966), dat zoveel deskundig bijeengebracht materiaal bevat om Oranje met inachtneming van diens politiek-ideële aspiraties ook eens op meer zakelijke aspecten én tekortkomingen te betrappen, is volledig genegeerd. De lezer mag slechts kennis maken met een Oranje, die enkel gedreven wordt door heroïsch plichtsbesef voor de Opstand in de Nederlanden.

De gehanteerde stijl is meer vermoeiend dan boeiend met hier en daar een volstrekt onbegrijpelijke zin. Voorbeeld: onder het hoofdstuk ‘Koning Filips verlaat het land 1559’ op pagina 80: ‘Ook na 1567 zal hij (= Oranje) trouwens vasthouden aan de fictie dat hij een trouw vazal blijft van de koning. Wij mogen vermoeden dat de voorstelling in de Apologie het begin is van een inzicht dat met de jaren gegroeid is’. Ronduit irritant is het gegeven,

dat in zo'n puissant boek, waaraan kosten noch moeite zijn gespaard, wèl een Oranjegenealogie en naamregister zijn opgenomen, maar geen enkele voetnoot te vinden is, zulks dan terwijl de schrijver zijn geschrift lardeert met uitspraken en citaten uit 's mans schriftelijke nalatenschap en uit correspondenties van tijdgenoten. Deze ernstige tekortkoming van dit boek biedt hier gerede aanleiding tot een zeker aantal kanttekeningen.

De gehanteerde spelling van eigennamen is niet overal correct en consequent (bijvoorbeeld): 'graaf *von* Schwarzburg' (101), 'Markgraaf Joha*nn* v*a*n Brandenburg' (102), 'de hertog van Kleef' (71), 'de hertog van Kleve' (152).

Schrijver verkijkt zich nogal op de beheersing van de Franse taal van Oranjes oudste broer Jan van Nassau (55), die overigens - de heroïek diene men nauwgezet te doseren - in 1579 *niet* door 'de katholieke bevolking' van Gelderland 'gewoon werd uitgehongerd' (450). Dat overkwam overigens wel de katholieke aartshertog Matthias in Antwerpen, die in oktober 1581, niet: 1580 (373), 'onze gewesten' verliet. Het is verwonderlijk in dit boek te moeten lezen dat als gevolg van de Rijksdag van Augsburg van 1548 'de Nederlanden als een souvereine staat in het Rijk werden opgenomen' (55), terwijl het minder opportuun mag heten, dat het optreden en de rede van Marnix van St. Aldegonde tijdens de Rijksdag van Worms (1578) al te gerede aandacht krijgen (338); deze historiografisch al te lang misbruikte redevoering verdient een solider en verantwoorder context. Enig oud zeer komt uit Van Roosbroecks pen: als Oranje de Unie van Utrecht vooralsnog weigert te tekenen, moet men lezen: 'Hij heeft toen nog geijverd voor de Generale Unie die, ware ze gelukt, de bundeling van al de gewesten, stellig van de Dietse, zou hebben verwezenlijkt' (353). Begrijpelijk spreekt Van Roosbroeck bij de beschrijving van de gebeurtenissen van 1566 van 'het wonderjaar' - enigerlei allusie op het 'hongerjaar' ontbreekt - ofschoon bij de Beeldenstorm (175-177) 'vooral economische en sociale motieven... hier ook een rol' speelden. De onderhandelingen, die Lodewijk van Nassau in de zomer van 1571 aan het Franse hof voerde 'lijken soms verward' (237), maar vergeten is er even bij te vermelden, dat deze besprekingen de Dillenburgse condottiere-diplomaat op zijn best tonen: de specifiek Nassause belangstelling richting Nederlanden was puur eigenbelang en had niet zoveel van doen met 'de vrijheid van de Nederlandse gewesten' of met 'de Nederlandse vrijheid' (53). Van Roosbroeck maakt zich minstens een keer schuldig aan een heel merkwaardige omissie, waarbij althans 'n noordelijk lezer de term 'Hollandocentrisch' te binnen schiet: bij de totstandkoming van de Pacificatie van Gent staat te lezen: 'Holland en Zeeland hielden het bij de uitoefening van de gereformeerde religie', terwijl 'het Zuiden bleef bij het behoud van de roomse godsdienst...' (303) - over de overige, met name de niet-patrimoniale gewesten, bijvoorbeeld Gelderland, wordt aangaande de Pacificatie met geen woord gerept. Tijdens de vredesonderhandelingen te Keulen (1579), als in de Staten-Generaal 'de onenigheid tussen gereformeerden en katholieken duidelijk' wordt, heet Oranje ervan overtuigd 'dat hij in de strijd voor de erkenning van de religie, "la vraye religion", de overwinning, dat is de verspreiding en vrijheid ervan, moest brengen'. Hij wordt dan benaderd met voorstellen zich ten gunste van zijn oudste zoon Filips Willem uit de strijd terug te trekken. De prins gaat er niet op in, want hij 'had een ontwikkeld gevoel van eer, van stamtrots en het besef een naam en een faam te moeten verdedigen. Hij wist dat hij door het aanvaarden van geldelijke voordelen die in uitzicht werden gesteld, zijn hele verleden en dat van zijn geslacht

zou hebben verloochend' (357), maar enige maanden later drukt permanent geldgebrek op dat 'ontwikkeld gevoel van eer, van stamtrots' enzovoorts toch net te zwaar en dan schrijft diezelfde Oranje aan de Staten-Generaal 'dat hij al lang ontlast wilde worden van de verantwoordelijkheid...' (361). In 1581 zou Gelderland 'ook in Spaanse handen' gevallen zijn (376), terwijl het een jaar later

heet: ‘De vijand dreigt zowel in Vlaanderen als in Brabant en Gelderland’ (387). Dat ook in dit boek - nog steeds - geschreven moet worden over de Acte van ‘Afzwering’ (20, 374, 377), is een gegeven, waarin de historicus moet leren berusten, zolang iedere bezoeker van het in 1917 te Genève onthulde Reformatiemonument (468) zich op het aldaar ingebeitelde reliëf met betrekking tot 1581 meent te kunnen verlaten. Ook Van Roosbroeck laat op die fatale 10de juli 1584 de zieltogende prins over het ‘pauvre peuple’ stamelen. Men vergelijke hetgeen in de nog steeds gedegen biografie van A.A. van Schelven (*Willem van Oranje*, Amsterdam, 1943, 280-282) over deze prinselijke verzuchting te lezen is.

Dit Oranje-boek is in wetenschappelijk opzicht vrijwel overbodig.

Wordt Oranje in dit werk relatief sober uitgeluid door G. Eyskens, die onder meer diens ‘bekommernis voor het internationale gebeuren en het situeren van de problematiek van het eigen volk in de veelvuldigheid van culturen en de Europese bestemming’ (466) onderscheidt, met des te meer bravoure wordt hij als *De actuele Oranje* ingeleid (7-36) door H. Brugmans. Volgens deze oud-rector van het Europa-College te Brugge ligt aan de basis van dit boek de idee dat grote mannen kunnen falen en hebben gefaald, maar dat dit tekortschieten hen ons juist nader brengt; hierdoor wordt dan niet slechts ‘aan historisch begrip, maar ook aan menselijke gehechtheid’ gewonnen: grote historische persoonlijkheden, ‘ontdaan van hun legende’, worden daardoor ‘meer vertrouwd’ (8).

Over de weifelende, gekwelde en eenzame man, ‘deze tragische verscheurde Oranje’ wordt dan eerst aldus geciseleerd: ‘... de waardige “Vader des Vaderlands” is door een hel van gewetenskwelling gegaan... Een stuk van zijn eigen ziel heeft de Prins geofferd’ (9), met als bindende conclusie: ‘Oranje is voor ons actueel in zijn tragiek’ (10). ‘... Hij moest worden vermoord om ten volle te groeien tot de “Vader des Vaderlands”, die hij geworden is in de nationale legende der tijden’ (14). Pas dan komt Oranjes persoonlijkheid, zoals die in de geschiedschrijving tot dusver is geboekstaafd, aan de orde: slagvaardig, alert, meestal optimistisch, erasmiaans in doen en laten, begaafd in politicis, vatbaar voor de vrouwelijke kunne, enzovoorts. Hier en daar komt Brugmans bij deze karakteristiek tot minder valide, soms zelfs tot onjuiste beweringen. Zo is hij ernaast, waar hij durft schrijven dat het intermezzo-Anjou ‘de laatste poging om het Nederlands conflict te internationaliseren’ (14) was; na de Franse Furie komt immers al heel gauw Robert Leicester in de Nederlanden harrewarren. Men oordele voorts aan de hand van het volgende citaat, waarvan de lengte moge goedmaken wat aan de helderheid ontbreekt:

> ... degenen, die spraken uit naam van de Zwijger en zijn beweging (sic), waren diep geworteld in de staatkundige wijsbegeerte van de middeleeuwen en met name in die van Thomas van Aquino. Natuurlijk waren ze protestanten. Maar wie hun redeneringen goed volgt, vindt er meer traditioneel-katholieks in dan hij aantreft bij de roomse kampioenen van het na-Tridentijnse absolutisme. Met andere woorden: het revolutionaire calvinisme heeft de kernwaarden van de middeleeuwse filosofie veel beter geeerbiedigd dan het restauratieve katholicisme dat deed. De argumenten die het naar voren schuift om de zaak te verdedigen van een ketterse opstandeling, behoeft men dikwijls maar in het Latijn te vertalen om de stem terug te vinden van de grote dominicaanse meester. Terwijl

> daarentegen de rampzalige ideologie van een binding tussen ‘troon en altaar’ - later: tussen ‘sabel en wijwaterskwast’ - in het licht van het middeleeuwse denken een loutere capitulatie voor het wereldlijk gezag moest betekenen... (17).

Ter adstructie van de door Brugmans aldus gesignaleerde ‘polariteit van Kerk en Staat’ (17) worden achtereenvolgens opgevoerd: St. Ambrosius en Theodosius de Grote, paus

Gelasius I, Lodewijk de Heilige, die dit predicaat zou verdienen ‘ook al omdat hij het tegendeel was van een absoluut vorst’ (18), de profeet Nathan, Rousseau, Dante Alighieri, keizer Hendrik VII, koning Filips de Schone en natuurlijk Macchiavelli met Frederik de Grote: een illuster, maar al te bont gezelschap, waarbinnen nu uitgerekend Willem van Oranje moet gaan excelleren, want ‘door zijn handelen’ werd in de vorm van de ‘Republiek der Zeven Verenigde Provinciën’ niet slechts ‘een nieuwe staat geschapen’, maar ‘ook een nieuw *type*-staat, gegrondvest op het beginsel van mederegering des volks, van een zeker nog wel beperkte, maar niettemin toch reeds reële representatieve “democratie”... hoewel geen enkele tijdgenoot dat laatste woord zou hebben gebruikt’ (21).

Wat wil Brugmans nu eigenlijk? Hij poogt aan de hand van de *actuele Oranje* de historische wortels van ‘onze politieke overtuiging’ bloot te leggen en stelt daarbij dan ogenschijnlijk onomstotelijk vast ‘dat er twee klassieke voorbeelden van “democratische” revolutie bestaan: het Nederlandse en het Franse type’. Voor hem, de ‘pragmaticus’, is het dan zonder meer evident ‘dat de beweging van Oranje, ondanks alles, toch in hoofdzaak is geslaagd’ (22), terwijl Frankrijk twee eeuwen later gedurende enige jaren onder het Schrikbewind van de Jacobijnse terreur gebukt ging. Op eigen initiatief denkt de lezer dan zelf maar even aan hetgeen zich nog vóór het uitbreken van de Franse Revolutie heeft afgespeeld in de dertien Amerikaanse kolonies ten overstaan van Engeland, want George Washington komt in deze *actuele Oranje* pas op pagina 30 in gezelschap van stadhouderkoning Willem III opdraven. Kortom, zodanige actualisering heeft niet zoveel meer gemeen met een feeërieke reidans rond het door Brugmans ontworpen beeld van Oranje. De zin: ‘De tegenstelling tussen Oranje en de Jacobijnen is die tussen Lenin en Rosa Luxemburg’ (22) wordt alleen voor de twee laatstgenoemden enigszins geadstrueerd. Op deze wijze wordt van Oranje niet slechts een historiografisch factotum gemaakt, dergelijke zinloze vergelijkingen en boude exclamaties doen de man alleen maar onrecht aan; de lezer op zijn beurt doet helemaal niets met de constatering van Brugmans dat tijdens de ‘bolsjewistische revolutie’ de toenmalige minister van onderwijs en cultuur Loenatsjarski tot de ‘oranjeklanten’ kan worden gerekend (24); zo'n geactualiseerde Oranje is dan even ver van huis als Brugmans' suggestie misplaatst, als zou het ontbreken van enige terreur tijdens de ‘Glorious Revolution’ en de Amerikaanse Opstand, ‘die op Willem I zijn gevolgd’ kunnen worden beschouwd als ‘goede gevolgen’ van Oranjes doen en laten (30). Dit is geschiedschrijving, die doet denken aan een klompendans in de eierstruif. Toegegeven - grote mannen kunnen op tragische wijze falen, óók zij die omwille van intens en ver gezochte actualiteit zich aldus wensen te laten gaan.

A.E.M. Janssen

Hans Bots, ed., *Pieter Rabus en De Boekzaal van Europe, 1692-1702* (Studies van het Instituut voor intellectuele betrekkingen tussen Westeuropese landen van de zeventiende eeuw, Nijmegen, II; Amsterdam: Holland Universiteits Pers, 1974, viii + 420 blz.).

One positive expression of student participation in the universities of the Netherlands in recent years has been the publication of a number of works produced by student seminars upon the initiative and under the guidance of an established scholar, each consisting of a collection of studies centred upon a figure of some considerable cultural significance. Thus Lieuwe van Aitzema has been the subject of a student seminar at Groningen and

Constantijn Huygens of a student seminar at the catholic university of Nijmegen[1]. At Nijmegen the studies of Huygens were accomplished under the aegis of the university's energetic 'Instituut voor intellectuele betrekkingen tussen Westeuropese landen van de zeventiende eeuw', and under the editorship of Dr. Hans Bots. The same body and the same editor are responsible for the latest addition to the genre, a collection of studies on Pieter Rabus and the periodical with which his name will always be first linked, *De Boekzaal van Europe*. Representing the collective and individual labours of some 21 students assisted by the critical supervision and professional expertise of some of Nijmegen's scholars, the studies consist of a biographical sketch of Rabus and an account of the external history of the periodical; a series of essays designed to elucidate Rabus's religious affiliations or sympathies within the protestant community, and his published attitudes towards the papacy, the Jesuits, and Jansenism; a description of the controversy excited by Balthasar Bekker's, *De Betoverde Weereld*, as mirrored in *De Boekzaal van Europe;* an attempt to show Rabus's interest in, and to define his attitude towards, the dominant or growing philosophical tendencies of his age, with separate essays on the nature and degree of attention given in *De Boekzaal* to medical science and to Anthoni van Leeuwenhoek; two essays aimed to give impressions of Rabus's political stand-point and of the growing contemporary interest in travel literature, the first based upon a handful of bookreviews in *De Boekzaal*, the second upon an inventory of the travel literature cited in the periodical; and finally some thirty hitherto unpublished letters to and from Rabus.

The fare is therefore mixed and, as is to be expected in any collection of essays, the contributions vary in the importance of their subject, in their range, and in the quality of the finished product. Some contributions are slight, so slight that their justification must be sought in terms of the experience gained by their writers into the nature and techniques of historical scholarship rather than in terms of a significant advance in historical knowledge. Even the most substantial of the contributions, which is undoubtedly the account of the life of Rabus and of the genesis, composition, character, readership, and troubled publishing history of the periodical provided by Pieter Rietbergen and Jojet Lysen, is no more, and professes to be no more, than a reconnaissance into the themes with which it is concerned; and, given the limitations of time and travel imposed upon its writers, it is a remarkably successful reconnaissance, informative and suggestive. It is easy of course to suggest ways in which it might have been improved, and doubtless they occurred to participants in the endeavour. For instance, more might have been learnt about the sources from which Rabus drew in compiling *De Boekzaal* if a systematic search had been made of other contemporary periodicals, or a selection of them, with a view to establishing the existence or extent of borrowings; and such a search might also have unearthed, or pointed towards, the kind of literary agency operated slightly later by the Huguenot, Pierre des Maizeaux, the contemporary biographer of Bayle, who provided a number of periodicals published in the Dutch Republic, and elsewhere, with regular reports from London of English literary news; which news, once published, was then plagiarised by other periodicals, including it seems, the successor to *De Boekzaal,*

1. E.H. Waterbolk, ed., *Proeven van Lieuwe van Aitzema* (Leeuwarden: Fryske Akademy, 1970) and Hans Bots, ed., *Constantijn Huygens. Zijn plaats in geleerd Europa* (Amsterdam: Holland Universiteits Pers, 1973).

De Boekzaal der Geleerde Werelt[2]. It is not easy to see, however, how such a search could

2. J.H. Broome, ‘Pierre Desmaizeaux, journaliste. Les Nouvelles littéraires de Londres entre 1700 et 1740’, *Revue de littérature comparée*, XXIX (1955) 184-204. More information is to be found in the author's unpublished London Ph.D. thesis (1949) entitled, ‘An Agent in Anglo-French Relationships: Pierre des Maizeaux 1673-1745’.

have been made within the time-table available to the contributors of this volume, and it seems less likely that such a search will now be made.

Certain weaknesses, therefore, spring naturally and unavoidably from the very nature of this undertaking - from the fact that it is a collection of essays -, which results in unevenness, and from the over-riding need to find projects of a sort and of a size that can be exploited from published materials and a limited range of readily accessible unpublished materials which makes for thin and inconclusive work. Not all the weaknesses of the present volume, however, spring from circumstances beyond the control of individual contributors. Some might have been removed by more careful consultation with, or of, some of the expert advisers mentioned in the foreword, and by more obvious crossfertilization amongst the essayists themselves. It is a pity, for example, that in discussing the size of the readership of *De Boekzaal van Europe* Pieter Rietbergen invokes an article by dr. P. Buynsters in support of the statement that in order to be economically viable a periodical in c. 1720 probably required a minimum readership of 400. In fact dr. Buynsters, and his source, Justus van Effen, talk of a sale of 400 copies, and, as dr. Buynsters again makes clear in the same article, readership was always significantly higher than sales, subject to a multiplication factor which, if contemporary English estimates are a guide, would push the readership of *De Boekzaal* into the thousands[3]. Moreover, whatever the actual or approximate size of readership, readers of *De Boekzaal* were not confined to scholars, doctors, ministers of religion and public officials, as seems to be suggested on page 36, but probably included and, judging from the statement of Rabus quoted on page 42, were certainly intended to include their wives, another sign that women were becoming an important part of the reading public and could take serious reading.

There are other instances in the volume where the significance of what has been found seems to have insufficiently recognized, even overlooked. For example, surely more could have been essayed with the list compiled of persons to whom Rabus dedicated issues of his periodical. If, as is suggested, part of the object of Rabus in making such dedications was to win protectors amongst those in authority, then it would have been useful to have had the views of someone on the significance, or otherwise, of a spate of dedications to the burgomasters of Rotterdam made in 1698 and 1699 when Rabus may have felt in need of municipal protection and support in his continuing struggle against clerical censorship. Moreover if, as is also suggested, another purpose served by listing such dedications is to establish Rabus's circle of friends, then it is somewhat unfortunate that his friendship with Jacob Ysbrans, mentioned in one of the dedications, and an apparently longstanding and close friendship with Kornelis van Welsenes, referred to in one of Rabus's poems, should have been omitted[4]. At this level of detail, however, the volume leaves a

3. P.J. Buijnsters, 'Sociologie van de Spectator', *Spiegel der Letteren* (Antwerp, 1973) I, 12-13.
4. The reference to Van Welsenes is to be found in the British Museum's copy of Rabus 'Gedichten', to which work reference is made in the bibliography of Rabus's works added as an appendix to the article by Pieter Rietbergen. The poem is entitled, *Bruiloft-Zang voor den Heere Mr. Kornelius van Welsenes en Jonkvrouwe Katharine Deinoot*. The British Museum incidentally has a set of *De Boekzaal van Europe*, as has the University Library, Cambridge. See *Select List of Periodicals and Series in the Field of Dutch Language, Literature, Culture and History and Allied Subjects held by University and other Libraries in the United Kingdom* (Compiled by P.F. Vincent, Bedford College, University of London, List no. I, September 1974, a typed list) 5.

lot to be desired. To be told on p. 404, f. 17, that nothing has been discovered about Edward Browne to add to Rabus's description of him as a doctor and royal physician is a little odd in view of the fact that there is an entry on him in the *Dictionary of National Biography*, VII (1886) 42-43, and that the author of the article in question twice consults the *DNB*.

Still even Homer nods, and occasional lapses of concentration in matters of minor detail are unavoidable and are not of much consequence. The identification of a host of minor historical figures and the clarification of contemporary allusions must always present such great and sometimes intractable problems that it is not surprising to be confronted in this volume with loose ends and crossed wires. More serious, more surprising, and less easily excused, however, in a work which proclaims itself to be the fruit of intensive co-operation, are the many instances of overlapping, indeed of repetition, in background material, in detail, and in quotations both in the text and in footnotes; above all there is a quite inadequate degree of cross-referencing, which, in any collection of essays, forms a partial substitute for the organic unity to be found, or to be expected, in the work of a single scholar. In short, for all its undoubted value in gathering information, in clearing the ground, and in signposting avenues for further enquiry, this book could have been shorter, and could have been better, even within its existing methodological framework. It is to be hoped that in its forthcoming project on Henri Basnage de Beauval the 'Instituut voor intellectuele betrekkingen' will give more attention to the need to cut verbal fat and to ways of achieving a more integrated and more easily used piece of scholarship. A fuller introduction drawing attention to points of intersection and differing emphases between contributors would help, though perhaps radical improvements are not to be achieved within the existing format.

G.C Gibbs

R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, IV, *De kerk der hervorming in de achttiende eeuw: de grote crisis* (Baarn: Ten Have, 1974, 368 blz., geïll., *f* 35, -).

Met vaste gang vervolgt dr. Evenhuis zijn geschiedenis van hervormd Amsterdam. Hij streeft naar afronding in 1978 bij het vierde eeuwgetij van de Alteratie. Nam hij in het voorafgaande ongeveer een halve eeuw per deel, ditmaal heeft hij de gehele achttiende eeuw behandeld. Dat lijkt me pure winst: de mogelijkheid om het werk ooit te voltooien wordt zo verdubbeld, maar bovendien moest hij nu de verleiding weerstaan om uitweidingen te geven over allerlei niet-Amsterdamse ontwikkelingen. De concentratie op Amsterdam is veel sterker. Met het geestelijk klimaat van deze, veelal door theologen haastig gepasseerde, eeuw was de auteur al sinds zijn promotie over de piëtist Bengel in 1931 vertrouwd. Zijn bedoeling bleef dezelfde en hij verantwoordt die nogmaals aan het begin: een populair-wetenschappelijk beeld geven van een stad en een geloofsgemeenschap die hem zeer ter harte gaan. In bevattelijke verteltrant rangschikt hij gegevens uit de literatuur, die voor geen andere plaats zo overvloedig is als juist voor Amsterdam, tussen wat hij uit het kerkeraadsarchief

heeft opgediept. In het bijzonder heeft hij voor dit deel de spectatoriale geschriften doorgenomen.

Na de sfeer van de eeuw globaal te hebben weergegeven, vooral zoals tijdgenoten die zagen, stelt hij de kerkeraad, de predikanten en de diakenen in aparte hoofdstukken aan de orde: hoe de kerkeraad de tucht hanteerde, hoeveel werk de dominees van hun preek maakten, hoe de diakonale taak naast zorg voor armen, wezen en oudelieden ook het

onderwijs omvatte. Geestelijke stromingen als piëtisme en verlichting behandelt de auteur hierna, terwijl hij de niet-hervormden in een hoofdstuk over de tolerantie bespreekt. Neemt hij in al deze onderdelen telkens voorbeelden uit de gehele eeuw, de politieke ontwikkelingen maken het noodzakelijk om daaraan in de laatste twee hoofdstukken aandacht te schenken: het stuk over 'patriotten en prinsgezinden' begint hij met de breuk onder Willem IV, en 'het einde van de bevoorrechte kerk' is tegelijk de aanvang van de Bataafse tijd, die verder in een volgend deel zal worden behandeld. Hier en daar geeft de schrijver een korte theologische toelichting of laat hij zien hoe actueel bepaalde kwesties zijn. Hij heeft overvloed van stof maar staat er boven, zodat het boek bijzonder leesbaar is gebleven.

Er staan wat kleine verschrijvingen of drukfouten in: Voltaire verdedigde niet Galas maar Calas (243 en reg.), de patriotse dominee Bosveld heette niet Johannes maar Paulus (328 reg.), de breuk in de lutherse gemeente kondigde zich misschien wel aan in 1788 maar voltrok zich in 1791 (271). Te vriendelijk beoordeelt de auteur de praktijk van de tolerantie (238): graag zou ik de protestantse protesten kennen tegen het opleggen van recognities aan de rooms-katholieken. En nu die groep toch ter sprake komt: bij de term 'oud-katholieken' had ergens de waarschuwing moeten staan dat deze anachronistisch is (67, 260 vlg.) want dat zij wilden zijn en blijven 'roomsch-catholijken van de oud-bisschoppelijke clerezij van Utrecht'. Het zou dan nog beter zijn geweest om te spreken van 'oud-bisschoppelijken'.

Wanneer zoveel materiaal wordt aangeboden, is het onheus om nog meer te eisen. Toch houd ik enkele vragen. In de achttiende eeuw vernemen we dat de praktijk opkomt dat gemeenteleden niet aan het avondmaal deelnemen, en dat niet uit onverschilligheid maar uit overgrote schroom. Is er iets bekend over de aantallen avondmaalsgangers en vertonen die een bepaalde lijn? Ongeveer voor dezelfde periode toonden destijds Mentink en Van der Woude in de tweede stad van het land aan dat bij de gereformeerden (Evenhuis zou hen hervormden blijven noemen, ook voor 1795!) de gewoonte om zeer spoedig de doop te bedienen plaats maakte voor een wachttijd van een week of drie. Was dat ook zo in Amsterdam? Zou daarover uit catechismuspreken iets op te diepen zijn? De schrijver memoreert graag dat de hervormde gemeente 'de meerderheid van de bevolking omvatte' (335 vlg.), en geeft als zielental 94.229, blijkbaar uit 1797 (340). Bij de volkstelling van 1809, waaraan we dank zij J.A. de Kok landelijk houvast hebben, was die meerderheid te Amsterdam miniem: nog geen 51 procent. En als die gemeente dan ook nog politiek verdeeld was, moest dan de stadsoverheid doen alsof heel Amsterdam gereformeerd en prinsgezind was? Zijn er gegevens uit de hier besproken eeuw over groei, stilstand of teruggang van de bevolking en geven de doopboeken daarover enige aanwijzing?

Op zijn beurt wijst de auteur thema's aan die nader onderzocht dienen te worden, zoals de godsdienstige achtergrond van de doelisten (283 vlg.). Hij kon wel eens gelijk hebben in zijn vermoeden dat deze groep veel gereformeerder was dan men tot nu toe aannam. De uitgever doet daar evenals in deel III een bibliografisch raadseltje bij door op het titelblad geen plaats van uitgave te noemen. Graag zouden we ook worden ingelicht over de herkomst van de illustraties. Die over het diakonale werk (209, 224) lijken mij uit het begin van de volgende eeuw. De gebefte en gemantelde figuur is blijkens het papier in zijn hand zeer waarschijnlijk geen dominee maar een doodbidder (32).

Steen voor steen zien we sinds 1965 het monument verrijzen dat dr. Evenhuis voor zijn stad wil bouwen. In de vier verschenen delen heeft hij nu al een respectabele eenmans-

prestatie geleverd. Geen andere gemeente in ons land heeft in onze eeuw zo'n grote historische dienst ontvangen.

O.J. de Jong

F.C. Spits, *De metamorfose van de oorlog in de 18e en 19e eeuw. Tien historische studies over oorlog, strategie en legervorming* (Polemologische studiën XIII; Assen: Van Gorcum & Comp., 1971, x + 231 blz.).

In de inleiding op deze bundel legt de auteur, thans bijzonder hoogleraar in de krijgsgeschiedenis te Utrecht, het verschil uit tussen de traditionele krijgsgeschiedenis en de cultuurgeschiedenis van de oorlog. Eerstgenoemde discipline richt zich voornamelijk op de technisch-militaire aspecten van de oorlog, zoals militair-strategisch oorlogsbeleid, taktiek en logistiek en wordt veelal beoefend door historisch ongeschoolde beroepsmilitairen, die gemakkelijk tot beunhazerij en dilettantisme vervallen.

De cultuurgeschiedenis van de oorlog daarentegen heeft een veel breder onderzoekterrein. Deze gaat uit van de oorlog als maatschappelijk verschijnsel en richt zich vooral op de vorm, waarin in verband met de structuur van de samenleving, de gewapende conflicten zich hebben voltrokken. Naarmate de oorlog in de loop van de eeuwen een totaler karakter krijgt, wordt ook het kader van de krijgsgeschiedenis ruimer. Naast militairtechnische gaat het ook politieke, economische en psychologische aspecten omvatten. Dit boek, dat te Groningen als proefschrift werd verdedigd, is in Nederland de eerste studie op het gebied van de krijgsgeschiedenis in ruime zin.

De metamorfose van de oorlog bevat een tiental zelfstandige studies, waarvan enkele al eer der gepubliceerd, over de veranderingen in de oorlog en in het denken over de oorlog in de achttiende en negentiende eeuw. Spits neemt het in 1832 posthuum verschenen werk van Carl von Clausewitz, *Vom Kriege*, als uitgangspunt. Al na korte tijd kreeg dit boek vooral in Duitsland zoveel gezag, dat elke uiteenzetting over een militair thema op dit werk geënt diende te zijn om serieus genomen te worden. Het gevolg was dat de militaire exegeten citaten uit hun verband rukten, tendentieuze interpretaties ten beste gaven en zelfs tekstvervalsingen pleegden om de grote theoreticus maar op hun hand te houden. Dit werd hun bovendien gemakkelijk gemaakt omdat Von Clausewitz' manuscript is uitgegeven zonder dat de auteur er de laatste hand aan kon leggen, zodat het boek een aantal niet op elkaar afgestemde uitspraken bevat. In tegenstelling tot andere auteurs baseert Spits zich op de oorspronkelijke uitgave van *Vom Kriege* en plaatst dit werk tegen de achtergrond van de revolutionaire veranderingen in het denken over de oorlog waarmee Von C. zelf werd geconfronteerd gedurende zijn loopbaan als Pruisisch officier tussen 1792 en 1831.

Von C.'s gedachtenwereld draagt duidelijk het stempel van de Duitse filosofie uit het begin van de negentiende eeuw. In zijn boek is daarvan de weerslag te vinden. Zo is er afwisselend sprake van de idee en de werkelijkheid van de oorlog. Het is niet verwonderlijk dat deze abstracties een deel van de lezers en adepten van Von C. soms is ontgaan, waardoor zij er toe kwamen de absolute oorlog (door Von C.

bedoeld als het ideële, zuivere oorlogsbegrip) op te vatten als de absolute oorlog als concreet gebeuren. Door deze interpretatie werd het mogelijk het kernstuk van Von C.'s betoog, de door politieke desiderata beperkte oorlog, op losse schroeven te zetten.

Na een hoofdstuk over de instrumentele (politieke) en existentiële (nationale) oorlog (de dualiteit bij Von C.) gaat Spits de oorlog zoals deze er in de theorie van Von C. uitziet, vergelijken met de werkelijkheid van de negentiende eeuw. In de voorgaande eeuw had de

oorlog nog een agonaal karakter, het was een spel, waarvan de regels in het Europese cultuurgebied internationaal aanvaard waren. Het leger fungeerde als middel om macht te demonstreren, om af te schrikken of om af te dwingen. Het werd maar met een zeer beperkte opdracht ingezet zodat de diplomatie het conflict kon blijven beheersen. Tijdens de Napoleontische oorlogen verschijnen de massale Franse conscriptielegers op de slagvelden en verandert de oorlog ingrijpend van karakter. De rococo-strategie met haar ludieke elementen moet plaats maken voor de empire-stijl van Napoleon. Deze is er niet alleen op uit de overwinning te behalen, hij wil ook de vijand vernietigen. De oorlog wordt absoluut. Na de opkomst van het nationalisme in de negentiende eeuw blijft de oorlog ook niet meer beperkt tot de kabinetten en legers, maar strekt zich uit tot de gehele natie. Het gaat dan ook niet meer om de vernietiging van het leger van de tegenstander, maar om het breken van de verzetswil van de vijandelijke natie. Tegelijkertijd verliest ook de politiek de greep op de oorlog. De oorlog is geen instrument meer, zoals Von C. het omschreef 'Fortsetzung der Politik mit Einmischung anderer Mittel', maar een zelfstandige grootheid die een eigen leven gaat leiden. Tenslotte beschouwen militairen in Duitsland inmenging van de politiek in het krijgsbeleid als corruptie van de strategie. De volgende faze wordt bereikt na deelneming van de VS aan WO I en na de oktoberrevolutie: dan kan van totale oorlog gesproken worden. Aan de elementen massaliteit van mensen en materiaal, die er al eerder waren geweest, wordt nu een ideologische dimensie toegevoegd. De oorlog heeft niet meer een concreet object zoals gebied of invloed tot inzet, maar abstracties zoals vrijheid, gerechtigheid, vrede.

Onder de titel 'Ideologie en grondwet' wijdt de auteur een hoofdstuk aan de organisatie van de Nederlandse landstrijdkrachten in de negentiende eeuw. De grondwet van 1815 bepaalde dat er een leger (bestaande uit beroepssoldaten) en een militie (bestaande uit dienstplichtigen) zouden zijn. Tevens was er een schutterij, maar deze had een strikt lokale taak. Over het leger beschikte de koning, terwijl het gebruik van de militie door de grondwet was geregeld. Door de lage bezoldiging en de aversie tegen het kazerneleven was de animo voor dienstneming zo gering, dat het leger ver beneden de sterkte raakte. In strijd met de grondwet werden nu geleidelijk leger en militie samengevoegd.

In het grondwetsontwerp van de commissie-Thorbecke uit 1848 was alleen sprake van een militie, zonder nadere precisering. Dit artikel werd weliswaar geschrapt, maar toch vormde het de inleiding tot een jarenlange discussie tussen de liberalen die aan de 'gewapende burger' de voorkeur gaven en de gematigde en conservatieve elementen die een beroepsleger prefereerden. Vooral door zijn heldere terminologie is het de auteur gelukt niet alleen een voortreffelijk overzicht te geven van deze verwarrende discussie, maar ook inzicht te verschaffen in de ideologische motieven die daarbij in het geding waren en waarvan tot dusver weinig bekend was.

Spits heeft zich in dit opstel beperkt tot de ideologische factoren en men kan zich afvragen of bij de legervorming toch ook niet nog andere elementen een rol hebben gespeeld. Zou bijvoorbeeld de plaats van Nederland in Europa gedurende de verschillende tijdvakken niet van betekenis zijn geweest bij de bepaling van taak en opbouw van strijdkrachten? In 1815 fungeerde Nederland als voormuur tegen Frankrijk, in de jaren twintig voerde het een zelfbewuste zelfstandigheidspolitiek en in het midden van de eeuw voelde het zich als kleine natie bedreigd in de wereld waarin alleen grote staten schenen te overleven. Heeft het op oorlogssterkte houden

van de strijdkrachten in de jaren 1830-1839 geen invloed gehad op de discussie? In een ruimer kader zou ook de marine, die aan geheel andere sentimenten appelleerde dan het leger, niet onvermeld mogen blijven. De functie van de marine hing ten nauwste samen met de betekenis van het koloniale imperium voor

Nederland. Tenslotte: zou de voorkeur van de liberalen voor de militie niet mee bepaald zijn door de persoon van Willem III, die gemakkelijker misbruik zou kunnen maken van een beroeps- dan van een militieleger?

Wanneer men dit in gepolijst proza geschreven, goed verzorgde boek, dat de recensent al te lang op bespreking heeft laten wachten, uit heeft, dringt zich onwillekeurig de vraag op: zou men deze cultuurgeschiedenis van de oorlog niet met even veel recht een geschiedenis van de grote maatschappelijke veranderingsprocessen en hun weerslag op de oorlog kunnen noemen?

C.B. Wels

W. Verkade, *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot* (Zutphen: De Walburg Pers, 1974, 328 blz., *f* 35, -).

Verkade promoveerde in 1935 op een juridisch proefschrift gewijd aan de staatkundige denkbeelden van Thorbecke, een boek dat als een wezenlijke bijdrage tot het Thorbeckeonderzoek nog altijd grote waarde heeft. Na bijna veertig jaar is de auteur teruggekeerd tot zijn eertijdse onderwerp en heeft hij een studie geschreven waarvan publikatie hem bij zijn afscheid als directeur van de Stichting Culturele Raad van Gelderland in 1970 door het Provinciaal Bestuur werd aangeboden. Het is een soort tweede proefschrift geworden, compleet met samenvatting in het Duits, maar ditmaal beperkt tot Thorbecke als Oost-Nederlander. Een thema dat een afzonderlijke studie zeker verdient: men denke slechts aan de invloed van het Zwolse milieu en aan zijn contacten met de Gelders-Overijsselse aristocratie, culminerende in het dramatische ontslag in 1852 door minister Thorbecke verleend aan zijn jeugdvriend Schimmelpenninck van der Oye als commissaris des konings.

Belangrijk voor de ideologische achtergrond van de liberale voorman is vooral geweest het on- of anti-Hollandse sentiment dat in het oosten van het land leefde, en dat in de patriottenbeweging en in de Bataafse tijd naar voren kwam. Die emancipatiestrijd van de landprovincies tegen het overheersende Hollandse handels- en maritieme belang leefde weer op met de opkomst van het liberalisme, dat lange tijd juist buiten Holland zijn belangrijkste steunpunten vond. Thorbeckes eigen reserves ten aanzien van de Hollandse partij zijn bekend: de wrijvingen met Amsterdam en zijn pleidooi in 1830 vóór het behoud van het Verenigd Koninkrijk spreken duidelijke taal.

Verkade heeft dit thema thans verder uitgewerkt en getracht de verschillende motieven tot één patroon samen te voegen. Steunende op de bestaande literatuur heeft hij een boek van ietwat ongelijke kwaliteit geleverd. De eerste hoofdstukken, die voornamelijk Thorbeckes levensloop tot 1848 behandelen, zijn weinig geslaagd: belangrijke zaken als de invloed der Duitse Romantiek en Thorbeckes professorale bezigheden worden slechts aangestipt en de persoon van de hoofdfiguur komt niet erg uit de verf. De abruptheid in deze hoofdstukken valt des te meer te betreuren waar schrijver in zijn inleiding te kennen geeft zich te richten op een ‘breder publiek’ - waarbij breder toch wel zal betekenen: breder dan de smalle kring van mensen aan wie de feiten reeds bekend zijn. De auteur is duidelijk beter op dreef in de hoofdstukken die Thorbecke als Oost-Nederlander na 1848 schetsen: vooral de

beschrijving van de contacten met bevriende ondernemers in Twente en met Zwolse schippers in hun strijd tegen lokale regentenbelangen leveren een aardig beeld van Thorbeckes praktische werkzaamheid.

Voor wat de eigenlijke these van het boek aangaat lijkt enige behoedzaamheid toch geboden. Uit het feit dat het liberalisme eerder steun ondervond in de landprovincies mag men nog niet afleiden dat ieder die in die oostelijke streken lokaal-patriotse gevoelens be-

leed dus ook liberaal was. Dat geldt zeker ook voor de Gelders-Overijsselse adelskringen, die Verkade wel wat generaliserend als gematigd-progressief aanduidt: het waren niet allen Van der Capellens die zich roerden. Bovenal mag niet over het hoofd worden gezien dat de vriendschap met Schimmelpenninck dateert uit een periode waarin Thorbecke ronduit conservatief was: juist toen, in de jaren twintig, vond hij in de Gelderse edelman een hulpvaardige vriend niet alleen, maar ook een mogelijke geestverwant. Thorbecke rond 1830 te karakteriseren als 'huisideoloog van de Gelders-Overijselse constitutionelen' (99) suggereert daarom ten onrechte dat Thorbecke in die tijd reeds 'liberaal' dacht. In dit verband is het trouwens ook interessant dat Schimmelpenninck onder liberalisme niet veel meer dan een welwillend paternalisme verstond (100). Om tot een sluitend verhaal te komen moet Verkade ook teveel zijn toevlucht nemen tot de veronderstellende wijs: Thorbecke 'zal wel' dit en 'zal wel' dat (103, 287).

Deze kritische kanttekeningen willen overigens geen afbreuk doen aan de waarde van dit boek, dat een aantal nuttige voorbeelden geeft van Thorbecke als praktisch hervormer en als doorbreker van vastgeroeste patriarchale gezagsverhoudingen.

H. van der Hoeven

C. Smits, *De Afscheiding van 1834*, II. *Classis Dordrecht c.a.* (Dordrecht: J.P. van den Tol, 1974, 440 blz., geïll., personenregister).

Na de behandeling van het gebied rond Gorinchem in deel I, dat in 1971 verscheen, geeft de auteur thans de geschiedenis van twintig merendeels westelijker gelegen gemeenten, namelijk Dordrecht en Schoonhoven, op IJsselmonde, in de Hoeksche en in de Alblasserwaard en in de Vijfherenlanden. Materiaal dat hij nog vond over de in het vorige deel genoemde plaatsen nam hij op in de inleidende hoofdstukken van dit nieuwe boek. Het is wat anders opgebouwd. In deel I stond Gorinchem centraal met als voornaamste figuur H.P. Scholte. Ditmaal werd het meer een verhaal over afzonderlijke gemeenten. Met grote ijver is allerlei uit de plaatselijke geschiedenissen nagespoord en gecopieerd. Belangstellenden in familierelaties zullen zeker waarderen, dat veel naamlijsten van gemeenteleden en sympathiserenden zijn opgenomen en het register goed de weg wijst. Wel werd het boek erg opsommend. Chronologisch is er geen verband.

Opvallend is dat volstrekt niet alle groepen die door de Afscheiding van 1834 zijn ontstaan, zich in een landelijk verband wilden voegen. Een aantal had daartegen leerstellige of organisatorische bezwaren. Vooral het aanvragen van overheidserkenning wezen zij af. Daarom gingen zij zich 'gemeenten onder het kruis' noemen, net zoals de vervolgde schuilkerken uit de periode voor 1572. Wel hebben de meeste van hen zich in 1869 met de afgescheidenen verenigd, zodat de Christelijke Gereformeerde Kerk ontstond, maar er bleven toch 'Kruisgemeenten' zelfstandig, vaak door de invloed van een predikant of van een ouderling. De schrijver volgt hun historie tot 1869, maar gemeenten van dat type zijn er in deze streek tot op de huidige dag.

Vooral in de eerste decennia hebben de afgescheiden groepen getobd met ongevormde voorgangers. Een akademisch opgeleid man als Scholte moest zich aan

hun instruering wijden, maar lang niet altijd had dat veel resultaat. In tweeërlei opzicht is zijn invloed van betekenis geweest. Hem was weinig gelegen aan de ‘Dordtse kerkorde’ van 1619, terwijl andere leiders van de Afscheiding zich daaraan wel wilden gaan houden. Dat bewerkstelligde een zeker isolement ten opzichte van de rest van het land en leidde vaak tot wrijving als een elders gevormd predikant in een van de hier beschrevene werd beroepen. Belangrijker is nog Scholte's keus bij de emigratie. Toen deze in 1846 op gang kwam naar de

Verenigde Staten, zochten de meeste afgescheidenen een toekomst in Michigan, maar Scholte ging naar Iowa. De gemeenteleden uit het rivierengebied volgden hem in die beslissing zoals ook menige door hem opgeleide voorganger deed. Te Leerdam moet de gemeente door deze emigratie tot op de helft zijn verminderd, te Spijk bij Gorinchem is zelfs de afgescheiden groep haast in haar geheel vertrokken. De auteur is hun wegen nagegaan en heeft hun nakomelingen bezocht. Hij geeft ons een denkbeeld van de omvang van deze uittocht.

Evenals in het eerste deel toont de auteur hoezeer hij zich geestelijk aan de afgescheidenen verwant voelt. Nergens verbergt hij dat oordeel en soms deelt hij wat onverhoeds blaam of lof uit. Als hij toekomt aan een volgend deel, wil hij misschien de onjuistheid op bladzijde 11 corrigeren die daar nogal programmatisch staat. Hij schrijft daar aangaande de belofte van aanstaande hervormde predikanten na 1816, dat het oude ondertekeningsformulier niet langer werd gehanteerd. Maar de zinsneden die hij citeert over ‘de leer welke overeenkomstig Gods heilig Woord in de aangenomen Formulieren... is vervat’ zijn juist uit het nieuwe formulier! En als hij dan vervolgt: ‘In plaats daarvan moest men verklaren, dat men de... Formulieren... aanvaardde, voor zover zij met Gods Woord overeenstemden’, geeft hij een interpretatie van dat woord ‘overeenkomstig’ maar niet wat men ‘moest’ verklaren. Met een goed geweten lazen en lezen anderen in plaats van zijn vetgedrukt ‘voor zover’ het woordje ‘omdat’. En trouwens: hadden ooit de strakkere formuleringen van voor 1816 verhinderd dat er verscheidenheid van leer ontstond? Op de rug van zo'n volgend deel mag wel een nummer staan: het is lastig dat dit nieuwe boek precies als deel I is gestempeld. En tenslotte: men maakt iedere Schot boos als men Ebenezer Erskine een ‘Engelse’ theoloog noemt (180). Hij wordt in vertaling nog steeds gelezen door de geestelijke nakomelingen van de Kruisgemeenten.

O.J. de Jong

M. de Vroede, e.a., *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw*, I, *De Periodieken 1817-1878* (Gent/Leuven, 1973); II, *De Periodieken 1878-1895* (Gent/Leuven, 1974).

De reeks, waarvan de twee hier te bespreken delen de eerste zijn, wil het zichtbare product zijn van een project, dat ‘de bedoeling heeft het historisch-pedagogisch onderzoek te stimuleren door de belangrijkste reeksen bronnen te inventariseren en aldus algemeen bruikbaar te maken’ (I, 12). In de inleiding van het eerste deel wijst De Vroede weer eens erop, hoe schamel de geschiedschrijving van opvoeding en onderwijs nog steeds ervoor staat. Hij heeft het hier over België, maar zonder twijfel is deze opmerking nog meer van toepassing op Nederland.

De moderne opvoedingswetenschap kent verschillende differentiaties als bijvoorbeeld de orthopedagogiek, de onderwijskunde en de sociale pedagogiek. De belangstelling voor deze sterk praktisch georienteerde wetenschappen stijgt nog steeds. Juist door de directe relatie tot de praktijk die deze vakken hebben, lijkt het soms erop of zij de traditioneel belangrijkste tak van de pedagogiek de wijsgerige en theoretische pedagogiek wat buiten spel zetten. Nauw met de theoretische

pedagogiek verbonden is de historische pedagogiek. Dit vak probeert pedagogische verschijnselen te beschrijven in hun historische wording. Zolang er pedagogiek of opvoedkunde bestaat is er historische pedagogiek geweest. De jeugd van het vak is dus maar betrekkelijk. Toch is met name wat België en Nederland betreft de oogst aan werken van enige wetenschappelijke kwaliteit gering. In 1950 werd dat voor België nog eens vastgesteld door de Gentse hoogleraar Plancke in zijn: *De historische peda-*

gogiek van België. Overzicht en bibliografie (Antwerpen, 1950). Historici lieten zich nauwelijks in met de geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Pedagogen hadden het te druk met de problemen van vandaag. Van twee kanten op zijn best welwillend gadegeslagen maar nauwelijks geholpen moesten de historisch-pedagogen het zelf maar zien te klaren.

De Belgen en met name de historisch pedagogen van de universiteiten van Gent en Leuven hebben sinds 1950 ernst gemaakt met de ontwikkeling van de historische pedagogiek. Aansluiting bij internationale ontwikkelingen werd onder meer gezocht in het sindsdien te Gent verschijnende tijdschrift *Paedagogica Historica* (ed. Plancke). Van fundamentele betekenis zou zijn de vooral ook in Leuven gedemonstreerde afkeer van het maar door blijven theoretiseren op grond van veelal verouderde en vele malen uitgekouwde literatuur. Een exempel van hoe het zou kunnen en moeten was het in 1970 verschenen werk van De Vroede, *Van schoolmeester tot onderwijzer. De opleiding van leerkrachten in België en Luxemburg van het eind van de 18de eeuw tot omstreeks 1842*. Dit werk berust voor een groot deel op bronnenstudie. Zonder getheoretiseer maakt het duidelijk, dat wil de historische pedagogiek bestaan zij terug moet naar de bronnen. Op grond van dit inzicht kwamen Leuven en Gent tot bovengenoemd project. 'De gedachten zijn daarbij uitgegaan naar repertoria van de pedagogische periodieken, van de officiele publikaties en van de literaire bronnen inzake onderwijs en opvoeding, van de leerboeken en van de methodologische handleidingen'. Men kon aan het werk gaan door een subsidie van het 'Fonds voor collectief Fundamenteel Onderzoek'. Daarmee konden enkele medewerkers worden aangetrokken. De Vroede nam de leiding van het project op zich.

De eerste bronnen die gekozen werden om geinventariseerd te worden en bewerkt, waren de periodieken. De Vroede maakt er nauwelijks een woord aan vuil waarom juist deze eerst werden genomen: 'Dat zij voor de kennis van de evolutie van opvoeding en onderwijs ongemeen belangrijk zijn, ligt voor de hand'. Men kan dit met hem eens zijn, maar zou dan toch enige opmerking verwachten over het feit, dat men door de keuze van juist deze bronnen met name de aandacht richt op de geschiedenis van het onderwijs. Met die bronnen werd nogal wat gedaan. De twee delen pretenderen namelijk meer te zijn dan een

> analytische bibliografie die zich tot het opgeven van auteursnamen en titels beperkt. Het is ook meer dan een repertorium zoals de persrepertoria van het Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, waarin aan karakter van de geidentificeerde bladen weinig of geen aandacht wordt besteed. Veeleer gaat het om een introductie in de ontwikkeling van het pedagogisch leven in België: de problemen van onderwijsbeleid en schoolorganisatie, de schoolpolitiek, de veranderingen op gebied van didactiek en methodiek, de nieuwe pedagogische opvattingen, de organisatie van het leraren- en onderwijzerscorps, de activiteit van onderwijsverenigingen, de inspectie, de opvattingen van beroepsopvoeders en hun streven naar verbetering èn van het onderwijs èn van hun levensomstandigheden, de ontluiking van het volksontwikkelingswerk, de aanvang van het schriftelijk onderwijs, e.a. (I, 19).

De inhoud van de twee banden is als volgt samengesteld. De eerste belangrijkste rubriek is voor beide delen een inleiding van ongeveer vijftig bladzijden. Daarin wordt de werkwijze uiteengezet. Besproken wordt ondermeer welke tijdschriften wel en welke niet zijn opgenomen. Vervolgens worden de tijdschriften per groep besproken. Zij zijn namelijk in deze inleiding geordend naar dat deel van het onderwijs waarvoor zij bestemd waren. Het resultaat is dat men na lezing van de inleidingen al een goede indruk heeft van wat er in België in de betreffende perioden gedacht en geschreven werd over allerlei vormen van

onderwijs en van de voornaamste ontwikkelingen die zich daarin voordeden. Beide inleidingen zijn voorzien van een aantal tabellen. In een grote overzichtstabel ziet men onmiddellijk welke pedagogische tijdschriften in betreffende perioden zijn verschenen en hoelang zij hebben bestaan. In volgende tabellen wordt ditzelfde per onderwijsvorm voorgesteld. Alleen in de tabel varia vindt men iets, en dan nog heel weinig, over bijvoorbeeld vrouwenopvoeding en gezinsopvoeding. Het zal niemand verbazen dat de meeste tijdschriften verschenen zijn op het gebied van het lager onderwijs.

Het grootste en voornaamste deel van beide banden bestaat uit de bespreking van alle gevonden tijdschriften in chronologische volgorde. De bespreking strekt zich uit over de gehele periode waarin het tijdschrift verschenen is. Dat betekent, dat de jaartallen aangegeven in de titels van beide delen alleen slaan op de aanvangsjaren van betreffende tijdschriften. Sommige hebben langer doorgelopen. Enkele bestaan nog. De bespreking volgt ze tot het eind. In de bespreking worden eerst een aantal uiterlijke kenmerken gegeven als vindplaatsen, formaat, data van verschijning, prijs en zo meer. Alle medewerkers van ieder tijdschrift worden in alfabetische volgorde vermeld. In het eerste deel is geprobeerd om zoveel mogelijk bijzonderheden bijeen te brengen over iedere medewerker. In het tweede deel is hiervan afgezien. Het kostte teveel tijd en leverde te weinig op. Belangrijkst deel van de bespreking van de tijdschriften is hun ‘karakterisering’. In soms enkele alinea's, soms, als het tijdschrift belangrijk gevonden werd, vele pagina's wordt beschreven met welk doel een tijdschrift werd uitgegeven, hoe dat doel werd nagestreefd, welke onderwerpen vooral aan de orde kwamen, hoe ze behandeld werden en welke politieke en wetenschappelijke voorkeuren auteurs en redacties hadden. Men kan zo interessante veranderingen waarnemen in het denken over opvoeding en onderwijs. Men ziet welke invloeden daarop hebben ingewerkt. Hoewel de delen van deze reeks duidelijk niet geschreven werden om aan één stuk uit te lezen, zijn de karakteriseringen vaak zo geschreven, dat zij boeiende lectuur vormen voor iemand die enige interesse heeft voor de besproken onderwerpen.

Beide delen worden afgesloten met zeer uitvoerige registers. Die zijn daarom zo belangrijk, omdat men op die wijze niet alleen al degenen die in de tijdschriften een rol gespeeld hebben in het pedagogisch leven van België snel kan terugvinden, maar ook zijn weg weet te vinden als men in bepaalde thema's geinteresseerd is. Welke trefwoorden al dan niet in het zaakregister voorkomen hangt uiteraard nauw samen met de inhoud van de karakterisering. Juist daarom is het wellicht goed bij beiden een kritische vraag te stellen. Nergens wordt verantwoord volgens welke systematiek de karakteriseringen zijn geschreven. In de inleiding van deel I staat slechts: ‘Onder dit hoofd is het erom te doen, het karakter van ieder blad in zijn essentiële trekken toe te lichten, een overzicht te geven van zijn inhoud en tendens, alsmede van de eventuele ontwikkelingslijnen’. Nu kan men de ‘essentiële trekken’ terug menen te vinden in bijvoorbeeld de doelstelling die de redactie zich zelf stelt, ook bij de tendens en de ontwikkelingslijnen kan men zich nog iets voorstellen, maar hoe moet men zich een overzicht van de inhoud voorstellen als het gaat over tijdschriften die soms vele jaren bestaan hebben. Er moet dan toch iets zijn op grond waarvan men iets wel of niet vermeldt. Men zou zoiets kunnen vinden door bij voorbaat vast te stellen wat men zoekt. De vraag is of men door niet systematisch aan te geven waarnaar men op zoek is, een zekere niet controleerbare willekeur in zijn selectie van data brengt.

Dit heeft bijvoorbeeld tot gevolg, dat het zaakregister een nogal chaotische en willekeurige indruk maakt. In het zaakregister van beide delen vindt men bijvoorbeeld zowel het trefwoord ‘actief onderwijs’ als ‘zelfwerkzaamheid’. De relatie tussen deze twee begrippen mag degene die het werk raadpleegt zelf leggen, hij moet daarbij er wel op bedacht zijn dat een mededeling

over een streven om de persoonlijke activiteit van de leerlingen te bevorderen (II, 233) te vinden is onder 'zelfwerkzaamheid'. Men zou willen dat men iets meer vond over de vraag of het onderzoeksteam zich van dit dilemma bewust geweest is.

Concluderend mag men stellen, dat met de verschijning van deze twee omvangrijke banden een mijlpaal is bereikt in de beoefening van de historische pedagogiek in België. Het is te hopen dat dit werk spoedig een Nederlandse pendant krijgt. Evenzeer te wensen is, dat na dit voorbereidend werk talloze historici in beide landen zich zullen werpen op de geschiedenis van opvoeding en onderwijs.

H.C. de Wolf

G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland 1933-1941* (Utrecht-Antwerpen: Het Spectrum, 1973, 414 blz.).

De houding van allerlei groepen uit ons volk tijdens de jaren van de bezetting is, naar men zich steeds meer realiseert, niet alleen te verklaren uit de toenmalige omstandigheden, maar hangt ten nauwste samen met gedragspatronen uit de jaren dertig en eerder, toen er van een Duitse inval nog geen sprake was. Naar deze voorgeschiedenis van de bezettingstijd is echter nog betrekkelijk weinig onderzoek gedaan. Van Roon heeft nu in een belangwekkend boek het protestantse Nederland als een segment uit de maatschappij van het interbellum gelicht en onderzocht in relatie met hetgeen in Duitsland sedert de 'Machtübernahme' en in het bijzonder bij de protestanten daar plaatsvond. Aan de hand van die relatie worden lijnen zichtbaar die doorlopen tot in de bezettingstijd. Van Roon gaat die lijnen na en sluit zijn boek af in 1941, wanneer de eerste fase van de bezetting haar einde vindt.

De auteur gaat eerst in op de protestantse kerken in Nederland (evenals Van Roon gebruik ik gemakshalve het begrip kerk, dat men bij voorbeeld in het geval van de doopsgezinden eigenlijk niet mag hanteren) en op hun houding tegenover het nationaal-socialisme in het algemeen en zaken als de kerkstrijd in Duitsland, de Jodenvervolging en het vluchtelingenprobleem in het bijzonder. Vervolgens wordt hetzelfde onderzoek gericht op de Nederlandse oecomenische beweging, de protestantse organisaties en de studentenwereld. Van Roon behandelt daarna de contacten met de 'Bekennende Kirche', de hulpverlening aan de vluchtelingen, de bijzondere rol die het Nederlandse grensgebied met Duitsland speelde, de Duitse predikanten in Nederland en de protestantse pers. Alvorens het begin van de tweede wereldoorlog en de eerste fase van de bezettingstijd aan te vatten, onderzoekt Van Roon een aantal thema's die tot discussie bij de Nederlandse protestanten hebben geleid, zoals het nationaal-socialisme als ideologie, kerk en staat, het antisemitisme en het probleem van de geoorloofdheid van de oorlog. De laatste hoofdstukken hebben dan de periode van september 1939 tot mei 1940 en de eerste maanden na de Duitse inval tot onderwerp.

Van Roon heeft zijn doorlichting van het protestantse Nederland gebaseerd op een hoeveelheid materiaal die ontzag afdwingt. Daardoor alleen al heeft zijn werk betekenis als inventaris van de beschikbare stukken en de problemen die zich bij de analyse daarvan voordoen. De auteur heeft zich niet beperkt tot schriftelijk materiaal, maar heeft eveneens gebruik gemaakt van de mogelijkheid met een aantal getuigen

uit de beschreven periode van gedachten te wisselen, zodat ook deze ingang tot het verleden, die helaas alleen bij de nieuwste geschiedenis beschikbaar is, tot zijn studie heeft bijgedragen. De grote hoeveelheid stof die Van Roon verwerkte, heeft er niet toe geleid dat zijn boek een opeenstapeling van gegevens is geworden. Integendeel, men volgt de schrijver geboeid en is met hem be-

trokken bij de vraag naar de ontwikkeling vanuit de jaren dertig tot in de bezettingstijd. Daarbij komen tal van zaken aan de orde die in het licht van Van Roon's vraagstelling nieuwe of scherpere contouren krijgen. Ik noem de vaak nauwe banden met Duitsland, die bij voorbeeld in het geval van Visser 't Hooft zo'n grote rol speelden bij zijn kijk op de ontwikkelingen aldaar. Opvallend zijn ook het denken en de projectie vanuit het eigen verleden, waarbij men er zelfs toe kwam de kerkstrijd in het Derde Rijk te analyseren aan de hand van de Nederlandse afscheiding in de vorige eeuw, om de resultaten vervolgens de Duitse broeders voor te houden. Ook uit Van Roon's studie blijkt weer de angst voor het communisme, die bij voorbeeld bij een man als Diemer, de hoofdredacteur van *De Rotterdammer*, tot verblinding leidde voor de gevaren van het nationaal-socialisme. Men zou nog meer willen lezen over de connecties van protestantse zakenlieden met Duitsland en over de rol van de Oxford-beweging, maar Van Roon opent in ieder geval de weg naar verdere studie. Joden blijken minder gezien te worden als medemensen, dan wel in het licht van hun betekenis voor het Christendom, zodat er van werkelijke solidariteit weinig sprake is. Het vluchtelingenbeleid van de Nederlandse regering vormt een van de trieste dieptepunten in het verhaal, dat ook overigens, behoudens enkele uitzonderingen zoals de hulp aan vluchtelingen door de Quakers, weinig reden geeft tot opgewekte beschouwingen.

Van Roon is persoonlijk zeer bij zijn studie betrokken. Zijn betoog wint erdoor aan kracht, maar verliest soms tegelijkertijd aan helderheid en overzichtelijkheid. De lezer, die minder dan de auteur thuis is in het protestantse kerkelijke woordgebruik, zal een enkele maal moeite hebben met de ‘vertaling’ daarvan. Een wezenlijker bezwaar is het gebruik van namen en begrippen die alleen voor de insider onmiddellijk betekenis zullen hebben en door Van Roon onvoldoende of te laat worden toegelicht. Men leest over Kerk en Vrede (85) zonder nadere uiteenzetting waarover het gaat. De Christelijk Democratische Unie wordt pas op pagina 105 toegelicht, terwijl de afkorting CDU bij voorbeeld al op pagina 49 zonder uitleg wordt gehanteerd. G.H. Slotemaker de Bruïne, de zoon van de minister, wordt pas op pagina 283 aan de lezer voorgesteld, terwijl hij al vele malen op essentiële punten is genoemd. De Nederlandse lezer die niet vertrouwd is met de Duitse kerkelijke situatie in de jaren dertig, zal echter vooral moeite hebben met het ontbreken van een inleiding over dat onderwerp. Terwijl Van Roon de Nederlandse protestantse kerken en organisaties over het algemeen helder in het licht stelt en hun betekenis binnen het protestantisme aangeeft, wordt de lezer weldra met begrippen en namen geconfronteerd als Barmen, de Duitse rijksbisschop Müller, de overigens zo befaamde Niemöller, maar ook veel minder bekend geworden persoonlijkheden als Bodelschwingh en Thoms, zonder een goede kijk te krijgen op hun plaats en betekenis. Het sterkst geldt dit bezwaar de figuur van Karl Barth, wiens rol in de kerkstrijd pas op pagina 229 enigermate systematisch wordt behandeld. Merkwaardig genoeg nam Van Roon wel de moeite citaten voor zover nodig in het Nederlands te vertalen, waaruit blijkt dat hij zich de behoeften van zijn lezerskring juist op zo'n ondergeschikt punt wat al te sterk heeft aangetrokken.

De genoemde gebreken van voornamelijk compositorische aard worden voor iedereen die de moeite wil nemen de studie niet alleen door te zien, maar ook met enig heen en weer bladeren (en naslagwerk elders) op zich te laten inwerken, ruimschoots gecompenseerd door de grote hoeveelheid nieuw materiaal die Van Roon bij zijn analyse van protestants Nederland aan weerszijden van 10 mei 1940 heeft weten te verwerken. Terecht heeft de auteur daarbij het accent gelegd op de

voorgeschiedenis. Men zou wensen, dat zijn boek spoedig gevolgd wordt door dergelijke studies van andere segmenten van de Nederlandse maatschappij uit de jaren dertig.

R.L. Schuursma

Kroniek

Algemeen

Kleine oorzaken, *grote gevolgen* is de titel van de interessante rede door dr. J.J. Woltjer op 21 november 1975 gehouden bij de aanvaarding van het lectoraat in de vaderlandse geschiedenis van de zestiende en zeventiende eeuw aan de Leidse universiteit. In deze rede, gewijd aan de problematiek van de opstand en de scheuring van de Nederlanden, heeft Woltjer vooral een paar centrale thesen van zijn belangrijke dissertatie over *Friesland in Hervormingstijd* (Leiden, 1962) nader toegelicht en uitgewerkt. Ook nu weer vestigt hij de aandacht op het inderdaad uiterst belangrijke fenomeen van de kerkelijke middengroeperingen, die onder de druk der omstandigheden of naar 'links' gestuwd werden (in calvinistische richting) of naar 'rechts' (in de richting van het Trentiaanse katholicisme).

Voorts wijst hij op het ook in de dissertatie reeds aangeduide 'tempoverschil' tussen Noord en Zuid. Tijdens de crisis van de jaren zestig had er in het meer ontwikkelde Zuiden (in tegenstelling tot de situatie in het meer traditionele Noorden) reeds een scheiding der geesten plaats gevonden: de tegenstellingen tussen 'links' en 'rechts' hadden er zich verhard. Die verschillen in de jaren zestig hadden volgens Woltjer ook een belangrijke invloed op het gebeuren in 1572. In het Zuiden, 'waar het in 1566 zeer onrustig was geweest, waar ernstige ongeregeldheden hadden plaats gehad, was er een sterke weerzin tegen nieuwe experimenten met concessies aan protestanten en nog meer tegen samenwerking met protestanten, hoezeer men Alva's bestuur ook verafschuwde'. In het Noorden daarentegen, waar het in 1566 betrekkelijk rustig was gebleven, 'waren de bezwaren tegen samenwerking met protestanten geringer'.

Ten aanzien van het Zuiden lijkt mij deze these zonder meer juist. Op het stuk van het Noorden heb ik toch wel enkele twijfels ten aanzien van deze voorstelling van zaken. Aanvankelijk, vlak na de verovering van Den Briel, valt er ook hier, met name in de kring der Hollandse stedelijke regeerders, bitter weinig te bespeuren van enige geneigdheid tot samenwerking met de protestantse geuzen. Eind april 1572, toen Den Briel genomen en de opstand in Zeeland al in volle gang was, consenteerden de Staten van Holland tot een fikse lening 'om de piraten te verdrijven', en stadhouder Bossu, 'de moordenaar van Rotterdam', bedachten zij met een rijk geschenk. En wat betreft de geneigdheid tot samenwerking met protestanten in de volgende maanden, dient die niet eerder als secundaire dan als primaire factor te worden beschouwd? Die geneigdheid had zeker te maken met de successen van de geuzen, die in verband kunnen worden gebracht met de in vergelijking met het Zuiden zo veel gunstiger geografisch-strategische situatie in Holland en Zeeland (door Geyl terecht zozeer beklemtoond). Voorts werd die in hoge mate bepaald door omstandigheden van het ogenblik: de aanwezigheid van de geduchte Alva en zijn leger in het Zuiden en de grote werkloosheid vooral onder het bootsvolk in veel Hollandse en Zeeuwse steden.

Vooral ook met het oog op de ontwikkeling na de Pacificatie van Gent dient mijns inziens echter bovenal de nadruk te worden gelegd op een essentieel verschil in economische en sociale structuur met alle gevolgen van dien tussen het Zuiden en met name Holland, aan welk gewest het behoud van het Noorden voor de zaak van de opstand vooral te danken is geweest. Het stedenland Holland, in economisch opzicht vooral gericht op zeehandel en visserij, was uit sociaal oogpunt heel wat homogener dan Brabant en Vlaanderen en daardoor veel minder bloot gesteld aan tweedracht en burgeroorlog. In veel industriesteden van het Zuiden waren de klassentegenstellingen, naar het schijnt, dan ook veel meer geprononceerd dan in de Hollandse en Zeeuwse handelssteden. Parma's latere successen in het Zuiden kunnen mede worden verklaard door de felle tegenstelling (men mag wel spreken van een klassen-tegenstelling) tussen de (hoofdzakelijk) Waalse adel en de gildendemocratie in Gent en andere steden. (Vgl. ook *BMGN*, LXXXVII (1972) 96.)

In mijn oratie heb ik indertijd onder meer een lans gebroken voor een meer possibilistische wijze van benadering. Uit het hart gegrepen is mij dan ook Woltjer's bewering dat ‘met name in plastische en labiele situaties korte-termijn ontwikkelingen, “gebeurtenissen” en beslissingen van de hoofdrolspelers van groot belang (kunnen) zijn’. In verband daarmee legt hij ons de volgende vragen voor: ‘Hoe zou de geschiedenis verlopen zijn, als Alva niet door een overdosering van geweld alle gematigden van zich had vervreemd? Hoe als Oranje met zijn grote prestige zich niet aan het hoofd van de ballingen had gesteld? Hoe als Philips II in 1576-77 het advies van de Nederlandse bisschoppen had gevolgd en de Pacificatie van Gent had aanvaard’?

J.C.B.

Onder de titel *In Navolging* is een zeer lijvige aflevering van het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LVI (1975, 384 blz.) aangeboden aan de secretaris van de redactie, C.C. de Bruin, bij zijn afscheid als hoogleraar te Leiden, en voor die gelegenheid nog uitgebreid met zijn portret, een opdracht en zijn bibliografie. Als neerlandicus en kerkhistoricus heeft De Bruin zich op allerlei grensgebieden bewogen en veel gepubliceerd over bijbelvertalingen, hun gebruik en hun invloeden op de vroomheid. De huldigenden komen daarom ook uit zeer verschillende specialismen, en de eenentwintig opstellen van deze bundel kunnen slechts vaag worden ingedeeld onder de trefwoorden ‘Biblica’, ‘Codicologica’ en ‘Miscellanea’. Het merendeel gaat over niet-Nederlandse onderwerpen of over handschriften en drukken. J.N. Bakhuizen van den Brink peilt in ‘Geen Kerk in het Nieuwe Testament’ (1-18) een hebbelijkheid van het Nederlandse protestantisme om het woord ‘Kerk’ te vermijden, hetgeen blijkbaar in het voetspoor van Luther geschiedde. G. Ising wijst in ‘Die Bedeutung der Niederdeutschen Bibelfrühdrucke für Frömmigkeitsgeschichte und Sprachgeschichte’ (35-50) op het doorwerken van Nederduits materiaal in Luthers bijbeltaal. C. Augustijn laat zien dat ‘De Vorstermanbijbel van 1528’ (78-94) een protestantse signatuur draagt en waarschijnlijk uit bijbels-humanistische kringen stamt. Daarmee lijkt in tegenspraak, dat Sandra Hindman in ‘The Transition from Manuscripts to Printed Books in the Netherlands: Illustrated Dutch Bibles’ (189-209) diezelfde bijbeleditie in het rooms-katholieke kamp meent te moeten plaatsen, maar haar interpretatie van de titelpagina (202) overtuigt niet. J. Trapman geeft bij ‘Delenus en de bijbel’ (95-113) aan, hoeveel deze Amsterdamse magister, die later in Londen

werkte, aan Erasmus heeft ontleend. Aansluitend bij de opstellen die in 1975 naar aanleiding van de Leidse eeuwfeesten verschenen, belicht J.C.H. Lebram hoe de ‘Hebräische Studien zwischen Ideal und Wirklichkeit an der Universität Leiden in den

Jahren 1575-1619' (317-357) zich er moeizaam hebben ontwikkeld. Al was het kennelijk onmogelijk om van de bundel thematisch een eenheid te maken - maar bij welk huldigingsboek van zo'n omvang lukte dat ooit? - belangrijker is dat de veelzijdige deskundigheid van De Bruin hier in zoveel kringen bezielend gewerkt blijkt te hebben.

O.J.D.J.

De bundel *In het spoor van Arminius* (Nieuwkoop: Heuff, 1975, 232 blz., *f* 21,50) bevat volgens de ondertitel 'Schetsen en studies over de Remonstranten in verleden en heden aangeboden aan Prof. Dr. G.J. Hoenderdaal ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag'. Ongeveer de helft van de twintig opstellen behandelen onderwerpen uit de geschiedenis van de numeriek kleine maar cultureel steeds invloedrijke groep. Aan de hand van een remonstrantse petitie uit 1628 analyseert C.O. Bangs de maatschappelijke positie van 'Regents and Remonstrants in Amsterdam' en toont daarbij hoe zij in meerderheid tot de koopliedenstand behoorden. G.H.M. Posthumus Meyjes laat aan 'Richard Jean de Nerée en zijn inventaire général' zien hoe een Hugenoots immigrant in 1610 poogde, de intern-gereformeerde geschillen onder te verdelen in fundamentele en niet-fundamentele, en daarbij vroeg om een beslissing door de overheid. In 'Een vroeg-negentiende-eeuwse polemiek tegen de Remonstrantse Catechismus van 1640' geeft A.J. Rasker het woord aan de Delfzijlse verver Klok die in 1834 fulmineerde tegen de Evangelische Gezangen en daarachter de theologie der remonstranten aanwees. De bundel bevat voorts nog schetsen over Arminius' handschrift, over het godsdienstgesprek uit 1687 tussen Van Limborch en De Castro, over de contacten met de doopsgezinden in de achttiende eeuw, over de theologen Des Amorie van der Hoeven Jr, De Génestet en Roessingh, terwijl het historische deel wordt afgesloten met een sterk persoonlijke inventarisatie 'De Remonstrantse Broederschap in de laatste halve eeuw' door L.J. van Holk. De bibliografie van de gehuldigde toont dat zijn historische werk zich vooral heeft geconcentreerd op Arminius, Uytenbogaert en Erasmus.

O.J.D.J.

In 'Prof. dr. K.H. Heeroma en het Nedersaksisch Instituut', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCII (1975) 59-72 geeft H. Entjes een overzicht van de ontstaansgeschiedenis van de leerstoel voor Nedersaksische Taal- en Letterkunde aan de RU Groningen (gesticht in 1953) en van de activiteiten van het instituut onder leiding van Heeroma tot aan diens overlijden in 1972.

Th.S.H.B.

De inhoudsopgave van H.J. Prakke, *Garven van de oogst der laatste jaren* (de jaren van de 'Prakkehof') (Assen: Van Gorcum, 1975, 210 blz., *f* 24,90) lijkt enigszins op die van het pak van Sjaalman uit Multatuli's *Max Havelaar*. Is het mogelijk dat één man over zo uiteenlopende onderwerpen kan schrijven! Zelf spreekt de oud-hoogleraar in de communicatiewetenschap te Munster van zijn simultaanspelen op drie borden: de drukkerijuitgeverij, de regionaal-culturele beweging en de wetenschap der publicistiek. We moeten echter constateren dat hij op die drie borden wel heel verschillende partijen heeft gespeeld, van archeologie tot futurologie met ongeveer alles daartussen. Het betreft hier overigens uitsluitend gelegenheidsgeschriften, zelfs

tafelspeeches en bladvullingen van enkele alinea's. Eén thema verbindt toch alle opgenomen stukken en stukjes, een brandende belangstelling voor Drenthe. Prakke moet een beminnelijk man zijn, hij kan

schrijven en heeft een charmant boekje gebundeld, dat echter meer opvalt door de veelheid van onderwerpen dan door de diepte van behandeling.
H.P.H.J.

Lias, is een nieuw semestrieel tijdschrift dat, blijkens zijn ondertitel, zich vooral gaat toeleggen op *Sources and Documents Relating to the Early Modern History of Ideas* (Holland University Press BV, Amsterdam; abonnementsprijs *f* 60. -). De Nederlands-Belgische redactie stuurt bewust aan op de publicatie van onuitgegeven bronnen betreffende de geschiedenis van onderwijs en wetenschappen van de renaissance tot de achttiende eeuw. Geografisch richt het tijdschrift zich in de eerste plaats op de Nederlanden, maar het zal ook openstaan voor documenten van algemeen Europees belang. Er is ook een jaarlijkse lijst van alle dergelijke bronnenpublicaties voorzien.
R.V.U.

Op 13 februari 1975 zijn de statuten verschenen van een Centrum voor Industriële Archeologie, dat de bedoeling heeft deze discipline in België te stimuleren. De zetel is gevestigd in de afdeling Kaarten en Plans van de Koninklijke Bibliotheek Albert I, Keizerslaan 4, te Brussel. Het Centrum is begonnen met de publicatie van een Nederlands- en van een Franstalig tijdschrift.
M.D.V.

De Rotterdamse hoogleraar H. van den Brink, die in 1973 tot taak had een gehoor van Schotse studenten door een serie colleges in te leiden in het hedendaagse Nederlandse privaatrecht, behandelde bij die gelegenheid op instructieve wijze een aantal verschijnselen uit het thans geldende eigendomsrecht, successie- en huwelijksrecht. Hij plaatste die in het verband van de historische ontwikkeling van het Nederlandse recht en gaf aan, in hoeverre Romeins, inheems en kanoniek recht elk in die ontwikkeling een rol hebben gespeeld. Die colleges zijn, tezamen met een soortgelijke serie, gewijd aan het Romeinse recht, uitgegeven onder de titel *The Charm of Legal History* (Studia amstelodamensia ad epigraphicam, ius antiquum et papyrologicam pertinentia, III; Amsterdam: Hakkert, 1974, ISBN 90 256 0620 2; ISBN 90 256 0708 X, 344 blz. *f* 60. -).
J.K.

In de serie ‘Unofficial History’ publiceerde C.L. ten Cate onder de titel *Tot glorie der gerechtigheid. De geschiedenis van het brandmerken als lijfstraf in Nederland* (Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij, 1975, 228 blz., *f* 34,50). De vondst van een menselijke schedel met ingebrand merkteken tijdens archeologische opgravingen in de Pieterskerk te Utrecht in 1970 stimuleerde de schrijver tot een uitgebreid onderzoek naar deze oude lijfstraf. De herkomst ervan ligt mogelijk in de sacrale betekenis van het branden met ijzers, wat in katholieke streken nog lang bewaard bleef in het ‘behandelen’ van mensen en dieren met gloeiende sleutels tegen hondsdolheid naar het voorbeeld van Sint Hubertus. Het strafrechtelijke aspect komt in al zijn gruwelijkheid naar voren, maar de historicus zou er onrecht aan doen dit boekje als een sensationeel verhaal terzijde te schuiven: voor de Nederlandse geschiedenis van de latere middeleeuwen tot de negentiende eeuw treft men er tal

van interessante bijzonderheden in aan die vaak een eigen licht werpen op het maatschappelijk leven. Zo zijn er de door de schrijver aangevoerde toenemende frequentie van het brandmerken als lijfstraf tussen de latere zestiende en de achttiende eeuw, het steeds strenger optreden tegen landlopers en vagebonden in dezelfde periode, alsmede de moei-

zame strijd om de afschaffing van het brandmerk in de negentiende eeuw. Nederland was hiermee in 1854 rijkelijk laat: weliswaar werd er in de eerste helft van de eeuw in toenemende mate gratie verleend aan tot geseling en brandmerk veroordeelden, maar tot in 1848 werd deze straf feitelijk toegepast.
H.V.D.H.

Het blokkeren van de havens van de vijand met het doel de handel van neutralen op deze havens te belemmeren, is een oude praktijk, die evenwel niet steeds door éénzelfde theorie gedekt is. Mej. dr J.K. Oudendijk onderzoekt in haar artikel 'Blockaded Seaports in the History of International Law', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XLII (1974) 1-22 de veranderingen die de beredenering van het recht tot blokkade sinds het einde van de zestiende eeuw heeft ondergaan. Zij legt de nadruk op de invloed uitgegaan van een gedachtenconstructie van Nederlandse juristen, die in 1630 het beletten van neutrale handel in verband brachten met het recht om een belegerde stad van de neutrale buitenwereld geisoleerd te houden.
J.K.

Wat verbindt eigenlijk Johan de Witt, Adriaan Kluit, Groen van Prinsterer, J.R. Thorbecke, J. Heemskerk Azn en Abraham Kuyper? Het lijkt op een vraag uit een 'multiple choice test': wie hoort in dit rijtje niet thuis? Het boeiende van de geschiedwetenschap is dan dat elk antwoord fout zou zijn. De betrokkenen hebben wel degelijk iets gemeen, want het gaat hier om zes Nederlandse conservatieven. Alle zes dienen ze als exempel in J.C. Boogmans originele 'Kanttekeningen bij het verschijnsel conservatisme, in het bijzonder in Nederland', opgenomen in *De Mens in het recht*, *bundel opstellen aangeboden aan prof. mr. W.F. Prins* ('s-Gravenhage, 1975) 9-30. Op het eerste gezicht zou men denken dat dit veelbesproken vraagstuk er niet duidelijker op zal worden als we de deuren van alle hokjes opengooien. Thorbecke verlaat de liberale kooi waar hij tot voldoening van de systematici sinds 1848 keurig was opgeborgen. Groen van Prinsterer komt toch weer uit bij de conservatieve bondgenoten die hij gedurende het laatste decennium van zijn leven met zoveel animo bestreden heeft. Abraham Kuyper, thans een geliefdkoosd doelwit voor Nederlandse jagers op protofascisme, vindt bescherming onder de vleugels van zijn oudste politieke tegenstanders. Maar deze verwarring is slechts schijn. In werkelijkheid kan het enkel verhelderend werken, het begrip conservatisme niet te binden aan een groepje politieke vrienden rondom Heemskerk of Van Hall. Conservatisme wordt hier immers als verschijnsel gewaardeerd. Het kan zich in alle partijen openbaren, en het zal ook voortbestaan na het verdwijnen van een conservatief stembusetiket. Ook al is er geen zichzelf als zodanig aandienende conservatieve partij meer, conservatisme kan zich in de gestalte van bezadigd reformisme overal voordoen, waar de bestaande werkelijkheid niet bij voorbaat als een jammerlijke vergissing wordt gebrandmerkt.
A.Th.V.D.

Th. Schieder, P. Alter, ed., *Staatsgründungen und Nationalitätsprinzip* (Studien zur Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts, Abhandlung der Forschungsabteilung des Historischen Seminars der Universität Köln, VII, 'Neunzehntes Jahrhundert'. Forschungsunternehmen der Fritz Thyssen Stiftung; München-Wenen: R. Oldenbourg,

1974, 196 blz., 44 DM) bevat de tekst van referaten die tijdens een colloquium te Keulen in oktober 1971 werden gehouden. Naast Finland, de Sowjetunie, Polen, Griekenland, Indië, Afrika en Latijns-Amerika, komt België aan bod in een tekst van J. Willequet, ‘Belgischer Na-

tionalismus' (47-55). Schrijver betoogt dat de natie een mythe is en dat het nationalisme, in casu het Belgische en het Vlaamse, een beroep doet op vormelijke 'nationale' gedachten om eigen doelstellingen te realiseren.

M.D.V.

P.M.M. Klep, *Economic-Historical Occupational Classifications. A Qualitative and Quantitative Description of the Labour Force before Industrialisation. The Duchy of Brabant 1700-1850* (Workshop on Quantitative Economic History. Centrum voor Economische Studiën; Leuven, 1974, offset, 30 blz.) is een poging de wijzigingen in de factor arbeid te meten in de voor-industriële periode uitgaande van de bevolkingstellingen van 1755 en 1846. Hij toetst zijn theoretische beschouwingen aan het geval Brussel.

R.V.U.

Hoe ingewikkeld de bestuursverhoudingen in de Nederlandse provincie Limburg konden liggen, blijkt wel uit P.A.W. Dingemans, *Inventaris der archieven van de heerlijkheid Dalenbroek* (Maastricht, 1975). Dalenbroek zelf, onder Herkenbosch ten zuid-oosten van Roermond, werd tot Gulik gerekend, terwijl de laatbanken Leeuwen, Herten en Maasniel, die er geheel of gedeeltelijk toe behoorden in het Overkwartier van Gelre lagen. Het was zelfs onzeker of de heerlijkheid leenroerig was aan Gelre of aan Gulik. De inventarisering zal dan ook niet gemakkelijk zijn geweest. Ik wil er de auteur geen verwijt van maken dat zijn inventaris op het eerste gezicht niet erg veel ingang lijkt te bieden tot de beschreven stukken. Wel zou de gebruiker gebaat zijn geweest met een wat uitvoeriger inleiding dan de loutere opsomming van de geslachten die in de loop der jaren de heerlijkheid bezeten hebben. Ook mist men node een regestenlijst, hoewel er nogal wat stukken van vóór 1550 zijn overgeleverd.

H.P.H.J.

J. Bovesse en M. Grosfils, *Répertoire des archives notariales de la province de Namur. XVIe-XXe siècle*, I, *Arrondissement de Namur* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, offset, 90 blz.). Na een historische inleiding biedt deze inventaris in de eerste plaats een alfabetische lijst van de Naamse notarissen met hun residentie en de jaren van hun activiteit en in een tweede deel een lijst van de bewaarplaatsen van de oude protocollen.

R.V.U.

G. Despy en A. Uyttebrouck, *Inventaire des archives de l'abbaye de La Ramée à Jauchelette*, II, *Regestes* (*1501-1750*) *et Tables* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, offset, blz. 319-749). In 1970 verscheen het eerste deel van deze inventaris betreffende de archieven van de cisterciënzerinnenabdij van La Ramée, bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Het tweede deel bevat nogmaals een 860 regesten en uitvoerige alfabetische tafels op beide delen. Ook een lijst van alle in het fonds bewaarde zegels is eraan toegevoegd.

R.V.U.

De *Archieven van de Nederlandse Hervormde Kerk* in korte overzichten, uitgegeven door de commissie van archieven van de Nederlandse Hervormde Kerk, II (Leiden, 1974) bevat slechts de overzichten van de provincies Zuid-Holland en Zeeland. We bevinden ons hier

immers op oud-reformatorische grond in dicht bevolkte provincies. Het eerste deel, dat in 1960 verscheen, kon zes provincies verwerken, maar nu blijven nog Noord-Holland en de Generaliteitslanden op een behandeling wachten. Voor de geïnteresseerden zijn dit natuurlijk uiterst waardevolle delen, een soort kerkelijke pendanten van de 'Rijksarchieven in Nederland'. De samenstellers van dit deel, T.J. Naudin ten Cate en J.P. van Dooren handelen zeer professioneel, rangschikken de zaken zeer economisch, geven steeds de bewaarplaatsen op (nogal wat kerkelijke archieven zijn naar openbare archiefbewaarplaatsen overgebracht) en geven vooral een uitgebreide literatuur-opgave. Men weet dat geen serieus onderzoeker ooit enige moeilijkheden zal hebben om deze waardevolle archieven te raadplegen, dit repertorium zal hem snel kunnen leren wat hij verwachten mag aan te treffen.

H.P.H.J.

R. Petit, *Inventaire des archives du château de Messancy* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, offset, 78 blz.). Deze familiepapieren de Mathelin werden in 1972 toevertrouwd aan het rijksarchief te Aarlen (254 nommers). Ze zijn belangrijk door de inlichtingen die zij bieden over tal van Luxemburgse families en door een aantal brieven van negentiende-eeuwse Belgische staatslieden. Niet onbelangrijk zijn deze stukken ook voor de economische geschiedenis en met name voor de oudste geschiedenis van de Banque Nationale te Aarlen.

R.V.U.

Inventarissen van gemeentearchieven, V (Algemeen Rijksarchief: Brussel, Rijksarchief te Brugge, 1974) betreft hoofdzakelijk het hedendaagse archief van dertien Westvlaamse gemeenten. Van zes gemeenten werd ook het oude archief opgenomen. In drie gevallen (Izenberge, Moere en Reninge) gaat het om een aanvulling van een reeds in een vorig deel opgenomen inventaris.

M.D.V.

Het Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie te Amsterdam heeft een nieuwe keuze uit het kaartsysteem gepubliceerd, *Bibliografie Nederlandse Rechtsgeschiedenis*, V (Amsterdam, 1975). Het deeltje bevat ruim 1150 titels van artikelen op het terrein van de Nederlandse rechtsgeschiedenis, verschenen in tijdschriften, verzamelwerken en feestbundels en een aantal titels van boeken, waarvan de selectie nogal willekeurig lijkt. Het nut van deze bibliografie wordt vanzelfsprekend met elk nieuw deeltje groter; zij ontwikkelt zich tot een bijzonder bruikbaar hulpmiddel. Het systeem om bij elk deeltje van de bibliografie een nieuw cumulatief register te maken waarvan de verkoop aan die van de bibliografie gekoppeld wordt, dwingt de gebruiker op onpleizierig-hoge kosten. Misschien is geduld hier de beste oplossing: wachten op het volgende deel en dan tegelijkertijd het vorige, zonder register aanschaffen... Kan het Centrum werkelijk niet een oplossing bedenken die dit ergerlijke verspillen van geld en papier overbodig maakt?

J.K.

J.P. van der Voort, *Bibliografie van Vlaardingen* (Historische Vereniging Vlaardingen; Vlaardingen, 1975) telt 1237 nummers en dat is wel een goed bewijs van de ijver en de zucht tot publiceren waarmee vele lokaal-historici zich op de geschiedenis van

hun stad hebben gestort. De kroon spannen de heren Sigal en Bijl, die ieder wel een kleine honderd nummers in de bibliografie gekregen hebben. De samensteller heeft zijn taak dan ook zeer

ruim opgevat en zelfs een ‘Loflied op Vlaardingen’ van Koos Speenhof opgenomen. Daar zijn bibliografie echter in rubrieken is opgesplitst, lijkt ze heel bruikbaar.

H.P.H.J.

Het navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, te Brussel, verzamelt niet alleen archieven maar ook binnen- en buitenlandse kranten en periodieken, meer bepaald uit grosso modo de jaren 1936-1950. Een inventaris van het bezit, afgesloten op 31 december 1973, is A. Cordewiener, *De pers en de Tweede Wereldoorlog. Repertorium van de pers bewaard in het Centrum* (Algemeen Rijksarchief, Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog; Brussel, 1974, offset, niet gepagineerd). Het is de bedoeling aanvullingen te publiceren.

M.D.V.

De Belgische Vereniging voor nieuwste geschiedenis heeft in 1975 een *Aperçu des recherches courantes d'histoire contemporaine en Belgique (1973-1974). Overzicht van het lopend onderzoek over de nieuwste geschiedenis in België (1973-1974)* (s.l., s.a., 110 blz.) gepubliceerd. Het is voorzien van een auteurs-, een persoonsnamen-, een plaatsnamen- en een zaakregister. Naast de seminarieoefeningen, de licentiaatsverhandelingen en de dissertaties, beëindigd of niet, werden ook de onderwerpen van persoonlijk en post-doctoraal onderzoek opgenomen. De inhoud werd rubrieksgewijs gerangschikt.

M.D.V.

Gezien het régime van, weliswaar dan niet formele, maar in de praktijk toch enigszins daarvoor verslijtbare personele unie, waarin het prinsdom Oranje een kleine eeuw lang met deze landen verbonden was, wordt men als Nederlands historicus wel eens geconfronteerd met allerlei personages uit dat prinsdom, die men tot dusverre niet zo maar wist thuis te brengen. In deze leemte is thans voorzien door de heer en mevrouw Leemans-Prins, van wier hand reeds eerder een studie over Willem de Zwijger als heer van het prinsdommetje was verschenen en die thans onder de titel *La noblesse de la Principauté d'Orange sous le règne des Nassau et ses descendants aux Pays-Bas* in 469 bladzijden druks de met een bewonderenswaardig geduld nageplozen stambomen van maar liefst vijfenzestig van ouds als adellijk erkende dan wel door Willem I en zijn zoons geadelde families wereldkundig hebben gemaakt. Zoals het slot van de titel reeds doet bevroeden, zijn van verscheidene van deze families afstammelingen terecht gekomen in de Nederlanden, waartoe nochtans in dit geval gevoeglijk ook Pruisen kan worden gerekend.

Vermeld zij nog dat dit boekdeel verschenen is (met steun van het Prins Bernhard Fonds) als nr. I van een blijk baar dus nieuwe reeks ‘Werken’ van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde. Des te verheugender, dat het wordt ingeleid door een Franse hertog, en nog wel een die lid is van de Académie Française.

J.J.P.

Vlaanderens Roem (Brussel: Elsevier Sequoia, 1975, 432 blz.) is in meer dan één opzicht een prestigeboek bestemd voor het grote publiek. Zijn luxueuze uitgave met

rijke illustraties in kleur en zijn titel wijzen daar voldoende op. In feite is het samengesteld uit de systematische opstellen over de politieke en sociaal-economische geschiedenis, over de geschiedenis van de plastische kunsten, de literatuur, de muziek en de wetenschappen in Vlaams-België, die verschenen zijn in de *Winkler Prins Encyclopedie van Vlaanderen* (Brussel, 1972-

1974). Elk onderdeel is geschreven door een ter zake bevoegd wetenschapsmens en is vergezeld van een beknopte bibliografie. Het ontbreken van een alfabetisch register schaadt echter wat aan het gebruik ervan als naslagwerk.
R.V.U.

L. de Wachter, *Ons oud Sint-Willibrords en af en toe iets over het oudste Antwerpen* (Antwerpen, 1975, offset, 167 blz.). Sint-Willibrords is in feite een oude wijk aan de rand van Antwerpen nabij Deurne en Berchem. Volgens de auteur was zij de oudste woonkern van Antwerpen, dat zelf in feite slechts een jongere uitbreiding ervan zou zijn uit de late Karolingertijd en dat uiteindelijk het oorspronkelijke vlek zou hebben opgeslorpt. Ofschoon wel historicus met enige kennis van paleografie en Latijn, dit in tegenstelling tot de auteur die uitdagend afkondigt op dergelijke kundigheden niet te kunnen bogen, is het ons niet mogelijk zijn hypotheses hier zo maar te weerleggen. Toponymie, landschapsarcheologie en historische geografie schijnen voor hem geen geheimen te hebben maar voor ons helaas wel. Daarentegen zou ik wel een paar bronnen en recente publicaties kunnen noemen die de auteur best eens 'in de hand zouden vallen'!
R.V.U.

Liberchies (gem. Luttre) op de grens van Henegouwen en Brabant is beroemd om zijn archeologische resten. In de laatste jaren werden er opnieuw systematische opgravingen verricht. In het nummer 163 van *Archeologica Belgica* deden J. Mertens en R. Brulet verslag van hun bevindingen over 'Le Castellum du Bas-Empire romain de Brunehaut-Liberchies' (2 dln.; Brussel, 1974). R. Brulet heeft ten overvloede voor een groter publiek deze resultaten in een breder perspectief gesitueerd: *Liberchies Gallo-romain: rempart de la Romanité* (Wallonie, Art et Histoire; Gembloers, 1975, 56 blz. en 21 buitentekstplaten). Liberchies is een van de versterkte agglomeraties langs de baan Keulen-Bavay, die volgens een bepaalde theorie een rol zou gespeeld hebben bij het ontstaan van de taalgrens in België. Liberchies werd een *castellum* onder Constantijn; het moet omstreeks 400 zijn bezetting verloren hebben.
R.V.U.

Leuven, *een stad die groeit. Tentoonstelling* (Leuven: Stedelijk Museum, 1975, 211 blz.) is een bijdrage van de stad Leuven voor het 'Jaar van het Bouwkundig Erfgoed'. De tentoonstellingscatalogus wil de nadruk leggen op de historische groei van de stedelijke topografie en urbanisatie. De catalogus is opgesierd met talrijke reproducties van oude plannen en stadsgezichten. Het geheel valt in drie delen uiteen: 1. Groei en stagnatie (ca. 890-ca. 1750), 2. Infrastructurele reorganisatie en beginnend urbanisme (ca. 1750-1830), beide verzorgd door L. van Buyten en 3. Ontwikkeling van de bebouwing te Leuven na 1830 door H. van der Haegen. Het geheel is een concreet voorbeeld van wat er zoal op het gebied van geschiedenis en urbanisatie (vergelijk *Annales ESC*, XXV (1970) iv) zou kunnen worden gedaan.
R.V.U.

De tentoonstellingszaal van het rijksarchief te Brugge werd een zestigtal jaren geleden ingericht. Bij de recente reorganisatie en de keurige vernieuwing van die permanente expositie bezorgen de heren J. Maréchal en L. Danhieux nu een nieuwe gids onder

de titel *Rijksarchief te Brugge. Permanente tentoonstelling. Catalogus* (Brussel, 1974, 127 blz. + illustraties). Vroeger zag men in de vitrines ‘les plus belles chartes et les plus beaux sceaux’ terwijl nu er-

naar gestreefd werd zowel genealogen, heemkundigen, leerlingen van het middelbaar onderwijs, als meer academisch gevormden tevreden te stellen. Derhalve vindt men nu documenten onder meer betreffende de heraldiek, de feodaliteit, de stedelijke instellingen, de machtsuitoefening van paus, vorsten en kerkelijke dignitarissen. Beide voornoemde archivarissen hebben daarbij bewust gestreefd om de vorm te laten prevaleren boven de inhoud. Achteraan vindt men registers van persoonsnamen, van plaatsnamen en van zaken, waardoor de verscheidenheid van het tentoongestelde nog eens extra geïllustreerd wordt.

M.B.

Naar aanleiding van de 'Nationale notariële dagen' te Namen in oktober 1975 werd een tentoonstelling over de notaris in de provincie Namen opgezet waarvoor tevens een catalogus werd opgesteld onder de titel *Le notaire dans la vie namuroise* (Brussel, 1975, 243 blz. + illustraties). Vooraan werd een vermeldenswaardig historisch overzicht over het Naamse notariaat gegeven van de hand van P. Jacquet. Aldaar wordt ook verwezen naar J. Bovesse en M. Grosfils, *Répertoire des archives notariales de l'arrondissement de Namur* (Brussel, 1975). Men kan daarmede slechts hopen dat de studie van de 'notaires publics' nu eens grondig zal worden aangepakt.

M.B.

R. Petit, *Administration des terres wallones des princes de Loewenstein et de Stolberg. Première Partie* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, offset, 75 blz.). De hier bedoelde domeinen werden hoofdzakelijk door de graven de la Marck in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw als familiebezit verworven. Een kaart in bijlage geeft een uitstekend overzicht van het territoriale patrimonium dat één hunner, Lodewijk III de la Marck-Rochefort, in het tweede kwart der zestiende eeuw het zijne kon noemen. De inleiding schetst de voorgeschiedenis van de verschillende gebieden (Montaigu, Clermont, Rochefort, Agimont, Neufchâteau, etc.) en de manier waarop zij in het bezit van het geslacht Loewenstein-Stolberg kwamen. De inventaris (561 nommers bewaard op het rijksarchief te Aarlen) is verdeeld volgens de principes van het beheer zoals het over deze goederen omstreeks de achttiende eeuw werd gevoerd. Speciaal de reeksen rekeningen soms vanaf de zestiende eeuw bewaard zullen dankbare bronnen blijken.

R.V.U.

In de rubriek 'Van rendierjager tot ontginner', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCII (1975) 131-148, geeft O.H. Harsema weer de 'Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1973' (143-148) en beschrijft G. de Leeuw 'Sporen uit de late middeleeuwen aan de Westerborker Stroom, gemeente Westerbork' (131-142). Van de laatste auteur is tevens een artikel over 'De romaanse doopvonten uit Drenthe', *ibidem*, 179-207, opgenomen.

Th.S.H.B.

J. Heringa, 'Uit de geschiedenis van Rheebruggen', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCII (1975) 73-125, is het resultaat van een onderzoek naar gegevens over het landgoed Rheebruggen, gelegen tussen Ansen en Uffelte. De eerste vermelding dateert mogelijk uit de jaren omstreeks 1382, in het midden van de zestiende eeuw

werd de havezathe gebouwd en in 1972 is het geheel overgedragen aan de ‘Stichting Het Drentse Landschap’.

Th.S.H.B.

Op zelfstandig archiefonderzoek berust de korte brochure van H. Beem, *De Joodse Gemeente te Sneek* (Bolsward, 1973). Men zou dit als zuiver lokaal-historisch werk kunnen beschouwen en als zodanig niet thuishorend in deze Kroniek; desondanks is het goed deze studie te signaleren, omdat Sneek pas in de negentiende eeuw een synagoge heeft gekregen en dus geenszins een oude gemeente genoemd kan worden. Toch kwamen er in de achttiende eeuw Joodse ingezetenen voor, maar steeds slechts enkele gezinnen, in de eerste helft van de negentiende eeuw daarentegen groeide hun aantal zo dat een echte synagoge kon worden gesticht. Het is zeer te waarderen dat de auteur zijn bevindingen geplaatst heeft in het perspectief van de landelijke geschiedenis.

H.P.H.J.

Op 28 augustus, de jaarlijkse herdenking van Gronings ontzet, moeten vooral paarden tot de feestvreugde bijdragen. Die indruk moet men wel krijgen uit het kloeke deel van A.A.R. Verheyen en P.J. Huizinga, *Feest in Gruno's Straten* (Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Vereeniging voor Volksvermaken te Groningen; Groningen, 1974, 146 blz.). Het boek staat uiteraard vol foto's zoals gezegd vooral van paarden en die veranderen kennelijk minder dan mensen. Er is in ieder geval een zekere evolutie in de wijze van feestvieren der Groningers te bespeuren. Het boek bevat daarnaast nogal wat tekst, hoofdzakelijk een tamelijk droog chronologisch overzicht van de organisatie van '28 augustus' in de loop der eeuwen. Aan de periode vóór de negentiende eeuw wordt daarin weinig aandacht geschonken.

H.P.H.J.

In de reeks 'Ostfriesland im Schutze des Deiches', sedert 1969 uitgegeven door het Deichacht Krummhörn vooral op instigatie van Oberdeichrichter Jannes Ohling, is als Band VI opgenomen de *Ostfriesische Kirchengeschichte* door Menno Smid (Leer: Gerhard Rautenberg, 1974, xx + 772 blz., 264 ill., 10 krtn., geb. 118 DM). De auteur, uit de streek afkomstig en aldaar werkzaam als luthers predikant, heeft zijn werk breed opgezet. De beschrijving van kerstening en middeleeuwen geeft veel aandacht aan de kerkbouw en aan de organisatie van deze uithoek waar de bisdommen Munster, Osnabrück en Bremen elkaar raakten. Smid wijst op de invloed van de Ommelandse kloosters. In zijn goede keus van zeer typerende illustraties laat hij ook de verwantschap zien met de kerkelijke cultuur van Groningen en Friesland. Heel nauw werden de banden over de Eems aangehaald in de reformatietijd: een van de eerste hervormers, Aportanus, kwam uit Zwolle, Hinne Rode uit Utrecht, later volgden Gellius Faber uit Jelsum en Menso Alting uit Eelde. Laatstgenoemde leidde de gereformeerden krachtig tegen de lutherse vorstenfamilie, en disputeerde met dopersen. De organisatie onder Johannes a Lasco vormde een voorbeeld en toevlucht voor Nederlandse vluchtelingen. Maar na 1594 was er geen immigratie van gereformeerden meer. Het land werd in 1599 verdeeld in twee godsdienstige invloedssferen, waarbij de gereformeerden met Emden aan het hoofd sterk afhankelijk waren van de steun van de Staten-Generaal. Na circa 1650 verloren zij de meerderheid: in alle ontginningen vestigden zich lutheranen uit andere Duitse landen. De schrijver gaat uitvoerig in op het organisatorische en het geestelijke leven, typeert dat naar de voormannen en vermijdt alle partijdigheid. Na een Hollands intermezzo in 1806 zette

de Hannoverse regering de vorming door van een landsheerlijk kerkbestuur, zowel voor lutheranen als voor gereformeerden. Er waren ook bindingen met de Afscheiding van 1834 in Nederland. Heel langzaam werd het Nederduits teruggedrongen en verdween het Nederlands uit de gereformeerde en de doopsgezinde eredienst. Door de grote schaal geeft de auteur tal van bijzonderheden, zo-

als het verhaal over de dominee van de Landsschaftspolder, sinds 1886 werkzaam in dit 15 km. van Finsterwolde gelegen dorp, die in de sociale tegenstellingen partij koos voor de landarbeiders, waarop het regionale kerkbestuur in 1922 onder boerendruk de gehele predikantsplaats ophief. In de kerkstrijd tegen het nationaal-socialisme stond elke religieuze groep nogal op zichzelf. Na 1945 nam de bevolking met bijna 40% toe, en ontstonden nog meer lutherse vestigingen in overwegend gereformeerde gebieden. Opnieuw gebeurde dit niet zonder spanningen, plaatselijk tot op de huidige, toch zo oecumenische, dag, en de auteur beschrijft die objectief. Ook aan kleinere groepen als de doopsgezinden en 'alt-reformierten' schenkt hij aandacht. Niet enkel de inhoud maar ook de uitvoering op kunstdrukpapier en de verantwoording van aantekeningen, bijlagen en bronnen zijn om jaloers op te worden.

O.J.D.J.

J.J. Vredenberg-Alink, *Kaarten van Gelderland en de kwartieren. Proeve van een overzicht van gedrukte kaarten van Gelderland en de kwartieren vanaf het midden der zestiende eeuw tot circa 1850* (Werken uitgegeven door Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht, no. 34: Zutphen: De Walburg Pers, 1975, 144 blz., *f* 25. -). Na de aankondiging van *De kaarten van Groningerland* (Uithuizen, 1974) in dit tijdschrift (1975) 330, eveneens door mevr. Vredenberg-Alink verzorgd, kan de reactie op dit overzicht kort zijn. Er is immers terecht van dezelfde, voor kaartliefhebbers en -verzamelaars zo instructieve, methode uitgegaan. Achtereenvolgens zijn de kaarten beschreven naar groepen en wel al naar gelang ze zijn gebaseerd op het werk van Jacob van Deventer, Christiaan Sgrooten, Nicolaes van Geelkercken en C.R.Th. Krayenhoff; daarna de kwartieren in dezelfde volgorde en groepen verdeeld, voorzover kwartiersgewijze vertegenwoordigd. Van het Overkwartier bijvoorbeeld werden slechts kaarten gevonden die gebaseerd waren op Van Geelkercken.

Toch moet gezegd, dat deze uitgave, opgezet naar aanleiding van een zo heuglijk gebeuren als het vijfenzeventig jarig jubileum van de vereniging 'Gelre' en gesteund door overheidsgelden, in te klein formaat is verschenen. Speciaal de kaarten van geheel het gewest zijn een plaag voor het zelfs gewapende oog. Slechts één kaart van het gewest (van Sgrooten, 1570) beslaat twee bladzijden, zo ongeveer van de grootte der roemruchte 'Werken van Gelre'; de drie kwartieren Nijmegen, Zutphen en Veluwe mogen niet klagen. Ook tekst en index zijn instructief.

E.H.W.

Bij gelegenheid van het eerste lustrum van de heemkundekring 'De Duffelt' te Millingen aan de Rijn heeft *Numaga*, XXII (1975) 77-204, een aflevering geheel gewijd aan de weinig bekende geschiedenis van het Nederlands-Duitse poldergebied tussen Nijmegen en Kleef. De culturele verbondenheid van de bewoners aan beide zijden van de tegenwoordige grens komt vooral tot uitdrukking in de bijdrage van F. Gorissen, 'Die Düffel. Zur Geschichte einer Kulturlandschaft' (97-166). O. Moorman van Kappen beschrijft in 'De Duffelse dijkbrief van 1364' (169-192) de juridische organisatie van de waterbeheersing in het verleden en laat zien hoe een in 1364 uitgevaardigd reglement ruim vier eeuwen van kracht bleef.

C.J.A.G.

E.D. Eyken publiceert in *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, XIV, i (1974) 127-171 een studie over ‘De drost

van Twente tijdens de middeleeuwen en het ancien régime'. Hij stelt daarin de grenzen vast van ambtsgebied en competenties en schenkt veel aandacht aan de praktijk van de drostenrechtspraak in criminele en civiele zaken in de periode na 1500.

J.K.

Het graafschapje Lingen, tussen Eems en Teutoburgerwoud, heeft van 1551 tot 1702 beurtelings aan Habsburg en Oranje behoord, en was ook kerkelijk met Nederland verbonden (bisdom Deventer, respectievelijk synode van Overijssel). De twee belangrijkste plaatsen ervan hebben onlangs een nieuw geschiedwerk gekregen: het eenmanswerk van F.E. Hunsche over *Ibbenbüren*, *vom ländlichen Kirchspiel zur modernen Stadt* (Ibbenbüren, 1974), en een verzamelwerk van het instituut voor vergelijkende stadsgeschiedenis van de universiteit te Munster: *Lingen 975-1975*, *zur Genese eines Stadtprofils*, onder redactie van W. Ehbrecht (Lingen, 1975). Vooral vesting, kerk en universiteit komen bij de behandeling van de Nederlandse tijd aan de orde. Daarnaast verscheen te Lingen de gebruikelijke driejaarlijkse feestkrant *Kivelingsfest* (1975) waarin reproducties van tekeningen van het werk aan de vesting onder Maurits, Duitse bronnen over Maurits' veldtocht van 1597, een brief van Sasbout Vosmeer en een van Joachim Hamconius, alsmede een bijdrage van F. van Dijk over het graf van Laurens van de Spiegel te Lingen.

H.O.

West-Friesland is een zeekleigebied, maar deze kan niet de jongere zeeklei zijn, die sedert het begin van onze jaartelling is afgezet, want Van Giffen heeft verscheidene grafheuvels van die klei ontgraven die tussen 1400 en 1000 voor Christus moeten zijn aangelegd. Verscheidene geologen hebben daarom aangenomen, dat na de afzetting van de zeeklei West-Friesland met veen is bedekt, zodat het hoger dan de zeespiegel kwam te liggen en niet meer overstroomd werd. Maar waar is dat veen dan gebleven, want op het ogenblik is dat niet meer aan te treffen in West-Friesland. Toponiemen op -woude en andere aanwijzingen maken toch waarschijnlijk dat dat veen er geweest is. De kwestie is een stuk dichter bij een oplossing gekomen door de systematische bestudering van een gebied ten westen van Hoorn, dat van 1400-1800 aangeduid werd met een wel zeer karakteristieke naam, nl. G.J. Borger, *De Veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek in een deel van West-Friesland* (Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 1975, 242 blz., *f* 48, -). Het zou natuurlijk kunnen dat het gebied systematisch uitgeveend is door turfgravers, dan zou men echter verwachten, dat hier de karakteristieke veenplassen zouden zijn ontstaan. Dr. Borger toont aan dat er in de achttiende en negentiende eeuw wel veel turf gegraven is, maar dat alleen omstreeks 1900 de hele veenlaag hier en daar is weggegraven en dat men overal elders ribben van turf heeft laten staan. De oorzaak moet elders gezocht worden en de schrijver meent die gevonden te hebben in veraarding en oxydatie. Veraarding treedt op als het veen deel gaat uitmaken van de teeltlaag, oxydatie is het uiteenvallen van de vroegere plantenresten onder invloed van zuurstof. In een moerassig gebied is niet voldoende zuurstof voorhanden; die is er wel als de grondwaterstand geleidelijk wordt verlaagd. En dat gebeurde nu precies in de Veenhoop: in de late middeleeuwen doordat na een dijkbreuk de inlaagdijken verder landinwaarts werden gelegd, waardoor het verval naar de uitwateringssluizen vergroot werd; in de zestiende eeuw door de invloed van de molenbemaling, die in

de volgende eeuwen geleidelijk verbeterd werd; in de negentiende en twintigste eeuw tenslotte door het bouwen van stoom- en motor-gemalen. Zoals men ziet, is de belangstelling van de heer Borger sterk geografisch gericht, toch zullen historici zijn goed geïllustreerd boek met vrucht kunnen lezen, want hij maakt een

verantwoord gebruik van historische bronnen, heeft zelfstandig archiefonderzoek gedaan en het boek levert een belangrijke bijdrage tot de bewoningsgeschiedenis. Het boek is droog als gort, een rare beeldspraak bij een zo waterrijk onderwerp, maar zeer duidelijk, mede dank zij de bijgevoegde kaartjes. In het algemeen kan ik de schrijver in zijn conclusies volgen, slechts zijn inzichten over de vroeg-middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van West-Friesland lijken mij wat speculatief.
H.P.H.J.

Het kasteel de Keukenhof heeft niets met Jacoba van Beieren te maken. Wie het in 1848 gebouwde kasteel met zijn vele bolle torens heeft gezien, zal daarvan wel overtuigd zijn, maar om commerciële redenen aangeblazen legenden kunnen hardnekkig zijn. Wie daarom de zaak gedocumenteerd wil zien en verder alles over het goed wil weten, kan nu terecht bij A.M. Hulsenberg, *De Keukenhof* (Hollandse Studiën VII; Haarlem: Gottmer, 1975, 233 blz., *f* 48,90). De enige connectie met Jacoba zou kunnen zijn dat het Keukenduin, ten westen van Lisse, waar in 1641 de buitenplaats Keukenhof werd gebouwd, zijn naam waarschijnlijk ontleende aan het feit dat de opbrengst daarvan diende voor de keuken van de grafelijke houtvester, die op slot Teylingen resideerde. Na 1428 heeft Jacoba doorgaans op dat slot verbleven. In die tijd ook begint de heer Hulkenberg zijn verhaal dat minitieus alle eigendomsoverdrachten en alle verpachtingen van landerijen en huizen en zoveel mogelijk genealogische bijzonderheden van personen die met zijn onderwerp in verband staan, vermeldt. De schrijver is een lokaal historicus, die de streek ten noorden van Leiden uit en te na kent en daarvan al in verschillende vroegere publicaties het bewijs heeft geleverd. Hij hanteert met vaardige hand oorspronkelijk bronnenmateriaal en heeft vooral veel gevonden in het ongewoon rijke gemeente-archief van Lisse. Enerzijds heb ik grote bewondering voor de akribie en de noeste vlijt, waarmee de schrijver zijn gegevens bij elkaar heeft geharkt, anderzijds vraag ik mij af of er geen indringender sociale geschiedenis rondom de Keukenhof te schrijven was. Hoe kon één van de eigenaars, Jhr. Johan Steengracht, bijvoorbeeld in 1846 een vermogen van ruim vier miljoen gulden nalaten, hoe had hij dit verworven, toch zeker niet met de verkoop van hout uit het Keukenduin? Op dat soort vragen gaat de schrijver nooit in. Toch is er uit de wat brokkelige presentatie van dit boek heel wat te halen, het is rijk geïllustreerd, maar het heeft voor de mijns inziens interessantste zaken juist de minste belangstelling. De diverse eigenaars en bewoners zijn overigens wel karakteristiek voor hun tijd; in 1641 werd een buitenplaats gebouwd door de commandeur Adriaen Block, die in Oost-Indië fortuin had gemaakt, in de achttiende eeuw waren Amsterdamse regentenfamilies daarvan de eigenaars, in 1809 kwam deze in handen van adellijke families, die de eenvoudige buitenplaats in 1848 ombouwden tot een neogotisch kasteel; de glorie in onze tijd moest komen van de bloemententoonstelling, die overigens niet op het eigenlijke landgoed de Keukenhof, maar op Zandvliet aan de overkant van de weg is ingericht.
H.P.H.J.

In *Die Haghe* (1974) wordt aandacht besteed aan de geschiedenis van enkele huizen in de residentie. Zo maakt J.C. Herpel in ‘Brederode en het oude raadhuis van Den Haag’ (62-74) aannemelijk dat de magistraat van Den Haag in de jaren 1445/50 het door Brederode verlaten huis als raadhuis in gebruik heeft genomen en beschrijft

E.H. Cossee ‘De Remonstranten te 's-Gravenhage en hun kerkgebouw aan de Laan’ (85-124). A.J.M. de Haan behandelt de geschiedenis van de panden Herengracht 17, 19 en 19a in twee arti-

kelen: ‘Van Adriaan Pauw tot Jhr. Mr. Joan Röell’ (125-148) en ‘Het huis aan de gracht Herengracht nrs 19 en 19a’ (149-173).

Th.S.H.B.

Op 27 januari 1975 betrok de ‘Vereniging van Nederlandse Gemeenten’ de Willemshof te Den Haag als haar nieuwe hoofdkantoor. Dit was een gebouw met een interessante geschiedenis en deze wordt geschetst in een kort boekje door de secretaris D. Hillenius, *Het Huis der Gemeenten* (Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten, 1975, 64 blz., *f* 7,50). Het gebouw was oorspronkelijk een schepping van koning Willem II, die door zijn verblijf in Oxford grote liefde had opgevat voor de gotiek en vaak zelf voor architect speelde. Het gebouw dat hij in 1845 liet bouwen, was bestemd als Manege en dit liet hij gelukkig wel door beroepsmensen bouwen, want zijn eigen ontwerpen stortten doorgaans al na enkele jaren in. Veel emplooi voor een manege was er echter niet in Den Haag. Willem III wilde het gebouw wel kwijt en schonk het in 1853 aan de Hervormde Gemeente, niet toevallig kort na de Aprilbeweging. Ruim honderd jaar heeft de Willemskerk vervolgens de godsdienst gediend, maar in 1971 was de kerk bouwvallig geworden en de gemeenteleden waren uit de binnenstad weggetrokken. Zoals zo veel naburige gebouwen doet het nu dienst als kantoor. Hillenius schrijft vlot en laat in enkele tekenende bijzonderheden goed het contrast in de karakters van Willem II en Willem III uitkomen.

H.P.H.J.

In vorige eeuwen voerden boeren zelden of nooit een boekhouding. Slechts het grootgrondbezit werd deugdelijk geadministreerd en daarvan zijn grote hoeveelheden rekeningen en andere documenten bewaard gebleven. Jaren terug heeft Slicher van Bath echter al gewezen op het belang van de journalen en rekeningen van zelfstandige kleinere boeren, met name heeft hij de aandacht gevraagd voor de Fries Riemck Hennema uit de zestiende eeuw en de boekhouding van de zeventiende-eeuwse Robert Loder uit de buurt van Oxford. C. Baars, ‘Boekhoudingen van landbouwbedrijven in de Hoeksewaard uit de 17de en 18de eeuw’, *AAG Bijdragen*, XIX (1975) 3-135 wijst een belangrijke vindplaats van dit soort bescheiden aan, namelijk de administratie van verweesde landbouwboedels, waar de erflater had bepaald, dat het bedrijf moest worden voortgezet, onder leiding van de voogden, totdat de kinderen meerderjarig waren. De voogden waren uiteraard verplicht van hun beheer rekenschap te geven en de desbetreffende bescheiden treft men dan aan in de notariële archieven. Ze zijn niet zeer talrijk, het opsporen eist tijd, maar voor zijn in 1973 te Wageningen verdedigde dissertatie, *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden*, heeft de auteur er toch vier kunnen vinden. Uitvoeriger dan in zijn boek worden de gegevens die uit deze boekhoudingen te halen zijn door dr. Baars in dit artikel gerangschikt, vaak in tabelvorm. Uit de aard der zaak beslaan de boekhoudingen slechts een beperkt aantal jaren, omdat zij eindigen als de erfgenamen volwassen zijn geworden; ze omvatten de jaren 1674-1677, 1763-1772, 1789-1795 en 1795-1805. Het betreft steeds vrij grote bedrijven van 50-80 hectare, grotendeels pachtland. Men krijgt een uitstekend idee van het reilen en zeilen van deze bedrijven, die haast al hun produkten op de markt brachten, met behulp van makelaars. Er was weinig vast personeel, doorgaans één knecht en één meid, er werd veel gewerkt met

losse arbeidskrachten. Opmerkelijk is de hoogte van de huishoudkosten, de auteur concludeert dat de pachters niet rijk waren, maar er wel goed van leefden. De rekeningen en bescheiden getuigen ook verder wel van een idyllisch leven. Zou er dan toch waarheid schuilen in het ‘genoeglijke leven’ van Poots ‘geruste landman’?

H.P.H.J.

J.C.G.M. Jansen, ‘Continuïteit en discontinuïteit in de Joodse geschiedenis, het Limburgse voorbeeld’, *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XX (1975) 57-88, toont aan dat de geschiedenis van de Joden in de Maasstreek vanaf de vroege middeleeuwen tot de achttiende eeuw vooral beïnvloed werd door hun sociale positie. Daarbij hebben niet de groepseigen kenmerken maar de contacten met de omringende samenleving de voornaamste rol gespeeld.
C.J.A.G.

J.M. van Winter heeft haar artikel over ‘De middeleeuwse loop van de Rijn en de wordingsgeschiedenis van de stad Utrecht’, dat in 1972 in de *Festschrift E. Ennen* verscheen, voor het *Jaarboek Oud-Utrecht* (1975) 44-72 vertaald. Waar twee opgravingen nieuwe gegevens over Rijnbeddingen opgeleverd hebben, heeft zij de oorspronkelijke tekst bovendien aangevuld en omgewerkt.
L.V.T.

In de persoon van C.L. Temminck Groll is aan de TH te Delft het restauratievak ingevoerd. Zijn in 1973 gehouden inaugurale rede, ‘Een introductie voor de restauratie’, wijdde hij aan visies van anderen en hemzelf op het restaureren van gebouwen en het behoeden van hun relatie met hun omgeving. Dit betoog is nu, aangevuld met een aantal voorbeelden uit stad en provincie Utrecht, afgedrukt in het *Jaarboek Oud-Utrecht* (1975) 28-43.
L.V.T.

In 1972 hief het leesgezelschap ‘Van Allerlei Slag’ te Utrecht zichzelf op wegens gebrek aan belangstelling (al voor de oorlog begonnen) en kostenstijgingen. Het vermaakte zijn kapitaaltje aan de historische vereniging Oud-Utrecht onder beding dat in zijn *Jaarboek* de lotgevallen van het gezelschap beschreven zouden worden met behulp van de aan het gemeentelijk archief afgestane bescheiden. Daaraan is in het *Jaarboek Oud-Utrecht* (1975) voldaan door een artikel van J.A.F. Janzen, ‘Van Allerlei Slag. De lotgevallen van een typisch Utrechts leesgezelschap’, 131-160. De naam van het in 1886 opgerichte gezelschap slaat op de aangeschafte literatuur; welk slag mensen lid was wordt niet meegedeeld, al worden wel wat namen, vooral van bestuursleden, vermeld. Een indruk van het gelezene krijgt men door een globaal overzicht van de tijdschriften die in de loop van het bestaan de portefeuille gevuld hebben; over de boeken wordt nauwelijks iets gezegd. In het onderhoudend relaas der lotgevallen komen vooral de technische verenigingsaspecten aan de orde, zoals financiën, ledental, afsplitsingen, de bode, de positie van de vrouw. Uit 1942 valt toetreding tot de Kultuurkamer te memoreren. Wat het typisch Utrechtse van dit gezelschap geweest mag zijn wordt een buitenstaander niet duidelijk. Een paar keer duiken andere leesgezelschappen naamloos op. Voor de oorsprong wordt een gezelschap in Koog a/d Zaan voorgesteld, terwijl samenhang met de leeskabinetten uit de Patriottentijd gesuggereerd wordt. Verdere uitwerking van dit aspect van sociaal verkeer en ontwikkelingspeil verdient aanbeveling.
L.V.T.

Bijzonder aardige en beeldende plaatjes staan in het voor de schooljeugd bestemde boekje van H. Arnoldus, *Middelburg Monumentenstad. Onze stad Middelburg van*

1217 tot heden (Middelburg, s.a., 63 blz.). Maar is het nu werkelijk nodig om de jeugdige Middelburgers zo duidelijk geestelijk op de hurken zittend toe te spreken met een tekst die niet vrij is van feitelijke onjuistheden. We moeten accepteren dat tegenwoordig voor veel historische lec-

tuur de illustratie het voornaamste verkoopsargument moet leveren, maar laat men toch altijd voldoende zorg blijven geven aan de begeleidende tekst.

H.P.H.J.

Middeleeuwen

Het boek van H. Janse en Th. van Straalen, *Middeleeuwse stadswallen en stadspoorten in de lage landen* (Zaltbommel: Europese bibliotheek, 1974, 176 blz., *f* 38,50) stelt wat teleur. De auteurs zijn als architect en bouwkundige werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en hebben een overzicht willen samenstellen van de opbouw en de ontwikkeling van de middeleeuwse stadsverdedigingswerken op grond van de gegevens die konden worden verzameld uit de nog aanwezige middeleeuwse poorten, waltorens en muurresten, aangevuld door een studie van oude stadsplattegronden en schriftelijke bronnen. Daarin zijn ze maar gedeeltelijk geslaagd, omdat zij te veel in een te klein bestek wilden samenpersen en tevens omdat zij niet voldoende hun specialistische kennis hebben doen spreken, maar te zeer geliefhebberd hebben met historische gegevens. En daarop hebben zij zich onvoldoende voorbereid, zoals hun wel erg beknopte literatuurlijst leert. Het interessantst zijn de eerste 80 bladzijden waarin een systematisch overzicht wordt gegeven en waarin zij ook gegevens uit de Zuidelijke Nederlanden hebben verwerkt onder andere, een bestek van drie poorten van Brugge uit 1400, dat zij uit Gilliodts-van Severen, *Inventaire des Archives de Bruges* hebben gehaald. Het tweede deel, een opsomming van wat in Nederland behouden bleef, geeft weinig meer dan men bijvoorbeeld ook in het Kunstreisboek voor Nederland kan vinden.

H.P.H.J.

H.J. Kok geeft in *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch genootschap der wetenschappen* (1972 & 1973) 151-233, een ‘Inventarisatie van de kerk patrocinia in het Zeeuwse deel van het middeleeuwse bisdom Utrecht’, waarbij van 130 van de 195 parochiekerken de beschermheilige gegeven wordt. Als grondslag voor de inventarisatie diende het in 1915 verschenen werk *De Indeeling van het bisdom*, van S. Muller Hzn, dat van honderd parochiekerken het patrocinium vermeldde. Een groot gedeelte van de aanvullingen werd gevonden in de suppliekenregisters van het Vatikaans Archief. Na de opsomming volgt als bijlage de tekst van eenenzeventig tot nu toe onbekende akten waarin een patrocinium voorkomt.

Th.S.H.B.

C. Renardy, ‘Synodes, juridiction de la paix et cessions de dîmes aux Eglises (XIe-XIVe siècles)’, *Le Moyen Age*, LXXXI (1975) 245-264, steunend op haar onderzoek naar de restitutie van de tienden in het bisdom Luik, wijdt nu speciale aandacht aan de invloed van de synoden hierop. Volgens haar zouden deze reeds sinds het begin der dertiende eeuw hieromtrent richtlijnen hebben uitgevaardigd. In dit verband ook heeft de bisschop van Luik gebruik gemaakt van het fameuze *Tribunal de la Paix*.

R.V.U.

In 1973 verscheen het nagelaten werk van P.W.A. Immink, *La liberté et la peine. Etude sur la transformation de la liberté et sur le développement du droit pénal public en Occident avant*

le XIIe siècle, uitgegeven door mr P. Sarolea, waarin de theorieën van de auteur over de evolutie van vrijheid en koninklijke macht in de tijd van Merovingen en Karolingen centraal staan. Een hoofdstuk gewijd aan het gebied tussen Vlie en Eems bleef, daar het in een on-af stadium was nagelaten, bij die gelegenheid achterwege. Het is verheugend dat S. Kalifa thans dit gedeelte van Imminks manuscript persklaar heeft gemaakt. Het is verschenen onder de titel *L'Evolution de la liberté et de la peine dans les régions non féodalisées situées entre le Vlie et l'Ems* (Leeuwarden: Fryske Akademy, 1975; 24 blz., ISBN 90 6171 483 4). De auteur betoogt dat in Friesland de koninklijke macht der Karolingen berust op een fideliteitsverhouding die een feodalisering van de Friese allodia tengevolge heeft. Het is een wat gezochte constructie, die bovendien berust op schaarse bronnen uit een aanzienlijk latere periode dan het beschreven proces.

J.K.

W.M. Grauwen, 'Norbert et les débuts de l'abbaye de Floreffe', *Analecta Praemonstratensia*, LI (1975) 5-23. Floreffe was de tweede stichting van Norbertus na Prémontré zelf in 1121. In feite toont deze stichting dat Norbertus zich van nu af als een nieuwe ordestichter beschouwt. Het zogenaamd eucharistisch wonder dat tijdens de mis aan Norbertus te Floreffe overkwam moet als louter legendarisch beschouwd worden.

R.V.U.

In 'Het oudste recht van Veurne', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XLI (1974) 325-338 bestudeert J. Van Rompaey het privilege van de stad Veurne van 1241, dat enkele wijzigingen aanbrengt in het bestaande stedelijke recht; één hiervan doet vermoeden dat de oudste stedelijke keure aan Veurne door Filips van de Elzas werd gegeven, een ander duidt op de verwantschap van deze keure met het in 1147 aan Poperinge verleende recht van Veurne (ambacht).

J.K.

In *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XLII (1974) 269-281 behandelt H. Platelle een vijftal exempla uit het *Bonum universale de apibus* van Thomas de Cantimpré, voorbeelden uit de praktijk van het dertiende-eeuwse veterecht, waarbij de nadruk valt op de rol die geziene geestelijken vervulden bij de verzoening van partijen, 'Vengeance privée et réconciliation dans l'oeuvre de Thomas de Cantimpré'. Schr. laat in het midden of de geleerde kanunnik gelijk had toen hij het aan de natuurlijke wraakzucht der Friezen toeschreef, dat zij het lijk van een vermoorde boven de aarde lieten staan voor de duur van de vete, en meent dat diens interpretatie in elk geval volkomen te verklaren is uit de bloedige vetes welke het dertiende-eeuwse Friesland teisterden.

J.K.

In 1315 deed zich het merkwaardige geval voor dat de burgers van de toen nog Brabantse stad Tiel, in verzet tegen de financiële lasten welke de geestelijkheid hun oplegde, proost en kapittel van de Sint Walburg de stad uitzetten. Het kapittel vestigde zich vervolgens met instemming van de bisschop van Utrecht en het Domkapittel in Arnhem. De kapittels van de vier collegiale kerken in Utrecht bestreden echter de

competentie van bisschop en Domkapittel om in dergelijke bestuursaangelegenheden zonder hun medewerking op te treden. De vraag was, of het unieke instituut van Generaal Kapittel als bestuurlijk lichaam erkend diende te worden. Het probleem werd voorgelegd aan de universiteit van Orléans. De adviezen van de geleerde juristen zijn geëditeerd en van een korte inleiding voorzien

door Mej. C.M. Ridderikhof, 'Adviezen van juristen van de universiteit van Orleans over het bestuur in het bisdom Utrecht, 1316', *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, XIV, i (1974) 71-125. De kwestie bleef onbeslist; naar het schijnt is er nóch te Keulen noch voor de curie ooit een proces over aangespannen.

J.K.

In 1475 overleed te Leuven de waarschijnlijk uit Haarlem afkomstige Dirk Bouts, een der groten tussen de 'Vlaamse primitieven'. Te Leuven ging hierom in 1975 een herdenkingstentoonstelling door. Daar van Bouts slechts enkele werken met absolute zekerheid bekend zijn, hebben de inrichters een meer dan gebruikelijke aandacht besteed aan de tijdsevocatie en de omgeving van Bouts te Leuven. De tentoonstelling viel uiteen in zes afdelingen, die in de catalogus elk in een globaal overzicht worden ingeleid en besproken: de sociaal-economische situatie te Leuven in de tijd van Bouts (door R. van Uytven) met een bijzonder kapittel over de in omloop zijnde munten door P. Naster; de evocatie van een laat-gotisch kerkkoor, in casu dit van Sint-Pieters te Leuven (door M. Smeyers); 'De sociale situatie van de Leuvense familie Bouts (ca. 1450- ca. 1550)' door L. van Buyten, die hierbij tevens de genealogie Bouts en de biografie van de schilder zelf op punt stelt; de artistieke en religieuze wereld van Bouts wordt door M. Smeyers geplaatst tegen de culturele en artistieke geschiedenis van zijn tijd; een technologische afdeling van R. van Schoutte; de historie en de artistieke betekenis van de H. Drievuldigheidskapel, tevens grafkapel van het geslacht van Baussele, in de St.-Pieterskerk te Leuven, door J.K. Steppe en M. Smeyers. Ook mede door de talrijke notities over allerlei kunstwerken en de uitvoerige bibliografische nota's is de catalogus *Dirk Bouts en zijn tijd* (Leuven, 1975,560 blz.) een nuttig en blijvend werkinstrument voor de cultuurgeschiedenis der Bourgondische Nederlanden.

R.V.U.

Nieuwe geschiedenis

J.P. Peeters, 'Bijdrage tot de omschrijving van de fiskale en juridische tegenstellingen tussen de stad Diest en de buitenbank van Kaggevinne in de XVIe-eeuw', *Eigen Schoon en de Brabander*, LVIII (1975) 1-8, 287-317 en 213-229 verhaalt de strijd tussen de stad en het nabijgelegen gehucht, zoals die in een zestiende-eeuwse procesbundel, op het stadsarchief te Diest bewaard, wordt weerspiegeld. Ofschoon deeluitmakend van eenzelfde heerlijkheid van het huis van Nassau waren de tegenstellingen tussen stad en platteland er even hevig als elders. De auteur overtuigt ons omdat hij hier op concrete wijze een dergelijke strijd in detail heeft beschreven.

R.V.U.

C.M. van Hoorn schetst in *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch genootschap der wetenschappen* (1971) 37-86, (1972 & 1973) 117-150, de levensloop van twee zestiende-eeuwse medici: Levinus Lemnius en zijn zoon Willem. Levinus oefende zijn praktijk uit in Zierikzee en kreeg door zijn geschriften meer dan lokale

bekendheid, terwijl Willem carrière maakte als lijfarts aan het hof van de Zweedse koningen Erik XIV en Johan III. De publikaties van de Zweed O. Hult over Willem Lemnius worden hierbij aangevuld met gegevens uit Zeeuwse archieven en ander Nederlands materiaal.

Th.S.H.B.

E.H. Waterbolk, ‘The Reception of Copernicus's Teachings by Gemma Frisius (1508-1555)’, in *Lias*, I (1974) 225-242. De bekende Leuvense cartograaf en globebouwer Gemma Frisius bleek in 1541 een enthousiast aanhanger te zijn van het nieuwe Copernicaanse stelsel. De wegen waarlangs Gemma bekend geraakte met het werk van de grote astronoom zijn echter minder duidelijk. Na een gedetailleerde speurtocht kan de auteur aantonen dat Gemma de *Narratio Prima*, - in feite de open brief van Georg Joachim Rheticus over de theorie van Copernicus, zijn meester -, ontving van Cornelis de Schepper (1503-1555), humanist en ambassadeur van Christiaan II van Denemarken, die het had toegezonden gekregen van zijn vriend Jacobus à Barthen, een geleerd Pools handelaar. Dit moet gebeurd zijn tussen november 1540 en juli 1541. In bijlage worden een viertal brieven, van Gemma aan Johannes Dantiscus, van Jacob à Barthen aan dezelfde, van Dantiscus zelf aan Gemma en van De Schepper aan Dantiscus uitgegeven.

R.V.U.

In de reeks ‘Kerkhistorische Bijdragen’ is als deel VI het eerste deel verschenen van een hier in te vlechten serie ‘Documenta Anabaptistica Neerlandica’. Het is getiteld *Friesland en Groningen (1530-1550)* bewerkt door A.F. Mellink (Leiden: Brill, 1975, xxviij + 200 blz., *f* 44, -). Voorop gaat een ‘General Introduction’ door Irvin B. Horst, als secretaris van de commissie tot uitgave van deze ‘Documenta’, die de bedoeling toelicht: publicatie van archiefstukken en kritische editie van vroeger gedrukt materiaal. Vervolgens verantwoordt Mellink zowel in het Engels als in het Nederlands zijn keus: het verloop van de doperse beweging in beide gewesten vertoont hetzelfde beeld, ook al was de politieke situatie in Friesland, dat al onder Brussels gezag stond, een geheel andere dan in Groningen, waarover aanvankelijk nog de Gelderse hertog heerste. Ook het opgenomen materiaal bevat hierdoor verschillen. Friesland leverde tal van vonnissen op, voor het Groningse gebied moeten de gegevens aangaande personen ontleend worden aan verhoren uit Munster en aan latere confessies, terwijl daar verder het aantal plakkaten en mandaten groot is. De volgorde is chronologisch, maar waar kronieken aanvullende gegevens over een persoon of gebeurtenis bevatten, zijn zij bij de desbetreffende maand geplaatst, ook al dateren zij zelf uit later tijd. Registers van persoonsnamen en aardrijkskundige namen maken de tekst meer toegankelijk, maar een korte inhoudsopgave was geen weelde geweest. Uit het tijdvak van twintig jaar valt het volle licht op de oploop in 't Zandt in januari 1535 en op de bezetting door dopersen van het Oldeklooster bij Bolsward een paar maanden later. Het lag niet in de bedoeling, een apart onderzoek vanuit Nederland te wijden aan Oost-Friesland, maar in een aanhangsel zijn wel enige brieven opgenomen over een dopers plan uit 1543 om Emden te bezetten. Het materiaal van deze goed geannoteerde uitgave moet voor zichzelf spreken. De bewerker wijst er op, dat stadhouder Schenck in zijn brieven naar Brussel en naar de Munsterse bisschop goed geïnformeerd en zeer actief blijkt, en dat zijn betekenis tot nu toe is onderschat. De polemiek in traktaten en brieven tussen David Joris en Johannes a Lasco vormt een ander thema dat volgens Mellink nadere bestudering verdient. Een editie van zulke polemieken behoort eveneens tot de plannen van de commissie, die zich gelukkig mag prijzen voor dit eerste deel een bij uitstek deskundige bewerker te hebben gevonden en zo met deze publicatie een model aan te kunnen reiken aan degenen die het materiaal uit andere plaatsen en gebieden willen bewerken.

O.J.D.J.

Het belang en de draagwijdte van bepaalde archiefbronnen kan nog steeds verder verduidelijkt worden. Dit bewijst nu de Brusselse rijksarchivaris J. Mertens door zijn korte maar

belangrijke bijdrage ‘Het haardgeld te Oostende in 1533. Haar inwoners en hun sociale stratificatie’, *Oostendiana*, II (1975) 39-57. Na de stormvloeden van 1530 en 1532 heeft de stad Oostende in 1534 onder meer een haardbelasting geheven die betrekking had op 443 nominatim opgesomde personen. Uit de studie van die bron blijkt vrij overtuigend dat ‘haard’ hier zeer sterk in de richting van een zuiver fiscaal begrip was geëvolueerd; de demograaf moet er dus uiterst omzichtig mee omspringen. Verder onderstreept Mertens dat de in bijlage gepubliceerde bron een belangrijke getuigenis vormt niet alleen voor de anthroponymie en de genealogie maar ook voor de economisch-sociale situatie van Oostende in de zestiende eeuw.

M.B.

Onder de *Responsa sive consilia* (1554) van de bekende jurist Nicolaas Everaerts bevindt zich een advies, uitgebracht aan één der partijen in een uiterst gecompliceerde eigendomskwestie welke eerst voor het Hof van Holland diende en in appel door de Grote Raad van Mechelen werd beslist. Die partij was op het moment dat Everaerts zijn advies uitbracht al in het gelijk gesteld door het Hof van Holland, waarvan Everaerts toen juist president was. Het *consilium* mocht niet baten: de Grote Raad nam een afwijkende beslissing. Chr. M.G. ten Raa heeft het merkwaardige geval grondig nageplozen in *Consilium nr 225 van Nicolaas Everaerts* (Mededelingen van het Juridisch Instituut van de Erasmus Universiteit Rotterdam; Rotterdam: Juridisch Instituut, s.a., gestencild, 138 blz.). De zaak gaat om de geldigheid van een testamentaire bepaling waarbij een weduwe, gezeten in een onverdeelde boedel een door haar gekocht huis, dat leenroerig is aan de Hollandse graaf, vermaakt aan de kinderen van haar broer en zuster. De geldigheid wordt betwist door twee partijen die elk op eigen gronden aanspraak maken op het huis. Het is treurig dat Ten Raa geen kans heeft gezien deze curieuze rechtszaak in een acceptabele vorm aan zijn lezers te presenteren. De opeenvolging: analyse en commentaar op de processtukken, 45 pagina's noten en dan de stukken zelf dwingt de lezer tot voortdurend geblader. De noten bevatten de resultaten van het door de auteur verrichte onderzoek naar bij Hof en Raad gevolgde procesgewoonten, de rechtspositie der verschillende partijen, de status van de grafelijke leengoederen in Den Haag, de autoriteiten waarop Everaerts voor zijn advies steunde en vele andere zaken die in deze vorm onmogelijk de gewenste aandacht kunnen krijgen. Dat ontneemt veel van de zin aan dit ijverige en op zichzelf aardige onderzoek, dat overigens niet tot enigerlei conclusie heeft geleid.

J.K.

Een zeventiental bijdragen met meestal zeer waardevolle gegevens werden in één bundel uitgegeven door E.H. Waterbolk en Th.S.H. Bos onder de titel: *Vigliana. Bronnen*, *brieven en rekeningen betreffende Viglius van Aytta* (Groningen: Frysk Ynstitut en Historisch Instituut R.U. Grins, 1975, ix + 132 blz.). In de voorafgaande inleiding wordt gewezen op de verscheidenheid van de inhoud van het gepubliceerde materiaal betreffende Viglius, Fries jurist, raadsheer van keizer Karel, voorzitter van de Geheime Raad en de Raad van State tijdens de regering van Filips II. De band die alle mededelingen verenigt is de wisselwerking tussen financiële inkomsten en uitgaven van Viglius maar daarmede worden dan ook vele andere aspecten betrokken.

In de bijdrage ‘Viglius Van Aytta tussen Noord- en Zuid-Nederland’ leest men reeds alleraardigste feiten betreffende Viglius' voorkeur voor ‘Friesland’ en de

‘Friezen’, terwijl daaropvolgend vooral financiële gegevens betreffende de jaren 1560 en 1570 worden medegedeeld. Met de ‘Bildrenten’ belandt men bij Viglius als ‘geldschieter’ van Filips II in 1557.

Verder vindt men onder meer gegevens over de financiering van het Aytta-hospitaal, van het Aytta-godshuis en over de oprichting van Viglius' college te Leuven met daarbijgevoegde publicatie van de statuten en daarna nog 'brieven over leerlingen'. Een stamboom en een index van persoonsnamen sluiten de voortreffelijke publicatie af. Prof. Waterbolk en zijn Groningse medewerkers - waaronder vooral Th. Bos - verdienen daarvoor alle lof.

M.B.

E.J.M. van Eyl, 'Scriptum Joannes Hesselü de antiquis juramentis Facultatis Theologiae Lovaniensis', *Lias*, I (1974) 171-182 is de uitgave van een vertoog van de Leuvense theologieprofessor Jan Hessels († 1566), dat vermoedelijk moet dateren van vóór de herziening van de statuten van de Leuvense faculteit van godgeleerdheid in 1561-1564. Daar een goed deel van het Leuvense universitaire archieffonds van vóór 1600 verloren ging, is dit vertoog een niet onbelangrijke vervangingsbron.

R.V.U.

C.S.M. Rademaker, 'Gerardi Joannis Vossii de vita sua usque ad annum MDCXVII delineatio', *Lias*, I (1974) 243-265. Vossius (1577-1649) was een typisch vertegenwoordiger van het Nederlandse humanisme van zijn tijd. Naast zijn vele boeken liet hij ook tal van onuitgegeven geschriften en brieven na. Een deel hiervan is bewaard in de universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Daaronder is ook een autobiografische schets, in bijlage uitgegeven, die nogal wat toevoegt aan onze kennis van zijn jeugd en studentenjaren.

R.V.U.

In september 1581 besloot de Leidse magistraat een volkstelling te houden van alle inwoners binnen het stadsgebied. Wat de reden daarvan was onttrekt zich aan onze waarneming, maar het register met de gegevens van deze volkstelling is bewaard gebleven en dit is een uiterst belangrijke bron, omdat niet alleen personen werden geteld, maar ook gevraagd werd naar het beroep, de plaats van herkomst en naar eventuele kinderen uit een vroeger huwelijk. Natuurlijk was dit document ook vroeger wel door onderzoekers gebruikt, met name door N.W. Posthumus, maar het leek alleszins de moeite waard de gegevens van dit register eens in de computer te stoppen. F. Daelemans, 'Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek', *AAG Bijdragen*, XIX (Wageningen, 1975) 137-215 vermeldt in een exemplarische studie de resultaten daarvan. Hij heeft bovendien gebruik gemaakt van de gegevens van het *Liber Vetus* van 1585, een opgave van alle aanwezige huizen en hun huurwaarde. Die resultaten zijn zeer interessant. In 1581 was Leiden zich aan het herstellen van de economische crisis die verergerd was door het beleg van 1573-1574. De stad trok toen zeer veel immigranten aan. De gezinnen waren voor die tijd klein, gemiddeld telde Daelemans slechts 3,83 personen per huishouding. Inwonende verwanten waren er praktisch niet, behalve juist in de gezinnen van de immigranten. In verschillende opzichten deed de stad nog middeleeuws aan, zo woonden er nog een groot aantal boeren en vissers. Zij hadden de armzaligste huizen, niet de textielarbeiders, zoals men misschien verwachten zou. Het is verheugend dat de Belgische specialist Daelemans door tijdens een verblijf aan de Wageningse hogeschool een Noord-Nederlands onderwerp te

bewerken, metterdaad heeft gedemonstreerd, dat de samenwerking in Benelux-verband zich ook tot de cliometrie kan uitstrekken.

H.P.H.J.

J.B. Kist, e.a., *Musket, Roer & Pistolet. 17e-eeuws wapenhandwerk in de Lage Landen* (Den Haag: W. Gaade b.v., 1974, 176 blz., geïll., *f* 59,75). In dit boek behandelen J.B.

Kist, J.P. Puype en R.B.F. van der Sloot een honderdtal wapens uit de verzamelingen van Skokloster en Livrustkammaren in Zweden en die van het Tøjhusmuseum in Denemarken. Na een korte geschiedenis van de genoemde verzamelingen volgt een overzicht van het zeventiende-eeuwse wapenhandwerk in de Lage Landen. De samenstellers gaan in op de fabricage en handel, waarbij zij zeggen het accent te willen leggen op de luxe wapens voor civiel gebruik en niet zozeer op de zuiver militaire wapens. 253 foto's leggen niet alleen een sprekend getuigenis af van het vakmanschap van de zeventiende-eeuwse geweermakers, maar tevens van de grote bekwaamheid van de fotograaf W.F. van der Mark. Als bijlagen zijn opgenomen de 'Ordre op de Wapeninghe 1599-1639', patenten, benamingen van onderdelen en beslag, slotmechanismen, kolfvormen, proefmerken en een lange lijst van geweer- en lademakers. Een notenapparaat en een literatuurlijst besluiten het werk.

Grote verdiensten van het boek zijn de fraaie foto's en de lijst van geweer- en lademakers. De inleiding over het wapenhandwerk is interessant, maar laat toch een aantal aspecten weg. Zo vestigen de schrijvers bijzonder de aandacht op onze wapenhandel met de Skandinavische landen, terwijl er toch ook een zeer belangrijke handel met bijvoorbeeld Frankrijk was.

De samenstellers vertellen dat het hun vooral om de 'civiele' wapens gaat. Desondanks krijgen de militaire wapens in het tekstgedeelte grote aandacht en werd de 'Ordre op de Wapeninghe' opgenomen. De omgang met wapens door niet-militairen komt daardoor slecht uit de verf. Wellicht ware het beter geweest iets over de jacht en de vertrouwdheid met wapens bij de burgerbevolking te vertellen. Op bladzijde 19 wordt de naam Paul de Wilm genoemd. Het betreft hier natuurlijk Paul de Wilhem. Over de familie de Wilhem zie men het *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XXV (1971) 132-180. Op blz. 148-149 vermelden de samenstellers een aantal patenten die zich in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag bevinden. Zij vergeten echter te wijzen op het bestaan van het boek van G. Doorman, *Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e-18e eeuw* ('s-Gravenhage, 1940), waarin veel patenten zijn opgenomen. Haast in ieder boek zitten drukfouten, maar in dit werk over vuurwapens is het aantal 'afzwaaiers' wel wat erg groot. Kortom, een prijzig boek, mooi om in te kijken en interessant om in te lezen, maar dat zeker niet in een leemte voorziet, zoals de tekst op de omslag suggereert.

C.M.S.

In april 1974 vond in Tübingen een internationaal colloqium plaats over de historische rol van het begrip raison d'état. Roman Schnur heeft de bewonderenswaardige prestatie geleverd binnen anderhalf jaar het congresboek op tafel te leggen, onder de titel *Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs* (Berlijn: Duncker & Humblot, 1975, 612 blz.). Twee van de vierentwintig gebundelde voordrachten betreffen direct de Nederlandse geschiedenis: J.C. Boogman sprak over 'Johan de Witt - Staatsräson als Praxis' (481-496), en E.H. Kossmann behandelde 'Some late 17th-century Dutch writings on Raison d'Etat' (497-504).

Boogman bekijkt vooral de buitenlandse politiek van Johan de Witt, een vredespolitiek niet uit beginsel, maar om gunstige voorwaarden te scheppen of te handhaven voor Hollands commerciële belangen. De Witts beleid is daarbij nuchter en realistisch, vervuld van scepsis omtrent de bondgenootschappelijke trouw van bevriende mogendheden. Naar zijn mening was echte belangenpolitiek het best te

verwezenlijken in een aristocratische republiek, waar immers dynastieke vooroordelen geen rol konden spelen bij de taxatie van 's lands ware belangen.

Ook bij Kossmann blijkt de Nederlandse voorkeur voor republikeinse staatsvormen. Johan en Pieter de la Court willen dat de staat zijn burgers zal noodzaken hun hartstochten te overwinnen. Aan dat doel beantwoordt een democratische republiek het best, want wie daar zijn medeburgers wil overtuigen dient redelijke middelen te gebruiken en zijn hartstochten uit te schakelen. Ulrich Huber prefereert de aristocratische republiek, waar de kans op tyrannie kleiner is dan in de monarchie, en de wil tot gehoorzamen bij de onderdanen groter, omdat ieder kan hopen zelf medebestuurder te worden.

Een volledige weergave van de gevoerde discussies is in de bundel opgenomen, voor congressen van dit gehalte een aanbevelenswaardig procédé. Alleen al deze verslagen geven deze uitgave historische betekenis: anders zal over vijftig jaar niemand meer willen geloven dat er ooit Nederlandse historici hebben bestaan, die vragenstellers in het Frans, Duits of Engels elk in hun eigen taal van repliek konden dienen.

A.Th.V.D.

In het artikel 'Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17e tot het einde van de 18e eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XX (1975) 1-47, komt J.F.R. Philips tot een reconstructie van de bevolkingsaantallen op verschillende tijdstippen, als eerste aanzet tot een historisch-demografische analyse van Limburg in de periode voor de Franse tijd.

C.J.A.G.

P. Dibon, 'Lettres de Samuel Des Marets à Claude Saumaise (1644-1653)', *Lias*, I (1974) 267-299 is de uitgave van veertien brieven die de bekende Franse theoloog Des Marets tijdens zijn hoogleraarschap te Groningen schreef aan een ander uitgeweken geleerde Claude Saumaise die te Leiden verbleef. Deze brieven, bewaard in de Nationale Bibliotheek te Parijs, waren niet opgenomen in de dissertatie van D. Nauta over Maresius (Amsterdam, 1935). Zij zijn niettemin tekenend voor de Frans-Waalse kringen in de Noordelijke Nederlanden.

R.V.U.

Het Instituut voor Intellectuele Betrekkingen tussen de West-Europese landen in de zeventiende eeuw, van de Katholieke Universiteit te Nijmegen wijdde onlangs een heel boek aan een bekende Rotterdamse literator van het eind van die eeuw namelijk Hans Bots, e.a., *Pieter Rabus en de Boekzaal van Europe*, *1692-1702* (Amsterdam, 1974). In een kort artikel vraagt nu één der medewerkers aandacht voor de bemoeiingen van Rabus voor de zuiverheid van de Nederlandse taal: Hans Bots, 'Pieter Rabus, waardig dienaar van het "Statendom der Letterwijzen" en voorvechter van "onze ronde sprake", het Nederlands', *Rotterdams Jaarboekje* (1975) 177-201. De schrijver laat goed uitkomen dat het te Rotterdam verschijnende tijdschrift *Boekzaal van Europe* het eerste tijdschrift ter wereld was, dat ook 'platterts', die geen Frans of Latijn konden lezen, tot de 'Republiek der Letteren' wilde toelaten. Periodieken als de *Journal des Savants* of het Duitse *Acta Eruditorum* waren wel voorgegaan, maar gingen toch uit van het feit dat geleerden hun denkbeelden alleen in één der genoemde talen konden uitdrukken. Datzelfde gold voor het sinds 1687

ook in Rotterdam verschijnende tijdschrift *Nouvelles de la République des Lettres* van Pierre Bayle. Rabus had echter goed gezien, zijn *Boekzaal* vond van het begin af vele lezers. Alle mogelijke literaire en wetenschappelijke zaken werden daarin aangesneden. Rabus toonde zich in verschillende artikelen een fervent tegenstander van bastaardwoorden en pleitte ook

voor een vaste spelling. Het is een instructief artikel, dat een goed idee geeft van de brede lagen die in het wat gezapige geleerde leven van die tijd geïnteresseerd waren.
H.P.H.J.

A.E. van Puffelen en A.H.M. van Puffelen laten in 'Een Rijswijkse kerkstrijd, of het pastoraat van Pieter van der Maes van Avenrode (1706-1738)', *Die Haghe* (1973) 126-147, zien in hoeverre het conflict tussen Rome en de Noordnederlandse kapittels in de eerste helft van de achttiende eeuw (ontstaan na de terugtrekking van Petrus Codde als apostolisch vicaris en uiteindelijk resulterend in de vorming van de Oud-Bisschoppelijke Clerezie) doorwerkte in de plaatselijke situatie van Rijswijk. De auteurs baseerden zich hierbij op de eigen aantekeningen van Van der Maes.
Th.S.H.B.

In *Bulletin de l'Ecole Française de l'Extrême Orient* (1972) 279-317 geeft Claudine Lombard-Salmon met een inleiding een vertaling van een 'Bref récit sur Kelapa', kort na 1740 opgesteld door de Chinees Cheng Sun-wo. Het is een zeer waardevolle aanvulling op wat wij uit onze eigen bronnen over het achttiende-eeuwse Batavia weten. De auteur over wie vrijwel niets bekend is, moet wel bijzonder goed uit zijn ogen hebben gekeken.
W.Ph.C.

Nieuwste geschiedenis

Een niet alledaagse publicatie vormt de uitgave verzorgd door J. Geldhof, pastoor te Meetkerke, van een achttiende-eeuws handschrift, berustend in het archief van het bisschoppelijk seminarie te Brugge, onder de titel: *Charitatis calendarium ofte den Noortschen Almanach der Liefde* (Bond der Westvlaamse Volkskundigen, 1974, 45 blz.). Die humoristische feestkalender uit 1758 is in Latijnse versvorm geschreven en in het Vlaams vertaald in evenveel zesregelige strofen (46) door Pieter Vleys, pastoor te Dudzele nabij Brugge. Het dichtstuk is de neerslag van het 'gezelschapsleven' van een groep pastoors uit de parochies Dudzele, Heist, Blankenberge, Lissewege, Ramskapelle, Uitkerke, Westkapelle, Knokke, Zuienkerke, Hoeke en Oostkerke. Voor de kennis van de plattelandspastoors in het toenmalig Vlaanderen is het werkje uiteraard een kostbare getuigenis. Geldhof zorgde voor een zeer verhelderende en nauwkeurige inleiding.
M.B.

In 'Een Drents patriot', *Nieuwe Drentse Volksalmanak*, XCII (1975) 25-44, geeft A.N. de Vos van Steenwijk een levensbeschrijving van zijn voorvader Carel de Vos van Steenwijk (1759-1830). Hij behandelt met name diens carrière in de Franse tijd en de reis naar Amerika (1783), waarvan een verslag in het familiearchief is bewaard gebleven.
Th.S.H.B.

In het begin van de negentiende eeuw mocht Elias Annes Borger zich in Nederland verheugen in een ongemene faam op het terrein van de theologie en de letteren. Ook de jonge Thorbecke met zijn vaak notoir gebrek aan respect voor gevestigde reputaties had veel waardering voor de Friese geleerde. Geboortig uit een kleine-middenstandsfamilie in Joure was deze in zijn heel jonge jaren al een intellectueel wonderkind gebleken. Dankzij een beurs ging hij later theologie studeren in Leiden, waar hij in 1807 op schitterende wijze (‘met de kap’) promoveerde. In hetzelfde jaar nog werd hij aldaar lector in de exegese om

vervolgens in 1815 tot gewoon hoogleraar in de godgeleerdheid te worden benoemd. In 1817 ging Borger over naar de letterenfakulteit: als opvolger van de grote Wyttenbach werd hij belast met het onderwijs in het Grieks en de algemene geschiedenis. Na veel persoonlijk leed te hebben ondervonden (zijn eerste zowel als zijn tweede echtgenote overleed in het kraambed) stierf hij in 1820 op zesendertig-jarige leeftijd.

Aan deze ongemene figuur, die ook nog als Nederlands dichter van zich heeft doen spreken, heeft dr. C. van der Woude een beknopte biografie gewijd: *Elias Annes Borger (1784-1820). Een geleerde-leven in het begin der 19e eeuw* (Kamper Cahiers no. XXVI; Kampen: Kok, 1975, *f* 9,90). Schr. is erin geslaagd ons een goed beeld te geven van de persoon en het werk van Borger. De waarde van het boekje wordt ook nog verhoogd doordat als bijlagen een aantal van diens brieven is opgenomen.

Borger was als theoloog een eminent vertegenwoordiger van het door Roessingh als oudliberalisme getypeerde rationalistische supranaturalisme, de toentertijd in Nederland toonaangevende richting die in het begin van de negentiende eeuw de kloof heeft trachten te overbruggen tussen het rationalisme van de Aufklärung en de traditionele christelijke orthodoxie.

Vrij veel aandacht wijdt schr. aan Borger's belangrijkste werk, het in 1819 gepubliceerde *De Mysticismo*. Onder de Nederlandse intellectuelen genoot dit boek toentertijd een grote faam, met name omdat opvattingen van Duitse idealistische filosofen er met zoveel overtuiging en verve in werden geattaqueerd. Zoals bekend, moest men in het Nederland van het begin van de vorige eeuw over het algemeen niets hebben van de romantiek en het Duitse idealisme. Vooral aan de Nederlandse universiteiten met hun ouderwets intellectueel klimaat, dat in het teken stond van een doorgaans ietwat verwaterd classicisme, waren de ‘moderne’ Duitse opvattingen taboe, hetgeen bij voorbeeld een jonge originele figuur als Thorbecke zeer tot zijn schade heeft moeten ondervinden. Borger is er later meer dan eens van beschuldigd dat hij de door hem bestreden Duitse filosofen niet of nauwelijks had gelezen. Dr. van der Woude weet echter aannemelijk te maken dat een dergelijke beschuldiging niet gefundeerd is.

In een recensie van tien bladzijden heeft Thorbecke Borger's boek besproken in de *Göttingsche gelehrte Anzeigen* (1824). In dat stuk blijkt hij grote waardering te hebben voor de vorm, de taal en de stijl van *De Mysticismo*, maar daarnaast heeft hij kritiek op Borger's oordeel over Schelling. Dr. van der Woude beroemt er zich op dat het hem gelukt is ‘deze onbekende publicatie van Thorbecke te achterhalen’. Heeft hij daarbij over het hoofd gezien dat er in het door dr. J. Brandt-van der Veen uitgegeven *Thorbecke-archief* (II, Groningen, 1962, 277) reeds verwezen is naar Thorbecke's publicatie in het Duitse tijdschrift?

In zijn beschouwingen over de geschiedenis toonde Borger zich een overtuigd aanhanger van de pragmatische richting. De historie beschouwde hij als de ‘magistra optimarum rerum’. Hij was van mening dat wie de heldere stem van de geschiedenis beluistert, God zelf hoort spreken. God laat overal zijn ‘vestigia’ zien. In alles komt een ‘mens divina’ tot uiting. Voor hemzelf was het het hoogste genot wanneer de geschiedenis zich voor hem ontsloot als een schouwspel van goddelijke Voorzienigheid (‘tanquam theatrum Providentiae divinae’).

Het is misschien wel wat triest te bedenken dat de naam van Borger, een in zijn eigen tijd zo beroemd geleerde, volslagen in de vergetelheid is geraakt. Al te

verwonderlijk is dat echter niet. Met al zijn geleerdheid en zijn schitterende beheersing van het Latijn is Borger per slot van rekening alleen maar een kind, een uitermate geleerd kind, van zijn tijd geweest, en die tijd was, althans in Nederland, rijkelijk ouderwets en benepen. Het was ook de tijd, de vader-Stastok-tijd (om het eens, ongetwijfeld eenzijdig, op zijn allerongunstigst

te zeggen), waarin wel heel veel voormalige Bataven met nostalgisch verlangen terugblikten op het 'als van ouds' - paradijs. Laat de schim van Borger zich overigens troosten met de gedachte dat het de meeste prominente geleerden van vroeger, van nu en van de toekomst niet anders is en zal vergaan. Het intellectuele Walhalla is maar voor heel weinigen weggelegd. Deze mogelijk wat treurige waarheid zal de geleerden van nu en van de toekomst er echter niet van weerhouden hun best te blijven doen. En dat is maar goed ook: voor hen zelf en voor ons allen.

J.C.B.

In 1789 nam erfprins Willem Frederik zijn intrek in Leiden om daar privé-colleges te volgen in de algemene en Nederlandse diplomatieke geschiedenis (Kluit en Pestel) en de grondbeginselen van het Nederlands burgerlijk recht. Het onderwijs in het recht werd aan de gematigd patriotse Van der Kessel toevertrouwd, die zijn leerling later prees om diens grote belangstelling en vlug verstand. In *Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht*, XIV, i (1974) 21-69 hebben B. Beinart en P. van Warmelo de aantekeningen die Van der Kessel voor deze colleges maakte uitgegeven, van commentaar voorzien en vergeleken met het hier eveneens gepubliceerde collegedictaat van de prins. G. van Alphen schreef er een korte inleiding over het verblijf van Willem Frederik te Leiden bij.

J.K.

E. Houtman, *Documenten betreffende het departement van de Nedermaas (1790-1815) in de 'Archives nationales' te Parijs* (Miscellanea Archivistica, VI; Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, 44 blz.) geeft, zonder op volledigheid aanspraak te kunnen maken, een overzicht van de dossiers betreffende het departement van de Nedermaas uit diverse series van de 'Archives nationales'. Daartoe werd van de aldaar bestaande inventarissen uitgegaan. Een paar honderd dossiers heeft de samensteller zelf kunnen inkijken.

M.D.V.

Matthijs Siegenbeek is de eerste Noordnederlander geweest die een geschiedenis van de Nederlandse literatuur, van het begin tot in zijn eigen tijd, heeft geschreven, steunend op de colleges die hij sedert 1797 te Leiden gaf. Een kritische bespreking daarvan geeft M. de Smedt, 'Matthijs Siegenbeek (1774-1854) als literair-historicus', *Handelingen (van de) Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXVIII (1974) 49-81.

M.D.V.

H. de Schampheleire, E. Witte en F.V. Borné, *Bibliografische bijdrage tot de geschiedenis der Belgische vrijmetselarij 1798-1855. Essai bibliographique relatif à l'histoire de la francmaçonnerie belge 1798-1855* (Leuven: Aurelia Books, 1973, 198 blz.) heeft de bedoeling het wetenschappelijk onderzoek van de negentiende-eeuwse vrijmetselarij te stimuleren. Daartoe wordt een overzicht gegeven van de voorliggende 'referentiewerken en literatuur' (150 nummers) en een selectieve, maar uitvoerige lijst (meer dan 900 nummers) van gedrukte bronnen, ofwel uitgaande van en met betrekking tot:

1° loges, kapittels, raden en tribunalen;
2° obediënties en overheidsorganen van ritussen;
3° vreemde ritussen en stelsels,

ofwel uitgaande van privé-personen. De inleiding geeft onder meer een overzicht van de

fondsen waaruit kon worden geput. Betekent het jaar 1798 het begin van de heropbloei van de vrijmetselarij in België, dan werd 1855 om zuiver praktische redenen als eindterminus gekozen: de opsporingen met het oog op de samenstelling van de bibliografie liepen parallel met de voorbereiding van een lijvige bronnenpublicatie, die zich eveneens tot 1855 uitstrekt: E. Witte, met medewerking van F.V. Borné, *Documents relatifs à la francmaçonnerie belge du XIXe siècle 1830-1855* (Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis, Bijdragen, LXIX; Leuven-Parijs: Nauwelaerts en Béatrice Nauwelaerts, 1973, 821 blz.). Hier kreeg het jaar 1855 (het maçonnieke jaar 5854) wel betekenis: als een keerpunt in de Belgische vrijmetselarij, die van toen af de behandeling van politieke kwesties in de loges formeel toeliet, waarbij intussen op te merken valt dat hun apolitieke houding tevoren reeds een fictie was. De bronnenpublicatie is op één doel gericht: de interacties tussen de vrijmetselarij en de eigentijdse maatschappij. In de inleiding worden de belangrijkste aspecten daarvan geschetst. De documenten zelf, afkomstig uit openbare en particuliere archieven, zowel van de loges als daarbuiten, zijn chronologisch gerangschikt. Het ontbreken van een zaakregister valt dan ook sterk te betreuren. In bijlage vindt men een overzicht van de obediënties en van de loges, evenals een glossarium van maçonnieke termen.

M.D.V.

J. Puraye en (†) H.O. Lang, ed., *Lettres de Léopold Ier à sa soeur la princesse Sophie; à son beau-frère Emmanuel, comte de Mensdorff-Pouilly; à son neveu Alphonse, comte de Mensdorff-Pouilly. 1804-1864. Traduction et édition critique* (Luik: Vaillant-Carmanne, 1974) is een publicatie waarvan de uitgever, gelet op de hoge prijs, niet gemeend heeft een exemplaar ter recensie te kunnen bezorgen. Volgens het prospectus gaat het om 117 brieven. Naast de oorspronkelijke, Duitstalige tekst wordt ook een Franse vertaling gepubliceerd.

M.D.V.

‘De verwerving van de natuurwetenschappelijke collecties aan de Utrechtse universiteit van 1815 tot 1848’ van J. MacLean in het *Jaarboek Oud-Utrecht* (1975) 73-98, somt alle aankopen van deze instrumenten op, die bij gebreke van goede Noordnederlandse instrumentmakers grotendeels door het buitenland, met name Londen, geleverd moesten worden. Ook vermeldt dit overzicht gegevens over het onderwijs in een aantal exacte vakken in Utrecht, en enkele cijfers over de studentenpopulatie in vergelijking tot andere universiteiten, waarbij de Zuidnederlandse ver voor blijken te liggen op die in het Noorden. De gegevens stammen vrijwel uitsluitend uit de archieven van de afdeling Onderwijs van het Departement van Binnenlandse Zaken.

L.V.T.

H.M. Mensonides opent *Die Haghe* (1974) met korte biografische notities, veelal toegespitst op de procedures en problemen rond de benoemingen van ‘De gemeentesecretarissen van 's-Gravenhage, 1816 - heden’ (1-61); tegelijkertijd geeft hij zo een schets van de groei der secretarie in deze periode.

Th.S.H.B.

H. van Daele, ‘P.Y. de la Ramée de Séprés, un adepte de l'enseignement universel, à Anvers’, *Paedagogica Historica*, XIV (1974) 497-515, belicht de onderwijsactiviteit van een volgeling van Joseph Jacotot tijdens de jaren 1820.

M.D.V.

In de herdenkingsbundel *Van standen tot Staten*, waarmee de Utrechtse Provinciale Staten hun 600-jarig bestaan lieten vieren, ontbreekt een studie over een onderwerp uit de negentiende eeuw. De redactie van het *Jaarboek Oud-Utrecht* heeft kans gezien deze lacune op te vullen doordat het L. Blok bereid vond voor haar *Jaarboek* (1975) een bijdrage te schrijven over 'Verkiezingen in Utrecht 1825-1848; stands- en trapsgewijs', 19-27. Hij geeft hiermee een gedeelte uit een groter onderzoek naar kiezers en kiesstelsels in de eerste helft van de vorige eeuw. Zijn als voorlopig gepresenteerde en beknopt gestelde indrukken betreffen voornamelijk de wijze van samenstelling van de Provinciale Staten. De ridderschap had hierin de enige direct aangewezen, meestal baronaal samengestelde, geleding, die procentueel haar stand over-vertegenwoordigde. De andere afvaardiging van het platteland, de landelijke stand, werd verzorgd door districtsgewijs verkozen kiescolleges, die op basis van een hoger censusbedrag dan in de steden gold, overwegend uit landbouwers uit de grotere dorpen bestonden. Wie door hen in de Staten gekozen werden, wordt niet meegedeeld. De vertegenwoordiging vanuit de zes steden verliep over twee trappen: een kiescollege koos de stedelijke raad, die in de regel de burgemeester en/of een wethouder afvaardigde naar de Provinciale Staten. Het besloten karakter van de verkiezingsprocedures werkte geringe belangstelling voor en deelname aan dit soort verkiezingen in de hand. Voor de keus van candidaten naar de Tweede Kamer door de Provinciale Staten suggereert de schrijver ondershandse regelingen, vooral op initiatief van de gouverneur.

L.V.T.

Met het boek *De romantiek van de spoorwegen in Nederland* door N.J. van Wijck Jurriaanse en H. Waldorp (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1975, 168 blz., *f* 42,50) hebben de uitgevers willen inhaken op de sterker wordende nostalgie naar het stoomtijdperk. Het resultaat is een fraai kijk- en leesboek door twee zeer ter zake kundige auteurs, maar geen samenvattende geschiedenis, zoals de uitgevers, te oordelen naar het voorwoord, voor ogen hadden. Beter zou men kunnen spreken van enkele grepen uit de Nederlandse spoorweggeschiedenis, waarbij vooral de eerste jaren van aanleg, de werkomstandigheden van het machinepersoneel en het hoogtepunt van de stoomtractie in het eerste decennium van deze eeuw veel aandacht krijgen. Daar staat tegenover dat bijvoorbeeld de aanleg van de Staatsspoorwegen, de naasting van de Rijnspoor en het door de regering toegepaste stelsel van concentratie en concurrentie niet of nauwelijks aan bod komen. Het boek is rijk geïllustreerd en zal mede daardoor zeker een groot publiek aanspreken; voor de historicus biedt het echter weinig nieuws.

A.J.V.

De bekende Tippo Tip, belangrijkste Swahili handelaar (ivoor en slaven) in Oost- en Centraal-Afrika tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw, heeft op het eind van zijn leven zijn herinneringen te boek gesteld. De tekst werd reeds uitgegeven met een Duitse en met een Engelse vertaling, respectievelijk in 1902 en 1958. Thans ligt een Franse vertaling voor: F. Bontinck, m.m.v.K. Janssen, *L'Autobiographie de Hamed ben Mohammed el-Murjebi Tippo Tip (ca. 1840-1905) traduite et annotée* (Kon. Acad. voor Overzeese Wetenschappen, Klasse voor Morele en Politieke Wetenschappen, n.r., XLII-4; Brussel, 1974, 304 blz., 750 BF). Van de vorige verschilt

deze voorbeeldige publicatie ook door de uitvoerige annotatie. Aldus wordt een bron die voor de geschiedenis en de anthropologie van het zwarte continent ongemeen belangrijk is, des te beter toegankelijk.

M.D.V.

J.P. Delhaye, *La presse politique d'Ath des origines à 1914* (Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis, Bijdragen, LXXVII; Leuven-Parijs: Nauwelaerts en Béatrice-Nauwelaerts, 1974, 132 blz.) bestudeert de politiek gekleurde kranten - neutrale ontbraken - die te Aat van 1841 tot 1914 zijn verschenen: zeven liberale, zes katholieke en twee socialistische. Een inleidend hoofdstuk schetst de ontwikkeling van het politieke leven te Aat. Vervolgens worden de belangrijkste karakteristieken van de diverse organen toegelicht. Tenslotte volgt een externe beschrijving. Archieven van de Aatse bladen blijken niet bewaard te zijn. Uit de inhoudsanalyse van de kranten zelf kon hun betekenis, in relatie tot de ontwikkeling van de politieke verhoudingen, niettemin duidelijk worden toegelicht.

M.D.V.

P.M.M. Klep, *New Estimates of the Agricultural Labour Force in Belgium 1846-1910. A Reinterpretation of Statistical Sources* (Centrum voor Economische Studiën. Workshop on Quantitative Economic History, 7504; Leuven, 1975, offset, 35 blz.), tracht de evolutie van de tewerkstelling in de agrarische sector in het negentiende-eeuwse België vast te stellen aan de hand van de bewaarde beroeps- en landbouwtellingen. Na een uitvoerige analyse en bewerking van deze bronnen meent de auteur dat een relatieve afname zich doorlopend heeft voorgedaan, maar dat de afname in absolute cijfers van de agrarische arbeidskrachten dateert uit de jaren 1866-1880.

R.V.U.

In 1847 en 1861 bracht de Deense schrijver Hans Christiaan Andersen een bezoek aan Den Haag. Zijn indrukken, opgetekend in de tot dusverre onuitgegeven dagboeken (aanwezig in de Kongelige Bibliotek te Kopenhagen) werden door H. Reeser vertaald en gepubliceerd in 'H.C. Andersens dagboekbladen over zijn bezoeken aan Den Haag', *Die Haghe* (1973) 160-178.

Th.S.H.B.

Verheugend is de toegang tot een nieuw stuk bedrijfsgeschiedenis dank zij de publicatie van Ph. Mottequin, *Réunions du comité des directeurs des travaux des charbonnages du Couchant de Mons*, *patronnées (sic) par la Société Générale (1848-1876)*, *Procès-verbaux*, I, *Textes*, II, *Tableaux* (Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis, Bijdragen 72-73; Leuven-Parijs: Nauwelaerts en Béatrice-Nauwelaerts, 1973, 677 blz., 1100 en 500 BF). Het betreft acht mijnen uit de streek tussen Bergen (Henegouwen) en de Franse grens, waar sedert omstreeks 1839 een comité van bedrijfsleiders werkzaam was. De verslagen van de tussen oktober 1848 en september 1876 gehouden vergaderingen van dit comité, daarin opgenomen tabellen inbegrepen, worden in extenso gepubliceerd, echter zonder annotatie. Wel krijgt men in bijlage een biografische notitie betreffende de geciteerde personen en een glossarium van mijnbouwtermen. De geschiedenis van de betrokken mijnen wordt vooraf geschetst, evenals de samenstelling en de taak van het comité, waarna de materies die in de processen-verbaal aan de orde komen synthetisch worden voorgesteld. De verslagen zelf zijn allereerst van belang voor de economische geschiedenis en voor de ontwikkeling van de techniek der mijnexploitatie. Gelet op de directe relaties tussen kaderpersoneel en arbeiders, hebben ze anderdeels ook

betekenis voor de sociale geschiedenis. Werpen ze licht op de arbeids- en levensvoorwaarden van de arbeiders, dan illustreren ze tevens de mentaliteit van de industriëlen. De diversiteit van onderwerpen die

in de verslagen worden aangesneden doet des te meer betreuren dat een zaakregister ontbreekt.

M.D.V.

'Van suikercontractant tot kamerlid' is de titel waaronder C. Fasseur in de derde aflevering van het *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXVIII (1975) 333-354 'bouwstenen' aandraagt voor een biografie van I.D. Fransen van de Putte in de jaren 1849-1862. In een helder en overzichtelijk artikel wordt het verhaal gedaan van het geweldige succes van de man die in 1849 als administrateur bij een suikerfabriek op Java werd aangesteld tegen een maandsalaris van *f* 350, - en die tien jaar later als miljonair naar het vaderland kon terugkeren. In de beschreven periode was hij reeds een overtuigd liberaal en een bewonderaar van Thorbecke, maar koesterde hij tevens de nodige reserves ten aanzien van opheffing van het Cultuurstelsel die hem door zijn eigen ervaringen als ondernemer werden ingegeven. Een waardevolle bijdrage die stimuleert tot kennismaking met het eveneens in 1975 verschenen proefschrift van de schrijver, *Kultuurstelsel en koloniale baten*.

H.V.D.H.

A. Keersmaekers, 'Het boerenkrijgverhaal voor Conscience (1853)', *Miscellanea Prof. Dr. K.C. Peeters* (Antwerpen, 1975) 367-379, zal zowel de historicus van de historiografie als die van de Vlaamse Beweging interesseren. Het onderwerp van de boerenopstand tegen de Franse republikeinse bezetters was in de eerste decennia der onafhankelijkheid haast even populair als de materie van de Guldensporenslag, maar toch spraken die eerste geschriften over de boerenkrijg niet onverdeeld tegen de Franse revolutionairen.

R.V.U.

In 1857 publiceerde de in België verblijvende, uit Hessen uitgeweken publicist en politicus Friedrich Oetker een brochure over *De Vlaemsche taelstrijd*, waarvan in 1858 ook een Franse versie verscheen (*Le Mouvement flamand*). E. Gubin-Grosjean, 'Une étape dans l'évolution du flamingantisme: l'influence de Oetker sur l'orientation politique du mouvement (1857-1861)', *Revue belge de philologie et d'histoire*, LII (1974) 348-385 en 858-892, betoogt dat die publicaties, in tegenstelling tot wat veelal werd betoogd, geen beslissende betekenis hebben gehad voor de evolutie van de Vlaamse Beweging naar een politieke beweging. In die opzichten waarin Oetker afweek van de opvattingen die in het flamingantische milieu gemeengoed waren, namelijk wat betreft de eentaligheid van de Vlaamse gewesten en het vastleggen van een taalgrens, werd hij in dat milieu niet gevolgd. Wat hij inzake politieke actie naar voren bracht, was hoofdzakelijk een concretisering van reeds aanwezige gedachten. Een onmiddellijke praktische toepassing vonden zijn suggesties niet, vanwege de politieke conjunctuur, die ook de flaminganten in de liberaal-katholieke antithese meesleurde. Pas in 1861 kwam het, dank zij diverse factoren, tot initiatieven in de door Oetker aangewezen richting, maar in feite was deze toen reeds achterhaald.

M.D.V.

Te Rotterdam heeft het toneel nooit zo gebloeid als te Amsterdam. Toch heeft de stad wel belangrijke acteurs en regisseurs geherbergd. H.H.J. de Leeuwe, 'Antoine

le Gras, een Nederlands regisseur der negentiende eeuw in Rotterdam', *Rotterdams Jaarboekje* (1975) 209-256, belicht de verdiensten van één der belangrijksten in een doorwrocht artikel, dat begrip toont voor de maatschappelijke achtergronden, waardoor er vraag naar theaterstukken en een bepaalde speeltrant kwam. In 1860 vestigde Le Gras zich in Rotterdam; als

acteur kon hij maar zelden het eerste plan halen, als regisseur daarentegen bezat hij onbetwistbare verdiensten. Hij wilde meer natuurlijkheid brengen, eiste decors die minutieus op de werkelijkheid van het stuk waren afgestemd en brak met de gewoonte om toneelspelers voor een bepaald type te engageren als 'jeune premier', als 'père noble' etc., het zogenaamde emplooienstelsel. Men moest geen typen spelen, iedere rol moest van binnenuit gecreëerd worden, hij toonde zich als het ware een voorloper van Strasberg en zijn New Yorkse Actor's Studio. Vooral de mimiek en het ensemble-spel bij door Le Gras geregisseerde stukken werden geprezen, onder andere door Engelse recensenten in 1880 toen het gezelschap in Londen gastvoorstellingen gaf. Le Gras regisseerde ook de eerste voorstelling van Multatuli's *Vorstenschool* en deze getuigde: 'Van den heer Legras kan ik veel leren, en ik doe wel m'n best'.

H.P.H.J.

U. Vermeulen, 'Het beeld van de Eerste Internationale in de Belgische burgerlijke pers (1865-1877)', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, V (1974) 447-492, illustreert met talrijke citaten de verkeerde, aangedikte, vrij stereotiepe en weinig of niet geadstrueerde voorstelling die de katholieke en liberale bladen, naar aanleiding van meetings, stakingen, betogingen en onlusten, van de Eerste Internationale hebben gegeven. De afschuw en het afgrijzen werden sedert 1871 nog versterkt door de relatie die tussen de Commune en de Internationale werd gelegd.

M.D.V.

G.H. Dumont, *La vie quotidienne en Belgique sous le règne de Léopold II (1865-1909)* (Parijs: Hachette, 1974; 232 blz.) geeft op een vlotte en vulgariserende wijze een impressionistisch overzicht van diverse aspecten van het sociaal-economische en sociaal-culturele leven in België tijdens de genoemde periode.

M.D.V.

Bij koninklijk besluit van 15 april 1886 werd een 'Commission du Travail' opgericht en belast met een onderzoek van de sociaal-economische situatie van de arbeiders en met het formuleren van voorstellen tot verbetering daarvan. Zoals bekend, heeft die commissie over haar enquête uitvoerige verslagen gepubliceerd. Deze worden, voor zover ze de industriële arbeid betreffen, geanalyseerd door L. Denys, 'Trends in de sociaal-ekonomische toestand van de Belgische arbeiders rond 1886', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, V (1974) 361-425. Onderscheiden worden: de structuur van de arbeidersgroep in de ondernemingen, de toelatingsvoorwaarden opgelegd aan jonge arbeidskrachten, de arbeidsduur en budgetten van arbeidersgezinnen. De gegevens betreffen hoofdzakelijk de metaalindustrie, de steenkoolmijnen en de textielbedrijven. Schrijver trekt de aandacht op het feit dat het materiaal vaak gebrekkig is, gelet op de tekorten van de bij de enquête gevolgde werkwijzen en op de omstandigheid dat de antwoorden op de gestelde vragen meestal door patroons werden geleverd. Men krijgt niettemin de karakteristieken van de onderzochte situatie van dichtbij geschetst.

M.D.V.

Iets van de tegenstelling tussen Waalse arbeiders en Brusselse partijleiding vindt men terug in het artikel van J. Puissant, 'Les origines de la presse régionale socialiste

dans le Borinage', *Revue belge d'histoire contemporaine*, V (1974) 493-546. Het behandelt de tendenzen en het wedervaren van twaalf bladen uit de Borinage uit de jaren 1886-1895 waarmee

Alfred Defuisseaux direct of indirect te maken had. Ze getuigen van het verlangen over een eigen regionale pers te beschikken die een autonome politieke koers kon volgen. De naar voren gebrachte opvattingen waren vaak, en zeker in de eerste fase, radicaler dan die van de leiding der Belgische Werkliedenpartij, bij welke Defuisseaux zelf, zoals bekend, niet te best aangeschreven stond. Diverse militanten hebben in de behandelde pers een vooraanstaande rol gespeeld, maar tegen gebrek aan fondsen bleken ze niet opgewassen.

M.D.V.

Volgens A. Mommen, 'Een aspect van het reformisme: de Belgische Werkliedenpartij en haar liberale connectie (1889-1894)', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, V (1974) 273-338, moeten niet de jaren 1885 en 1893 of 1902, maar wel de jaren 1889 en 1899 als keerpunten in de geschiedenis van de Belgische (socialistische) arbeidersbeweging worden beschouwd: in 1889 kreeg de BWP een daadwerkelijke greep op de Waalse arbeidersmassa, in 1889 kwam een eind aan haar kwantitatieve ontplooiing en trad een periode van stagnatie in, terwijl tevens reeds aangetoond was dat de partij niet in staat bleek als een beslissende factor in het politieke gebeuren te functioneren. Deze politieke machteloosheid licht schrijver toe door exemplarisch de jaren 1889-1894 te behandelen. De BWP voerde toen een politiek van tactisch bondgenootschap met de liberale progressisten, gericht op het verwerven van politieke macht via het algemeen stemrecht. Een efficiënte druk op de progressistische bondgenoten heeft ze echter niet kunnen uitoefenen. Uit een indringende analyse komt naar voren, dat de liberale connectie het werk was van de leiding van de partij. De reformistische leiders, afkomstig uit kleinburgerlijke arbeiderslagen en uit de administratieve kaders van de coöperaties, waren niet alleen tegen revolutionaire stromingen gekant, maar ook tegen de algemene staking, wilden althans zelf het initiatief hiertoe niet nemen. De meer radicale stromingen in het milieu van de Waalse arbeiders kregen geen kans om aan hun trekken te komen: dank zij de gedecentraliseerde partijstructuur, de autonomie van de federaties, wist de partijtop zijn visie door te drukken. Aldus voerde de partij een niet-radicale, opportunistische politiek. Haar ideologisch peil stond overigens vrij laag.

M.D.V.

In 1892 trokken 5 à 600 Belgische mijnwerkers, hoofdzakelijk uit de Borinage, naar het departement Pas-de-Calais met de bedoeling aldaar in de mijnen een beter bestaan te vinden. Dat werd hun echter door de Franse mijnwerkers onmogelijk gemaakt: gewelddadige incidenten, van augustus tot oktober 1892, hebben hen verplicht naar Henegouwen terug te keren. De weerslag van die incidenten, in België en in Frankrijk, wordt toegelicht door A. Dantoing, 'Une manifestation de défense ouvrière contre le travail étranger dans les mines du Pas-de-Calais en 1892', *Revue belge d'histoire contemporaine*, V (1974) 427-445.

M.D.V.

C. Huysmans, D. De Weerdt en W. Geldolf, ed., *Geschriften en documenten*, I, *C. Huysmans in Brussel* (Antwerpen-Amsterdam, 1974, 145 blz.) is het eerste uit een reeks die de bedoeling heeft C. Huysmans zelf aan het woord te laten. Het gaat hier nochtans niet om een tekst-editie, voorafgegaan door een inleiding, maar om een

overzicht van de Brusselse periode uit Huysmans' leven (van 1896 tot de Eerste Wereldoorlog) dat met documenten in de tekst wordt geïllustreerd. Deze documenten, vrijwel geheel in het Huysmansarchief te Antwerpen bewaard, zijn ofwel uittreksels uit de herinneringen van de staatsman, ofwel eigentijdse of latere brieven van zijn hand of hem toegestuurd, ofwel artikelen door hem

geschreven in de bovengenoemde periode. De inhoud vertoont drie aspecten: Huysmans' journalistieke bedrijvigheid, zijn socialistische opvattingen en zijn aandeel in de socialistische actie, ten slotte zijn optreden in de Brusselse politiek. Naar verluidt is Huysmans' Brusselse periode, hoewel de minst bekende, beslissend geweest voor zijn latere carrière.

M.D.V.

W.J.A. Visser gaat in het uitvoerige artikel ‘Vincent van Gogh en 's-Gravenhage’, *Die Haghe* (1973) 1-125, na waar de schilder heeft gewoond en met welke mensen hij in contact kwam - onder meer de rentenier L.C. Enthoven en de naaister Clazina Maria Hoornik (met wie hij enige tijd samenwoonde). Een groot gedeelte van het artikel bestaat uit bijzonderheden over het ontstaan en de voorstelling van de schilderijen en tekeningen uit Van Gogh's Haagse periode.

Th.S.H.B.

In het boekje van M.H. Gans, *De Amsterdamse Jodenhoek in foto's 1900-1940* (Amsterdam, 1974) zijn ongeveer 125 afbeeldingen opgenomen, die geen plaats hadden gekregen in het grotere ‘Memorboek’ gewijd aan de geschiedenis van de Nederlandse joden sinds de middeleeuwen. De auteur laat de foto's voor zichzelf spreken, hij geeft slechts uitvoerige bijschriften en heeft geen verbindende tekst opgenomen. Dat lijkt me een wijze zelfbeperking, daardoor valt alle nadruk op dit kostbare materiaal, dat het beeld van deze definitief vernietigde woonwijk van Amsterdam voor het nageslacht bewaart. De foto's zijn soms navrant door het besef van wat later gebeurd is, ze tonen ook onweerlegbaar aan dat in de Jodenhoek vaak grote armoede werd geleden.

H.P.H.J.

L.A.M. Goossens, *De Koninklijke Marine en haar monument te Den Helder*, *1914-1922* (Haarlem: Gottmer, 1974, 116 blz., *f* 18,50) is een wat merkwaardig boekje. In 1922 werd in Den Helder het thans nog bestaande monument onthuld ter nagedachtenis van de achtenvijftig marine-mannen die tijdens de eerste wereldoorlog gevallen waren. Dat gebeurde in een tijd dat het parlement weinig geld over had voor leger en vloot, het volgend jaar werd de vlootwet verworpen. De auteur schetst de voorgeschiedenis van de bouw van dit monument; hij toont zich op een enigszins onthutsende manier bij de zaken betrokken, trekt zich iedere aanval op de marine persoonlijk aan en doet dit in een gedragen, ouderwetse stijl, die soms komisch aandoet. Hij citeert nogal veel uit het dagboek van de toenmalige vlootaalmoezenier Alink en uit artikelen in *Het Vaderland;* de revolutiedreiging van november 1918 schijnt hem nog met angst te vervullen en hij laat goed uitkomen dat het marinepersoneel toen in meerderheid gezagsgetrouw was. Om het zo te houden, verzocht hoofdaalmoezenier Alink de bisschop van Haarlem per telegram een aantal hulpaalmoezeniers te sturen. Kortom, dit is wel geëngageerde geschiedschrijving, maar van een wat ouderwetse soort.

H.P.H.J.

M. Sertyn, ‘Avondlandstemming bij de jonge avant-garde in Vlaanderen na 1918: inspiratiebron voor purito-flaminganten en marginale wereldverbeteraars’, *Belgisch*

tijdschrift voor nieuwste geschiedenis, V (1974) 547-580, stelt de vraag welke weerslag de 'Kaputt'-stemming bij het einde van de Eerste Wereldoorlog in Vlaanderen heeft gehad, in margine van de klassieke Vlaamse beweging en van de arbeidersbeweging. Uit avant-gardistische tijdschriften en uit de Clartébeweging komt de aanwezigheid van diverse gedachtenstro-

mingen en van communistische sympathieën naar voren. Pacifisme, radicaal flamingantisme en sociaal gevoel hebben echter niet geleid tot een soort progressieve frontvorming 'avant la lettre'.

M.D.V.

Als nr. 75 in de reeks Bijdragen van het Interuniversitair Centrum voor hedendaagse geschiedenis is andermaal een persrepertorium verschenen: M. Simon-Rorive, *La presse socialiste et révolutionnaire en Wallonie et à Bruxelles de 1918 à 1940* (Leuven-Parijs: Nauwelaerts en Béatrice-Nauwelaerts, 1974, 254 blz., 400 BF). Terwijl het op volledigheid geen aanspraak maakt, worden 321 bladen en blaadjes besproken. Inhoudelijk vormen die grosso modo twee groepen: 1° socialistische bladen van politieke, syndicale, sociaal-economische of sociaal-culturele aard; 2° communistische, trotzkistische, anarchistische (of libertaire) en onafhankelijke organen, deze laatste niet aan partijen gebonden. Een schetsmatig overzicht krijgt men in de inleiding. De tendens van elk blad wordt, in de beschrijving, met een paar trefwoorden vermeld wanneer titel of ondertitel ze niet aangeeft. De beschrijving verschilt, naar gelang van de mogelijkheden die de collecties bieden. De bewaarplaatsen worden vermeld, maar niet wat eigenlijk bewaard is. Voor een aantal bladen worden ook de namen van medewerkers opgenomen, maar op een selectieve wijze: alleen die van personen die het meest bekend zijn, of het meest karakteristiek voor de oriëntatie van het betreffende blad. Schrijfster lijkt zich ook niet de moeite te hebben getroost om vooroorlogse nummers of jaargangen op te sporen of te signaleren.

Meer dan tweederde van de in het repertorium opgenomen publicaties werd te Brussel gedrukt. Het valt dan ook op dat er niet één Nederlandstalig orgaan in het repertorium voorkomt. We releveren alleen drie tweetalige organen. Schrijfster zegt niet dat Nederlandstalige bladen buiten beschouwing werden gelaten. Moet men dan besluiten dat er tussen 1918 en 1940 in de Brusselse agglomeratie niet één Nederlandstalig socialistisch of revolutionair blad is verschenen?

M.D.V.

J.B. Bedaux behandelt in het *Jaarboek Oud-Utrecht* (1975) 99-130, 'Jo Uiterwaal en Piet Elling; een vergeten hoofdstuk in de ontwikkeling van de moderne beeldhouwkunst in Nederland'. Ter correctie op Hammachers opvatting, als zou de Nederlandse beeldhouwkunst tot 1945 buiten invloed van de Stijl en andere internationale ontwikkelingen gebleven zijn, laat Bedaux zien hoe het vooroorlogse beeldhouwwerk van Uiterwaal en Ellings vrijwel onbekend gebleven sculptuurexperimenten uit de jaren twintig wel degelijk deze inspiratiebronnen vertonen. Om deze beiden heen biedt het artikel ook een en ander over het kunstleven in de stad Utrecht in de jaren twintig.

L.V.T.

Gedurende de cursus 1971-1972 heeft een werkgroep op het Economisch-Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam onder leiding van drs G.A. Vroom onderzocht, in hoeverre de neergaande conjunctuur in de jaren 1921-1923 de ontwikkeling van de medezeggenschapsgedachte in Nederland heeft beïnvloed. Het

resultaat van dit onderzoek is in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* I, iii, (december 1975) gepubliceerd onder de titel ‘Medezeggenschap en conjunctuur in de jaren na de eerste wereldoorlog’. Moeilijk leesbaar, ondanks mooie grafieken en tabellen. Jammer dat aan het ‘historisch perspectief’ van de medezeggenschapsidee vrijwel geen aandacht is besteed.

P.D.'tH.

H.Q. Röling schrijft in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, I, iii (december 1975) over ‘De Troelstra School. Kaderscholen van NVV en SDAP 1930-1940’. Deze opleiding, mede gefinancierd door de ‘Centrale’, was gericht op de vorming van middelbaar en lager kader voor de beweging. Door de leerlingen vol te stampen met algemene ontwikkeling of met kennis voor het dagelijks bestuurswerk? Men vroeg het zich luidruchtig af. Het artikel laat nog vragen over deze school onbeantwoord, bijvoorbeeld over het lesprogramma. Misschien komt de auteur, die graag informatie over Theo Thijssen zou willen ontvangen, nog eens aan het beantwoorden toe, bijvoorbeeld door middel van interviews.

P.D.'tH.

De redactie van het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* heeft de eerste jaargang nog voor de jaarwisseling weten af te ronden. In het decembernummer 1975 zijn een tweetal artikelen ter gelegenheid van een veertigjarig jubileum opgenomen. Van J.M. Welcker, ‘Veertig jaar Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (1935-1975)’; van Claire Rappange ‘Veertig jaar Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging. Een beknopt overzicht (1935-1975)’. Het IISG, mede opgericht onder dwang van het dreigend teloorgaan van ‘linkse’ archieven in Hitler-Duitsland ontwikkelde zich, evenals het IAV dat werd opgericht op de stroom van het oplevend feministisch enthousiasme in de jaren dertig, door toedoen van onder andere de directeur van de Centrale Arbeidersverzekerings- en Depositobank (de ‘Centrale’) N. de Lieme en van het echtpaar Posthumus-van der Goot tot de nuttige en nodige institutie die we allen kennen.

P.D.'tH.

I. Shirman, vert. R. Loquet, ‘Een aspekt van de “Endlösung”. De ekonomische plundering van de Joden in België’, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, III (1974) 163-182, geeft een niet-exhaustief overzicht van de systematische en gelegaliseerde plunderingsacties die de bezetter tegen de Joden in België ondernam.

M.D.V.

J. Dujardin, vert. M. van de Steen en W. Steenhaut, ‘De “Dienst D” en de hulp aan de onderduikers’, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, III (1974) 107-146, schetst op een niet erg kritische wijze de activiteit van de ‘Service D’, een verzetsgroep die tijdens de Tweede Wereldoorlog vooral in het Luikse actief is geweest.

M.D.V.

J. Vanwelkenhuyzen, vert. A.M. Reinquin, ‘De diplomatieke konferentie van 5 april 1940’, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, III (1974) 183-199, belicht de inhoud van het overleg dat op de genoemde datum in het ministerie van Buitenlandse Zaken te Brussel plaats had.

M.D.V.

G. Hautecler, vert. A.M. Reinquin, ‘Het godsdienstig leven van de Belgische krijgsgevangenen (1940-1945)’, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede*

Wereldoorlog, III (1974) 147-162, beschrijft de betreffende situatie per stalag en oflag.

M.D.V.

F. van der Elst, ‘Dr. Elias als leider van het VNV’, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, III (1974) 83-105, licht de omstandigheden toe waaronder H. Elias,

na het overlijden van Staf de Clerq, in oktober 1942 de leiding van het VNV heeft aanvaard en ontleedt het beleid dat hij nadien heeft gevoerd. De stelling luidt, dat hij zich als Vlaams-nationalist gekant heeft tegen de annexatie- en verduitsingspolitiek en opzettelijk op een breuk met de SS heeft aangestuurd. Deze koers heeft echter tot niet de minste toegeving aan Duitse zijde geleid, zoals uiteindelijk uit het onderhoud met Himmler, eind februari 1944, duidelijk bleek. Niettemin heeft Elias de collaboratie van het VNV tot september 1944 voortgezet, tot verklaring waarvan schrijver diverse hypothesen formuleert.

M.D.V.

A. de Jonghe, 'De strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel (1942-1944). Eerste deel: De Sicherheitspolizei in België', *Bijdragen tot de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, III (1974) 9-82, is een 'kritische studie over het ontstaan, de ontwikkeling, de bevoegdheid, de organisatie van de SS-politie en haar verhouding tot het militair bestuur' in België.

M.D.V.

Dick Verkijk, *Radio Hilversum 1940-1945. De omroep in de oorlog* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1974, 832 blz., *f* 47,50). Verkijk heeft voor zijn studies over de omroep in bezettingstijd een geweldig groot en diepgaand onderzoek verricht. Het is allemaal - tot in de kleinste details - terug te vinden in zijn boek. Dit is een verdienste, al hadden heel wat citaten vanwege de leesbaarheid best samengevat mogen worden. Ook zijn de stukken algemene informatie over het verloop van de oorlog tamelijk overbodig. Verkijk geeft echter nog meer, hij geeft een requisitoir tegen allen die in omroepland niet meteen hebben gehandeld volgens de uiterst strenge normen inzake verzet die door de schrijver worden aangelegd. Hij toont zich steeds weer verbaasd of verontwaardigd, wanneer iemand in zijn ogen foutief heeft gehandeld. Hij had moeten weten dat het veel verbazingwekkender zou geweest zijn als iedereen vanaf het eerste begin, met alle mogelijke consequenties van dien, ontslag had genomen. Achteraf is de Duitse 'millimeter-taktiek' duidelijk te zien, maar in de tijd zelf, zeker in de eerste jaren van de bezetting, was dit veel moeilijker te constateren.

Een andere fout die Verkijk, vanuit een historisch standpunt bezien, maakt is dat hij geen oog heeft voor de tradities die er bij de omroepen leefden. Het waren strijdorganisaties geweest die jarenlang met succes hun boodschap aan het Nederlandse volk hadden overgebracht. Het was psychologisch bijna onmogelijk dat die organisaties zich zonder meer zouden opheffen, afgezien nog van het feit dat vele mensen afhankelijk waren van hun inkomen bij de radio. Nergens in het boek is trouwens een gefundeerd en doordacht betoog te vinden over de problematiek van collaboratie, verzet en neutraliteit. Nu is dit een zeer lastig onderwerp, maar juist daarom had Verkijk in zijn oordelen meer begrip moeten leggen. Wat rest is een soort bronnenboek of feitenverzameling, waarvoor uiterst energiek spitwerk is verricht. Het bevat tevens een uitgebreid personenregister.

S.V.

Jaarrede Voorzitter Nederlands Historisch Genootschap Utrecht 24 oktober 1975

Dames en heren,

Het stemt het bestuur van het Nederlands Historisch Genootschap tot voldoening, dat u in zo grote getale naar Utrecht bent gekomen om de jaarvergadering en het congres bij te wonen. Er zijn in het afgelopen verenigingsjaar geen wijzigingen in het bestuur opgetreden, in enkele van de commissies is zulks wel het geval geweest. In de redactiecommissie van de *Bijdragen en Mededelingen* was in het afgelopen jaar volgens het rooster de beurt aan prof. van Houtte om af te treden. Hij heeft jarenlang zijn beste krachten aan de *Bijdragen* gegeven en het bestuur is hem daarvoor bijzonder erkentelijk. Zijn plaats is ingenomen door prof. Baelde. In de redactiecommissie van de *Acta Historiae Neerlandicae* heeft dr. Woltjer zijn taak neergelegd. Men zal in deze commissie zijn bezonnen en weloverwogen oordeel missen, maar het bestuur vertrouwt in dr. Bruijn een capabele vervanger te hebben gevonden. In de bronnencommissie is de heer Wels opgevolgd door de heer Kersten. In dezelfde commissie is kortgeleden dr. Vermaseren afgetreden, wiens plaats is ingenomen door de heer Smit. In de congrescommissie heeft prof. van de Kieft verzocht om van zijn taak te worden ontheven, prof. Weiler is bereid gevonden om zijn plaats in te nemen. Uitdrukkelijk wil het bestuur zijn dank betuigen aan hen, die soms tal van jaren in de commissies werkzaam zijn geweest. Zij hebben in wezenlijke mate bijgedragen tot de groei en bloei van het Nederlands Historisch Genootschap, hiervoor onze welgemeende dank.

Een speciaal woord van hulde en dank wil het bestuur van het genootschap richten tot mevr. Brok-ten Broek. Het bestuur doet dit niet alleen omdat het Nederlands Historisch Genootschap de opvolger is van het Nederlands Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen, waarvoor mevr. Brok-ten Broek vroeger haar bibliografische taak heeft vervuld, maar het bestuur meent namens alle Nederlandse historici te mogen spreken om uiting te geven aan de bewondering en dankbaarheid voor de nauwgezette wijze waarop de bibliografieën betreffende de Nederlandse geschiedenis in grote regelmaat tot stand kwamen. Men kan zich nauwelijks een serieus wetenschappelijk historisch onderzoek denken, waarbij geen gebruik is gemaakt van het bekende trio Petit-Ruys-Brok-ten Broek. In stilte, met grote bescheidenheid en een onuitputtelijk geduld is hier zeer belangrijk werk verricht, wat misschien te vaak als iets vanzelfsprekends is beschouwd. Voor alle historici moet het een geruststelling zijn, dat het werk van mevr. Brok-ten Broek wordt voortgezet op het Bureau van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en dat daar tevens de Nederlandse bijdrage voor de internationale historische bibliografie wordt verzorgd.

In het jaarverslag is geen melding gemaakt van het Internationaal Historisch Congres, dat van 22 tot en met 29 augustus in San Francisco is gehouden. Als officiële vertegenwoordigers van Nederland hebben de voorzitter en de oud-voorzitter de vergaderingen van het Comité Générale bijgewoond op 21 en 29 augustus. Deze waren voornamelijk gewijd aan

wijzigingen van de statuten. Besloten is, dat het volgende internationale congres in 1980 in Boekarest zal worden gehouden.

Wat het congres zelf betreft, zal het voor de leden interessant zijn om te vernemen, dat op voorstel van de vorige voorzitter van het genootschap, prof. Bornewasser, in één van de twee grote sectie's als thema was gekozen de waardebetrokkenheid en het waardeoordeel in de geschiedwetenschap. Zoals gebruikelijk had dit tot gevolg, dat het rapport over dit thema door een Nederlander mocht worden opgesteld. Hiertoe is prof. Weiler uitgenodigd, die dit onderwerp tevens in het congres van het genootschap in het vorige jaar heeft behandeld. Hij heeft dit op uitnemende wijze gedaan, het rapport is in San Francisco zeer gunstig ontvangen, prof. Bornewasser en ik mochten van buitenlandse zijde vele complimenten ontvangen voor deze waardevolle Nederlandse bijdrage tot het congres. Tot het succes heeft zeker mede bijgedragen de weloverwogen antwoorden en de begripsvolle houding van prof. Weiler tijdens de discussie.

De financiële positie van het genootschap is niet zorgwekkend, de noodklok behoeft niet te worden geluid, maar er is evenmin aanleiding tot optimisme. Het bestuur is dankbaar voor de subsidie van het Rijk, waardoor het peil van de huidige activiteiten gehandhaafd kan worden. We mogen echter onze ogen niet sluiten voor de ontwikkeling in de toekomst, waarin de inkomsten steeds meer achter zullen blijven bij de snel stijgende kosten. Door de overheidssubsidie kan slechts een deel van de toenemende kosten worden gedekt. Trouwens naar mijn mening ligt het in de eerste plaats op de weg van het genootschap zelf om een oplossing voor deze moeilijkheden te zoeken. Dit kan geschieden door stijging van de inkomsten of door een vermindering van de kosten. Een weg tot vergroting van de inkomsten is de uitbreiding van het ledental. Het bestuur zal zijn uiterste best doen om nieuwe leden te werven, er zijn acties in voorbereiding. Maar dit kan niet alléén van bestuurszijde geschieden, ook de leden moeten het bestuur daarbij behulpzaam zijn. De kortgeleden aan u toegezonden ledenlijst geeft een overzicht van het huidige ledenbestand. Aan de hand van deze lijst kunt u gemakkelijk nagaan, welke historici onder uw vrienden, kennissen, collega's nog geen lid zijn. Wek hen op om lid te worden.

De kosten kunnen gedrukt worden door een optimaal gebruik te maken van de ter beschikking staande middelen. Dit betekent geen afsnijden van activiteiten, maar een voortdurend overwegen op welke wijze bepaalde doelstellingen het best bereikt kunnen worden. Eventueel zal men voor ingrijpende maatregelen niet mogen terugschrikken. De discussie over dit punt is binnen het bestuur nog volop aan de gang en ik acht het niet opportuun om er hier verder op in te gaan. Nauw met de financiële situatie hangt de organisatorische opzet zowel van het Nederlands Historisch Genootschap als van de gehele historische wereld in Nederland samen. Ook op dit punt is het bestuur begonnen met een terreinverkenning en een interne gedachtenwisseling. Het zijn moeilijke en delicate problemen, waarvan ons op het ogenblik nog geen helder beeld van de oplossing voor ogen staat. We hopen echter het volgend jaar de resultaten van de beraadslagingen aan de leden te kunnen voorleggen.

Het vorige jaar heb ik in het tweede deel van mijn jaarrede aandacht besteed aan enkele vraagstukken, die het Nederlands Historisch Genootschap wel niet direct raakten, maar die ik toch van groot historisch belang achtte: de grote toeloop van

studenten in de geschiedenis, de planning van het historisch wetenschappelijk onderzoek en de toestand van het archiefwezen, speciaal van de rijksarchieven. Dit jaar heb ik geaarzeld in de keuze van een onderwerp, er zijn er zovele. Ik denk aan de grote stroom afgestudeerden in de geschiedenis, welke op korte termijn is te verwachten. Ik heb reeds aangeroerd het probleem

van de organisatie van de historici en de verschillende commissies, organisaties en verenigingen, die op het historisch terrein in Nederland werkzaam zijn. Een nijpend vraagstuk gaan ook de publicatie-mogelijkheden voor wetenschappelijk werk worden ten gevolge van de oplopende drukkosten. Dit geldt evenzeer voor historisch wetenschappelijk werk. Tenslotte is er de toestand van het historisch wetenschappelijk onderzoek.

Het probleem van de organisatie is op het ogenblik nog bij het bestuur in beraad, het zou derhalve voorbarig zijn om daar nu reeds op vooruit te lopen. De toevloed van de afgestudeerden heeft de aandacht van het bestuur, maar dit is zich bewust, dat het slechts een geringe effectieve bijdrage tot de oplossing van dit vraagstuk kan leveren. Ook de veel grotere en machtigere American Historical Association met ruim 13.000 leden kan ondanks allerlei initiatieven maar uiterst weinig voor de werkloze historici doen. De laatsten constateren dit met bitterheid. De stijging van de drukkosten is een algemeen wetenschappelijk probleem, maar de geesteswetenschappen, en in het bijzonder de geschiedenis, worden er zwaarder door getroffen dan de exacte wetenschappen en zelfs de sociale wetenschappen.

Door de eliminatie van drie van de vier genoemde onderwerpen begrijpt u reeds, dat ik vandaag gaarne wil spreken over de situatie van het wetenschappelijk onderzoek. Eerlijk gezegd, ik ben verontrust daarover, voor een deel mede door het internationale congres in San Francisco. Zoals nu al twintig jaar het geval is, werd ook dit congres ontsierd door de strijd tussen Oost en West, Marxistisch-Leninistische historici tegenover hen, die deze opvattingen niet deelden. Er worden geen echte discussies meer gehouden, er is geen bereidheid om naar elkaar te luisteren. Steeds weer worden dezelfde reeds lang van te voren opgestelde verklaringen voorgelezen door de historici uit de Oost-Europese landen. Een ritueel, dat eerder tot verzet prikkelt dan dat het overtuigt. Ik zie het als een teken van een schrikbarend gebrek aan psychologisch inzicht bij de machthebbers in de desbetreffende landen, die de historici met een dergelijke opdracht naar de congressen sturen.

De schuld van de politisering van de congressen lag naar mijn mening dit keer niet uitsluitend bij de Marxistisch-Leninistische historici, maar ook bij hen die de onderwerpen hadden gekozen. Immers de onderwerpen, aangekondigd onder het hoofd ‘Major Themes of Study’, boden alle gelegenheid tot politieke debatten. Er zijn behandeld: geschiedenis en maatschappij (voorgesteld door Rusland), de rechten van de mens, revolutie, minderheden, migratie's en tenslotte traditie en modernisering in Azië en Afrika. Het zijn bijna alle politiek beladen onderwerpen, waarin de geschiedenis slechts een secundaire plaats inneemt. Zo werd bij de migraties gesproken over de gedwongen migratie van de Palestijnen. De slotrede van David Landes handelde over niet-westerse sociologie, de ontwikkelingsproblematiek en de vraagstukken, waarmee de club van Rome zich bezig houdt. Zeer interessant, maar het heeft weinig met geschiedenis te maken. Uiteraard is het mij bekend, dat er een sterke drang is naar de contemporaine geschiedenis, de historicus voelt zich sterk betrokken bij de problematiek van de tegenwoordige tijd. Geenszins wil ik de ‘ivoren toren’-houding van vroegere historici verdedigen, maar naar mijn gevoelen slaat nu de balans te sterk door naar de andere zijde. In San Francisco kreeg ik de indruk dat de geschiedenis alleen nog in de zijkapellen werd gediend. Men moest op dit historisch congres werkelijk zoeken naar secties, waar men nog iets historisch kon horen. Het had evengoed een congres van sociologen of politicologen kunnen zijn. Wellicht is

dit nu van mijn kant wat overdreven, er waren inderdaad ook nog wel goede rapporten en interessante discussies. Ik heb reeds het rapport van prof. Weiler genoemd, daarnaast waren er onder andere de rapporten van Wolff over de stedengeschiedenis en van Trinkaus over humanisme, godsdienst en maatschappij.

Er zijn andere gevaren en deze bedreigen vooral de economische en sociale geschiedenis. In deze tak van de geschiedenis is gedurende de laatste twee decennia zeer sterk de nadruk gevallen op de kwantitatieve gegevens en hun verwerking. Ongetwijfeld zijn er belangrijke resultaten bereikt door een meer mathematische aanpak en door het gebruik van computers. Toch komen ook de grenzen van de zogenaamde cliometrie steeds duidelijker naar voren. Naar mijn indruk kunnen de onderzoekingen op twee manieren vastlopen. De eerste wijze wordt het best gedemonstreerd door het in korte tijd befaamde of beruchte boek van Fogel en Engerman, *Time on the Cross*, over de negerslavernij in de Verenigde Staten[1]. Voor mij is daarbij de vraag of de door de beide auteurs verzamelde cijfers al dan niet juist zijn, van bijkomstige aard. Hun stelling is dat de slaven in goede materiële omstandigheden leefden (voeding, kleding en huisvesting), dat ze een goed familieleven hadden, dat ze hard en efficient werkten en dat hun produktiviteit hoger was dan die van de blanke boeren op de eigen, kleine bedrijven in het Noorden. Zij staven deze stellingen met veel kwantitatief materiaal, in hun bewijsvoering gebruiken zij tal van formules met in totaal 113 variabelen. Indien zelfs dit alles waar zou zijn, dan blijft er nog het morele probleem van de slavernij, de onvrijheid van huwelijk, van beroepskeuze, de onvrijheid, dat de negers zich zonder paspoort niet buiten de plantages mochten bevinden, het ontbreken van voldoende onderwijs, het geringe aantal vrijlatingen en vrijkopen in de Verenigde Staten, de opstanden, het passieve verzet. Men vergeet, dat ook een economisch efficiente slavernij de smet van slavernij blijft dragen met kansen op willekeur en onrecht. Het tweezijdig gezicht van de slavernij is door Vann Woodward aldus beschreven:

a paradise and a hell on earth, food in plenty and daily starvations, no punishment at all and brutal beatings for no reason at all, tender care and gruesome tortures, loving family ties and forced breedings, gentle masters and sadistic monsters[2].

Door het werk van Fogel en Engerman is gedemonstreerd, dat de kwantitatieve geschiedenis ophoudt, zodra ethische normen in het geding komen.

Een ander voorbeeld werd kortgeleden geleverd op een congres in Keulen over de emigratie uit Europa naar Latijns Amerika in de negentiende en twintigste eeuw. Het is niet moeilijk om de aantallen emigranten vast te stellen, die de Oceaan zijn overgestoken, de landen van herkomst en van vestiging zijn bekend. De jaarlijkse stroom van emigranten gedurende een bepaald tijdsbestek kan in een grafiek worden vastgelegd. Veel moeilijker is het om de motieven te vinden, waarom men gaat emigreren. Telkens weer is het een individueel besluit, meestal niet op grond van één motief, maar men vertrekt om een vrij ingewikkeld complex van motieven, een motivatie, die niet makkelijk ontrafeld kan worden. Vermoedelijk is het in vele gevallen voor de emigrant een onduidelijk geheel van beweegredenen. De grens van de kwantitatieve benadering wordt hier bereikt, zodra men op het terrein van de individuele mens komt. Het niet-kwantificeerbare is uiteindelijk de bepalende factor.

Een tweede beperking voor de kwantitatieve aanpak in de economische en sociale geschiedenis ligt in de wet van de verminderende meeropbrengsten. Hiermede bedoel ik, dat de eerste onderzoekingen op dit gebied baanbrekend waren, zo onder andere

1. R.W. Fogel en S.L. Engerman, *Time on the Cross* (2 dln; Londen, 1974). Zie ook R.W. Fogel' 'The Limits of Quantitative Methods in History', *The American Historical Review*, LXXX (1975) 329-350.
2. C. Vann Woodward, 'History from Slave Sources', *ibidem*, LXXIX (1974) 475.

bij de regionale monografieën, de prijzengeschiedenis, de historische demografie, de agrarische geschiedenis. Er is een neiging, die wel begrijpelijk is, om de succesrijke voorbeelden na te

volgen, er is ook een streven naar volledigheid: van alle regios moeten monografieën worden geschreven, alle prijzen moeten worden verzameld, overal moet aan 'family reconstitution' worden gedaan, overal moeten de grootte en samenstelling van gezin en huishouden worden vastgesteld, alle 'yield ratios' moeten worden bijeengebracht, alle boekhoudingen en inventarissen moeten worden geanalyseerd. De wetenschappelijke betekenis van dergelijk onderzoek neemt echter snel af; zoals gezegd het eerste onderzoek is baanbrekend, het tiende is misschien nog belangrijk, het honderdste onderzoek is beslist niet belangrijk meer. Afnemend wetenschappelijk nut, terwijl als het eerste voorbeeld er maar eenmaal is, het zo'n gemakkelijke weg is om onderzoekingen in grote getale op te zetten. Het is onderzoek, dat zich leent voor industrialisering, waarbij grote groepen van studenten en/of TAP-pers worden ingezet. De kwantificeringsmethode is verworden tot een tamelijk nutteloze werkverschaffing, ongeïnspireerd, voorbijgaand aan de wezenlijke problematiek.

In mijn bedenkingen tegen de ontwikkeling van het historische onderzoek heb ik mij tot het uiterste moeten beperken. Ik zou graag met twee wensen willen besluiten, gericht tot de historische onderzoekers. Allereerst: vergeet, ondanks alle problematiek van de tegenwoordige tijd, de geschiedenis niet, ook niet de geschiedenis, die aan de contemporaine voorafgaat. De tweede wens luidt: vergeet bij alles wat in getallen kan worden uitgedrukt, toch ook de individuele mens niet. Hij handelt naar zijn ethische normen, hij heeft zijn eigen overtuiging, hij neemt zijn besluiten op grond van individuele motieven. Uiteindelijk vervult hij de belangrijkste rol in de geschiedenis. Ik hoop met deze overwegingen, zij het maar in bescheiden mate, het terrein te hebben voorbereid voor de lezing, die door prof. Guggisberg zal worden gehouden.

Hiermede verklaar ik de algemene ledenvergadering van het Nederlands Historisch Genootschap voor geopend.

Naamlijst van medewerkers/sters

F.R. Ankersmit, Oosterweg 65, Haren
M. Baelde, Eeuwfeestlaan 7, 8390 Knokke-Heist
J.C. Boogman, Karel Doormanlaan 142, Utrecht
J.A. Bornewasser, Jericholaan 1, Nijmegen
Th.S.H. Bos, Dreef 32, Gouda
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, Bilthoven
A.Th. van Deursen, Maluslaan 11, Amstelveen
C. Fasseur, Zwaluwlaan 6, Leidschendam
C.J.A. Genders, Pastoor Schelstraeteweg 19, Nijmegen
P. Gerbenzon, Kerklaan 56, Haren
G.C. Gibbs, Birkbeck College, University of London, Malet Street, London WC1, England
P.D. 't Hart, Renesselaan 36, De Meern
H. van der Hoeven, Purmerendstraat 87, Den Haag
T.S. Jansma, Raphaelplein 12, Amsterdam
H.P.H. Jansen, Houtlaan 19, Leiden
A.E.M. Janssen, Van Nispenstraat 25, Nijmegen
O.J. de Jong, Marislaan 10, Utrecht
G.M.A. Jongbloet-van Houtte, Maria Roepaanstraat 4, Ottersum
A.A. de Jonge, Sportlaan 283, Den Haag
J.A. Kossmann, Thorbeckelaan 180, Groningen
H. Oldenhof, Rozenstraat 56, Heerenveen
W. Otterspeer, Van Lieflandlaan 18, Utrecht
J.J. Poelhekke, Steenstraat 22, Nijmegen
D. de Roo van Alderwerelt, Weerdestein 198, Amsterdam
C.M. Schulten, Dorpsstraat 148a, Benthuizen
R.L. Schuursma, Marelaan 56, De Meern
B.H. Slicher van Bath, Gen. Foulkesweg 113, Wageningen
L. van Tongerloo, Euterpedreef 51, Utrecht
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, 3030 Heverlee
A.J. Veenendaal, Noordweg 60, Pijnacker
S. Vellenga, Oortlaan 8, Utrecht
Louis Vos, Bankstraat 41, 3000 Leuven
M. de Vroede, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode
E.H. Waterbolk, Rijksstraatweg 98g, Haren
C.B. Wels, Reelaan 21, Bosch en Duin
H.C. de Wolf, Barchman Wuytierslaan 40, Amersfoort

De auteurs

F.R. Ankersmit (1945) is wetenschappelijk medewerker bij het instituut voor geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen.

J.A. Bornewasser (1924) is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Theologische Faculteit Tilburg.

A.Th. van Deursen (1931) is hoogleraar nieuwe geschiedenis aan de Vrije Universiteit, Amsterdam.

C. Fasseur (1938) is raadadviseur bij het ministerie van Justitie.

T.S. Jansma (1904) was hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

G.M.A. Jongbloet-van Houtte (1939) is wetenschappelijk medewerkster bij het instituut voor geschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht.

A.A. de Jonge (1928) is docent nieuwste geschiedenis aan het instituut tot opleiding van leraren vanwege de stichting nutsseminarium ‘D'Witte Lelie’, Amsterdam.

W. Otterspeer (1950) is student-assistent bij de afdeling theoretische geschiedenis van het instiuut voor geschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht.

L. Vos (1945) is assistent bij het departement geschiedenis, afdeling geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw, Katholieke Universiteit Leuven.

Op zaterdag 20 november 1976 organiseert het Groninger Historisch Dispuut ‘Ubbo Emmius’ ter gelegenheid van zijn 8ste Lustrum een reunie voor oud-leden. Wij verzoeken oud-leden hun naam, adres en telefoonnummer op te geven aan de Lustrumcommissie, p/a Heresingel 13, Groningen. Een uitnodiging met het programma zal u dan zo spoedig mogelijk worden toegezonden.

Voorlopig programma: o.a. film over de historie van het Dispuut, cabaretvoorstelling, tentoonstelling en causerieën door oud-leden.

Tevens bestaat de mogelijkheid tot het bijwonen van een Forummiddag (19 november) met als onderwerp: ‘Geschiedschrijving en publiek. Van wetenschap tot stripverhaal’?

Veranderingen in de argumenten voor religieuze tolerantie en godsdienstvrijheid in de zestiende en zeventiende eeuw*

Hans R. Guggisberg

I

De systematische discussie over het probleem der godsdienst- en gewetensvrijheid begon in Europa in het tijdperk van het humanisme en de reformatie. Zij leidde reeds in de zestiende en zeventiende eeuw op verschillende plaatsen tot het ontstaan van praktische en wettelijk gefundeerde regelingen met betrekking tot de vreedzame coëxistentie van verschillende godsdiensten onder hetzelfde staatsgezag. Zoals iedereen wel weet, kon de godsdienstvrijheid pas geconsolideerd worden in een reeks van algemene en voor de scheppers van liberale en democratische constituties bindende mensenrechten, nadat door het rationalisme der Verlichting een geseculariseerd fundament voor de argumentatie gelegd was.

Het zogenaamde 'confessionele tijdperk', dat ons hier in het bijzonder interesseert, blijft in de geschiedenis van de religieuze tolerantie ondanks al zijn opmerkelijke resultaten toch wel over het geheel genomen een periode waarin men begon met het bijeenbrengen van argumenten, een tijd van voorlopige oplossingen en van tegenslagen. Zonder te discussiëren over de periodisering van de Europese geschiedenis is het zeker wel geoorloofd bij de studie van ons onderwerp te denken aan wat Ernst Troeltsch aan het begin van de twintigste eeuw over de kenmerken van dit tijdperk heeft gezegd: het behoort niet meer tot de middeleeuwen, maar het is ook nog geen nieuwe tijd in de zin dat het een directe en ononderbroken samenhang vertoont met de moderne Europees-Amerikaanse cultuur[1]. Telkens wanneer de hedendaagse lezer te doen heeft met eigentijdse bijdragen tot de discussie over de tolerantie in de zestiende en zeventiende eeuw, betreedt hij een gedachtenwereld, die van hem een zorgvuldig inwerken en een nauwkeurige tekststudie vereist, omdat vooral het theologische, maar ook het politieke en filosofische 'raisonnement' niet meer zonder meer deel uitmaakt van zijn denkwereld. Zoals in alle andere domeinen van de ideeëngeschiedenis is er ook hier een methodologisch probleem, waarop de Engelse historicus Quentin Skinner een paar jaar geleden in een briljante formulering heeft gewezen: de teksten, die wij bestuderen, kunnen van ons

* Voordracht gehouden voor de algemene ledenvergadering van het NHG te Utrecht, 24 oktober 1975.

1. Ernst Troeltsch, *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt* (4e dr.; München en Berlijn, 1925) 46 vlg.

uit gezien wel datgene bevatten, dat wij - vaak ook wel iets voorbarig - 'timeless elements', 'universal ideas' of 'dateless wisdom' geneigd zijn te noemen. Daarbij mogen we echter nooit vergeten dat deze teksten altijd uit heel bepaalde en concrete eigentijdse omstandigheden zijn ontstaan en dat de auteurs zich met even concrete doelstellingen richtten tot een heel bepaald publiek of zelfs tot enkele vooraanstaande lezers, die zij voor hun ideeën hoopten te winnen. Het is overbodig het feit te beklemtonen dat wij de diepere inhoud en de uitwerking van hun betoog pas werkelijk goed kunnen begrijpen en beschrijven, wanneer wij de historische samenhang, waarin zij ontstonden, niet uit het oog verliezen. Dat wil overigens niet zeggen dat wij hun algemene en niet tot hun eigen tijd beperkte betekenis moeten bagatelliseren of zelfs ontkennen[2].

Het 'confessionele tijdperk' werd zowel in de rooms-katholieke als in de protestantse gebieden gekenmerkt door suprematie der kerkelijk-religieuze instellingen. Kerk en staat hoorden bijna overal nog onafscheidelijk bij elkaar, gevestigde staatsgodsdiensten hadden de overhand, religieuze afscheiding werd gelijkgesteld met politieke afscheiding en werd dienovereenkomstig behandeld. De reformatie had de middeleeuwse eenheid van 'lex dei' en 'lex naturae' niet aangetast, zij had slechts een aantal geestelijk-wereldlijke eenheden voortgebracht. Hoewel de kiem van het religieuze individualisme van het begin af aan in het protestantisme aanwezig was, waren er velerlei en veelvormige krachten, die de verwezenlijking ervan aanvankelijk nog tegenwerkten. Waar het zich in de zestiende eeuw ook manifesteerde, bijna altijd werd het als ketterij veroordeeld, en pas in de zeventiende eeuw kon het - vooral in Nederland en in Engeland - meer dan slechts episodisch doorbreken. De opkomst van pluralistische godsdienstige ordeningen en het dulden van niet tot de staatskerk behorende religieuze minderheden door de wereldlijke overheid ging gepaard met de geleidelijke achteruitgang van de opvatting van een universele kerkelijke cultuur. Pas toen de kerken van de reformatie dit idee hadden opgegeven, konden zij de eis van de historisch-filologische bijbelkritiek in de geest van het humanisme, het ontstaan van kerkgemeenten buiten de invloed van de staat, en de spiritualistische leer van de openbaring aanvaarden en verdragen. Daarmee was werkelijkheid geworden wat Troeltsch de overgang van het oudprotestantisme naar het nieuwprotestantisme genoemd heeft[3]. Wat het gebied van de staatspolitiek betreft had zich tegelijkertijd een ingrijpende wijziging aangekondigd, doordat het principe van de godsdiensteenheid als grondslag van de staatsordening zijn axiomatische geldigheid langzamerhand had verloren en steeds meer regeringen en staatslieden begonnen te beseffen dat het bestaan van religieuze minderheden niet

2. Quentin Skinner, 'Meaning and Understanding in the History of Ideas', *History and Theory*, VIII (1969) 3-53.
3. Troeltsch, *Bedeutung des Protestantismus*, 27.

alleen ongevaarlijk was voor de staat, maar eventueel zelfs van nut zou kunnen zijn.

De algemene secularisatie van het denken, die in de tweede helft van de zeventiende eeuw geleidelijk aan een einde maakte aan het 'confessionele tijdperk' en in de 'crise de la conscience européenne' vanuit het standpunt der geestesgeschiedenis gezien een nieuw tijdperk inluidde, beïnvloedde natuurlijk ook de wijziging van de argumenten in de discussie over tolerantie en godsdienstvrijheid[4]. Dit proces voltrok zich echter niet zo dat bepaalde argumenten in de loop der tijd werden herzien, door andere werden vervangen en tenslotte gewoon verdwenen. Wat wij veeleer kunnen constateren is een gestaag toenemen van die argumenten, waarbij het zwaartepunt langzamerhand verschoof van het religieus-theologisch gebied naar de sfeer van de geseculariseerde redenering. Bij de studie van dit fenomeen dient trouwens de beginfase van de discussie in het oog gehouden te worden; alleen dan is de verandering in de argumentatie werkelijk goed te begrijpen.

Onze uiteenzettingen zijn noodzakelijkerwijs gebaseerd op een vrij beperkt aantal bronnen. De enorme hoeveelheid literatuur sluit van meet af aan de aanspraak op een volledige analyse uit. Dit is trouwens niet uitsluitend een nadeel. Ons doel is niet zozeer de beschrijving en interpretatie van enkele bijdragen tot de discussie, maar veeleer de verduidelijking van de principiële vragen, problemen en stellingen, waar de hele discussie om draait.

Allereerst dienen enkele begrippen duidelijker gedefinieerd te worden. Het is bijzonder belangrijk om een duidelijk onderscheid te maken tussen de begrippen 'tolerantie' en 'godsdienst-' respectievelijk 'gewetensvrijheid'. Tolerantie dient principiëel te worden opgevat als een menselijke houding of neiging. Een mens is tolerant, wanneer hij een ander mens duldt, wiens ideeën en misschien ook daden verschillen van de zijne. De overheid betoont zich tolerant, wanneer zij religieuze minderheden, die zich van de officiële eredienst distantiëren, onder haar gezag laat leven. Hoe ver men met dit 'laten leven' gaat, dat wil zeggen of wij volgens de terminologie van Gustav Mensching met 'inhaltliche' of alleen maar met 'formale Toleranz' te maken hebben, is voorlopig niet belangrijk[5]. 'Godsdienstvrijheid' daarentegen betekent een verworven recht en dientengevolge een toestand, waar de burgers van een staat van genieten, en wel als gevolg van de door de regering uitgeoefende tolerantie. Met andere woorden: tolerantie maakt godsdienstvrijheid mogelijk, staat haar toe en brengt haar voort; godsdienstvrijheid op haar beurt biedt ruimte voor het ontstaan van een religieus pluralisme binnen de nationaalpolitieke gemeenschap[6].

4. Paul Hazard, *La crise de la conscience européenne* (Parijs, 1935) 312 vlg.
5. Gustav Mensching, *Toleranz und Wahrheit in der Religion*. Siebenstern Taschenbuch LXXXI (München en Hamburg, 1966; oorspronkelijke uitgave Heidelberg, 1955) 18 vlg.
6. Cf. Fritz Dickmann, 'Das Problem der Gleichberechtigung der Konfessionen im Reich im 16. und 17. Jahrhundert', *Friedensrecht und Friedenssicherung - Studien zum Friedensproblem in der neueren Geschichte* (Göttingen, 1971) 33 vlg.

Bij de ontleding van de discussie over de tolerantie moet men steeds onderscheid maken tussen argumenten en motieven. Evenals de Duitse historicus Erich Hassinger verstaan wij onder 'argument' een tot bewijs of ter weerlegging van een mening aangehaalde volzin, die berust op een citaat uit de bijbel of uit de theologische, filosofische of politieke literatuur. Het 'motief' daarentegen geeft de diepere en algemene oorzaak aan, waaruit de afzonderlijke argumenten voortkomen, dat wil zeggen de door de gegeven tijdsomstandigheden beïnvloede specifieke geestelijke houding van een zegsman[7]. Als wij van 'argumentatie' spreken, bedoelen wij een op een reeks argumenten van soortgelijke inhoud opgebouwde redenering met een duidelijk te herkennen zwaartepunt.

Het begrip 'tolerantie' respectievelijk 'tolerantia' komt in de zestiende-eeuwse literatuur naar verhouding zelden voor. De werkwoordsvorm 'tolerare' wordt het meest gebruikt. Wat wij heden ten dage religieuze tolerantie noemen, wordt door de voor haar pleitende auteurs van de reformatietijd nog heel vaak in een categorie van veel meer omvattende begrippen als 'caritas', 'pax' of 'mansuetudo' ondergebracht. Het begrip 'haereticus' heeft ook in het taalgebruik van de protestantse tijdgenoten uitsluitend betrekking op voorstanders van dogmatische dwalingen; als 'apostata' karakteriseerde men net als in de middeleeuwen een afvallige, die van het ware geloof naar de ketterij was afgedwaald. Degenen, die tot een monotheistische religie buiten het christendom behoorden, zoals bijvoorbeeld de Mohammedanen, werden over het algemeen 'infideles' genoemd; voor de heidenen werd vooral de term 'pagani' gebruikt.

Wat het wezen van de ketterij betreft stonden in de zestiende eeuw, zoals Hassinger heeft beklemtoond, twee in beginsel uiteenlopende opvattingen tegenover elkaar. Volgens de ene ontstond ketterij uit een verdorven wil en werd ze gekarakteriseerd door 'superbia' en 'pertinacia', dat wil zeggen door hoogmoed en verstokte hardnekkigheid. Wie deze definitie aanhing, was gewoonlijk ook van mening dat de ketter niet te bekeren was door geestelijke raad, maar dat hij alleen door straffe dwang van zijn dwaling kon worden afgebracht. De tegenstanders van deze opvatting beschouwden de ketter als een dwalend mens, die door juiste argumenten, geduldig onderricht evenals door het praktische voorbeeld van christelijke levenswandel zonder meer tot wijziging van zijn mening kon worden overgehaald. Uit deze overtuiging kwam de bereidwilligheid voort tot tolerant gedrag in de geest van het humanisme, dat wil zeggen in de verwachting van het herstel van de religieuze consensus[8]. Vele voorstanders van tolerantie in de zestiende eeuw waren ervan over-

7. Erich Hassinger, *Religiöse Toleranz im 16. Jahrhundert: Motive - Argumente - Formen der Verwirklichung*. Vorträge der Aeneas-Silvius Stiftung an der Universität Basel, VI (Bazel, 1966) 6.
8. *Ibidem*, 7 vlg.

tuigd dat er ketters bestonden en dat men alles moest doen om hen op de weg van het ‘ware geloof’ terug te brengen. Daarbij werd echter dit ‘ware geloof’ heel vaak niet op dogmatische ondubbelzinnige manier gedefiniëerd, en vele verdedigers der verdraagzaamheid moesten zich daardoor zelf het verwijt van ketterij laten welgevallen.

II

De discussie over de tolerantie in de zestiende eeuw beweegt zich aanvankelijk vooral op het theologisch-filosofische vlak. De ontwikkeling van het verzoeningsideaal van het christelijk humanisme speelt zich af vóór de reformatie. Deze kan onder andere worden gevolgd in de geschriften van de Florentijnse academici Marsilio Ficino en Giovanni Pico della Mirandola, maar vooral in het beroemde, na de val van Constantinopel ontstane traktaat *De pace fidei* van Nikolaus van Kues[9]. Verder weerspiegelen talrijke uitspraken van Erasmus van Rotterdam voor 't eerst de confrontatie met de harde realiteiten van de geloofssplitsing binnen het christendom. Hier mag echter niet over het hoofd worden gezien dat de ‘Philosophia Christi’ van Erasmus, dat wil zeggen zijn belijdenis van de innerlijke religiositeit, van de praktische navolging van Christus en van het pacifisme al vóór het uitbreken van de reformatie ontwikkeld was. Zijn oproepen tot verdraagzaamheid waren in hoofdzaak gebaseerd op drie principes: 1) terugkeer tot de vroegst overgeleverde teksten van de evangeliën, van de apostolische geschriften en van de werken der eerste christelijke theologen, 2) afstand nemen van overdreven toegespitste theologische speculatie en 3) beperking van het geloof tot een klein aantal fundamentele leerstukken en afzien van de zogenaamde ‘Adiaphora’[10]. Hoewel hij zelf later ook bij de conflicten rond de reformatie betrokken werd, bleef Erasmus steeds aan deze ideeën vasthouden, en wel in bijzondere mate aan de overtuiging, dat door de beperking tot de beginselen van de christelijke godsdienst de toenadering tussen de aanhangers van verschillende geloofsrichtingen mogelijk zou worden en dat daarom de vervolging van andersdenkenden niet alleen verfoeilijk, maar ook nutteloos was. Vooral door deze argumentatie werd Erasmus een voorbeeld voor vele latere humanisten, die in de discussies rond het religieus pluralisme eveneens een theologie van beperking tot het essentiële verdedigden. Wanneer men Erasmus van Rotterdam rekent tot de belangrijkste voorstanders van religieuze verdraagzaamheid in christelijk-humanistische zin, moet men echter wel in 't oog houden dat zijn streven naar verzoening niet zonder grenzen was. Hoewel hij tel-

9. Voor nadere karakterisering en bibliografische informatie zie Joseph Lecler, *Histoire de la tolérance au siècle de la réforme* (2 dln; Parijs, 1955). Ik citeer uit de Engelse uitgave: *Toleration and the Reformation* (New York, Londen, 1960) I, 107 vlg.
10. *Ibidem*, 114 vlg.

kens weer opriep tot matiging bij de bestraffing van de ketters, en daarbij verscheidene malen de in dit verband sinds de derde eeuw als betrouwbare bijbelse getuigenis klassiek geworden gelijkenis van het onkruid tussen de tarwe aanhaalde, was Erasmus buitengewoon hard in zijn oordeel over degenen, die door middel van geweld en onverzoenlijkheid de wederzijdse toenadering dwarsboomden. Bijzonder scherp veroordeelde hij de radicale ijveraars, die met hun leerstukken de openbare orde bedreigden en de verplichte gehoorzaamheid aan de wereldlijke overheid weigerden[11]. Helemaal negatief en absoluut intolerant - men heeft dit opvallend lang geignoreerd - liet hij zich steeds uit over de joden. Hier toonde hij in tegenstelling tot bijvoorbeeld Nikolaus van Kues en Johannes Reuchlin geen bereidwilligheid tot toenadering en verzoening[12].

Waar ook in de zestiende eeuw vertegenwoordigers van het evangelisch radicalisme tolerantie eisten, streefden zij niet zozeer naar een herstel van de religieuze eensgezindheid, maar veeleer naar de praktische verdraagzaamheid ten aanzien van minderheden. Het spreekt vanzelf dat daarbij ook steeds de overtuiging centraal stond, dat de wereldlijke overheid geen gezag had over de godsdienst van haar onderdanen, en dat op de religieuze onenigheid geen vat te krijgen was tenzij met geestelijke middelen. Zo redeneerde bijvoorbeeld de latere doper Balthasar Hubmaier[13]; de pessimistisch gezinde spiritualist Sebastian Franck echter, die zich met geen religieuze partij wilde en kon identificeren, trok het traditionele ketterbegrip reeds zelf in twijfel en verwierp om deze reden de religieuze vervolging. Bij Franck ontstaat voor 't eerst de gedachte, dat slechts God alleen de echte gelovigen kent, en dat de mensen niet in staat zijn om te bepalen wie een ketter is en wie niet. Hieruit volgt het opkomen voor een universele tolerantie, die uitdrukkelijk ook tot de niet-christen wordt uitgebreid en die in de eerste helft van de zestiende eeuw uniek is[14].

De op Erasmus teruggaande reductietheologie en het door Sebastian Franck verdedigd relativisme ten aanzien van het ketterbegrip behoren tot de constitutieve elementen van de verdediging der tolerantie, zoals deze in de jaren 1550 werd ge-

11. Cf. Wallace K. Ferguson, 'The Attitude of Erasmus toward Toleration', *Renaissance Studies* (New York, 1963) 80; Roland H. Bainton, *Erasmus of Christendom* (Londen, 1970) 313-315.
12. Guido Kisch, *Erasmus' Stellung zu Juden und Judentum* (Tübingen, 1969).
13. Balthasar Hubmaier, *Von Ketzern und ihren Verbrennern* (1524), in: *idem, Schriften*, Gunnar Westin en Torsten Bergsten, ed. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, XXIX, Quellen zur Geschichte der Täufer, IX (Gütersloh, 1962) 96-100.
14. Sebastian Franck, *Chronica, Zeitbuch unnd Geschichtbibell* (Ulm, 1536; facs. Darmstadt, 1969), 'Vorred... auff die Chronica der römischen Ketzer', fol. lxxxj vo vlg. Cf. Werner Kaegi, *Chronica mundi: Grundformen der Geschichtsschreibung seit dem Mittelalter* (Einsiedeln, 1954) ii, 'Das Räderhaus der Fortuna und die Andacht zu den Wunderwerken Gottes: Machiavelli und Sebastian Franck', 31-52; Meinulf Barbers, *Toleranz bei Sebastian Franck* (Bonn, 1964); S. Wollgast, *Der deutsche Pantheismus im 16. Jahrhundert: Sebastian Franck und seine Wirkungen auf die Entwicklung der pantheistischen Philosophie in Deutschland* (Berlijn, 1972) 33 vlg. (bibliografie).

formuleerd door de in Bazel gevestigde, uit Savoye afkomstige humanist Sebastian Castellio, de eerste systematische theoreticus van de religieuze verdraagzaamheid. Zijn belangrijkste, maar geenszins enige bijdrage tot de discussie, is het in maart 1554 onder het pseudoniem Martinus Bellius verschenen verzamelwerk *De haereticis an sint persequendi*, waarin hij een half jaar na de terechtstelling van Servet niet alleen zijn eigen opvattingen uitsprak, maar ook een hele reeks andere auteurs uit de eerste tijd van het christendom en uit zijn eigen tijd aan het woord liet komen. De redenering van Castellio was nog geheel gebaseerd op de Schrift. Zijn doel was nog steeds het herstel van de consensus, dat wil zeggen het leiden van de ketters naar het 'ware evangelie'. Wel kan men Castellio in dit opzicht een volgeling van Erasmus noemen, maar er is toch een belangrijk verschil. Bij de Nederlandse humanist vormden de bijbelse openbaring en de kerkelijke traditie steeds de basis voor theologische overpeinzing; de ander echter stelde zijn concept van het 'liberum arbitrium' veel duidelijker op het fundament van de menselijke rede. Voor Castellio is de rede niet zoals Calvijn zegt door de zonde aangetast, maar ze is als een licht, dat elk mens bezit en waarmee de essentiële en universele getuigenis van de Schrift kan worden ontdekt. Zo ontstaat aan de ene kant het recht en de verplichting de bijbeltekst met door het humanisme geschoolde filologische kritiek te benaderen, en aan de andere kant het inzicht, dat alle op onzekere overlevering berustende kerkelijke traditie, dogmatische gebondenheid en theologische speculatie in beginsel zonder betekenis is. Wel zijn er voor Castellio waarheden die boven de rede staan, maar er zijn er geen die er mee in strijd zijn[15].

Met dit soort overwegingen was deze humanist zijn tijd ver vooruit, en zijn invloed deed zich sterk gevoelen. Allereerst kan deze worden waargenomen bij een aantal protestantse Italiaanse emigranten, die de ideeën van Castellio van Bazel tot naar Engeland en centraal Europa brachten[16].

In Nederland beleefden de tolerantiegeschriften van Castellio al sinds het begin van de tachtig-jarige oorlog, maar in het bijzonder vanaf omstreeks 1580, een soort renaissance. Hun verspreiding werd met name bevorderd door de lekentheoloog Dirk Volkertszoon Coornhert. In het conflict tussen remonstranten en contra-

15. *De haereticis an sint persequendi et omnino quomodo sit cum eis agendum*. Facsimilé van de uitgave van 1554 met een introductie van Sape van der Woude (Genève, 1954). Cf. Werner Kaegi, *Castellio und die Anfänge der Toleranz*. Basler Universitätsreden, XXXII (Bazel, 1953).
16. Tot de belangrijksten van hen behoort Fausto Sozzini, het hoofd van de antitrinitarische 'Ecclesia minor' in Polen, die in zijn rationalistische neiging veel verder ging dan Castellio en zijn naam verleende aan de bekende geestelijke stroming, die in de zeventiende eeuw niet alleen in Nederland, maar ook in Engeland waar te nemen viel. Cf. onder andere Hans R. Guggisberg, *Sebastian Castellio im Urteil seiner Nachwelt vom Späthumanismus bis zur Aufklärung* (Bazel, Stuttgart, 1956) 30 vlg; *idem*, 'Pietro Perna, Fausto Sozzini und die Dialogi quatuor Sebastian Castellios', *Studia bibliographica in honorem Herman de la Fontaine Verwey* (Amsterdam, 1968) 171-201; Antonio Rotondó, 'Pietro Perna e la vita culturale e religiosa di Basilea fra il 1570 e il 1580', *Studi e ricerche di storia ereticale italiana del cinquecento*, I (Turijn, 1974) 273-391.

remonstranten, dat voorafging aan de synode van Dordrecht (1618/19), werden zij voortdurend aangehaald en in discussie gebracht. Ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw vonden zij nog vele lezers in de geestelijke kring van het Amsterdamse Atheneum en van het Remonstrantenseminarium. De Europese Verlichting heeft de eis tot tolerantie van Castellio meer dan eens weer opgenomen, maar ze heeft hem af en toe ook aan kritiek onderworpen, omdat zijn manier van redeneren sommige vertegenwoordigers van een rationalistische wereldbeschouwing nog te theologisch leek te zijn[17].

III

Zoals reeds gezegd komt de discussie over de verdraagzaamheid in de zestiende eeuw steeds weer in aanraking met politieke ideeën en instellingen. Overal waar oppositie van religieuze minderheden tegen de met de wereldlijke mogendheden verbonden kerken bestond, rees de vraag: 'Kan een onderdaan die niet dezelfde godsdienst belijdt als de overheid nochtans een loyaal onderdaan zijn'? Wanneer deze vraag negatief werd beantwoord, begonnen geloofsdwang en vervolging zich te manifesteren. Een beslissend keerpunt werd echter steeds bereikt, wanneer een vorst of een magistraat inzag dat het behoud van de politieke orde belangrijker was dan dat van de kerkelijke eenheid en dat de religieuze vrijheid geen gevaar opleverde voor het voortbestaan van de staat. Zo ontstond reeds vóór 1600 een betrekkelijk breed spectrum van verschillende praktische regelingen en nuances van het dulden van religieuze minderheden. Natuurlijk waren er ook volkomen intolerante landen, zoals Spanje en de Italiaanse staten, waar de religieuze dissenters onverbiddelijk werden onderdrukt of op zijn minst werden gedwongen te emigreren. Het principe van 'cuius regio eius religio' zoals het sinds 1531 in Zwitserland en sinds 1555 in het Duitse Rijk werd toegepast, was in feite een compromis, dat het pluralisme ontweek. In de praktijk kwam het dulden van andersdenkenden in dezelfde staat in verschillende graden voor. Op de onderste trap stond alleen de erkenning van gewetensvrijheid met als voorwaarde dat de ketter zijn mening niet in het openbaar te kennen gaf. Daarop volgde de concessie van particuliere cultusuitoefening, en dan het geschreven recht om een officiële eredienst te houden. De hoogste trap van godsdienstvrijheid was bereikt, wanneer een regering in het gebied dat onder haar gezag stond alle vormen van eredienst zonder uitzondering toeliet. Dit kwam in de zestiende eeuw echter alleen in Polen voor (confederatie van Warschau van 1573) en in het vorstendom Zevenburgen, welks heerser schatplichtig was aan de sultan[18].

17. Guggisberg, *Sebastian Castellio im Urteil seiner Nachwelt*, 48 vlg., 68 vlg. Over de uitingen van Pierre Bayle (Art. Castalion, *Dictionnaire historique et critique, Supplément du Commentaire philosophique* enz.) cf. *ibidem*, 145-150.
18. Janusz Tazbir, *A State without Stakes: Polish Religious Toleration in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Warschau, 1973) 90 vlg.; E.M. Wilbur, *A History of Unitarianism in Transsylvania, England and America* (Cambridge (Mass.), 1952) 48 f.

Dat de theoretische motivering van de tolerantie in het licht van deze ontwikkelingen nieuwe accenten kreeg is niet verwonderlijk. Men constateert dat ook een nieuwe groep van voorstanders optreedt. In de eerste zes decennia van de zestiende eeuw was de tolerantiegedachte hoofdzakelijk gedragen door filologisch en theologisch gevormde persoonlijkheden, die min of meer aan de rand van het maatschappelijke en politieke leven stonden en geen verantwoordelijkheid hadden voor de instandhouding van de bestaande orde. Velen van hen waren emigranten, die niet wilden opgaan in de bevolking van het land van vestiging; uit hun publicistische activiteiten bleken vaak heel reële ervaringen van onderdrukking en vervolging, van voortdurende bestaansonzekerheid en bittere armoede[19]. In de laatste dertig jaar van de eeuw verschenen naast deze voorstanders van tolerantie steeds vaker ook vertegenwoordigers van het politieke 'establishment', dat wil zeggen staatslieden, hoogwaardigheidsbeklеders en rechtsgeleerden, die met hun uitlatingen de overgang van het humanistisch verzoeningsideaal naar de zuiver politieke en met de eisen van hun tijd overeenstemmende argumentatie voltrokken. Dit fenomeen kan bijzonder duidelijk in Frankrijk geobserveerd worden. Zeer instructief zijn hier met name de uitingen van de kanselier Michel de L'Hôpital, die tijdens de onontkoombare toespitsing van het confessionele conflict en vooral onder indruk van het mislukte geloofsgesprek van Poissy, van Erasmiaan tot voorloper van de 'politiques' werd[20]. Dat het voortbestaan van de Franse natie belangrijker was dan het herstel van de godsdiensteenheid werd voor het eerst in alle duidelijkheid geformuleerd door de anonieme auteur van de *Exhortation aux Princes et Seigneurs du Conseil privé du Roy* (1561)[21]. Wel waren er nog steeds stemmen van tegenstanders, die het religieus pluralisme een bedreiging noemden van de nationale eenheid. Zo beval bijvoorbeeld Etienne de la Boétie in zijn *Mémoire touchant l'édit de Janvier* (1562) nog eens de terugkeer aan tot de tradities van het christelijk humanisme en veroordeelde hij de zuiver politiek gemotiveerde toegevendheid jegens de protestanten. Michel de Montaigne daarentegen geloofde niet meer aan de mogelijkheid van verzoening. Hoewel hij een beslist tegenstander van de reformatie was, verwierp hij de bestrijding van de religieuze dwaling en sprak hij zich bijzonder scherp uit tegen het gebruik van de pijnbank. Achter deze houding stond zijn onwrikbare eerbied voor de waardigheid van het persoonlijk geweten, dat volgens hem zonder voorbehoud vrij diende te zijn[22].

19. Cf. Erich Hassinger, *Das Werden des neuzeitlichen Europa* (2e dr.; Braunschweig, 1964) 195 vlg.
20. Lecler, *Toleration*, II, 44-46, 68; Ulrich Scheuner, 'Staatsräson und religiöse Einheit des Staates. Zur Religionspolitik in Deutschland im Zeitalter der Glaubensspaltung', *Staatsräson. Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs*, Roman Schnur, ed. (Berlijn, 1975) 377.
21. Lecler, *Toleration*, II, 49-55. Als auteur van de *Exhortation* wordt thans de rechtsgeleerde en historicus Estienne Pasquier beschouwd, cf. D. Thickett, 'Estienne Pasquier and his Part in the Struggle for Tolerance', *Aspects de la propagande religieuse* (Genève, 1957) 377-402.
22. Lecler, *Toleration*, II, 168-177.

Uit de kring van de 'politiques' zouden verschillende voorbeelden van verdediging van het kerkelijk pluralisme ter nadere beschouwing kunnen worden aangehaald, en het is mogelijk de verwerkelijking van het principe te demonstreren aan de hand van een hele reeks koninklijke decreten van het januari edict (1562) tot aan het edict van Nantes (1598). Het motief blijkt overal de bezorgdheid voor het behoud van de monarchie en daarmee de bereidwilligheid tot een godsdienstigpolitiek compromis[23]. Een van de radicaalste voorstanders van de coëxistentie van verschillende religieuze belijdenissen was zonder twijfel Jean Bodin. Zijn origineelste en stoutmoedigste uitingen, die echter wat de mogelijkheden tot het herstel van de religieuze eenheid betreft door totale resignatie worden bepaald, zijn in het *Colloquium heptaplomeres* verschenen. De direkte uitwerking van de daarin geuite gedachten was overigens praktisch uitgesloten, omdat het in de jaren 1590 ontstane geschrift pas omstreeks het midden van de negentiende eeuw in druk verscheen[24].

De conflicten, die rond het probleem van het religieus pluralisme in Nederland ontstonden, hadden met de in Frankrijk bestaande scheuringen veel gemeen. Dit is in het bijzonder te constateren bij de opkomst van het militante calvinisme; de aanhangers daarvan hadden ondanks hun numerieke minderheid langzamerhand bijna alle leidende posities in het politiek en economisch leven veroverd en zij waren geneigd de nationale opstand tegen het Spaanse gezag te identificeren met hun specifiek confessioneel-reformatorische doeleinden. Zowel Willem van Oranje als de katholieke adel verzetten zich tegen de vervolging van de protestanten, en wel omdat ze inzagen dat de vrijheid der Nederlanden slechts dan te bereiken was, wanneer het naast elkaar bestaan van de verschillende belijdenissen werd getolereerd[25]. Sinds het begin van de jaren 1560, maar vooral na de onlusten van 1566 traden in de oproepen der verdedigers van tolerantie de economische argumenten steeds meer op de voorgrond: religieuze verdraagzaamheid was noodzakelijk om de bloei van handel en nijverheid voor het land te bewaren. Willem van Oranje maakte zich dit 'raisonnement' zelf eigen, toen hij in zijn beroemde *Mémoire sur l'état critique des Pays-Bas* van 1566 schreef, dat het bij de oplossing van de op dat moment acute vraagstukken ging om:

23. Scheuner, 'Staatsräson', 378; William F. Church, *Richelieu and Reason of State* (Princeton, 1972) 52 vlg.
24. *Colloquium heptaplomeres de rerum sublimium arcanis abditis* Lud. Noack, ed. (Schwerin, 1857; herdruk Stuttgart-Bad Cannstadt, 1966); Georg Roellenbleck, 'Der Schluss des Heptaplomeres und die Begründung der Toleranz bei Bodin', *Jean Bodin. Verhandlungen der internationalen Bodin-Tagung*, H. Denzer, ed. (München, 1973) 53-67.
25. Lecler, *Toleration*, II, 195 vlg.; H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Groningen, 1972) 64 vlg., 111 vlg.

> ... [de] procurer l'honneur de Dieu, le bien et la prospérité de la patrie, le service et l'obéissance du maître et le respect du peuple à l'endroict de la justice et du magistrat[26].

Kort tevoren hadden de Antwerpse gereformeerden reeds hun wens inzake godsdienstvrijheid in een verzoekschrift aan de landvoogdes, Margaretha van Parma, met een beroep op de raad van Gamaliël (Handelingen 5, 38 vlg.) te kennen gegeven en als motivering er aan toegevoegd:

> ... affin que ceste liberté et exercice estant estably et asseurée, les trafficques, dont dépend tout le bien de ce pays, puyssent avoir plus amplement leurs cours, que demeurans les choses ainsy incertaines[27].

Talrijke pamfletten namen dit argument vervolgens herhaaldelijk over. Het werd ook tegen onderdrukkingsmaatregelen van de kant van calvinistische magistraten te berde gebracht, zo bijvoorbeeld in 1577 door een groep doopsgezinde kooplieden uit Middelburg die zich bij Willem van Oranje beklaagden over de gedwongen sluiting van hun winkels. In de jaren vóór de synode van Dordrecht vestigden ook de remonstranten herhaaldelijk de aandacht op de zegenrijke uitwerkingen van de godsdienstvrijheid in het economisch leven. De bekendste Nederlandse publicist, die nog in de tweede helft van de zeventiende eeuw de noodzakelijkheid van de godsdienstvrijheid met economische argumenten motiveerde was trouwens een lid van de hervormde kerk, te weten Pieter de la Court, de auteur van *Interest van Holland* (1662)[28].

IV

Hoewel ons overzicht van de veranderingen in de argumentatie met betrekking tot tolerantie en godsdienstvrijheid in het ‘confessionele tijdperk’ slechts schetsmatig moet blijven, dienen wij tenslotte toch even stil te staan bij de bijdrage van Engeland.

De zestiende-eeuwse koningen en hun hoogste regeringsambtenaren hadden gedurende een verbazingwekkend lange tijd het ontstaan van een georganiseerde oppositie tegen de Engelse staatskerk kunnen tegenhouden. De polemiek over de tolerantie begon daarom pas in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een werkelijk grote omvang aan te nemen. De zeventiende eeuw zou trouwens - zoals

26. *Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, G. Groen van Prinsterer, ed. Eerste serie, II (Leiden, 1835) 431.
27. *Compte rendu des séances de la Commission royale d'Histoire*. Tweede serie, XI (Brussel, 1858) 249.
28. Cf. Erich Hassinger, ‘Wirtschaftliche Motive und Argumente für religiöse Duldsamkeit im 16. und 17. Jahrhundert’, *Archiv für Reformationsgeschichte*, LIX (1958) 232 vlg.

Joseph Lecler heeft gezegd - tenminste voor Engeland als het ware de gouden eeuw van de strijd om de godsdienst- en gewetensvrijheid worden[29].

Hoewel de kerkleiders onder Elizabeth I probeerden om alle theologische richtingen in de anglicaanse staatskerk bijeen te brengen, betoonde deze zich geenszins tolerant jegens buitenstaanders, die zich niet bij haar wilden aansluiten. Met de toenemende bedreiging door Spanje werden de vervolgingen van de katholieken steeds meedogenlozer. Vanaf omstreeks 1570 namen de onderdrukkingsmaatregelen tegen de radicaal-protestantse minderheidsgroepen ook steeds scherpere vormen aan. Tegenstand tegen het systeem van de staatskerk werd, zoals eerder in Zürich en Genève, opgevat als een bedreiging van de gehele sociale en politieke orde, en deze opvatting was het uitgangspunt van alle vervolgingsacties. Wel kon hier en daar kritiek op de onverdraagzaamheid van het anglicaanse 'establishment' worden gehoord, maar zij bracht geen verandering teweeg. Men mag hier niet over het hoofd zien dat de tegenstanders van de staatskerk in wezen niet toleranter waren dan haar aanhangers. Zowel katholieke als radicaal-protestantse en vroegpuriteinse schrijvers eisten in de eerste plaats verdraagzaamheid ten opzichte van hun eigen geloofsgemeenschappen. Algemene godsdienstvrijheid werd vóór 1600 nog nauwelijks gevraagd[30].

Het is interessant te constateren dat de eerste vertegenwoordigers van een liberale houding juist tot de 'Church of England' behoorden. Bovenaan staat hier Richard Hooker, de auteur van *Laws of Ecclesiastical Polity* (1593 vlg.), die als verdediger van het systeem van de staatskerk toch wel erkende dat de weg naar het heil ook in andere christelijke kerken, de rooms-katholieke inbegrepen, kon worden gevonden. De invloedrijke stellingen van Hooker waren in hoge mate mede verantwoordelijk voor de matiging van de haat tegen de rooms-katholieken in Engeland. In het begin van de zeventiende eeuw vonden de geschriften van de Nederlandse arminianen in anglicaanse kringen vele geïnteresseerde lezers. Tot hen behoorde onder andere ook William Laud, die in 1633 aartsbisschop van Canterbury werd. De invloed van het Nederlandse anti-calvinisme, dat de praedestinatieleer aanviel en tegelijkertijd de tolerantie bepleitte, kan bij de anglicaanse 'Latitudinarians' even duidelijk worden vastgesteld als later bij de 'Cambridge Platonists'. De humanistisch gezinde theologen van de eerstgenoemde groep konden echter niet verhinderen dat religieuze vervolging ook onder Jacobus I en Karel I steeds weer voorkwam[31].

29. Lecler, *Toleration*, II, 327.
30. Cf. Henry Kamen, *The Rise of Toleration* (Londen, 1967) 161 vlg. Over de invloed van Jacobus Acontius (Giacopo Aconcio) in Engeland zie Erich Hassinger, *Studien zu Jacobus Acontius* (Berlijn, 1934) en Delio Cantimori, *Italienische Haeretiker der Spätrenaissance* (vertaald door W. Kaegi; Bazel, 1949) 311 vlg.
31. Kamen, *Toleration*, 165-169; W.K. Jordan, *The Development of Religious Toleration in England*, I (Londen, 1932) 222 vlg., 226-228; II (Londen, 1936) 349 vlg; Rosalie L. Colie, *Light and Enlightenment. A Study of the Cambridge Platonists and the Dutch Arminians* (Cambridge, 1957) 36 vlg.

De Engelse revolutie, die in 1642 begon, bracht op politiek, economisch en religieus gebied een hele reeks nieuwe krachten in beweging, die zich tegen het repressieve koningschap richtten. In hun strijd tegen de royalisten konden velen, die tot de 'gentry' behoorden, op de steun van radicaal gezinde vertegenwoordigers van de middenstand en de lagere klassen rekenen, die volgens hun eigen verklaring het nut van hun acties zagen in het verkrijgen van individuele vrijheid ten opzichte van de staat en zijn kerk. Het probleem van de tolerantie werd sinds 1643 een steeds belangrijker onderwerp in de polemieken, dat wil zeggen vanaf het tijdstip dat het parlement ter beveiliging van zijn voortbestaan een verbond moest aan gaan met de Schotten, de 'Solemn League and Covenant'. Uitgaande van deze alliantie poogden de Schotse en de Engelse presbyterianen de calvinistische orde aan geheel Engeland op te leggen, waarmee zij hevige tegenstand van de independenten provoceerden. De verwerkelijking van de algemene geloofsvrijheid werd het programma van de vertegenwoordigers van de independenten in het parlement onder leiding van Oliver Cromwell[32].

In de tijd van 1640 tot 1660 werden meer dan vijftig pamfletten en boeken gepubliceerd, die voor religieuze tolerantie pleitten[33]. De daarin gebruikte argumentatie reflecteert in menig opzicht de invloed van zestiende-eeuwse auteurs van het continent. Wij ontmoeten even dikwijls de op het christelijk humanisme gebaseerde theologische redenering als het pragmatisme van de Franse 'politiques' en natuurlijk ook het economisch 'raisonnement'. De bijzondere situatie van Engeland in de jaren van het 'interregnum' bracht echter ook modernere gedachten naar voren. Zo werd de geloofsvrijheid vaak alleen maar beschouwd als onderdeel van de algemene vrijheid van de enkeling ten opzichte van de staat. Op deze manier redeneerde bijvoorbeeld James Harrington, de auteur van *Oceana* (1656). Soortgelijke argumenten kreeg men van de kant van de radicale, sociaal-revolutionaire 'Levellers' te horen. William Walwyn en Richard Overton, de belangrijkste schrijvers van deze groep, pleitten allebei voor een absoluut onbeperkte geloofsvrijheid. Dezelfde eis werd door Gerrard Winstlaney gesteld, die in de jaren 1640 als woordvoerder van de communistische beweging van de 'Diggers' of 'True Levellers' optrad. Uit al deze verklaringen bleek de overtuiging, dat in een 'free commonwealth' alle religieuze groeperingen en sekten moesten worden geduld met inbegrip van voorstanders van klaarblijkelijk valse doctrines[34].

De oppositie tegen het presbyteriaanse regiem in 1643 en volgende jaren had tot gevolg dat ook de minder radicale independenten na aanvankelijke terughoudend-

32. Kamen, *Toleration*, 169 vlg.
33. Michael Freund, *Die Idee der Toleranz im England der Grossen Revolution* (Halle, 1927) xiv-xvi. De hier afgedrukte lijst van titels is geenszins volledig.
34. Kamen, *Toleration*, 175 vlg.; Jordan, *Development Religious Toleration*, IV (Londen, 1940) 180, 190, 196 vlg. Cf. ook Christopher Hill, *The World Turned Upside Down* (Londen, 1972) 80, 86 vlg.; William Haller, *Liberty and Reformation in the Puritan Revolution* (New York, 1955) 173.

heid tolerantie gingen eisen. Een van hun origineelste schrijvers was de theoloog John Goodwin. Zijn redenering weerspiegelt niet alleen de ideeën van de Nederlandse arminianen, maar ook enkele grondgedachten van Castellio[35]. Bovendien propageerde Goodwin de leer van de absolute scheiding van kerk en staat. Deze werd ook door tal van andere auteurs bepleit, onder andere door de nog jeugdige Henry Vane en vooral door Roger Williams, die haar met grote beslistheid tot het middelpunt maakte van zijn verdediging van de tolerantie niet alleen, maar van al zijn opvattingen en beschouwingen over godsdienst en politiek[36].

De bereidwilligheid tot praktische toepassing van de religieuze verdraagzaamheid nam in de tijd van het 'interregnum' in het algemeen toe. Ook al verdedigden de aanvoerders van de independenten in sociaal-politiek opzicht conservatieve meningen, toch waren zij bereid om zoveel godsdienstvrijheid toe te staan als mogelijk was zonder hun politieke autoriteit in gevaar te brengen. Daarbij stonden zij steeds onder pressie van de kant van de 'Levellers' en andere radicale groepen, die een verregaande religieuze tolerantie als een eerste voorwaarde beschouwden voor iedere binnenlandse ordening. Steeds duidelijker vond tot aan het einde van het protectoraat de algemene overtuiging ingang, dat religieuze en politieke vrijheid heel nauw met elkaar samenhingen en dat de een zonder de ander niet kon bestaan. Dit inzicht deed vele aanhangers van de tolerantie ook pleiten voor het dulden van de rooms-katholieken. Juist op dit punt echter liepen de meningen uiteen; niemand minder dan John Milton heeft steeds de uitsluiting van de 'papisten' van alle systemen en plannen voor een algemene godsdienstvrijheid aanbevolen[37].

Tot de bekendste Engelse voorstanders van het economisch argument voor tolerantie behoorde de rechtsgeleerde Henry Parker, die zo ver ging dat hij aan de wereldlijke overheid de controle over de geloofsvrijheid toewees, omdat die volgens hem voor een ongehinderd verloop van de handel van essentieel belang was (*Of a Free Trade*, 1648)[38]. Nog overtuigender waren de overwegingen van de wereldwijze, goed ingelichte Londense koopman Henry Robinson, die eveneens met de independenten in nauwe betrekking stond en die met scherpe pen tegen de presbyteriaanse machtsaanspraak vocht. In zijn geschrift *Liberty of Conscience* (1643) verwierp hij elke bevoegdheid van de wereldlijke autoriteiten in religieuze kwesties en verdedigde hij zonder enig voorbehoud de opvatting dat het beknotten van de

35. Dit is bijvoorbeeld het geval in het geschrift Θεομαχ□α (1644), waar hij in zijn commentaar op de woorden van Gamaliël aan de hogepriesters de overtuiging verdedigt dat de mens nooit met volstrekte zekerheid kan onderscheiden, wie een ketter is, en dat hij daarom geen inbreuk dient te maken op het gerecht van God. Jordan, *Development Religious Toleration*, III (Londen, 1938) 388 vlg.; Lecler, *Toleration*, II, 457.
36. Jordan, *Development Religious Toleration*, IV, 52 vlg.; Hans R. Guggisberg, 'Roger Williams', *Alte und Neue Welt in historischer Perspektive* (Bern, 1973) 20-26.
37. Kamen, *Toleration*, 178-179; Jordan, *Development Religious Toleration*, IV, 229 vlg.
38. Jordan, *Development Religious Toleration*, IV, 269 vlg.

geloofsvrijheid de bloei van de natie alleen maar kwaad kon doen. Robinson was een van de eerste Engelse auteurs, die in zijn op economische argumenten gebaseerde verdediging van de tolerantie de Nederlandse Republiek als voorbeeld aanhaalde en die als zijn overtuiging te kennen gaf dat zijn land van de in de Nederlandse Republiek toegepaste tolerantie en haar positieve resultaten veel kon leren[39]. Dezelfde gedachte vindt men in talrijke latere Engelse vlugschriften terug. Zijn wellicht beroemdste formulering dateert trouwens van na het herstel van de monarchie, en is vastgelegd in de *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* van Sir William Temple (1673)[40].

Na 1660 verminderde de religieuze tolerantie in Engeland zienderogen. Deze ontwikkeling komt ondanks haar relatief laat begin overeen met die in andere Europese landen, waar sinds het begin van de zeventiende eeuw naarmate de orthodoxe krachten sterker werden ook de intolerantie en religieuze vervolgingen gestaag waren toegenomen. In het 'Restoration Parliament' hadden de anglicanen de overhand. De in de 'Clarendon Code' samengevatte wetten waren in strijd met alle beloften, die Karel II voor zijn troonsbestijging had gedaan, en herstelden het religieuze monopolie van het anglicanisme in zijn volle sterkte[41].

Van nonconformistische zijde werd de eis van geloofsvrijheid nog steeds gehoord, al gingen er minder stemmen voor op dan vroeger. De independent John Owen, die in 1667 en 1668 twee geschriften ter verdediging van de tolerantie publiceerde, verdedigde evenals vroeger het principe van de scheiding van kerk en staat. De anglicaanse opvatting van religieuze uniformiteit beschouwde hij als onrealistisch; hij motiveerde deze mening door te wijzen op het feit, dat er zelfs in de rooms-katholieke kerk geen absolute eenheid bestond[42]. Als advocaat van de tolerantie in het restauratietijdperk boekte William Penn, het hoofd van de 'Quakers', aanzienlijk meer succes dan Owen[43]. Samen met Roger Williams behoort Penn tot de weinige voorstanders van de verdraagzaamheid aan wie het beschoren was, hun ideaal niet alleen in de theorie te motiveren, maar ook in de praktijk toe te passen.

39. *Liberty of Conscience or the Sole Means to obtain Peace and Truth* (Londen, 1643), in: William Haller, ed., *Tracts on Liberty in the Puritan Revolution*, III (New York, 1934) 6-7 (122-123), 47-49 (163-165); Jordan, *Development Religious Toleration*, IV, 140-176; *idem*, *Men of Substance. A Study of the Thought of two English Revolutionaries: Henry Parker and Henry Robinson* (Chicago, 1942). Verdere informatie over Robinson vindt men in Ernest Sirluck's 'Introduction' tot deel II van de *Complete Prose Works of John Milton* (New Haven/Londen, 1959) 83 vlg. Cf. W. Haller, *Liberty and Reformation*, 159-162.
40. Uitgegeven door Sir George Clark (Oxford, 1972), cf. hoofdstuk v, 'Of their Religion', 98-107.
41. Kamen, *Toleration*, 202.
42. *Indulgence and Toleration Considered* (Londen, 1667); *Peace Offering in an Apology and Humble Plea for Indulgence and Liberty of Conscience* (Londen, 1668).
43. Tot de belangrijkste van Penn's geschriften over tolerantie behoort *The Great Case of Liberty of Conscience* (1670); cf. Kamen, *Toleration* 205 vlg. en Melvin B. Endy, Jr., *William Penn and Early Quakerism* (Princeton, 1973) 323-330.

Toen de katholieke Jacobus II in 1685 de Engelse troon besteeg schenen de kansen op een herleven van de godsdienstvrijheid beter te worden. Het spreekt vanzelf dat de nieuwe koning de situatie van zijn eigen geloofsgenoten trachtte te verbeteren, waardoor hij indirect ook het lot van de protestantse nonconformisten verzachtte. In zijn 'Declaration of Indulgence' van het jaar 1687 schafte hij alle vroegere wetten tegen de nonconformisten af en sprak hij zich tegelijkertijd zonder voorbehoud uit voor het principe van algemene gewetensvrijheid. De beperking ervan kenmerkte hij als gericht tegen de belangen van de regering, omdat zij de handel belemmert, het land ontvolkt, de buitenlanders afschrikt en tenslotte het doel van de religieuze eenheid toch nooit bereikt[44]. Het is begrijpelijk dat het belangenverbond tussen de rooms-katholieke minderheid en de radicale dissenters (dat alleen onder een katholieke koning tot stand kon komen) door de anglicanen en de conservatieve nonconformisten - dat wil zeggen het merendeel van de landbezittende en handeldrijvende bevolkingsklassen - met de grootste argwaan werd gadegeslagen. Deze argwaan kon ook door het goedbedoelde bemiddelingsgeschrift van Willliam Penn, *Good Advice to the Church of England*, *Roman Catholic*, *and Protestant Dissenters* (1687), niet uit de weg worden geruimd. Toch had de 'Declaration of Indulgence' een belangrijk resultaat: zij bracht de anglicanen tot het inzicht, dat men de nonconformisten geloofsvrijheid moest toestaan indien men hen wilde winnen voor de zaak van de oppositie tegen Jacobus I en voor Willem III van Oranje[45]. De 'Toleration Act' van 1689 beantwoordde overigens geenszins aan alle verwachtingen en idealen van vele medestanders van de 'Glorious Revolution'. Zij sloot de rooms-katholieken en de unitariërs van elke tolerantie uit, accepteerde de 'Quakers' slechts onder bepaalde voorwaarden en veranderde niets aan het feit, dat niet-anglicanen geen openbaar ambt mochten uitoefenen. En toch valt de opzienbarende betekenis van deze wet natuurlijk niet te betwisten[46].

De voorzichtige en terughoudende formuleringen van de 'Toleration Act' provoceerden geen tegenacties, en zij werd nooit principieel in twijfel getrokken. De tijd van de grote discussies was voorbij: zij werden niet meer met de intensiteit van vóór de 'Glorious Revolution' hervat. Dit constaterende mogen wij echter niet buiten beschouwing laten, dat nog in het jaar van de 'Toleration Act' de eerste *Letter Concerning Toleration* van John Locke gedrukt werd, het geschrift dus, dat was ontstaan tijdens zijn ballingschap in de Nederlandse Republiek toen de Engelse filosoof met de geleerde theologen en kerkhistorici van het Amsterdamse Remonstrantenseminarium nauwe betrekkingen onderhield. Deze eerste *Letter Concerning Toleration* neemt in de geschiedenis van de Engelse polemiek over de godsdienst-

44. *English Historical Documents*, VIII (*1660-1714*) Andrew Browning, ed. (Londen, 1966) 395 vlg.
45. Kamen, *Toleration*, 210.
46. *English Historical Documents*, VIII, 400 vlg.

vrijheid een soortgelijke plaats in als bijvoorbeeld de stellingen van Hugo de Groot[47.] en vooral de uitspraken van Baruch Spinoza in de Nederlandse: zij betekenen aan de ene kant een afsluiting en kondigen aan de andere kant reeds een nieuw begin aan. Hoewel de *Tractatus theologico-politicus* (1670) van Spinoza met zijn grondbeginsel van de natuurlijke gelijkheid van alle mensen verder en dieper naar de toekomst wijst dan het geschrift van Locke[48.], levert dit laatste voor ons onderwerp meer stof op.

De eerste *Letter Concerning Toleration* biedt op basis van een theologisch ongebonden rationalisme een samenvatting van alle - of toch wel bijna alle - argumenten, die in het 'confessionele tijdperk' ten gunste van de tolerantie en het religieus pluralisme werden aangevoerd. Op vele plaatsen klinkt de theorie van Locke wel zeer universeel en schijnt zij zonder uitzondering alle godsdiensten en leerstellingen te omvatten. Op de keper beschouwd komen echter verscheidene malen toch beperkingen aan het licht die in overeenstemming zijn met de geest van de *Toleration Act* van 1689. Wanneer Locke de tolerantie wil ontzeggen aan alle geloofsgemeenschappen, die ernaar streven de structuur van de bestaande burgerlijke maatschappij in discussie te brengen en te veranderen, dan laat hij de mogelijkheid van vervolging van nonconformisten op een gevaarlijk vage manier open[49.]. De uitsluiting van atheisten sluit aan op welhaast de gehele tot dan toe verschenen literatuur betreffende tolerantie[50.], en uit voorbehoud jegens het rooms-katholicisme blijkt nog een duidelijk spoor van de beruchte angst voor de 'popish plot', die het Engelse protestantisme in al zijn schakeringen gedurende de hele zeventiende eeuw eigen is[51.]. De betekenis van de eerste *Letter Concerning Toleration* moet niet zozeer worden gezocht in de originaliteit van zijn ideeën, maar veeleer in de veelzijdigheid van zijn inhoud. Als arsenaal van alle vroegere redeneringen werd hij voor de verlichte lezer van de achttiende eeuw een van de klassieke teksten op het gebied van de tolerantie[52.].

47. Lecler, *Toleration*, II, 318 vlg.
48. Jan den Tex, *Locke en Spinoza over de tolerantie* (Amsterdam, 1926) 95 vlg. Met de door de schrijver voorgenomen onderscheiding tusschen de begrippen tolerantie en verdraagzaamheid (23 vlg.) kan ik niet helemaal meegaan. Zij lijkt mij te kunstmatig te zijn en in andere talen dan Nederlands moeilijk over te nemen.
49. John Locke, *Ein Brief über Toleranz*, vertaald uit het Engels, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Julius Ebbinghaus (2e dr.; Hamburg, 1966) 26-27 vlg.
50. *Ibidem*, 94-95.
51. *Ibidem*, 92-93 vlg.
52. Cf. ook Helmut Diwald, 'Freiheit und Toleranz in der abendländischen Geschichte', *Die Freiheit des Glaubens. Untersuchungen zu Artikel 4 des Grundgesetzes für die Bundesrepublik Deutschland*. Schriftenreihe der Niedersächsischen Landeszentrale für Politische Bildung: Verfassungsrecht und Verfassungswirklichtkeit, VI (Hannover-Hildesheim, 1967) 148 vlg.

V

Door middel van een kleine keus van bronnen, die representatief blijken, hebben wij getracht de veranderingen in de argumenten in de polemiek over tolerantie en godsdienstvrijheid tijdens het 'confessionele tijdperk' te schetsen. Men heeft daaruit zeker kunnen afleiden, hoe naast de voornamelijk theologisch-bijbelse tolerantieapologie van het humanisme geleidelijk ook de politieke, economische en natuurrechtelijke argumenten steeds belangrijker werden. Even duidelijk valt eruit af te leiden dat de verwezenlijking van pluralistische stelsels slechts daar plaatsvond, waar uiterlijke factoren zoals juist politieke en economische pressie de handelwijze der vorsten en magistraten bepaalden. In het algemeen waren theologische en filosofische redeneringen op zichzelf niet in staat om verandering te brengen in een situatie van religieuze onderdrukking. Zelfs bij een zeer grote mate van godsdienstvrijheid bleef de praktische toepassing ervan vaak beperkt tot de kring van gewestelijke en locale machthebbers, landbezitters en magistraten (dus tot de leidende klassen), die op hun beurt weer met hun ondergeschikten konden omgaan volgens het principe 'cuius regio eius religio'[53].

De overvloed van gewijzigde argumenten, die in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw ten gunste van de religieuze tolerantie werden aangevoerd, levert ook constanten op, die tot in de nieuwste tijd kunnen worden gevolgd. Een van de belangrijkste is het besef, dat de menselijke zekerheid in geloofskwesties altijd beperkt zal blijven en dat de mens nooit met zekerheid kan beweren dat hij de volle waarheid bezit en alle anderen ongelijk hebben. Dit inzicht vindt men bij sommige verdedigers van de tolerantie in de zestiende en zeventiende eeuw terug; het komt onder andere bij John Locke voor. De eerste schrijver, die dit idee consequent doordacht en op grond daarvan verklaarde dat de rede het fundamentele criterium was voor het uitleggen van het bijbelwoord en voor de houding jegens andersdenkenden, was Sebastian Castellio. Het kan zeker geen toeval worden genoemd dat de uitspraak van John Locke juist wat dit probleem betreft bijzonder sterk doet denken aan die van deze humanist[54]. En het is ook zeker geen toeval, dat Locke naast Pierre Bayle de enige verdediger van de tolerantie op de drempel van de Verlichting is, van wie wij kunnen bewijzen dat hij alle desbetreffende geschriften van Castellio goed kende; bij wijlen was hij zelfs van plan om door middel van een volledige uitgave er opnieuw publiciteit aan te geven[55].

Hier wordt de hoeksteen zichtbaar waarop ons onderwerp rust, gegrondvest op

53. Zoals blijkt uit de nieuwste onderzoekingen en uiteenzettingen van J. Tazbir (zie boven, noot 18), geldt dit ook voor de confederatie van Warschau van 1573, die eigenlijk niets anders was dan een geraffineerde beperking van het centraal gezag van de kroon tegenover de politieke autoriteit van de adel.
54. Locke, *Ein Brief über Toleranz*, 78-79 vlg.
55. Guggisberg, *Sebastian Castellio im Urteil seiner Nachwelt*, 117 vlg., 145 vlg.

het inzicht in de beperktheid van de menselijke kennis van God en op het respect voor de mens als een met rede begiftigd schepsel Gods. De geschriften over tolerantie van Castellio bevatten nog geen zeer complexe redenering; maar zijn doordringende manier van betogen werd door geen auteur van de zestiende of zeventiende eeuw overtroffen.

Het grootste gedeelte van wat de voorstanders van religieuze tolerantie tot na Locke in dit verband naar voren brachten, had Castellio al 'in nuce' aangeduid. Vele van zijn lapidaire formuleringen klinken niet alleen door tot in de vroege Verlichting, maar hebben hun actualiteit tot op heden niet verloren, zelfs niet, als men constateert dat het probleem der verdraagzaamheid steeds meer is verschoven naar niet-religieuze gebieden van het menselijk denken en handelen. Tot deze formuleringen behoort de zin, de Castellio in het voorjaar van 1554 tot Calvijn richtte, nadat de Geneefse reformator in een lang betoog de redenen voor de terechtstelling van de dwaalleraar Michael Servet uiteengezet had. Castellio schreef toen: 'Hominem occidere, non est doctrinam tueri, sed est hominem occidere'[56].

56. *Contra libellum Calvini* (s.l., 1612) art. 77; cf. F. Buisson, *Sébastien Castellion, sa vie et son oeuvre, 1515-1563* (Parijs, 1892) II, 44.

Een vergelijkend onderzoek van bestuur en handel der Nederlandse en Engelse handelscompagnieën op Azië in de eerste helft van de zeventiende eeuw*

M.A.P. Meilink-Roelofsz

De koloniale geschiedenis wordt de laatste decennia niet meer uitsluitend door Europeanen uit Europa-centrisch gezichtspunt beoefend, daar historici uit de overzeese gebieden de bestudering van het eigen verleden zelf ter hand hebben genomen. Deze ontwikkeling heeft de Europese historici niet afgeschrikt van de beoefening van overzeese geschiedenis. Integendeel, na een periode van verwaarlozing van deze discipline, juist in Nederland, is de overzeese geschiedenis ook hier opnieuw in de belangstelling gekomen. Verscheidene jonge onderzoekers nemen zelfs de moeite een Aziatische taal te leren of komen voort uit de gelederen der niet-westerse studierichtingen. Ook voor de metropool, de nieuwe term voor het oude koloniale begrip 'moederland', toont men interesse. De studies die in Nederland en in de andere Europese landen verschijnen, hebben vooral de eigen nationale expansie tot onderwerp. In de oudere koloniale historiografie werd wel aandacht geschonken aan de onderlinge Europese relaties in Azië, maar deze betrekkingen werden voornamelijk bestudeerd in het licht van de wederzijdse handelsconcurrentie en politieke en militaire rivaliteit overzee. Dit facet zal heden buiten beschouwing blijven. Mijn onderwerp betreft een vergelijking van organisatie en bedrijfsvoering van de VOC met die van haar concurrent aan de overkant van de Noordzee in het begin van de zeventiende eeuw. Uiteraard moet het bij een voorlopige en summiere verkenning blijven.

De taalbarrière draagt er toe bij, dat de Europese koloniserende naties dikwijls slecht op de hoogte zijn van elkaars relevante literatuur. Natuurlijk zijn er gunstige uitzonderingen en vooral na de tweede wereldoorlog heeft met name de Nederlandse expansie in Azië, maar ook die in Afrika en Amerika, de belangstelling gewekt van een voornamelijk in de Engelse taal schrijvende, naar nationale samenstelling zeer bonte, schare onderzoekers, en voorzover het Azië betreft vooral geïnteresseerd in de Aziatische kant van de relaties tussen Nederlanders en Aziaten. Ook voor de metropoolkant was buitenlandse belangstelling. Ik hoef hier slechts het veel gelezen knappe overzicht *The Dutch Seaborne Empire*, *1600-1800* van C.R. Boxer te noemen[1], dat weliswaar een algemene samenvatting geeft, maar ook veel

* Voordracht gehouden voor de algemene ledenvergadering van het NHG te Utrecht, 24 oktober 1975.

1. C.R. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire*, *1600-1800* (Londen, 1965).

aandacht wijdt aan de metropool. Boxer gaf trouwens een dergelijk overzicht van de Portugese ondernemingen overzee[2]. Van grote betekenis voor de Nederlandse kant van de expansie in Azië is ook het fundamentele werk van de Deen Glamann over de VOC-handel in oosterse waren[3].

Helaas ontbreken vergelijkende studies nog vrijwel geheel. Daarom is het dubbel te betreuren dat een poging in die richting in het enige jaren geleden (1967) gepubliceerde vierde deel van de *Cambridge Economic History* mijns inziens minder geslaagd is[4]. De auteur die belast werd met het vergelijkend overzicht over de Europese handelscompagnieën blijkt niet alleen slecht op de hoogte van de Nederlandse koloniale literatuur, maar heeft zelfs belangrijke Engelse studies niet geraadpleegd.

De Nederlandse historicus J.E. Elias, die reeds meer dan een halve eeuw geleden, in 1920, *Het voorspel tot de eerste Engelse oorlog* publiceerde[5], nam wel de moeite zich op de hoogte te stellen van de voor hem destijds bereikbare Engelse gedrukte bronnen en secundaire literatuur. Voor de tijd waarin het is geschreven, is het een voortreffelijk werk. Elias had onder andere grote belangstelling voor de economische en sociale achtergronden van de Nederlands-Engelse rivaliteit in en buiten Europa. Dit maakt zijn studie nog steeds waardevol. Sinds Elias zijn boek publiceerde is het historisch instrumentarium ten aanzien van de bestuursorganisatie en de bedrijfsvoering zowel aan Britse als aan Nederlandse zijde aanmerkelijk uitgebreid. Helaas zijn er geen nieuwe vergelijkende studies verschenen[6].

Zoals de titel van zijn boek aangeeft, was het Elias vooral te doen om de onderlinge rivaliteit tussen Engeland en de Republiek, die voorafging aan hun eerste gewapende conflict in Europa en overzee. Dit maakt dat hij voor de specifieke problemen, die ik heden aan de orde wil stellen, weinig oog had, of ze slechts behandelde inzoverre zij hem bij de opzet van zijn studie konden dienen. Elias benaderde de zeventiende-eeuwse geschiedenis bovendien vanuit een negentiende-eeuws liberaal standpunt, wat onder andere tot gevolg had dat hij het mercantilisme te weinig verklaarde vanuit de zeventiende-eeuwse context.

In de studies, waarin bij uitzondering een Brits en een Nederlands geleerde op het

2. *Idem*, *The Portuguese Seaborne Empire*, *1415-1825* (Londen, 1969).
3. Kristof Glamann, *Dutch Asiatic Trade*, *1620-1740* (Kopenhagen-Den Haag, 1958).
4. E.L.J. Coornaert, 'European Economic Institutions and the New World, the Chartered Companies', in: E.G. Rich en C.H. Wilson, ed., *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Cambridge, 1967) iv; C.H. Wilson, 'Trade, Society and the State', *ibidem*, viii.
5. Johan E. Elias, *Het voorspel van den eersten Engelschen oorlog* (2 dln., 's-Gravenhage, 1920).
6. Als belangrijkste uitgave aan Nederlandse kant: Pieter van Dam, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, F.W. Stapel, ed. Rijks Geschiedkundige Publicatiën (7 dln., 's-Gravenhage, 1927-1954). Aan Engelse kant is de meest recente samenvatting over de organisatie en bedrijfsvoering van de EIC, de studie door K.N. Chaudhuri, *The English East India Company. The Study of an Early Joint-Stock Company 1600-1640* (Londen, 1965).

gebied van de expansiegeschiedenis van hun beider landen samenwerkten, namelijk die van Clark en Van Eysinga over de onderhandelingen die tot het kortstondig samengaan van Engeland en de Republiek (1619-1623) in Azië leidden[7], ligt het accent voornamelijk op de politiek-diplomatieke en volkenrechtelijke aspecten: de rechtsgeleerde De Groot speelde bij deze onderhandelingen een belangrijke rol.

In andere werken waarin de Nederlandse en Engelse expansie in Azië slechts zijdelings ter sprake komen, of waarin een enkel aspect daarvan wordt belicht, worden de beide compagnieën nog te zeer gesteld tegenover de Iberische staatsondernemingen, zonder dat voldoende aandacht wordt geschonken aan hun onderlinge verscheidenheid.

De staatsondernemingen van de Portugezen in Azië bleken niet opgewassen tegen de handelscompagnieën. De Nederlandse compagnie was zowel in militair, maritiem als in commercieel opzicht verreweg hun gevaarlijkste tegenstander[8], en ook organisatorisch bood de Nederlandse compagnie grotere toekomstmogelijkheden. Zij had een modernere structuur dan de Portugese, al zijn ook in haar organisatie restanten van oude handelsvormen te onderkennen. Een van de belangrijkste nieuwe elementen was het handeldrijven op basis van een semi-vast kapitaal. Dit systeem werd door de Engelse compagnie overgenomen en zelfs Spanje en Portugal hebben in de eerste helft van de zeventiende eeuw getracht hun handel in de vorm van een compagnie te organiseren[9].

Het is ondoenlijk alle facetten van dit onderwerp in klein bestek te belichten. Mijn voornaamste doel is leemten in onze kennis aan te wijzen, die nader onderzoek gewenst maken. Wil men de verschillen in organisatie en bedrijfsvorm en de verhouding van de beide compagnieën tot hun regeringen begrijpen, dan moet men in de eerste plaats over een grote kennis beschikken van de sociale en politieke verhoudingen in de samenlevingen, waarin deze compagnieën ontstonden. Ook dit onderwerp is zo veelomvattend dat ik hier helaas slechts enkele punten kan aanroeren.

In de zestiende en zeventiende eeuw was Engeland nog grotendeels een agrarisch land. De buitenlandse handel was in de zestiende eeuw nog voornamelijk in handen van vreemdelingen - Italianen en Hanzeaten - die de Engelse kooplieden in kapitaalkracht en moderne handelsmethoden verre overtroffen. Doordat de Engelse handel zich sterk richtte op de handelsmetropool Antwerpen, was de eigen (Engelse) scheepvaart achteruitgegaan[10], omdat het niet nodig was de waren in de produktiegebieden te gaan halen.

7. G.N. Clark en W.J.M. van Eysinga, *The Colonial Conferences between England and the Netherlands in 1613 and 1615*, I (Leiden, 1940), II (Leiden, 1951).
8. M.A.P. Meilink-Roelofsz, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago* ('s-Gravenhage, 1962) viii, 173 vlg.
9. *Ibidem*, 180, 181; Duarte Gomes Solis, *Alegacion en favor de la Compania de la India Oriental*, Moses Bensabat Amzalak, ed. (Lisboa, 1955).
10. F.J. Fisher, 'Commercial Trends and Policy in Sixteenth-Century England', *Economic History Review*, 1st series, X (1940) 95-117; G.D. Ramsay, *English Overseas Trade during the Centuries of Emergence* (Londen, 1957) 34-38; R. Davis, *English Overseas Trade*, *1500-1700* (Londen, 1973) 42 vlg.; L. Stone, 'Elizabethan Overseas Trade', *Economic History Review*, 2nd series, II (1949) 41 vlg.

In de Noordelijke Nederlanden bestond daarentegen een actieve vrachtvaart en handel, die weliswaar nauw verbonden was met de Antwerpse stapelmarkt[11], maar die toch ook een eigen inbreng had van massagoederen, namelijk vis, graan en hout uit Noord-Europa en wijn, zout etc. uit Zuid-Europa, met name uit Zuid-Frankrijk. Terwijl de Engelse zeehandel inkromp, breidde de Noord-Nederlandse vrachtvaart zich juist uit tot Spanje en Portugal. Ook na het uitbreken van de Opstand ging deze vaart op het Iberisch schiereiland door en zo ontstond de profijtelijke handel op de vijand. Het wegvallen van Antwerpen bracht zowel voor de Noordelijke Nederlanden als voor Engeland wijzigingen in de aard van de handel en de handelsverbindingen met zich mee[12].

Engeland ontdeed zich allereerst van de vreemdelingen in zijn buitenlandse handel, terwijl het daarnaast de eigen scheepvaart bevorderde. Men ging weer zelf de weg zoeken naar de productiegebieden van die waren, die Engeland tot dat moment in Antwerpen had kunnen kopen, maar nu ging het vooral om de kostbare specerijen[13].

Men zocht die weg al vroeg, omstreeks het midden van de zestiende eeuw, toen zich de eerste moeilijkheden in Antwerpen voordeden[14]. De Engelsen trachtten in

11. V. Barbour, 'The Rise of the Amsterdam Market', *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century* (Amsterdam, 1950) i; J.G. van Dillen, 'Economische groei in de 16e eeuw', *Van rijkdom en regenten* (Den Haag, 1970) i.
12. T.S. Jansma in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden (AGN)*, V (Utrecht-Antwerpen, 1952) 210 vlg.; J.A. van Houtte, *ibidem*, 174.; H. Klompmaker, *Handel in de gouden eeuw* (Bussum, 1966) 20-23.
13. Volgens W. Brulez, 'Der Kolonialhandel und die Handelsblüte der Niederlande in der Mitte des 16. Jahrhunderts', *Studia Historica Gandensia* (Gent, 1969) 3 vlg. is de handel in koloniale producten in Antwerpen in de zestiende eeuw niet overheersend, zeker niet kwantitatief, wel echter kwalitatief, door de aantrekking van kooplieden; zie ook W. Brulez, 'Le commerce international des Pays Bas au XVIe siècle. Essai d'appréciation quantitative', *Revue belge de philologie et d'histoire*, XLVI (1968) 1205-1221.
Over de import in de zestiende eeuw in Engeland zie Stone, 'Overseas Trade', 30-57; lijsten 1559-1560, 1565-1566, *ibidem*, 38. Het betrof een zeer uitgebreid scala van producten. Het ging niet zozeer om de afzet van Britse goederen in den vreemde dan wel om de import in Engeland van grondstoffen en materialen voor de nijverheid, de scheepsbouw en de equipering van de schepen. Dit laatste werd van groot belang na het wegvallen van Antwerpen. Maar al spoedig werd ook de herexport van de geïmporteerde waren van belang en van die herexport vormden de oosterse waren, met name de specerijen, een groot bestanddeel. Zie ook F.J. Fisher, 'Commercial Trends', 104 vlg. Herdrukt in W.E. Minchinton, *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (1969).
14. De moeilijkheden, die zich in Antwerpen in de jaren vijftig van de zestiende eeuw voordeden, betroffen de belangenstrijd tussen de in corporaties verenigde handwerkslieden en detailhandelaren en de grote ondernemers. Zie H. Soly, 'Economische vernieuwing en sociale weerstand. De betekenis en aspiraties der Antwerpse middenklasse in de 16e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIII (1970) 520-535.

noord-oostelijke richting via de noordkust van Azië de produktiegebieden van de specerijen te bereiken. Met deze vaart vond men weliswaar niet het gezochte Cathay (China), maar zij leidde wel tot handel met Rusland en tijdelijk zelfs tot handel met Perzië[15]. Merkwaardig is dat deze Engelse handel reeds werd bedreven in de vorm van een 'joint stock company' de 'Muscovy' of 'Russia Company', die met gemeenschappelijk kapitaal en gesalarieerde dienaren overzee werkte[16]. Ook de Engelse handel op de Middellandse zee herleefde en men wist concessies te verkrijgen van de Turkse sultan in de Levant[17]. De 'Levant Company', die zich in het begin der jaren tachtig met deze handel ging bezighouden, was oorspronkelijk ook opgezet als een 'joint stock', maar werd al spoedig een 'regulated company', de traditionele vorm waarin de Engelse handel van ouds was georganiseerd. Bij een 'regulated company' bleef iedere aangesloten koopman met zijn eigen kapitaal handel drijven en was slechts aan enkele algemene regels gebonden, waarover hij met zijn medeleden overleg moest plegen. Zowel in Engeland als overzee behartigde hij zijn zaken zelf, hoewel hij zich in het buitenland door een gemachtigde kon laten vertegenwoordigen, die dan een aandeel in de winst kreeg en dus op een soort commissie-basis werkte[18].

Toen men in Engeland in de tweede helft van de zestiende eeuw een krachtige eigen nijverheid en handel ging opbouwen, was het vrije spel van economische krachten niet toereikend en werd het reeds vanouds bestaande monopoliesysteem sterk uitgebreid. Tal van takken van handel en industrie werden gemonopoliseerd. De moderne Engelse historici tonen voor deze ontwikkeling meer begrip dan de vroegere liberale historici[19]. In Engeland rees een zeker verzet tegen de beperking van handel en nijverheid tot kleine groepen kapitaalkrachtige lieden, van wie de

15. T.S. Willan, *The Early History of the Russia Company 1553-1603* (Manchester, 1956).
16. *Ibidem*, 20-22, 46; Stone, 'Overseas Trade', 55 wijst op de betekenis van de 'Russia Company' voor de scheepsbouw, namelijk de bouw van grotere schepen en de import van scheepsmaterialen.
17. A.C. Wood, *A History of the Levant Company* (Oxford, 1935); T.S. Willan, 'Some Aspects of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century', *English Historical Review*, LXX (1955) 399-410. Volgens Willan was de 'Levant Company' in 1581 als een 'joint stock company' georganiseerd en werd zij pas later een 'regulated company'; wanneer dit geschiedde is niet zeker. Wel bevestigt ook Willan het niet meer verschijnen van de Engelsen in de Middellandse zee tot in de jaren zeventig van de zestiende eeuw. In de tussentijd geschiedde de handel door Italianen. Venetianen importeerden bijvoorbeeld Engelse textiel in Perzië. Ook de Fransen importeerden Engelse textiel in de Levant. Zie *ibidem*, 402, 403. Behalve de sterke gerichtheid van de Engelsen op Antwerpen, was ook de grotere onveiligheid in de Middellandse zee door het scherpere optreden van de Mohammedaanse vaart aldaar een factor voor het tijdelijk verdwijnen van de Engelsen. Maar in de jaren zeventig herstelde de Engelse handel naar de Levant zich.
18. Al waren de dienaren van de 'Russia Company' gesalarieerde dienaren van het bestuur in Londen, toch bleven tegelijk oudere elementen bestaan, daar naast vaste betalingen in geld en in natura ook een aandeel in de winst werd uitgekeerd. Zie Willan, *Russia Company*, 32, 33.
19. In dit opzicht was Fisher's artikel 'Commercial Trends' uit 1940 baanbrekend; Elias over deze monopolisering in *Voorspel*, I, 109 vlg.; Stone, 'Overseas Trade', 43, 44, 47; Fisher, 'Commercial Trends', 115, 116.

kooplieden vooral in Londen geconcentreerd waren. Door de concentratie op Londen werden de andere Engelse havens min of meer uitgesloten en dit gold in het bijzonder voor de lange-afstandshandel op het oosten[20]. Voor deze lange-afstandshandel was omvangrijk risico-dragend kapitaal nodig en een hechtere organisatie dan de gebruikelijke om de concurrentiestrijd, desnoods gewapenderhand, te kunnen voeren.

De monopolisering van handel en industrie was voor de Britse regering uit fiscaal oogpunt aantrekkelijk, daar een gemonopoliseerde, kapitaalkrachtige organisatie een gemakkelijk aan te boren bron van inkomsten was voor de staat, die zijn eigen steeds omvangrijker financiële behoeften (gevolg onder andere van de groei van een moderner regeringsapparaat) zou kunnen bevredigen[21].

De 'Levant Company' was op een zakelijke basis georganiseerd en had, zoals gezegd, de vorm van een 'regulated company'. Bij de Britse kaapvaart[22], die na het opgang komen van de oorlogshandelingen met Spanje in 1584 mogelijk werd, was een dergelijke zakelijke basis in mindere mate aanwezig. De kaapvaart strekte zich uit tot in de Indonesische archipel en schuwde niet langer de route om Kaap de Goede Hoop, die de Portugezen voor zichzelf gereserveerd hadden. De kapersexpedities stonden evenwel teveel op zichzelf en zij waren vaak het werk van avontuurlijke edelen en gelukzoekers, al waren er ook wel kooplieden bij betrokken. De tochten leidden tot een versnippering van krachten en hadden ten aanzien van de Aziatische handel zeer weinig effect. Wel wist Drake zelfs een verdrag te sluiten met de sultan van Ternate, maar dit had geen verder vervolg[23]. De 'Levant Company' verwierf weliswaar specerijen, maar in de Levant, dus via de Aziatische tussenhandel[24].

De Nederlanders gingen veel systematischer en zakelijker te werk dan de Engelsen. Na hun mislukte tochten in noord-westelijke en noord-oostelijke richting naar China trokken ook zij zich niets meer aan van de Portugese pretenties en kozen eveneens de route om de Kaap. Het ging hun in de eerste plaats om de directe toegang tot het gebied dat de kostbare specerijen, nootmuskaat en kruidnagelen, produceerde, zodat de tussenhandel tussen de producenten en de Nederlandse markt uitgeschakeld zou kunnen worden. De Noordelijke Nederlanden beschik-

20. Stone, 'Overseas Trade', 50; Davis, *Overseas Trade*, 11, 12.
21. Davis, *Overseas Trade*, 45, 46; Chaudhuri, *Company*, 30.
22. Thomas Cavendish, 'Twee vermaarde scheepstogten van Thomas Candish', *Naaukeurige verzameling der gedenkwaardigste zee- en landreyzen naar Oost en West Indiën*, XXI (Amsterdam, 1707) 30 vlg.; Sir Francis Drake, *The World Encompassed*, W. Sandys Wright Vaux, ed. Works Hakluyt Society XVI (Londen, 1853); *The Voyages of Sir James Lancaster to Brasil and the East Indies*, *1591-1603*, W. Foster, ed. Works Hakluyt Society 2nd series LXXXV (Londen, 1940); W. Foster, *England's Quest of Eastern Trade* (Londen, 1933).
23. D.G.E. Hall, *A History of South-East Asia* (Londen-New York, 1968) 245; P.A. Tiele, 'De Europeeërs in den Maleischen Archipel', *Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde*, XXIX (1881) 163-164.
24. Willan, 'Trade Levant', 405 vlg.

ten in de zestiende eeuw reeds over een grote handelsvloot. Deze bestond weliswaar vooral uit kleine schepen, bestemd voor de Europese vaart, maar die schepen hadden een uitstekende reputatie. Zij waren zelfs zo goed dat bijvoorbeeld de 'Russia Company' in Amsterdam schepen kocht voor haar barre tochten in de Poolzeeën[25]. Vóór de Opstand was de kapitaalkracht van de Amsterdamse kooplieden nog gering. Een bezit van *f*. 48.000. - werd tot de grootste vermogens gerekend[26]. Er was evenmin al een groot assortiment van waren. De kooplieden verhandelden immers vooral massagoederen. De handelsmethoden waren eveneens nog weinig ontwikkeld[27].

De Opstand bracht een korte onderbreking in de Noord-Nederlandse handel teweeg, vooral door de acties van de watergeuzen voor de kust. Na de terugkeer van de hervormde kooplieden, nadat de katholieke en Spaansgezinde oligarchie in 1578 was afgezet, leefde de Amsterdamse handel weer op[28]. Deze protestantse uitwijkelingen, het actiefste deel van de Amsterdamse kooplieden-gemeenschap, hadden hun handel in ballingschap voortgezet, in Hamburg, Emden en andere havens, en dit verklaart de uitzonderlijk snelle opleving van de Amsterdamse handel. Bovendien begonnen van 1578 af ook reeds Zuid-Nederlandse emigranten toe te stromen. Na de val van Antwerpen in 1585 kreeg deze toeloop een massaal karakter[29].

Dankzij het onderzoek van de economisch-historicus Van Dillen, zijn wij goed op de hoogte van het aandeel van de Zuid-Nederlanders, zowel Vlamingen als Walen, in de Amsterdamse lange-afstandshandel naar Azië[30]. Unger, de uitgever van het aandeelhoudersregister van de Zeeuwse Kamer van de VOC kon helaas, waarschijnlijk ten dele wegens het verlies van het Stedelijk Oud Archief van Middelburg in de laatste oorlog, veel minder positieve gegevens vinden over het Zuid-Nederlandse aandeel in de Zeeuwse Kamer[31].

De Zuid-Nederlandse emigratie was allereerst van belang voor de verdere expansie van de Noord-Nederlandse vaart op Zuid-Europa, die zich nu tot de Middellandse Zee ging uitstrekken. De handel op Spanje en Portugal, waar de Zuid-

25. *Idem*, *Russia Company*, 51. In 1566 werd de 'Russia Company' echter door de regering verplicht slechts Engelse schepen te gebruiken.
26. J.G. van Dillen, *Amsterdam in 1585. Het Kohier der capitale impositie van 1585* (Amsterdam, 1941) xxxvi.
27. *Ibidem*, xxi, xxii; Barbour, *Capitalism*, 14, 15. Barbour wijst ook op het voortbestaan van oude elementen in de Amsterdamse economie in de zeventiende eeuw.
28. Van Dillen, *Amsterdam 1585*, ix-xii.
29. Jansma, *AGN*, V, 220-222; Van Houtte, *ibidem*, 194, 197.
30. J.G. van Dillen, *Het oudste aandeelhouders-register van de Kamer Amsterdam der Oost-Indische Compagnie*. Nederlands Economisch-Historisch Archief, Werken XIV ('s-Gravenhage, 1958) 50, 55, 61.
31. W.S. Unger, 'Het aandeelhouders-register van de Zeeuwse Kamer', *Economisch-historisch jaarboek*, XXIV (1946-1948) 8, 25 vlg.; Van Dillen, *Aandeelhouders-register Amsterdam*, 50.

Nederlanders hun relaties zullen hebben gehad, werd eveneens voortgezet. Overigens schijnen de meeste Zuid-Nederlandse kooplieden die op Spanje en Portugal handelden in de Zuidelijke gewesten te zijn gebleven[32]. Dit blijkt uit het belang van de Iberische handel voor het Zuiden in de Spaanse tijd. De Zuid-Nederlandse kooplieden brachten niet alleen hun kapitaal mee naar het Noorden - het was de uitwijkelingen namelijk toegestaan hun bezittingen te gelde te maken voordat zij het land verlieten[33] - maar ook hun handelsrelaties in het buitenland en hun kennis van moderne handelsmethoden en organisatievormen. Zowel het systeem van dubbele boekhouding als het wisselverkeer waren in Antwerpen al vrij ver ontwikkeld. De factor kapitaal had een grotere betekenis in de onderneming gekregen. Het karakter van de onderneming werd zakelijker en onpersoonlijker, daar de geldverstrekkers de directe invloed op het bedrijf van de onderneming verloren. Een tendens die zich in het Noorden zou voortzetten en door deze financiële en bedrijfstechnische ontwikkeling kon de Noord-Nederlandse handel uitgroeien tot een de wereld omspannende handel[34].

Maar hoe belangrijk de Zuid-Nederlandse emigratie voor het Noorden ook was, toch moeten wij het Noord-Nederlandse aandeel in de handel en scheepvaart beslist niet verwaarlozen. In Engeland daarentegen was de actieve handel en scheepvaart in de tweede helft van de zestiende eeuw op pijnlijke wijze gaan ontbreken. Door het tekort aan landbouwgrond was investering in handel en industrie in de Noord-Nederlandse zeeprovincies, in tegenstelling tot het toch hoofdzakelijk nog agrarische Engeland, een van ouds bekend verschijnsel[35]. De Amsterdamse kooplieden hadden een goede reputatie wat kredietwaardigheid betreft. Zij konden gemakkelijk geld aantrekken en langlopende kredieten verkrijgen, terwijl zij zelf hun inkopen op korte termijn konden voldoen. Er was een snelle omloop van kapitaal, terwijl de kapitaalkracht ook zorgde voor voldoende werkgelegenheid, zowel voor de eigen bevolking als voor de vele immigranten. Handel en scheepvaart konden daardoor uit een grote arbeidsreserve putten[36]. Deze vroeg-kapitalistische ontwikkeling zou in Engeland pas later inzetten.

32. E. Stols, *De Spaanse Brabanders of de handelsbetrekkingen der Zuidelijke Nederlanden met de Iberische wereld*, *1598-1648*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie van Wetenschappen, XXXIII, 70 (2 dln., I tekst, II bijlagen; Brussel, 1971) 415. Ook naar Engeland weken Zuid-Nederlanders uit, maar deze immigranten hadden vooral invloed op het ontstaan van de nieuwe textielindustrie, de ‘new draperies’. Zie F.J. Fisher, ‘London's Export Trade in the Early Seventeenth Century’, *Economic History Review*, 2nd series, III (1950-1951) 151-161, 158. De gevestigde Engelse handel op het oosten was door de monopolies blijkbaar afgesloten voor nieuwkomers. Gevoegd bij de superioriteit van de Noord-Nederlandse scheepvaart beantwoordt dit de vraag van Stone in zijn ‘Overseas Trade’, 54, waarom Engeland geen gebruik heeft gemaakt van de val van Antwerpen zoals in de Noordelijke Nederlanden is geschied.
33. Van Dillen, *Aandeelhouders-register Amsterdam*, 59; Barbour, *Capitalism*, 23.
34. Barbour, *Capitalism*, 16 vlg.
35. *Ibidem*, 28, 29.
36. *Ibidem*, 20, 21.

De nautische wetenschap ontwikkelde zich reeds in de zestiende eeuw en er kwamen technisch onderlegde zeelieden. Talloze stuurmanshandboeken waren in omloop en bereikten in vertaling de Nederlanden, terwijl Nederlandse geschriften over zeevaart in vertaling snel in Engeland bekend werden, zoals bijvoorbeeld Lucas Waghenaer's boek *Spiegel der zeevaart*, dat in vertaling als de *Mariner's Mirror* verscheen. Zowel de Engelsen als de Nederlanders gingen daarbij uit van de verworvenheden van Spanjaarden en Portugezen, maar zij bouwden deze kennis uit door hun eigen nautische verkenningen. Naar het schijnt, hebben de Engelsen de wetenschappelijke waarnemingen overigens eerder met de praktijk van het zeemanschap verbonden dan de Nederlanders[37].

De sluiting van de Schelde had zeker geen algeheel verval van Antwerpen tot gevolg. De Scheldestad bleef nog het centrum van een uitgestrekte land- en doorvoerhandel voor produkten uit het Noorden en oosterse waren en bovendien bleef de stad een financieel centrum. Uit het onderzoek van de Leuvense historicus Stols blijkt hoe belangrijk de handel met Spanje en Portugal en hun overzeese bezittingen bleef, ook vanuit Vlaamse havens als Oostende en Duinkerken en ondanks de Noord-Nederlandse blokkade[38].

De Engelse kaapvaarten van Drake, Cavendish en Lancaster naar de Indonesische archipel hebben de Nederlanders ongetwijfeld gestimuleerd tot hun eerste tocht naar Indonesië via de Kaap in 1595, een zorgvuldig voorbereide tocht, waarvoor men zich bij de vijand zelf eerst informatie had verschaft. Deze onderneming van een Amsterdamse combinatie van kooplieden werd spoedig door verscheidene andere gevolgd en zeker niet alleen vanuit Amsterdam. Zowel in Hollandse als in Zeeuwse steden werden de zogenaamde voor-compagnieën opgericht, die soms opmerkelijke commerciële resultaten boekten.

Deze combinaties van kooplieden bereidden hun expedities heel wat efficiënter voor dan de Engelse kaapvaarders. De voor-compagnieën opereerden volgens een reeds lang in de Nederlanden bekend handelspatroon, namelijk de handel voor gemene rekening[39]. Over de structuur en bedrijfsvoering van deze organisaties zijn weinig details bekend, daar de overgeleverde archivalia vooral informatie bieden omtrent de wederwaardigheden in Azie[40]. De organisatievorm en de wijze van be-

37. Voor de wetenschappelijke voorbereiding van de overzeese expansie in Nederland zie J. Keuning, *Petrus Plancius*, *theoloog en geograaf*, *1552-1622* (Amsterdam, 1946). Sinds de jaren tachtig van de zestiende eeuw maakten de Nederlanders zich vertrouwd met de nieuwe astronomische wetenschappelijke stuurmanskunst en sinds die tijd was ook een theoretische opleiding vereist. In Engeland was reeds bij de 'Russia Company' een technisch adviseur, die de toepassing van de wiskunde op de stuurmanskunst onderwees.
38. Stols, *Spaanse Brabanders*, 412 vlg.; Van Dillen, *Van Rijkdom*, 364.
39. S. van Brakel, *De Hollandse handelscompagnieën der zeventiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1908) 105; Van Dillen, *Aandeelhouders-register Amsterdam*, 21; *idem*, 'Nieuwe gegevens omtrent de Amsterdamsche compagnieën van Verre', *Tijdschrift voor geschiedenis*, XLV (1930) 350-359.
40. R. Bijlsma, *De archieven van de compagnieën op Oost-Indië*, *1594-1603* ('s-Gravenhage, 1927).

drijfsvoering werden als te bekend verondersteld om hun neerslag in de archieven te vinden. Het ontbreken van gegevens zal wel de voornaamste reden geweest zijn dat historici en economen aan het begin van deze eeuw verschillende theorieën ontwikkelden over het ontstaan van deze voor-compagnieën[41].

Er is een groot verschil tussen de voor-compagnieën en de uit deze compagnieën ontstane VOC. In de voor-compagnieën behielden de deelnemers een grote zelfstandigheid, daar ieder geld aan kon trekken van beleggers, die niet op hun eigen naam, maar op die van de desbetreffende aandeelhouders deelnamen[42]. De kooplieden werden zelf bestuurders van de gecombineerde onderneming en deze bestuurders of bewindhebbers waren voor hun beheer geen verantwoording schuldig aan de inleggers, die met een evenredig deel van de winst tevreden moesten zijn. De bewindhebbers bleven persoonlijk aansprakelijk voor het eigen ingelegde kapitaal en dat van de door hen aangetrokken beleggers[43]. Deze geringe invloed van de aandeelhouders zou doorwerken in de VOC, hoewel daar iedere belegger persoonlijk in het aandeelhoudersregister werd ingeschreven[44]. Tegenover de buitenwereld echter vormde de voor-compagnie één geheel en zij kon als zodanig in rechte worden aangesproken[45].

Onderlinge concurrentie in Europa en Azië, alsmede de noodzaak om zowel defensief als offensief sterk te staan tegenover de Portugezen en Spanjaarden in Azië, maakten een samengaan in één krachtige onderneming noodzakelijk[46]. In de VOC bleef overigens nog veel bewaard van de oude voor-compagnieën, zoals met name de autonomie van de zes Kamers[47]. Hoewel iedere inlegger in beginsel op zijn eigen naam bij de VOC inschreef, kon hij zich laten vertegenwoordigen, zodat de naam in het register niet steeds de naam van de kapitaalverschaffer behoeft te zijn[48].

Het succes van de tochten van de Nederlandse voor-compagnieën leidde in Engeland tot de oprichting van de Engelse Oostindische Compagnie. Een zwaarwegend motief daarbij was de angst van de Levant-handelaars dat de specerijenstroom door

41. Van Brakel, *Hollandsche handelscompagnieën*; E.J.J. van der Heyden, *De ontwikkeling van de naamloze vennootschap in Nederland vóór de codificatie* (Amsterdam, 1908). Zie ook C. de Heer, *Bijdrage tot de financiële geschiedenis der O.I. Compagnie* ('s-Gravenhage, 1929); W.M.F. Mansvelt, *Rechtsvorm en geldelijk beheer bij de Oost-Indische Compagnie* (Amsterdam, 1922).
42. Van Dillen, *Aandeelhouders-register Amsterdam*, 26.
43. *Ibidem*.
44. *Ibidem*.
45. Tegenover onwillige participanten kon een voor-compagnie in haar geheel rechtstreeks in actie komen. Zie Van Dillen, *Aandeelhouders-register Amsterdam*, 23.
46. J.A. van der Chijs, *De geschiedenis van de stichting van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie* (Leiden, 1856).
47. Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 230 vlg.; G.C. Klerk de Reus, *Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der Niederländisch-Ostindischen Compagnie*. Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, XLVIII (Batavia-'s-Gravenhage, 1894) 7, 20.
48. Van Dillen, *Aandeelhouders-register Amsterdam*, 38, 39.

de Nederlanders zou worden afgetapt. Een Engelse Oostindische Compagnie, waarmee de Levant-handelaren een nauwe persoonlijke en financiële binding hadden, zou de specerijen op de Engelse markt kunnen brengen en voorzover deze markt die waren niet kon opnemen zouden ze worden bestemd voor de doorvoer, zelfs naar de Levant[49].

Door de nauwe samenhang van de 'Levant Company' met de EIC bleven nog veel oude elementen in de nieuwe organisatie bewaard. De 'Levant Company' was een 'regulated company', de traditionele vorm waarin de Engelse handel was georganiseerd, die ook door de 'Staple Merchants' en de 'Merchant Adventurers' werd toegepast[50]. In de EIC werkte men met een gemeenschappelijk kapitaal, al werd tot 1612 nog telkens het geld voor één expeditie bijeengebracht, dat na afloop van elke reis met de gemaakte winst werd uitgekeerd[51]. Pas in 1613 ging men over tot het bijeenbrengen van een werkkapitaal voor een langere periode, de eerste 'joint stock'. Na enkele jaren bestonden er verschillende 'joint stocks' naast elkaar, waarvan het kapitaal door verschillende groepen geldverstrekkers verschaft werd. Door de langzame afwikkeling van de zaken bleven deze 'joint stocks' naast elkaar bestaan. In 1628 keerde men zelfs weer terug tot de incidentele financiering van afzonderlijke reizen[52]. Hoe sterk de invloed van de 'regulated company'-vorm wel was, wordt bewezen door het feit dat nog in de jaren veertig van de zeventiende eeuw in de EIC gediscussieerd werd over de vraag of de compagnie niet moest worden omgezet in een 'regulated company'[53].

De Engelse compagnie vertoont nog heel wat trekken die doen denken aan de middeleeuwse handel met zijn onmiskenbaar gildekarakter. Gilderesten zijn te zien in de beloning van de dienaren in Azië die aanvankelijk op commissiebasis werden aangenomen. Spoedig ging men over op een systeem van geregelde salariëring volgens een vaste rangorde. Ook het leerlingenstelsel[54] herinnerde aan het gildesysteem, terwijl de leefgemeenschappen van de EIC dienaren in de Aziatische vestigingen eveneens overeenkomstige trekken vertoonden met het systeem van de

49. Chaudhuri, *Company*, 11, 12; W.R. Scott, *Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint Stock Companies to 1721* (3 dln., Cambridge, 1910-1912) 97.
50. W.W. Hunter, *A History of British India*, I, *To the Overthrow of the English in the Spice Archipelago*; II, *To the Union of the Old and New Companies under the Earl of Godolphus Award* (2 dln., Londen, 1899, 1900) I, 258; Chaudhuri, *Company*, 12.
51. Chaudhuri, *Company*, 38, vlg., 45 vlg., 209 vlg.; Hunter, *History*, II, 173 vlg.; Scott, *Constitution*, II, 94 vlg.
52. Hunter, *History*, II, 177-179; Scott, *Constitution*, II, 97 vlg.
53. Scott, *Constitution*, II, 115.
54. Chaudhuri, *Company*, 75, 76, 83; Hunter, *History*, II, 161, In 1609 hadden alle 'facteurs' een vast salaris, zie Chaudhuri, *Company*, 84. Zij kregen echter slechts een derde in geld uitbetaald, de rest bleef op hun rekening in Engeland staan. Een zelfde regel gold ook voor de VOC-dienaren. Chaudhuri ziet invloed van de 'Russia Company' op het personeelsbeleid van de EIC in de vroege periode van de Engelse compagnie (*ibidem*, 77).

'meester en zijn gezellen'[55]. Bij de VOC ontbrak dit gildekarakter. Zowel bij de voor-compagnieën als bij de VOC waren de dienaren gesalarieerde beambten, aan wie het ten strengste verboden was voor eigen rekening handel te drijven[56].

In 1600 en 1602 verleenden de respectievelijke regeringen zowel aan de EIC als aan de VOC een charter, waardoor zij tegenover de eigen landgenoten het monopolie van de handel op Azië verkregen[57]. Ook in deze charters zijn de resten van een vroeger tijdperk bewaard. De vorst, in de Republiek de Staten-Generaal, werd als suzerein erkend en de Staten gaven met name in Azië enkele overheidsrechten aan de compagnie, zoals bijvoorbeeld het recht om verdragen te sluiten met Oosterse vorsten. De compagnie nam op haar beurt op zich zekere plichten te vervullen. In navolging van de Iberische pretenties op grote monopoliegebieden omvatten ook de Noordwest-Europese monopolies een geografisch zeer uitgestrekt gebied[58]. In het Engelse charter werden die havens in Azië van het octrooi uitgezonderd, waar reeds Spanjaarden en Portugezen gevestigd waren, om de Iberiërs niet te veel tegen de haren in te strijken[59]. De Nederlanders hoefden voor hun landsvijand minder consideratie te tonen. Door de monopolies werden systemen van nationale overzeese handel gevormd, die later zouden overgaan in koloniale rijken, zonder dat hierbij de ethnische samenstelling of de taalgemeenschappen van de inheemse volken een rol speelden.

De monopolies waren volgens de charters alleen gericht tegen de eigen landgenoten. Speciaal bij de VOC bestond er evenwel een streven om het monopolie uit te breiden ten koste van de Europese concurrenten en vijanden en van de inheemse vorsten en volken en vooral van dat gedeelte van de inheemsen die zich met de zeehandel bezig hielden[60]. Maar het gebied dat de VOC als handelsterrein voor zichzelf wilde reserveren was zo omvangrijk, dat van een intensieve exploitatie geen sprake kon zijn, al gelukte het de compagnie zich ten aanzien van enkele kostbare specerijen inderdaad een monopoliepositie te verwerven[61].

Bij de import van peper werd de binnenlandse markt van de EIC beschermd[62]. De VOC daarentegen genoot op de Amsterdamse stapelmarkt geen bescherming en had dus geen voorkeurspositie bij de doorverkoop van de door haar geïmporteerde waren. Zij was echter onmiskenbaar de voornaamste importeur en haar be-

55. Hunter, *History*, II, 153 vlg.; Chaudhuri, *Company*, 74 vlg.
56. Van Dam, *Beschryvinge*, III, 226 vlg.
57. Van der Chijs, *Geschiedenis*, 118 vlg.; Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 43; Chaudhuri, *Company*, 28; Hunter, *History*, 256, 257.
58. Van der Chijs, *Geschiedenis*, 118 vlg.
59. Scott, *Constitution*, II, 93.
60. M.A.P. Meilink-Roelofsz, 'Aspects of Dutch Colonial Development in Asia in the Seventeenth Century', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia* (Londen-New York, 1968) 61 vlg.
61. *Ibidem*, 65.
62. Chaudhuri, *Company*, 155.

stuurders waren uiteraard bijzonder goed geïnformeerd[63]. Vooral in de begintijd werd er nogal eens geklaagd over het feit dat de bewindhebbers misbruik maakten van hun positie. Terwijl in Engeland monopolies algemeen aanvaard werden, was dit in de Republiek, het traditionele vrijhandelsland, niet het geval. Het monopolie van de VOC, een uitzondering in de Hollandse samenleving[64], stuitte daar op grote weerstanden. Door het verwerven van aandelen kon weliswaar iedere ingezetene van de Republiek financieel aan de VOC deelnemen, maar de leiding was in handen van een kleine, al spoedig vrij gesloten groep en de aandeelhouders hadden weinig of geen invloed op de bedrijfsvoering. De niet bij de VOC aangesloten kooplieden hielden zich bij de traditionele Europese handel of zij legden zich toe op de handel met Amerika en Afrika. Sommigen trachtten hun kennis van de overzeese handel in dienst te stellen van buitenlandse mogendheden[65], terwijl ook veel ingezetenen van de Republiek in vreemde compagnieën investeerden. Op den duur zou de deelneming van de vele Nederlandse aandeelhouders in de Britse compagnieën bepaald bezorgdheid in Engeland wekken[66].

Binnen de VOC zelf werd het monopolie zowel door de bestuurders als door de dienaren van hoog tot laag in sterke mate ontkracht[67]. In tegenstelling tot de situatie bij de EIC werden de aandeelhouders bij de VOC ondanks hun verzet al spoedig uitgeschakeld, ondanks de conflicten die naar aanleiding hiervan ontstonden[68]. In Londen wist de aandeelhoudersvergadering (‘general court’) een zekere invloed op de bedrijfsvoering en de samenstelling van de bestuurders te behouden[69]. In de VOC leidde het verzet van de aandeelhouders slechts tot de instelling van een vertegenwoordiging uit de aandeelhouders de zogenaamde hoofdparticipanten. Hun voornaamste en spoedig enige taak bestond uit een zekere financiële controle, maar aangezien zij evenals de bewindhebbers uit de bezitters van de grootste aan-

63. H.T. Colenbrander, *Koloniale geschiedenis* (3 dln., 's-Gravenhage, 1925) II, 249; Klompmaker, *Handel*, 35.
64. Het best verwoord in Pieter de la Courts' *Interest van Holland* (1662). Zie Van Dillen, *Van Rijkdom*, 489, 490; Wilson in: *Cambridge Economic History of Europe*, IV, 532 vlg. Ook in Engeland rees reeds in de zestiende eeuw verzet tegen de vergaande monopolisering van nijverheid en handel: Fisher, ‘Commercial Trends’, 104, 115, 116; Chaudhuri, *Company*, 111; Elias, *Voorspel*, I, 118, 119.
65. Bekende voorbeelden zijn: Isaac Le Maire, zie R.C. Bakhuijzen van den Brink, ‘Isaac Le Maire’, *De Gids*, IV (1865) 1-56; François Caron, zie C.R. Boxer, *A True Description of the Mighty Kingdom of Japan and Siam* (Londen, 1935) cv vlg.; Artus Gijsels, zie M.A.P. Meilink-Roelofsz, ‘The Private Papers of Artus Gijsels as Source for the History of East Asia’, *Journal of South-East Asian History*, X (1969) 540-559.
66. Chaudhuri, *Company*, 37.
67. Van Dam, *Beschryvinge*, III, 370 vlg.; O. van Rees, *Geschiedenis der staathuishoudkunde in Nederland tot het einde der achttiende eeuw* (2 dln., Utrecht, 1865-1868) II, 286, 292.
68. Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 285 vlg.; Klerk de Reus, *Geschichtlicher Ueberblick*, 67 vlg.; Chaudhuri, *Company*, 30.
69. Chaudhuri, *Company*, 32, 33.

delen werd gekozen, behoorden zij tot dezelfde sociale groep als de bewindhebbers en vielen de belangen van beide groepen samen[70].

Zowel voor het verkrijgen en verlengen van charters als voor het importeren en exporteren van compagnieswaren, moesten de compagnieën rechten betalen, zodat zij voor de staat een bron van inkomsten vormden[71]. De regeringen konden voorts op de compagnieën een beroep doen om geld en schepen ter beschikking te stellen van de staat. Speciaal de EIC trad veelvuldig op als geldschieter van de koning[72]. De Staten-Generaal vroegen soms in tijden van oorlog om schepen van de compagnie, althans in de zeventiende eeuw[73]. Het kwam voor dat de landspolitiek regelrecht inging tegen het handelsbelang van de compagnieën en in dat geval hadden zij zich te voegen naar de landspolitiek[74]. Terwijl de VOC een vrij grote autonomie ten opzichte van de staat genoot en in Azië zelfs enkele overheidsrechten mocht uitoefenen, was de EIC veel meer afhankelijk van de staat[75]. Toch heeft de EIC weten te verhinderen dat de koning directe invloed kreeg op haar interne zaken, zoals bijvoorbeeld op de benoeming van haar functionarissen[76]. Voor de uitvoer van zilver was de EIC echter geheel afhankelijk van de toestemming van de regering en daar zilver het voornaamste uitvoerprodukt naar Azië was, werd zij hierdoor in haar Aziatische handel danig belemmerd[77]. Als algemene conclusie kan zeker worden vastgesteld dat de Engelse vorsten op alle mogelijke wijzen van de EIC hebben trachten te profiteren[78].

De VOC kon steeds op staatssteun rekenen wanneer er inbreuk op haar monopolie gemaakt werd. De Engelse koningen verleenden daarentegen tal van concessies aan met de EIC concurrerende groepen, die ook een aandeel in die handel wensten[79]. Het verlenen van deze octrooien spekte de koninklijke schatkist in niet geringe mate, maar meestal liep het uit op zeeroverspraktijken in Azië. De EIC werd echter door de inheemse vorsten en volken verantwoordelijk gesteld voor de misdrijven door deze Engelse 'interlopers' tegen de Aziatische zeevaart bedreven. De EIC beleefde maar weinig vreugde aan haar vorsten. Ook op de steun van het parlement kon de EIC niet rekenen[80]. Haar bestuurders behoorden namelijk tot

70. Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 295 vlg.; Klerk de Reus, *Geschichtlicher Ueberblick* 79, 80.
71. *Ibidem*, 271, vlg.; Chaudhuri, *Company*, 30.
72. *Ibidem*; Hunter, *History*, II, 28, 29.
73. Van Dam, *Beschryvinge*, I, ii, 507.
74. Hunter, *History*, 22, 23, 29, 31.
75. *Ibidem*, I, 255, 258, 265, II, 22, 29.
76. Chaudhuri, *Company*, 31; Hunter, *History*, II, 29.
77. Chaudhuri, *Company*, 29, 124 vlg.; Scott, *Constitution*, II, 93; K.N. Chaudhuri, 'The East India Company and the Export of Treasure in the Early Seventeenth Century', *Economic History Review*, 2nd series, XVI (1963-1964) 31, 34, 36.
78. Scott, *Constitution*, II, 112 vlg.; Hunter, *History*, I, 245 vlg., II, 17 vlg.
79. Scott, *Constitution*, II, 98, 100, 104, 112 vlg.; Hunter, *History*, I, 245 vlg., II, 28 vlg.
80. Scott, *Constitution*, II, 106, 112; Hunter, *History*, II, 27, 39 vlg.

die groep van kooplieden uit de Londense City, die zich te zeer geïdentificeerd hadden met de belangen van de koning, hetgeen de EIC in de burgeroorlog noodlottig werd en er toe leidde dat Cromwell in 1657 een octrooi verleende aan een nieuwe EIC[81].

Vergeleken met de kapitaalkracht van de VOC bij haar begin, toen in zeer korte tijd een som van meer dan 6½ miljoen bijeen werd gebracht[82], was die van de EIC veel geringer. Het kostte haar de grootste moeite om slechts één tiende van het Nederlandse bedrag te verzamelen. Voor een deel was dit geld, zoals gezegd, uit de Levanthandel afkomstig. Men heeft zelfs berekend dat één vierde tot één derde van het gehele ingelegde kapitaal van de eerste vier 'joint stocks' nog door Levanthandelaren zou zijn geleverd[83]. De invordering van het kapitaal verliep bovendien moeizaam, zodat de bestuurders zelf met het inschrijfregister onder de arm de slechte betalers gingen aanmanen[84]. Zo huiselijk zal het in de Amsterdamse Kamer met haar bijna 1.200 inleggers niet zijn toegegaan[85]. De aandeelhouders van beide compagnieën kwamen uit alle lagen van de bevolking. Dit werd mogelijk gemaakt doordat men ook voor kleine bedragen kon inschrijven[86] en de kwitantiebewijzen op de beurs verhandeld werden[87].

Bij de VOC was het kapitaal voor een periode van tien jaar vastgezet, waarna een afrekening zou plaatshebben, hetgeen met dispensatie van de Staten-Generaal niet is geschied[88]. Bij de EIC werd, zoals reeds gezegd, tot 1612 per expeditie afgerekend[89]. Pas in 1613 kwam de eerste 'joint stock' tot stand, gevolgd door tal van andere, bestaande uit verschillende groepen aandeelhouders[90]. In Azië waren ondertussen vaste nederzettingen met een eigen bestuur ontstaan, zodat men aan de afzonderlijke ondernemingen wel een langere levensduur moest geven. Ook de VOC werd met dit probleem geconfronteerd, maar zij ging consequenter te werk door ondanks de oppositie van de participanten geen kapitaal meer uit te keren[91]. De kapitaalinleg werd dus permanent en dit was, meer dan de gemeenschappelijkheid van het kapitaal, een door de VOC geïntroduceerd nieuw element.

81. Chaudhuri, *Company*, 223.
82. Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 138.
83. Scott, *Constitution*, II, 93-97; Chaudhuri, *Company*, 3, 11, 12; R. Brenner, 'The Social Basis of English Commercial Expansion, 1550-1650', *Journal of Economic History*, XXXII (1972) 367, 368.
84. Hunter, *History*, I, 263.
85. Van Dillen, *Aandeelhouders-register Amsterdam*, 45.
86. *Ibidem*, 46, 48, 49.
87. F.W. Stapel, 'Aandeelhoudersbewijzen der Oostindische Compagnie', *Economisch Historisch Jaarboek*, XIII (1927) 240 vlg.
88. Van Brakel, *Hollandsche handelscompagnieën*, 123, 124, 145.
89. Scott, *Constitution*, II, 97; Chaudhuri, *Company*, 22, 38 vlg.
90. Hunter, *History*, II, 177, 178, 179 (in noot 2 een overzicht van alle 'joint stocks'); Chaudhuri, *Company*, 45 vlg., 209 vlg.
91. Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 365-368.

Afgezien van de grote invloed van de Engelse aandeelhouders vertonen de bestuursorganisatie, het administratief beheer en het ambtenarenapparaat van de VOC en de EIC veel overeenkomsten. Het zou te ver voeren om hier dieper op in te gaan. Ook wat betreft de sociale achtergrond van de bestuurders van beide compagnieën is er overeenkomst. Maar terwijl dankzij recente studies van Stone, Rabb en Brenner[92.] over dit aspect van de Britse expansie overzee al vrij wat bekend is, zijn wij ten aanzien van de Nederlandse bewindhebbers nog op onvoldoende verkend terrein. Uit het werk van Elias over de Amsterdamse vroedschap[93.] zou althans voor de bewindhebbers van de Amsterdamse Kamer heel wat informatie te halen zijn. Zowel bij de EIC als bij de VOC vormden de bewindhebbers een kleine groep van rijke kooplieden, bij de EIC behorende tot de Londense City-kooplielieden[94.]. De Nederlandse bestuurders hadden een wat bonter regionale samenstelling, daar de heren XVII gerecruteerd werden uit de bewindhebbers van de Kamers die op hun beurt werden benoemd uit de groep van rijke kooplieden uit die steden, waar de Kamers gevestigd waren. Omdat zij door de plaatselijke overheden werden benoemd[95.], waren zij door nauwe sociale- en familiebanden verbonden met de plaatselijke regenten. Het zou interessant zijn om een vergelijkend onderzoek in te stellen naar de sociale afkomst en de handelsrelaties van de bewindhebbers van de VOC en die van de WIC. De Duitse economisch-historicus Schneeloch houdt zich op het ogenblik bezig met een onderzoek naar de relatieve geslotenheid van het bestuurscollege van de WIC en publiceerde hierover reeds een voorlopig resultaat[96.].

Ook onze kennis over de sociale achtergrond van de dienaren der VOC en WIC reikt niet ver, al valt er wel een toenemende belangstelling voor dit onderwerp te constateren. Ten aanzien van de zeventiende eeuw wordt dit onderzoek, althans voor wat de VOC betreft, belemmerd door het ontbreken van archivalische bronnen. De benodigde gegevens voor de zeventiende eeuw, zullen in ieder geval uit zeer verspreid materiaal bijeengebracht moeten worden. De situatie ten aanzien van de achttiende eeuw is gunstiger[97.]. Van Engelse kant is een dergelijke studie voor de achttiende eeuw verricht[98.]. In de archieven van de Engelse compagnie is

92. Th. Rabb, 'Investment in English Overseas Enterprise', *Economic History Review*, 2nd series, XIX (1966) 70-81; *Idem*, *Enterprise and Empire. Merchant and Gentry investment in the Expansion of England*, *1575-1630* (Cambridge (Mass.)-Londen, 1967); Brenner, 'The Social Basis', 361-384.
93. J.E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (2 dln., Haarlem, 1903-1905).
94. Brenner, 'The Social Basis', 372, 373.
95. Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 156 vlg.
96. N.H. Schneeloch, 'Die Bewindhebber der Westindischen Compagnie in der Kammer Amsterdam 1674-1700', *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek*, XXXVI (1973) 1-52.
97. Een doctoraalscriptie door F. Lequin, 'Het personeel van de Oostindische Compagnie in de 18e eeuw, meer in het bijzonder in de vestiging in Bengalen' (Leiden, 1975) laat zien, welk belangrijk materiaal hier ontsloten kan worden.
98. S.Ch. Ghosh, *The Social Condition of the British Community in Bengal*, *1757-1808* (Leiden, 1970).

althans voor zover het de achttiende eeuw betreft, gemakkelijker te bewerken materiaal[99.] aanwezig dan in de VOC-archieven. Voor de bestudering van het sociale aspect kan men ook voor de achttiende eeuw zeker niet volstaan met het raadplegen van het VOC-archief: heel wat aanvullend onderzoek in andere archieven zal daarvoor noodzakelijk blijken[100.].

De eerste EIC voerde een zeer zorgvuldig benoemingsbeleid[101.]. Zo was er een aparte benoemingscommissie, terwijl iedere nieuwe functionaris een waarborgsom moest storten. De VOC kende een dergelijke waarborg niet, vandaar haar angst voor het indienstnemen van bankroetiers[102.]. Over het benoemingsbeleid van de VOC is echter nog maar heel weinig bekend, door het ontbreken van het grootste deel der stukken betreffende het interne beheer in de Republiek[103.].

In beide compagnieën was het euvel van de particuliere handel niet uit te roeien, ja zelfs niet onder controle te krijgen. Bij de EIC had de controle zo weinig effect dat aan de dienaren in 1628 een zekere mate van eigen handel werd toegestaan[104.]. Door het grote aantal der ondernemingen, die op den duur onder de EIC schuilgingen, kregen de factoors een grote vrijheid van handelen[105.]. Bovendien was er in Azie geen eenheid van bestuur over de EIC-vestigingen[106.]. Zowel op Suratte als in Bantam was een hoofdkwartier. Onder Suratte ressorteerden de factorijen in het Mogolrijk en in Perzië, onder Bantam de factorijen in Zuid-Oost Azië en ook Coromandel, vanwege het grote belang van de textiel uit Coromandel voor de handel in Zuid-Oost Azië.

Het gecentraliseerde bestuur van de VOC in Azië, waar iedere factorij in directe verbinding stond met het centrum Batavia, trachtte bovendien door het uitzenden van controlerende ambtenaren het kwaad van de 'morshandel' door haar dienaren binnen de perken te houden, met weinig succes overigens[107.]. De salarissen waren namelijk uitzonderlijk laag, vooral vergeleken met de grote winsten die het compagniespersoneel voor zijn meesters en participanten wist te verdienen[108.]. Bovendien was de mortaliteit aan boord zo hoog en in de factorijen was deze nog hoger

99. Namelijk de sollicitatierequesten voor de functie van schrijver (de zogenaamde 'writers petitions'), zie *ibidem*, 33, 34.
100. Een leerling van professor Boxer houdt zich bezig met het ambachtspersoneel van de VOC; voor kwantitatieve gegevens over het scheepspersoneel zie het artikel van J. Bruijn, *infra*, 218-248.
101. Chaudhuri, *Company*, 80, 81; Hunter, *History*, II, 159, 160.
102. Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 555.
103. M.A.P. Meilink-Roelofsz, *Van geheim tot openbaar* (Leiden, 1970) 10, 11.
104. Chaudhuri, *Company*, 74-76, 86-88; Hunter, *History*, II, 162-164.
105. *Ibidem*, 164.
106. Chaudhuri, *Company*, 15, 16, 21, 46.
107. Van Dam, *Beschryvinge*, III, 128-149 (commissarissen tot de visitatie van de kantoren in Azië en independent fiscaals).
108. M.A.P. Meilink-Roelofsz, 'The Earliest Relations between Persia and the Netherlands', *Persica*, VI (1974) 25 (een zeer extreem geval).

dat de kans betrekkelijk gering was dat men met een welgevulde beurs naar het vaderland terugkeerde.

Een belangrijk deel van het personeel van de beide compagnieën was werkzaam in het scheepsbedrijf: op de werven en op de schepen[109]. De EIC bezat alleen in de eerste helft van de zeventiende eeuw eigen scheepswerven en zij verschafte daardoor aan veel mensen in Londen werk[110]. De scheepsbouw vertoont grote gelijkenis met die van de VOC[111]. Bij beide compagnieën kwam op de werven zowel coördinatie als differentiatie van werkzaamheden voor; bij de werf van de Kamer Amsterdam kan men zelfs spreken van een semi-industriële onderneming, een vorm van hogere bedrijfsorganisatie[112]. De scheepsbouw van de EIC had grote invloed op de ontwikkeling van de particuliere scheepsbouw, al spelen hier natuurlijk ook andere factoren een rol: de Britse regering trachtte met name door haar navigatiewetten de eigen scheepvaart te bevorderen[113]. In de tweede helft van de zeventiende eeuw ging de EIC over tot het huren van schepen van particulieren. De VOC nam pas aan het eind van haar bestaan haar toevlucht tot gehuurde schepen, daar het aantal zelfgebouwde schepen niet toereikend was, hoewel in tijd van oorlog wel reeds eerder schepen ingehuurd werden[114].

Het zou ook interessant zijn een vergelijking te trekken tussen het leven aan boord van de schepen van de VOC en die van de EIC en zo bijvoorbeeld de onderlinge appreciatie of wrijving tussen de groepen aan boord vergelijkenderwijs te bestuderen. Ook equipering, bewapening en proviandering verdienen onderzocht te worden. De beide compagnieën kampten in dit opzicht met dezelfde moeilijkheden, zoals de watervoorziening aan boord, waar leven en dood van afhing[115]. Curieus is het dat de Nederlanders minder vlees en wijn consumeerden dan de Engelsen, maar zeer veel meer bier[116].

De tonnages van de schepen van beide compagnieën verschilden niet sterk van elkaar. Bij een onderzoek naar de schepen van de VOC zijn nog geen exacte gegevens over de tonnages vastgesteld. Het tonnage van de Engelse schepen lag tussen

109. Chaudhuri, *Company*, 89 vlg., 226 vlg.; Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 450 vlg., I, ii, 12 vlg.
110. Chaudhuri, *Company*, 90.
111. *Ibidem*, 99; Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 402 vlg.
112. Chaudhuri, *Company*, 98; J.C. van Overvoorde en P. de Roo de la Faille, *De gebouwen van de Oostindische Compagnie en van de Westindische Compagnie in Nederland* (Utrecht, 1928) 38 vlg.
113. Davis, *Overseas Trade*, 45-48; Fisher, 'Export Trade', 160, 161.
114. M.A.P. Meilink-Roelofsz, 'Inventaris archief VOC, afdeling departement van de equipage Kamer Amsterdam, onderafdeling c, werf, bouw, koop en huur en afleggen van schepen' (in manuscript aanwezig op het Algemeen Rijksarchief in 's-Gravenhage).
115. M.P.H. Roessingh, 'De watervoorziening op de schepen van de VOC', *Spiegel Historiael*, II (1967) 20-27.
116. Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 511 vlg.; Chaudhuri, *Company*, 103, 234; vergelijk ook Michel Morineau, 'Rations militaires et rations moyennes, Hollande', *Cahiers des Annales*, XXVIII (1970) 100-125.

de 300 en 700 ton; de meeste schepen waren 300 tot 400 ton. De Nederlandse tonnages reikten van 200 tot 600 ton, maar er voeren waarschijnlijk meer grote schepen uit dan bij de EIC. In de periode van 1600 tot 1640 was bovendien het aantal Nederlandse schepen veel groter dan dat van de EIC: 291 schepen van de VOC tegen slechts 76 van de EIC. Ook het aantal reizen van de VOC overtrof dat van de EIC aanzienlijk in de periode van 1630 tot 1640: 157 reizen van de VOC tegenover 39 van de EIC. Deze getallen zijn ontleend aan het bovengenoemde onderzoek van de VOC schepen en aan Chaudhuri's studie over de Engelse compagnie. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was de VOC op navaal gebied dus duidelijk superieur aan de EIC[117]. Aanmerkelijk waren ook de verliezen aan schepen bij de EIC en er werd voortdurend geklaagd dat de thuisreis te veel tijd in beslag nam[118].

Het was oorspronkelijk de bedoeling dat de EIC haar handel zou baseren op het voornaamste product van de Britse nijverheid, de Britse wollen stoffen, als exportartikel, maar toen de afzet in Azië gering bleek te zijn vanwege het tropische klimaat, was men gedwongen over te gaan op de export van edel metaal[119]. In dit streven werd de EIC, zoals wij al zagen, gehinderd door de mercantilistische politiek van de Britse regering en van het parlement, terwijl ook de publieke opinie zich tegen geldexport verzette[120]. Pas langzamerhand groeide in Europa de kennis van en het inzicht in de samenhang tussen muntvoorraad, prijzen en goederen en herexport van waren. Men moest daarbij ook rekening houden met de zeer gecompliceerde muntstelsels in Engeland en op het continent, om van Azië nog maar te zwijgen[121]. De groei van die kennis in de zestiende en zeventiende eeuw is een boeiend onderwerp[122].

Het bekende geschrift van Thomas Mun *The Treasure of Foreign Trade*, was een antwoord van deze 'vice-governor' van de EIC op alle kritiek die de compagnie van haar tegenstanders over de geldexport te horen kreeg. We noemen slechts de namen van de schrijvers Malynes en Misselden, die alle heil verwachtten van de

117. Schepen onderzoek, Schöffer, Bruijn, Gaastra. Zie ook Klerk de Reus, *Geschichtlicher Ueberblick*, 116, 117, 118; Chaudhuri, *Company*, 226-230.
118. *Ibidem*, 94, 95.
119. *Ibidem*, V, 9, 14, 111, 129, 131, 132; Scott, *Constitution*, II, 93; Hunter, *History*, II, 19 vlg.
120. C.H. Wilson, 'Treasure and Trade Balance. The Mercantilists Problem', *Economic History Review*, 2nd series, II (1949) 152-161; *ibidem*, IV (1951-1952) 231-242; Chaudhuri, 'Treasure', 23, 28, 35; Hunter, *History*, II, 19 vlg.
121. Chaudhuri, *Company*, vi, 14.
122. Uit de zeer uitgebreide literatuur over het mercantilisme werden voor deze voordracht slechts enkele moderne kritische studies over het Engelse mercantilisme geraadpleegd, te weten de reeds in noot 120 geciteerde artikelen door C.H. Wilson en zijn in noot 4 geciteerde bijdrage in de *Cambridge Economic History of Europe*, IV; D.C. Coleman, ed., *Revisions in Mercantilism* (Londen, 1969); R.W.K. Hinton, 'The Mercantile System in the Time of Thomas Mun', *Economic History Review*, 2nd series, VII (1955) 277-290; Lynn Muchmore, 'A Note on Thomas Mun's 'Englands's Treasure by Forraign Trade', *ibidem*, XXIII (1970) 498-503. Reeds in de zestiende eeuw ontstond een gedachtenwisseling over economische systemen in Engeland: Fisher, 'Commercial Trends', 104.

controle op en de beperking van de muntuitvoer, waartegenover Mun juist wees op de noodzaak van herexport om de betalingsbalans weer in evenwicht te brengen[123]. Voor de EIC kwam het accent daardoor te liggen op de doorvoer van oosterse waren[124], omdat de Engelse markt veel te beperkt en te weinig elastisch was om de import van de compagnie op te kunnen nemen. Maar ook aan de herexport naar het continent waren grenzen gesteld, daar de continentale markt aan hetzelfde euvel leed[125]. Dit was een omstandigheid waarmee zelfs de VOC rekening moest houden, ondanks haar zo veel grotere afzetmogelijkheden, bijvoorbeeld in de Baltische gebieden, en ondanks het feit dat zij door haar regering niet gehinderd werd bij de zilverexport. Als gevolg hiervan ontstond bij beide compagnieën al vroeg het streven om de inter-Aziatische handel tot ontwikkeling te brengen[126]. Dit gelukte de VOC met haar veel groter potentieel aan geld en schepen en haar groter bereik in de Aziatische wereld al wonderwel in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Daar wist de VOC uit haar winsten een kapitaal van betekenis op te bouwen.

Gunstig voor de Europeanen was het dat de waarde van het edel metaal in Azië hoger was dan in Europa[127]. Vandaar dat de Europeanen zilver zoveel mogelijk als ruilmiddel gebruikten. In Azië was veel zilver nodig, niet alleen voor de inkoop van waren, maar ook voor het kostbare administratieve, militaire en maritieme apparaat[128]. Het sluiten van leningen in Azië was door de hoge rentetarieven uiterst onvoordelig, maar men moest er, wanneer geldzendingen uitbleven, soms noodgedwongen toe overgaan[129]. Het wisselverkeer was nog weinig ontwikkeld, al werd het reeds door de Aziaten toegepast. Ook de Europeanen maakten hiervan gebruik door bemiddeling van inheemse makelaars en kooplieden om het risico van geldzendingen te ondervangen[130]. Het wisselbedrijf tussen Nederland en Azië was vóór 1640 nog zeer weinig ontwikkeld[131].

123. Hinton, 'Mercantile System', 282 vlg.
124. Fisher, 'Export Trade', 159-161; Chaudhuri, *Company*, 4, 5, 8, 9, 20, 21, 112 vlg.; *idem*, 'Treasure', 31.
125. *Idem*, *Company*, 117, 144-147.
126. *Ibidem*, 9; *idem*, 'Treasure', 26. Ten aanzien van de inter-Aziatische handel van de VOC ontbreekt nog een kwantitatieve waardebepaling van de inter-Aziatische handel; dit geldt eveneens voor de EIC. Voor de Engelse handel in Azië zal dit nog moeilijker zijn vast te stellen dan voor de VOC, gezien de omvangrijke inter-Aziatische handel van de Engelse 'interlopers'. Voor de VOC zijn in Glamann, *Dutch Asiatic Trade*, wel verspreide gegevens over deze VOC inter-Aziatische handel te vinden, maar Glamann's onderzoek was allereerst gericht op het verkeer tussen Nederland en Azië en de import van Aziatische waren door de VOC op de Europese markt.
127. Chaudhuri, 'Treasure', 27, 28; *idem*, *Company*, 20, 118, 119.
128. *Ibidem*, 121-124; Glamann, *Dutch Asiatic Trade*, 50 vlg.; Van Dam *Beschryvinge*, I, i, 632-635, I, ii, 57 vlg.
129. Chaudhuri, *Company*, 123; Van Dam, *Beschryvinge*, I, ii, 109.
130. A. Dasgupta, 'De Nederlanders in Suratte en Malabar', in: M.A.P. Meilink-Roelofsz, ed., *De VOC in Azië* (Bussum, 1976) 74.
131. Zie F.S. Gaastra, 'Geld tegen goederen', *infra*, 249-272.

Door de grote aanvoer van zilver stegen de prijzen ook in Azië, zodat steeds grotere hoeveelheden zilver nodig waren, zowel in baar als in Azië gangbare munten[132]. In de eerste helft van de zeventiende eeuw was dit wat de Europese munten betreft de Spaanse reaal (waarde ca. *f* 2,50), terwijl op den duur ook de Nederlandse rijksdaalder en andere Nederlandse munten een goede naam kregen[133]. Door de respectieve vredes van Engeland en de Republiek met Spanje, kregen zij directe toegang tot het Spaans-Amerikaanse zilver[134], al had Spanje de geldexport aanvankelijk aan beperkende voorwaarden gebonden[135]. De zilverschaarste werd zowel door de Engelsen als door de Nederlanders opgeheven door smokkelarij en door de buit van gekaapte schepen, tenminste zolang de oorlog met Spanje duurde[136]. Het is merkwaardig dat de verovering van de Spaanse zilvervloot door Piet Heijn niet alleen de VOC van pas kwam, maar ook de EIC in staat stelde enige expedities naar Perzië uit te rusten, die een redelijke winst opbrachten. Zo kon de EIC dankzij Piet Heijn's Spaanse matten de VOC in haar Perzische handel beconcurreren[137].

De maatregelen van de Engelse regering beperkten zich niet tot het probleem van de handels- en betalingsbalans, maar dienden ook ter bevordering van de eigen scheepvaart, hetgeen culmineerde in de scheepvaartwetten van 1651, die vooral gericht waren tegen de handel en scheepvaart van de Republiek[138]. Opmerkelijk is dat Mun's geschrift, reeds in 1622 opgesteld, pas in 1664 werd uitgegeven en toen duidelijk bedoeld was als een propagandageschrift tegen de Nederlanden[139].

Er is bepaald ook behoefte aan inzicht in de winstgevendheid van beide compagnieën, een bijzonder moeilijk onderwerp, naar nauwkeurige informatie hierover ontbreekt. Voor de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn geen boekhoudkundige archivalia van enige betekenis bewaard van de EIC en evenmin van de VOC[140]. Van de EIC is alles op dit gebied verloren gegaan, hoewel Chaudhuri op grond van veel latere gegevens concludeert dat de EIC een efficiënt boekhoudkundig beleid gevoerd moet hebben[141]. De strenge geheimhouding, die bij beide compagnieën

132. Chaudhuri, 'Treasure', 28; *idem*, *Company*, 120, 121. Er was zelfs een voorstel, gericht aan de 'Privy Council' om met de VOC tot een regulatie van de zilverexport naar Azië te komen om de prijsstijging in Azië tegen te gaan.
133. Chaudhuri, 'Treasure', 30-33; *idem*, *Company*, 124 vlg.; Glamann, *Dutch Asiatic Trade*, 50, 56.
134. J.G. van Dillen, 'De opstand en het Spaanse zilver', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXIII (1960); *idem*, 'Amsterdam als wereldmarkt der edele metalen in de 17e en 18e eeuw', *Economisch Historische Herdrukken* (1964) (het artikel is in 1923 gepubliceerd); Chaudhuri, *Company*, 134.
135. *Ibidem*, 128.
136. Chaudhuri, 'Treasure', 31; Van Dillen, 'Wereldhandel', 545.
137. Chaudhuri, *Company*, 134.
138. Davis, *English Overseas Trade*, 46, 48.
139. Hinton, 'Mercantile System', 284; Hunter, *History*, II, 23-26.
140. Chaudhuri, *Company*, 207 vlg; Glamann, *Dutch Asiatic Trade*, 244 vlg.
141. Chaudhuri, *Company*, 208.

regel was, maakt het onderzoek nog moeilijker[142]. De EIC bestond daarenboven uit een conglomeraat van naast elkaar opererende expedities, die een ad hoc karakter hadden en waarvan de afwikkeling van zaken soms jaren in beslag nam[143]. De meest winstgevende periode voor de EIC was die vóór 1620[144]. Wel werden er ook toen grote verliezen geleden door de vele schipbreuken en door de hoge reparatiekosten van de schepen[145]. Toen de EIC in de jaren twintig van de zeventiende eeuw in een depressie geraakte, een onderdeel van de algehele depressie in Engeland[146], bleek zij bijzonder kwetsbaar, daar zij door de tijdrovende afwikkeling van de zaken steeds meer haar toevlucht had moeten nemen tot het opereren met geleend geld[147], een omstandigheid die tenslotte ook, hoewel pas in de achttiende eeuw, de VOC noodlottig zou worden[148]. De EIC kon toen de leningen opgevraagd werden niet aan haar verplichtingen voldoen en zij kon ook geen geld meer naar Azië zenden. Haar factoors geraakten daardoor in grote moeilijkheden. De burgeroorlog in Engeland maakte de situatie nog moeilijker en onoverzichtelijker[149]. Op den duur ontstond er een heilloze verwarring tussen de expedities van de 'joint stocks' en die van de afzonderlijke reizen. De eenheid van de compagnie werd slechts in Londen door het directorium gehandhaafd[150], in Azië waren de factoors feitelijk aan zichzelf overgelaten en was de handel praktisch vrij totdat Cromwell in 1657 een charter verleende voor een nieuwe handelscompagnie in Azië.

De VOC, die in deze periode een winstgevende inter-Aziatische handel opbouwde, heeft zich in dezelfde tijd grotendeels ontdaan van de Britse concurrentie in Indonesië. De EIC verplaatste haar zwaartepunt naar de westkust van India. Deze politieke en militair-maritieme ontwikkeling is hier opzettelijk niet aangeroerd. Gezien het veelomvattende onderwerp zijn hierboven slechts enkele punten aangestipt en om binnen het gegeven kader te blijven moest soms een toevlucht worden genomen tot vergaande simplificaties. Niettemin kan het bovenstaande hopelijk tot verder onderzoek stimuleren.

142. Hunter, *History*, II, 171-173; Meilink-Roelofsz, *Van geheim tot openbaar*, 4-9.
143. Chaudhuri, *Company*, 209 vlg; Scott, *Constitution*, II, 97 vlg.
144. Chaudhuri, *Company*, 209; Scott, *Constitution*, II, 97 vlg., 103.
145. Chaudhuri, *Company* 92-95, 106.
146. B.E. Supple, *Commercial Crisis and Change in England, 1600-1642* (Cambridge, 1959).
147. Scott, *Constitution*, II, 107.
148. Mansvelt, *Rechtsvorm*, 99 vlg.
149. Scott, *Constitution*, II, 116 vlg.
150. Hunter, *History*, II, 143.

De personeelsbehoefte van de VOC overzee en aan boord, bezien in Aziatisch en Nederlands perspectief*

J.R. Bruijn

Het bedrijf van de Oost-Indische Compagnie heeft steeds aan vele handen werk gegeven, zowel in patria als op de schepen en overzee in Azië en aan de Kaap. De omvang van de handel en de territoriale verplichtingen bepaalden de aantallen. Het is bekend dat de compagnie op den duur steeds meer in interne Aziatische verwikkelingen betrokken raakte en dat juist in de eerste helft van de achttiende eeuw de handel zijn grootste omvang bereikte[1]. De grootte van de uitgaande en terugkerende vloten weerspiegelen dit laatste sprekend. Schepen werden immers alleen in zee gestuurd, als zij nodig waren en hun aantal werd afgestemd op de behoefte aan scheepsruimte zoals die door het bestuur in Azië werd aangegeven.

Aantallen reizen en opvarenden

De scheepsbeweging tussen de Republiek en de overzeese gebieden van de compagnie is tevens de graadmeter bij uitstek voor het bepalen van de omvang der behoefte aan personeel aan boord en overzee en voor het bepalen van de overlevingskans bij het in dienst treden bij de VOC. Het schip was in feite het enige middel voor verplaatsing van het overzees werkende personeel en het bestaan van vaste administratieve gebruiken in dit scheepsverkeer hield onder andere in, dat de aantallen personen, die zich inscheepten of van boord gingen aangetekend werden. Deze gebruiken strekten zich bijvoorbeeld uit tot zaken als het invullen van monsterrollen en het bijhouden van scheepsgrootboeken of tot het eenvoudig noteren van ronde getallen opvarenden, al of niet naar categorieën onderverdeeld. Vaak ook werd de consumptie van het scheepsvoedsel tot op de man nauwkeurig verantwoord, tegelijk met vermelding van aantallen zieken en doden. De compagniesadministratie bevatte al dit soort gegevens, maar vele ervan zijn sindsdien verloren.

Een nog niet voltooide historisch kwantitatieve analyse van het scheepvaartverkeer van de compagnie heeft reeds voor grote periodes vrij volledige reeksen cijfers over de personeelsbehoefte aan het licht gebracht. Vooral de aantallen mensen die zich in de steden van de zes Kamers of in de zeegaten inscheepten zijn nu bekend;

* Voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Driebergen, 24 oktober 1975.

1. Zie hiervoor in het algemeen K. Glamann, *Dutch Asiatic Trade 1620-1740* (Kopenhagen-Den Haag, 1958).

helaas zijn geen gegevens beschikbaar over hen die weer voet aan wal in de Republiek zetten. Dat deel van de administratie is waarschijnlijk in de negentiende eeuw verloren gegaan[2]. Gelukkig is wel veel bewaard gebleven betreffende de ont- en inschepingen in Batavia, zodat het opmaken van een numerieke balans over werving van personeel en afdanking redelijkerwijs mogelijk is. Bij dit onderzoek naar de personeelsbehoefte en het verlies aan mensenlevens in compagniesdienst zijn uitdrukkelijk niet diegenen betrokken, die in de Republiek aan de wal op de kantoren en werven en in de pakhuizen van de zes Kamers werkzaam waren. Vooral door haar werven behoorde de compagnie tot de allergrootste werkgevers in den lande[3].

In tabel I is per periode van tien jaar weergegeven hoeveel schepen respectievelijk uit de Republiek en uit Azië vertrokken[4]. Het ging daarbij om allerlei typen schepen met een variërend aantal opvarenden. Het waren weliswaar voor het overgrote deel zwaar bemande 'retourschepen' (verdeeld in enkele klassen) en fluiten, maar er bevonden zich daaronder ook kleine galjoten en hoekers of de speciaal gebouwde pakketboten van het einde der achttiende eeuw. Deze kleine scheepstypen waren hoofdzakelijk bestemd voor het overbrengen van berichten, alle overige hadden primair het transport van goederen en mensen tot taak. Na aankomst in Azië werden zij óf weer direct voor een retourreis gereed gemaakt óf voor kortere of langere tijd in de interaziatische handel van de compagnie ingezet. De verschillen in aantallen tussen uit- en thuisvarende schepen moeten dus niet alleen uit ongelukken op de uitreis overkomen - dat aandeel was betrekkelijk gering - maar vooral uit gebruik, slijtage, sloop en ongelukken in Azië verklaard worden.

Tabel I
Aantallen uit de Republiek en Azië vertrokken schepen

	uit patria	uit Azië
1602-10	76	44
1610-20	115	50
1620-30	141	71
1630-40	157	75
1640-50	165	93
1650-60	205	103
1660-70	238	127
1670-80	232	133
1680-90	204	141

2. M.A.P. Meilink-Roelofsz, *Van geheim tot openbaar* (Leiden, 1970).
3. Zie bijvoorbeeld A.J. Deurloo, 'Bijltjes en klouwers', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, XXXIV (1971) 7.
4. De cijfers in de tabellen I tot en met III worden voor de jaren na 1770 onder voorbehoud gegeven. Het zojuist vermelde onderzoek, aan de Rijksuniversiteit te Leiden op breder schaal door drs. F.S. Gaastra, prof. dr. I. Schöffer en mij verricht, is voor die periode nog niet geheel voltooid.

1690-1700	235	156
1700-10	280	193
1710-20	311	244
1720-30	382	318
1730-40	375	311
1740-50	314	235
1750-60	291	245
1760-70	292	233
1770-80	290	245
1780-90	276	195
1790-95	119	75

Vier categorieën personen scheepten zich in patria in. De grootste was die der zeevarenden, van jongens tot schippers toe. Zij waren een dienstverband voor drie jaar in de Oost aangegaan; sedert 1658 was dit voor de laagstbetaalde matrozen vijf jaar en voor scheepsjongens zelfs tien jaar. Soldaten moesten vijf jaar op repatriëring wachten. Hun aantal aan boord van uitgaande schepen bedroeg of een derde in het ene en tweevijfde in het andere jaar of een reeks van jaren een derde van het aantal opvarenden. De laatste twee categorieën betroffen passagiers en handwerkslieden. Zij konden meestal op de vingers van een à twee, soms op die van drie handen geteld worden. Kooplieden, onderkooplieden en assistenten werden pas sedert 1742 tot de passagiers gerekend, maar andere functionarissen, eventuele familieleden en bedienden van begin af aan. Handwerkslieden vertrokken naar de Oost om in een van de kantoren van de compagnie en vooral in Batavia hun ambacht te gaan uitoefenen.

Dat de compagnie op haar schepen en overzee veel personeel nodig had, blijkt uit tabel II, waaruit ook naar voren komt dat zeer velen niet naar patria terugkeerden. Deze nieuwe cijfers geven aanleiding om in dit artikel op een drietal aspecten van deze grote behoefte aan personeel nader in te gaan. Hoe moet de sterke stijging gedurende de achttiende eeuw verklaard worden? Had dit vertrek van duizenden blanken uit Europa voor Azië gevolgen? En wat betekende deze uittocht voor de Republiek zelf?

Tabel II
Aantallen personen aan boord bij vertrek uit patria en Azië

	uit patria	uit Azië		uit patria	uit Azië
1602-10	8.000	}8.000?	1700-10	49.000	22.000
1610-20	20.000?	}8.000?	1710-20	60.000	26.000
1620-30	25.000	7.000?	1720-30	72.000	38.000
1630-40	29.000	9.000	1730-40	77.000	37.000
1640-50	36.000	11.000?	1740-50	74.000	23.000
1650-60	41.000	14.000?	1750-60	81.000	31.000
1660-70	37.000	14.000	1760-70	87.000	29.000
1670-80	45.000	15.000	1770-80	77.000	29.000
1680-90	39.000	16.000	1780-90	67.000	22.000
1690-1700	44.000	19.000	1790-95	27.000	9.000

Een nauwkeurige verantwoording van de cijfers in genoemde en nog volgende tabellen zal eerst later bij de publicatie van de volledige tabellarische overzichten van alle scheepsbewegingen gegeven worden. De cijfers zijn hier naar boven en beneden op duizendtallen afgerond; die betreffende de jaren 1770-95 moeten als voorlopige beschouwd worden, terwijl enkele gegevens over 1602-60 enigszins gebrekkig zijn. Niet van alle reizen werden de opvarenden steeds aangetroffen. In deze ge-

vallen werd het gemiddelde aantal opvarenden tijdens die reizen, waarvan deze gegevens wel volledig bekend waren, vermenigvuldigd met het totaal aantal werkelijk gemaakte reizen. Na terugkeer in de Republiek werd iedereen afgedankt. Het bij het onderzoek gebruikte materiaal stond niet toe te onderkennen bij hoevelen van een hernieuwde dienstneming sprake was[5].

I. De stijgende recrutering van personeel

De verdubbeling in de achttiende eeuw van het aantal opvarenden bij vertrek uit de Republiek in vergelijking met de voorgaande eeuw kan niet alleen uit de toegenomen scheepvaart verklaard worden. Immers, de gemiddelde bezettingsgraad van de schepen nam sterk toe: van ongeveer 180 tot 230 per schip. De stijging is nog opvallender, wanneer de gemiddelden over 1602-1730 en 1730-95 tegenover elkaar geplaatst worden, namelijk 184 en 252.

Dit alles kan samenhangen met veranderingen in het scheepspark van de compagnie: de schepen werden groter en kleinere types werden minder gebouwd. Deze ontwikkeling had zich reeds sedert omstreeks 1680, dus ruimschoots vóór 1730 ingezet. Hierin moet de verklaring niet gezocht worden, want ook een min of meer gelijksoortige toeneming van de bemanningen op de retourschepen had daarmee moeten samengaan, maar deze was uitgebleven. De gemiddelde bezettingsgraad hierbij schommelde voortdurend tussen 105 en 120 per schip en de aantallen zeelieden onder hen waren toereikend voor de behandeling van schip en tuig. Uitgaande schepen werden met het oog op de personeelsbehoefte in Azië altijd ver overbemand en in de mate hiervan was verandering gekomen.

Gedurende reizen van meer dan zeven en acht maanden, zoals die naar Batavia duurden, was sterfte binnen een scheepsgemeenschap normaal, evenals ziekte. Gebrek aan voldoende drinkwater en vers voedsel op de lange trajecten tot aan of na de Kaap konden hiertoe nog bijdragen. Geregeld gingen mensen in Kaapstad aan de wal om in het ziekenhuis aldaar herstel te zoeken. In dit vaste patroon van jaarlijkse reizen naar Azië bereikte toch menig schip met bijna volledige bemanningen zijn bestemming, andere daarentegen leden aanzienlijke verliezen. Een gemiddelde sterfte aan boord van zes tot negen à tien procent was tot omstreeks 1730 een gegeven, waarmee de bewindhebbers van de compagnie en de autoriteiten in Batavia bij hun personeelsbeleid rekening konden houden. Slechts in de jaren 1689-1695 was dit percentage tot vijftien à vijfentwintig opgelopen.

De schepen waren volgepakt met mensen. Een besmettelijke ziekte kon snel om zich heengrijpen en voor verzorging van zieken was weinig ruimte. Schoute, de arts-historicus, stelde dat aan boord scheepsongevallen en aanpassingen aan klimaatswisselingen tot de normale doodsoorzaken gerekend moeten worden. Wan-

5. Op dit probleem wordt nog later teruggekomen (233).

neer sterfte onder de vier procent bleef, wees dit op het uitblijven van besmettelijke ziekten. Bij de meeste schepen was dit het geval. Als de sterfte echter hoger opliep, kon dit aan de voeding - scheurbuik - en 'koortsen' geweten worden of soms aan het verloop van de reis. Met koortsen werd doorgaans het heersen van typhus bedoeld, door tijdgenoten soms al als zeer besmettelijk onderkend. Deze typhus, meestal als vlektyphus aangeduid, waarde in de zeventiende eeuw in legers rond ('Hongarische sieckte') en maakte toen talloze slachtoffers[6]. In 1689-95 was dit waarschijnlijk ook op de schepen van de compagnie het geval. De grote sterfte verontrustte de autoriteiten en stimuleerde onder meer het gebruik van destilleermachines, opdat de voorraad en de kwaliteit van het drinkwater vergroot konden worden[7]. Een verband tussen vlektyphus en drinkwater bestond evenwel niet.

Ziektes van een epidemische omvang heersten dus soms in de zeventiende eeuw op de schepen van de compagnie. Het is daarbij merkwaardig, dat het meestal geen op zichzelf staand verschijnsel was, als de bemanningen van de Oostindiëvaarders door ziekte en sterfte getroffen werden. Vaak worstelde tezelfdertijd de marine met soortgelijke problemen, evenals buitenlandse schepen. In 1673 bijvoorbeeld werd 's lands oorlogsvloot voor korte tijd door vlektyphus geteisterd, een jaar waarin ook de schepen van de compagnie veel meer doden dan normaal op de uitreis hadden[8]. Op nog groter schaal deed zich deze overeenkomst in de jaren 1689-95 voor. Een sterftepercentage van éénentwintig was het gemiddelde over alle reizen in deze periode naar Azië gemaakt. Maar ook de Engelse en Franse oorlogsvloten werden toen geregeld door ziektes en daarmee gepaard gaande sterftes tot inactiviteit gedwongen, direct al in het begin van de Negenjarige oorlog[9]. Wat de aard van de ziektes was, is onduidelijk. Dat de oorzaak alleen in bedorven voedsel en scheurbuik gezocht moet worden, is niet aannemelijk. Waar vaak over 'koortsen' gesproken werd, dringt zich de suggestie op dat de alom verhoogde recrutering van mankracht in oorlogstijd andere groepen mensen dan normaal aan boord bracht, onder wie ook vele soldaten. Deze hadden de kleerluis bij zich, de drager van het virus van de vlektyphus.

De toestand verbeterde omstreeks 1695 opvallend en het sterftecijfer bereikte spoedig weer een niveau dat bijna even laag was als in de jaren 1630-1660, dat wil zeggen van zeven à acht procent (zie ook tabel III). De uitrusting van schepen door

6. D. Schoute, *De geneeskunde in den dienst der Oost-Indische Compagnie in Nederlandsch-Indië* (Amsterdam, 1929) hoofdstuk ii, met name 46 en 87-90.
7. Zie hierover D. Schoute, *Occidental Therapeutics in the Netherlands East-Indies during Three Centuries of Netherlands Settlement (1600-1900)* (Batavia, 1937) 18-24 en P.H. Roessingh, 'The Water Supply aboard Ships of the United East Indies Company', in: M. Mollat ed., *Société et Compagnies de Commerce en Orient et dans l'Océan Indien* (Parijs, 1970) 631-642.
8. A.E. Leuftink, *De geneeskunde bij 's lands oorlogsvloot in de 17e eeuw* (Assen, 1953) 118.
9. J.J. Keevil, *Medicine and the Navy 1200-1900*, II (Edinburgh-Londen 1958) 172-181; G. Symcox, *The Crisis of French Sea Power 1688-1697* (Den Haag, 1974) 22 en 93.

de compagnie steeg in de eerste decennia van de achttiende eeuw enorm en daarmee hield ook de werving van personeel gelijke tred. De gemiddelde bezettingsgraad aan boord bleef namelijk min of meer gelijk aan vroeger, maar weldra veranderde deze en hierbij treft opnieuw een overeenkomst met de marine.

Tabel III
Gemiddelde sterfte tijdens de reizen naar Azië

1620-30	15%?
1630-40	6%
1640-50	7½%
1650-60	7½%
1660-70	10%
1670-80	9%
1680-90	9½%
1690-1700	15%
1700-10	7½%
1710-20	6½%
1720-30	9%
1730-40	12½%
1740-50	13½%
1750-60	9½%
1760-70	11%
1770-75	23%

Toelichting:
Voldoende gegevens over 1602-20 ontbreken. Percentages voor de volledige periode 1775-95 konden nog niet vastgesteld worden.

Uit 1731 stammen de eerste duidelijke berichten over het uitbreken van ernstige ziektes aan boord van oorlogsschepen. Deze berichten namen snel in aantal toe en in de jaren veertig was zondermeer sprake van een verontrustende omvang van ziektes en sterfte onder het marinepersoneel. Het moet zeer waarschijnlijk weer vlektyphus geweest zijn. Het is niet bekend, waarom deze besmettelijke ziekte dit keer zo langdurig en heftig rondwaarde. De mogelijkheid van het verschijnen van een kwaadaardiger virus moet niet worden uitgesloten. Op de Engelse vloot heerste vooral in de jaren 1739-41 een zeer ernstige epidemie, door Engelse auteurs als typhus onderkend. De vele recruten toen in de oorlog tegen Spanje en Frankrijk benodigd,

brachten deze ziekte mee. In de Zevenjarige oorlog (1756-63) zou de toestand niet veel anders zijn[10].

Ook de compagnie ontkwam niet aan deze gesel voor haar personeel. Exact in hetzelfde jaar als waarin de marine met verhevigde ziektes en sterfte geconfronteerd werd, ging het dodental op de reizen naar Azië flink omhoog. En daarbij bleef het niet. Velen waren bij aankomst in de Oost zo ziek, dat zij direct in het hospitaal opgenomen moesten worden. Gegevens over het aantal patiënten en sterfgevallen in het hospitaal van Batavia laten zien, dat van 1733 af duidelijk sprake is van een sterke stijging, vooral van sterfgevallen. De aan boord uit gebroken ziektes werkten aan de wal door en hun slachtoffers behoren in feite bij het dodencijfer over de

10. J.R. Bruijn, 'Dutch Men-of-War. Those on Board c. 1700-1750', *Acta Historiae Neerlandicae*, VII (1974) 111-112 en de aldaar in noot 54 vermelde Engelse werken.

reizen gerekend te worden. Vaststelling van hun aantal temidden van de andere hospitaalpatiënten is niet mogelijk. Dat het er velen waren, kan aangetoond worden als op de functie van het hospitaal wordt gelet.

Zowel het Binnen-als Buiten-hospitaal van Batavia waren bedoeld als plaatsen waar ziek compagniespersoneel kon herstellen, opdat het weer als arbeidskracht gebruikt kon worden. Hiervoor kwamen diegenen in aanmerking, die in de Oost geen eigen thuis hadden, zoals zeelieden en diverse soldaten. De compagnie had een duidelijk belang bij herstel van haar werkkrachten. Evenmin als in Europa werden maatschappelijk hoger geplaatsten in een hospitaal opgenomen, zij werden thuis verpleegd. Het dodencijfer van de burgerij van Batavia staat dan ook afzonderlijk vermeld en vertoont niet een vergelijkbaar en aanhoudend scherpe stijging in de jaren dertig. Een voorbeeld van het verloop van de sterfte in het hospitaal: 1729 met 626, 1733 met 1116, 1737 met 1993, 1741 met 1075, 1745 met 1604 en 1749 met 1478 doden[11].

Aan deze hoge sterfte kwam daarna geen einde, integendeel vaak. Bij de huidige stand van het historisch-kwantitatieve onderzoek naar het scheepsverkeer met Azië zijn over de periode na 1750 nog geen volledige percentages van het dodental op de heenreizen beschikbaar. In tabel III konden wel een drietal voorlopige voorbeelden opgenomen worden. In geen enkel jaar was de sterfte aan boord gelijk, ook per schip waren de verschillen groot. Het ene schip maakte de overtocht met geen of slechts een paar doden, het andere met honderd of meer. Een verband met de duur van de reis is niet aantoonbaar. De doodsoorzaken waren uiteenlopend, van scheepsongevallen tot scheurbuik toe. Zonder hierop verder te willen ingaan, kan toch wel opgemerkt worden dat de grote verschillen in sterfte per schip en per jaar niet wijzen op onvoldoende of verkeerde voeding als voornaamste doodsoorzaak. Zij wijzen veeleer op het heersen van besmettelijke ziektes, door een of meer schepelingen aan boord gebracht. Wijzigingen in het recruteringspatroon kunnen hierbij een rol gespeeld hebben. Op dit patroon wordt nog teruggekomen.

De compagnie ging niet onverschillig aan deze problemen voorbij, maar probeerde verbeteringen aan te brengen, zowel aan boord als in Azië. Schoute heeft dit onderzocht. Helaas bevatte een op verzoek van de bewindhebbers door de medische faculteit te Leiden onder leiding van Boerhaave in 1736 uitgebracht advies geen bruikbare nieuwe voorstellen[12]. In ieder geval werd de bezettingsgraad van de schepen aanzienlijk verhoogd. Deze werd in de jaren zestig zelfs hoger dan gemiddeld driehonderd per schip. Of het de compagnie overzee meer werkkrachten opleverde, moet betwijfeld worden. Het verlies tijdens de reis bleef hoog en reikte in de jaren 1770-75 tot zelfs drieëntwintig procent van alle opvarenden. Het dagregister bijgehouden op het kasteel Batavia en contemporaine bevolkingsgegevens

11. Schoute, *De geneeskunde*, 214 en 236-238; *idem*, *Occidental Therapeutics*, 35-36.
12. *Idem*, *De geneeskunde*, 95-102 en hoofdstukken vi en vii.

maken dankzij de onderzoekingen van Schoute voldoende duidelijk, dat grote delen van de bemanningen onmiddellijk na aankomst naar het hospitaal bleven gaan (bijvoorbeeld van 75 schepen in 1766-68 bijna drieduizend[13.]) en dat de sterfte in deze instelling hoog bleef en zelfs nog toenam. Waar meer dan viervijfde van alle schepen uit patria Batavia als bestemming had, kan hier van een representatief beeld gesproken worden.

Ter verduidelijking van de omvang van de sterfte van Europeanen in het hospitaal zijn in tabel IV de jaarlijkse gemiddelden over vijfjarige perioden opgenomen. De scherpe daling in de periode 1780-4 kan ondermeer aan de tijdelijke vermindering van uitrustingen in patria door de Vierde Engelse oorlog toegeschreven worden.

Tabel IV
Gemiddelde jaarlijkse sterfte van Europeanen in Bataviaas hospitaal[14.]

1725-9	757
1730-4	945
1735-9	1582
1740-4	1232
1745-9	1558
1750-4	1748
1755-9	1600
1760-4	1443
1765-9	1954
1770-4	2025
1775-9	1827
1780-4	873
1785-6	1325

Het gaat natuurlijk niet aan om de hoge aantallen patiënten en sterfgevallen in het hospitaal volledig op rekening van pas aangekomen personeel te stellen. Zeelieden en soldaten reeds in Azië en vooral nabij Batavia werkzaam behoorden als voorheen ook hiertoe. Geen cijfers zijn beschikbaar over de aantallen zieken die hersteld het hospitaal konden verlaten, wel over de gemiddelde dagelijkse bezetting. Deze schommelde in het begin van de achttiende eeuw nog tussen de twee à driehonderd, maar was reeds in de jaren dertig tot zeshonderd gestegen. In de jaren zeventig bereikte het gemiddelde aantal zieken per dag in het Binnen- en Buitenhospitaal de hoogte van duizend à elfhonderd en rondom 1785 was dit nog omstreeks

13. *Idem*, *Occidental Therapeutics*, 76.
14. Ontleend aan: J.S. Stavorinus, *Voyages to the East-Indies*, vertaald door S.H. Wilcocke, III (2e dr., Londen, 1969) 411; Schoute, *Occidental Therapeutics*, 56, 68 en 80 en *Idem*, *De geneeskunde*, 237. De cijfers t/m 1774 betreffen kalenderjaren, daarna volgens Schoute's opgave delen van twee jaren, waarschijnlijk van juli t/m juni.

achthonderd[15]. Sterfte en ziekte tezamen, zowel aan boord als in Azië zelf, verhinderden dat de verhoogde recrutering van personeel na 1730 vrucht afwierp bij de werkzaamheden in het compagniesbedrijf. Met andere woorden, de grotere aantallen Europeanen die in de achttiende eeuw aan boord van de Oost-

15. Schoute, *De geneeskunde*, 202, 220 en 296; *Idem*, *Occidental Therapeutics*, 56 en 81.

indiëvaarders de Republiek verlieten, waren al spoedig en in feite alleen bestemd voor het aanvullen van tekorten door ziekte en sterfte ontstaan en zelfs hiervoor waren zij op den duur niet toereikend.

II. Azië en het Europese personeel van de VOC

De aantallen opvarenden op de uitgaande schepen van de compagnie werden niet bepaald door de behoefte aan personeel aan boord tijdens de reis, maar door de behoefte overzee. Na de eerste decennia van Nederlandse aanwezigheid in Azië tekende zich al spoedig in deze behoefte een min of meer vast patroon af. De schepen in de interaziatische vaart moesten bemand worden, de handelsvestigingen verdedigd, terwijl de handel zelf zijn ambtenaren vereiste. Sterfte en repatriëring na afloop van het dienstverband noopten tot geregelde aanvulling van het overzeese personeel. Extra mankracht was nodig, wanneer oorlogen gevoerd werden en deze was blijvend vereist, wanneer de handels- en ook bestuurlijke activiteiten zich uitbreidden. De compagnie kreeg steeds meer territoriale verplichtingen.

Over het algemeen was de groei in de personeelsbehoefte gedurende de zeventiende eeuw niet van opvallende betekenis. Zekere schommelingen zijn verklaarbaar. Toch overwogen de bewindhebbers in de jaren tachtig aan deze groei een halt toe te roepen, bijvoorbeeld door een poging de sterkte van de militaire bezettingen in de verschillende vestigingen vast te leggen[16]. De Negenjarige oorlog en de gelijktijdige golf van ziekte en sterfte op de uitgaande schepen doorkruisten spoedig daarop al iedere vorm van planning. De sterke toeneming in personeel na 1700 hield aanvankelijk gelijke tred met de uitbreiding van de handels- en scheepvaartactiviteiten.

In zekere zin werkte de compagnie met ‘uitzendkrachten’ voor een bepaalde tijd in dienst genomen. Na afloop keerden dezen, wanneer nog in leven, naar patria terug, alhoewel bijtekenen overzee meer dan eens voorkwam[17]. Dat haar personeel zich behalve voor het verrichten van het werk ook voor blijvende vestiging naar de Oost begaf, was niet het oogmerk van de compagnie. Met andere woorden, van een bewuste politiek tot kolonisatie was, op enkele uitzonderingen na, geen sprake. Daarvoor zou ook de geregelde inscheping van vrouwen en meisjes noodzakelijk geweest zijn en dat gebeurde nooit op enige schaal van betekenis. Het beperkte zich tot familieleden van voornamelijk ambtenaren en handwerkslieden en hun vrouwelijk personeel. Vermomming als matroos of soldaat door vrouwen tijdens de heenreis behoorde niet tot de uitzonderingen, maar als speciale categorie opvarenden kwamen zij niet voor.

16. Van Dam, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, F.W. Stapel, ed. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie LXXXVII (Den Haag, 1943) 322.
17. Van Dam, *Beschryvinge*, 316 en 318.

Compagniesautoriteiten in Batavia waren over het algemeen niet erg te spreken over het merendeel der Europese vrouwen dat zich in de Oost bevond. Pieter Both adviseerde in 1612 aan patria 'dat U.E. geen lichte vrouwen uyt het vaderlant meer en sent... Sij en laten haer oude manieren niet ende sijn seer onbeleeft...'. Voor gezinsvorming waren zij niet geschikt, want zij 'hebben van jonck op in de bordeelen geseten ende en connen noch en willen wassen, nayen ofte yets doen'. Latere zeventiende-eeuwse oordelen zijn vaak van min of meer dezelfde aard, met name zoals zij in de Oost-Indise Spiegel van de oud-scheepschirurgijn Nicolaus de Graaff rondom 1700 zijn neergeschreven[18].

Een en ander betekende echter niet, dat zich in de Oost geen Europese huisgezinnen bevonden. Om hoevele het ging, kan niet vastgesteld worden. Jaarlijkse tellingen van de burgerij van Batavia, waarbij de bezetting van het kasteel met 1260 militairen en ander compagniespersoneel niet meegerekend werd, wijzen uit dat bijvoorbeeld in 1674 in deze stad 602 Europese vrouwen en dochters boven de veertien jaar waren, tegenover 873 mannen en jongens. Er waren toen 549 kinderen tot en met veertien jaar oud. Het betrof hier het administratieve en bestuurlijke centrum van de compagnie. Op andere posten lagen de verhoudingen veel ongunstiger. Historisch-demografisch onderzoek op dit punt ontbreekt evenwel nog. Een voorbeeld uit 1637 laat zien dat op het eiland Banda naast 457 manlijke Europeanen slechts 23 vrouwelijke en 88 kinderen woonden[19].

Het is duidelijk dat het Europese compagniespersoneel zowel in Batavia maar vooral op de buitenkantoren tijdens zijn dienstverband op relaties met Aziatische vrouwen was aangewezen. Huwelijken met haar werden niet door de compagnie gestimuleerd en het leven in concubinaat werd nog bevorderd door bepalingen, waarbij repatriëring van Aziatische echtgenotes bemoeilijkt of verboden werd. Het is over het algemeen niet mogelijk zich een indruk te vormen over de omvang van deze relaties en de aantallen daaraan in allerlei gradaties ontsproten Indo-Europeanen. In de stad Batavia echter blijken bijvoorbeeld in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw op elke tien Europese vrouwen bijna vijf 'Kastise en Mistiese vrouwtjes', zoals De Graaff haar aanduidde, aanwezig te zijn en kinderen van deze benaming in ongeveer dezelfde verhouding ten opzichte van Europese[20].

Aanvankelijk hadden enkele gouverneurs-generaal wel bij de 'Mayores' een vorm van kolonisatie bepleit. Both stelde voor 'dit landt' gelijk Romulus deed, 'te be-

18. W.Ph. Coolhaas, ed, *Generale Missiven*, I. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie CIV (Den Haag, 1960) 7, zie ook 10 en 278. J.C.M. Warnsinck, ed., *Reisen van Nicolaus de Graaff*. Werken Linschoten Vereeniging XXXIII (Den Haag, 1930) 13-22 van tweede paginering.
19. J.A. van der Chijs, ed., *Daghregister gehouden in Casteel Batavia*, 1674 (Batavia-Den Haag 1916) 28-31; Coolhaas, *Generale Missiven*, I, 615-16.
20. Van der Chijs, *Daghregister* over de jaren 1675 (50-51), 1677 (62), 1678 (47 en 768), 1679 (643), 1680 (852), 1681 (795 en 1682 (1475); F.A. de Haan, *Oud-Batavia* (Batavia, 1922) 418 en 427-429.

planten met onse natie' door huwelijken met Aziatische vrouwen en Jan Pieterszoon Coen was sterk voorstander van de overkomst van complete Nederlandse huisgezinnen. In 1623 vond hij het zelfs 'veel nodiger dat veel schepen vol jonge dochters ende eerlijcke vrouwen, dan vol soldaten naer Indien gesonden werden'. Ook De Carpentier schreef in 1626, dat op deze manier 'd'eenloopende gesellen partur' gegeven kon worden om hen 'tot nederslach te doen resolveren, welcke 't hoofft andersints bij gebreck van dien altijts tot ongestaedicheyt ende veranderinge hangt'[21]. Deze en soortgelijke pleidooien hebben nooit in Azië, met uitzondering bijvoorbeeld van enige boerenfamilies op Java ten tijde van Van Imhoff en op Ceylon, tot een bewuste politiek van kolonisatie met Europeanen geleid. De enige groep die zich buiten compagniesdienstverband, in Batavia en elders ophield, was die der vrijburgers, maar door allerlei beperkende bepalingen, waren zij nooit geheel vrij en werd uitbreiding ervan nauwelijks bevorderd[22].

Het is niet hier de plaats om nader op het vraagstuk van Europese kolonisatie in te gaan. Wel zij nog opgemerkt dat over het algemeen hiervan in de zeventiende en achttiende eeuw ook elders in Azië weinig sprake was. Van de Portugezen is bekend, dat zij een politiek als die van Romulus in praktijk brachten, maar desondanks steeds met een chronisch tekort aan Europese en Indo-Europese mankracht worstelden. Klimaat, hoge sterfte en de aanwezigheid van het systeem van slavenarbeid waren hinderpalen en massale trek of migratie van Europeanen in deze twee eeuwen vond alleen naar de niet-tropische gebieden van Amerika plaats, waar in min of meer onbewoonde gebieden dankzij grote huwelijksvruchtbaarheid omvangrijke blanke kolonies ontstonden. In landen als Engeland en Frankrijk werd emigratie soms openlijk gepropageerd en droegen vooral politieke en religieuze troebelen ertoe bij, dat velen hun vaderland verlieten. In de Republiek heeft deze oorzaak ontbroken of geen invloed gehad. Het enige gebied van de compagnie, waar wel een blijvende vestiging van Europeanen plaatsvond en waar de bevolking sterk groeide, was in het subtropische deel van Afrika aan de Kaap. Vooral in de laatste decennia van de zeventiende eeuw tot 1706 vond deze vestiging plaats - in 1701 woonden er ongeveer 1250 Europeanen - waarna de bevolking hoofdzakelijk door eigen vermenigvuldiging snel toenam tot ongeveer 15.000 aan het einde van de achttiende eeuw[23].

Hoe het ook zij, in Azië was de groep van Europeanen in het gebied van de com-

21. Coolhaas, *Generale Missiven*, I, 7 en 201; H.T. Colenbrander, ed., *Jan Pietersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië*, I (Den Haag, 1919) 796.
22. G.C. Klerk de Reus, *Geschichtlicher Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der Niederländisch-Ostindischen Compagnie* (Batavia-Den Haag, 1894) 276-290; M.A.P. Meilink-Roelofsz, *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630* (2e dr., Den Haag, 1969) 227-238.
23. R. Ross, 'The "White" Population of South Africa in the Eighteenth Century', *Population Studies*, XXIX (1975) 221-222.

pagnie beperkt en voor aanvulling of toeneming afhankelijk van nieuwelingen uit patria. Hun aantal was gedurende de zeventiende eeuw vermoedelijk voldoende voor de te verrichten werkzaamheden. Van tijd tot tijd deden zich in sommige opzichten tekorten voor, maar deze waren van voorbijgaande aard of betroffen bijvoorbeeld de kwaliteit van de uitgezonden krachten. Deze situatie veranderde in de volgende eeuw ingrijpend.

De verslechtering van de gezondheidstoestand in Batavia, die zich rondom de eeuwwisseling aftekende, was niet de belangrijkste factor in deze verandering. Een aardbeving in 1699 bracht grondverschuivingen te weeg, die de loop van de rivier van Batavia, de Tjiliwoeng, blijvend wijzigde. De stroom verzandde, het water vervuilde en vóór de monding in zee ontstonden banken. Vooral malaria greep om zich heen. De sterfte onder alle groepen inwoners, Aziaten en Europeanen, nam sterk toe. De waterhuishouding in de stad was nooit meer van de vroegere kwaliteit[24].

Toch was deze verandering die Batavia de reputatie van een ongezonde stad bracht, niet van beslissende betekenis in het personeelsprobleem dat de compagnie tegemoet ging. Zoals reeds aangetoond, hield in de eerste decennia van de achttiende eeuw de aankomst van nieuwe werkkrachten gelijke tred met de uitbreiding van activiteiten. Een bewijs daarvoor kan ook nog in de afkondiging van een verbod tot werving van 'swarten of inlanderen' als matrozen op retourschepen gevonden worden. Dat gebeurde in 1715[25]. Het betekende, dat in Batavia, China, Bengalen, Coromandel en Ceylon voldoende Europeanen beschikbaar waren om de grote vloten van twintig en meer schepen te bemannen.

Het waren de talrijke ziekte- en sterfgevallen op de uitreizen en na aankomst in de Oost, die zich in de jaren dertig zo opvallend manifesteerden, welke het beeld ingrijpend gingen wijzigen. De aanvulling van werkkrachten, die als vanouds met de uitgaande schepen jaarlijks aankwam, was niet meer toereikend. Er vertrokken wel genoeg mensen uit patria, maar te weinigen overleefden de reis en waren gezond om aan het werk te gaan. Alleen reeds op grond van de cijfers in de tabellen III en IV kan verwacht worden, dat klachten en maatregelen niet uit konden blijven. De 'ongemeene sterfte' onder de Europese militairen was in 1744 aanleiding tot oprichting van een corps inlandse christen matrozen en soldaten. Het was reeds lang gebruik geweest om bij de interaziatische vaart ook 'swarten ofte Moren' (Mohammedanen uit Voor-Indië) als zeelieden te gebruiken, maar in 1751 werden zij zo onmisbaar geacht dat voor zieken onder hen in Batavia speciaal het Moorse hospitaal werd opgericht[26].

24. Schoute, *De geneeskunde*, 196-200; Stavorinus, *Voyages*, III, 388-414.
25. *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek*, IV (Batavia-Den Haag, 1887) 71 en 83-84.
26. *Ibidem*, V (Batavia-Den Haag, 1888) 179 en *ibidem*, VI (Batavia-Den Haag, 1889) 47; Schoute, *De geneeskunde*, 243-4. Zie ook Van Dam, *Beschryvinge*, LXXXVII, 325.

Schepen Radermacher in Batavia schreef in 1768 in een rapport: ‘dat India in deze tegenwoordige omstandigheden een zeer groot gebrek aan militie en zeevaart heeft is al te bekend’. Berichten over tekort aan Europeanen werden overtalrijk. Een onderzoek in de jaarlijks opgemaakte land- en zeemonsterrollen van het compagniespersoneel overzee laat zien dat in de jaren dertig de aantallen Aziatische zeelieden enorm toenemen en die van Europeanen gaan afnemen. Dat valt ook voor de militairen op. Werden in 1729 aan boord van schepen nog 4.410 blanke zeelieden gemonsterd, in 1753 waren het er nog maar 2.390! Het zou nog sterker worden toen rondom 1770 ziekte en sterfte hun top bereikten. Vaak waren minder dan duizend Europese zeelieden in Azië beschikbaar. In de laatste twee decennia zou de situatie niet veel meer verbeteren, er waren bijvoorbeeld in 1785 maar 1.095 Europeanen in actieve zeedienst[27].

Deze tekorten konden alleen met Aziaten aangevuld worden. Hoe dat langs officiële weg door de autoriteiten in Batavia werd bevorderd, laten verschillende plakkaten zien. In 1756 werd besloten ‘in dese verlegentheyd’ ook Chinezen te gaan werven, nadat een proef met hen geslaagd was. Vooral ‘het klimmen der masten’ moest hun geleerd worden. Recrutering van voldoende Aziaten bleek evenwel niet altijd mogelijk en vooral Javanen waren weinig genegen in zeedienst te gaan. Soms konden niet alle gereedliggende retourschepen bemand worden en in 1781 werd verordonneerd dat in alle vijf havens, vanwaar rechtstreeks op patria werd gevaren niet-Europeanen in dienst genomen moesten worden, Toepassen (vrije Christen-inlanders in Voor-Indië) in Coromandel en verder Ceylonezen, ‘knappe Moren’ in Bengalen, Maçaose Portugezen en in Batavia Javanen en Chinezen. Aan de Kaap moesten hun tegen betaling scheepskleren uitgereikt worden! De Chinezen werden bij contract door een leverancier Tan Payko aan de compagnie geleverd. Zij verkregen steeds meer de voorkeur boven de Javanen, die voor de zeedienst ‘te lui en te vadzig van aard’ waren en niet zo vlug in het werk als de Chinezen. Het enige probleem met deze laatsten was, dat zij ‘tot het los- en vastmaaken der zeilen... onwillig’ waren. Het tekort aan zeelieden werd door deze maatregelen niet opgelost, maar wel verlicht. Om welke aantallen het op den duur ging, blijkt uit een monstering aan de Kaap in 1792 van 1.417 zeelieden, onder wie ‘233 Moorsche, 101 Javaansche en 504 Chineesche’ bleken te zijn naast 579 Europese[28]! Deze Aziatische zeelieden werden in patria op de scheepswerven van de Kamers gehuisvest en moesten zo spoedig mogelijk weer aanmonsteren voor de reis terug

27. J. Semmelink, *Geschiedenis der cholera in Oost-Indië vóór 1817* (Utrecht, 1885) 322 en zie ook 386-389. De heer F. Lequin te Leiden gaf mij inzage in de voorlopige resultaten van zijn onderzoek in genoemde monsterrollen.
28. *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek*, VII (Batavia-Den Haag, 1890) 186 en 669-670; *ibidem*, X (Batavia-Den Haag, 1892) 53, 157-158, 425, 478-480, 491-495, 665 en 982-983; *ibidem*, XI (Batavia-Den Haag, 1893) 10, 190, 424-425 en 817-818; A.J. Boeseken, *Die Nederlandse Kommissarisse en die 18de eeuse samelewing aan die Kaap* (Kaapstad, 1944) 17-18.

naar Azië. Uit een hierna nog nader te noemen steekproef naar de geografische herkomst van compagnieszeelieden blijkt duidelijk dat deze aanmonstering ook plaatsvond. Er waren altijd wel mensen met Aziatische geboorteplaatsen onder de zeelieden geweest, maar zij waren in die vroegere tijd van Europese ouders. Rondom 1760 valt een sterke toeneming op van juist die gebieden die in het plakkaat van 1781 bij name genoemd werden. De top werd in het steekproefjaar 1790 bereikt[29].

Het bewind van de compagnie heeft niet tot gevolg gehad, dat een groeiende Europese samenleving van wezenlijke omvang, zoals aan de Kaap, zich duurzaam in Azië en speciaal op Java nestelde. Integendeel, op dit eiland, in 1777 als 'the most precious jewel in the diadeem of our Company' aangeduid[30], liep de aanwezigheid van Europeanen gestadig terug. Het is volkomen terecht dat Klerk de Reus ruim tachtig jaar geleden neerschreef dat bij gebrek aan mankracht 'Indien am Ende des 18. Jahrhunderts wehrlos dalag'. Het achterwege blijven van kolonisatie en de trieste lotgevallen van de weliswaar op papier toereikende aantallen manschappen in patria aangeworven, hebben hiertoe hoofdzakelijk bijgedragen. Weliswaar was de waarneming van amper twintig vrouwen van zuiver Europees bloed door ontdekkingsreiziger Cook in 1770 te Batavia niet erg scherp, in 1779 waren er toch maar 232 vrouwen onder de 1.138 Europeanen in de metropool van de compagnie[31]. De aanwezigheid van blank personeel in Azië heeft demografisch alleen bijgedragen tot het ontstaan van groepen Indo-Europeanen van allerlei gradaties. Te midden van een miljoenenbevolking zal dit niet sterk merkbaar zijn geweest.

III. De republiek en de werving van de VOC

De werving van personeel door de compagnie betekende een uittocht van stijgende aantallen mensen. In de achttiende eeuw ging het jaarlijks geregeld om zeven à achtduizend man. Waar kwamen deze mensen vandaan en riep hun uittocht geen gevolgen op in de gebieden van hun herkomst?

Het archief van de compagnie bevat over personeel, dat na zijn dienstverband en repatriëring weer in patria voet aan wal zette, zeer moeilijk toegankelijke informatie. Het is daarentegen meestal wel mogelijk vast te stellen in welke aantallen het zich in Azië voor de thuisreis inscheepte en soms ook hoevelen op het traject tot aan de Kaap stierven en ziek waren. Verder echter reiken deze gegevens niet. Zij zwijgen over de mutaties die aan de Kaap plaatsvonden. Welk deel van de opvarenden de thuisreis niet volbracht, moet onbekend blijven. Ziekte en sterfte

29. Zie ook de vijf Ceylonezen onder de laagstbetaalde matrozen op de in 1749 vergane 'Amsterdam'. Zie P. Marsden, *The Wreck of the Amsterdam* (Londen, 1974) 268.
30. Stavorinus, *Voyages*, III, 313.
31. Klerk de Reus, *Geschichtlicher Ueberblick*, 113; De Haan, *Oud-Batavia*, 418; *Verhandelingen Bataviaasch Genootschap*, II (3e dr., Batavia, 1826) 390-395.

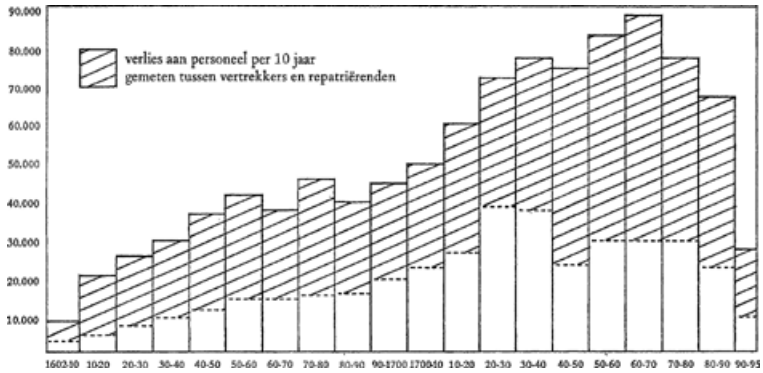

Aantallen personen aan boord bij vertrek uit de Republiek en Azië in periodes van tien jaar (zie ook tabel II)
- vertrekkers uit de Republiek
--- vertrekkers uit Azië

hebben waarschijnlijk evenals op de uitreis met wisselende intensiteit huisgehouden, maar op beperkter schaal. De grootte van de bemanning was veel geringer en degenen die de uitreis en het verblijf in Azië overleefd hadden, waren in doorsnee beter bestand tegen een zeereis van gemiddeld zeven of acht maanden. De onervarenheid in het scheepswerk was overwonnen en door het eten van tropische vruchten waren de lichamen langer bestand tegen tekorten aan bepaalde vitamines. De volbeladen staat waarin de schepen voeren, maakte echter dat de ruimte aan boord niet groter was dan op de uitreis.

Het is desondanks vrij willekeurig een percentage te bepalen, waarmee het aantal vertrekkers uit Azië verminderd moet worden om te berekenen hoevelen in patria terugkeerden. Immers, tegenover de zojuist genoemde gunstige factoren staat het feit dat de autoriteiten in Azië van het vertrek van retourschepen steeds gebruik maakten om zogenoemde 'impotenten', dus degenen die niet meer voor werk geschikt waren, kwijt te raken. Hoevelen dit certificaat nog juist niet verwierven, maar toch aan boord gingen is natuurlijk niet bekend. Wel is mogelijk vast te stellen, welke schepen de thuisreis volbrachten, waardoor scheepsongelukken in aanmerking genomen kunnen worden.

Tellingen van het sterftecijfer bijvoorbeeld in de periode 1700-25 tonen een percentage doden tot aan de Kaap van anderhalf à drie procent; dat van de zieken lag enkele malen hoger. Deze gegevens en het vorenstaande in aanmerking genomen lijkt het niet ongegrond om aan te nemen, dat tenminste zes procent van hen die repatrieerden de reis niet volbracht. Enige nuancering naar periodes in dit percentage aan te brengen is niet verantwoord. Tijdens de ongeveer 4.700 uitreizen werden, zoals in tabel I en II aangegeven, een miljoen mensen uit de Republiek vervoerd, tijdens de bijna 3.300 retourreizen ongeveer 370.000. Vermoedelijk hooguit 340.000 zagen de Republiek terug of anders gezegd één van elke drie personen die door de compagnie in dienst waren genomen. Hoevelen onder hen voor een tweede of volgend verband tekenden, is onbekend. Wanneer wij bijvoorbeeld aannemen dat niet minder dan de helft van de repatrianten opnieuw naar de Oost ging, dan nog betekent dit, dat gemiddeld vijfzesde van alle uitvarenden nieuw personeel vormde.

Bij deze cijfers - hiernaast ook in een grafiek uitgebeeld - dient nader stilgestaan te worden, want de personeelsbehoefte van de VOC zal in de gebieden, waaruit gerecruteerd werd, merkbaar zijn geweest, vooral in de achttiende eeuw. De recrutering van personeel wat geografische en sociale herkomst betreft, behoort evenwel tot de nog weinig onderzochte kanten van het compagniesbedrijf. Daar het hierbij jaarlijks om duizenden mensen ging, zal in deze situatie voorlopig geen verandering komen. Onderzoek naar het niet-zeevarende en niet-militaire personeel zal verhoudingsgewijs eenvoudiger zijn, omdat dit eerder dan zeelieden en soldaten aan anonomiteit ontsteeg. Het kon het ambtelijke en handelsapparaat in Azië en

aan de Kaap carrière maken. Hogeren onder hen werden met hun naam in correspondentie, bij benoemingen en in personeelsoverzichten geregeld vermeld. Zeelieden en soldaten werden alleen met hun naam, plaats van herkomst en rang in de monster- en scheepsgrootboeken opgetekend, voor de rest steeds als bepaalde categorieën personeel. Als zij door uitzonderlijke eigenschappen of verrichtingen opvielen, konden zij ook als individuen bekend worden. Zo klom soldaat Johannes Thedens uit Duitsland tot gouverneur-generaal op[32]. Zelfs van de hoogsten onder de zeevarenden, de schippers, zijn geografische en sociale herkomst en het verloop van hun carrières niet bestudeerd.

In de literatuur wordt meestal als vaststaand aangenomen, dat de compagnie vele buitenlanders in dienst had. Boxer vermoedt dat tot ongeveer 1740 de meerderheid van de zeelieden uit eigen land was[33]. Met name soldaten waren van uitheemse oorsprong en kwamen uit Duitsland en andere delen van Midden-Europa. Buitenlandse zeelieden waren uit Noord-Duitsland, Denemarken, Scandinavië en de Baltische landen afkomstig. Deze en andere soortgelijke gegevens berusten op indrukken van tijdgenoten of op enkele incidentele opgaven van equipages. Statistieken werden door de compagnie niet opgemaakt. Het verschijnsel van buitenlanders voor één seizoen of langduriger in de Republiek werkzaam was te normaal om daar bijzondere aandacht aan te besteden.

Amsterdam was zeker in de zeventiende, maar waarschijnlijk ook nog tot diep in de achttiende eeuw de stad met de meest gevarieerde bevolkingssamenstelling. Herkomsten lagen over heel Europa verspreid. De onderzoekingen in de ondertrouwregisters, verricht onder leiding van dr. S. Hart, hebben dat onlangs met harde cijfers onderstreept. Deze onderzoekingen toonden overigens ook aan, dat de stroom van buitenlanders en Nederlanders naar Amsterdam niet steeds een gelijkmatige was[34].

De bewerkingen van deze Amsterdamse ondertrouwregisters en een grote representatieve steekproef naar de geografische herkomst van zeelieden in dienst van de compagnie gedurende de achttiende eeuw maken het tezamen met het voorgaande mogelijk nieuwe inzichten te krijgen in enkele problemen, vooral recentelijk door Boxer en Van der Woude aangesneden: het tekort aan zeelieden, demografische ontwikkelingen in het gewest Holland en daarmee verbonden het vraagstuk van de

32. J. de Hullu, 'De matrozen en soldaten op de schepen der Oost-Indische Compagnie', *Bijdragen Taal-, Land- en Volkenkunde Nederlandsch-Indië*, LXIX (1914) 337.
33. C.R. Boxer, 'The Dutch East-Indiamen: their Sailors, their Navigators, and Life on Board, 1602-1795', *Mariner's Mirror*, LIX (1962) 84-86.
34. S. Hart, 'Historisch-demografische notities betreffende huwelijken en migratie te Amsterdam in de 17e en 18e eeuw', *Maandblad Amstelodamum*, LV (1968) 63-69.
S. Hart, 'Tabellen en notities betreffende migratie naar Amsterdam', in stencil, naar aanleiding van een voordracht op 17.11.1973 voor de Historisch Demografische Kring.

armoede[35]. Het nu beschikbaar gekomen materiaal nodigt namelijk uit op deze drie zaken nader in te gaan.

De steekproef naar de geografische herkomst leverde verrassende uitkomsten op. Zij werd tussen 1700 en 1795 gedaan aan de hand van scheepsgrootboeken. Deze zijn voor de achttiende eeuw bewaard gebleven. De verdiensten van elk bemanningslid werden erin aangetekend. In het kader van hun doctoraal-studie geschiedenis verrichtten W.A. Jansen en P.A. de Wilde deze steekproef. De voornaamste uitkomsten worden hierbij voor het eerst gepubliceerd. Uit elke twee achtereenvolgende jaren werd de helft van de scheepsgrootboeken op de herkomst van de zeevarenden en ook ambachtslieden onderzocht. Om de tien jaar werd dit opnieuw gedaan en telkens werd er op toegezien, dat op deze wijze ook werkelijk de helft van het aantal reizen in die twee jaar, gelijkelijk naar rato over de zes Kamers verdeeld, bestreken werd. Zo vertegenwoordigen de uitkomsten dus een gemiddeld jaarcijfer. In totaal werden 301 scheepsgrootboeken gedepouilleerd en bijna 45.000 zee- en ambachtlieden op hun herkomst onderzocht. Het aandeel van hen op Amsterdamse schepen bedroeg 49%, van Zeeuwse ruim 22% en van de overige vier Kamers elk ongeveer 7%. De volledigheid bij de vermelding van plaats van herkomst was groot, van slechts een half procent ontbrak dit gegeven of kon de plaats niet gelezen worden. In tabel V is de verhouding tussen binnen- en buitenlanders weergegeven. Als binnenlanders werden allen beschouwd, wier plaats van herkomst binnen de grenzen van het huidige Nederland lag.

Tabel V
Geografische herkomst van zee- en ambachtslieden

	binnenl.	**%**	**buitenl.**	**%**	**onbekend**	**%**
1700-1	2.562	75,9	780	23,1	35	1,0
1710-1	2.909	75,5	922	24,0	21	0,5
1720-1	3.446	73,2	1.240	26,3	24	0,5
1730-1	2.880	61,1	1.787	37,9	48	1,0
1740-1	2.538	58,7	1.739	40,2	46	1,1
1750-1	2.851	49,9	2.822	49.4	38	0,7
1760-1	2.773	55,6	2.204	44,3	5	0,1
1770-1	2.618	47,2	2.921	52,6	12	0,2
1780-1	1.217	53,5	1.052	46,3	5	0,2
1790-1	2.365	47,6	2.591	52,1	17	0,3

35. C.R. Boxer, 'Sedentary Workers and Seafaring Folk in the Dutch Republic, in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands*, II (Groningen, 1964) 148-168; A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw*. AAG. Bijdragen XVI Wageningen (1972) 365-374.

De cijfers voor 1740-1 representeren vrijwel exact de gemiddelde verhouding over de gehele achttiende eeuw gemeten. Twee conclusies dringen zich onmiddellijk op. Het absolute aandeel van Nederlandse zeelieden in de bemanningen van de VOC onderging geen verandering en het aandeel van de buitenlanders lag in de eerste decennia van de eeuw op een opvallend lager niveau dan op grond van de literatuur verwacht kon worden.

Hart immers toonde aan dat in de jaren 1651-1665 maar liefst ruim 57% van de bruidegoms, die in Amsterdam bij hun eerste ondertrouw opgaven zeeman van beroep te zijn, uit het buitenland afkomstig was[36]. Het verschil tussen dit percentage en de hiervoor genoemde is erg groot. Een nadere vergelijking tussen beide moet verantwoord geacht worden, omdat wat het recruteringspatroon van de VOC betreft dat van de kamer Amsterdam niet van dat der overige Kamers afweek.

Nu behoeft het percentage van ruim 57% buitenlanders onder de zeelieden-bruidegoms niet zonder meer te betekenen, dat maar twee van de vijf zeelieden uit Nederland afkomstig was. Het aandeel van een belangrijke groep Nederlanders kon niet in Hart's tellingen betrokken worden, namelijk van degenen, die wel in Amsterdam aanmonsterden, maar thuis in hun woonplaatsen als Waterland of Friesland trouwden en woonden. Het hoge percentage roept tevens vragen op aangaande de intensiteit waarmee buitenlanders naar de Republiek en speciaal naar Amsterdam trokken. Waren het er rondom 1650-65 niet veel meer dan een halve eeuw later? Aan de intekening in de ondertrouwregisters kunnen geen absolute cijfers over de omvang van deze immigratie ontleend worden, maar toch wel een trend, die vooral voor buitenlandse zeelieden van belang is, omdat hun recrutering pas in de havenstad zelf plaatsvond.

Het blijkt nu dat uit die landen en gebieden, waaruit in de jaren 1650-65 veruit de meeste buitenlandse zeelieden-bruidegoms kwamen - Noord-Duitsland, Denemarken, Zweden en Noorwegen - sedertdien opvallend minder mensen naar Amsterdam trokken. Deze scherpe daling kwam pas na 1725 tot stilstand, waarna het aantal iets steeg, maar nooit het niveau van het tweede en derde kwart van de zeventiende eeuw ook maar benaderde. En het waren juist déze buitenlanders, onder wie de compagnie tot in de tweede helft van de achttiende eeuw het overgrote deel van haar niet-Nederlandse zee- en ambachtslieden recruteerde. Zou uit het zo verrassend samenvallen van ontwikkelingen in Amsterdam en bij de compagnie niet de conclusie getrokken mogen worden, dat de top in de aanwezigheid van buitenlanders op Nederlandse schepen rondom 1640-75 gelegen heeft en dat daarna tot rondom 1730 een sterke vermindering optrad?

In de Republiek zelf moesten toen de zeelieden gevonden worden om in het merendeel der bemanningsbehoeften van marine, koopvaardij en VOC te voorzien.

36. S. Hart, ‘Zeelieden te Amsterdam in de zeventiende eeuw. Een historisch-demografisch onderzoek’, *Mededelingen Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis*, XVII (1968) 7.

Maakte de teruggang in de activiteiten van sommige takken van nijverheid dit mogelijk? De oorlogsvloot kon in 1694 nog met 20 à 24.000 man zee kiezen[37.] en de groei in de equipages van de VOC leverde ook voorlopig geen problemen op.

Rondom 1730 kwam geleidelijk aan verandering in deze situatie. Een paar ontwikkelingen vielen toen samen. Het was in de zeventiende eeuw niet anders geweest: van elke drie VOC-opvarenden kwam gemiddeld maar één in patria terug. De grote uitbreiding echter van de handelsactiviteiten in het begin van de achttiende eeuw vereiste veel meer mensen, zodat in absolute aantallen gemeten voortdurend meer zeelieden aan de Republiek verloren gingen. Dat gebeurde temidden van een bevolking die reeds sedert de tweede helft van de zeventiende eeuw niet meer groeide, en zelfs in aantal drastisch terugliep. Dat was vooral het geval in het gewest Holland. De onderzoekingen van Van der Woude hebben aangetoond, dat in 1622 de bevolking van dit gewest 672.000 bedroeg, omstreeks 1680 zelfs 883.000, maar dat dit aantal daarna afnam. Omstreeks 1750 woonden er in Holland nog maar 783.000, welk cijfer ook voor 1795 werd vastgesteld. Een daling sedert 1680 van niet minder dan elf procent[38.]!

Dit gegeven is daarom zo belangrijk, omdat blijkens het onderzoek van Jansen en De Wilde de VOC haar Nederlandse zee- en ambachtslieden in de eerste helft van de achttiende eeuw voor drie kwart in Holland vond. Later verminderde dit tot ongeveer tweederde. Deze Hollanders kwamen vrijwel constant voor bijna negentig procent uit de oude achttien stemhebbende steden en het 'dorp' Den Haag, die tezamen tussen de vijftig en zestig procent van de totale Hollandse bevolking herbergden. Een grotere recrutering van zeelieden onder stedelingen dan onder plattelanders ligt voor de hand, maar een verhouding van 9 tegen 1 is een erg groot verschil.[39.]. Dit vraagt nadere bestudering. Het zijn opnieuw de tellingen van Van der Woude en die van Jansen en De Wilde, die hiervoor gelegenheid bieden.

Het inwonertal van zeventien van de negentien steden verminderde tussen 1680 en 1750 drastisch. In totaal waarschijnlijk met 90 à 95.000 personen. De bevolking van Amsterdam bleef in deze periode min of meer op peil, alleen die van Den Haag nam met tienduizend toe[40.]. De compagnie echter kon in deze steden bepaald niet minder personeel werven, vaak juist in tegendeel. In tabel VI zijn de recruteringscijfers weergegeven, nog nader onderverdeeld in groepen van steden, wier inwonertal vóór en na 1750 daalde óf wier bevolking stabiel bleef en groeide. Tot

37. J.C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen*, IV (2e dr., Haarlem, 1861) 743 en 746-749.
38. Van der Woude, *Noorderkwartier*, 193.
39. Hoezeer de werving van VOC personeel voornamelijk in steden plaatsvond, blijkt ook uit andere cijfers. Uit de stad Utrecht kwam in de steekproefjaren 1700 t/m 1790 met 42, 38, 48, 38, 43, 68, 52, 39, 29, 39 de helft of meer van het totaal aantal zee- en ambachtslieden van het gewest Utrecht.
40. Van der Woude, *Noorderkwartier*, 185 en 190-191.

deze tweede groep behoorden na 1750 naast Den Haag en Amsterdam ook Rotterdam en Schiedam.

Tabel VI
Recrutering uit de negentien Hollandse steden

	gewest Holland	19 steden	Amsterdam	17-15 steden*	2-4 groeisteden**
1700***	1918	1694	874	785-549	909-1145
1710	2247	1969	908	1031-773	938-1196
1720	2509	2258	1033	1164-879	1094-1379
1730	2112	1849	846	946-594	903-1255
1740	1886	1640	860	715-501	925-1139
1750	2028	1787	934	793-539	994-1248
1760	1793	1568	744	495	1073
1770	1739	1508	792	433	1075
1780	844	740	444	159	581
1790	1512	1310	676	362	948

De compagnie moet volgens deze gegevens verhoudingsgewijs een steeds groter percentage stedelingen werk hebben geboden. Zij wierf immers evenveel of zelfs meer mensen temidden van een kwijnende bevolking. Of zij zelf tot deze kwijning bijdroeg, wordt hier in het midden gelaten. Wel kan reeds geconstateerd worden, dat over het algemeen slechts een van elke drie naar de Oost vertrekkenden, in patria terugkwam en waar dit een vast verschijnsel was moet dit verlies aan mannen en jongens in meestal hun vruchtbaarste levensfase invloed op de sexratio in vooral kleine stedelijke gemeenschappen uitgeoefend hebben. Voor een stad als Delft kan hierop in het vervolg nog worden teruggekomen. De nadruk moet er hierbij op gelegd worden, dat deze recrutering een constant proces was en in de achttiende eeuw van veel groter omvang was dan voordien. Bij benadering kan ook vastgesteld worden om hoeveel zee- en ambachtslieden het ging. Uitgaande van de veronderstelling dat de helft van alle repatrianten voor een tweede termijn bijtekende (waarschijnlijk een te hoge schatting) en verder de percentages van niet-terugkerenden en het aandeel van de Hollandse steden in de totale bemanningen in acht nemende, kan globaal berekend worden dat de negentien steden in het eerste kwart van de achttiende eeuw 20.000 en in de drie volgende kwarten achtereenvolgens 21.000, 19.000 en 14.000 zeevarenden verloren hebben[41].

** Mutatis mutandis, zie *.

* Tot en met 1750 in de eerste kolom alle, behalve Amsterdam en Den Haag, in de tweede kolom naast deze twee steden ook Rotterdam en Schiedam niet meegeteld.

*** Scheepsgrootboeken over 1700 van de kamer Hoorn ontbreken.

41. Over het bevolkingsverloop in het gewest Zeeland zijn vrijwel geen gegevens beschikbaar. De stad Middelburg zou in het midden van de zeventiende eeuw omstreeks dertig duizend inwoners geteld hebben, in 1795 waren het er twintigduizend. Negentiende-eeuwse auteurs

Waren het echter wel altijd zuiver zeevarenden? Of anders gezegd, stroomden uit de andere takken van zeevaart telkens voldoende mensen naar de VOC toe? Het lijkt niet waarschijnlijk. De marine vroeg in de Spaanse Successie oorlog nog steeds veel personeel, na 1713 daalde deze behoefte scherp, maar in de jaren 1730 nam deze weer iets toe. Van de koopvaardij kan niet worden aangenomen, dat zij zo sterk in betekenis afnam, dat zij de compagnie jaarlijks meer zeelieden overliet. Hierbij moet tevens in het oog worden gehouden, dat juist het traditionele gebied, waaruit vele zeelieden ter koopvaardij kwamen, Holland benoorden het IJ zowel op het platteland als in de steden reeds sedert 1650 aanzienlijk in inwonertal afnam[42]. Zal de compagnie daarom niet in toenemende mate genoegen hebben moeten nemen met mannen en jongens die voor het eerst in hun leven het zeegat uitgingen, met andere woorden onbevaren en ongeoefend personeel? Een reeks van factoren werkte hierbij samen. Er was de algemene stijging in behoefte aan zeevarenden bij de compagnie door de meerdere verschepingen sedert 1700. Nederland en in het bijzonder het gewest Holland moesten daarin een groter aandeel leveren, doordat het aanbod van buitenlanders in vergelijking met vroeger veel geringer was geworden. Het verlies aan personeel door sterfte was altijd reeds hoog, maar het betekende nu, dat bevaren Nederlandse zeelieden in voortdurend hogere aantallen aan de Republiek verloren gingen en dat geleidelijk meer onbevarenen hun plaatsen gingen innemen. Dit gebeurde zowel absoluut als relatief in stijgende mate. De Hollandse steden zagen hun inwonertal immers sterk teruglopen.

Wie waren die onbevarenen? Een beantwoording van deze vraag kan slechts een speculatief karakter hebben, omdat betrouwbaar en voldoende bewijsmateriaal ontbreekt. De veronderstelling dat deze onbevarenen vaak onder de jongeren en werklozen gezocht moeten worden, dringt zich evenwel snel op. In steden als bijvoorbeeld Leiden, Haarlem en Gouda was de plaatselijke nijverheid aan het eind

schetsen een geleidelijk verlopende daling tussen beide data. Geboortecijfers en aantallen nieuw ingeschreven poorters doen minder geleidelijkheid vermoeden. De compagnie wierf uit de Middelburgse bevolking in de steekproefjaren 1700 t/m 1790 158, 155, 131, 126, 102, 119, 175, 139, 38 en 141 zee- en ambachtslieden. In vergelijking met andere steden zeer hoge aantallen. Gegevens over de economische en sociale omstandigheden zijn schaars, maar wijzen op verslechtering (G.A. Fokker, 'Iets over de bevolking van Middelburg vóór 1795', *Archief. Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, III (1878) 2de afd., 81-100; S.S. Coronel, *Middelburg voorheen en thans* (Middelburg, 1859) 134-187; N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie*, III ('s-Gravenhage, 1939) 1044-1045). Vlissingen zou omstreeks 1740 achtduizend inwoners gehad hebben en veertig jaar later zesduizend. Uit deze stad kwamen in de steekproefjaren 72, 46, 71, 55, 55, 47, 34, 64, 5 en 62 zee- en ambachtslieden (H.P. Winkelman, *Geschiedkundige plaatsbeschriving van Vlissingen* (Vlissingen, 1873) 155-178 en 248 en W.S. Unger en J.J. Westendorp Boerma, 'De steden van Zeeland', *Archief. Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1955) 51 en 62. Middelburg en Vlissingen tezamen leverden de compagnie gemiddeld tweederde van alle Zeeuwse recruten. In welk verband deze hoge recrutering staat tot andere scheepvaartactiviteiten in beide steden, verdient nader onderzoek.

42. Van der Woude, *Noorderkwartier*, 367-373.

van de zeventiende eeuw in betekenis afgenomen. Een dalende bevolking ging hiermee samen of volgde erop. Berichten over vertrek en armoede zijn talrijk. Posthumus is in deze voor Leiden een goede informant[43]. In genoemde steden echter neemt de recrutering voor compagniesdienst niet overeenkomstig af. Tabel VII geeft enig inzicht om welke aantallen het kon gaan.

Tabel VII
Inwonertal en recrutering betreffende Leiden en Haarlem[44]

	Leiden		Haarlem	
	inwoners	zeelieden VOC	inwoners	zeelieden VOC
1700	54.000	38	32.500 (1707)	63
1710	51.000	49		42
1720	48.000	103		67
1730	50.000	45		32
1740	39.000	68		29
1750	37.000	91	26.800 (1748)	67
1760	31.000	131		48
1770	32.000	109		70
1780	30.000	30		18
1790	30.000	68	21.200 (1795)	45

De cijfers betreffende Leiden zijn sprekend. Kwam in het eerste kwart van de eeuw nog geen drie procent van alle Hollandse zee- en ambachtslieden uit de sleutelstad, in het derde kwart was dit aandeel verdubbeld tot zes procent, terwijl de bevolking met meer dan een derde verminderd was. Voor Haarlem valt een soortgelijke ontwikkeling op, zij het een veel minder geprononceerde en voor steden als Gouda en Dordrecht geldt hetzelfde. Posthumus schetst grote armoede en werkloosheid onder de Leidenaars. De produktie in de lakenindustrie bleef dalen evenals de daglonen en een overstap naar andere takken van nijverheid was niet mogelijk. Wegtrekken of leven van de ondersteuning was de keuze. Ligt het niet voor de hand, dat velen van deze paupers vrijwillig of onvrijwillig in contact kwamen met een bedrijf als de compagnie, dat een voortdurende behoefte aan personeel had? Dit ligt nog te meer voor de hand bij weeshuisjongens. Het gebruikelijke tewerkstellen in de plaatselijke nijverheid - in de zeventiende eeuw werden zelfs kinderen uit het Luikse geïmporteerd[45] - gebeurde meestal niet meer. Het zou niet verbazen wanneer op veel groter schaal dan voorheen regenten van een weeshuis hun jongens een em-

43. Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, III, hoofdstuk viii.
44. De inwonertallen zijn voor Leiden ontleend aan *ibidem*, 1037-1038 en voor Haarlem aan Van der Woude, *Noorderkwartier*, 189.
45. Posthumus, *Leidsche lakenindustrie*, III, 600 en 1088-1105.

plooi bij de compagnie bezorgd hebben en dat het niet alleen om 'onwillige' jongens ging.

De VOC is ongetwijfeld voor diverse Hollandse steden een afnemer van grote aantallen werkkrachten geweest. Hoeveel soldaten hierbij ook nog betrokken moeten worden, is onbekend. Het ging om veel meer mensen dan in de zeventiende eeuw en daardoor heeft zij een rol gespeeld bij het probleem van de armoede. Door haar werkverschaffing droeg zij bij tot een verzachting van dit probleem en door de grote sterfte onder haar personeel was zij er verantwoordelijk voor dat maar weinigen in hun stad terugkeerden. Dat was geen nieuw verschijnsel, maar het was in de achttiende eeuw van veel groter omvang en betekenis.

Cijfers die het bovenstaande daadwerkelijk bevestigen ontbreken. Locale onderzoekingen zullen hiervoor noodzakelijk zijn. Dat weesjongens in compagniesdienst traden, staat evenwel zondermeer vast. Regenten van het Leidse Armkinderhuis stelden in 1765 dat zij 'altoos aan jongens die uyt eige beweeging verzoeken naar Oost Indiën te gaan' toestemming gaven[46]. Het gaat alleen om de frequentie en intensiteit. Het strekte daarom 'tot geen de menste straf' als zij jongens 'van kwaad gedrag' naar Oost- of West-Indië expedieerden. Tot hun meerderjarigheid van vijfentwintig jaar bleven de regenten voor hun wezen verantwoordelijk. Sommige jongens of jonge mannen gingen op grond van het beheersen van een vak als onderofficier naar de Oost. Dat het initiatief bij de recrutering niet per se bij de compagnie gelegen behoeft te hebben, kan blijken uit een brief van een bewindhebber aan genoemde regenten van 1784 dat hij 'met alle plezier de jongens hebben aan dienst geholpen ten verzoeken van de regenten', maar dat de compagnie bij herhaald voorkomen van lichamelijk onbruikbare recruten 'hoe langer hoe huiveriger worden sal om de jongens uit de Godshuysen te plaatsen'. Deze passages mogen wijzen op normale achttiende eeuwse praktijken, de gegevens die Hallema verzamelde, tonen het bestaan aan van een oude praktijk in de stad Delft[47], waar een van de Kamers gevestigd was[47].

Het was in Delft een vast gebruik dat jongens van het Weeshuis der Gereformeerden binnen Delft door de compagnie in dienst werden genomen. Dat bewindhebbers tevens vaak regent van het weeshuis waren, vergemakkelijkte dit. Het gebeurde elk jaar en Hallema berekende dat gemiddeld één van de zes jongens, die jaarlijks uit het huis ontslagen werden, dit lot ten deel viel. In 1730 werden twaalf jon-

46. D. Janssen, 'Brieven uit het Leidse Armkinderhuis', *Spiegel der Historie*, III (1968) i-ii, 14-19.
47. A. Hallema, 'Emigratie en tewerkstelling van wezen op de schepen en in het gebied der VOC en WIC gedurende de 17e en 18e eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXX (1957) 204-217; H. Hardenberg, *Het Burgerweeshuis voor Nederlands Hervormden te 's-Gravenhage, 1564-1964* ('s-Gravenhage, 1964) 141; J.D. Schmidt, *Weezenverpleging bij de Gereformeerden in Nederland tot 1795* (Utrecht, 1915) 192-193.
47. A. Hallema, 'Emigratie en tewerkstelling van wezen op de schepen en in het gebied der VOC en WIC gedurende de 17e en 18e eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXX (1957) 204-217; H. Hardenberg, *Het Burgerweeshuis voor Nederlands Hervormden te 's-Gravenhage, 1564-1964* ('s-Gravenhage, 1964) 141; J.D. Schmidt, *Weezenverpleging bij de Gereformeerden in Nederland tot 1795* (Utrecht, 1915) 192-193.

gens genoemd en in 1741 achttien, die met schepen van de kamer Delft uitzeilden. Voor het weeshuis had deze tewerkstelling - Hallema betwijfelt of van vrijwilligheid sprake was - financiële kanten; het was een bron van inkomsten.

Enkele steekproeven in het archief van het Leidse Armkinderhuis wijzen uit dat met name in de jaren veertig duidelijk sprake is van plaatsing van weesjongens in kleine groepjes aan boord van Oostindiëvaarders. Rondom 1770-75 illustreert een financieel overzicht, dat het weeshuis waarschijnlijk nog weer hogere aantallen jongens in compagniesdienst heeft (in 1776 bijvoorbeeld eenentwintig). Onder de categorie weggelopen wezen zullen ongetwijfeld ook velen hun weg naar het Oostindisch huis van een van de zes Kamers gevonden hebben. Een afzonderlijke weeshuisadministratie betreffende compagnieszaken, zoals in Leiden en Amsterdam, bestrijkt alleen delen van de achttiende eeuw. Bij een berekening van de aantallen weesjongens die naar Azië gingen moet wel in het oog gehouden worden of hun stad in bevolkingstal veranderde[48].

Dat ook vele bedeelden bij de compagnie werk als zeeman vonden, blijkt uit de studie van Van Voorst van Beest naar de Rooms-katholieke armenzorg in Rotterdam. Het was een normaal verschijnsel dat de diaconie van de gereformeerde kerk of de armenzorgen van de andere kerken hun gealimenteerden een zeemansuitrusting bezorgden. Door deze werkverschaffing werd de oorzaak van de armoede weggenomen. Deze zeelieden stonden in de vorm van maand- en transportbrieven hun gages geheel of ten dele aan de diaconie en de armenzorgen af, zowel als vergoeding voor hun uitrusting en eventuele voorschotten als voor alimentatie van hun vrouwen en kinderen. Enig statistisch materiaal over de frequentie van deze werkverschaffing ontbreekt, maar Van Voorst van Beest merkt op dat het zeer veelvuldig voorkwam en hij geeft talloze achttiende eeuwse voorbeelden. Ook de diaconie van Middelburg onderhield aantoonbare relaties met de compagnie[49].

De omstandigheid dat Delft zetel van een compagnieskamer was, moet op de bevolking en de plaatselijke economie vermoedelijk een groter stempel gedrukt hebben dan in de meeste overige Kamers. De drie tot vijf schepen die jaarlijks door de kamer Delft werden uitgerust, waren in de eerste helft van de achttiende eeuw voor meer dan de helft met zeelieden uit de eigen stad bemand. In totaal werden blijkens de tellingen van Jansen en De Wilde in 1700 respectievelijk 129, 1710 respectievelijk 201, 1720 respectievelijk 228, 1730 respectievelijk 187 en 1740 respectievelijk 150 zeelieden door de compagnie geworven. De stadsbevolking liep in deze tijd van

48. Gemeente-archief Leiden, Archief van het Heilige Geest Weeshuis, VII, 813 en XIV, 1009. De heer C.W. Delforterie te Leiden wees mij op deze stukken en gaf mij inzage in door hem gemaakte excerpten. Gemeente-archief Amsterdam, Archief van het Aalmoezeniersweeshuis 343, 413-420; mededeling van drs. H.A. Diederiks te Amsterdam.
49. C.W. van Voorst van Beest, *De Katholieke armenzorg te Rotterdam in de 17e en 18e eeuw* ('s-Gravenhage, 1955) 81-82 en 112-120. Coronel, *Middelburg*, 168; zie ook Schmidt, *Weezenverpleging*, 84.

24.000 in 1680 met tienduizend terug tot 1749. Een cijfer uit 1732 geeft nog 22.000 inwoners. Bijkerk berekende het cijfer voor 1749 en constateerde daarbij een zeer opvallend overschot aan vrouwen en een relatief hoog aantal gebroken gezinnen. De werving van de compagnie zal hiertoe bijgedragen hebben. De economie van de stad was volgens Rogier als een zinkend schip[50]. Hoewel de kamer Delft ook verder in de eeuw ongeveer evenveel schepen bleef uitreden, daalde het aandeel van Delftenaren onder de zeelieden drastisch: 1750 met 95, 1760 met 102, 1770 met 55, 1780 met 23 en 1790 met 40!
Rotterdam bleef vrij constant een belangrijk leverancier van zeelieden, verhoudingsgewijs niet minder dan Amsterdam. In tabel VIII zijn weer gegevens over stadsbevolking en gerecruteerde zee- en ambachtslieden bijeengebracht. Dat onder de Rotterdamse bedeelden waren, zagen wij; voor Amsterdam zal dit niet anders gelegen hebben, ook wat weesjongens betreft. Oldewelt legde voor de zeventiende eeuw een verband tussen een daling van de hoeveelheid bedelaars die zonder officiële toestemming te Amsterdam bedelden en opgepakt werden, met tijden van oorlog waarin de marine grote behoeften aan personeel had. Voor de achttiende

Tabel VIII
Inwonertal en recrutering betreffende Rotterdam en Amsterdam[51]

	Rotterdam		Amsterdam	
	inwoners	zeelieden VOC	inwoners	zeelieden VOC
1700	51.000 (1690)	228		874
1710		244		908
1720		276	220.000	1033
1730		325		846
1740	44.000 (1745)	200		860
1750		244		934
1760		220		744
1770		199		792
1780		80		444
1790	57.500 (1795)	181	221.000 (1795)	676

50. J. Bijkerk, 'De omvang en de samenstelling van de huishoudens in Delft anno 1749' (ongepubliceerde ingenieurs-scriptie Wageningen, 1972); prof. dr. A.M. van der Woude verleende mij inzage. J. Rogier, 'De betekenis van de terugkeer van de Minderbroeders te Delft in 1709'. *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, II (1960) 192-193.
51. De inwonertallen voor Rotterdam zijn ontleend aan G.J. Mentink en A.M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17e en 18e eeuw* (Rotterdam, 1965) 39, en voor Amsterdam aan Hart, *Historisch-demografische notities*, 65 en Van der Woude, *Noorderkwartier*, 232-233.

eeuw ontbreekt deze samenhang; de aantallen opgepakte bedelaars lagen toen minstens de helft lager, althans tot 1754 wanneer betreffende gegevens gaan ontbreken[52]. De compagnie zou met haar groeiende jaarlijkse behoefte wel eens voor deze samenhang gezorgd kunnen hebben.

De nieuwe gegevens over de omvang van de personeelsbehoefte van de compagnie en over de zo stabiel hoge recrutering van zee- en ambachtslieden uit een dalende of stagnerende Hollandse bevolking waren aanleiding tot dit wellicht wat speculatieve betoog over wezen, bedeelden en bedelaars. Recrutering van steeds meer onbevaren personeel vloeit hieruit vanzelfsprekend voort. Aanvankelijk zal het niet opgevallen zijn, maar rondom 1730 begon het aan het licht te komen. Omstreeks die tijd kwamen klachten over gebrek aan kennis van zee- en scheepswerk en zij zouden niet meer verstommen. Deze klachten werden bij de admiraliteiten het eerst gehoord. Het merendeel der matrozen bleek bij aanmonstering nog nooit eerder aan boord van een schip te zijn geweest. Onder hen waren ook meer jongens dan vroeger. De marine vond haar zeelieden min of meer in hetzelfde reservoir als de compagnie, maar kwam meestal op de tweede plaats. Dit reservoir was in de jaren 1730 en volgende, toen de marine na een periode van weinig of geen uitrustingen weer wat meer oorlogsschepen naar zee zond en een paar duizend zeelieden nodig waren, veel kleiner en van slechter gehalte dan in de zeventiende eeuw. De compagnie putte er al lang op grote schaal uit en de bevolking was teruggelopen[53]. De marine bood altijd slechts een tijdelijk emplooi en was daardoor voor diaconie, armenzorg en weeshuisregenten minder aantrekkelijk. Bovendien wierf de compagnie haar meeste mensen voor de kerstvloot en begon dus eerder. Zelfs in oorlogstijd, in 1747, kregen marineofficieren het consigne bij hun wervingen niet die voor Oostindiëvaarders te hinderen.

Dit verklaart waarom de marine het eerst op geregelde schaal de onbevarenheid bemerkte en omstreeks 1740 met tekorten kreeg te kampen. In 1744, 1747 en 1748 waren zelfs bewoners van het Amsterdamse rasphuis en voor veel geld speciaal in Noord-Duitsland en Denemarken aangeworven zeelieden nodig om extra sche-

52. W.F.H. Oldewelt, 'Het aantal bedelaars, vondelingen en gevangenen te Amsterdam ten tijde van welvaart en crisis', *Jaarboek Amstelodamum*, XXXIX (1942) 22-23 en 31-34.

53. De samenstelling van bemanningen bij andere takken van zeevaart week waarschijnlijk af van die bij de marine en de compagnie. De walvisvaart was zeer speciaal wat geografische herkomst betrof gebonden aan de Nederlandse, Duitse en Deense Waddeneilanden (C. de Jong, *Geschiedenis van de oude Nederlandse walvisvaart* (Pretoria, 1972) 80-81). Een Zeeuws voorbeeld is zeer illustratief. De Middelburgse Commercie Compagnie, die zich toelegde op slavenhandel en andere zaken in West-Afrika en West-Indië wierf tussen 1732 en het einde van de eeuw 3.288 zeelieden. Hiervan kwam 35% uit het buitenland, 42% uit Zeeland en de rest uit overig Nederland (W.S. Unger, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel', *Economisch-Historisch Jaarboek*, XXVIII (1961) 22-23). De kamer Zeeland had blijkens de steekproeven in de jaren 1730-1790 onder 7.202 man iets meer dan de helft buitenlanders in dienst en maar 21% Zeeuwen.

pen te bemannen[54]. Anders dan in de zeventiende eeuw, toen zich ten tijde van de grote zeeoorlogen soms problemen voordeden bij het werven van voldoende manschappen voor de omvangrijke oorlogsvloten - welke incidenteel van aard waren - begon zich nu een structureel gebrek aan zeelieden af te tekenen. Het was vooralsnog voornamelijk kwalitatief van aard. Ook de compagnie ging het bemerken. Van Imhoff schreef in 1744, dat het aan goed zeevolk en officieren mankeerde. Stavorinus stelde duidelijk 'those who are merely nominal sailors, and who have never stood upon a deck, who constitute the greatest number of the mariners in the employ of the Company'. Merkwaardig genoeg meende deze Zeeuwse zeeofficier in dienst van de VOC, dat sedert 1740 de toestand verslechterd was. Vóór die tijd 'a sufficient number of able seamen could be procured, not to be compelled to have recourse to landsmen for filling up a ship's complement'[55].

Het is in deze fase, dat het personeelsprobleem voor de compagnie, evenals trouwens voor de marine, onoplosbaar werd. De behoefte aan mankracht nam toe, niet meer door uitbreiding van scheepvaartactiviteiten, maar door hoge sterfte. Verhoogde recrutering bracht armer en lichamelijk zwakker volk aan boord. De kans op het uitbreken van ziektes steeg. Het was een vicieuze cirkel.

Het structurele kwalitatieve tekort werd op den duur ook kwantitatief, hoewel voor de compagnie niet van ernstige aard. Deze kreeg haar schepen uiteindelijk altijd bemand in zee, maar aan de gestegen behoefte kon Holland niet voldoen. In absolute aantallen (zie tabel VI) bleef het ongeveer gelijke aantallen zeevarenden leveren, maar in verhouding tot de overige gewesten nam zijn aandeel af (75% in 1730 tot 64% in 1790). Vooral uit de landgewesten kwamen meer mensen. Maar zoals tabel V reeds laat zien, in de stijgende behoefte moest over het algemeen door buitenlanders voldaan worden en hun percentage liep van 23 procent in 1700 uiteindelijk tot 52 procent in de laatste decennia op.

In 1700 kon de compagnie nog met jaarlijks 3.300 zeevarenden en ambachtslieden volstaan, vijftig jaar later waren het er ruim 5.700 geworden, welk aantal daarna rondom en beduidend boven de 5.000 bleef schommelen. Bijna 1.800 buitenlanders monsterden in 1700 aan, in de tweede helft van de achttiende eeuw jaarlijks meer dan 2.500! Is grotere immigratie in deze eeuw aantoonbaar en uit welke gebieden?

Take in zijn boek *Die Hollandsgänger* geeft aan, dat de in het begin van de zeventiende eeuw aangevangen trek van mensen uit Hannover en Oldenburg na allerlei schommelingen in het midden van de achttiende eeuw zijn grootste omvang be-

54. J.R. Bruijn, *De admiraliteit van Amsterdam in rustige jaren*, *1713-1751* (Amsterdam-Haarlem, 1970) hoofdstuk I.
55. H. van Malsen, *Waterland. Schetsen uit de koloniale en maritieme geschiedenis van het Nederlandsche volk* (Leiden, 1929) 26-27 en 46; J.S. Stavorinus, III, 406.

reikte en dat dit ook voor andere delen van Noordwest-Duitsland gold[56]. Meer dan voorheen waren er jongeren onder en kwamen velen uit meer ver landinwaarts gelegen streken. Tack hield zich voornamelijk met de seizoenmigratie bezig, maar zijn beschrijving van de wijze waarop vele migranten in Amsterdam als zeeman bij de walvisvaart aanmonsterden past ook en in feite beter bij die voor compagniesdienst. Hart's tellingen van de inschrijvingen in de ondertrouwregisters van Amsterdam tonen eveneens een stijgend aantal bruidegoms uit dezelfde Duitse gebieden, beginnend in de jaren twintig en min of meer tot aan het einde van de achttiende eeuw op een hoog niveau blijvend. Bruidegoms daarentegen uit andere traditionele gebieden als Sleeswijk-Holstein, Denemarken en Scandinavië - de leveranciers van echte zeelieden - lieten zich in gestaag afnemende hoeveelheden inschrijven of met andere woorden, het Duitse element en vooral van meer landinwaarts gelegen oorsprong nam opvallend toe. Het waren steeds meer mensen, die de zee niet kenden, als zij werk in de Republiek en met name in Amsterdam zochten.

Wat de herkomst van de buitenlandse zee- en ambachtslieden van de compagnie betreft, is blijkens de steekproeven van Jansen en De Wilde alleen van een flinke relatieve daling van het aantal Denen en Sleeswijk-Holsteiners sprake en daarnaast valt sedert 1740 een grote toeneming in aanwervingen van Duitsers uit het binnenland op. Opvallend genoeg stijgt ook de trek van Belgen en Fransen naar compagniesdienst, vooral bij de kamer Zeeland.

De ontwikkelingen in het voorgaande geschetst leiden tot de conclusie, dat de op het eerste gezicht zo verrassend lage deelneming van buitenlanders aan het scheepswerk van de compagnie rondom 1700 in een logische relatie tot de zo hoge deelneming door Hollanders staat. De compagnie verschafte werk aan hen, die door de vermindering van de plaatselijke nijverheid zonder emplooi raakten. Het werd door de stijgende behoefte aan personeel en door de gebruikelijke hoge sterfte hieronder een proces dat bijdroeg tot de ontvolking van de meeste Hollandse steden, maar van die ontvolking en verarming ook de gevolgen ondervond. Het werden steeds meer de laagste lagen uit de bevolking, met werk en de zee niet vertrouwd, waaruit gerecruteerd moest worden. Weeshuizen en armenzorgen boden hun mensen aan. Dat gedurende dit proces klachten over onbekwaam zeevolk gehoord gingen worden, is een logisch gevolg, evenzeer als het voortdurend voorkomen van veel ziekte en sterfte. Deze ‘zeelieden’ waren er ontvankelijker voor.

De behoefte aan personeel bereikte in de jaren 1720-40 door de omvang der scheepsreizen een top, maar de verliezen door sterfte - daarna juist enorm toenemend - trachtte de compagnie door grotere scheepsbemanningen te compenseren. Aan deze extra vraag kon uit de soms bijna gehalveerde stedelijke bevolkingen niet

56. J. Tack, *Die Hollandsgänger in Hannover und Oldenburg*. Ein Beitrag zur Geschichte der Arbeiter-Wanderung (Leipzig, 1902) 34-42, 86-97, 137-143 en 169-173.

worden voldaan. Wel kwamen uit de landprovincies meer mannen, maar het waren hoofdzakelijk buitenlanders die deze plaatsen bezetten. Het aandeel onder hen, dat uit arme, niet zeevarende streken van Duitsland kwam, werd steeds groter. De verwoestingen door de Oostenrijkse Successie- (1740-48) en Zevenjarige Oorlog (1756-63) aangericht droegen slechts tot deze Duitse intocht bij. Onder deze arme en slecht gevoede mensen, die in de hoop op werk en hogere lonen dan thuis naar de Republiek trokken, was het uitbreken van ziektes als vlektyphus niet vreemd. Mutatis mutandis gold voor de marine, die na een periode van betrekkelijke stilstand sinds 1713 in de jaren dertig weer meer emplooi bood, hetzelfde. Voor de hoge sterftecijfers onder compagniespersoneel behoeven dus niet in Azië de oorzaken gezocht te worden!

Het rondom 1730-40 zich duidelijk aftekenende tekort aan bevaren zeelieden in de Republiek was structureel van aard. De bevolking nam wel niet meer zo sterk af en stabiliseerde zich in de tweede helft van de eeuw zelfs, de economische activiteit echter werd niet groter. De armoede steeg. De compagnie probeerde de verliezen aan mensen voortdurend goed te maken door grotere recruteringen. Het buitenland bleef aan deze behoefte voldoen, maar waarschijnlijk met steeds meer moeite. Zelfs een absoluut tekort aan zeelieden werd merkbaar, vooral toen de marine tijdens de Vierde Engelse Oorlog (1780-84) enkele schepen meer dan normaal moest bemannen.

Het was vooral dit feit dat Boxer als illustratie aangreep bij zijn stimulerende onderzoek naar het door hem zo duidelijk geponeerde probleem van het tekort aan zeelieden in de Republiek[57]. Zelfs drieduizend man waren in de zomer van 1781 voor de oorlogsvloot maar ternauwernood te vinden en twee jaar later, toen de compagnie haar equipages drastisch had verminderd, konden niet meer dan negentien van de eenendertigduizend zeelieden en soldaten aangeworven worden. In pamfletten en andere geschriften wijdden tijdgenoten toen beschouwingen aan ‘de schaarsheid van het zeevarend volk’. De oorlog ging voorbij en ook de compagnie rustte weer vele schepen uit. Haar vijfduizend zeelieden konden weer elk jaar gevonden worden, in binnen- en buitenland. Het oude proces werd voortgezet, maar niet voor lang. De oorlogen als gevolg van de Franse revolutie zouden het afbreken. Boxer wijdde aandacht aan armoede, hoogte van lonen en omvang van de bevolking als mogelijke oorzaken voor het evidente tekort aan zeelieden aan het einde van de achttiende eeuw. De historisch-demografische onderzoekingen van de Wageningse school hebben voor het bevolkingsverloop sedertdien nieuwe gegevens aangedragen. Daarnaast echter moet ook in aanmerking worden genomen, dat de compagnie in de achttiende eeuw een veel grotere invloed op de Nederlandse samenleving heeft gekregen dan in de zeventiende eeuw. Temidden van een stagne-

57. Zie noot 35.

rende economische bedrijvigheid breidde zij haar scheepvaart- en handelsactiviteiten sterk uit. Zij had veel meer personeel nodig dan voorheen en daaraan kon de Republiek met een dalende of maar amper gelijkblijvende bevolking in feite niet voldoen. De compagnie deed het armoedeprobleem niet ontstaan, maar hielp het door haar omvangrijke recruteringen en het grote verlies aan mensenlevens wel bestrijden!

Het onderzoek naar de omvang van het personeel van de schepen van de VOC tussen de Republiek en Azië raakt vele kanten van de economische en sociale geschiedenis van Nederland. Uitgaande van deze nieuwe gegevens is geprobeerd enkele kanten te beroeren, vaak alleen in een vragende of suggererende vorm. De studies van Hart en van Jansen en De Wilde maakten het mogelijk meer speciaal op het zeevarende element onder de bevolking van de Republiek in te gaan. Het lijkt nu toch aannemelijk dat zich hieronder voortdurend veranderingen voltrokken en dat de aanwezigheid van buitenlandse zeelieden aan boord van Nederlandse schepen evenmin altijd van gelijke aard en omvang was.

In dit artikel zijn de soldaten, toch ongeveer één derde van de opvarenden, niet ter sprake gekomen. Zij raken niet het vraagstuk van de verhouding tussen Nederlandse en buitenlandse zeevarenden en de recrutering van hen. Van de geografische herkomst der soldaten is nog weinig bekend. Een bemanningslijst van het schip 'Amsterdam' uit 1749 bevestigt de hiervoor genoemde indruk van tijdgenoten, dat het overgrote deel der soldaten uit het buitenland afkomstig was, met name uit Duitsland. Op de 'Amsterdam' was nog geen vijftien procent Nederlander[58]. Of over het algemeen echter het Nederlandse element niet wat hoger gelegen zal hebben, lijkt gezien de kringen waaruit de zeevarenden geworven moesten worden, niet onwaarschijnlijk. Omdat het vaak juist legers waren, waarin ziekten als vlektyphus heersten, zou aan de werving van militairen meer aandacht geschonken moeten worden, dan nu mogelijk is.

58. P. Marsden, *The Wreck of the Amsterdam* (Londen, 1974) 270-275.

De Verenigde Oost-Indische Compagnie in de zeventiende en achttiende eeuw: de groei van een bedrijf
Geld tegen goederen. Een structurele verandering in het Nederlands-Aziatisch handelsverkeer*

F.S. Gaastra

Het bedrijf van de Verenigde Oost-Indische Compagnie laat zich gemakkelijk in twee delen splitsen: de 'ommeslag' hier te lande, bestaande uit de verzorging van uitgaande vloten en de verkoop van uit Azië aangevoerde goederen, en het Aziatisch deel, waar handel werd gedreven in een gebied, zich uitstrekkend van Arabië tot Japan, en waar door toenemende territoriale verplichtingen steeds meer bestuurstaken werden verricht. De band tussen beide bedrijfsonderdelen werd gevormd door het scheepvaartverkeer tussen Europa en Azië en het behoeft wel geen betoog, dat deze band voor de compagnie een levensbelang was.

In de achttiende eeuw nam het compagniesbedrijf in omvang toe, zeker waar het de Europees-Aziatische handel betrof. Het is niet de bedoeling in dit artikel deze ontwikkeling volledig te beschrijven en er een sluitende verklaring voor te geven. Hier zullen wij voor een beperkt aantal onderdelen van deze handelsbeweging - het aantal heen- en terugreizen, de uitvoer van edel metaal en de waarde van de retourgoederen - omvang en verloop vaststellen en trachten enkele factoren op te sporen, die van invloed zijn geweest op de onevenredig snelle groei van één van deze onderdelen, namelijk van de uitvoer van zilver en goud uit Nederland.

Gegevens over het aantal reizen en waarde van de lading der schepen zijn ontleend aan de resultaten van een onderzoek betreffende de scheepsbeweging tussen de Republiek en Azië in de zeventiende en achttiende eeuw, dat te Leiden door dr. J.R. Bruijn, prof. I. Schöffer en de auteur van dit artikel wordt verricht. Een volledige verantwoording van alle gegeven, zal bij publicatie van de uitkomsten van dit onderzoek kunnen worden gegeven.

Schepen en lading

Ieder jaar werd door het college van de Heren XVII bepaald, hoeveel schepen naar Azië zouden uitvaren. Bij de besluitvorming lieten de bewindhebbers zich leiden door de behoefte aan scheepsruimte in Azië, zowel met het oog op de inter-Aziatische handel als voor het overbrengen van de retourgoederen. Uiteraard stelden daarbij de beschikbare hoeveelheid schepen en de gerede geldmiddelen grenzen aan

* Voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Driebergen, 24 oktober 1975.

de mate, waarin men in die behoefte kon voorzien. De retourvloten werden te Batavia en op enkele buitenkantoren, zoals Ceylon, zodanig samengesteld, dat de door de bewindhebbers geëiste produkten daarmee naar Europa konden worden vervoerd.

Het merendeel der schepen behoorde tot de zogenaamde 'retourschepen', grote schepen, geschikt voor het goederen- en personenvervoer op de lange zware route rond Kaap de Goede Hoop, maar ook kleinere schepen, zoals hoekers en in de achttiende eeuw pakketboten, werden wel uitgezonden en voeren soms retour. Het verschil in uitvarende en uit Azië terugkerende schepen moet niet worden toegeschreven aan de verliezen onderweg, die niet zo erg groot waren, maar aan het feit dat veel schepen hun tijd uitdienden in het inter-Aziatisch verkeer. De opbrengst van ter sloop verkochte scheepsrompen vormde een vaste kruimel in de inkomsten te Batavia.

Tabel I
Aantallen uit de Republiek en Azië vertrokken VOC-schepen, in periodes van tien Jaar[1.]

	uit patria	**uit Azië**
1602-10	76	44
1610-20	115	50
1620-30	141	71
1630-40	157	75
1640-50	165	93
1650-60	205	103
1660-70	238	127
1670-80	232	133
1680-90	204	141
1690-1700	235	156
1700-10	280	193
1710-20	311	244
1720-30	382	318
1730-40	375	311
1740-50	314	235

1. De cijfers over de jaren na 1750 worden onder voorbehoud gegeven; het materiaal over deze periode is bij het hierboven vermelde onderzoek nog in bewerking. De voornaamste bronnen voor de cijfers in de tabel zijn de 'Uitloopboeken van schepen' en 'Scheepsregisters', en de 'Overgekomen Brieven en Papieren', alle uit het archief van de VOC, dat zich bevindt in het Koloniaal Archief van het Algemeen Rijksarchief te Den Haag. Stukken uit dit archief worden hieronder voortaan aangeduid met KA no...
De jaren in de tabel zijn gerekend van 1 juni tot en met 31 mei, een periode van 10 jaar loopt dus van 1 juni 1610 tot en met 31 mei 1620. Zie Bruijn, *supra*, 219.

1750-60	291	245
1760-70	292	233
1770-80	290	245
1780-90	276	195
1790-95	119	75

Naast de voor de compagniesdienst noodzakelijke goederen en manschappen verscheepten de Kamers op de uitgaande schepen ook handelswaar. Algemeen wordt echter meegedeeld, dat, aangezien er in Azië nu eenmaal weinig behoefte bestond aan Europese produkten, de ‘koopmanschappen’ op het totaal van de uitgaande

lading een geringe plaats innamen[2]. Toch was er wel enige vraag naar Europese produkten, vooral naar manufacturen, zodat de jaarlijkse uitvoer van laken en verschillende variëteiten in wollen stoffen, als lakenrassen, kroonrassen, perpetuanen en polemieten niet onaanzienlijk was. Japan was bijvoorbeeld lange tijd een goed afzetgebied, terwijl in de tweede helft van de achttiende eeuw voor belangrijke bedragen aan in Leiden gefabriceerde polemieten naar China werd geëxporteerd, waar deze wegens superieure kwaliteit zeer in trek waren[3]. Overigens bestond er sinds 1776 een overeenkomst met Leidse lakenfabrikanten, waarbij de Heren XVII zich verplichtten jaarlijks voor tenminste 70.000 gulden aan uit Leiden afkomstige manufacturen af te nemen[4]. Een ander uitvoerartikel was lood, dat als ballast kon dienen op de uitgaande schepen en waar mogelijk in Azië verkocht werd. Soms werden ook levensmiddelen of dranken, waar vooral bij de Europeanen in Azië vraag naar was, onder handelsgoederen gerekend.

Uit cijfers in de *Generale Missiven* blijkt, dat over een aantal jaren tussen 1650 en 1675 voor gemiddeld *f.* 500.000. - per jaar aan 'koopmanschappen' naar Azië werd gestuurd[5]. Volgens een opgave uit Batavia was tussen 1700 en 1750 niet minder dan *f.* 100.660.131. - aan goederen uit Nederland ontvangen, tegen *f.* 228.265.232. - aan edel metaal. De goederen maakten dus bijna één derde van het totaal uit. Er is echter geen onderscheid gemaakt tussen goederen voor eigen gebruik en goederen bestemd voor handel. Mogelijk was die laatste categorie klein: steekproeven in de Generale Journalen van de boekhouder te Batavia van 1700-01 en 1730-31 wezen uit, dat in die jaren slechts voor *f.* 250.000. - aan handelswaar was aangebracht[6]. De zaken, die de VOC voor haar bedrijfsvoering nodig had, waren van de meest uiteenlopende aard: naast scheepsuitrusting, militair materieel en de ook voor ballast geschikte bakstenen werden pennemesjes en bijbels meegegeven.

Het bovenstaande toont wel aan, dat de uitvoer van goederen uit de Republiek

2. H.T. Colenbrander, *Koloniale geschiedenis*, II, *Nederland - De Oost tot 1816* (Den Haag, 1925) 226; Kristof Glamann, *Dutch-Asiatic Trade 1620-1740* (Kopenhagen-Den Haag, 1958) 49; M.A.P. Meilink-Roelofsz, 'Dutch Colonial Development in Asia', J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia* (Londen, 1968) 66.
3. Oskar Nachod, *Die Beziehungen der Niederländischen Ostindischen Kompagnie im siebzehnten Jahrhundert* (Leipzig, 1897) 115, 130, 222 en 225; Louis Dermigny, *La Chine et l'occident. Le commerce a Canton au XVIIIe siècle 1719-1833*, II. Ports - Routes - Traffics XVIII (Parijs, 1964) 710.
4. *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid*, N.J. Posthumus, ed., VI, *1703-1795*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, IXL (Den Haag, 1922) 49-50.
5. W.Ph. Coolhaas, ed., *Generale missiven van gouverneur-generaal en raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*, II en III. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie, CXII en CXXV (Den Haag, 1964 en 1968) II, 481, 586, 744, 817; III, 78, 145, 208, 465, 523, 616, 669, 736 en 812.
6. KA 4464, z 14 (Specificatie van de uit Nederland ontvangen cargasoenen sedert 1700); KA 10751 en 10767, Gen. Journ. 1700-1701 en 1730-1731. Van ieder schip wordt daarin de lading per produkt opgegeven, met vermelding van de inkoopsprijs in patria. Onder de koopmanschappen zijn naast de textielgoederen ook lood, barnsteen en bloedkoralen gerekend.

niet te verwaarlozen valt en dat verder onderzoek geboden is. Gezien de verspreide aard van de gegevens, zullen ze niet naast de andere, veel volledige cijferreeksen geplaatst worden, zodat dit onderdeel van de handelsbeweging in de hiergegeven analyse buiten beschouwing zal blijven.

Meer dan goederen was voor de handel op Azië klinkende munt noodzakelijk en het meest waardevolle deel van de lading op de uitgaande schepen werd dan ook gevormd door de 'contanten', het gemunt en ongemunt zilver en goud. Te Batavia en soms ook Ceylon werden jaarlijks de zogenaamde 'Eisen van Indië' opgesteld, waarin het bedrag aan zilver en goud werd genoemd, dat de Hoge Regering voor haar bedrijf nodig achtte. De Zeventien bepaalden dan, hoeveel ze op de eis tegoed wilden doen[7]. Het is helaas lang niet altijd na te gaan, welk bedrag per schip is uitgezonden. Het is trouwens in het algemeen opmerkelijk, dat in vele gevallen gegevens afkomstig uit Azië kompleter en gedetailleerder zijn dan die uit de boeken van de Kamers in patria; de wens van de 'Heren Meesters' om de zaken overzee goed te kunnen controleren zal daarbij zeker een rol hebben gespeeld. Zo is over een aantal jaren precies na te gaan, wat de te Batavia gearriveerde schepen hebben aangevoerd - voor de achttiende eeuw is dat zelfs voor het grootste deel het geval, maar dan in de zogenaamde 'generale journalen' van de boekhouder te Batavia, die nu wegens de slechte staat, waarin deze zich bevinden, niet in extenso geraadpleegd kunnen worden[8].

Voor een betrouwbaar overzicht per jaar van het uitgevoerde edel metaal kunnen evenwel de resoluties van de Heren XVII worden gebruikt. Controle op de werkelijke verzending is vanaf het einde van de zeventiende eeuw in de resolutieboeken zelf mogelijk, omdat werd aangetekend hoeveel de Kamers voorliepen of achter waren op de besluiten. In grote lijnen hebben de Kamers zich aan die besluiten gehouden[9]. Alleen in de jaren na 1780 werd het steeds moeilijker om aan de verplichtingen te voldoen, vooral voor de kamer Zeeland, die op 19 december 1786 een achterstand had van *f.* 449.471. - en twee jaar later nog van *f.* 348.968. -. Tenslotte kwam van uitstel afstel en is een bedrag van *f.* 1.300.000. -, dat in 1788 voor Bengalen was bestemd, nooit verzonden[10].

De resoluties geven in veel gevallen ook aan, welke muntsoort of specie moest worden opgestuurd, maar daar konden de Kamers zich dikwijls niet aan houden. Ze lieten zich bij aankoop meer leiden door de beschikbaarheid en prijs van het edel metaal. Over het algemeen kan worden gezegd, dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw voornamelijk Spaanse realen van achten werden verscheept en

7. P. van Dam, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, I, ii, F.W. Stapel, ed. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, LXVIII (Den Haag, 1929) 104-110.
8. De generale journalen berusten in het ARA, KA 10751 vlg. (vanaf 1700-1701, de serie is echter incompleet).
9. Vergelijk Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 288.
10. KA 232, resoluties van de Heren XVII, 19 dec. 1786; KA 234, res. Heren XVII, 28 nov. 1788.

dat daarna het aandeel van munten uit de Republiek toenam, zonder overigens de reaal geheel te verdringen. Een vast bestanddeel werd voorts gevormd door de 'payementen', schellingen en stuivers, die als pasmunt in Batavia en Ceylon in omloop werden gebracht[11]. De goudzendingen waren geringer van omvang. Baar goud en gouden ducaten werden vooral naar de kust van Coromandel gebracht, waar het muntstelsel op goud was gebaseerd[12].
Het aankoopbeleid en de handel in edel metaal van de compagnie in de Republiek valt buiten het kader van dit artikel; de archieven van de VOC verschaffen daarover trouwens weinig gegevens. De bewindhebbers konden profiteren van de positie, die Amsterdam in het internationale zilver- en goudverkeer innam. Van belang was de Nederlandse 'zilvervloot', die jaarlijks vanuit Cadiz het Spaans-Ameri-

Tabel II
De uitvoer van edel metaal naar Azië door de VOC, naar de inkoopprijs in de Republiek[13]
(in guldens, afgerond op duizendtallen)

1602-10	5.179.000
1610-20	9.658.000
1620-30	12.479.000
1630-40	8.900.000
1640-50	8.800.000
1650-60	8.400.000
1660-70	11.900.000
1670-80	10.980.000
1680-90	19.720.000

11. In de achttiende eeuw kwamen ook grote zendingen koperen duiten voor, die sinds 1726 voorzien waren van het monogram van de VOC. Zie C. Scholten, *De munten van de Nederlandsche gebiedsdeelen overzee 1601-1948* (Amsterdam, 1951). Deze zendingen in onedel muntmateriaal blijven hier verder buiten beschouwing.
12. Tapan Raychaudhuri, *Jan Company in Coromandel 1605-1690. A Study in the Interrelations of European Commerce and Traditional Economies*. Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, XXXVIII (Den Haag, 1962) 186 vlg.
13. Bij de indeling in jaren is ook hier de praktijk van de VOC gevolgd: onder één jaar worden die gelden gerekend, die volgens de resoluties met de schepen van de herfst-, winter- en voorjaarsvloot moeten worden meegegeven. De resoluties van de Heren XVII vormen de bron. Deze weken niet of slechts in details af van de opgaven bij Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, tabel naast 364 (over de jaren 1640-1702) en in KA 8403, coll. Hope, 1640-1751.
Tot 1623 zijn de opgaven in realen, in de tabel omgerekend tegen 48 stuiver per stuk, de officiële koers in 1621 en ongeveer de gemiddelde prijs.
Om de hogere waarde van het zilver in Azië tot uitdrukking te brengen, was in Azië sinds 1658 het muntstelsel zo aangepast, dat de waarde van de zilveren munten met 25% was verhoogd. Hieruit ontstond het zogenaamde 'lichte geld'. In de achttiende eeuw werd het systeem enkele malen gewijzigd. In dit artikel wordt, tenzij anders vermeld, de oorspronkelijke Nederlandse koers aangehouden.

1690-1700	29.005.000
1700-10	39.125.000
1710-20	38.827.000
1720-30	66.027.000
1730-40	42.540.000
1740-50	39.940.000
1750-60	55.020.000
1760-70	54.588.000
1770-80	47.726.000
1780-90	48.042.000
1790-95	16.168.000

kaanse zilver naar Amsterdam overbracht, een handelsbeweging, die door de bewindhebbers uiteraard nauwlettend werd gevolgd[14]. Goud was afkomstig van de kust van Guinée, in de achttiende eeuw kwam daar de goudstroom uit Brazilië bij, die via Lissabon Europa bereikte. Van uitvoerbelemmerende bepalingen, die soms door de Staten-Generaal werden uitgevaardigd, schijnt de compagnie weinig hinder te hebben ondervonden. In 1690, toen ieder, die zilver wenste uit te voeren werd gelast, eenzelfde hoeveelheid aan de wisselbank of muntmeester aan te bieden, vroeg de compagnie dispensatie en overtrad ze alvast het gebod[15]. In 1701 werd alle uitvoer voor korte tijd verboden, maar in de exporten van de VOC is geen stagnatie op te merken.

Terwijl deze gelden in veilig afgesloten kisten, voorzien van dubbele sloten, met zeildoek omspijkerd, verzegeld en met touwen omwonden, in de hut van de schipper waren geplaatst, bleven de ruimen van de uitgaande schepen halfleeg. Daarentegen werd bij terugkeer iedere hoek gebruikt. De schippers kregen zelfs extra zakken peper mee, die ze, wanneer de losgestorte peperkorrels door de beweging van het schip tussen de pakken en zakken waren weggezakt, in de vrijkomende gaatjes van het ruim moesten uitstrooien[16]. Bijna altijd waren de schepen volgestuwd met een grote variëteit aan Aziatische produkten, slechts in enkele gevallen waren schepen gebouwd voor vervoer van één speciaal artikel, als bijvoorbeeld de suikerfluiten.

Tabel III
De waarde van de door de VOC uit Azië verzonden goederen, naar inkoopprijs in Azië[17]
(in guldens, afgerond op duizendtallen)

1602-10	
1610-20	
1620-30	15.324.000
1630-40	21.652.000
1640-50	25.555.000
1650-60	26.756.000
1660-70	31.385.000
1670-80	33.661.000
1680-90	44.427.000
1690-1700	43.317.000

14. Over de handel in edel metaal: J.G. van Dillen, ‘Amsterdam als wereldmarkt der edele metalen in de 17e en 18e eeuw’, *Economisch-historische herdrukken* (Den Haag, 1964) 235-270.
15. KA 192, res. Heren XVII, 13 nov. 1691; Van Dillen, ‘Amsterdam’, 255.
16. François Valentyn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (Dordrecht-Amsterdam, 1725) IV, 260.
17. Voornaamste bron: de Overgekomen Brieven en Papieren uit Indië. De jaren zijn genomen naar uitvaartdatum in Azië tussen 1 juni en 31 mei. De gegevens over de eerste twaalf jaar vertonen leemtes, de cijfers na 1750 worden onder voorbehoud gegeven. Over de periode 1613-1620 is het bedrag: *f.* 5.388.000. -.

1700-10	54.178.000
1710-20	63.347.000
1720-30	86.670.000
1730-40	69.453.000
1740-50	73.206.000
1750-60	82.835.000
1760-70	80.058.000
1770-80	71.074.000
1780-90	37.218.000
1790-95	8.683.000

Van nagenoeg elk schip is vanaf 1613 de totale waarde van de op de retourvaart meegebrachte lading, naar inkoopsprijs in Azië, bekend. Hierboven wordt deze opgegeven in periodes van tien jaar.

Hoewel het grote overwicht van de achttiende eeuw uit alle cijferreeksen naar voren komt, zijn er toch opmerkelijke verschillen. Tot aan de periode 1660-70 vindt er een geleidelijke stijging van het scheepvaartverkeer in beide richtingen plaats. Dan doet zich bij de uitreizen een lichte daling voor en eerst na 1700 komen deze weer boven het niveau van 1660-70 uit, om in het decennium 1720-30 de top te bereiken van gemiddeld vijfendertig schepen per jaar[18]. Voor de rest van de achttiende eeuw blijft het getal uitgaande schepen vrij hoog en opmerkelijk stabiel tot aan het einde van de compagnie. Voor de retourschepen geldt dat laatste ook, maar de voortdurende toename van de terugreizen tussen 1660 en 1700 en de sterke groei daarna, wordt de verhouding tot het aantal uit Europa vertrekkende schepen een geheel andere: keert in de zeventiende eeuw één op de twee schepen naar Nederland terug, in de achttiende eeuw zijn dit er bijna vijf van de zes!

De ontwikkeling bij de retourlading komt grotendeels overeen met die van het scheepvaartverkeer op de thuisroute. Een geringe afwijking doet zich voor in de periode 1690-1700, wanneer de totale waarde van de retouren iets daalt, terwijl het aantal terugreizen toeneemt. In het daaraanvoorafgaande decennium was de gemiddelde waarde van de lading per schip tot boven de *f.* 300.000. - geklommen, een gemiddelde dat over het algemeen niet boven de *f.* 280.000. - uitkomt, zodat door deze daling het beeld weer wordt 'rechtgetrokken'.

Ook de zendingen van contanten nemen in de achttiende eeuw sterk in waarde toe, maar hier is het verloop geheel afwijkend. In de eerste dertig jaren van de zeventiende eeuw lijkt zich een groeitempo overeenkomstig de andere cijferreeksen te ontwikkelen, hetgeen kan worden toegeschreven aan de opbouw van het Aziatisch bedrijf[19]. Maar in de volgende decennia blijven de bedragen op het niveau van één miljoen gulden jaarlijks. Een stijging, en dan meteen een verdubbeling, zet zich in gedurende 1680-90 wanneer het getal der uitgaande schepen afneemt! Deze stijging blijft in de achttiende eeuw aanhouden, waardoor de geldbedragen op een veel hoger niveau komen. Overigens doen zich in die achttiende eeuw wel grote schommelingen voor: zo wordt tussen 1720 en 1730 gemiddeld 6,5 miljoen per jaar verzonden, in de tien jaren daaropvolgend 'slechts' 4 miljoen.

De waarde van de retourgoederen blijft wel steeds hoger dan die van de contanten. Drie factoren lijken daarvoor in hoofdzaak verantwoordelijk:

18. Vergelijk de uitkomsten bij Niels Steensgaard, 'European Shipping to Asia, 1497-1700', *Scandinavian Economic History Review*, XVIII, i (1970) 1-11.
19. Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century. The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade* (Chicago-Londen, 1974) 140. Ook verschenen onder de titel *Carracks*, *Caravans and Companies* (Kopenhagen 1973).

1 Naast edel metaal leverden de Kamers in patria ook goederen aan Azië.
2 Het Aziatisch bedrijf kan door eigen activiteiten winst maken en daarvan een deel afstaan aan patria in de vorm van retouren.
3 Op nog een andere wijze dan door geldzendingen, namelijk via een systeem van geldovermaken door particulieren uit Azië naar Europa, kregen de Aziatische kantoren de beschikking over geldmiddelen.

In de verhouding tussen de retouren en de contanten echter komt een grote verandering: er wordt na 1700 ruim drie en een half maal zoveel aan zilver en goud verzonden en ruim twee en een half maal zoveel aan goederen uit Azië teruggestuurd. In de eerste 98 jaar van haar bestaan zond de compagnie voor *f.* 125.000.000. - aan edel metaal uit en ontving ze voor *f.* 242.000.000. - aan retouren, in de volgende eeuw werd *f.* 448.000.000. - gezonden en *f.* 626.000.000. - aan goederen ontvangen.

Welke oorzaken zijn er voor deze veranderingen? Waarom namen de zendingen edel metaal uit Europa zoveel meer toe dan de Europese vraag naar Aziatische produkten? Hieronder zal eerst aandacht worden gegeven aan de omvang en de betekenis van het overmaken van geld uit Azië door particulieren, en zal worden nagegaan, welke invloed dit geldverkeer heeft gehad op de uitvoer van contanten uit Nederland. Daarna zal worden onderzocht in hoeverre verschuivingen in het handelspatroon van de VOC invloed hebben gehad op de behoefte aan edel metaal van de Aziatische kantoren en tenslotte zal het rendement van het Aziatisch bedrijf worden besproken.

‘Wissels of assignatiën’

Onder het ‘secours uit het lieve vaderland’ werden in Azië ook die gelden gerekend, die daar in compagnieskas werden gedeponeerd om in Nederland weer op wissel te ontvangen. In eerste instantie gold dit een service voor repatriërende compagniesdienaren; het was hun verboden om enig geld of kostbaarheden op de schepen mee terug te nemen en op deze wijze konden zij hun geld toch overmaken[20]. De repatriant betaalde het over te maken bedrag aan de kassier te Batavia of één der andere kantoren en ontving daarvoor een wisselbrief of assignatie. Hij was daarbij verplicht om onder ede te verklaren, dat er geen ander persoon in het geld participeerde, een verplichting die voortkwam uit de vrees van de Heren XVII, dat derden hun privé en illegaal in Azië verdiende geld langs deze weg veilig zouden stel-

20. Het verbod was opgenomen in de Artikelbrief van 1672. N.P. van den Berg, *De Bataviasche Bank-courant en Bank van Leening 1746-1794. Een bijdrage tot de geschiedenis van het bank- en financie-wezen van Nederlandsch-Indië* (Amsterdam, 1870) 52.

len[21]. Alle assignaties werden getrokken op de Vergadering der Heren XVII, die na goedkeuring de uitbetaling over de Kamers verdeelden. Het Aziatisch bedrijf kreeg zo contant geld in kas, waarvoor de Kamers in patria ettelijke maanden later, na aankomst van de retourvloot, moesten betalen, en zo is het begrijpelijk dat dit geld in de Bataviasche boeken onder het vaderlands 'secours' werden gesteld.

Nu werd er, vooral in de achttiende eeuw, een veel ruimer gebruik van dit geldverkeer gemaakt, zowel door compagniesdienaren als door andere in Azië verblijvende Europeanen. Er was dikwijls geen sprake van repatriëring en bovendien betrof het veelal gelden, die waren verdiend met de verboden privéhandel, iets wat de bewindhebbers niet ontging. Pogingen om de geldtrekkingen uit dien hoofde aan banden te leggen mislukten echter; men ging er dan wel toe over om via de Engelse of Deense concurrent het geld over te maken[22]. In een enkel individueel geval werd het de autoriteiten toch wel eens te machtig. Zo liet de Hoge Regering te Batavia onderzoeken, hoe, in 1651, de gewezen onderkoopman Jan Muyden (aan zijn rang was een gage van hooguit veertig gulden per maand verbonden) *f.* 42.000. - kon overmaken. Dezelfde Regering had in 1685 veel moeite om de Heren XVII duidelijk te maken, waarom van de gouverneur van Coromandel een bedrag van 15.000 rijksdaalders was geaccepteerd, en wel zo, dat bij de omwisseling van het inheemse geld in rijksdaalders aan hem een koerswinst van 20% was toegestaan. In beide gevallen werd het geld naderhand in patria uitbetaald[23].

De hoogte van de aangeboden bedragen was dus afhankelijk van de aanwezigheid van geld bij particulieren en van hun wens, deze naar Europa over te maken. De compagnie kon alleen invloed uitoefenen door de voorwaarden van uitbetaling gunstiger of ongunstiger te maken. Lange tijd, van 1664 tot 1735, was het gebruikelijk om een rentevergoeding van 4% te geven. Grote voordelen konden daarboven worden behaald ten gevolge van het verschil in koers van de ducatons in Azië en de Republiek - in het begin van de achttiende eeuw kon men hier wel 20% op winnen. De ducaton, in Nederland 63 stuiver waard, was in Azië op 78 stuiver gesteld. Het gevolg was, dat in toenemende mate ducatons op de uitgaande schepen werden meegesmokkeld, die bij aankomst in Batavia direct aan de compagnie werden overgedragen, voor 78 stuiver in de boeken werden ingeschreven en tegen die koers weer in Nederland werden uitbetaald mèt 4% rente. In 1734-35 werd zo voor ruim vier miljoen gulden overgemaakt. Ook toen faalden pogingen om de

21. Omdat het hier niet een normale wisseloperatie betreft, kan het begrip 'wisselbrief' misverstand wekken. De compagnie probeerde al in de zeventiende eeuw de term 'assignatie' in te voeren, maar al spoedig sprak men weer van wisselbrief. (Van Dam, *Beschryvinge*, I, ii, 94). In 1750 schreven de Heren XVII gezien de bedenkelijkheden, die sommigen tegen het begrip wisselbrief inbrachten, de Hoge Regering voor, 'het woord van wisselbriev nooit meerder te gebruiken, maar in desselfs plaatse dat van adsignatie'. (*Nederlandsch-Indisch Plakaatboek* (NIP) V (Batavia-Den Haag) 718, 18 sept. 1750). Deze term zal in het hiernavolgende worden gebruikt.
22. Van Dam, *Beschryvinge*, I, ii, 95.
23. Coolhaas, *Generale missiven*, II, 554; Van Dam, *Beschryvinge*, I, ii, 99-100.

trekkingen op patria aan een limiet te binden. Een zekere stabilisatie werd bereikt, toen in 1738 werd bepaald, dat de ducaton voor 72 stuiver tegoed zou worden gedaan, met afschaffing van de rente. Niettemin bleef het aantrekkelijk om geld naar Azië te smokkelen - men denke aan kapitein Klump van de in 1749 gestrande 'Amsterdam', die voor verschillende personen geld meenam onder het beding deze aan de Kaap of bij aankomst te Batavia direct aan hen terug te betalen[24].

Aanvankelijk werden alleen assignaties getrokken via de gouverneur-generaal en raden te Batavia en de gouvernementen van Ceylon en Kaap de Goede Hoop. In het midden van de achttiende eeuw werd de mogelijkheid geschapen om ook van andere kantoren, als Bengalen, Coromandel en Suratte gebruik te maken. Vooral Bengalen werd belangrijk, omdat veel Engelsen van dit kantoor gebruik gingen maken - tot groot profijt van de directeur aldaar, die het zo ontvangen geld eerst enige tijd ten eigen bate tegen een hoge rente uitzette[25]! De verdeling van de uit te keren bedragen over de Kamers kwam over het algemeen op de najaarsvergadering van de Heren XVII ter tafel. Naarmate de omvang van de bedragen groeide, stelden de uitbetalingen de VOC voor groter problemen. In 1760 voerden de bewindhebbers aan, dat het 'uytschieten van zooveel courante specien' op éénzelfde tijd de koers van het bankgeld te zeer drukte en besloten zij, voortaan tweederde na afloop van de najaarse verkoping en éénderde na de voorjaarse verkoping van de Aziatische produkten uit te keren. Kennelijk moest de VOC bij uitbetaling inééns een te zwaar beroep doen op de wisselbank, hetgeen bij het publiek het vertrouwen in het bankgeld, dat agio deed omdat men de dekking in edel metaal zo soliede achtte, zou doen slinken[26].

In de achttiende eeuw was men in Azië dit geldverkeer steeds meer gaan zien als alternatief voor de zending van edel metaal en als middel om uit geldnood te geraken. Op zichzelf was het systeem voor de compagnie ook niet zo onvoordelig: bij een vergoeding van 72 stuiver per ducaton betaalde men wel 12½% boven de Nederlandse koers uit, maar daar stond tegenover, dat men geruime tijd van dit geld gebruik kon maken, voor het tot die uitbetaling kwam, en de kosten van verzending uitspaarde. Gouverneur-generaal Van Imhoff was dan ook van mening, dat er door particulieren zoveel mogelijk geld naar Azië moest worden verzonden, 'al ware het ook tien en meer miljoenen jaarlijks'[27]. Deze particulieren zouden dit geld natuur-

24. Peter Marsden, *The Wreck of the Amsterdam* (Londen, 1974) 34. Over de voorwaarden van uitbetaling: Van Dam, *Beschryvinge*, I, ii, 94 vlg.; Van den Berg, *Bataviasche Bank-courant*, 44-49 en 121; C. de Heer, *Bijdrage tot de financiëele geschiedenis der Oost-Indische Compagnie* (Den Haag, 1929) 37-41.
25. Holden Furber, *John Company at Work. A Study of European Expansion in India in the late Eighteenth Century* (Cambridge (Mass.), 1948) 78-80.
26. NIP, VII, 412, 10 juni/25 juli 1760 en ook KA. 213, res. Heren XVII, 11 okt. 1763. Wegens de 'excessive hoogte' van de assignaties werd toen opnieuw een limiet gesteld: *f.* 2.000.000. - voor Batavia en voor de overige kantoren niet meer dan ze voor eigen gebruik konden aanwenden. Ook ditmaal was de beperking niet van lange duur.
27. Van den Berg, *Bataviasche Bank-courant*, 57.

lijk niet zelf in Azië mogen investeren, hun enige, maar niet onaanzienlijke voordeel zou gelegen zijn in de bij de onmiddellijke remissie verkregen koerswinst! In 1782, toen de aanvoer uit Nederland ten gevolge van de Vierde Engelse oorlog stagneerde, trachtte de regering te Batavia langs deze weg aan contanten te komen; de ducatons werden weer op 78 stuiver gesteld. Staande de vergadering, waarin dit besluit viel, bood de gouverneur-generaal aan *f.* 50.000. - over te maken, waarop één der raden er nog eens *f.* 100.000. - aan toevoegde, weliswaar onder het voorbehoud, dat de Heren XVII mochten bepalen, of dit geld in patria onder de nieuwe gunstiger voorwaarden zou worden uitbetaald[28].

Zoals bij de uit te zenden contanten werd steeds bijgehouden hoeveel de Kamers ten achter waren bij de uitbetaling op de assignaties. Na het uitbreken van de oorlog met Engeland in 1780 in het nauw gebracht, trachtte de compagnie een uitweg uit haar liquiditeitsproblemen te vinden door de looptijd van de assignaties te verlengen met dertig maanden of door geld aan te nemen onder het beding, dit pas drie jaar na het sluiten van de vrede uit te betalen[29]. Tenslotte moesten de bewindhebbers hun toevlucht nemen tot geldleningen bij de generale en provinciale overheden, die

Tabel IV
Bedragen van de assignaties, 1640-1795, zoals bij de resoluties van de Heren xvii ter uitbetaling over de kamers van de VOC verdeeld[30]. (in guldens, afgerond op duizendtallen)

1640-50	3.765.000
1650-60	4.506.000
1660-70	2.492.000
1670-80	4.304.000
1680-90	8.024.000
1690-1700	7.555.000
1700-10	6.387.000
1710-20	11.219.000
1720-30	7.956.000

28. Van den Berg, *ibidem*, 121.
29. KA 230, res. Heren XVII, 17 nov. 1785; KA 231, *ibidem* 15 april 1786; KA 232, *ibidem* 21 dec. 1786.
30. Vanaf 1640 tot 1660 is de opgave bij Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 364 gevolgd; daar worden alleen de bedragen voor de kamer Amsterdam vermeld, maar omdat deze Kamer de helft van de uitbetalingen moest doen zijn de totalen gemakkelijk te vinden. De verdeling is echter niet altijd op een tientje precies. De opgave van 1650 is omgerekend uit realen. Vanaf 1660 is de lijst in KA 8304, coll. Hope, als bron genomen, die bij contrôle op de resoluties iets nauwkeuriger bleek dan Van Dam. Na 1758 zijn de resolutieboeken van de Heren XVII geraadpleegd. In Van den Berg, *Bataviasche Bank-courant*, 59, cijfers over periodes van tien jaar, zonder bronnenopgave, die in enkele gevallen afwijken: 1740-1750 *f.* 13.912.038. - in plaats van *f.* 13.892.038. -, 1750-1760 *f.* 26.261.695. - in plaats van *f.* 23.619.368. - en 1760-1770 *f.* 37.778.014. - in plaats van *f.* 37.900.375. -. In de bedragen zijn ook de assignaties van Kaap de Goede Hoop opgenomen.

1730-40	16.814.000
1740-50	13.892.000
1750-60	23.619.000
1760-70	37.900.000
1770-80	35.878.000
1780-90	40.015.000
1790-95	13.375.000

niet meer konden worden afgelost, zodat in zekere zin, zoals Furber opmerkt, de belastingbetaler in de Republiek er uiteindelijk voor moest opdraaien.

In de tabel op blz. 259 zijn de bedragen opgenomen vanaf 1640, het moment waarop de Heren XVII begonnen de uitbetalingen over de Kamers te verdelen.

De bedragen zijn van een zodanige omvang, dat het geen twijfel lijdt, of de compagnie voorzag zich via deze weg in een groot deel van haar contant geld. Zonder kennis van de motivering van de 'Indische geldeis' of van de genoegdoening daarop van de Heren XVII is het moeilijk uit te maken, of dit geldverkeer steeds een directe invloed heeft uitgeoefend op de fluctuaties in de goud- en zilverzendingen. In één geval, in het tijdperk 1733-37, wanneer er voor *f.* 13.181.000. - door particulieren wordt overgemaakt, lijkt het wel zeer aannemelijk; tegenover dit voor die tijd hoge bedrag staat *f.* 14.075.000. - aan verzonden contanten, lager dan in de jaren ervoor of daarna. In ieder geval hield de Hoge Regering in haar politiek ten aanzien van de geldeis soms rekening met het op assignatie aangeboden geld. In 1748 schortte zij de trekkingen op patria op om de Heren XVII de gelegenheid te geven om aan de grote eis voor 1749 te voldoen - er werd in het seizoen 1748-49 voor ruim vier miljoen gulden aan contanten naar Azië verscheept. En in 1760 kwam de regering te Batavia in het geweer tegen het opleggen van beperkingen aan het geldverkeer, maar beloofde ze haar eisen op het voor assignaties ontvangen geld af te stemmen[31]. Of men deze belofte nakwam? Juist na deze tijd worden zowel de geldzendingen als de geldovermakingen uit Azië bijzonder omvangrijk.

In de tweede helft van de achttiende eeuw betaalden de Kamers bijna evenveel op de assignaties uit als zij aan edel metaal verscheepten. Terwijl het Aziatisch bedrijf steeds afhankelijker werd van het door particulieren aangeboden geld, konden de Kamers in de Republiek de groeiende last van uitbetaling steeds moeilijker dragen. Overduidelijk is, dat de geldbehoefte in de loop van de achttiende eeuw steeds groter werd, en dat het Aziatisch bedrijf steeds zwaarder op patria ging drukken.

Vraag en aanbod van edel metaal in Azië

Het grootste deel van het edel metaal uit Nederland kwam in Azië in eerste instantie in de compagnieskas te Batavia terecht. Vandaar werd datgene, wat niet voor de activiteiten in de hoofdplaats zelf nodig was, over de andere kantoren gedistribueerd. Dat vond over de lange periode van het bestaan van de VOC natuurlijk niet steeds in gelijke mate plaats: sommige factorijen kenden een voortdurend groeiende vraag naar zilver, andere kwijnden in de loop der tijd weg en dergelijke verschuivingen deden zich eveneens voor bij die vestigingen die edel metaal kon-

31. NIP, V, 560, 30 juli 1748; NIP, VII, 14/17 aug. 1761.

den exporteren. Hoewel er enkele belangrijke regionale studies zijn verschenen, is het op dit moment nog onmogelijk om van dit inter-Aziatisch handelsverkeer een enigszins volledig beeld te geven. Over het algemeen ging zilver naar de archipel, Ceylon en Bengalen, goud naar de kust van Coromandel. Perzië en Suratte, waar aanvankelijk nog veel geld naar toe was gevoerd, werden in de loop van de zeventiende eeuw juist zilver en goud exporterende gebieden, terwijl in het oosten Japan en China lange tijd belangrijke leveranciers van edel metaal waren. Overigens kwam niet al het geld uit patria via Batavia op de plaats van eindbestemming: in een aantal gevallen voeren schepen rechtstreeks naar buitenkantoren als Suratte en Perzië, Ceylon, Coromandel en Bengalen en in de achttiende eeuw naar Kanton[32]. Een belangrijk motief voor deze zogenaamde 'directe bezendingen' was tijdwinst en daardoor - én door vermijding van extra overladen te Batavia - kwaliteitsbehoud van de retourgoederen. Daartegenover stond, dat men in zulke gevallen niet ten volle kon profiteren van de eigen stapelplaats van Aziatische produkten, die de compagnie in Batavia bezat en binnen de inter-Aziatische handel kon aanwenden. Dat betekende, dat het ontbreken van specerijen en peper in de toevoer naar deze rechtstreeks uit Nederland bevaren havens moest worden gecompenseerd met edel metaal. Zo brachten de schepen, die tussen 1622 en 1634 direct naar Suratte en Gamron (Perzië) voeren, grote kapitalen mee:

Tabel V
De rechtstreekse vaart op Suratte en Gamron tussen 1622 en 1634[33]

	aantal schepen rechtstreeks	**edel metaal rechtstreeks**	**percentage**
1622-23	2	*f* 200.000	circa 18% } van de totale geldzending in die jaren
1623-24	1	*f* 235.000	40% }van de totale geldzending in die jaren
1624-25	3	*f* 600.000	33% }van de totale geldzending in die jaren
1633-34	2	*f* 152.000	16% }van de totale geldzending in die jaren

32. Over de directe bezending in de zeventiende eeuw Van Dam, *Beschryvinge*, III, 499-512.
33. KA 184, res. Heren XVII, 16 okt. 1623; Van Dam, *Beschryvinge*, III, 499-512; H. Dunlop, ed., *Bronnen tot de geschiedenis der Oostindische Compagnie in Perzië*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie LXXII (Den Haag, 1930) 122, 124, 130 en 135; H. Terpstra, *De opkomst der Westerkwartieren van de Oost-Indische Compagnie (Suratte, Arabië, Perzië)* (Den Haag, 1918) 96-97.

Na 1634 werd deze vaart stopgezet. De vraag naar Perzische zijde, die tot dit verkeer aanleiding had gegeven, nam af en de bewindhebbers zagen liever peper in plaats van contanten te Perzië aangevoerd.

Zoals hierboven reeds bleek, bracht de VOC niet alleen geld naar Azië, er waren ook streken, vanwaar edel metaal werd verkregen. Het zal duidelijk zijn, dat voor

een verklaring van de toenemende geldstroom uit Europa de aspecten van vraag en aanbod in de beschouwing moeten worden betrokken. Glamann geeft in zijn *Dutch-Asiatic Trade 1620-1740* een heldere analyse van verschuivingen in het handelspatroon aan het einde van de zeventiende eeuw, die de sterke groei van de export van edel metaal vanaf deze tijd kunnen verklaren[34]. Aan het einde van de zeventiende eeuw kon de compagnie niet meer beschikken over de grote, voordelige exporten van edel metaal uit Japan: in 1668 was door de Japanse overheid de uitvoer van zilver, die was opgelopen tot één à anderhalf miljoen gulden per jaar, verboden, terwijl na 1670 de goudexport door verschillende maatregelen onvoordeliger werd gemaakt. Tevens was, na het verlies van Formosa in 1663, de goudstroom uit China nagenoeg tot stilstand gekomen. Weliswaar leverden Perzië en Suratte rond 1700 meer zilver en goud, maar niet voldoende om het verlies te compenseren. Tegelijkertijd nam juist de behoefte aan contanten toe, omdat de Europese vraag zich ging richten op produkten - met name textielprodukten - uit streken, waar de handel op edel metaal en vooral zilver berustte. Glamann hecht daarbij veel betekenis aan de neergang van Coromandel en de opkomst van Bengalen. 'The Company gradually got into the situation that it could no longer drain the Asiatic trade of sufficient silver'[35].

In de achttiende eeuw komt daar dan onherroepelijk de groeiende Europese vraag naar thee bij. Thee werd gekocht te Kanton en de handel te Kanton was gebaseerd op zilver. Zo zond de Engelse compagnie aan het einde van de achttiende eeuw het grootste deel van het door haar naar Azië geëxporteerde zilver naar China. Het is dus zinvol om aandacht te besteden aan het handelsverkeer op China en op Bengalen (en dat betekent, gezien de organisatie van de scheepvaart ook op Coromandel) en aan de mogelijkheden van de VOC om elders in Azië zilver of goud te verwerven.

China

In 1690 was een einde gemaakt aan het zenden van compagniesschepen vanuit Batavia naar China, de winsten waren te gering[36]. De vaart tussen Batavia en China werd echter voortgezet door Chinese jonken, die van oudsher deze route bevoeren, en die hetzij via een directe weg, hetzij via Macao, Manilla of Macassar te Batavia arriveerden. Naast thee brachten deze schepen ondermeer ongemunt goud, Mexicaanse realen, koper en zijde mee. Het belangrijkste ruilmiddel van de compagnie was peper, terwijl aan de Manilla-vaarders grote hoeveelheden kaneel

34. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 62-69, 263.
35. *Ibidem*, 69.
36. John E. Wills jr., *Pepper*, *Guns & Parleys. The Dutch East India Company and China*, *1662-1681* (Cambridge (Mass.), 1974) 195.

werd verkocht[37]. Met de groeiende vraag naar thee in Europa, die in het tweede decennium van de achttiende eeuw manifest werd, bleek het noodzakelijk een beroep te doen op de zilvervoorraden van de compagnie. De ontevredenheid over de onmacht van Batavia om voldoende thee te verwerven en over de kwaliteit van deze thee, plus de wens de concurrentie, met name de Oostendse compagnie, de voet dwars te zetten, bracht de Heren XVII er toe, om in 1728 de rechtstreekse vaart op Kanton vanuit Nederland te openen, met Batavia slechts als aanloophaven. Tussen 1728 en 1734 voeren 12 schepen op deze route, waarvan de lading vrijwel uitsluitend uit zilver bestond. De volgende bedragen werden verscheept:

Tabel VI
De rechtstreekse vaart op Kanton, 1718-1734[38]

	1 schepen naar Kanton	2 zilver naar Kanton	3 totaal edel metaal naar Azië	4% (2 van 3)
1728-29	1	*f* 300.000	*f* 5.356.000	5,3%
1729-30	1	250.000	4.725.000	5,2%
1730-31	3	725.000	4.825.000	15%
1731-32	3	900.000	3.862.000	19%
1732-33	3	(660.000)	4.250.000	(13,6%)
1733-34	1	300.000	2.375.000	12,5%

Na 1734 werd de organisatie van de handel op China om verschillende redenen weer aan Batavia overgedragen. Voortaan zouden jaarlijks twee schepen vanuit Batavia naar Kanton varen en vandaar zou één schip rechtstreeks naar Nederland terugkeren, later voeren er meerdere schepen naar Europa terug. Het bedrag aan edel metaal voor Kanton bij deze expedities werd in 1734 op *f.* 600.000. - per jaar begroot en zou aldus naar Batavia worden gezonden. Gedurende het tijdvak tot 1756, waarin de handel op Kanton op deze wijze was geregeld, laten de resoluties lang niet altijd toe de bedragen voor China bestemd, te onderscheiden. Dermigny geeft in zijn grote werk over de handel op Kanton in de achttiende eeuw wel cijfers over de aanvoer van zilver door de VOC te Kanton, waarbij in het midden gelaten wordt,

37. J. de Hullu, 'Over den Chinaschen handel der Oost-Indischen Compagnie in de eerste dertig jaar van de 18e eeuw', *Bijdragen tot de Taal-, Land en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, LXXIII (Den Haag, 1917) 32-71.
38. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 289, aangevuld met gegevens uit de resoluties. De bedragen voor 1732-33 zijn tussen 0 geplaatst omdat daarover geen zekerheid bestaat. De resoluties wijken af van de opgave bij Glamann, *f.* 300.000. - per schip tegen *f.* 220.000. - per schip. Aangenomen is, dat de resoluties zijn bijgesteld en dat het lagere bedrag ook voor het Zeeuwse schip geldt, dat niet bij Glamann genoemd wordt. Ook in de andere jaren waren namelijk de bedragen van alle schepen gelijk.

of daarvan een gedeelte uit Azië zelf afkomstig is[39]. Worden deze gegevens evenwel vergeleken met het totaal naar Azië verzondene, dan komt het er op neer, dat in de periode 1733-39 16% van het totaal naar China is gebracht, over 1740-47 21% en over 1748-54 17%.

De in 1734 gekozen organisatie van deze handel was evenmin van lange duur. Overwegende, dat de zilver aanvoer te Kanton toch meer voordeel bracht en dat peper en specerijen elders voor hogere prijzen van de hand konden worden gedaan, werd de directe vaart in 1756 heropend. Een aparte commissie uit de Zeventien, de 'Chinasche Commissie', kreeg de opdracht de handel op Kanton te beheren, en op deze wijze werd de vaart tot aan het einde van het bestaan van de VOC voortgezet[40].

Tabel VII
De rechtstreekse vaart op Kanton, 1756-1793[41]

	1 zilver naar Kanton	2 totaal edel metaal naar Azië	3% (1 van 2)
1756-60	*f* 3.354.000	*f* 23.554.000	14%
1760-70	11.352.000	54.588.000	19%
1770-80	9.876.000	47.726.000	20%
1780-90	12.826.000	48.042.000	25%
1790-95	4.620.000	16.168.000	29%

Het blijkt, dat bij de VOC het percentage van het naar Kanton gezonden geld ten opzichte van het totaal naar Azië verzonden edel metaal lange tijd niet of nauwelijks boven de 20% komt en dat dit aandeel pas na 1780 groter wordt. Daarmee verschilt de ontwikkeling van de handel op China van de Nederlandse compagnie met die van de concurrenten. Hoewel Dermigny van oordeel is, dat de bewindhebbers het bezit van Batavia als gunstig gelegen stapelplaats van Aziatische produkten niet voldoende hebben benut, is toch het aandeel van het zilver in de aangevoerde ladingen bij de VOC geringer dan bij haar mededingers. Bij de belangrijkste concurrent, de Engelse compagnie, stijgt het naar Kanton gezonden geld ten opzichte van het totaal veel sterker: van één vijfde wordt dat in 1756-62 de helft en na 1763 meer dan vier vijfde[42].

39. Dermigny, *La Chine*, 735.
40. J. de Hullu, 'De instelling van de commissie voor den handel der Oost-Indische Compagnie op China in 1756', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, LXXIX (Den Haag, 1923) 523-545.
41. Bronnen voor de cijfers betreffende Kanton: de resoluties, brieven en papieren van de Chinasche Commissie, KA 3878-3887.
42. Dermigny, *La Chine*, 688, 690.

Gesteld kan worden, dat de handel op Kanton, gevoed door de groeiende Europese vraag naar thee, er toe heeft bijgedragen, dat in de achttiende eeuw meer edel metaal naar Azië werd uitgevoerd. Maar de totale stijging kan er bij lange na niet mee verklaard worden, die zette immers al eerder in en was groter van omvang.

Bengalen en coromandel

In 1682 werd een proef genomen met de directe bezending op Coromandel en Bengalen via Ceylon. Het betekende een uitbreiding van de rechtstreekse vaart op Ceylon, die was ingesteld om de kaneel zo snel en droog mogelijk in Europa te ontvangen[43.]. Door deze uitbreiding hoopten de bewindhebbers ondermeer een betere greep te krijgen op deze, wegens de daar zo bij uitstek bloeiende privéhandel, beruchte kantoren[44.]. Kennelijk vond men de proef geslaagd, de vaart op deze route werd na 1682 in ieder geval voortgezet.

Ieder jaar werden er schepen uitgerust en voorzien met contanten voor Coromandel en Bengalen, die na het aanlopen van Ceylon doorvoeren naar één van deze gebieden. De retourvloot was meestal iets groter, omdat schepen uit Batavia via deze kantoren op de oostkust van India, waar retourgoederen werden ingenomen, naar de Republiek terugzeilden[45.].

Met de groeiende vraag naar textielprodukten nam het belang van deze gebieden toe. Volgens Glamann's analyse van de verkopen van de kamer Amsterdam steeg het aandeel van textiel daarin van 23,77% in 1668-70 tot ruim 43% in 1698-1700, in de achttiende eeuw schommelde het rond de 30%. Van de textielaanvoer in 1697 was ongeveer de helft, ter waarde van *f.* 1.300.000. -, uit Bengalen afkomstig en ongeveer een kwart uit Coromandel[46.]. Na 1682 wordt in de resoluties veelal opgegeven hoeveel de schepen op de nieuwe route aan geld meevoerden. Over het tijdvak 1682-92 werd totaal *f.* 17.770.000. - uitgezonden, daarvan was *f.* 970.000. - voor Bengalen bestemd (5%) en *f.* 1.530.000. - voor Coromandel (9%). Dit laatste bedrag bestond nagenoeg geheel uit goud en diende waarschijnlijk ten dele als compensatie voor de in deze tijd afnemende aanvoeren uit Japan[47.].
In de loop van de achttiende eeuw onderging de positie van Bengalen in het Aziatisch handelsverkeer een grote wijziging. De omvangrijke aanvoer van suiker uit

43. Van Dam, *Beschryvinge*, III, 503.
44. Men had met het eerste schip een commissaris-generaal willen zenden om orde op zaken te stellen, maar kon niet tijdig een geschikte persoon vinden. Zoals bekend, werd twee jaar later H.A. van Reede tot Drakestein in deze functie aangesteld. Meegedeeld door de heer J.J. Knoester, die een studie heeft gemaakt van de pogingen tot redres bij de VOC in deze jaren.
45. Zie het vaarschema in KA 191, res. Heren XVII, 9 dec. 1684.
46. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 14, 144.
47. In 1683 vertrokken geen schepen naar Bengalen of Coromandel. Voor 1688-89 wordt geen duidelijke verdeling opgegeven, dit jaar is niet in het totaal meegeteld.

Java en van suiker en zijde uit China naar India's westkust deed de afzet van deze produkten uit Bengalen aldaar stagneren. Voor het wegvallen van die eens zo bloeiende handel op Suratte werd een alternatief gezocht en gevonden: de handel van Bengalen op Kanton kwam er voor in de plaats, een activiteit, die echter grotendeels door Engelsen werd beheerst[48]. Voor de VOC ging Bengalen een grotere plaats innemen in het rechtstreekse verkeer met Nederland. Vanaf 1736 liet men vier schepen vanuit de Ganges-delta terugkeren en na 1750 werden één of twee schepen jaarlijks daar naar toe gestuurd. Deze schepen namen geen goederen of geld voor Ceylon mee[49]. Van de hoge bedragen aan zilver die op de uitreis werden meegegeven, was een deel bestemd voor delging der schulden, die het kantoor te Bengalen een hoge rentelast bezorgde. Van 1750 tot 1753 was 22% van het totaal der uitgezonden contanten voor Bengalen bestemd, ten bedrage van *f.* 5.312.744. -. Voor de periode 1760-80 laat zich de verdeling over Bengalen en de kust van Coromandel als volgt vaststellen:

Tabel viii
Contanten naar Bengalen en Coromandel, 1760-1780[50]

	totaal naar Azië gezonden	Bengalen	%	Coromandel	%
1760-70	*f* 54.588.000	*f* 9.294.000	19%	*f* 7.190.000	13%
1770-80	*f* 47.726.000	*f* 10.950.000	23%	*f* 8.790.000	19%

De cijfers geven aan, dat Bengalen, maar toch ook de vestiging op de kust van Coromandel, in belangrijke mate verantwoordelijk zijn voor de enorme geldbehoefte van de VOC in Azië in de achttiende eeuw. De druk wordt al merkbaar aan het einde van de zeventiende eeuw, Bengalen ontvangt dan ook steeds meer zilver uit Batavia. In de periode 1713-1726 wordt de helft van al het edel metaal te Batavia naar Bengalen gezonden[51].

Overigens werd ook later niet al het geld met bestemming Bengalen rechtstreeks gestuurd; om het risico te spreiden maakte men een verdeling over een groter aantal schepen en soms werden de kisten met de kostbare inhoud aan de Kaap, en soms ook te Batavia overgeladen en vandaar naar India gestuurd. Toch betekende de ontwikkelingen, zowel in de vaart op Kanton als in die op Bengalen, een wezenlijke verzwakking van de centrale positie van Batavia in het Aziatisch handelsver-

48. Furber, *John Company*, 162-164.
49. KA 203, res. Heren XVII, 12 nov. 1736; KA 207, *ibidem*, 11 maart 1750; KA 210, *ibidem* 22 okt. 1757.
50. De cijfers voor Coromandel over 1770-1780 zijn geflatteerd, omdat in een aantal jaren, 1773-1774, 1774-1775, 1775-1776 en 1778-1779, ook gelden voor Ceylon zijn inbegrepen.
51. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 292.

keer: steeds meer geld en steeds meer schepen vonden in andere havens de eerste bestemming of de uitsluitende plaats van vertrek.

De Aziatische geldbronnen van de VOC

Behalve de route rond Kaap de Goede Hoop waren er nog andere wegen, waarlangs edel metaal Azië binnenstroomde en ook daarvan poogde de compagnie, overigens met wisselend succes, een deel naar zich toe te trekken. Via de Levant en de oude karavaanroute kwam zilver en goud in Arabië en Perzië en aan de noord-westskust van India terecht, terwijl ieder jaar Spaanse galjoenen uit Acapulco, rijk beladen met Mexicaans en Peruaans zilver, de baai van Manilla binnenvielen. Verder waren er gebieden in Azië zelf, waar zilver of goud werd gevonden, zoals Japan en China, en bezat de compagnie goudmijnen op Sumatra's westkust. In hoeverre deze verschillende bronnen in belangrijke of onbelangrijke mate in de geldbehoefte van de Aziatische kantoren konden voorzien is uit de weinige gegevens in de literatuur niet op te maken. Dankzij de onderzoekingen van Oskar Nachod en Feenstra Kuiper zijn we over de rol van Japan het volledigst ingelicht[52].

De exporten van zilver en goud uit Japan waren na 1680 enorm teruggelopen. Deze terugval, van *f.* 14.549.132. - in 1660-70 en *f.* 11.541.481. - in 1670-80 naar *f.* 2.983.830. - in 1680-90, is één van de belangrijkste onderdelen in de analyse van de handelsverschuivingen bij Glamann. Weliswaar bleef de uitvoer van Japanse gouden koebangs voortduren, maar deze bereikte nooit meer het oude niveau, terwijl de opeenvolgende muntveranderingen tenslotte resulteerden in een verdubbeling van de prijs van de koebang. Na 1720 leverde de aanvoer van deze munt te Coromandel geregeld 37 à 38% verlies op en na 1752 werd de export definitief gestaakt[53].

Het lijkt niet geheel juist tegenover dit verlies de zendingen rond 1700 van bijvoorbeeld grote hoeveelheden Europese gouden ducaten uit Gamron in Perzië - in 1697-98 voor ongeveer *f.* 867.300. - - als compensatie voor te stellen. Al voordien, zo blijkt uit de *Generale Missiven*, had de VOC uit Perzië goud en zilver verzonden, goed weggestopt in balen zijde, omdat deze uitvoer door de overheid verboden was[54]. In 1646 bedroeg de uitvoer *f.* 383.000. -, in 1647 *f.* 531.721. -, in 1649 *f.* 700.000. - en in 1650 zelfs meer dan *f.* 1.000.000. -[55]. De gouden ducaten werden naar Paleacatte of Negapatnam op de kust van Coromandel gezonden, zilveren munten

52. Zie voor het werk van Nachod noot 3; J. Feenstra Kuiper, *Japan en de buitenwereld in de achttiende eeuw* (Den Haag, 1921). De in de volgende alinea genoemde bedragen bij Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 58.
53. Feenstra Kuiper, *Japan*, 115.
54. Van Dam, *Beschryvinge*, II, iii, 313.
55. Coolhaas, *Generale missiven*, II, 294, 317, 418, 550-551, 735.

naar Suratte, Ceylon of Batavia. In de achttiende eeuw werden de bedragen geringer van omvang, althans zo lijkt een steekproef over een aantal jaren uit de generale journalen uit te wijzen. Voor 1700-01 ging het nog om een export van ruim driekwart miljoen, daarna kwam de uitvoer niet boven de *f.* 300.000. - uit[56]. Bovendien kreeg de factorij te maken met toenemende politieke chaos in Perzië, waardoor de handel zozeer belemmerd werd, dat na verschillende overplaatsingen, de vestiging in 1765 definitief werd opgeheven.

Te Suratte kon de VOC beslag leggen op zilveren ropia's en dat schijnt inderdaad eerst in het laatste kwart van de zeventiende eeuw het geval te zijn geweest. In 1678-79 leverde Suratte het aanzienlijke bedrag van *f.* 600.000. - in 1700-01 werd te Batavia een dergelijke som ontvangen. In de volgende jaren lijkt de uitvoer te stagneren tot het midden van de achttiende eeuw: in 1750-51 werd voor *f.* 750.000. - aan ropia's uit deze plaats te Malabar aangevoerd en in 1760-61 brachten drie schepen niet minder dan *f.* 900.000. - te Batavia aan. In 1771-72 vond geen export meer plaats[57]. Na de Vierde Engelse oorlog was er voor de Nederlanders te Suratte geen geld meer te krijgen, ook niet op assignaties van Engelsen. Hadden de compagniesdienaren zich geen belangen in de door de Engelsen gedreven ‘country trade’ verworven, dan zou de directie na 1784 wel gesloten zijn[58]. Over de gehele linie genomen lijkt Suratte als bron van edel metaal van minder belang te zijn geweest dan Perzië, behalve misschien in de korte periode voor 1700 en zeker in het midden van de achttiende eeuw toen de exporten opmerkelijke hoogten bereikte.

In hoeverre de compagnie profiteerde van de andere geldstroom, die van de legendarische galjoenen, die vanuit Mexico op de Philippijnen voeren, is moeilijker na te gaan. Chaunu heeft dit handelskluwen ontrafeld en kwam tot de conclusie, dat rekening houdend met de meest grove fraude en privéhandel, tussen 1570 en 1780 drie tot vier duizend ton zilver langs deze achterdeur Azië is binnengekomen[59]. Krachtens het vredestractaat van Munster was handel op Manilla aan de compagnie verboden. Contacten dienden dus ‘in stilligheyt en onder t' een of 't ander pretext bij conniventie’ te worden gelegd[60]. Plannen om de handel vrij te geven stuitten op grote tegenstand van kooplieden te Cadiz, die niet graag een nieuwe handelsroute voor Aziatische produkten op Amerika zagen ontstaan. Andersom verhinderde de VOC in 1733 de opening van de vaart vanuit Spanje via Kaap de Goede

56. Generale journalen, Ka. 10751 (1700-1701), 10757 (1710-1711), 10762 (1723-1724), 10767 (1730-1731), 10772 (1740-1741); geen opgave); 10775 (1750-1751) en 10783 (1760-1761).
57. Geraadpleegd zijn dezelfde generale journalen als in noot 56 plus KA 10790 (1771-72); voor 1678-1679 Van Dam, *Beschryvinge*, III, 39.
58. Furber, *John Company*, 103.
59. Pierre Chaunu, *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques (XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles)*. Ports - Routes - Trafics XI (Parijs, 1960) 126, 269. Vierduizend ton zilver komt ongeveer overeen met 400 miljoen gulden (de 18e eeuwse gulden = ongeveer 10 gram).
60. Coolhaas, *Generale missiven*, III, 488.

Hoop op Manilla[61]. Toch waren er voor de compagnie wel enkele wegen om op een kleiner of groter deel van dit Amerikaanse zilver beslag te leggen, bijvoorbeeld via de handel in de Molukken of via de reeds eerder genoemde Chinese Manillavaarders. In ieder geval was de toevoer voor gouverneur-generaal Van Imhoff in 1745 van zodanig belang, dat hij, toen de galjoenen wegens de vijandelijkheden van de Engelsen, Manilla niet konden bereiken, een wat overhaaste onderneming op touw zette - zonder goedkeuring van de Heren Meesters in patria - om rechtstreeks op Mexico handel te drijven en zo op het zilver beslag te kunnen leggen. Het werd een falikante mislukking[62].

Even schaars is het materiaal over andere geldbronnen. Na het verlies van Formosa kwam nog wel goud uit China naar Batavia via de jonkenhandel, maar toch in veel geringer omvang. Ook uit streken als Malakka en Sumatra ontving de compagnie enig goud. De mijnen op Sumatra's westkust werden echter wegens teleurstellende resultaten in 1737 gesloten[63]. In ieder geval is duidelijk, dat de VOC in het midden van de zeventiende eeuw in Azië mogelijkheden had om in een belangrijk deel van haar behoefte aan edel metaal te voorzien. De grote exporten uit Japan, Formosa en Perzië deden rond 1650 zelfs de gedachte ontstaan, dat Azië aan Europa goud of zilver zou kunnen leveren. De eisen van Batavia waren toen gering (in 1652 zelfs *f.* 200.000. -, uitsluitend in payement) en als proef werd zilver en goud retour gezonden. Het bleek echter een ijdele hoop[64]. De handelsbeperkingen in Japan na 1680 brachten de bewindhebbers er toe, om temidden van allerlei bezuinigingsplannen het bedrag van de uit te zenden contanten te stellen op drie miljoen gulden[65]. Toch moet daarna de vermindering van het aanbod van goud en zilver uit Azië geleidelijk zijn verlopen. In de periode 1713-1726 was nog een kwart van het te Batavia aangevoerde edel metaal, een bedrag van ongeveer *f.* 1.500.000. -jaarlijks, uit Azië afkomstig[66]. In de tweede helft van de achttiende eeuw echter lijken de Aziatische geldbronnen van de compagnie op te drogen en wordt het begrijpelijk dat Batavia en de andere kantoren steeds meer moeite doen om naast de geldzendingen via de trekkingen op patria uit de geldnood te geraken.

61. Van Dam, *Beschryvinge*, II, i, 793-794; E.C. Godée Molsbergen, 'De Nederlandsche expeditie naar Manilla in 1735', *Feestbundel*, uitgegeven door het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1778-1928, II (Weltevreden, 1929) 182-195.
62. A.K.A. Gijsberti Hodenpijl, 'De mislukte pogingen van G.G. van Imhoff tot het aanknoopen van handelsbetrekkingen met Spaansch-Amerika in 1745 en 1746', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, LXXIII (1917) 502-557.
63. Colenbrander, *Koloniale geschiedenis*, 290.
64. Van Dam, *Beschryvinge*, I, ii, 61.
65. ARA, coll. Hudde, no 5. In 1687 werd inderdaad drie miljoen aan contanten verstuurd.
66. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 292.

Geld tekort

Tot hier toe werd er stilzwijgend van uitgegaan dat goud en zilver alleen werden gebruikt om handel te drijven. Dat is natuurlijk niet zo, ook voor kosten van bestuur en beheer, voor rantsoenen en uitbetalingen aan het personeel werd contant geld gebruikt. De boekhouding in patria geeft de aanwending van de gelden niet aan; men was er voornamelijk geïnteresseerd in het totaal der uitgaven voor de jaarlijkse scheepsuitrustingen, de 'equipage', en veel minder in de wijze waarop het geld in Azië besteed werd. Voor de Kamers van Holland en Zeeland gold eigenlijk, dat alle uitgaven gezien werden als kosten ter verwerving van retourgoederen. Deze kosten konden in de zeventiende eeuw laag zijn, want het Aziatisch bedrijf dreef zelfstandig handel en een deel van wat het daarmee won werd aan patria afgestaan.

Maar na 1696 verslechterde de financiële positie van het Aziatisch bedrijf. De winsten namen snel af en sloegen na 1725 om in verliezen. Een volkomen verdwijnen van het bedrijfskapitaal overzee is volgens Mansvelt, aan wie deze gegevens over de boekhouding ontleend zijn, voorkomen door twee factoren, namelijk door geldopneming in Azië en door grotere geldzendingen vanuit patria. Om nu de schulden en daarmee de rentelast voor Batavia niet te hoog te laten oplopen - de rente in Azië was twee tot drie keer hoger dan in de Republiek - beperkten de bewindhebbers de geldopneming in Azië en waren ze niet alleen tot die meerdere uitzending bereid, maar stonden ze ook grote geldtrekkingen toe[67]. Bovendien konden zij die politiek aanvankelijk gemakkelijk volgen dankzij de enorme winsten, die tengevolge van de hoge prijzen voor Aziatische produkten in Europa werden gemaakt. Maar na 1744 werd dat moeilijker en in de periode 1760-70 was de VOC gedwongen haar financiële positie veilig te stellen door een groot deel van haar 'Indisch' kapitaal op te geven[68].

Het is hier niet de bedoeling om de uiteindelijke neergang van de compagnie te verklaren en deze, zoals de Amsterdamse bewindhebber Van der Oudermeulen doet, met de achteruitgang in de opbrengsten van het bedrijf in Azië in verband te brengen, of zoals Mansvelt voorstelt, met een gebrekkige onvolkomen administratie. Het gaat er hier slechts om, te constateren, dat het dalend rendement van de Aziatische activiteiten - daarbij in het midden gelaten, in hoeverre deze veroorzaakt werden door verliezen bij handelstransacties of door stijgende kosten tengevolge van territoriale uitbreiding of een zwaarder drukkende bureaucratie - een groeien-

67. W.M.F. Mansvelt, *Rechtsvorm en geldelijk beheer bij de Oost-Indische Compagnie* (Amsterdam, 1922) 1-17, 78-112.
68. *Ibidem*, 99-101; Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 248. Zie ook de 'Memorie van de bewindhebber B. van der Oudermeulen', uitgegeven door Dirk van Hogendorp in: *Stukken rakende den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië* (Den Haag-Delft, 1801).

de vraag naar contant geld tot gevolg had. Tenslotte moesten de Kamers opkomen voor het tekort in Azië, hetgeen betekent, dat zij een deel van de bedrijfskosten van de kantoren daar voor hun rekening gingen nemen. Daardoor veranderde, aldus Mansvelt, het totale bedrijf van karakter. Wie, zo stelt hij, de compagnie in de achttiende eeuw nog in de eerste plaats als Aziatisch handelsbedrijf wil aanzien, moet haar wel voor een krankzinnigengesticht houden. Het hele bedrijf werd een grote 'importzaak' van koloniale produkten[69]. Dit inzicht, dat voortkomt uit een beschouwing van de boekhouding, wordt door de verschuivingen in de scheepvaartbeweging bevestigd. Immers, het bleek, dat steeds minder schepen in de achttiende eeuw achterbleven, er is zelfs sprake van een absolute teruggang. Daartegenover kwam de directe vaart op, waarbij schepen Batavia, stapelmarkt van Aziatische produkten, voorbij zeilden. Bovendien werd ook meer vice-versa gevaren; voor de vaart op China was dit na 1756 regel.

Nu is uit dit alles niet zonder meer af te leiden dat de omvang van de inter-Aziatische handel terugliep, daling van rendement is uiteraard iets geheel anders dan vermindering van activiteit. En bovendien konden de bewindhebbers, zoals reeds is opgemerkt, de verliezen in Azië lange tijd meer dan goed maken. Cijfers over de achterblijvende schepen verschaffen slechts een beperkte indicatie - de compagnie gebruikte in Azië ook (wel veel kleinere) daar ter plaatse gebouwde schepen. Maar dat de inter-Aziatische handel de grote groei van de Europees-Aziatische handel niet kon bijhouden en dat deze in de tweede helft van de achttiende eeuw onder sterke druk kwam te staan is wel zeker.

De vraag, waarom de uitvoer van edel metaal uit Europa zo sterk steeg tijdens het bestaan van de VOC, is in het bovenstaande onvolledig beantwoord[70]. De geldovermakingen door particulieren hadden naar gebleken is wel eens op korte termijn een matigende invloed op de exporten, maar op de lange termijn onderstreepte dit geldverkeer de grote behoefte aan contanten in Azië. De door Glamann geconstateerde verschuivingen in het handelspatroon blijken zich in de achttiende eeuw te hebben voortgezet en een grote geldvraag tot gevolg te hebben gehad. Tenslotte konden wij wijzen op de verliezen in Azië, die Batavia verplichtte, meer contanten aan patria te vragen. Om volledig te zijn, zouden niet alleen de bovengenoemde factoren meer uitgediept moeten worden, maar zouden ook andere in de beschouwing opgenomen moeten worden, zoals het volume van het scheepvaartverkeer, de verschuiving bij de retourgoederen (naast thee en textiel ging ook koffie een belangrijke plaats innemen) en de onzichtbare subsidies die over en weer werden gegeven: de

69. Mansvelt, *Rechtsvorm*, 105.
70. Door verschillende personen is in de discussie na de voordracht hier terecht op gewezen. Ook buiten beschouwing gebleven is de delicate vraag, op welke wijze al het edel metaal in Azië geabsorbeerd werd.

Kamers betaalden het grootste deel van de salarissen en gages van het personeel, ook over het verblijf in Azië, thuis uit en omgekeerd deed het Aziatisch bedrijf aan patria goedkope kaneelleveranties.

Toch is, dunkt mij, op grond van het bovenstaande de conclusie gewettigd, dat zich een geleidelijke, maar structurele wijziging in het Europees-Aziatisch handelsverkeer voltrok: steeds minder schepen voeren uit om deel te nemen aan de inter-Aziatische handel en om met een overschot daaruit terug te keren, steeds meer schepen verlieten patria rijkelijk voorzien van geld om daarmee de Aziatische produkten zonder omwegen op te kopen.

Western Europe and the Atlantic Economy in the eighteenth Century*

W.E. Minchinton

By 1700 all of the principal powers of western Europe - Spain, Portugal, France, the Dutch Republic and England - had some stake in other parts of the Atlantic basin: Portugal in Brazil; Spain in Florida, Mexico and Cuba; France in Quebec, Louisiana and the Caribbean; the United Provinces in St Martin, St Eustatius, Curaçao and Surinam and the English on the mainland of north America and the Caribbean while the Portuguese, the French, the Danes, the Dutch, the Brandenburgers and the English had forts and settlements in west Africa and the Portuguese had a string of islands including Madeira, the Azores and the Canaries. By the beginning of the eighteenth century the Atlantic was criss-crossed by trade routes and capital and skills as well as commodities helped to link together the various areas washed by the Atlantic Ocean. By and large at the beginning of the eighteenth century the initiative and direction of the Atlantic economy came from Europe but in the course of that century, notably on the mainland of north America and in the Caribbean, communities were developing which became eager for economic and political independence of the European nations which had founded and fostered them. And in order to run their economic affairs better they also sought to establish separate patterns of trade and exploitation of resources. Yet the Atlantic economy was not a closed system. The countries of western Europe had relations with other parts of Europe, with other parts of Africa, with India and the Far East and her explorers brought the Antipodes and the Pacific islands within the ambit of European consciousness in this century.

I

The initial economic reasons for European interest in the wider world were two-fold: a desire for precious metals and a search for a wider range of commodities, especially spices. The New World had come into prominence in the sixteenth century largely as a source of precious metals, of gold and silver, and this phase of Atlantic experience has received considerable attention. Less studied has been the period from the 1680s when there was an impressive rise of gold production in

* Lecture delivered to the congress of the Nederlands Historisch Genootschap on 25 October 1975 at Driebergen.

Brazil and a revival of silver production in Spanish America. Throughout the first fifty years of the eighteenth century an average of 10,000 kilograms (350,000 ozs) of gold - though with considerable year-to-year variations - came from Brazil in the official shipments to Portugal, an output not much less in value than the Mexican and Peruvian bullion production of the later sixteenth century. In Mexico silver production recovered after 1660, passed its previous peak in 1690 and then doubled its level of production again by 1770. Spanish America seemed once again to have become an inexhaustible source of world silver production. Of the 2.5 million ozs produced in Spanish America between 1721 and 1800, 1.5 million ozs came from Mexico. Most of the precious metals were shipped directly from the Americas to Spain and Portugal. In the case of Portugal, the leakage of Brazilian gold to other parts of America or to other European countries, except by way of trade from Portugal, was small. But Mexican silver seems to have flowed in large amounts to other destinations, by way of trade either through non-Spanish colonies in the Caribbean or north America and thence to Europe or to Manila and China while some leaked along the route from Buenos Ayres and southern Brazil to Portugal[1].

Then there was the trade in commodities. At this time when differences in levels of technology were relatively small, the main scope for the growth of trade came from the geographical division of labour based on climatic differences and on varying factor endowments. Within Europe the main scope for trade depended on such factors: the fish of the seaboard countries, the furs and timber of the Baltic, the semi-tropical products of the Mediterranean and so on. But the discoveries greatly widened the opportunities for trade between differently endowed territories.

While some of the early hopes may well have been that the westward voyages would enable the wealth of the Indies to be tapped, there soon came a realisation that apart from the bullion of central America, the New World was differently endowed and there were no spices, silks or cottons to be won. In the north the Newfoundland fisheries early came to be exploited and in the eighteenth century French, English and colonial American vessels carried the ‘beef of the sea’ to southern European markets. And while the fishery remained prosperous, the colonization of Newfoundland was delayed. Linked with the fishery, the fur trade developed and the beaver provided Europe with warm fur hats for two centuries from the late sixteenth to the late eighteenth. Amongst the reciprocal benefits enjoyed by the Indians, who acted as middlemen as the demand pushed the trade further west, was English rum.

But it was the tropical and semi-tropical products which gave the trading relationship between Europe and the New World momentum. When tobacco was first brought to England in the early seventeenth century, the ‘hellish, devilish and

1. This discussion draws on an unpublished paper by my colleague, Dr Harold E.S. Fisher, ‘Precious Metal Production in the New World and the European Economy, 1650-1800’.

damned weed' was denounced by monarchs and moralists alike as 'outlandish, offensive to God and subversive of the established order of society'. Nonetheless consumption mounted. In the early eighteenth century supply ran ahead of demand and the price fell, bringing tobacco within the reach of a wider section of European society. And so the habit spread. By 1773 the tobacco pipe earned the praise of Samuel Johnson, a non-smoker, as 'a thing which requires little exertion and yet preserves the mind from total vacuity'. With tentacles stretching from Glasgow and London, Bristol and Amsterdam far into Europe, the tobacco trade provided the basis for the economic development of the Chesapeake in the eighteenth century. Further south, in the Carolinas and Georgia, a European market was won for another staple, rice, which was supplemented in the course of the eighteenth century by the cultivation of indigo, one of the vegetable dyes needed by the European textile industry.

Of the tropical products the most important was sugar which Adam Smith held to be more profitable than 'any other cultivation that is known either in Europe or America'. As tastes changed - tea and coffee became more widespread drinks and Europe acquired a sweet tooth - sugar won an increasing market in Europe. Not only England but France, Denmark, Spain and the United Provinces valued their Caribbean possessions as a source primarily of sugar but also of cotton and dyestuffs as well. So important did sugar become that at the end of the Seven Years War in 1763 when England was dicussing what further territory to acquire from her beaten enemy, France, the alternative of Guadeloupe, a sugar island, and Quebec was solemnly debated.

At first supplied from the East, coffee gained in popularity in the course of the eighteenth century. By 1782 Le Grand d'Aussy reported that the 'consumption of coffee has tripled in France: there is no bourgeois household where you are not offered coffee; no shopkeeper, no cook, no chambermaid who does not breakfast on coffee with milk in the morning'. And so to cater for this soaring demand, coffee was planted in Cayenne in 1722, in Martinique a few years later, in Jamaica in 1730 and in San Domingo in the following year. Production grew rapidly and by 1789 40 million pounds of coffee was being produced in San Domingo alone. From the East coffee had been brought to the New World to meet the needs of Europe[2].

As well as the trade in raw materials and foodstuffs, there were more permanent transfers of plants and animals. The gradient of exchange was rather from Europe to the Americas or by European agencies to the Americas. So horses, mules and oxen were taken to the New World to provide transport; corn and rice were sent

2. For changing patterns of consumption, see Fernand Braudel, *Capitalism and Material Life, 1400-1800* (Weidenfeld & Nicolson, 1973) and Walter E. Minchinton, 'Patterns and Structure of Demand, 1500-1750' in Carlo M. Cipolla, ed., *Fontana Economic History of Europe*, II, *The Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Glasgow: Collins, 1974) 83-170.

from Europe to augment the food supplies; the cultivation of coffee and of indigo was encouraged. In return Europe gained beans, maize, tomatoes, the potato, the turkey and quinine. Introduced in the seventeenth century, the potato spread slowly to become a low-cost nutritious food in Ireland, in the Netherlands, in Germany and in France where it had a local circulation on the eve of the revolution. And it was turkeys, wrote a Frenchman in 1779, 'which in some way caused the geese to disappear from our tables, on which they formerly held a place of honour'.

The successive emergence of staple after staple made the Atlantic basin the sphere of an unparalleled commercial empire. And in the English case it led to the Americanisation of foreign trade. Already in train after 1660, this process quickened in the eighteenth century as England found expanding markets for her manufactured goods not in Europe but across the Atlantic. The West Indies became the major market for wrought iron, wrought copper and from 1745 for glass and earthenware while the colonies of the north American mainland became the major market for iron nails, cordage, Irish linen and worsteds and from the 1760s for printed cottons and linens. From just under 10 per cent in the early eighteenth century, the English colonies in the New World increased their share of growing English exports to almost a quarter by the 1760s. Nor was the benefit of this expansion enjoyed by England alone. The growth of the English market in America provided a major stimulus, for example, for the Silesian linen industry. Other European countries with possessions in the New World likewise supplied them with textiles, metalware, timber products and other manufactured goods. Some foodstuffs were also sent to west Africa for the sustenance of the slaves and to the West Indies. Since the sugar cane left little room for the cultivation of food crops, food had to be brought from elsewhere. 'To feed a colony in America', remarked Abbé Raynal, 'it is necessary to cultivate a province in Europe'.

But trading relationships were not entirely confined to the Atlantic basin. Amongst the trade goods used to purchase slaves on the west African coast were cotton fabrics brought from the East Indies while other Asiatic products such as tea found a market amongst the settlers of European origin in the Americas. On the other hand the bullion imported from central America enabled an adverse balance of payments on commercial account to be sustained with the Far East while the sale of Newfoundland cod to Mediterranean countries helped England to acquire silk, citrus fruit, wine, oil and soap. Further, transfers between other parts of the Atlantic basin facilitated trade. So foodstuffs, timber and fish were sent from New England to the West Indies and rum was received in return.

The growing volume of Atlantic trade and its changing pattern were not without influence in Europe. From the 1680s increased supplies of West Indian sugar relieved England of dependence on Portuguese sugar, wine taking its place in the pattern of Anglo-Portuguese trade. Then, as the seaways became safer and larger

ships were employed, a greater amount of direct trade developed. As German merchants imported sugar, indigo and coffee direct from Nantes and Bordeaux instead of through Amsterdam, the latter port declined as an entrepôt. While some trades were bilateral and took the form of the direct exchange of goods between the European country and the non-European territory, other commodities were distributed to their final destinations through a European entrepôt and a chain of merchants. Of major importance in such a role were London and Amsterdam but Glasgow was of European significance as far as the tobacco trade was concerned and particularly that of France. Other trades were more roundabout, being triangular, quadrilateral or even more multi-sided in character. Thus, to take one example, to a considerable degree in the first half of the eighteenth century, the sugar trade from the Caribbean formed part of a triangular trade. Then some English goods were sent to the Carolinas and exchanged for rice which was brought back not to England but to Rotterdam or Hamburg from which the vessel might then go on in ballast, as so many English vessels did, through the Sound to Stockholm to bring back supplies of Swedish iron, timber and naval stores - tar, pitch and rope.

After the trade in bullion and commodities, there was the movement of people both free and forced to other parts of the Atlantic basin. Comparatively few went to west Africa for, as in Asia, Europeans were able to take advantage of the organised political and economic structure of a well-populated region. So Europeans only went to man the trade forts and castles and to act as agents for the European vessels which traded with the African coast. But the situation across the Atlantic in the Americas was quite different. Although in some areas, as in Mexico, there was a sizeable population which was exploited by the Spanish, elsewhere there was a relative abundance of land and a relative scarcity of people. To remedy this situation and to enable economic growth to take place, Europeans were involved either directly or indirectly in a massive redistribution of labour. Some, a comparatively small number, went voluntarily since ‘westward the land looked bright’. But many more were forced migrants under economic, political or religious pressures, as criminals transported from Europe or as slaves carried from west Africa.

Already in the sixteenth and seventeenth centuries there had been some settlement by Europeans and the beginnings of the African slave trade but the volume of migration grew in the eighteenth century. In north America there was some French settlement of Quebec and Louisiana and some Spanish in Florida. In the British colonies there was a small but steady flow of all kinds of people - merchants, professional men, artisans and labourers - who went freely to America, some as indentured servants. But the American colonies continued to be used as a dumping ground for undesirables. It has been estimated that Britain sent at least 30,000 criminals to America and the West Indies during the eighteenth century, mostly to Maryland and Virginia. But the four-fold increase of the population of the English

colonies between 1700 and 1776 was explained less by these arrivals than by the growth of non-English migration. Most numerous were perhaps the Scotch-Irish, about 250,000 of whom probably went to America in the half century before the Revolution. Economic discontent added waves of Irish immigrants to their number while Scots went in small numbers after the union with England in 1707 and in larger numbers, particularly from the Highlands, after 1763. More numerous were the Germans from both German states and the German part of Switzerland who migrated for religious and economic reasons, settling particularly in Pennsylvania, North Carolina and Georgia. In 1708-1709 there was the deliberate despatch of refugees from the Rhenish Palatinate principally to New York. From the 1720s the passage of some was expedited by Dutch merchants and ship owners who each spring sent out agents, popularly known as 'newlanders' - as well as by less flattering names - to recruit cargoes of immigrants in German towns and villages and to transport them down the Rhine to Rotterdam and Amsterdam for embarkation to America. This flood of central European migration was checked by the outbreak of war in 1739 and not renewed on any scale until the end of the Seven Years War in 1763. While most of the French Huguenots went to the English colonies immediately after the Revocation of the Edict of Nantes in 1685, small groups continued to go throughout the colonial period. Sephardic Jews who mostly came via Holland, the Dutch colonies and England, also settled in America[3].

By and large, the peopling of the West Indies by English and French as well as by Dutch had taken place in the seventeenth century. Net European migration into the non-Spanish Caribbean was very small in the eighteenth century since migrants were commonly transients who had no intention of spending a lifetime in any colony. But the gold rush in the Minas Gerais led to heavy migration from Portugal of between 5,000 and 8,000 a year. By comparison, emigration from Spain to Mexico and Cuba was limited, amounting to perhaps 500 a year or 50,000 for the eighteenth century, most of whom were servants or unskilled workers.

But European countries were ambivalent about migration to the New World. They were willing to send convicts, political or religious dissidents or the idle poor, to export their problem citizens, but on the whole the migration of able, skilled workers was less welcome. Emigration of those inhabitants who, in Gregory King's phrase, diminished the wealth of the kingdom, was regarded as beneficial while emigration of those who added to the wealth of the realm was frowned upon. Consequently, attempts to discourage such migration were made or mooted, for example, in Portugal and England.

Compared with the massive and systematic slave trade by which millions of west Africans were carried across the Atlantic to remedy the chronic labour shortage

3. See Maldwyn A. Jones, *American Immigration* (Chicago: University of Chicago Press, 1960).

in the Americas, the European migration was a trickle. According to recent estimates, over 6 million Africans were forcibly carried from one shore of the Atlantic to the other in the eighteenth century, a movement which gained momentum as the century progressed: 850,000 in the first 20 years, over 900,000 between 1721 and 1740, nearly 1.2 million in the following two decades, 1.3 million between 1761 and 1780 and over 1.75 million in the last 20 years of the century. In this massive movement the English played the largest part, accounting for a total of about 2.5 million slaves carried principally to the British West Indies and the mainland colonies of north America. Not far behind were the Portuguese who were responsible for just over 2 million. Running third were the French who carried about 1 million slaves across the Atlantic. Besides the three main suppliers there were two other participants, both of whom became of some significance in the later eighteenth century. The first was Spain which entered the direct trade to some extent after 1750 and then, after the American Revolution, north American shipping became increasingly important. Finally, there were the minor carriers in the trade, the Brandenburgers, the Dutch and the Danes, who, though active throughout the century, were responsible for only a small number of slaves. For the period 1761-1810, together they carried only about 12 per cent of the total slave trade, with the Dutch responsible for about 10 per cent[4].

Since individual European nations had established slave trading posts or bases on different parts of the African coast, sources of supply obviously varied. While the predominant share of Portuguese slave shipments came from central and southeast Africa (1.4 million out of 2 million) and only a relatively small proportion (611,000) from west Africa, most of the English and French slaves were taken from west Africa and only a small proportion from central and south-east Africa. In the case of England, the figures are 2 million and 457,000 and in the case of France, which dropped out of the trade after 1792, the figures are 613,000 and 356,000 respectively. But there was also a shift over time between the two main areas of supply. Early in the century the greater part of the slaves came from west Africa whereas the last burst of the later eighteenth-century slave trade came almost entirely from central and south-eastern Africa. After an earlier phase of importance in the seventeenth century, Mozambique also became a significant source of supply of slaves for the Atlantic slave trade in the 1780s.

As destinations there were two major areas - the Caribbean and Brazil - and two minor areas - Spanish America and the plantation colonies of the north American mainland. Just over half of the slaves were carried to the Caribbean: 23 per cent to the British West Indian islands, 22 per cent to the French possessions - mostly to the French West Indies but a small number to Louisiana and French Guiana -

4. See Philip Curtin, *The Atlantic Slave Trade: a Census* (Madison (Wisc.): University of Wisconsin Press, 1969).

almost half a million or 7.6 per cent to the Dutch Caribbean and a small number - 24,000 - to the Danish Caribbean. The other major area was Brazil which received almost one-third of the total - nearly 2 million with over 600,000 imported in the last 20 years of the eighteenth century. Of the minor areas, Spanish America took almost 10 per cent or just over half a million and, perhaps surprisingly in view of the present-day position, under 6 per cent or just about 350,000 went to the British mainland plantation colonies. Since the English slave traders carried more slaves across the Atlantic than found a market in the British possessions in the New World, they were able to meet the needs of some French plantation owners since the French exporters only transported about 62 per cent of estimated French requirements. Other supplies came from the Dutch, the Danes and, after 1783, from the Americans.

By comparison, the eastward movement was extremely small. A few Indians and Africans were brought to Europe, more as curiosities than anything else. For the rest the eastward migration consisted of returning merchants, planters or professional men who had only gone across the Atlantic for a short period or American residents who came to Europe on business trips, to see their families or to escort their children sent back to Europe to be educated.

As some counterbalance to the inflow of bullion from the New World to Europe there was capital investment by Europeans in the colonies. European merchants invested in stocks of goods which were accumulated in warehouses and then carried in ships to overseas destinations; or they purchased goods abroad, paying cash for them and getting their return from subsequent sales in Europe weeks or months later. The rise to dominance of Glasgow in the Chesapeake tobacco trade was the consequence of the establishment of Scottish factors in Virginia who were willing to pay immediately for the tobacco they bought, thus replacing the consignment system which had previously operated by which the Virginia tobacco planter shipped his tobacco to England to an English merchant who sold the produce on behalf of his American client and charged a commission for his services.

With the growth of Atlantic trade in the eighteenth century, the capital demands of trade grew. Instead of merchants being largely concerned with the movement of goods within Europe, a growing proportion of their business was carried on in the Atlantic basin. From Surinam to Amsterdam, from Vera Cruz to Seville, from Bahia to Lisbon, from the Chesapeake to London, from Guadeloupe to Nantes involved longer voyages and therefore a more extended period of investment than European trades. Goods spent more time in the holds of ships and in warehouses. The increased burden of holding stocks of the goods where ships came regularly not every week but once a year was borne by the European merchant.

From the finance of trade, European merchants were drawn on to extending cre-

dit to overseas suppliers and to providing European goods before the colonial commodities became available. Of this, the experience of the English north American colonies provides a particular example. On the advances of the English merchant was built a chain of credit which ran from the seaboard through the back-country to the frontier of settlement. So the English merchant in fact provided the working capital for merchants and shopkeepers throughout the American colonies. Right at the end of the colonial period, Adam Smith wrote that:

> The greater part both of the exportation and coasting trade of America, is carried on by the capitals of merchants who reside in Great Britain. Even the stores and warehouses from which the goods are retailed in some provinces, particularly in Virginia and Maryland, belong many of them to merchants who reside in the mother country, and afford one of the few instances of the retail trade of a society being carried on by the capitals of those who are not resident members of it[5].

On the basis of the credit afforded by English merchants, business men in the colonies were then able to erect a colonial-based credit structure.

A further effect of the changing character of capital requirements as the result of the growth of Atlantic trade was on credit terms. Since transactions in internal European trade could be completed in a reasonably brief period, credit terms could be comparatively short. But in recognition of the lengthening of the trade routes, credit terms had to be extended and funds advanced not for 1, 2 or 3 months but for 6, 9 or 12 months.

Then there were the investment demands of the Atlantic economy. Whereas small ships could adequately shuttle to and fro along the seaboard of western Europe or across the North Sea, larger vessels costing more per ton to build were required for transatlantic voyages. And because the voyage times were much longer than the European routes, more vessels were needed. Further, because some of the trades were in primary products, whose harvest occurred, like rice or tobacco or sugar, but once a year, the employment of vessels was much less regular. There was a peak at harvest time and demand was slack for the rest of the year. Though some vessels might be employed in two transatlantic voyages a year, most were only able to achieve a single return voyage. And vessels in the slave trade often found it difficult to complete the three legs of the triangular voyage within twelve months. Moreover, to obtain cargoes, vessels often spent a long time in port. So the utilisation factor fell. To meet the demand for ships, the Atlantic trade therefore led to an expansion of shipbuilding in Europe. But European resources proved insufficient and so a stimulus was provided for shipbuilding in the English American colonies; so much so that by the American Revolution it was estimated that onethird of the British mercantile marine was colonial-built.

5. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Edwin Cannan ed. (2 vols., Methuen, University paperbacks, 1961) I, 388.

Costs of operation were reduced less by improvements in ship design, however, than by a reduction in armament. This took place during peacetime in the eighteenth century because of a growing acceptance of an international rule of law at sea, backed by an expansion of navies. A smaller number of guns meant in turn that smaller crews were required[6]. In addition, there was one technological change - copper-sheathing - which received a stimulus from the need to protect shipping plying in tropical waters from the ravages of the teredo worm[7].

But while the capital demands of overseas trade and shipowning undoubtedly grew, they remained manageable. Although the joint-stock enterprise - the English East India Company or the Dutch East India Company - remained characteristic of trade with the Far East, the trading company tended, except in special circumstances, to disappear from the organisation of Atlantic trade by the early eighteenth century. The Dutch 'Commercie Compagnie' of Middelburg remained active in the slave trade, the Dutch West India Company continued to operate, for Spain there was the Caracas Company, while the English Hudson's Bay Company - still in existence - operated almost unchallenged in the north of Canada. On the other hand, the English Royal African Company, deprived of its monopoly in 1698, virtually ceased trading after 1720. It was the single merchant or the partnership which came to dominate Atlantic seaborne trade.

For its continuance and development, multilateral international trade required the existence of means of payment. In some cases, persistent adverse trade balances were settled by the movement of bullion as between Portugal and England. For many transactions, however, the bill of exchange was employed. The cycle of English and French transatlantic trade depended on the ability of North American traders to draw bills on London or Paris on the surpluses earned there by West Indian planters. The wider network of finance and credit also provided a stimulus to the development and adoption of appropriate accounting methods which, like the employment of the bill of exchange, became subject to the rule of law. And the surplus facilitated the development of banking, though the role of banks in the finance of trade and industry remained modest in the later eighteenth century. To limit the risks of trade, greater resort was had to marine insurance.

European investment took place in a variety of projects. In the developing phase of the slave trade forts and castles were built along the west African coast by jointstock companies or directly financed by governments. European capital was also employed in the establishment of sugar, rice, tobacco and coffee plantations. By

6. See James F. Shepherd and Gary M. Walton, *Shipping*, *Maritime Trade and the Economic Development of Colonial North America* (London: Cambridge University Press, 1970) 75-77, 196-197.
7. See Gareth Rees, 'Copper Sheathing: an Example of Technological Diffusion in the English Merchant Fleet', *Journal of Transport History*, I (1971-1972) 85-94.

1789, for example, Nantes merchants had invested 50 million francs in the West Indies. In Virginia and other English colonies, English finance furthered iron manufacture. While credit instruments had been developed, apart from the jointstock company and the 'compagnie en commandite', there was as yet no development of an impersonal form for investment in plantation agriculture. Finance therefore remained on a personal basis, the loan or the mortgage providing the planter with the funds which today would be met by the issuance of shares on the stock market. On a plantation, capital was required for two purposes. First, because the operation of the plantation required a flow of funds throughout the year whereas the return from the plantation by the sale of its products was received only once a year, a planter required funds for his day-to-day operations. And then he needed capital for his plant, for his buildings, presses and so on. A planter's debts to his merchant were therefore his capital. Most of the funds were raised in the metropolitan country but on occasion funds were obtained from elsewhere. Thus after the hurricane of 1773 Dutch capital went not only to St Croix but also to the English West Indian islands of Tobago and Barbados. In each case a London house guaranteed the capital and interest and a Dutch house the interest. The experience of Dutch investors in accustoming themselves first to mortgages in Surinam and other Dutch colonies and then in lending to foreign colonies prepared the way for large transfers of Dutch capital to the United States after 1783[8].

II

Such then were four aspects - bullion movements, commodity trade, migration and investment - of the involvement of Europe with the Atlantic economy. How did such influences affect Europe?

The European consequences of the expansion of American production of precious metals was most immediately felt by Spain and Portugal which as a result were able to maintain for long periods in the century after 1690 substantial visible deficits in their trade with other European countries. Such substantial and sustained bullion shipments aided the development of west European trade with 'hard currency' areas such as the Baltic and were essential for the continued growth of European trade with the East[9].

The second effect of American bullion imports was on the money supply and the structure of credit and finance. At present it is not known with any precision how far domestic economic relations in Europe were monetised by 1700 and what changes took place in the course of the following hundred years. Some evidence is avail-

8. See Charles H. Wilson, *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the eighteenth Century* (London: Cambridge University Press, 1941; reprinted 1966) 182-186.
9. This section is based on Fisher, 'Precious metal production'.

able for England where Portuguese gold coins minted in Brazil and Portugal circulated widely in the first half of the eighteenth century. In 1742 the single, double and quadruple moedas were called 'in great measure the current coin of the kingdom' and Portuguese gold contributed greatly to the expanding national coinage of guineas. In 1701 it was estimated that gold coin circulating in England (including foreign coin) amounted to £9.5 million while by 1773 the circulation of English guineas alone had risen to £22 million. American bullion also provided the basis for the expansion of credit facilities in Europe by the greater use of bonds, bills of exchange, bank notes and government securities.

Then, the influx of American gold and silver may have affected European price levels. But to what extent is not clear, since the upward turn in prices after the price plateau of the mid-seventeenth century varied from as early as the third quarter of the seventeenth century in some German states to the middle of the eighteenth century in England and the Dutch Republic. Moreover, the two countries where prices began to move upward latest, England and the United Provinces, were probably among the first to receive expanding imports of American bullion to provide net additions to their money supplies.

There were also other wider-ranging consequences of the increased inflow of American bullion in the eighteenth century. The governments of Spain and Portugal were able to follow a different fiscal policy from those of other European countries because they were able to benefit from taxes on mining and on activities related to mining. More generally, the availability of gold and silver had diplomatic and military consequences since it facilitated governmental spending abroad by making the settlement of government debts overseas easier. English diplomatic and military involvement in continental European affairs in the eighteenth century was facilitated because the English government had ready access to such means of expenditure and subsidy overseas.

What then of trade? Writing two hundred years ago, Adam Smith argued that economic growth was limited by the extent of the market, that production depended on demand. Subsequent writers have emphasised that 'the command of a wide market is essential to the organisation of large-scale industry'. A market can be increased in size either by population growth within an area or by a geographical extension of the market area. Gradually in the later eighteenth century Europe appears to have entered into the first stages of the vital revolution which only in our time has slackened in pace. But population growth has continued to be cumulative and so total European population has grown. On the other side of the Atlantic, the rate of population growth in the English mainland colonies was higher than in Europe. So there was some addition to the aggregate demand for European products as the result of the development of the Atlantic economy. But effective demand also depends on the level of income. Today the most active exchange of

goods takes place between the developed countries with their greater purchasing power. While undoubtedly English manufactured exports to the West Indies grew as a reciprocal of imports from the West Indies, the growing wealth of the American mainland colonies provided an increased market for English manufactures. The Atlantic demand contributed to the expansion of overseas demand for English products and so furthered English industrialisation. Of all European countries, England was fortunate in possessing a sizeable Atlantic empire which provided a market for the products of her industries. But the great foreign potential, nevertheless, was in Europe with its population of 200 million and so towards the end of the eighteenth century England's cotton and metal industries were poised ready to invade that market and to make England for a time the workshop of the world. England was aided in this development by possessing at home the largest European free trade area - larger than the Dutch Republic, not divided as France or Germany by customs barriers. England was not bedevilled by those internal barriers which frustrated trade on the continent.

Within Europe the growth of Atlantic trade led to the rise of the western ports. In France it meant the growth of the ports of the Atlantic seaboard, of Bordeaux, Nantes, La Rochelle and St Malo, while in Britain it gave some advantage to Bristol, Liverpool and Glasgow which grew significantly in importance in the eighteenth century through their involvement in the sugar, slave and tobacco trades. Smal ports like Dartmouth, Poole, Barnstaple, Lancaster and Whitehaven, benefitted too. With growth in trade came improvement in facilities. Quays were extended, more unloading gear such as cranes was provided, additional warehouses to store imports and exports were required and the growth in number and size of ships led to plans for constructing wet docks where large vessels could lie afloat at all stages of the tide instead of settling on the harbour bed twice daily. Such docks also provided improved facilities for the repair of vessels.

Since Atlantic commerce relied heavily on the harvests of primary products which naturally varied from year to year and were not easily capable of adjustment, involvement in such trades brought with it vulnerability to trade fluctuations. There were brief periods of boom and periods of depression which were sometimes sharp and sometimes more prolonged.

Though the increase in the volume of trade was considerable, its economic effect should not be exaggerated for three reasons. First, a considerable amount of the products imported from the New World went to augmenting consumption rather than production. Sugar, tobacco, rice and coffee together with fish and furs dominated imports and the industrial raw materials, apart from cotton whose volume grew markedly in the later eighteenth century, were limited to dyestuffs such as braziletto, nicaragua wood, logwood and indigo, some naval stores - pitch, pine and spars - and some iron. Then, a substantial volume of these imports became

re-exports from the major west European entrepôts such as Amsterdam, London, Nantes, Bordeaux and Lisbon, being sent on their way without developing much in the way of an industrial base at the ports at which they were transhipped. And thirdly, even when some industrial development took place in the west European port, an enclave effect rather than a multiplier effect resulted. The growth of tobacco processing in Glasgow led to an enrichment of this Scottish port, provided for its growth and enabled it to foster the Scottish renaissance of the eighteenth century. But the tobacco trade was largely an entrepôt trade and little of the wealth acquired by the Glasgow tobacco merchants was reinvested in other industrial and commercial enterprises but went rather to improving their living conditions, to conspicuous consumption and to the purchase of landed estates. In the same way industrial development in Nantes stimulated by its involvement in the slave trade failed to spill over into the French economy at large. Similarly in Denmark it has been argued that while sugar imports were of considerable importance for the trade of Copenhagen and the sugar trade made a substantial contribution to the Danish balance of payments, the Copenhagen sugar industry, employing few workers, had little importance for the Danish national economy as a whole. And as elsewhere in western Europe, Danish sugar merchants were not fully acquisitive but invested their profits in landed estates.

Thirdly, emigration. In the eighteenth century the number of emigrants from Europe was comparatively small. Moreover, at a time when the Malthusian checks of famine, plague and war still indiscriminately operated, it is not easy to argue that European economic development suffered by the migration of the able-bodied, energetic, skilled persons. The export of the criminal classes and of political and religious dissidents was another matter. The experience of Georgia showed that the English idle poor did not suffer a sea change in crossing the Atlantic. They proved as unregenerate and idle across the Atlantic as they had been in England. Nor was discontent with the established order noticeably diminished by emigration to America while the successful example of the American Revolution may well have encouraged dissidents in Europe and facilitated the French Revolution as it did the liberation movements in Latin America shortly afterwards. Nor were the voices of religious dissent stilled by such movement across the Atlantic. More positively, it is undoubtedly the case that without Europeans the economic development of the New World would not have taken place when it did and at the pace it did. And the expansion of population across the Atlantic provided both a growing supply of tropical and semi-tropical products and an expanding market for European goods.

If more capital was drawn into international trade in the eighteenth century, not all the profits were ploughed back into commerce. In the Dutch Republic, which seems to have been a special case, because of the shortage of land, there was a con-

tinuity of merchant houses not common elsewhere - though even in Holland there seems to have been a shift from direct involvement in trade to a less direct financial involvement in government stocks. Outside the Dutch Republic, rich English, French or Spanish merchants who made their fortunes in trade kept only a small proportion of their funds in their businesses and employed the remainder in lending or investing in land. They did not invest in industry or shipping except to advance their trade. There were more Fonthills - large country houses - than factories.

There is therefore little reason to accept the argument that it was on the profits of the Atlantic slave trade and plantation slavery that the English industrial revolution was built. Recent work has shown how limited were the profits of the British slave trade and the slave trades of other European countries seem to have been even less profitable than the British. The importance of the slave trade to Europe and the Americas lay not in its profitability - for that has certainly been exaggerated - but in its indispensability for the economy of Brazil, the Caribbean and the Southern plantation colonies. Without slaves, the Caribbean must have remained largely undeveloped. The Caribbean provided sugar, cotton and dyewoods for consumption in Europe and also in America which in turn found markets there for food surpluses which could not be marketed in Europe. In so doing, the Caribbean helped to power the mechanism of international trade and settlements.

III

Finally, what influence did the Atlantic basin have on economic life in western Europe? In dealing with this question we are faced with at least two problems. First, it is clear - and in the English case there has been considerable discussion of this point - that one important element in economic growth consisted of internal changes within the particular economy concerned. And then the pattern of growth varied considerably between the individual countries. The eighteenth century saw the decline of Spain, the relative decline of France and the Dutch Republic, stagnation in Portugal and undoubted development in England to make it the first industrial nation. How then did the Atlantic impinge on the economies of western Europe?

Already before 1700 Spain had entered into a decline. Its population was stagnant and its foreign commerce had come largely into the hands of foreign merchants, English and Dutch. Though cotton manufacturing developed from the 1730s, Spain received little permanent benefit from the possession of an empire across the Atlantic. The Spanish commercial and industrial communities failed to provide the Indies market with the manufactures in demand there as they failed to exploit the Indies as a source of tropical commodities for sale in Europe since the flow of Mexican silver enabled them to purchase both European manufactures and At-

lantic primary products seemingly without effort. So Seville never came to rival London or Amsterdam as an entrepôt or as a manufacturing centre.

For Portugal, too, involvement in the Atlantic basin brought only a limited benefit. There were gains before 1770 when, because crown and nobility received colonial revenues, they pressed less heavily on the peasantry in Portugal and a commercial class grew up to handle the products imported from Brazil. But there was little development of an industrial base in Portugal itself. When gold mining passed its peak in the 1760s, Portugal was left a backward underdeveloped country, its industry stunted by long dependence on Brazilian produce and bullion which made it easier to purchase manufactured goods from abroad than to produce them at home.

For France the benefits were more substantial. Until the French Revolution French foreign trade grew faster than the British. Moreover, there were several branches of international trade in which the French secured or maintained a dominant position. They continued to be the main suppliers of manufactured goods to Spain and, through Cadiz, to Spain's American empire. Because of the spectacular progress of sugar and coffee production in San Domingo, they were able to develop a large and fast-growing entrepôt trade to northern Europe. And the 'Americanisation' of foreign trade was also noticeable though less marked than in the British case. Although France lost Quebec and other territory as a result of the Seven Years War, French colonial trade (not all of it within the Atlantic basin) grew tenfold between 1716-1720 and 1784-1788, when trade with countries outside Europe amounted to 38 per cent of total trade. Two weaknesses must, however, be noted. First, after 1770 France lost ground in Spain, because of the protectionist policy of Charles III, and in Spanish America and secondly, French trade in the Atlantic was greatly dependent on San Domingo since the French Atlantic empire was less diversified than the British. All the same, commercial expansion was a strategic factor in the growth of industry in France in the eighteenth century.

For the Dutch Republic, the Atlantic colonial base was too small to provide more than a limited stimulus and though it was war and foreign protectionism which was really fatal to the Republic in the later eighteenth century, the weakest point in the Dutch economy was the absence of any large export industry which could form the backbone of a solid export trade and provide a real channel for home investment. As *De Koopman* explained in 1774, the consequence was that the Dutch had become 'so philanthropic that we would rather do good to our neighbours than to ourselves, and, both in home and foreign affairs, have become such lovers of foreigners', the newspaper argued, 'that we overlook the welfare of our own House'. Further, Amsterdam declined as an entrepôt with changes in shipping and the patterns of trade.

Finally, for England, the possession of territories across the seas and access to

the Spanish and Portuguese possessions, each with a growing population and increasing purchasing power, provided part of the dynamic for the industrial revolution. Even when the north American colonies broke away from Britain they continued to trade with her not only because the commercial connections of trust and confidence stood the test of time but also because, as she industrialised from the 1760s, Britain became the obvious source of supply for cheap industrial products. Undoubtedly, as in the case of France, the home market was also of great consequence, as was trade with Europe. Nonetheless, the British industrial revolution would not have proceeded when it did at the pace it did without the American connection.

In sum therefore, the economic development of the various parts of the Atlantic basin under Spanish, Portuguese, French, Dutch, Danish and English rule in the eighteenth century took widely different courses because different populations, resources and climates were to be found and because the contribution which the various European powers could make to their development varied considerably. There was an Atlantic economy in the eighteenth century but it was not a closed economy and it was subsidiary to the economies of the individual countries which took part in it. In particular, there were common forces sweeping through western Europe at this time, some of them influenced by events within the Atlantic basin. But the effects which resulted from the participation of the various west European countries in transatlantic enterprise were modified by each country's particular natural resources and its political, economic and social structure. The final outcome of these varying influences was a diversity of development. Lastly, it must be emphasised that during the eighteenth century the main influences on European economic development arose from within the European countries themselves. Nevertheless, the maritime countries were powerfully affected by developments in other parts of the Atlantic basin and by their response to such developments.

De Historisch-Wetenschappelijke Commissie
K. Kooijmans

In de kroniek van dit tijdschrift (*BMGN*, LXC, 318-320) werd onlangs door prof. Boogman een bespreking gewijd aan het *Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis* (samengesteld door de Historisch-Wetenschappelijke Commissie (HWC) der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen). Hoewel dit rapport nog tamelijk recent is (december 1974), zijn de conclusies en aanbevelingen op organisatorisch gebied als achterhaald te beschouwen: er is in en buiten de HWC sprake van nieuwe ontwikkelingen die aandacht behoeven.

Terecht constateert prof. Boogman in zijn bespreking dat 'van plannings-utopisme, van plannings-euphorie' in het *Rappport* geen sprake is. Het is eerder met schroom dat de HWC in haar rapport is gekomen tot uitspraken over programmering en coördinatie van historisch onderzoek, over het aangeven van prioriteiten daarbij en dergelijke.

Die schroom lag voor de hand. Men was er zich zeer van bewust niet door 'de historici van Nederland' gemandateerd te zijn voor een dergelijke principiële stap. Ook was er de tegenzin te overwinnen tegen planning en organisatie als administratieve en bestuurlijke dwang, als bedreiging voor individueel handelen en weinig strokend met het beproefde patroon van werken in deze tak van wetenschap.

De noodzaak van een grotere mate van doel- en planmatigheid van het historisch onderzoek en van een zekere graad van organisatie van de onderzoekers was intussen wel duidelijk; de maatschappelijke ontwikkeling naar een groeiende bemoeienis van een hoedende en geldverschaffende overheid, die op een niet mis te verstane manier aan de grenzen van haar mogelijkheden raakt en de allocatie van middelen steeds kritischer moet afwegen, kon niet genegeerd worden. Het groeizame wetenschapsklimaat van de jaren vijftig en zestig is verschraald.

> We zullen er mee moeten leren leven dat de maatschappij bij monde van de overheid de wetenschap in kritische zin verantwoording vraagt. Voor de wetenschapsbeoefening betekent dit een minder ruim vloeien van de fondsen en een kritischer opstelling t.a.v. het gebruik[1].

Wellicht kan de internationaal te constateren 'swing away from science' relatief nog ten voordele van de geestes- en sociale wetenschappen werken door een accentverschuiving in hun voordeel, maar gezien de loonkosten-stijging - zwaarwegend in historisch onderzoek - en de toeneming van het aantal beoefenaren van het vak zal de research-situatie er zeker niet gunstiger op worden.

Aan de instellingen van wetenschappelijk onderwijs, met relatief inkrimpende budgetten en toenemende studenten-aantallen, wordt de belasting van de wetenschappelijke staf

1. A.J. Piekaar, 'Enkele vraagstukken van wetenschapsbeleid', *Universiteit en hogeschool*, XXI (1974) 5.

met andere dan onderzoek-taken zodanig, dat alles gedaan moet worden om de nog bestaande research-marges zo goed mogelijk te benutten. Te hopen valt dat de overheid de wijsheid zal opbrengen om universitair onderzoek als een integrerend bestanddeel van het wetenschappelijk onderwijs de onontbeerlijke ruimte te blijven geven.

Steeds vaker blijkt de ZWO-pot, als er een beroep voor onderzoek-subsidie op gedaan wordt, ontoereikend te zijn. Er wordt dan een kleiner bedrag beschikbaar gesteld dan de onderzoekers nodig hebben voor hun opzet, of zij krijgen de raad een volgende keer opnieuw mee te dingen naar een aandeel in het subsidiegeld. Klaagde ZWO in het verleden dat het aanbod van goede onderzoek-projecten - met de nadruk op goede - in de geesteswetenschappen vaak niet groot was, aan te nemen valt dat, naarmate de schaarste van middelen zich meer gaat doen voelen, de kwaliteit van de project-voorbereiding zal verbeteren; een gebrek aan onderzoek-desiderata is er blijkens de werkrapporten van de HWC op historisch terrein zeker niet, en evenmin valt te verwachten dat er zich te weinig competente onderzoekers zullen melden.

Bij een toenemende schaarste aan geldmiddelen en bij een toenemende behoefte aan een goede onderzoek-organisatie - mede door de ontwikkeling van onderzoekmethoden die in plaats van eenmans-studie meer mankracht en werken in teamverband vergen, door de interuniversitaire en interdisciplinaire benadering en dergelijke - is het onvermijdelijk dat er vraagstukken van programmering en prioriteitenkeuze aan de orde komen.

Tegen deze achtergrond meende de HWC dat er behoefte was aan een coördinerend orgaan voor de inventarisatie, bevordering en programmering van het historisch onderzoek in Nederland. Aanvankelijk ging zij er van uit dat deze taak, naar analogie van bijvoorbeeld de Sociaal-Wetenschappelijke Raad van de Akademie, op haar weg zou liggen. In de plannen voor de uitwerking van deze gedachte is intussen verandering gekomen onder invloed van de 'Nota Wetenschapsbeleid' van minister Trip en door gesprekken met ZWO, onder andere over een procedure voor de prioriteitenkeuze in het tweede geldstroom-onderzoek.

> De prioriteitsstelling en de themakeuze van de hiermee [tweede geldstroom] gefinancierde onderzoekactiviteiten geschieden door de betrokken onderzoekers op een bepaald wetenschapsgebied, o.m. binnen het kader van het door de overheid op grond van centrale beleidsdoelstelling geformuleerde zwaartepuntenbeleid.

Dit is een van de basisprincipes van de 'Nota Wetenschapsbeleid' (70). Organisatorisch denkt de minister zich een toekomstige Raad voor het Wetenschappelijk Onderzoek (de opvolger van ZWO) als centraal adviesorgaan, en binnen dat kader een aantal afdelingen met onderafdelingen en werkgemeenschappen van onderzoekers per wetenschapsgebied. 'De afdelingen c.q. onderafdelingen treden in de plaats van de huidige stichtingen van ZWO' (73) (Voorbeelden van zulke ZWO-stichtingen zijn FOM, Mathematisch Centrum, WOTRO, Ned. Stichting voor Psychonomie, SON). En verder:

> De werkgemeenschappen hebben tot taak de wetenschappelijke activiteiten van hun leden te coördineren en toe te zien op een uit een oogpunt van

kwaliteit en doelmatigheid verantwoorde besteding van de aan deze werkgemeenschappen toegekende gelden voor onderzoek.

Het coördinerend orgaan dat de HWC nu voor ogen staat, ziet zij als een prelude op de hierboven aangeduide wetenschapsorganisatie. Ook in andere takken van wetenschap wordt gewerkt aan soortgelijke plannen; zo werd in 1975 de Nederlandse Stichting voor Politicologisch Onderzoek opgericht met doelstellingen en een werkwijze die direct ver-

gelijkbaar zijn met die van het Verbond van Historische Onderzoekers dat de HWC bezig is te organiseren. Dit verbond moet in beginsel alle wetenschappelijke onderzoekers op historisch gebied omvatten; het wordt opgebouwd uit een aantal werkgemeenschappen en wordt geleid door een door de besturen der werkgemeenschappen gekozen college van vertrouwensmannen.

Over dit plan is overleg gepleegd met de Sectie Geschiedenis Academische Raad, de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en het Nederlands Historisch Genootschap. Ook ZWO en het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen werden van de plannen op de hoogte gehouden. Een bijzonder belangrijke steun gaf het ministerie door de aanstelling van een fulltime secretaris ten behoeve van dit werk mogelijk te maken. De HWC hoopt op deze manier een organisatie tot stand te brengen die a) de uitvoering van historisch onderzoek en de samenwerking daarbij bevordert, b) de verkrijging van voor dat onderzoek benodigde gelden bevordert en zich uitspreekt over de allocatie van die gelden, c) alle onderzoekers de gelegenheid geeft in een of meer werkgemeenschappen deel te nemen, en d) over een secretariaat beschikt dat belangrijke diensten kan verlenen bij de coördinatie van activiteiten en bij de voorbereiding van subsidie-aanvragen.

De activiteiten van de werkgemeenschappen zullen vooral gericht zijn op het bevorderen van contact en samenwerking tussen vakgenoten op één terrein van onderzoek, inventarisatie van lopend en gewenst onderzoek, beoordeling van voor subsidie-verlening ingediende projecten en adviseren bij de prioriteitenkeuze. Het college van vertrouwensmannen zal naast de algemene bestuurlijke werk zaamheden belast worden met de voordrachtvan prioriteiten, rekening houdend met de adviezen van de werkgemeenschappen, en met het overleg met de subsidie-verlenende instantie, i.c. ZWO, en met het ministerie. Wat de onderzoek-financiering betreft richt het verbond zich uiteraard alleen op de tweede geldstroom (ZWO).

Tenslotte zij vermeld dat het verbond, wanneer het eenmaal in werking is getreden, zelf meer gedetailleerde regelingen op het punt van bestuur en organisatie zal dienen te treffen en een nadere indeling van de werkgemeenschappen moet regelen. Het is aan de onderzoekers zelf om zo'n organisatie tot het instrument te maken waaraan ze behoefte hebben; als de opbouw niet van onderop gebeurt, loopt men het gevaar een lege huls te creëren. Nu reeds bestaande werkgroepen en dergelijke kunnen daarbij als bruikbare uitgangspunten dienen.

Voorlopig is gedacht aan de instelling van de volgende werkgemeenschappen: geschiedenis van de oudheid; geschiedenis van de middeleeuwen; geschiedenis van de nieuwe tijd tot ca. 1800; geschiedenis van de nieuwste tijd ca. 1800-1914; contemporaine geschiedenis (sedert 1914); sociale en economische geschiedenis zestiende tot en met achttiende eeuw; sociale en economische geschiedenis negentiende en twintigste eeuw; kerkgeschiedenis; rechtsgeschiedenis; lokale en regionale geschiedenis, historische geografie, genealogie en volkskunde; cultuur- en ideeëngeschiedenis, geschiedenis van wetenschap en techniek, historiografie en theorie van de geschiedenis; overzeese geschiedenis en geschiedenis van de niet-westerse wereld.

Recensies

L.P. Louwe Kooijmans, *The Rhine/Meuse Delta. Four Studies on its Prehistoric Occupation and Holocene Geology* (Leiden: Universitaire pers, 1974, xxiv + 421 blz., *f.* 115. -; ook verschenen als proefschrift Leiden).

Het middennederlandse riviergebied is zeer lang stiefmoederlijk behandeld geweest in het raam van het oudheidkundig bodemonderzoek, zodat het tot omstreeks 1950 een soort archeologische *terra incognita* is gebleven. Tijdens de volgende tien jaar, als gevolg van de activiteit van de Stichting voor Bodemkartering van Wageningen, aan dewelke onze Leidse collega P.J.R. Modderman toen als archeoloog verbonden was, werden heel wat oudheidkundige vondsten gedaan die erop wezen dat de streek heel wat rijker was aan prehistorische resten dan men vermoedde. Het was echter pas na de oprichting in 1962 van de afdeling 'Lek en Merwestreek' van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN) dat de grote kentering is gekomen. Het gebied werd systematisch geprospecteerd en talrijke vindplaatsen, gaande van het neolithicum tot de middeleeuwen, werden ontdekt; voortaan werden ook door diverse instellingen systematische opgravingen ondernomen.

De lijvige dissertatie van L.P. Louwe Kooijmans - een leerling van Modderman - is uit deze steeds groeiende belangstelling voor het verleden van het gebied ontstaan; ze brengt nieuwe en uiterst belangrijke gegevens zowel over de archeologie als over de geologie van westelijk Nederland, en over het verband tussen bewoning en bodemgesteldheid; men vindt er ook een tweetal uitvoerige opgravingsverslagen. Het boek bestaat uit vier afdelingen, die wel onderling verbonden zijn maar die toch ieder een kleine afzonderlijke monografie uitmaken.

Het eerste gedeelte (1-76) is in feite gewijd aan een veel uitgestrekter gebied dan de Rijn-Maas-delta, vermits Louwe Kooijmans er het verband bestudeert tussen de bewoning in gans westelijk Nederland (dat is gans het gebied van de holocene sedimenten aan de benedenloop van Rijn, Maas en Schelde, met inbegrip van het IJsselmeer-district en van de Betuwe) en de veranderingen in het natuurlijk milieu als gevolg van de cyclus van opeenvolgende zeetransgressies en -regressies tijdens het Atlanticum, het Subboreaal en het Subatlanticum (de opeenvolging van de zogenaamde Calais- en Duinkerkenfazen). Na een schets van onze huidige kennis van de geologische geschiedenis van het gebied tijdens het Holoceen, geeft schrijver een overzicht van de menselijke bewoning, betrekkelijk schematisch voor het paleolithicum/mesolithicum en voor de ijzertijd en latere perioden, doch uitvoeriger voor het neolithicum - met heel wat nieuwe gegevens onder meer over de Vlaardingencultuur - en voor de bronstijd. Volgens de verschillende streken die bij dit onderzoek betrokken worden kan Louwe Kooijmans een duidelijk verband leggen tussen deze bewoning van ca 4.000 v. tot ca 1.500 na Chr. en de opeenvolgende trans- en regressiefasen (zie de zeer sprekende tabel fig. 10 op 48-49). Aan de hand van de archeologische

en geologische gegevens die hij aldus heeft verzameld heeft schrijver tenslotte gepoogd de curve te reconstrueren van de zeespiegelstijging. Vergelijkingen met Noord-Duitsland en met Oost-Engeland tonen dat de evolutie in deze gebieden praktisch dezelfde als in Nederland is geweest.

Het in het tweede gedeelte (77-124) bestudeerde gebied is veel minder uitgestrekt: het betreft het rivierkleigebied tussen Lek en Waal, van Tiel tot Alblasserdam. De oudheidkundige vondsten tonen dat de bewoning geconcentreerd was enerzijds op de zogenaamde *donken* (laat-glaciale of vroeg-holocene duinen, die oorspronkelijk bebost waren) en anderzijds op de stroomruggen; het bewoningspatroon vertoont echter op de stroomruggen een verschillende evolutie dan op de donken, die grotendeels door de trans- en de regressiefazen gedetermineerd is geworden.

In het derde deel (125-168) brengt Louwe Kooijmans het verslag over een kleine opgraving welke hij ondernam op de helling van een dezer donken, de 'Hazendonk' (gemeente Molenaarsgraaf). Hij ontdekte er een uiterst merkwaardige stratigrafie, die wijst op zeven bewoningsfazen, die zowel door C14 als door pollenanalyse konden gedateerd worden. Iedere bewoningsfaze valt samen met een geologische regressie-faze en wordt van de volgende faze gescheiden door een periode zonder bewoning. De oudste laag (ca 4100 v. Chr.) leverde sporen van een zeer vroeg, nog niet nader te definiëren neolithicum; omstreeks 3400 werd de plek bewoond door lieden van de Swifterbant-cultuur; de derde bewoning (ca 3000) wordt gekarakteriseerd door een tot nog toe nergens elders gevonden soort aarden vaatwerk - het 'Hazendonk-aardewerk' - dat misschien in de Swifterbantcultuur wortelt doch dat geen verwantschap vertoont met de hierop volgende Vlaardingen-cultuur (ca 2500). Volgt dan nog omstreeks 1700 een bewoning door lieden van de late Klokbekercultuur/Wikkeldraadbekercultuur; de zesde faze valt in de Middenbronstijd (ca 1200) en de laatste is middeleeuws. Deze opgraving was ook geologisch belangrijk, vermits ze toegelaten heeft de Schoonrewoerd-stroomrug te dateren tussen 2100 en 1700 v. Chr.

De opgraving van een nederzetting uit de overgangsperiode tussen het laat-neolithicum en de vroege bronstijd te Molenaarsgraaf op de Schoonrewoerd-stroomrug was van grotere omvang; het uitvoerig opgravingsverslag vormt het vierde en laatste gedeelte van de verhandeling (pp. 169-339). Deze stroomrug, 35 km lang, is een fossiele rivierbedding van een waterloop die omstreeks 2100-1850 het gebied bevloeide. De nederzetting, gekarakteriseerd door Veluwse klokbekers en wikkeldraadbekers werd omstreeks 1850 op de pas ontstane zandrug gevestigd. Ze bestond uit een aantal hoeven voor één of twee families, telkens 300 à 1000 meter van elkaar verwijderd. Een tweetal huisplattegronden werd opgegraven, alsook een viertal graven - waaronder een merkwaardige runderbijzetting. De economie steunde op landbouw (graan), veeteelt en voor een deel ook op visserij, terwijl jacht een onbeduidende rol speelde. De goed bewaarde menselijke skeletten (bestudeerd door Agatha S. Knip, 379-395), de talrijke dierbotten (waaronder het tamme paard) en de talrijke pollenanalyses leverden heel wat nieuwe gegevens over het milieu, de anthropologie en de economie van de late bekerperiode.

Een catalogus van de prehistorische vindplaatsen en losse vondsten in Westelijk Nederland (341-355) en in het rivierkleigebied (361-377), de reeds vermelde anthropologische studie van A.S. Knip en een uitvoerige bibliografie zijn als bijlagen bij Louwe Kooijmans' studie gevoegd.

Deze dissertatie is onbetwistbaar één der belangrijkste archeologische publicaties der laatste jaren en alle archeologen zijn aan Louwe Kooijmans veel dankbaarheid verschuldigd.

S.J. De Laet

K.A. Kalkwiek, *Het kasteel in de ontwikkeling van het vorstendom Gelre* (dissertatie Utrecht, 1975, 235 blz., gestencild).

Voor deze Utrechtse dissertatie zijn prof. Hugenholtz, de mediaevist, en dr. J.G.N. Renaud, de kenner van de middeleeuwse kastelen, als copromotoren opgetreden. De auteur was niet geïnteresseerd in de bouwkundige aspecten van de honderden burchten die het Gelderse grondgebied in de middeleeuwen telde, maar in hun eventuele rol bij de uitbouw van de landsheerlijkheid. In Nederland is dit aspect in de historische literatuur nog nauwelijks aan de orde gesteld, wel in Duitsland door onder meer Droege, Theuerkauf en Kunstmann. Het boek begint dan ook met een uitvoerige schildering van de ontwikkeling in het Duitse Rijk, gevolgd door een wat overbodige behandeling van kastelen in Frankrijk en Engeland, die immers in dit opzicht moeilijk vergelijkbaar zijn met het Oost-Nederlandse gewest Gelre. De kastelen daar komen zo pas halfweg het boek ter sprake. De auteur heeft het indrukwekkende aantal van driehonderd kastelen weten te traceren met behulp van de gepubliceerde registers op de leenactenboeken in de diverse kwartieren. Die beleningen dateren echter uit de late middeleeuwen. In het begin van de Gelderse geschiedenis waren er slechts de eigen kastelen Gelder en Wassenberg; in de tweede helft van de twaalfde eeuw kwamen daar diverse bij en dit brengt de auteur tot de niet verrassende conclusie, dat we pas vanaf deze tijd van een systematisch streven naar de landsheerlijkheid door de Gelderse graven mogen spreken. Van 1300-1350 stokte het tempo bij de verwerving van kastelen enigszins en dit wordt terecht in verband gebracht met een zekere uitputting na de Limburgse successie-oorlog en de verpanding aan Vlaanderen en tevens met de behoefte aan interne consolidatie. Overigens behoefden de graven en hertogen in de late middeleeuwen niet alleen op hun eigen kastelen te steunen. Een groot aantal werd hun ook in leen opgedragen, waarbij ze na 1350 doorgaans de concessie bedongen dat deze als open huis zouden gelden, dat wil zeggen in tijd van nood een militaire bezetting van de landsheer moesten innemen en in het algemeen ten dienste moesten staan van diens militaire politiek. In de zestiende eeuw tenslotte heeft Karel van Gelre veel actiever dan één van zijn voorgangers gebruik gemaakt van kastelen ter versterking van zijn gezag.

De originele vraagstelling, de systematische behandeling, waarbij ruim gebruik gemaakt wordt van kaarten om de verkregen resultaten in te tekenen, en de vergelijking met buitenlandse toestanden hebben toch geen indrukwekkende resultaten opgeleverd. In zijn voorwoord deelt de heer Kalkwiek bescheiden mee dat hij allesbehalve een meesterwerk heeft gewrocht. Ik moet hem dit helaas toegeven, maar zou niet direct kunnen zeggen hoe dat komt. Misschien was zijn documentatie wat smal. Hij heeft een aantal ongepubliceerde landsheerlijke rekeningen gebruikt, maar heeft daaruit niet veel meer gewonnen dan de wetenschap dat de hertogen af en toe herstelwerkzaamheden lieten uitvoeren. De kastelen die in leen waren uitgegeven heeft hij vrij gemakkelijk uit de registers op de leenactenboeken kunnen halen, maar daarnaast waren er ook allodiale huizen en hierbij kon hij veel minder volledig zijn. Tenslotte heeft hij nauwelijks een eigen visie op de Gelderse geschiedenis ontwikkeld en vrij klakkeloos de opinies weergegeven die hij her en der in de literatuur vond. Wat moeten we bijvoorbeeld met een zin als op bladzijde 136 dat ‘de opkomst van de heren van Gelder geheel moet gezien worden in het kader van de herorganisatie van het Nederrijnse gebied na het terugtrekken van de Noormannen’? Alleen al

chronologisch lijkt me dat moeilijk houdbaar. Van Veen heeft beweerd dat de heerlijkheid Borculo oorspronkelijk een leen van de graven van Loon is geweest en nog in 1246 zou een graaf Herman van Loon een deel daarvan, namelijk Bredevoort en onderhorigheden, aan de Gelderse graaf hebben opgedragen. Genoemde graaf Herman is echter

nergens te plaatsen in het Loonse gravenhuis en ik heb trouwens toch moeite met een zo noordelijke exclave van dit Luikse graafschap. Maar de auteur gaat onbekommerd aan dit soort problemen voorbij, waarschijnlijk omdat hij ze niet opmerkt. En zo zijn er nog wel wat zaken. Maar ik geef graag toe aan de heer Kalkwiek, dat een proefschrift niet meteen een meesterstuk behoeft te zijn, dat het slechts moet bewijzen dat de maker op verantwoorde wijze de gebruikelijke methoden kan toepassen en zo het beginpunt kan zijn van verder wetenschappelijk werk. Dat is hier zonder meer het geval.

H.P.H. Jansen

J.P. Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (Leiden: E.J. Brill, 1974, xvi + 365 blz., *f.* 110. -).

Slechts van twee middeleeuwse kloosterbibliotheken in de Noordelijke Nederlanden zijn zoveel handschriften bewaard gebleven, dat we ons een indruk kunnen vormen van de oorspronkelijke samenstelling, namelijk van de Augustijnen in Utrecht en die van het Karthuizerklooster Nieuwlicht, dat in 1392 werd opgericht in de omgeving van dezelfde stad. Aan deze laatste bibliotheek is nu een uitvoerige palaeografische en codicologische studie gewijd door de huidige Leidse lector J.P. Gumbert.

In dit tijdschrift kan men geen bespreking verwachten, waarin recht wordt gedaan aan alle technische aspecten van de codicologie, die ter sprake worden gebracht, maar de resultaten van het boek zijn belangrijk genoeg om ze hier te signaleren. De handschriften uit Nieuwlicht waren natuurlijk wel bekend en ze zijn beschreven in de catalogus door Tiele-Hulshof van de handschriften der Utrechtse universiteitsbibliotheek; daarin was men afgegaan op de ex libris in de diverse delen en op grond daarvan hebben verschillende onderzoekers aan het 'scriptorium' en vooral het atelier van miniaturisten uit Nieuwlicht vaak een betekenis toegekend, die niet met de feiten in overeenstemming is. Dr. Gumbert had aanvankelijk een dissertatie willen maken over de bibliotheken zowel van het Augustijnerklooster als van Nieuwlicht. Maar zoals dat vaak gaat, hij heeft zijn onderwerp moeten beperken en is in 1972 gepromoveerd op de boeken die van 1392-1430 ofwel door Nieuwlicht verworven werden ofwel daar vervaardigd waren. Van deze dissertatie is het hier aangekondigde, vorstelijk uitgevoerde boek met 165 foto's van schriftvoorbeelden de verbeterde versie.

Dr. Gumbert heeft tweeënvijftig handschriften kunnen aanwijzen, die in 1430 te Nieuwlicht aanwezig zijn geweest. Een deel daarvan was elders geschreven, bijvoorbeeld op bestelling door een beroepsschrijver in de stad Utrecht als Hendrik van Arnhem, die de vierdelige historiebijbel schreef, thans aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Interessanter voor dr. Gumbert waren uiteraard de handschriften die in Nieuwlicht zelf vervaardigd waren. Daarin heeft hij zesentwintig schrijfhanden weten te identificeren en zo komt hij tot de conclusie dat in principe iedere monnik als copiïst is opgetreden. Dat was ook in overeenstemming met de voorschriften der Karthuizers. Hun taak was onder meer 'het preken met de handen',

al was dat in de vijftiende eeuw slechts ten voordele van de eigen kloostergemeenschap. Deze veelomvattende copiëerarbeid der Karthuizers heeft ongetwijfeld de Moderne Devoten geïnspireerd hetzelfde te doen, zoals Lourdaux vroeger al had opgemerkt. Dr. Gumbert komt tot deze en soortgelijke constateringen na een uitermate minutieus en tijdrovend onderzoek van alle uiterlijke kenmerken: liniëring, interpunctie, schrijfstof, boekbanden en vooral natuurlijk het schrift. Bij dit laatste volgt

hij de classificatie van zijn promotor Lieftinck, die in het laat-middeleeuwse boekschrift een: 'textualis', 'cursiva' en 'hybrida' als hoofdvormen onderscheidt, ieder met verschillende tussenvormen. Hij verdedigt deze indeling tegen de bestrijders, omdat Lieftinck uitgegaan is van puur formele kenmerken en bijvoorbeeld in zijn indeling niet met geografische begrippen heeft gewerkt. Maar hij geeft toe dat de benamingen niet altijd even gelukkig zijn en dat er een aantal laatmiddeleeuwse schriftvormen zijn, die buiten de indeling vallen. Daarvoor wil hij de benaming semi-hybrida invoeren.

De bijna honderd bladzijden, die dr. Gumbert aan de schriftsoorten wijdt, laten zich natuurlijk niet gemakkelijk lezen. Men moet dit boek met kleine teugen proeven en voortdurend de schriftvoorbeelden opslaan om zich de conclusies aanschouwelijk te maken. En alleen wie het onderzoek volledig zou willen overdoen, is eigenlijk gerechtigd kritiek te oefenen. Op het eerste gezicht liggen verschillende identificaties van schrifthanden niet zonder meer voor de hand, maar ik ben er zeker van, dat verdere studie dr. Gumberts conclusies zal bevestigen. Hij heeft namelijk zo'n intieme kennis opgedaan van de monniken die in de jaren 1392-1430 handschriften schreven, dat het niet verwonderlijk is dat hij zijn boek heeft opgedragen aan de nagedachtenis van Zweder van Boecholt, de man, die in die jaren als een soort bibliothecaris moet zijn opgetreden, talrijke indices vervaardigde en ook zelf zeer actief was bij het copiëren. Op grond van deze intieme kennis kunnen de conclusies, waartoe de schrijver komt, in vol vertrouwen worden overgenomen. Zo was er geen echte schrijfschool te Nieuwlicht, geen 'scriptorium'. Iedereen schreef maar zoals hij dat in zijn jonge jaren geleerd had. Verder werden er geen miniaturen vervaardigd in het klooster zelf. Deze kwestie is niet onbelangrijk, omdat Hoogewerff indertijd betoogd heeft dat in Nieuwlicht een belangrijk atelier gevestigd was. Op het eerste gezicht zou dit al verwonderlijk zijn, want in strijd met de eenvoud, die de Karthuizer regel voorschreef; maar er is ook geen enkel bewijs voor, de miniaturen, die voorhanden zijn, stammen alle uit handschriften die buiten het klooster zijn vervaardigd. Pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw moeten blijkens de kloosterrekeningen ook in het klooster miniaturisten werkzaam zijn geweest. De enige afbeelding, die vóór 1430 in Nieuwlicht in een handschrift is vervaardigd, was een tekening van de lijdenswerktuigen, door Zweder van Boecholt zelf 'van een ontroerende onbeholpenheid'. Dr. Gumbert heeft zo een fraaie demonstratie gegeven van waartoe de codicologie in staat is.

Ik waardeer het bijzonder dat hij zich ook interesseert voor andere zaken dan alleen handschriften; zo heeft hij een prosopografie vervaardigd van alle monniken uit de betreffende periode, heeft zich afgevraagd waarom men schreef en heeft zelfs een korte geschiedenis van het klooster toegevoegd, hoewel deze droge, chronologische opsomming niet het sterkste deel van het boek is. Ik betreur alleen dat in het exposé zo weinig naar praktijken elders wordt verwezen; er bestaan soortgelijke studies in het buitenland, hij moet een behoorlijke kennis hebben van de handschriften der Augustijnen te Utrecht, maar daarover horen wij zo goed als niets. Alleen wordt af en toe een soort telling toegepast op de handschriften, door Lieftinck opgesomd in de *Manuscrits datés conservés dans les Pays-Bas*. Een aantal uitstekende registers verhogen de bruikbaarheid van het boek. Ik ben er zeker van dat het bij vele geleerden verscheidene 'Gebrauchsspuren' zal gaan vertonen, om de codicologische terminologie ook eens aan te wenden.

H.P.H. Jansen

G. Asaert, *De Antwerpse Scheepvaart in de XVe eeuw (1394-1480). Bijdrage tot de economische geschiedenis van de stad Antwerpen* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren XXXV, nr. 72; Brussel, 1973, xli + 505 blz., 1500 BF).

In verschillende opzichten is de grote studie van G. Asaert over de Antwerpse scheepvaart in de vijftiende eeuw een belangwekkend boek. De schrijver is archivist en dat is duidelijk te merken in zijn vertrouwdheid met het archiefmateriaal, niet alleen van het stadsarchief van Antwerpen, maar ook van het Algemeen Rijksarchief te Brussel, dat in het archief der Rekenkamer zeer belangrijke Antwerpiana bevat, waaronder de povere resten der stedelijke rekeningen, een drietal uit het einde der veertiende en het begin der vijftiende eeuw. De schrijver doet opmerken, dat de geschiedschrijving betreffende Antwerpen zich overwegend heeft beziggehouden met Antwerpens 'gouden eeuw' dat wil zeggen de tijd van ca. 1480-1585 (1567). De voorafgaande periode is daarentegen veel minder bewerkt, klaarblijkelijk vanwege een vermeende armoede aan bronnen, vergeleken met de aantrekkelijker jaren van Antwerpens bloeitijd. Weet men dan nog, dat Asaert als zijn eigenlijke leermeester de te vroeg overleden prof. F. Blockmans, in leven stadsarchivaris, beschouwt, terwijl prof. W. Brulez zijn promotor is geweest, dan kan men zich voorstellen, dat hij gevoelig is voor noodzakelijke revisies in het traditionele standpunt ten aanzien van de economische geschiedenis der Scheldestad.

Het is dan ook in hun geest, dat de schrijver zich de vraag heeft gesteld: is het inderdaad juist (zoals de heersende opvatting, op gezag van Henri Pirenne, wil), dat Antwerpen geen koopvaardijvloot heeft bezeten, niet alleen in de zestiende eeuw, maar ook reeds in de vijftiende? Wanneer hij nu zijn materiaal opsomt voor de vijftiende eeuw, blijkt het, dat het met de armoede van de archieven voor die eeuw nogal meevalt, vooral wanneer men deze met Amsterdam voor dezelfde periode vergelijkt. Demografisch beschikt men over de haardstedencijfers van Brabant, ruim zestig jaar geleden gepubliceerd door Cuvelier. En dan zijn er de zogenaamde schepenregisters in doorlopende reeks van 1394-1480. Hij heeft deze minuten van voor enkele schepenen opgestelde acten betreffende onder andere koop en verkoop van schepen als grondslag voor zijn onderzoek gebruikt.

Dit verschijnen van partijen voor schepenen betekent voluntaire rechtspraak: er is geen verplichting, maar blijkbaar is deze gang van zaken meer en meer usance geworden. Idealiter bevatten deze minuten (de grossen der acten zijn aan partijen uitgereikt en niet bewaard gebleven) naam, beroep, woonplaats van koper en verkoper, opgave van het scheepstype, eventueel de naam van het schip, verschuldigde koopprijs (met opgaaf van de geldkoers en betalingstermijnen). Belangrijk is, dat niet alleen schepen in hun geheel, maar daarnaast in toenemende mate scheepsparten worden verhandeld. Voor de periode gedurende welke de 'schepenregisters' zonder lacune zijn overgeleverd, 1398-1480, zijn in totaal 2.422 schepen en scheepsparten verhandeld: na 1420, wanneer blijkbaar het passeren van deze koopovereenkomsten voor schepenen gebruikelijk is geworden, kan van een stijgend aantal - zij het door een inzinking tijdens de crisisjaren dertig onderbroken - gesproken worden: om zich een beeld van het aantal voor een bepaald ogenblik te vormen, heeft hij dit cijfer

naar vijfjarige periodes van 1420 uitgesplitst. Bij de scheepsverkopingen gaat het in hoofdzaak om binnenvaarders (heude, kogge (kan ook zeeschip zijn), pleit). Helaas wordt vele malen de weinigzeggende term ‘schip’ genoemd: alleen de prijs kan iets over de mogelijke grootte van het vaartuig leren.

Dezelfde schepenregisters hebben de schrijver geholpen aan 1038 te Antwerpen thuishorende schippers, die bij de transacties als één der partijen optraden, die gedeeltelijk ook

nog uit andere bronnen, bijvoorbeeld lijsten van nieuwe poorters (1399-1440, 1463-1480) als Antwerpse poorters konden worden aangewezen, of wel als huiseigenaars te Antwerpen herkend. Daar bij de anderen geen vermelding van woonplaats buiten Antwerpen werd opgegeven, meent schrijver allen als Antwerpse schippers te kunnen aanmerken. Uiteraard gaat het bij deze cijfers om minima. Bij uitsplitsing in vijfjarige periodes krijgt men inzicht in een aantal schippers, dat gelijktijdig actief is geweest. Ook hier vertoont zich een stijging, sinds de periode 1461-1465 stijgend boven 200, hoogtepunt 1471-1475 (311). Om de werkelijkheid wat meer te benaderen heeft schrijver een geldelijke omslag over de leden van het schippersambacht ter aflossing van een lening in 1442 gebruikt, waarbij hij voor dat jaar tot 200 à 220 ambachtsbroeders komt. Vergeleken met het cijfer van de vijfjarige periode 1441-'45 (141) ligt dit rond anderhalf maal hoger. Hij meent nu alle getallen van schippers der vijfjarige periodes met anderhalf te mogen vermenigvuldigen, een veronderstelling, die wellicht iets sceptischer kan worden bekeken. Rekeninghoudend met een aantal schippers-scheepeigenaars, niet meer actief als gezagvoerders, komt hij voor de jaren zeventig van de vijftiende eeuw tot een aantal schepen der koopvaardijvloot van Antwerpen van 250. Door nu uit overzeese bronnen, betrekking hebbende op gebieden buiten Brabant en de Scheldedelta, in tienjarige periodes het aantal Antwerpse schippers te verzamelen (steeds is ongeveer de helft van deze gegevens uit Oost-Engelse bronnen afkomstig) komt hij tot een schatting van 60 à 70 Antwerpse zeeschepen in de jaren zeventig, dat is het hoge percentage van ca. 24% van het totaal. Kunnen inderdaad allle schippers, zelfs de kleinste binnenschippertjes, leden geweest zijn van het schippersambacht? Konden zij de financiële verplichtingen, aan zulk een lidmaatschap verbonden, nakomen? Immers, de schrijver heeft kunnen vaststellen dat *zijn* schippers in het algemeen gegoede middenstanders zijn geweest.

Ook ten aanzien van de scheepsbouw te Antwerpen, wat betreft kleinere scheepstypes een monopolie der Antwerpse poorters, heeft hij vrij wat kunnen vaststellen, onder andere betreffende vestigingsplaats en domicilie der scheepsbouwers. Ook ten aanzien van de Antwerpse haven doet de schrijver belangwekkende mededelingen. Na veel wat bepaald prijzenswaardig is in deze publicatie enkele punten van kritiek.

Bij de keuze van literatuur over vreemde havens of scheepsbouwcentra (Rotterdam, Haarlem, Amsterdam) geeft de schrijver soms blijk van te weinig critische zin door het citeren van oude populaire boeken, die elk wetenschappelijk gezag missen. Bij de outillage van de Antwerpse haven wordt de beroemde kraan vermeld en ook het feit, dat het er maar één was, zoals ook geconstateerd wordt in het geval van andere havens als Gent, Brugge[1], Rotterdam. Dordrecht had als bijzonder geval genoemd kunnen worden, omdat daar, volgens een getuigenis van 1547,

> ... de cranen zeer bij elckanderen staen en in gheene stede soe bij als binnen Dordrecht en hoewel dat een clene stat es zijn nochtans vier cranen, dair in andere veel meerdere steden maer een of twee en es (vergelijk mijn *Tekst en Uitleg* (1974) 153).

1. Aan deze Zuidnederlandse havens had de schrijver, krachtens een illustratie in zijn in 1974 verschenen 'Westeuropese scheepvaart in de Middeleeuwen', Nieuwpoort kunnen toevoegen.

Een kritische noot van meer belang betreft de onjuiste interpretatie van het oudste inbrengregister van de Weeskamer in het Gemeente-Archief van Amsterdam, één van de voornaamste bronnen voor de vermogenssamenstelling in de tweede helft der vijftiende eeuw. Asaert meent (398) dit oudste inbrengregister - ten onrechte gebruikt hij het meervoud - te kunnen vergelijken met de Antwerpse 'schepenregisters', omdat 'Ketners werk-

wijze, het uitkammen van registers van vrijwillige rechtspraak, met de onze overeenstemt'. Inderdaad heeft Ketner in zijn bekende boek *Handel en Scheepvaart van Amsterdam in de vijftiende eeuw* (1946) 202-209, een lijst van schippersnamen aan het bovengenoemde inbrengregister ontleend, maar hun vermelding berust op het voorschrift, dat de vermogens van onmondige wezen in dit register van het met toezicht op de voogden der wezen belaste college, de Weeskamer, moesten worden opgetekend, ter voorkoming van verduistering van vermogensbestanddelen door hun voogden. Van vrijwillige rechtspraak is dus geen sprake en bovendien zijn de vermelde schippers, wanneer ze in het register zijn opgenomen, al overleden in tegenstelling met de door Asaert vermelde schippers.

De genoemde bezwaren beletten intussen niet te constateren, dat het boek van Asaert een publicatie van groot belang is voor de kennis van de economische geschiedenis in de vijftiende eeuw. Zijn onderzoek verdient te worden voortgezet, ook voor Antwerpens 'gouden eeuw'.

T.S. Jansma

Jan van Rompaey, *De Grote Raad van de hertogen van Bourgondië en het Parlement van Mechelen* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, XXXV, 1973, nr. 73; Brussel, 1973, xxxii + 576 blz., 15 pl.).

Deze monumentale studie, die berust op de soliedste documentaire basis die denkbaar is, brengt nieuwe inzichten in de niet overduidelijke ontwikkeling van de Bourgondische centrale instellingen, en zal, met name voor wat het Parlement van Mechelen betreft, voortaan wel als fundamenteel gelden. Het was 'een gelukkig toeval' dat het boek is verschenen juist toen de oprichting vóór 500 jaren van dit souvereine hof zou worden herdacht (zie *BMGN*, LXXXIX (1974) 328 vlg.).

Al aanstonds voert prof. Van Rompaey zijn lezers midden in een problematiek waarmee vooral Belgische historici zich hebben beziggehouden.

Op 6 augustus 1446 vaardigde Philips de Goede een ordonnantie uit, die, sinds L.P. Gachard haar in 1871 ruimer bekendheid had verschaft, lange tijd is beschouwd als de stichtingsakte van de hertogelijke Grote Raad: een college met zowel financiële en gerechtelijke als politieke en administratieve functie, dat een nieuwe creatie was naast (F. Brabant, 1878; J. Frederichs, 1890), dan wel de georganiseerde voortzetting was van (A. Gaillard, 1896)[1], de oude vormloze hofraad. Tevoren had men eeuwenlang de schepping van de Grote Raad geplaatst omstreeks 1454, op gezag van Philips Wielant († 1520). Diens desbetreffende mededeling achtte men nu betrekking te hebben op een toekenning, omschrijving of uitbreiding van de rechterlijke bevoegdheden van dit lichaam, of ook (P. Fredericq, 1875[2]) op de

1. F. Brabant, 'Note sur le Grand Conseil de Philippe le Bon', *Bulletin Commission Royale d'Histoire de l'Académie Royale de Belgique*, 4e serie, V (1878) 145-160; J. Frederichs, 'Le Grand Conseil ambulatoire des ducs de Bourgogne et des archiducs d'Autriche (1446-1504)', *ibidem*, XVII (1890) 423-499; A. Gaillard, 'L'origine du Grand Conseil et du Conseil Privé', *ibidem*, 5e serie, VI (1896) 267-324.
2. P. Fredericq, *Essai sur le rôle politique et social des ducs de Bourgogne dans les Pays-Bas* (Gent, 1875).

toevoeging hieraan van een collaterale raad van justitie. Deze ambulante collaterale raad, c.q. de jurisdictionele sectie van de Grote Raad, zou Karel de Stoute te Mechelen hebben gedomicilieerd, onder de naam van Parlement.

In 1900 werd de discussie samengevat en het pleit, naar het leek, beslecht in het Brusselse proefschrift van Eugène Lameere[3], wiens opvattingen, in grote lijnen door Pirenne overgenomen, tientallen jaren lang zouden domineren. Aan de passage bij Wielant was volgens Lameere (en nu ook volgens Van Rompaey) geen overdreven belang te hechten. Ook van de ordonnantie van 1446 mocht de betekenis niet worden overschat: zij beoogde niet de instelling van een nieuw regeringscollege, maar een hervorming en vergroting van de, wel degelijk al lang georganiseerde, hofraad, die nu, wegens deze personeelsuitbreiding, vaker dan tevoren 'Grote Raad' werd genoemd. Deze de hertog vergezellende raad bleef voorlopig in beginsel het enige centrale bestuursorgaan. Zijn bevoegdheid was ook, als van ouds, drieledig, of liever universeel. Wel was er een zekere taakverdeling onder zijn leden, naar gelang van hun competentie met name in financiële en rechtszaken, maar de Grote Raad, of hij zich nu manifesteerde als regeringsraad dan wel als gerechtshof (zoals na 1446, en vooral na 1468, steeds meer het geval was), bleef één lichaam. In het laatst van 1473 legde Karel de Stoute dan de Grote Raad in zijn rechterlijke verschijningsvorm als souverein Parlement te Mechelen vast, terwijl 'le grand conseil proprement dit' de hertog bleef volgen.

Reeds in 1909 heeft Andreas Walther enige principiële kritiek op Lameere geuit: 'Ihm ist die Verschiebung des Namens ["Grand Conseil"] von dem Hofrat auf den sich abspaltenden Gerichtshof entgangen'[4]. De Grote Raad als gerechtshof is, volgens Walther, niet in 1446, of op welke andere datum ook, geschapen, maar heeft zich langzamerhand uit de hofraad losgewerkt, tussen 1446 en 1454. Het beslissende moment in zijn 'Verselbständigung' is het optreden er bij van een hertogelijke procureur-generaal, dat sedert 1452 is waar te nemen.

Deze idee van een geleidelijke vorming van de Grote Raad vindt men terug onder andere in het artikel 'Centralisatie onder de Bourgondiërs' van D. Lambrecht[5], al heeft deze Walther niet gevolgd in diens mening dat er na omstreeks 1452 twéé centrale Raden waren, waarvan de meest vast omlijnde, de rechtsprekende, het praedicaat 'Grote' had gemonopoliseerd. Evenals Lameere en diens voorgangers wilde dr. Lambrecht maar van één, steeds uitgebreider en steeds beziger, hertogelijke raad weten, waarvoor *grant conseil* na 1446 de vaste naam werd en waarvan (weer overeenkomstig Lameere) een sectie het Parlement van Mechelen zou gaan vormen. De maatregel van 1446 was niet meer dan 'een stap in de evolutie van de hertogelijke raad' (welbeschouwd had Lameere daar niet anders over gedacht). In 1970 schreef Richard Vaughan dan ook van deze ordonnantie, dat zij was 'formerly thought to have set up the great council, though it did nothing of the kind'[6].

Prof. Vaughan kende toen nog niet het opstel van J. van Rompaey over het ontstaan van de Grote Raad van Philips de Goede, dat in 1971 zou verschijnen[7] en dat het

3. E. Lameere, *Le Grand Conseil des ducs de Bourgogne de la maison des Valois* (Brussel, 1900).
4. A. Walther, *Die Burgundischen Zentralbehörden unter Maximilian I. und Karl V.* (Leipzig, 1909) 12.
5. D. Lambrecht, 'Centralisatie onder de Bourgondiërs', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XX (1965-1966) 98 vlg.
6. Richard Vaughan, *Philip the Good. The Apogee of Burgundy* (Londen, 1970) 170.
7. J. van Rompaey, 'Het ontstaan van de Grote Raad onder Philips de Goede', *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXV (1971) 297-310. Zie *BMGN*, LXXXVII (1972) 437.

centrale thema van het eerste en langste der vier onderdelen van het hier te bespreken machtige

boek reeds aankondigt. Onder de ordonnanties die in de Bijlagen daarvan zijn opgenomen, zal men tevergeefs naar het fameuze stuk van 6 augustus 1446 zoeken. Het blijkt namelijk met de Grote Raad niet te maken te hebben; het betreft wel een reorganisatie, maar van de hofraad (90-95).

Prof. Van Rompaey's bevindingen mogen als volgt worden weergegeven: De Bourgondische hofraad werd al sedert Philips de Stoute soms 'Grote Raad' genoemd, niet wegens het aantal aanwezige raadslieden (Lameere), maar wegens het belang van de genomen beslissingen (en misschien de plechtigheid van de zitting?), zoals ook Lambrecht had vermoed. Tussen de jaren 1435 en 1445 kwam de benaming steeds veelvuldiger, en vervolgens regelmatig, in zwang voor een groep van voornamelijk juristen die binnen de hertogelijke raad, en weldra naast deze raad, de rechterlijke taken vervulde - dit als een specialisatie die noodzakelijk was geworden door de geweldige uitbreiding van de Bourgondische landen en van de daaruit voortvloeiende bestuurslast van de raadslieden. Na 1445, op zijn laatst, en tot 1473, bestond er zo niet één, maar waren er twee centrale organen, beide zonder vaste residentie: hofraad en Grote Raad, bij welke laatste na omstreeks 1450 het ambt van procureur-generaal definitieve gestalte had aangenomen. Aanvankelijk nauw verbonden, groeiden deze raden geleidelijk uiteen. Ten slotte pootte Karel de Stoute, uit vooral politieke overwegingen, de Grote Raad neer in Mechelen als souverein gerechtshof, samen met de financiële Kamers der Domeinen en der Beden, die nu ook definitief los kwamen te staan van de hofraad, en van een algemene Rekenkamer. 'Een parel van organisatie' (122), die toch, voor wat de rechtspraak aangaat, slechts met betrekking tot de Nederlanden als centraliserend kan worden beschouwd, aangezien het Parlement, anders dan zijn voorganger, geen zaken uit de beide Bourgondiën meer te behandelen kreeg. Een hervorming van de twee zuidelijke Parlementen, in januari 1474, rondde het systeem af. De reactie van 1477 herstelde de oude toestand. De toen herschapen Grote Raad, voorlopig opnieuw ambulatoir, was weer, zoals A. Walther terecht had opgemerkt, uitsluitend een gerechtshof (maar met beperkte bevoegdheid) en evenmin als vroeger tevens een regeringsraad.

Dus, gelijk de zojuist weer genoemde Andreas Walther reeds eveneens had gesteld (hetgeen toch wel even had mogen worden gememoreerd, evenals Paul Fredericq's kijk op de dingen), functioneerden er vóór de hervormingen van hertog Karel, sinds uiterlijk 1445, in het Bourgondische bestel van de Nederlanden twee wèl te onderscheiden, ofschoon niet streng te scheiden, centrale instellingen, 'en niet één enkele instelling met verschillende afdelingen'. Om J. van Rompaey verder te citeren:

> De Grote Raad is ontstaan als gerechtshof en is dit altijd gebleven. Hij is wel gegroeid in en uit de hofraad, maar hij heeft deze raad niet omgevormd tot *de* Grote Raad. Na de afsplitsing van de Grote Raad funktioneerde de hofraad gewoon verder, maar nu met duidelijker afgebakende bevoegdheden. Het is dus niet juist dat de Grote Raad van Filips de Goede en Karel de Stoute *het* algemeen regeringsorgaan was met daarbij een gerechtelijke afdeling (20). De dubbelzinnigheid rond de term Grote Raad mag dus gerust tot het verleden behoren, vermits de Grote Raad nooit iets anders was dan een gerechtshof (xi).

De vraag kan opkomen of prof. Van Rompaey, bij alle nuanceringen die hij aanbrengt en alle restricties die hij wil laten gelden, met uitspraken als deze de zaak niet toch wat vereenvoudigt, tenminste voor lezers met moderne noties. Worden hier de scheidslijnen tussen justitie en administratie niet te scherp getrokken, en was de Grote Raad inderdaad 'nooit iets anders dan een gerechtshof'? Zo ja, stond de nomenclatuur dan wel zo vast als hier

wordt aangenomen, en was de naam ‘grant conseil’ uitsluitend voor dit gerechtshof gereserveerd?

Er wordt in het boek op gewezen (29 vlg., 175 vlg.) dat er allerlei wisselwerkingen bleven bestaan tussen hofraad en Grote Raad, vooral op het persoonlijke vlak. En de oprichtingsakte van het Parlement van Mechelen maakte eveneens melding van ‘les autres grandes occupacions que... lesdiz gens de nostredit grant conseil estans lez nous ont continuellement es charges ordinaires de leurs estas et offices et autres noz affaires’, waardoor de rechtszaken niet prompt afgehandeld konden worden (494). Niet alleen waren raadsheren individueel soms met andere taken dan rechtspraak belast, of hadden zij in beide raden zitting, maar ook de Grote Raad als geheel, althans een raad die als de ‘Grote’ werd aangeduid, blijkt meermalen, en nog in de jaren zestig, geadviseerd te hebben in zaken die wij eerder van bestuurlijke aard zouden achten, bijvoorbeeld bij de redactie van ordonnanties en privileges (31), of bij de behandeling van desiderata die bij bede-onderhandelingen naar voren waren gebracht[8]. Wanneer in een oorkonde uit 1466 de ‘mention de service’ zegt: ‘Par mgr. le duc en son conseil’, en in de tekst staat dat de besluit is genomen ‘par l'advis aussi des gens de nostre grant conseil et de noz finances’ (31), dan is een onderscheiding tussen (hof)raad en Grote Raad wel onmiskenbaar. Maar in de bovenbedoelde gevallen vervaagt dit verschil weer, c.q. blijkt de Grote Raad meer te zijn dan een gerechtshof in de hedendaagse zin.

Zien wij naar de litteraire getuigenissen, en dan naar dat van de zeer gezaghebbende Chastellain[9] (die prof. Van Rompaey natuurlijk ook heeft geraadpleegd, inz. 84 vlg., maar nauwelijks voor zijn terminologie: 86), dan vinden wij het volgende. De term ‘grant conseil’ komt in de vijf delen van Chastellain's kroniekfragmenten zeer sporadisch voor, veel minder dan het algemene ‘conseil’. Soms hebben deze woorden inderdaad duidelijk, of redelijk duidelijk, betrekking op een gerechtshof en zijn magistraten. Zo bij de beschrijving van de triomfale intocht van Philips de Goede in Utrecht, in augustus 1456, waarbij ieder die aan de militaire praal afbreuk zou kunnen doen geweerd werd: ‘mesmes les gens du grant conseil, le chancelier et tous les autres grans chefs-maistres des requestes, secrétaires...’ (III, 144). Zo ook in oktober van dat jaar (III, 220): ‘là où estoient ceux de son grant conseil, princes et barons et grant nombre de gens de conseil’. En nogmaals in juli en augustus 1467 (V, 292, 317: alleen in dit laatste geval is er kwestie van rechtspraak). Maar in het relaas van de Gentse oorlog van 1452-1453 is het anders. Daar wordt de term ‘grant conseil’ nog wel heel losjes gehanteerd (II, 223, 290), het meest opvallend waar wordt verhaald dat na de slag bij Gavere, in juli 1453, Philips de Goede ‘manda son grant conseil, où il y eut princes et seigneurs en grant nombre’ (II, 377). Prof. Van Rompaey meent (86), en zeker terecht, dat hier een uitgebreide hofraad wordt bedoeld, en, wat niet zo evident is, dat Chastellain's woorden geen aanleiding geven om hofraad en Grote Raad nog als synoniemen te beschouwen. Laten wij dan zeggen, dat zij doen vermoeden dat, althans in het spraakgebruik, de benaming ‘grant conseil’ nog niet aan een welomschreven raadslichaam was voorbehouden.

8. P.A. Meilink, ‘Holland en het conflict tusschen Philips de Goede en zijn zoon van 1463-1464’, *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 7e reeks, V (1935) 143. Vergelijk ook mijn *Staat en Kerk in Holland en Zeeland onder de Bourgondische hertogen 1425-1477* (Groningen, 1942) 331 en 341.
9. G. Chastellain, *Oeuvres*, J. Kervijn de Lettenhove, ed. (8 dln, Brussel, 1863-1866).

De bespreking dreigt in het begin van prof. Van Rompaey's grote boek, dat nog zoveel meer brengt, te blijven steken. Maar dit eerste deel (1-139) zal wel het meest controversiële

blijken te zijn en is voor de gewone historicus ook het belangwekkendst. Het behandelt meer dan de titel van het werk aankondigt: vrijwel heel het centrale bestuursapparaat.

Ook voor het tweede deel (141-266: 'Samenstelling en organisatie van Grote Raad en Parlement') geldt dat men er meer in vindt dan men misschien zou verwachten. Het is vooral ook een bijzonder waardevolle bijdrage tot de kennis van de regeringspersonen van de 'Bourgondische Staat' (deze wel eens misbruikte term is in deze samenhang zeker op zijn plaats). Van de kanselier van Bourgondië af tot de deurwaarders toe komen zij hier ter sprake, met hun herkomst en hun persoonlijke betrekkingen, hun levenswijze en hun maatschappelijke status, hun functies en hun bezoldiging (niemand die het geldgebrek van Karel de Stoute kent zal zich er over verwonderen dat 'nooit... zoveel raadsheren zo slecht betaald' waren als die van het prestigieuze Parlement: 170). Om deze bladzijden zou men Van Rompaey's *Grote Raad* naast *Légistes et gens de finances* van John Bartier kunnen plaatsen[10].

De twee laatste delen, over bevoegdheid inzake rechtspraak in eerste en in laatste aanleg, in beroep, in evocatie, in reformatie en in overleg (267-369), en over de rechtspleging, in eerste instantie en in beroep (371-468), van Grote Raad en Parlement, bevatten weer menige correctie op gangbare voorstellingen. Deze uiteenzettingen, steeds rijkelijk met voorbeelden toegelicht, mogen, menselijkerwijs gesproken, wel 'definitief' worden genoemd. Als medewerker aan het door de hoogleraren De Smidt en Strubbe op touw gezette project 'Grote Raad' is prof. Van Rompaey in de materie uitzonderlijk goed thuis. Uit deze medewerking is trouwens dit doorwrochte boek voortgekomen, een werk dat niet alleen van naarstig onderzoek en grote eruditie, maar ook van visie getuigt en dat zo geheel in de geest is van de mentor van de schrijver, wijlen Egied Strubbe.

A.G. Jongkees

R. Wellens, *Les Etats Généraux des Pays-Bas des origines à la fin du règne de Philippe le Beau (1464-1506)*. (Standen en Landen, LXIV; Heule: U.G.A., 1974, 528 blz.).

Archivaris R. Wellens is beslist een specialist van de geschiedenis der Staten-Generaal. Hij promoveerde tot doctor in geschiedenis aan de Université Libre de Bruxelles over dit onderwerp en had opdracht van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis de bronnenpublicatie over de handelingen van deze vergaderingen, die door J. Cuvelier tot 1477 was bezorgd en die voor de volgende decennia reeds door verschillende vorsers in opdracht van de Commissie was voorbereid voort te zetten.

Zijn lijst aan documenten en studies is dan ook indrukwekkend: een zestig bladzijden! Ofschoon hij duidelijk naar volledigheid heeft gestreefd, dient men er rekening mee te houden dat hij de systematische samenstelling van zijn bibliografie omstreeks 1968 heeft gestopt. Ofschoon hij nog één publicatie van zichzelf uit 1972 en een viertal andere studies van na 1970 vermeldt, mist men toch een belangrijke

10. J. Bartier, *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire* (Brussel, 1955).

reeks auteurs en hun recente bijdragen over de politieke geschiedenis der Bourgondische dynastie. W. Blockmans (1969 en 1973), *Liège et Bourgogne* (1973), Munro (1973), Bittman (1964-), Kendall (1971), Gorissen (1959), etc. Vertraging bij het drukken zal hieraan wel niet vreemd zijn. De uiteenzetting valt logischerwijze uiteen in twee grote delen. Een chronologische kroniek van de sa-

menkomsten van de Staten-Generaal en een systematische bespreking van hun structuur en werking. In het eerste deel kan de auteur zich tot 1477 beperken de bronnenpublicaties van J. Cuvelier e.a. als het ware op de voet te volgen en de onnauwkeurigheden ervan in de datering én lokalisering der zittingen recht te zetten. Voor de volgende decennia put hij met rijke hand uit onuitgegeven materiaal. Het geheel is een betrouwbare en onmisbare 'histoire événementielle'. Het tweede deel doet een eerlijke poging boven de feitelijkheden uit te stijgen door een meer globale aanpak. De laconieke rekeningenuittreksels, die sinds jaren door elkaar opvolgende vorsers, en niet het minst door de auteur zelf, zijn opgestapeld, kunnen helaas het ontbreken van uitvoerige notulen van de statenvergaderingen niet vervangen en heel veel van wat zich daar heeft afgespeeld moet dan ook in het duister blijven. De beschrijving die de auteur ons te bieden heeft over de inrichting en de werking van de Staten-Generaal bleef daarom onvermijdelijk aan de oppervlakte. Diepzinnig kan de vaststelling dat de Staten-Generaal pas ontstaan zijn nadat de Bourgondiërs de Nederlanden in hun handen hadden verenigd slechts zijn in de ogen van bewonderaars van La Palice. Reeds in tal van synthesewerken, ongetwijfeld minder gedocumenteerd en uitvoerig dan deze monografie, heeft men dit kunnen lezen, naast de andere algemene karakteristieken die de auteur over de Staten-Generaal naar voren heeft kunnen brengen: losse en wisselende samenstelling van de vergadering; samenroeping door de vorst, tenzij in revolutiejaren; praktische afzijdigheid van Luxemburg en Limburg; imperatief en beperkt mandaat aan de afgevaardigden van de provinciale staten; samenstelling uit provinciale afvaardigingen die de weerspiegeling zijn van de standenorganisatie van de opdrachtgevers; raadpleging bij troonsopvolging, internationale politiek, munt- en financiewezen, enz.

Het is onbetwistbaar allemaal juist, maar het is allemaal reeds in de literatuur te vinden. In de laatste jaren zijn daarin bovendien reeds andere problemen aangesneden waarover deze monografie zwijgt: de studie van de terminologie om de statenvergaderingen aan te duiden; de sociale achtergronden van de afgevaardigden ter Staten-Generaal en, naar reeds vaak werd beweerd, de standen- of klassebelangen die zij vertegenwoordigen en in verband daarmee de onderlinge bindingen over de standenverdeling heen; de invloeden van de vorst op en de plaats van de vorstelijke ambtenaren in de provinciale afvaardigingen. In dit opzicht bijvoorbeeld, blijkt wel zeker uit de aanwezigheid van Jean Marinier, president van de Raad van Luxemburg, op de statensamenkomst te Mechelen in januari 1488 dat Luxemburg als land aan de vergadering deelnam? Het had ook speciale aandacht verdiend dat in 1493 Willem van Croy optreedt als afgevaardigde van de Brabantse adel en vanaf 1497 van de Henegouwse, en dan nog wel als grootbaljuw van Henegouwen, dat Jacques de Jauche, heer van Mastaing, in april 1482 onder de Brabantse adel stond en in 1506 Antoine de Jauche, heer van Mastaing, onder de Henegouwse en dat in mei 1482 de Brabantse adel vertegenwoordig is door Willem van der Tanerien, hertogelijk raadsheer, en in oktober van dat jaar door dezelfde, die dan als pensionaris van de Brabantse adel wordt voorgesteld. De Brabantse adel moet dus op dat ogenblik een vaste structuur gehad hebben net zoals de Zeeuwse in 1506. Men moet trouwens betreuren dat de kritische lijst van de statenvergaderingen met de aanwezigen, die in bijlage wordt meegedeeld, niet voor zo ver mogelijk de namen van de vertegenwoordigers der steden opgeeft en dat voor de edelen en de clerus een nauwkeurige identificatie achterwege bleef.

Het contrast dat wordt vastgesteld tussen de afvaardiging van de clerus in Vlaanderen en Brabant, waar bij de ene ook de kapittels actief zijn en in het hertogdom niet, dient in verband gebracht te worden met het feit dat in Vlaanderen de kapittels wel bijdroegen in de beden en in Brabant niet. Het is niet helemaal juist te stellen dat de publieke financiën

in de Nederlanden in de vijftiende eeuw uitsluitend een repartitiebelasting hebben gekend. Over de vergadering van de Staten-Generaal te Mechelen in 1489 geeft J. Molinet een verslag waaruit de auteur had kunnen leren dat deze zitting over de muntkwestie beheerst was door Jean de Lannoy, abt van St.-Bertijns. De Vlaamse clerus was niet alleen aanwezig maar was mede de aanstoker van de zware muntrevaluatie om de eigen inkomsten te stabiliseren! De tekst van de vrede tussen de Staten-Generaal en Maximiliaan in mei 1488 werd foutief weergegeven. 'Nostres des monnayes' (407) moet natuurlijk gelezen worden 'maistres des monnoyes'. Bladzijde 131 is het bedrag van de bede van 32.000 kronen voor Holland en Zeeland vermoedelijk een drukfout voor 22.000.

Dit boek verzamelde, rangschikte en verwerkte veel meer materiaal dan enige vroegere publicatie over de vijftiende-eeuwse Staten-Generaal. Het bied betrouwbare informatie en is daarom een onmisbaar en nuttig werkinstrument, maar een vernieuwende of verdiepende studie is het niet geworden.

R. van Uytven

M.A. Nauwelaerts, *Latijnse school en onderwijs te 's-Hertogenbosch tot 1629* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, XXX, Stichting zuidelijk historisch contact; Tilburg, 1974, 326 blz., *f.* 40. -).

Blijkens het voorwoord is de schrijver in 1946 te Leuven gepromoveerd op een dissertatie van circa 800 pagina's, waarvan het onderhavige werk een reductie is van toch nog altijd ruim 300 bladzijden. Nauwelaerts behandelt daarin de periode, die M. De Haas als inleiding op zijn *Bossche scholen van 1629 tot 1795* (Den Bosch, 1926) terloops had beschreven. Het tekent de nauwgezetheid en het doorzettingsvermogen van prof. Nauwelaerts, dat hij over de periode vóór 1629 een kloek werk heeft kunnen samenstellen, dat eensdeels getuigt van een grondige eruditie in de literatuur over de geschiedenis van het onderwijs, anderdeels berust op navorsing van archivalische gegevens in alle archieven, die er ook maar voor in aanmerking kwamen. Aldus wordt ons een beeld geschetst van de Latijnse school en van de bijscholen, die Den Bosch rijk was, van het systeem van convicten en beurzen, van de humanistische hervormingen op onderwijsgebied en tenslotte van de invloed van de contrareformatie, die culmineert in de stichting van het jesuïetencollege in 1610. Dat de opheffing van het laatste in 1629 een duidelijke cesuur in het onderwijs in Den Bosch heeft betekend is overigens de vraag. Zeker is de roem van de Latijnse school wat getaand, maar de inrichting van het onderwijs is nauwelijks veranderd. Men kan het de schrijver echter niet kwalijk nemen, dat hij meende te mogen eindigen waar zijn voorganger De Haas was begonnen.

Het schrijven van een boek als dit over het onderwijs in één bepaalde stad doet echter vragen rijzen van methodologische aard. Een moderne synthese van de geschiedenis van het onderwijs in Nederland behoort nog altijd tot de desiderata. Alvorens een dergelijke synthese te ondernemen zouden vele lacunes nog moeten worden aangevuld door monografieën over het onderwijs in diverse plaatsen. Nauwelaerts heeft met dit werk gepoogd daartoe een bijdrage te leveren, zoals hij dat al eerder voor Breda had gedaan. Wat blijkt dan echter? Dat de bronnen, die ons

rechtstreeks zouden kunnen informeren over de praktische inrichting van het onderwijs uiterst schaars zijn en in het geval van Den Bosch zelfs geheel ontbreken. Een schoolprogramma, een *series lectionum* van de Latijnse school van Den Bosch is ons niet overgeleverd. Hoofdzakelijk langs twee wegen, lijkt mij, heeft de schrijver getracht uit deze impasse te komen om toch iets concreets aan te wijzen, dat

boven het te algemene zou moeten uitstijgen. De eerste methode berust op de veronderstelling, dat de uitgaven van klassieke auteurs en van schoolboeken, die bij een drukker in een bepaalde stad van de persen kwamen, ook bij het onderwijs in die plaats zijn gebruikt. De schrijver poneert aldus op bladzijde 231 dat we om een overzicht te krijgen van de klassikaal gelezen auteurs 'aangewezen (zijn) op de Bossche uitgaven van klassieke lectuur'. Maar is die stelling, hoe aannemelijk op het eerste gezicht ook, wel voldoende met bewijzen gestaafd? Zou niet eerst een onderzoek moeten worden ingesteld naar de relatie tussen gedrukte auteurs en schoollectuur in die plaatsen, waar we wél schoolprogramma's van bezitten? En dit onderzoek zou zich gerust buiten de landsgrenzen mogen uitstrekken. Alleen dan kan met enige zekerheid geopereerd worden met bovengenoemde stelling. Ik signaleer nog even, dat na 1490 er geen enkele drukker meer ter stede was gevestigd (206) en dat het onduidelijk blijft of de boekdrukkunst er pas opnieuw een beoefenaar vond rond 1521 toen daar de *Sermones* van Horatius 'als een van de oudste goede uitgaven van klassieke auteurs te 's-Hertogenbosch' werden gedrukt (232). Gedurende een aanzienlijk aantal jaren zou dus de stelling niet kunnen worden toegepast. Maar gesteld, dat de boekenproduktie een weerspiegeling is van de literatuur op school, is het dan niet vreemd, dat wél Martialis, Euripides (in Latijnse vertaling) en Claudianus werden gelezen en niet bijvoorbeeld, Cicero? Wél Boëthius' *De consolatione philosophiae* en niet Terentius? Men zal mij tegenwerpen, dat ik de stelling omkeer en daar is zeker iets van waar, want ongetwijfeld zijn Cicero en Terentius in Den Bosch wél gebruikt. Maar ik wilde slechts de mogelijkheid opperen, dat vele uitgaven van klassieke auteurs bedoeld zijn geweest voor de ontwikkelde klasse. Want hoe belangrijk ook, exclusief kan men de relatie tussen humanisme en onderwijs immers niet noemen!

De tweede manier waarop de schrijver gedacht heeft de zeer gebrekkige overlevering te kunnen aanvullen is via de opvattingen en werken van de verschillende rectoren en docenten, die aan de Bossche Latijnse school verbonden zijn geweest. Hier lijkt mij de auteur op vastere grond te staan: een nieuwe schoolmethode zal allicht in de eerste plaats bedoeld zijn geweest voor de leerlingen van de samensteller. Zo kunnen wij ons althans van het onderwijs in de grammatica en in de mondelinge taalvaardigheid een tamelijk getrouw beeld vormen aan de hand van de werken van Macropedius, Vladeraccus (die de gehele tweede helft van de zestiende eeuw zijn stempel op de school heeft gedrukt), Schenckelius, Verepaeus en vele anderen. Uitvoerig en indringend schetst Nauwelaerts de worsteling van de humanistische schoolmeesters om hun wellicht wat al te vlot uitgesproken moderne ideeën vorm te geven in nieuwe methoden. Dat ze hamerden op de eisen betreffende bondigheid en overzichtelijkheid wil nog niet zeggen, dat ze van meet af aan er in geslaagd zijn deze eisen een praktische toepassing te verlenen. Ik vraag me overigens wel af of het geoorloofd is zoveel plaats te wijden en gewicht te hechten aan de figuur van Simon Verepaeus in verband met de Latijnse school te Den Bosch. Niemand zal zijn enorme betekenis voor het onderwijs in het algemeen in twijfel trekken (wat verbaasd las ik, dat een bewerking van Verepaeus' grammatica nog in 1864 werd herdrukt te Bergen-op-Zoom!), maar toen hij eind 1589 te Den Bosch tot rector van de Latijnse school werd aangesteld was de 'grammaticorum omnium Achilles' achtenzestig jaar en mijns inziens terecht vraagt de schrijver zich af 'wat dat rectoraat in concreto voor de oude kanunnik betekend heeft' (173). Maar dan is, dacht ik, ook de vraag terecht,

wat dat rectoraat voor de geschiedenis van het onderwijs in Den Bosch betekend heeft.

Ook in verband met Verepaeus meen ik nog een opmerking over de terminologie van de klassen te mogen maken. Terloops wordt op bladzijde 173 deze als leraar-rector van de 'kopklasse' vermeld, maar op bladzijde 259 en 262 blijkt dat hiermee de tertia, de normale

hoogste klas wordt bedoeld. Indertijd heeft prof. Post (*Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de middeleeuwen* (Utrecht-Antwerpen 1954) 99-102) de term 'kopklas' echter willen ijken voor de secunda en prima, die slechts aan enkele scholen gedurende kortere of langere tijd verbonden zijn geweest. De schrijver had hier mogelijke verwarring kunnen voorkomen door voor Den Bosch eenvoudig te spreken van de hoogste klas.

Maar dit is een kleinigheid. Professor Nauwelaerts heeft ons met deze geschiedenis van het onderwijs te Den Bosch een rijk werk geschonken, dat in sommige opzichten méér biedt dan de titel belooft.

P.N.M. Bot

J.J. Poelhekke, *Het verraad van de pistoletten*? (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandsche akademie van wetenschappen, afd. Letterkunde. Nieuwe reeks LXXXVIII; Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1975, 77 blz., *f.* 27.50).

J.J. Poelhekke komt in *Het verraad van de pistoletten*? nog eens terug op de activiteiten van Spanjes geheime agent in Antwerpen, Manuel Sueyro, ons reeds bekend uit zijn monografie over 1621. Ditmaal heeft Poelhekke de jaren 1617-1619 onderzocht, en hij is daarbij gestoten op een onbekende vertrouwensman in de Republiek, wiens brieven als bijlagen aan de tekst zijn toegevoegd. Volgens deze correspondent behoorde een groot aantal Hollandse en Zeeuwse politieke figuren tot een geheime Spaanse vriendenkring: Jan en Albrecht van Schagen, Arent Muys van Holy, Adriaan Manmaker, Simon van Beaumont, Hugo de Groot en verscheidene anderen. De brieven suggereren niet zozeer dat deze mannen zonder meer terug wilden onder Spaanse heerschappij. Veeleer lijkt het hun bedoeling te zijn geweest een soort Spaanse voogdij te aanvaarden met garantie van de verworven vrijheden. In hun gedachtengang was de Republiek te zwak zichzelf op eigen kracht te handhaven. Zolang ze vijandin van Spanje bleef, kon ze slechts kiezen of ze satelliet wilde zijn van Frankrijk of van Engeland. Zou dan misschien een verre vriend in Madrid een draaglijker risico kunnen blijken dan de beide goede buren naast de deur? En zelfs als men al aan het dilemma Frankrijk-Engeland zou weten te ontkomen, was er dan niet het binnenlandse gevaar van een stadhouder die zichzelf souverein wilde maken en zo de vrijheid vernietigen? In deze manier van denken was Spanje niet langer de vijand, maar een reëel politiek alternatief voor dreigende overheersing door Bourbon, Stuart of Oranje.

Poelhekkes these zal ongetwijfeld antithesen oproepen. Een eerste reactie is al verschenen in het *Tijdschrift voor geschiedenis*, XIC (1976) 50-56 van de hand van Den Tex, en dat zal waarschijnlijk niet het laatste woord blijven. Op zichzelf is het bestaan van een Spaansgezinde partij in de Republiek niet onaannemelijk. Vanaf haar ontstaan had zij haar buitenlandse beleid op de twee grote bondgenoten moeten oriënteren. Zodra er enige ontspanning optrad in de verhouding tot Spanje, lag het voor de hand dat men zou gaan overwegen de keuzemogelijkheden voor de buitenlandse politiek te vergroten met een Spaanse variant. Wie meende dat Spanje tevreden zou kunnen zijn met formele erkenning van de opperheerschappij, en

godsdienstvrijheid voor beide religies, behoefde zichzelf dan niet als landverrader te beschouwen als hij voor Spanje koos. Wel zou men kunnen menen dat zulke voorwaarden buiten de werkelijkheid lagen, en misschien was dat in 1619 ook juist. Maar tien jaar later werd die godsdienstvrijheid toch wel met succes bedongen bij de capitulatie van Amersfoort in 1629. Ik ben dan ook geneigd Poelhekke bij te vallen als hij het bestaan van een Spaansgezinde partij op het hoogste niveau aanneemt. Daarin ligt dunkt mij het belang van deze bijdrage. Ik acht de waarschijnlijkheid van

deze onderstellingen groot genoeg om haar tot het tegendeel uitdrukkelijk blijkt voorshands als een vast gegeven te gebruiken, zelfs als Sueyro's geheimzinnige informant niet zo'n groot personage zou zijn geweest als Poelhekke aanneemt. De auteur denkt aan een Nassause neef van Maurits, in elke geval aan een werkelijke intimus van de prins. Ik ben daar minder zeker van. Als de correspondent bijvoorbeeld beweert dat hij op bevel van de Staten-Generaal naar Emden vertrekt om die stad te bevoorraden, moet ik zeggen dat mij geen andere gevallen bekend zijn waarin Hare Hoog Mogenden dergelijke opdrachten verstrekken aan semi-officiële stadhouderlijke neefjes. Ook als onze zegsman allerlei merkwaardigs meedeelt uit de geheime briefwisseling van Lodewijk XIII en Maurits, vraag ik mij verwonderd af hoe dikwijls die twee elkaar ooit buiten de formele sfeer gegeschreven zullen hebben. Aan de belangrijkheid van de geheimzinnige onbekende geloof ik dan ook niet zo sterk. Als Sueyro ook werkelijk de griffier Aerssens en de klerk Tresel op zijn medewerkerslijstje had staan, konden Duitse neefjes hem tamelijk koud laten. Ook dan echter blijven de brieven interessant: Sueyro hechtte kennelijk waarde aan juist deze verpakking van zijn nieuwtjes, wellicht met het oog op zijn Spaanse lezers. Ook Poelhekkes publicatie blijft belangrijk genoeg. We kunnen er nu toch wel van uitgaan dat Spanje niet alleen redelijk geïnformeerd was over het doen en laten in Den Haag, maar dat het daar bovendien over politieke vrienden beschikte.

Is er dan toch een verraad van de pistoletten geweest? Ik geloof dat deze studie ons twee dingen vooral duidelijk heeft gemaakt; in de eerste plaats, dat deze Spaansgezinde politici geen verraders waren, al kwamen zij bij het formele begrip landverraad soms dicht in de buurt; in de tweede plaats dat Oldenbarnevelt buiten deze groep stond. Zo kan men zeggen dat juist de herontdekking van een Spaanse partij de zuiverheid van Oldenbarnevelts politiek des te beter doet uitkomen.

A.Th. van Deursen

Václav Čihák, *Les provinces-unies et la cour impériale 1667-1672. Quelques aspects de leurs relations diplomatiques* (Amsterdam: Holland Universiteits Pers, 1974, 300 blz., *f.* 46,80; ook verschenen als proefschrift Nijmegen).

De schrijver, die met de voorbereidingen voor dit proefschrift begonnen is aan de Karel IV Universiteit te Praag en zijn studie voltooid heeft aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen, heeft veel archiefwerk verricht in Tsjecho-Slowakije, Oostenrijk, België en Nederland.

Blijkens zijn voorwoord heeft hij zich ten doel gesteld het proces van toenadering tussen twee wezenlijk zo zeer van elkaar verschillende staten als het Keizerlijk Hof en de Republiek der Verenigde Nederlanden, dat zich in de jaren 1667-1672 onder invloed van de Franse dreiging voltrok, aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen.

In dubbel opzicht een gelukkige keuze, want enerzijds verdienen juist deze jaren gezien hun cruciale betekenis voor onze Republiek volop de aandacht en anderzijds is het van belang bij de bestudering van deze periode de ontwikkelingen in Centraal- en Oost-Europa meer in de beschouwing te betrekken dan veelal in de geschiedschrijving van onze zeventiende eeuw gebeurd is. De geschiedenis van de Republiek is immers vaak te uitsluitend bezien vanuit Nederlandse of Westeuropese

optiek, terwijl alleen al het feit van de snelle toenadering tussen Wenen en Den Haag in deze jaren duidelijk maakt hoezeer de ontwikkelingen in de verschillende delen van Europa met elkaar verweven zijn.

De opzet van de schrijver om zijn onderwerp niet volgens de strikt chronologische me-

thode van de oude diplomatieke geschiedschrijving te behandelen, maar te kiezen voor een thematische indeling, verdient op zichzelf waardering, maar het is jammer dat hij er niet volledig in geslaagd is de aspecten die hij in de verschillende hoofdstukken aan de orde stelt, in een samenhangend geheel op te nemen. Ik denk dat de auteur zijn lezers een grote dienst had bewezen wanneer hij bijvoorbeeld in een slothoofdstuk in grote trekken de onderlinge samenhang tussen de verschillende thema's nog eens duidelijk geschetst had.

De hoofdstukken staan nu te zeer naast elkaar en vormen te weinig een organisch geheel. Dit brengt mee dat het boek als geheel in eerste instantie niet erg toegankelijk is, maar wie zich de moeite neemt het landschap van deze studie ondanks de wat gebrekkige bewegwijzering te verkennen, wordt voor zijn moeite zeker beloond.

Zo krijgt hij in Hoofdstuk I ('Les Sources') een uitvoerige beschrijving en verantwoording van het gebruikte archiefmateriaal die veel nieuws en wetenswaardigs bevat. Op pagina 19 wordt meegedeeld dat de bekende bronnenuitgave van G. von Antal en J.C.H. de Pater, *Weensche Gezantschapsberichten van 1670-1720*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, LXVII, slechts een achtste deel van de brieven van Hamel Bruynincx bevat, dat deze uitgegeven brieven heel ongelijksoortig van gewicht zijn en bovendien meer geselecteerd zijn naar hun eventuele waarde voor de kennis van Westeuropese dan van Oosteuropese aangelegenheden.

Belangwekkend is ook de passage, gewijd aan de aard van de zogenaamde *secrete* brieven. Schrijver verwerpt namelijk - en mijns inziens terecht - de algemeen aanvaarde opvatting als zouden deze brieven uitsluitend gericht zijn aan de griffier der Staten-Generaal, en zich daardoor onderscheiden van de publieke en de particuliere missiven. Dat deze opvatting kon inburgeren zou wellicht verklaard kunnen worden uit een projectie van een eigentijdse behoefte aan systematisering in een tijd toen de drang tot een systematische indeling van correspondenties nog niet in die mate bestond. Het laatste deel van dit hoofdstuk is een overzicht van de Oostenrijkse en Nederlandse historiografie. Een zeer nuttige en eigenlijk onmisbare bijdrage voor ieder die zich met deze periode bezig houdt.

In Hoofdstuk II ('Formes protocolaires et réalités politiques') toont de schrijver een gedegen kennis van de inhoud en de vormen van de diplomatie in de Republiek. Juist op dit moeilijke terrein geeft hij menig nuttige aanvulling en brengt hij zelfs correcties aan. Dit is vooral van belang omdat het standaardwerk van J. Heringa, *De eer en hoogheid van de Staat* (Groningen, 1961) niet gebaseerd is op gegevens uit de Oostenrijkse archieven.

Hoofdstuk III ('La distance et l'oubli') en V ('Idéologies et diplomatie'), die elkaar thematisch wel ten dele overlappen, maken duidelijk dat in de relatie tussen de Republiek en het Habsburgse Oostenrijk de oude ideologische tegenstellingen tussen protestant en katholiek geen rol van betekenis meer gespeeld hebben. Het oude zeer van de gewelddadige rekatholisering van het koninkrijk Bohemen, maar ook de hardhandige behandeling van de Hongaarse calvinisten in 1670 en volgende jaren door de Habsburgers waren voor de regenten in Den Haag en grotendeels ook voor de publieke opinie in de Republiek geen zaken om zich nog druk over te maken. Een eventueel herstel van de oude toestand in Bohemen en een eventueel geslaagde opstand van de calvinistische adel in Hongarije werden in de Republiek alleen getaxeerd als een verzwakking van Oostenrijk in zijn relatie tot Frankrijk en waren daarom ongewenst. Trouwens ook de nauwe betrekkingen tussen Nederlandse

katholieken, onder wie de gebroeders Van der Goes, en de Oostenrijkse gezanten in Den Haag, vermochten - hoe interessant op zichzelf ook - de toenadering tussen beide staten in geen enkel opzicht te beïnvloeden.

De Nederlandse historici heeft de auteur bijzonder aan zich verplicht door in Hoofdstuk IV (‘Les problèmes d'un Empereur’) een diepgaande analyse te verrichten van de uiterst

gecompliceerde interne structuur van het Oostenrijkse rijk, met name van de ongelijkheid van de verschillende componenten ervan, en van de bijna niet te overziene internationale risico's waaraan dit multinationale rijk vanuit het Oosten, Westen en Noorden tegelijkertijd was blootgesteld. Wat al te snel zijn in de Nederlandse historiografie de aanvankelijke aarzelingen van Leopold I om mee front te vormen tegen het expansionisme van Lodewijk XIV toegeschreven aan de besluiteloosheid van de keizer of aan de zogenaamde pro-Franse gezindheid van Lobkovitz. Zelfs voor een man als De Lisola, toch een overtuigd voorstander van een politiek van confrontatie ten opzichte van Lodewijk XIV en de eigenlijke ontwerper van de anti-Franse coalitiepolitiek, was het duidelijk dat de positie en het optreden van Oostenrijk in het internationale vlak grotendeels bepaald werden door de ontwikkelingen in Oost-Europa.

Over de doelstelling van het Oostenrijkse buitenlandse beleid: de consolidatie en indien mogelijk de expansie van het rijk in oostelijke richting bestond tussen Lobkovitz en De Lisola geen verschil van mening. Juist vanwege deze doelstelling trachtte De Lisola in het Oosten de vereiste speelruimte te verkrijgen om door middel van een hechte coalitie van de zeemogendheden en de beide Habsburgse staten de Franse expansiedrang in het Westen binnen de perken te houden. Ook hij oordeelde - gegeven de omstandigheden - een ingrijpen van de keizer tegen Frankrijk vóór 1672 onverantwoord.

Het geheime verdelingsverdrag tussen Lodewijk XIV en Leopold I van 18 januari 1668 alsook het neutraliteitsverdrag tussen Oostenrijk en Frankrijk van 1 november 1671 moeten volgens de schrijver dan ook niet gezien worden als bewijzen van toenadering van de keizer, maar als pogingen om tijd te winnen in verband met een eventuele aanval van de Turken. Toen tenslotte in 1672 duidelijk werd dat de Ottomaanse aanval zich dit keer niet op Oostenrijk richtte, sloot de keizer op 25 juli 1672 een alliantieverdrag met de Staten-Generaal.

Alles bij elkaar vind ik deze studie een aanwinst voor onze kennis van de behandelde periode, omdat ze veel nieuwe gegevens verschaft, maar ook omdat ze deze jaren mede vanuit een andere invalshoek - de Oostenrijkse - bekijkt en daarmee bijdraagt tot een verruiming van het gezichtsveld. De schrijver heeft zich daarbij laten kennen als een uiterst conscientieus en zorgvuldig onderzoeker. Ik vraag mij zelfs af of hij in zijn overigens prijzenswaardige neiging tot wetenschappelijke verantwoording niet wat te ver is gegaan. Een kleine 1800 noten op 174 pagina's tekst, een gemiddelde dus van 10 noten per pagina, is wellicht wat te veel van het goede! Een recensie van een dissertatie eindigt vaak met het uitspreken van de wens dat er nog meerdere publicaties van dezelfde hand mogen volgen. Helaas moet deze wens hier onuitgesproken blijven: tijdens het lezen van dit boek bereikte mij het bericht van het overlijden van de auteur. Ik kan daarom alleen maar besluiten met de opmerking dat zijn dood ook wetenschappelijk bezien een verlies is.

M.A.M. Franken

Gerald F. DeJong, *The Dutch in America*, *1609-1974* (Boston: Twayne Publishers, 1975, 326 blz.); J. Stellingwerff, ed., *Amsterdamse emigranten*,

***onbekende brieven uit de prairie van Iowa*, *1846-1873* (Amsterdam: Buyten en Schipperheyn, 1975, 395 blz., *f.* 75. -).**

In het jaar van de Bicentennial wordt de klassieke leuze van de verbroedering der mensheid niet zo hard meer gehoord in Amerika. De Verlichting is voorbij. Als er één opvallend verschijnsel bij deze herdenking opgemerkt moet worden, dan wel dit, dat de ‘melting

pot', de smeltkroes der rassen, volkeren en talen in de nieuwe wereld niet zo goed gewerkt heeft als men altijd wilde en beweerde. De reactie is een nieuwe mode, een nieuwe opwinding, aan te duiden met het woord 'ethnisch'. De integratiedromen zijn over, Martin Luther King is dood, en 'Black Power' - want daar is het allemaal mee begonnen- is gevolgd door Irish, Jewish, Polish en 'what have you-power'. Zo'n nieuw gezichtspunt mag eenzijdig zijn, het levert altijd heel wat op aan nieuwe inzichten. 'Ethnic studies' over allerlei minderheden stromen nu van de pers en zowaar, ook de Hollanders worden daarbij niet vergeten. Hun afstammelingen zijn om de een of andere reden nog steeds een beetje trots op hun land van herkomst, en zo komt het, neem ik aan, dat één van hen een heel boek heeft samengeschreven over wat dan officieel heet de 'Dutch contribution' aan Amerika. Ik bedoel dit niet ironisch, ik gebruik het woord samengeschreven om aan te geven dat het hier gaat om een algemeen overzicht van de Nederlandse vestigingen en hun gevolgen in de nieuwe wereld. Dat is met heel veel toewijding gedaan, met een uitvoerig gebruik van alle vertaalde bronnen (het feit ligt er nu eenmaal dat de bronnen vooral over Nieuw Nederland alleen maar in vertalingen gemakkelijk toegankelijk zijn voor de Amerikaanse historici, en door hen voortreffelijk gebruikt worden) en een vloed van verdere literatuur. De schrijver heeft daarbij niet alleen aandacht gegeven aan de belangrijkste perioden, zoals de vestiging in Nieuw Amsterdam of de trek naar Michigan, maar ook over tussenliggende vrij onbekende gebeurtenissen redelijk geschreven. De geschiedenis van de Hollanders in de Hudson-vallei, hun hardnekkig vasthouden tot diep in de negentiende eeuw aan eigen taal en zeden, hun houding tijdens de Amerikaanse revolutie, dat zijn onderwerpen die tot nu toe zeer weinig aandacht hebben gekregen en hier voor het eerst eens, zij het kort in dit bestek, belicht zijn. Een enkele steekje laat de schrijver dan wel eens vallen (de Engelsen namen St-Eustatius bijvoorbeeld niet in 1778 maar in 1781) maar wie zou dat niet bij zo'n overzicht van feiten.

Aardig is ook wat hij vertelt over latere tijden, de recente emigratie naar Californië bijvoorbeeld, waar de vereniging AVIO (Alle vermaak is ons!) actief is, en over de belangrijke Amerikanen van Nederlandse herkomst waar wij trots op mogen zijn, zoals Franklin Roosevelt, Cecil B. De Mille, Benjamin Spock en Walter Cronkite (door wiens aderen het bloed van een zeventiende eeuwse heer Krankheydt zou vloeien). Kortom, het boek van DeJong is een aantrekkelijke eerste inleiding tot een gebied waar nog veel oorspronkelijk werk te verrichten is. Werkelijke bronnenstudie zou er nodig zijn om meer relief te geven aan het Hollands-Amerikaanse verleden speciaal in de achttiende eeuw.

Negentiende-eeuwse bronnen vindt men in het tweede boek dat ik hier bespreek. De bibliothecaris van de Vrije Universiteit, Dr. J. Stellingwerff, heeft een aantal brieven uit een persoonlijk, oud-Amsterdams archief, in een fraaie uitgave het licht doen zien. Het zijn de brieven van een groep emigranten uit het midden van de vorige eeuw, Afgescheidenen, die naar de Amerikaanse prairie-staat Iowa trokken. Dit boek is een kostelijke aanwinst voor onze kennis van deze migratie. Het hele samenspel van hoop en teleurstelling, van vrees en doorzettingsvermogen, van geloof en menselijke kleinheid, kan men in deze ontboezemingen van heel simpele mensen aantreffen. Men leert ook hoe voorzichtig men moet zijn met zoveel persoonlijke waarnemingen van een vreemde wereld. Hoezeer zijn die gekleurd door eigen karakter

en overtuigingen. Wat waren die landverhuizers vroom en flink, en wat waren het een stelletje roddelaars en kribbebijters. Zo'n Andries Wormser bijvoorbeeld, van wie hier een hele reeks brieven te vinden zijn, die alles wat hij tegenkomt even slecht vindt, de huizen, de treinen, de landbouw, het klimaat, de meeste van zijn medemensen, en dat alles smakelijk weet op te schrijven, want boosaardigheid maakt de pen

dikwijls scherper dan goedheid. Hij smaalt over ‘de eeuwige prairie van Scholte’ en raadt een dominee, die door Van Raalte is aangespoord om naar Amerika te komen, aan om zijn doodkist alvast maar mee te nemen. En zo is er meer, al dit geschrijf is van een ontwapenende menselijkheid en het leert ons veel over de condities van een landverhuizing die al te vaak in te romantisch-religieuze termen is beschreven.

Het boek is prachtig uitgegeven, met vele illustraties, sommige in mooie kleuren. Maar het is helaas geen voorbeeld voor het goed uitgeven van oude brieven. De begeleiding is nogal slordig. In de inleiding vertelt de redacteur dat hij soms tussen haakjes iets verhelderends heeft toegevoegd en dat de lezer wel kan raden, uit het tekstverband wat oorspronkelijk al tussen haakjes stond en wat hij toevoegde. Dat is een rare, slordige manier van doen, die zich ook wreekt. Deze lezer tenminste kon dat niet altijd. Achterin het boek vindt men een lijst van alle opgenomen brieven, maar die zijn niet voorzien van paginering. Vreemd is echter vooral wat de bewerker er allemaal bij haalt. Hij heeft een betrekkelijk uitvoerige inleiding geschreven over de verschillende Amsterdamse families en hun relaties, doorspekt met persoonlijke meningen. Als hij het heeft over Scholte's brochure van 1847, ‘Nieuwejaarsgeschenk aan Nederland, een ernstig woord aan Vorst en Volk’, dat een soort oproep tegen de bedorvenheid van de oude wereld is, vergelijkt hij dat met het *Communistisch Manifest*, en beeldt zelfs van beide de titelpagina af. Nog modieuzer is wat hij schrijft onder het hoofd: ‘Hetgeen ontbreekt’. Vanuit het huidige klimaat betreurt hij het dat de landverhuizers geen aandacht hadden voor de problemen van Indianen en negers en vult dat dan maar aan met lange citaten van de Franse reiziger Murat en uit brochures tegen de slavernij in Suriname. In de eerste plaats is het wel wat onredelijk om de emigranten te vragen zich bezig te houden met problemen die de bewerker beroeren, ten tweede is het trouwens zo dat speciaal het negerprobleem in de geschiedenis van de Hollandse emigranten wel degelijk een rol heeft gespeeld, zij het van verre. Scholte, de leider van de trek naar Pella, wilde niet naar Zuid-Afrika, omdat de geestverwanten daar slavernij hadden en eenmaal in Amerika namen hij en de zijnen de typische houding van de meeste Midwesterners tegenover het systeem aan. Zij waren tegen de slavernij vooral omdat zij de negers uit hun eigen gezichtsveld wilden houden. Scholte kon daarom spreken over ‘the infamous principle of Negro Equality’ en, zoals zovele anderen, juist daarom van Democraat tot Republikein worden.

Zo zou er nog wel meer op te merken zijn. Maar dat zou dan leiden tot een theologische discussie, want de schrijver bespreekt mensen als Scholte vanuit bepaalde, voor de buitenstaander nogal curieuze, gezichtspunten. Of deze energieke dominee en vroeg-kapitalist nu inderdaad het einde van het Constantijnse tijdperk zag naderen en daarom het Europese Babel verliet, is misschien wel interessant, maar als hij dan toch zo'n grote rol moet spelen in dit boek, terwijl er slechts twee brieven van hem in staan, dan zou het misschien belangrijker zijn om zijn zeer omstreden rol in Pella als dominee, leek, verzekeringsagent, speculant, politicus en wat niet al, eens wat scherper te belichten. De hele problematiek van de vervreemding van Scholte is zeer boeiend en verdient een betere behandeling. Het boek van Stellingwerff zou gewonnen hebben bij een wat zakelijker benadering, maar het blijft een kostelijk boek, een onmisbare bijdrage tot het hoofdstuk van de Hollandse emigratie naar de Verenigde Staten.

J.W. Schulte Nordholt

Pieter Cornelis Emmer, *Engeland*, *Nederland*, *Afrika en de slavenhandel in de negentiende eeuw* (Academisch Proefschrift, Leiden: E.J. Brill, 1974, blz. vii, 146-215, 44-144).

The flood of books on the Atlantic slave-trade shows no sign of abating; but the part played by the Netherlanders has received less attention than that devoted to the English, the French, and the Portuguese (or Luso-Brazilians, if this term be preferred), so Dr. Emmer's book is doubly welcome. Quoting the first three verses of Heinrich Heine's *Das Sklavenschiff* as a starting-point, the author poses the problems in his introduction as to how far, if at all, the Dutch participated in the illegal slave-trade of the nineteenth century; what international measures were taken to stop the Atlantic slave-trade; and to what extent the Dutch economy was affected by these measures. The first section of the first part gives a survey of the English efforts to stop the slave-trade, including the motives therefore, the diplomatic and naval methods which were pursued, and the results of England's attitudes and actions. This section gives a good up-to-date survey of the problems and developments involved, but contains nothing new for readers familiar with the subject. The second and third sections are more interesting, dealing respectively with the rapidly declining share of the Dutch in the Atlantic slave-trade during the last quarter of the eighteenth century, and the reactions in the Netherlands toward the slave-trade, both before, during, and after its abolition.

Dr. Emmer has no difficulty in showing that the Dutch slave-trade between West Africa and the West-Indies collapsed between 1773 and 1784, partly as a result of the great Amsterdam credit crisis of 1773, and the disastrous war with England in 1780-1783, as also because of the inability of the Surinam planters to compete with the spectacular growth of Saint-Domingue. Even the Haitian rebellion could not restore the declining economy of Surinam, and the Anglo-Dutch treaties of 1814 and 1818 which forbade Netherlanders to engage in the slave-trade merely confirmed the actual situation. A Dutch equivalent of the English ‘West India Interest’ did not exist; and very little opposition was voiced in the Netherlands to the implementation of the abolition measures. At the same time, as Dr. Emmer points out, there was no great wave of moral indignation against the West African slave-trade, such as occurred in England and in France.

In the second and more innovative part of this book, the author studies the reaction to the abolition of the slave-trade of the miniscule white population of Elmina, the Dutch slave-trading station on the Gold coast (present-day Ghana), and in the Netherlands Antilles and Surinam, where slavery had an important economic function. He also discusses the actual extent of the Dutch slave-trade after its legal abolition. This part contains much that is new, at least to this reviewer. Dr. Emmer's archival researches show little trace of an illegal Dutch slave-trade on the West African coast. By the end of the eighteenth century the Dutch forts in Guinea were dead spots and not even the dynamic Daendels could revive them. Economic projects were adumbrated on paper but came to nothing in practice, and no Dutch shipping firm showed any interest to utilize them as transit harbors for the export of African products. In 1872 they were sold to Great Britain in partial exchange for a freer hand for the Dutch in Atjeh.

The most productive part of Dr. Emmer's research relates to his investigation of the archives of the two mixed Anglo-Dutch courts for the suppression of the slave-trade established at Freetown (Sierra Leone) and at Paramaribo (Surinam) respectively, in accordance with the terms of the 1818 treaty (printed in full on pp. 199-203 of the first part). With one partial exception, the Dutch judges at Freetown cooperated whole-heartedly with their British colleagues, forming in this respect a contrast to the French, Span-

ish, Portuguese and Brazilian members of other Mixed Commissions, who often proved uncooperative or evasive. In a ten-year period (1819-1829) the mixed Court at Sierra Leone sentenced twenty-one slavers as legal prizes which were flying the Dutch flag when captured (listed in Appendix IV). None had a Dutch captain or a Dutch crew; and although some of the ships had acquired a Dutch registration at St. Eustatius, they could claim other nationalities as well, since they usually carried multiple sets of ships' papers (some of them forged) and flags of different nations which they hoisted as occasion offered. The Dutch governor of St. Eustatius, Van Spengler, was severely reprimanded by The Hague for his laxity (or venality?) and no more abuses occurred there after 1829.

In Surinam the situation was very different. Only one slaver (of Spanish-Cuban origin) was condemned by the Mixed Court at Paramaribo in the same decade as the Freetown Court condemned twenty-one. The English commissioners complained bitterly that they got no support from either the governor, the Netherlands navy, nor the officials and the white populace as a whole. Several thousand slaves were brought annually into Surinam by non-Dutch (mainly French) slavers. But this practice was drastically checked when The Hague ordered the compulsory registration of all slaves in 1826. This made the acquisition of illegally imported slaves by the planters very difficult, and it had ceased entirely by 1830.

In conclusion, the author convincingly shows that the effects of the abolition of the Dutch slave-trade on the economy of the Netherlands were minimal. Attention is also drawn to the fact that the Dutch slave-trade in the late eighteenth century did not produce a regional economic effect similar to the effect of the French slave-trade upon Nantes and its vicinity. The majority of the Dutch slavers left from Middelburg and Vlissingen; the colonial products from Surinam were mainly shipped to Amsterdam. Dr. Emmer also stresses that it was the unprofitable outcome of the Dutch investments in Surinam, which never recovered from the financial crash of 1773, not the abolution measures of 1814 and 1818, that induced the slavers to sail rather to Cuba or to Brazil than to the economically stagnant Dutch West Indies. Those two countries together with the French West-Indies sold more coffee and sugar on the free Dutch home market than did Surinam. Incidentally, Dr. Emmer (127) corrects Dr. Curtin's estimate (*The Atlantic Slave Trade. A Census*, 216) that during the period 1781-1810 some 80,000 African slaves were imported into the Netherlands West Indies. J. Postma has already shown that only some 12,000 slaves were imported into this region in Dutch ships during this period, although allowance must be made for a few thousand more imported by slavers of other nationalities. But in the same period English slavers were handling some 439,500 slaves, a further indication of how little the declining Dutch slave-trade was of importance to the economy of the Netherlands and its overseas possessions.

Needless to say, the author has made good use of his predecessors in this field, more particularly the recent works by W.S. Unger (1952-1960), J. Postma (1970), and J.P. Van der Voort (1973). More light on the late seventeenth century and early eighteenth century Dutch slave-trade in West Africa can be expected from the ongoing researches of the Austrian scholar Franz Binder; but Dr. Emmer's work is likely to remain the standard one on its topic. We may hope for a future edition with a less confusing pagination (this work being clobbered together out of two articles published in 1973 and 1974, respectively) and provided with a bibliography.

C.R. Boxer

G.C.J.J. Ottenheim, *De status van de PTT als staatsbedrijf in historisch perspectief* (Geschiedkundige uitgaven van het Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie IV, Den Haag, 1974, 179 blz.).

Dit werk heeft de schrijver blijkens zijn 'Verantwoording' (xi) mede mogen dienen als proefschrift, maar het is in eerste instantie bedoeld geweest als een in ambtelijk verband opgezette terugblik op datgene, wat er in het verleden omtrent de rechtspositie van het tegenwoordige 'Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie' alzo te doen is geweest en dat is niet weinig. Deze genesis heeft voor het geschrift zowel voordelen als nadelen opgeleverd. Als voordeel moet worden aangemerkt, dat de auteur gelegenheid heeft gehad zich ombekommerd te verdiepen in de, stellig zeer omvangrijke, archiefstukken, die op deze materie betrekking hebben en tevens, dat hem - hulde aan de generale directie van het bedrijf! - kennelijk vrijheid werd gegund om de resultaten van zijn onderzoek in ruime mate aan de openbaarheid prijs te geven. Het nadeel ligt hierin, dat hij, terwille van de volledigheid, de lezer wel moet overstelpen met een grote hoeveelheid van ambtelijke vertogen, waarin onder steeds zwaarwichtiger termen alsmaar dezelfde - naar de positie van de ondertekenaars uiteraard aan elkaar tegengestelde - standpunten verdedigd worden. Voor de algemeen-georienteerde historicus is dit merendeels nauwelijks interessant: het meest belangwekkend zal voor hem - 'in historisch perspectief' - wel zijn de Inleiding, waaraan wij dan ook in het bijzonder aandacht zullen wijden, meer vermoedelijk dan gerechtvaardigd zal zijn in de ogen van hem, die zich speciaal wil verdiepen in de bewogen en verre van vlot verlopen geschiedenis van de rechtspositie van een onmiskenbaar hoogst belangrijk staatsbedrijf.

Het verhaal moet dan wel aanvangen met de nationaalverklaring van het postwezen in 1799, die echter niet het door sommigen beoogde effect (instelling van een in ruime mate zelfstandige dienst) opleverde. Met het herstel van onze onafhankelijkheid werden de posterijen echter een zelfstandige dienst onder leiding van de postmeester-generaal, die alleen voor het financiële verantwoordelijk was aan de minister van financiën, maar deze 'voor de ontwikkeling van het postwezen zo gunstige situatie' (1) mocht slechts kort duren. In 1819 worden de posterijen tezamen met de ontvangsten ondergebracht in één (overigens nog zelfstandig) directoraat-generaal en in 1832 schrompelt de postadministratie (1813) ineen tot een kleine afdeling van het department van financiën onder leiding van de referendaris Mr. Jacques Pols (1794-1864), die daarnaast sinds 1831 ook nog directeur van het Haagse postkantoor was (aldus *Ned Patriciaat* (1916) 299).

Als hem in 1852 de titel van 'hoofddirecteur' wordt toegekend (3) is er intussen in Nederland wel iets veranderd: men is de posterijen gaan zien als niet alleen een bron van inkomsten voor het Rijk, doch (mede) als een instelling ten algemenen nutte met een dienstverlenende taak. Van Bosse's Postwet (1850) - in het parlement nog hevig aangevochten vanwege het daarin neergelegde staatsmonopolie - stoote de deur open voor een krachtige ontwikkeling en daarvan is door de dienstleiding dankbaar gebruik gemaakt. Men vergete ook niet de door een amendement-Godefroi mogelijk gemaakte invoering van de postzegel, die stellig tot de populariteit van de overheidspostdienst moet hebben bijgedragen, zie Van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland sedert 1849* (Den Haag, 1948). I, 34).

In datzelfde jaar 1852 kwam ook tot stand de wet ‘tot regeling der gemeenschap door electromagnetische telegrafen’, waarvan de toelichting onomwonden stelde, dat de invoering van de rijkstelegraafdienst (die niet onder Financiën, doch onder Binnenlandse Zaken zou ressorteren) geenszins fiscale doeleinden beoogde, doch uitsluitend dienst-

verlening. Ottenheim doet uit de doeken, dat de keuze voor een staatsmonopolie in dit geval (mede) moet zijn ingegeven door buitenlandse invloed: het Koninkrijk Pruisen weigerde zijn lijnen aan te sluiten op ons net zolang de exploitatie daarvan in handen werd gelaten van een particulier lichaam (te weten de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij). Hier stuitte de liberale voorliefde voor particulier initiatief op de Pruisische benadering, die allereerst oog heeft voor bestuurlijke en militaire belangen. Dat internationale invloeden zich ook nadien hebben doen gelden, spreekt voor de hedendaagse lezer vanzelf: men denke maar aan de oprichting van de Wereldpostvereniging in 1874. Die heeft Pols niet meer meegemaakt evenmin als de vereniging van de dienst der posterijen met de rijkstelegraafdienst (1886), welke beide organisaties inmiddels waren ondergebracht bij het in 1877 ingestelde departement van Waterstaat, maar zijn opvolger, Joan Pieter Hofstede (1822-1913) was bepaald geen minder krachtige figuur. Inmenging van de secretaris-generaal in zijn beleid was hem niet slechts onwelkom, hij achtte haar zelfs ‘onbehoorlijk’ (zie 5). Dat hij zijn eigen gang placht te gaan, moet men ook wel opmaken uit het feit, dat zijn overlijden minister Lely (zoals de auteur het keurig uitdrukt)’ de gelegenheid bood om de steeds verder geëvolueerde dienst opnieuw te organiseren’. Diens advies omtrent de opvolging is zulk een verrukkelijk staaltje van ambtelijk proza, dat de recensent niet kan nalaten het (deels) letterlijk te citeren. Benoemd zal moeten worden

> een man van genoeg algemene ontwikkeling en van genoeg prestige om aan het hoofd van de verenigde diensten (van posterijen en telegrafie) ...te staan, van wien verwacht kan worden, dat hij zowel buiten als binnen 's lands het grote standpunt van den overleden Hoofddirecteur zal innemen en de eer van de Nederlandsche administratie zal weten hoog te houden [men voelt reeds wat er nu komt]. Daartoe zal buiten het ambtelijk personeel ene keuze moeten worden gedaan.

En ‘terloops’ voegt de minister daaraan nog toe, dat de titel ‘hoofddirecteur’ vervangen zou moeten door die van ‘directeur-generaal’, een benaming, die in het buitenland vrij algemeen gebruikelijk was’. Dit zijn klanken, zoals er ook heden ten dage meermaals - en soms met minder recht ten gehore worden gebracht, maar Lely had wel enige reden om zwaar geschut in werking te stellen, want hij kwam bepaald niet met een ‘lichte’ candidaat voor de dag. Namelijk met de oud-minister Jacob Petrus Havelaar (1840-1918), die als lid van ons eerste ‘rechtse’ kabinet (Mackay 1888-1891) aan het hoofd van het departement van Waterstaat had gestaan en nu in de Tweede Kamer het kiesdistrict Gouda vertegenwoordigde (volgens schrijver ‘voor de anti-revolutionaire partij’, hetgeen wel juister zal zijn dan de partij-aanduiding ‘L’ bij Japikse, 529; in datzelfde werk heet hij later als lid van de Eerste Kamer, ‘C.H.’). Schrijver vindt hier gelegenheid om af te rekenen met een oud verhaal (in 1928 verspreid door G.A. van Poelje), dat volgens hem iedere grond mist, te weten dat Havelaar als voorwaarde voor de aanvaarding zijner functie zou hebben gesteld, dat hij rechtstreeks onder de minister zou ressorteren en niet onder de secretaris-generaal ‘wiens chef hij kort te voren als minister was geweest’. Met de stukken voor ogen moet men inderdaad wel aannemen, dat de door Havelaar gestelde voorwaarde overbodig geweest zou zijn, maar uit des schrijvers eigen verhaal blijkt ook, dat in de ambtelijke verhoudingen de praktijk niet altijd door formele

voorschriften beheerst wordt. Onnodig te zeggen overigens, dat de benoeming van Havelaar, die als oud-ingenieur van de waterstaat in de gelederen van de postdienst als een buitenstaander werd beschouwd, niet algemeen van harte werd verwelkomd, een verschijnsel dat zich bij volgende benoemingen zou herhalen (zie 20, noot 35 en 26).

Het voorgaande heeft, gelijk men zag, zowel betrekking op de ‘status’ van de ‘steeds

verder geëvolueerde dienst', als op die van de aan het hoofd van die dienst staande ambtenaren. Dat tussen deze beide 'standen' een zekere mate van evenredigheid moet bestaan, lijkt duidelijk, evenzeer als duidelijk is, dat men, het woord 'status' bezigende in de betekenis van 'rechtstoestand' de andere betekenis van 'aanzien' toch nooit geheel kan elimineren. Een functionaris die zichzelf niet wegwerpt, zal veelal uitzien naar een uiterlijk teken van zijn importantie, maar een organisatie die overtuigd is van haar gewicht, zal bij monde van haar vertegenwoordigers dezelfde neiging vertonen. Dit geeft aan de discussie over de vraag, welke rechtsvorm voor een tot op zekere hoogte zelfstandige overheidsinstelling de meest passende is, soms een schimmig karakter, dat nog extra versterkt wordt wanneer het woord 'rechtspersoonlijkheid' valt. Rechtspersoonlijkheid geldt veelal als een voorwaarde of zelfs een waarborg voor zelfstandigheid, maar het is het een noch het ander; nochtans kan men soms overheidsinstellingen daarmede gelukkig maken zonder dat zij er iets bij winnen (zie voorbeelden in *Handelingen Ned. Juristen-Vereniging* (1957) I, 18-30). Een commissie die anno 1924 advies moest uitbrengen omtrent de reorganisatie van het hoofdbestuur der PTT (sinds 1915 een 'staatsbedrijf' in de zin der Bedrijvenwet) blies (zie 22) wel hoog van de toren toen zij voor dit bedrijf een vergelijking aandorst met een territoriale gemeenschap als de gemeente. Wie hier een gulden perspectief mocht menen te ontwaren, informere overigens maar eens bij een huidig gemeentebestuurder, hoe het met de zelfstandigheid van deze 'autonome' lichamen vandaag gesteld is. Intussen is de rechtspersoonlijkheid er in de bezettingstijd gekomen, doch in 1954 weer verdwenen. Wie kennis wil nemen van de vele beschouwingen daarvoor en daarna aan de rechtspositie van de PTT gewijd, nemen het boek zelf ter hand. Opwekkende lectuur is het niet.

W.F. Prins

M.W. Jurriaanse, *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken 1813-1900* (Den Haag: Leopold, 1974, 459 blz., *f.* 32,50).

In de *Voorpost*, het tijdschrift van het departement van Buitenlandse Zaken, heeft mejuffrouw Jurriaanse, thans oud-archivaris van dit departement, in de jaren zestig een reeks biografische artikelen gewijd aan de Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken uit de negentiende eeuw. Deze schetsen zijn thans gebundeld uitgegeven en daardoor gelukkig toegankelijk geworden voor een groter publiek dan de lezerskring van het huisorgaan van Buitenlandse Zaken.

Het tiental ministers van vóór 1848 wordt summier behandeld omdat in deze periode het beleid nog voornamelijk een zaak van de koning was. De ministers uit de volgende halve eeuw komen uitvoeriger aan de orde en men merkt dat de auteur gaandeweg op dreef raakt, zodat men het betreurt dat de reeks portretten eindigt met W.H. de Beaufort (1897-1901).

De schrijfster behandelt niet alleen het carrièreverloop, maar besteedt ook veel aandacht aan de persoon van de minister en plaatst hem, met zijn familie, in het maatschappelijk leven van zijn tijd. En juist daarin heeft mejuffrouw Jurriaanse een gelukkige hand. Grote zorg is aan karakterdetails besteed, op meelevende toon wordt

van het huiselijk lief en leed van de bewindsman verhaald. De schrijfster beweegt zich gemakkelijk in het kleine wereldje waaruit de ministers voortkomen. Zij kent hun familie- en vriendschapsbanden, hun liefhebberijen, hun buitenverblijven en vooral hun Haagse residenties waarover zij met veel begrip, liefde en - waar nodig naar haar mening - met grote kiesheid vertelt.

De auteur kent het werk op het departement en het leven op de diplomatieke posten ‘van binnen uit’. Dat blijkt vooral uit de biografieën van de ministers die zelf in de buitenlandse dienst werkzaam waren geweest. Het zijn de beste portretten geworden. Men merkt dat hier een historica aan het woord is die gevoel heeft voor de sfeer van het métier.

In sommige artikelen is de literatuur gevolgd, in de meeste gevallen heeft de auteur echter archiefonderzoek verricht waarbij vooral uit dagboeken en particuliere archieven veel interessant materiaal is geput. Een groot deel van de behandelde figuren had vóór hun komst op het departement van Buitenlandse Zaken al een loopbaan in een andere tak van overheidsdienst of als politicus achter de rug. Daar ook deze levensfazes meestal volledig tot hun recht komen, is deze bundel veel meer dan een vademecum voor wie zich met de buitenlandse politiek uit die periode bezighoudt.

Waar de bewindsman als mens met zijn gezin, familie en vrienden zo bekwaam voor het voetlicht wordt gebracht, blijft de minister als initiator en uitvoerder van het beleid soms wat in de coulissen. Nu gold in de tweede helft van de negentiende eeuw strikte afzijdigheid weliswaar als hoogste wijsheid, waardoor het beleid soms door passiviteit gekenmerkt werd, toch bleef er binnen de lijnen van deze door de omstandigheden voorgeschreven politiek nog voldoende ruimte voor initiatieven en accenten, waaraan men de eigen inbreng van deze of gene minister zou kunnen herkennen. In sommige schetsen zou men daar graag wat meer over vernomen hebben.

Nu mejuffrouw Jurriaanse de portretten bij elkaar heeft gehangen, krijgt men de neiging ze eens met elkaar te vergelijken en op gemeenschappelijke trekjes te letten. Dan valt in de eerste plaats op dat de geportretteerden op een enkele uitzondering na tot de gefortuneerde aristocratie behoorden. Een relatief groot deel van hen was afkomstig uit de landprovincies. Een sterke band met de monarchie was regel, vaak was er ook sprake van een bijzondere relatie met het koninklijk huis, bijvoorbeeld door het vervullen van hofambten.

In een ministerie was in de negentiende eeuw meestal alleen de minister van Binnenlandse Zaken een geprofileerd politicus met duidelijke binding aan bepaalde groeperingen in de Tweede Kamer. Voor Buitenlandse Zaken, evenals voor Oorlog en Marine, legde de voorkeur van de monarch bijzonder veel gewicht in de schaal. De functionaris op Buitenlandse Zaken had meestal een wat onbestemde politieke kleur en was doorgaans in de achterhoede van de toonaangevende politieke richting te vinden. Opvallend is dat dit departement bij kabinetsformaties vaak gebruikt werd om er bepaalde personen of groeperingen (onder meer de katholieken) mee te paaien, waarschijnlijk in de overtuiging dat men op Buitenlandse Zaken toch weinig kwaad kon. In de portrettengalerij treft men daarom ook voornamelijk plichtsgetrouwe, fatsoenlijke departementsbeheerders aan, soms een diplomaat van formaat en een enkeling die een eigen stempel op het beleid wist te drukken.

C.B. Wels

Kroniek

Algemeen

De *Mededelingen van het Nederlands Instituut in Rome. Papers of the Dutch Institute in Rome*, XXXVII, Nova series ii ('s-Gravenhage, 1975) bevat een ‘In memoria di Henriette van Dam van Isselt. 6 dic. 1895-6 dic. 1972’, geschreven door F. Bastet. Henriette van Dam van Isselt studeerde rechten in Utrecht. Na een, door de tweede wereldoorlog onderbroken, loopbaan bij de gemeente Amsterdam, voltooide zij de in de oorlogsjaren begonnen studie in de kunstgeschiedenis. In 1950 werd zij onderdirectrice van het Nederlands Instituut in Rome. In deze functie werkte zij mee aan het tot stand komen van vele belangrijke tentoonstellingen van Nederlandse kunst in Italië en Italiaanse kunst in Nederland. Ook organiseerde zij vele concerten van Nederlandse musici, koren en orkesten in Italië.

Onderwijl publiceerde zij een aantal kunsthistorische artikelen. Na haar pensionering in 1961 begon zij de vertaling van Benvenuto Cellini's *Autobiografie*, die in 1969 verscheen.

Behalve de betekenis van haar arbeid, schetst Bastet op zeer persoonlijke, kritisch-waarderende wijze de persoonlijkheid van mevrouw Van Dam van Isselt. Het zevenendertigste deel van de *Mededelingen* bevat voorts een zestal artikelen, die betrekking hebben op onderwerpen uit de geschiedenis van de oudheid, de klassieke archeologie en de kunstgeschiedenis.

IJ.B.

Na zijn benoeming tot hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis en haar hulpwetenschappen aan de Leidse universiteit hield dr. H.P.H. Jansen, onze oudredacteur, op 7 mei 1976 een even interessante als inspirerende inaugurele rede met de bondige titel *Hollands Voorsprong* (Leiden: Universitaire Pers, 1976). Zijn betoog samenvattend concludeert Jansen ‘dat er vooral in de jaren 1350-1400 in Holland een omslag is geweest van een grotendeels agrarische en landelijke naar een stedelijke, commerciële en industriële samenleving en dat pas in die tijd Holland een vooraanstaande positie heeft gekregen in de handel en scheepvaart op het buitenland. Daarmee is samengegaan een toenemend aandeel van de steden in het bestuur van het land en een leidende rol van het gewest ten opzichte van de overige landsheerlijke gebieden in de Noordelijke Nederlanden. In de vijftiende en zestiende eeuw zijn die aspecten veel duidelijker geworden en geïntensiveerd, maar niet wezenlijk veranderd’.

De aanmerkelijk toegenomen politieke betekenis van Holland in de vijftiende eeuw dient volgens Jansen niet te worden toegeschreven aan de expansieve machtspolitiek van de Bourgondische hertogen. Bij hun expansie-politiek in de richting van Utrecht en Friesland traden de Bourgondiërs op ‘als graven van Holland, niet als hertogen. Zij zetten daarmee een traditioneel Hollandse politiek voort en het is mijns inziens niet zozeer hun

eigen verdienste die hun daarbij zoveel succes bezorgde, maar veeleer Hollands gestegen macht en rijkdom; het was een voorafschaduwing van wat onder de Republiek zou gebeuren'.

Bij wijze van kanttekening zou ik hierbij willen opmerken dat Holland zich ten tijde van de Republiek in territoriaal opzicht veeleer contractief dan expansief heeft getoond. Heeft Jansen bij de passage over 'een traditioneel Hollandse politiek' vooral gedacht aan de politiek van sommige Hollandse graven?

J.C.B.

Onder de titel 'Bijdragen tot de geschiedenis van de grafische kunst' opgedragen aan prof. dr. Louis Lebeer, ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag, werden verschillende bijdragen gepubliceerd over deze specialisatie in de *Gulden Passer*, LII (1974) 23-214. Vooraf vindt men een biografische schets en beschouwingen betreffende de carrière en de betekenis van de gewezen conservator van de Brusselse Koninklijke Bibliotheek van de hand van M. Manquoy-Hendrickx, H. Liebaers en G. Schmook. Voor de historicus van de nieuwe tijden is, in die bundel, vooral te vermelden het artikel van de Gentse hoogleraar J. Duverger, 'Voorstellingen van Margareta van Oostenrijk in tekeningen, prenten en boekillustratie' (95-114).

M.B.

Naast de *Acta Historiae Neerlandicae* bezit de Nederlandse historische wereld vooral ook in de serie *Britain and the Netherlands* een waardevol middel om werk van Nederlandse historici over de taalbarrière te tillen, dat wil zeggen enige bekendheid te geven in het buitenland. In de door J.S. Bromley en E.H. Kossmann voortreffelijk uitgegeven delen van deze serie (die hopelijk zal worden voortgezet) is de tekst gepubliceerd van door Britse en Nederlandse historici gehouden voordrachten op Engels-Nederlandse historische conferenties te Oxford (1959), Utrecht (1962), Londen (1966), Groningen (1969) en Southampton (1973). De delen I (Londen: Chatto and Windus, 1960) en II (Groningen: J.B. Wolters, 1964) bevatten studies over onderwerpen van zeer uiteenlopende aard. In de volgende delen is één thema centraal gesteld, zoals blijkt uit de titels: *Britain and the Netherlands in Europe and Asia*, III (Londen, Melbourne, Toronto: Macmillan; New York: St Martin's Press, 1968); *Britain and the Netherlands*, IV - *Metropolis*, *Dominion and Province* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1971); *Britain and the Netherlands*, V - *Some Political Mythologies* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1975).

Met enige nadruk wil ik hier nog releveren dat het initiatief tot de 'Britain and the Netherlands' - conferenties is uitgegaan van J.S. Bromley. Voor dit, naar de uitkomst bewezen heeft, bijzonder gelukkige initiatief, trouwens ook voor zijn onvolprezen activiteiten als (men kan veilig zeggen: begenadigd) 'editor', heeft Bromley zich tegenover de Nederlandse historische wetenschap en haar beoefenaren wel zeer verdienstelijk gemaakt.

De Nederlandse bijdragen in het laatst verschenen vijfde deel (212 blz.) van J.J. Woltjer, K.W. Swart, I. Schöffer en J.A. Bornewasser zullen in deze volgorde hierna afzonderlijk worden besproken. Deel V bevat voorts de volgende Engelse studies: J. Hurstfield, 'Queen and State: the Emergence of an Elizabethan Myth'; K.H.D. Haley, '"No Popery" in the Reign of Charles II'; J.D. Jarrett, 'The Myth of

“Patriotism” in Eighteenth-Century English Politics’; J.P.D. Dunbabin, ‘Oliver Cromwell's Popular Image in Nineteenth-Century England’; E.J. Feuchtwanger, ‘The Rise and Progress of Tory Democracy’.

Aan de behandeling van de diverse historische mythen gaat vooraf een algemeen inlei-

dende studie van C.A. Tamse over 'The Political Myth': een waardevol (evenwichtig en genuanceerd) essay dat, gebaseerd als het is op een rijke veelheid van publicaties, heel veel informatie biedt over dit even belangrijke als moeilijke onderwerp. In overeenstemming met veel andere auteurs concludeert Tamse onder meer dat politieke mythen vooral een rol spelen in tijden van spanning. 'They appear to explain a perplexing world. By transforming hopes and fears into an apparently objective image they can make the existing situation tolerable or give men the courage to attempt a change; in either case, the myth channels the emotions and lends direction to thought and action. This being so, the political myth may at least be used by the historian as a barometer of social and political tension'.

Mythen worden in een terloopse opmerking ook aangeduid 'as ideological instruments'. Hiermee wordt het uiterst belangrijke probleem aangesneden van de relatie mythe-ideologie. De auteur zou, dunkt me, veel lezers nog meer aan zich verplicht hebben als hij op dit probleem nader was ingegaan. Ik voeg daar haastig de slotopmerking aan toe dat lezers wel aan het vragen kunnen blijven.

J.C.B.

Van *Acta Historiae Neerlandicae* zijn in 1974 en 1975 respectievelijk de delen zeven en acht verschenen. In deze delen zijn eveneens uitsluitend artikelen opgenomen die betrekking hebben op de geschiedenis der Nederlanden. Zij bevatten tevens bibliografische overzichten van recent verschenen werken betreffende de Nederlandse en Belgische geschiedenis.

B.H. Slicher van Bath en J.A. Kossmann, ed., *Acta Historiae Neerlandicae*, VII (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1974, 265 blz., *f.* 67,50) bevat de volgende artikelen: W. Prevenier, 'Officials in Town and Countryside in the Low Countries. Social and Professional Developments from the Fourteenth to the Sixteenth Century'; R. Van Uytven, 'What is New Socially and Economically in the Sixteenth-Century Netherlands'; J.J. Poelhekke, 'The Nameless Homeland of Erasmus'; J.R. Bruijn, 'Dutch Men-of War - Those on Board c. 1700-1750'; J.C. Boogman, 'Thorbecke. A Liberal Statesman'; *idem*, 'J. Thorbecke. Challenge and Response'; J.A. Bornewasser, 'Thorbecke and the Churches'; J.G. Hegeman, 'Darwin and our Forefathers. Dutch Reactions to the Theory of Evolution 1860-1875: A Field Survey'; Alice C. Carter, ed., Survey of Recent Dutch Historiography'; W. Blockmans, W. Brulez and R. Van Eenoo, 'Belgian Historiography written in Dutch, 1971-1973'.

In I. Schöffer en J.A. Kossmann, ed., *ibidem*, VIII (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1975, 201 blz., *f.* 65. -) zijn de volgende artikelen gepubliceerd: C. Dekker, 'The Representation of the Freeholders in the Drainage Districts of Zeeland West of the Scheldt during the Middle Ages'; H. Soly, 'The "Betrayal" of the Sixteenth-Century Bourgeoisie: A Myth? Some Considerations of the Behaviour Pattern of the Merchants of Antwerp in the Sixteenth Century'; J.H. van Stuyvenberg, 'The "Weber Thesis: An Attempt at Interpretation"; A.Th. van Deursen, "History and Prognostication"; M. Müller, "Ten Years of Guerilla-Warfare and Slave Rebellions in Surinam, 1750-1759"; E. Witte, "Political Power Struggle in and around the Main Belgian Cities, 1830-1848"; P.W. Klein, "Depression and Policy in the Thirties"; Alice C. Carter, ed., Survey of Recent Historical Works on Belgium and the Netherlands Published in Dutch'.

Leden van het Nederlands Historisch Genootschap kunnen de *Acta* met 25% reductie bestellen via het secretariaat van het NHG, Alexander Numankade 199, Utrecht.

G.N.V.D.P.

In december 1975 is de geheel herziene vijfde druk van de *Richtlijnen voor het uitgeven van historische bescheiden* (Utrecht-Den Haag, 1975, *f* 3,50) verschenen. Toen de vierde druk van de *Regels voor het uitgeven van historische bescheiden* van 1966 bijna was uitverkocht, heeft het bestuur van het Nederlands Historisch Genootschap besloten om samen met de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis een geheel nieuwe uitgave van de 'regels' te laten vervaardigen. De door het NHG en de Rijkscommissie gezamenlijk benoemde commissie is uitgegaan van de editie van 1966, maar zij heeft bewust gekozen voor een vrijere opzet, zoals blijkt uit de titel *Richtlijnen*. De *Richtlijnen* kunnen uitsluitend besteld worden bij het secretariaat van het NHG, Alexander Numankade 199, Utrecht.

G.N.V.D.P.

In het kader van de vierhonderdste verjaardag van de Gentse Pacificatie (8 november 1576) worden voor het najaar 1976 te Gent verschillende plechtigheden, festiviteiten en wetenschappelijke 'evenementen' gepland. Verscheidene culturele genootschappen hebben zich tijdelijk verenigd in een 'Bijzondere vereniging zonder winstoogmerk: de Pacificatie van Gent' en hebben aldus een reeks initiatieven genomen of gestimuleerd. Aldus wordt onder meer een Nederlandse week te Gent georganiseerd van 4 tot 11 november 1976. Mede door het stadsbestuur van Gent wordt ook een plechtige academische zitting gehouden op 8 september 1976 en een historische tentoonstelling opgezet in de oude Sint Pietersabdij van 8 september tot 8 november 1976, onder de titel 'Eenheid en Scheiding in de Nederlanden (1555-1585)'. Op 22 en 23 oktober 1976 vindt een tweedaags colloquium plaats in 'Het Pand' van de Rijksuniversiteit waarbij zowel Nederlandse als Belgische specialisten de verschillende aspecten van de Pacificatie zullen belichten. Een verslagboek over dit colloquium zal onmiddellijk na afloop van deze bijeenkomst gepubliceerd worden.

M.B.

Op 5 februari 1976 werd opgericht de 'Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht'. Deze stichting is te beschouwen als rechtsopvolgster van de in 1879 opgerichte en inmiddels ontbonden 'Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht'. Krachtens haar statutaire doelstellingen zet zij alle werkzaamheden van genoemde vereniging - in de eerste en voornaamste plaats het uitgeven van rechtsbronnen in de ruimste zin - voort. In dit verband zij gewezen op de welbekende 'Werken' alsmede op de niet minder bekende 'Verslagen en Mededeelingen' uitgegeven door voormelde vereniging. De omstandigheid, dat de gemelde vereniging in weerwil van haar officiële benaming naar aard en wezen vanouds een stichting vormde, doch rechtspersoonlijkheid ontbeerde, alsmede fiscale redenen vormen de achtergrond van deze recente verandering van de verenigings- in een stichtingsvorm.

Niet alleen qua doelstellingen, maar ook qua personele samenstelling van het bestuur bestaat er continuïteit tussen de voormalige vereniging en de huidige stichting. Het stichtingsbestuur bestaat thans uit mr P.J. Verdam, voorzitter, mr O. Moorman van Kappen, secretaris, mr P.L. Nève, penningmeester, mr B.H.D. Hermesdorf, mr R. Feenstra, mr M.S. van Oosten, mr J.Th. de Smidt, mr P. Gerbenzon, mr L. de Gou, dr B.Z. Beinart, dr P. van Warmelo, dr C. Dekker en mr F.C.J. Ketelaar.

Evenals het voormalige verenigingsbestuur roept ook het bestuur van de nieuwe stichting allen, die in de geschiedenis van het oud-vaderlandse recht belang stellen, op de activiteiten van de stichting daadwerkelijk te ondersteunen, in de eerste plaats door zich als contribuant van de stichting aan te melden. De jaarlijkse contributie bedraagt thans *f.* 25. -. Ook instellingen kunnen zich als contribuant aanmelden. De bedoelde aanmelding kan

geschieden door zich schriftelijk met vermelding van naam en adres als contribuant op te geven bij de penningmeester van de stichting, prof. mr. P.L. Nève, Instituut voor Rechtsgeleerdheid K.U., Oranjesingel 72, Nijmegen.

Nieuw toetredende contribuanten ontvangen de laatstverschenen aflevering van de 'Verslagen en Mededelingen' gratis. Iedere contribuant kan de oudere bronnenuitgaven en andere publicaties van de voormalige vereniging - voor zover nog voorradig - alsmede de toekomstige uitgaven van de nieuwe stichting tegen een aanzienlijk gereduceerde prijs verkrijgen. De lijst van de leverbare publicaties wordt contribuanten op aanvraag toegezonden. Teneinde elk misverstand uit te sluiten zij er tenslotte nog op gewezen, dat gebroken is met het bij de vroegere vereniging vigerende stelsel van een benoeming tot lid 'op uitnodiging', c.q. een 'toelating op voordracht'. Een ieder kan zich als contribuant der stichting opgeven.

O.M.V.K.

Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis. 25 jaar Nederlands-Belgische samenwerking 1950-1975. Tentoonstelling (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, offset, 22 blz.). In de schaduw van het colloquium over instellingsgeschiedenis dat in april 1975 te Brussel doorging en de daaraan verbonden tentoonstelling over 'De besluitvorming vroeger en nu', die wij reeds bespraken, was ook een bescheiden tentoonstelling gewijd aan het *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*. In 1918 op initiatief van prof. mr. E.M. Meyers opgericht, werd het vanaf 1921 vooral een sterk internationale publicatie. Moeilijkheden met de Duitse bezetter lieten het verschijnen in 1941 stoppen. Pas in 1950 kon door Belgisch-Nederlandse samenwerking het tijdschrift opnieuw starten. De tentoonstelling (49 nommers) evoceerde eveneens een aantal vooraanstaande rechtshistorici die aan het tijdschrift verbonden zijn geweest.

R.V.U.

M.A. Arnould, 'Histoire ou science historique?', *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques*, LXI (1975) 210-234. Deze belangrijke academische lezing van de Brusselse hoogleraar verdient zeker vermeld te worden wegens de zeer indringende beschrijving van het woord 'histoire' en van de werkzaamheden en doeleinden die daarachter schuil gaan. In de conclusie haalt Arnould de volgende zinsnede aan: 'L'histoire n'est pas une science particulière mais *une façon particulière de considérer l'ensemble du réél*' en poneert aldus dat 'La science a besoin de l'histoire'.

M.B.

G.H. Jansen promoveerde te Utrecht tot doctor in de sociale wetenschappen op *De eeuwige kroeg. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lokaal* (Meppel: Boom, 1976, 403 blz.). Zoals de schrijver zelf opmerkt, is het 'een onorthodox proefschrift over een onorthodox onderwerp. Het boeide mij het verhaal te vertellen van een in het dagelijks leven van talloze mensen erg belangrijke, maar in de sociale wetenschappen niettemin nogal verwaarloosde instelling, het café'. De boeiende sociale geschiedenis van het café, althans een keuze eruit, wordt in dit boek verhaald vanaf de prille oertijd tot aan de dag van vandaag, waarbij ook aan het openbaar lokaal in Nederland ruimschoots aandacht wordt besteed. Dat de aard van zijn onderwerp en van de geraadpleegde bronnen een strikt sociologische aanpak uitsloot,

heeft schrijver ‘gaarne aanvaard’. Hij is van mening ‘dat de sociologie aan waarde wint, wanneer zij zich de verwantschap met andere sociale wetenschappen realiseert en wanneer zij meer, veel meer dan tot dusver gebruik maakt

van de kennis en de inzichten die elders zijn opgeslagen'. Gulden woorden, naar het mij voorkomt, woorden bovendien die wij van de kant van de sociologen niet zo vaak te horen krijgen.

Wat Jansen ons biedt is geschiedenis, zij het, zoals hij zelf opmerkt, niet geschiedenis 'in de vak-wetenschappelijke zin van het woord'. Deze typering is ongetwijfeld juist. Wanneer men echter met wijlen G.J. Renier van mening mocht zijn dat het bovenal de taak van de historicus is 'to tell the story', dan is 'De eeuwige kroeg' geschiedenis in optima forma, dat wil zeggen bijzonder geschikt om als voortreffelijk geschreven historisch verhaal (dat nog fraai geïllustreerd is bovendien) met smaak te worden gelezen.

Aan het slot van zijn bij uitstek menselijke boek komt schrijver tot de behartenswaardige conclusie dat 'de leefbaarheid van een samenleving afleesbaar is in de kwaliteit van haar kroegen'.

J.C.B.

'Dutch Privileges, Real and Imaginary' is de titel van J.J. Woltjer's zaakrijke bijdrage aan *Britain and the Netherlands*, V (zie hiervóór blz. 321). Uitermate nuttig en verhelderend vind ik Woltjer's analyse van het begrip privileges. Hij onderscheidt drie soorten: 1. de 'I may do what you may not do' -categorie, waarbij bijvoorbeeld gedacht kan worden aan het stapelrecht van steden als Dordrecht en Groningen. 2. 'Privileges concerning the administration of justice and local government, and these certainly did play an important part in the Revolt' 3. Privileges die geacht worden de burgerij invloed te geven op de stedelijke regering. Met name de privileges van de derde categorie, die voor zover het Holland betreft niet of nauwelijks tot de historische realiteit hadden gehoord, werden in later tijd het voorwerp van mythe-vorming.

J.C.B.

Nu in het rijksarchief in Utrecht de bibliotheek en de archivalia van de Broedergemeente te Zeist zijn opgenomen en eind 1974 een tentoonstelling 'Erfgoed van Herrnhut' op deze collecties de aandacht vestigde, geeft de, vanwege ditzelfde rijksarchief door Mari P. van Buijtenen, Cornelis Dekker en Huib Leeuwenberg geredigeerde, bundel *Unitas Fratrum. Herrnhuter Studien* (Utrecht, 1975, 482 blz., geïll., *f* 35. -) uitvoerig informatie over verleden en heden van deze kleine maar in de zending zeer actieve geloofsgemeenschap. Het door bisschop Hasting uit Herrnhut ingeleide boek bevat veertien Duitse en vier Engelse artikelen. Rechtstreeks op Nederland betrekking heeft het opstel van W. Lutjeharms 'Die Evangelische Brüdergemeinde in den Niederlanden' (93-118) waarin hij na het eerste bezoek van Zinzendorf de groei in de achttiende eeuw, de stilstand in de negentiende eeuw, de verandering van een Duitstalige gemeenschap in een Nederlandse sinds 1945 en de nieuwe taken door de toevloed van rijksgenoten uit Suriname beschrijft. 'Herrnhuter im Karibischen Raum' worden belicht door J.M. van der Linde (241-260). Opstellen over de theologie en vroomheid van de Herrnhutters, over hun opvoedingsmethoden, hun muziekbeoefening, hun maatschappelijke activiteit en hun planologie bevatten trouwens ook gegevens die het eigene van de Zeister gemeenschap beter doen begrijpen.

O.J.D.J.

Het ‘Centraal Register van Familiearchieven’ (CRF) bestaat nu ruim elf jaar. In die tijd is het werkterrein geleidelijk uitgebreid, evenals dat het geval is met de hoeveelheid informatie die in het Register is ondergebracht. Op het CRF wordt getracht een zo volledig mogelijk overzicht te krijgen van verblijfplaats en inhoud van familie- en huisarchieven,

zowel die welke bij particuliere eigenaars berusten als die welke ondergebracht zijn in archiefbewaarplaatsen, bibliotheken enz. Bovendien worden de laatste jaren ook gegevens verzameld over bedrijfs- en verenigingsarchieven; van deze categorieën zijn echter voornamelijk gegevens aanwezig over de bij archiefbewaarplaatsen in bewaring gegeven archieven, niet over die welke bij de eigenaars berusten.

De gegevens zijn ondergebracht in kaartsystemen, zowel alfabetisch als op onderwerpen. De inlichtingen zijn kosteloos en worden schriftelijk (niet telefonisch) gegeven. Duidelijke vermelding van het doel van het onderzoek en de jaren waarover het onderzoek gaat is gewenst. Men kan ook het kaartsysteem persoonlijk komen raadplegen na voorafgaande afspraak. De bezetting van het Register laat niet toe dat er een gericht onderzoek gedaan wordt naar archieven die op een bepaald onderwerp of persoon betrekking hebben; er kunnen alleen aanwijzingen gegeven worden waar en hoe naar bepaalde stukken gezocht kan worden. Mededelingen over bij particulieren aangetroffen archivalia worden gaarne ingewacht bij: Centraal Register van Familiearchieven, Alexander Numankade 201, Utrecht, tel. 030-710044.

E.P.D.B.

H. Coppejans-Desmedt, *Gids van de bedrijfsarchieven bewaard in de openbare depots van België* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, 358 blz.). Met openbare archiefdepots worden niet slechts de rijks- en stadsarchieven bedoeld maar tal van andere wetenschappelijke instellingen (musea, universiteitsbibliotheken en instituten) die bedrijfsarchieven ter raadpleging beschikbaar stellen. De bedrijfsarchieven die nog bewaard worden door het bedrijf zelf of door de afstammelingen van de eigenaars zijn dus niet opgenomen. Gelukkig heeft de auteur het wenselijk geoordeeld ook de bedrijfsarchieven op te sporen die niet als dusdanig zijn overgeleverd, maar door sekwestratie, allerlei gerechtelijke acties en gewoon door erfenis in een groter fonds zijn terecht gekomen. Met name in de vele verzamelingen familiepapieren schuilen in werkelijkheid heel wat firma- en uitbatingsarchieven waarvan het opsporen de zoeker heel wat moeite zou kosten.

De huidige gids levert hem voor elk bedrijfsarchief de naam van de firma, de specifieke activiteiten ervan, de omvang van het fonds, de periode die door de documenten wordt bestreken, de opmerkelijkste stukken, de modaliteiten der raadpleging, de beschikbare inventaris en bijkomende inlichtingen zoals bibliografische aanduidingen. Uiteraard zijn de bewaarde bedrijfsarchieven doorgaans niet ouder dan de laatste jaren der achttiende eeuw, maar toch bestaan nog voor de moderne tijden wel meer documenten dan men op het eerste gezicht zou hebben geloofd.

R.V.U.

H. Coppejans-Desmedt, 'Waarheen met het bedrijfsarchief?', *Spiegel Historiael*, X (1975) 28-33, en A.J. Looyenga, 'Nederlandse bedrijfsarchieven', *ibidem*, 168-175, trekken de aandacht op de betekenis van bedrijfsarchieven en geven, met het oog op de bewaring in openbare depots, een overzicht van de situatie in respectievelijk België en Nederland.

M.D.V.

De bezoeker van de Belgische rijksarchieven wordt echt verwend. Iedereen kent de onvolprezen gids voor de zoeker in het Algemeen Rijksarchief te Brussel die M. van Haegendoren in 1955 in het licht gaf onder de titel *Het Algemeen Rijksarchief. Brussel. Overzicht van de fondsen en inventarissen*. Deze wegwijzer is reeds lang uitgeput, maar een heruitgave wordt in het vooruitzicht gesteld zodra de fondsen van het Algemeen Rijksarchief in het

nieuwe depot weer zullen zijn bijeen gebracht. Ondertussen verschenen twee analoge delen voor de rijksarchieven in Vlaanderen en Wallonië: *Het rijksarchief in de provinciën. Overzicht van de fondsen en verzamelingen*, I, *De Vlaamse provinciën* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, 405 blz.) en *Les archives de l'état dans les provinces. Aperçu des fonds et collections*, II, *Les provinces wallonnes* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, 481 blz.). Deze gidsen zijn des te meer welkom daar in de laatste decennia de oprichting van een aantal nieuwe zogenaamde arrondissementele en gewestelijke depots de traditionele archieforganisatie in België nogal had gewijzigd. De kaarten van de territoriale bevoegdheden der onderscheiden depots zijn dan ook hoogst welkom. Van elk depot worden bijzonder praktische inlichtingen gegeven: adres (met inbegrip van een situatieschets), telefoonnummers, openingstijden, een kort historisch overzicht, een overzicht van de fondsen met de beschikbare inventarissen en andere hulpmiddelen. Grote diensten zullen bewezen worden door de lijsten van de fondsen van kerken, kloosters, parochies, gemeenten, polders, rechtbanken, notarissen, families, persoonlijkheden en parochieregisters. De alfabetische indices achteraan laten een snelle raadpleging toe. Het Belgisch rijksarchief dient echt geluk gewenst met deze uitgaven die voor elke vorser een onmisbaar werkinstrument zijn.

R.V.U.

Inventarissen van gemeentearchieven, I (Algemeen Rijksarchief Brussel, Rijksarchief te Kortrijk, 1975) betreft het oude en het moderne archief van negen Westvlaamse gemeenten (Anzegem, Avelgem, Emelgem, Gullegem, Rekkem, Sint-Eloois-Vijve, Spiere, Tiegem en Zevegem) dat in het rijksarchief te Kortrijk werd gedeponeerd.

M.D.V.

Inventarissen van hedendaagse archieven van gemeenten, I (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975) is de eerste inventaris van zulke archieven die op de provincie Brabant (waarvoor het Algemeen Rijksarchief als depot optreedt) betrekking heeft. Het betreft de hedendaagse archieven van tweeëntwintig gemeenten uit Vlaams-Brabant, gedeponeerd in de jaren zestig. In enkele gevallen gaat het om omvangrijke collecties.

M.D.V.

Het *Overzicht der geïnventariseerde archieven beheerd door de secretarissen der gemeenten binnen de provincie Limburg* (Uitgave van de Dienst Inspectie der Archieven in Limburg, Maastricht, 1975) lijkt me een wat overbodig boek, maar drs. H. van Ommeren, de provinciaal inspecteur der archieven in Limburg zegt in zijn inleiding dat onderzoekers de archiefinspectie herhaaldelijk om dit overzicht gevraagd hebben, dus er zal wel behoefte aan bestaan. Hierboven is met opzet de volledige titel opgenomen en niet de titel op de kaft, waaronder het boek misschien geciteerd gaat worden: ‘Archieven Gemeenten Limburg’. Men treft hier immers niet aan archieven in bewaarplaatsen, waarover een gemeentearchivaris is aangesteld, dat wil zeggen de belangrijkste en evenmin ongeïnventariseerde archieven. Daarbij vind ik het een wat drastische beperking, dat men alleen dat wat volgens de richtlijnen van de bekende *Handleiding* van S. Muller Fzn c.s. is samengesteld, als inventaris rekent. De *Handleiding* is immers niet sacrosanct en iedere ingang is beter dan niets. Zo

wordt dit boek gereduceerd tot een alfabetische lijst van gemeenten, die een getypte of gestencilde inventaris bezitten en die haast alle een archief van gemeentesecretaris, gemeenteontvanger, schepenbank en dergelijke bezitten. Maar ook voordat dit boek was uitgegeven, had de enigszins deskundige onderzoeker dit kunnen verwachten.

Ik vraag me af of dit door W. van Muller consciëntieus samengestelde overzicht het onderzoek veel zal bevorderen.

H.P.H.J.

J. Nazet, *Inventaire d'archives de la famille d'Egmont-Pignatelli concernant la terre et pairie de Lens (Hainaut) (conservées aux Archives Départementales de la Somme à Amiens). XIII-XVIIIe siècles* (Miscellanea Archivistica, XI; Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1974, offset, 55 blz.). Lens op de Dender was een uitgestrekte heerlijkheid in Henegouwen. Een groot deel der Henegouwse archieven ging echter bij de vernieling van het rijksarchief te Mons in 1940 verloren zodat deze 422 documenten, bewaard in een familiearchief en zo overgeleverd aan de Franse rijksarchieven, een belangrijke aanvulling leveren. Een microfilm ervan zal eerlang ter beschikking zijn op het rijksarchief te Mons. Voor de feodale instellingen en rechten in Henegouwen heeft dit fonds heel wat te bieden.

R.V.U.

J. Denijs, *Inventaris van het archief van de familie de Moerman d'Harlebeke en van de aanverwante families* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, offset, 136 blz.). Dit fonds (1227 nommers) bewaard op het rijksarchief te Gent werd opgebouwd van het eind der zestiende tot het midden der negentiende eeuw. Naast de persoonlijke papieren van de leden der familie en haar zijtakken bevat het fonds ook de archieven betreffende onroerend bezit, hoofdzakelijk in de provincies West- en Oostvlaanderen. Vermeldenswaard zijn de vele stukken betreffende de administratie van de stad Kortrijk en het Land van Waas waar de familie Moerman en aanverwante geslachten belangrijke openbare functies hebben bekleed.

R.V.U.

A. Bousse en A. Jamees, *Inventaris van het archief van de familie Van de Werve en Van Schilde* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, offset, 107 blz.). Dit fonds (1154 nommers) werd door de erfgenamen van baron Gaston van de Werve en van Schilde († 1923), gouverneur van Antwerpen, aan het rijksarchief te Antwerpen toevertrouwd. Het bevat in hoofdzaak de persoonlijke papieren van de laatste baronnen Van de Werve en van Schilde en van hun voorzaten tot Filips van de Werve, in 1768 verheven tot baron van Schilde, en de bescheiden van andere leden van het geslacht Van de Werve, heren van Schilde tot in de zestiende eeuw. De Van de Werve's speelden een belangrijke rol in de geschiedenis van Antwerpen en omgeving, speciaal te Schilde, zodat hun papieren een uitzonderlijke bron voor de gewestelijke geschiedenis vormen.

Onder de aanhangsels bij het fonds vermelden wij nog: een reeks bundels over de aanleg van de steenweg Deurne-Schilde (1745-1827); een aantal belangrijke stukken over het onderwijs en cultuurleven der achttiende en negentiende eeuw.

R.V.U.

G. Wymans, *Inventaire des archives de l'abbaye de Saint-Feuillien du Roeulx* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, 679 blz.). De archieven (548 nommers) van deze belangrijke Henegouwse Premonstratenzerabdij worden bewaard op het rijksarchief te Mons. De auteur van deze inventaris is tevens de historicus van de abdij: G. Wymans, *L'abbaye de Saint-Feuillien du Roeulx en Hainaut (1125-1300)*

(Averbode, 1967). Zijn inleiding bij de inventaris is dan ook bijzonder grondig. Naast een organische inventaris van het fonds

schonk hij ons bovendien de uitvoerige regesten (met een beschrijving der zegels) van 770 oorkonden bewaard in origineel of in afschrift.
R.V.U.

G. Marechal, *Inventaris van het archief van de abdij van Groenenbriel te Gent* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, offset, 51 blz.). Dit Victorinnenklooster te Gent dankt zijn stichting aan de bekende bankier en ruwaard van Vlaanderen, Simon de Mirabello, ook van Halen genoemd. Na zijn afschaffing geraakten de archieven verspreid. Deze inventaris groepeert de stukken die nu bewaard zijn op het rijksarchief te Gent. Het aantal middeleeuwse oorkonden is niet bijzonder groot. Ook de reeksen rekeningen uit de moderne tijd zijn niet volledig.
R.V.U.

H. Delvaux, *Inventaris van het archief van de heerlijkheden Loenhout en Popendonk* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, offset, 55 blz.). Deze twee heerlijkheden op het grondgebied van de huidige gemeente Loenhout behoorden vanaf de zestiende eeuw steeds aan éénzelfde heer toe. Hun archieven (546 nommers), bewaard op het rijksarchief te Antwerpen, werden daarom reeds vroeg als één fonds beschouwd. Het is wel niet nodig te wijzen op het nut van een dergelijk fonds voor de plaatselijke geschiedenis en voor de familiegeschiedenis van de families die de heerlijkheden in bezit hadden. Belangrijk om te vermelden zijn: de leenboeken waarvan het oudste opklimt tot 1453, de cijnsboeken, waarvan het eerste dateert van 1530, en de reeks rekeningen en pachtbrieven.
R.V.U.

W. Buntinx, *Inventaris van het oud gemeente- en griffiearchief van Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek en Strijtem (Roosdaal)* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, offset, 48 blz.). Beide gemeenten werden in 1964 met Pamel versmolten tot de gemeente Roosdaal. Hun archief kwam na een eigenaardige reeks verwikkelingen toch terecht op het rijksarchief te Brussel. De 245 nommers stammen praktisch volledig uit de zeventiende en achttiende eeuw. Naast locaal-historisch belang heeft het fonds ook betekenis voor de militaire geschiedenis van de woelige overgang tussen zeventiende en achttiende eeuw en voor de weerslag hiervan op bevolking en landbouw.
R.V.U.

M. Grauwen, *Inventaris van het kerkarchief van Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek. Kerkelijk archief van Brabant. Supplement nrs. 33029-33087; 33272-33423* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, offset, 37 blz.) beslaat zowel het oude als het negentiende-eeuwse archief. De reeks kerkrekeningen vangt aan in 1683 maar vertoont hiaten. Niet onbelangrijk zijn de documenten over het kerkgebouw en de zielzorg.
R.V.U.

J. Wattiez en J. Mertens, *Répertoire des archives notariales de l'arrondissement de Nivelles XVI-XXe siècle* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1975, offset, 167 blz.) is in feite een navolging van een gelijkaardige catalogus in 1971 door J.M. Gyselinck en R. Laurent bezorgd voor het arrondissement Brussel. Geboden wordt een

alfabetisch repertorium van de oude notarissen, hun residentie, de van hen bewaarde protocollen en hun vindplaats, en van de huidige notarissen met de door hen bewaarde protocollen.

R.V.U.

A.C. Fraeys de Veubeke, 'Un ancien catalogue de la bibliothèque d'Orval dans le recueil de Charles le Tonnelier', *Aureavallis. Mélanges historiques réunis à l'occasion du neuvième centenaire de l'Abbaye d'Orval* (Luik: Editions Solédi, 1975) 83-110. Charles le Tonnelier, bibliothecaris van St.-Victor te Parijs, stelde een lijst samen van 130 handschriften bewaard in de abdij van Orval. Deze oudste om niet te zeggen enige beschikbare catalogus van de bibliotheek van Orval is opgenomen in zijn onuitgegeven *Catalogus catalogorum manuscriptorum*, opgesteld omstreeks 1675 en thans bewaard in de Bibliothèque Nationale te Parijs. Hij moet de lijst voor Orval hebben samengesteld tussen 1612 en 1637.

R.V.U.

R. Laurent, *Les sceaux de l'abbaye et des abbés de Floreffe* (Miscellanea Archivistica, IX; Brussel: Algemeen Rijksarchief, offset, 29 blz. en 51 afbeeldingen) is het resultaat van de voorbereidende werkzaamheden voor de tentoonstelling gewijd aan de Premonstratenzerabdij van Floreffe in 1973: *Floreffe. 850 ans d'histoire* (Floreffe, 1973). Het belang van de sigillografie en de heraldiek voor de historische kritiek en voor de cultuurgeschiedenis is bijzonder groot en toch is deze publicatie een van de weinige die op dit punt iets nieuws brengt.

R.V.U.

R. Van Uytven schreef een belangwekkende synthese over de Brabantse en Mechelse lakennijverheid onder de titel: 'La draperie brabançonne et malinoise du XII au XVIIe siècle: Grandeur éphémère et décadence', *Produzione*, *commercio e consumo dei panni di lana. Atti della secunda settimana di studio (10-16 aprile 1970)* (Prato, Firenze, 1976) 85-97. Hier - zoals elders - heeft de auteur veel aandacht voor politieke factoren; hij schrijft de aanvang van de Brabantse textielproductie in de late jaren van de dertiende eeuw toe aan de moeilijkheden tussen Vlaanderen en Engeland en hij onderstreept de invloed van de internationale situatie voor de teruggang in Brabant tijdens het vierde decennium van de veertiende eeuw. Niettegenstaande het niet-rigide corporatief karakter en het verlaten van de traditionele technieken ging de Brabantse textielnijverheid later sterk achteruit, vooral door het afvallen van de vreemde clientèle.

M.B.

Een algemene maar aardige bijdrage verstrekte J.B. Windey onder de titel: 'Rupelmonde. Hoofdbestanddelen der ontwikkeling van een Oostvlaamse gemeente', *Gemeentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift*, XXX (1976) 1-20. Na de bespreking van de middeleeuwse 'Keure' heeft de auteur vooral aandacht besteed aan de economische ontwikkeling, en hij geeft met name belangrijke gegevens over de negentiende eeuw. Een beschouwing over 'Gerardus Mercator. Een Rupelmondenaar van wereldformaat' kon hier ook niet ontbreken. Te onderstrepen is tenslotte dat Windey vaak uniek fotografisch materiaal heeft kunnen gebruiken om zijn waardevol overzicht te illustreren. Het gezicht op de Rupelmondse Scheldeoever van 1910 is daarvan één van de vele voorbeelden.

M.B.

M. Van der Eycken, *Zeven eeuwen Ezeldijkmolen te Diest* (Diest: Ezeldijkmolen v.z.w., (1975), 63 blz. en 16 foto's). Ofschoon een gelegenheidsbrochure naar aanleiding van de restauratie van een zestiende-eeuwse molen, biedt dit boekje tal van aardige inlichtingen over de economische geschiedenis van Diest van de veertiende eeuw tot en met de industriële revolutie (de eerste stoommachines verschenen in 1865-1871 te Diest). Toch was een studie van de evolutie van de pachtprijzen van de molens daarbij welkom geweest.

De overigens aantrekkelijke publicatie wordt ontsierd door nogal wat drukfouten en wat erger is door foutieve transcripties en dateringen.

R.V.U.

De pastoor-historicus J. Geldhof heeft te Brugge het zeer rijk archief van de lekeninstelling St. Juliaans kunnen bestuderen in goede omstandigheden en daaruit is dan een omvangrijk boek ontstaan onder de titel: *Pelgrims*, *dulle lieden en vondelingen te Brugge*, *1275-1975* (Brugge, 1975, 355 blz.). In een eerste deel wordt de geschiedenis geschetst van het passantenhuis St. Juliaans met zijn personeel en zijn pelgrims (13-114). Het tweede deel behandelt eerst de 'Dulle lieden' voornamelijk van 1600 af wanneer de fusie plaats greep van St. Hubrecht met St. Juliaans; de beschrijving van het ziektebeeld van de Brugse krankzinnigen lijkt een heel interessant kapittel; vervolgens komt het vondelingenstatuut aan bod, eerst de periode 1400-1600 en daarna de zeventiende en de achttiende eeuw (115-220). In het derde deel beschrijft de auteur het 'nieuwe St. Juliaans', lopende over de jaren 1798 tot heden, waarbij de arbeid van kanunnik Maes in de periode 1842-1877 in het oog springt en vooral ook het psychiatrisch werk van de nu zeer actieve zustercongregatie van de Bermhertigheid Jesu. De auteur heeft er prijs op gesteld 'de geschiedenis van het passantenhuis en krankzinnigengesticht door de inlassing van veelvuldige en oorspronkelijke teksten life te houden'. Dit is natuurlijk zijn goed recht maar deze procedure heeft toch vaak de leesbaarheid erg gestoord. Waarom de chronologische 'lijst' van de Meesters van St. Juliaans in de tekst zelf inlassen? A fortiori, waarom de chronologische lijst der zusters en broeders daarop laten volgen? Idem, de lijst der kapelanen? Idem, naamlijst van Brugse en vreemde dokters, chirurgijnen en vroedvrouwen? Idem, patiëntenlijst? Idem, naamlijst van alle eerwaarde zusters? Voetnoten en bijlagen vormen echter belangrijke aanvullingen op de tekst. Uit de studie blijkt dat 'wel en wee' in de instellingen heel vaak verbonden was aan hun 'bestuurders'. Een niet geringe lacune lijkt ons dat de 'miseriehoek' van Brugge niet méér in zijn historisch-bredere-context werd geplaatst.

Alles bij elkaar genomen een interessant boek, met vele gegevens die voor verder en breder historisch onderzoek zeker nog bruikbaar en vruchtbaar zullen zijn.

M.B.

De Brugse historicus A. Dewitte heeft een fraai uitgegeven boek op zijn naam staan onder de titel *500 jaar vrije archiers van mijnheere Sint Sebastiaen te Sint-Kruis-Brugge* (Brugge: Uitgeverij Orion, 1975, 249 blz.). De eerste bedoeling van deze studie was uiteraard een verhaal te schrijven van het schuttersgild van het Proostse te Sint-Kruis, in een kerkelijke enclave dus, ten oosten van het Brugse stadsgebied, waardoor zowel de ambtenaar van St. Donaas als die van het Brugse Vrije en van de stad Brugge aan hun trekken komen. De tweede bedoeling was - daar doorheen - de geschiedenis te schetsen van de St. Kruisparochie, want de auteur beklaagt zich terecht over het feit dat blijkbaar 'de homo rusticus een verschijnsel was wat alleen bij helder weder vanaf de stadswallen was te onderscheiden'. De studie vat aan met een 'hydrografisch' overzicht en de eerste parochievorming zodat de aandacht van andere specialisten op het gebied van de Brugse geschiedenis ongetwijfeld daarop gevestigd zal worden. De leesbaarheid van het boek wordt zeker geschaad door zijn niet zo klare indeling en het verwerken van vele gegevens in de

tekst zelf. De in het Frans gestelde stichtingsakte van 1476 is vrij slordig uitgegeven, wat de interpunctie betreft vooral de bladzijden 113 tot 118. Het bronnenoverzicht is eigenlijk ‘weggestopt’ (191-202). De uiteenzetting zelf, de interessante bijlagen en de schitterende reproducties maken van Dewitte's boek echter een kostbaar bezit.

M.B.

M. Jennes, ‘De reizen der Antwerpse munters en hun reglement voor de reizen naar Maastricht’, *Revue belge de numismatique et de sigillographie*, CXXI (1975) 117-133. Na publicaties over de interne organisatie van de werken in de muntwerkplaatsen van Brabant, tracht de auteur in zijn bijdrage een aanverwant probleem te belichten ‘namelijk de verplaatsingen van de munters naar de verschillende werkplaatsen in het hertogdom, om daar met de aanmunting te beginnen of te helpen’, of zoals men het toen noemde: ‘de reysen’. Jennes gaat dit na vanaf de middeleeuwen tot in het jaar 1786; vervolgens bespreekt hij het reglement betreffende de Antwerpse munters voor hun reizen naar Maastricht, de dato 18 mei 1565. Een zeer leerrijk artikel, ook voor de niet eng gespecialiseerden.

M.B.

P. Soetaert, ‘Los Montes de Piedad en los Paises Bajos’, *Boletin de Documentacion del Fondo para la Investigacion Economica y Social*, VII (1975) 1-9 is in feite de vertaling van het eerste hoofdstuk van *De ‘Berg van Charitate’ te Brugge*, *een stedelijke leenbank (1573-1795). Bijdrage tot de geschiedenis van de kredietinstellingen in de Lage Landen* (Brussel: Gemeentekrediet van België, 1974). Het geeft een voorgeschiedenis van de kredietverlening en van de Bergen van Barmhartigheid in de Zuidelijke Nederlanden van de middeleeuwen tot de zeventiende eeuw.

R.V.U.

J. Roelandt vervolgt zijn bekende bijdragen betreffende de Komense heerlijkheden en beschrijft thans ‘La Seigneurie de Winhem à Comines-France’, *Memoires de la Société d'histoire de Comines et de la région*, V (1975) 289-321. De auteur preciseert dat van de drie vroeger voorkomende Winheims, de heerlijkheid wordt beschreven afhangend van het leenhof van de heerlijkheid Oosthove te Wervik. In bijlage wordt het denombrement van 1710 afgedrukt terwijl ook nuttige indices werden opgenomen.

M.B.

R. Steensma, *Verbeeld vertrouwen. De mens tussen kruishout en doodskop* (Baarn: Bosch & Keunig, 1975, 175 blz., *f* 39.50) is een zeer verzorgd uitgegeven boek met zwart-wit en kleurenfoto's van Nederlandse kerken, kerkmeubilair en liturgische voorwerpen. De uitstekend gereproduceerde foto's werden geselecteerd en van een inleiding en begeleidende teksten voorzien door R. Steensma. Zoals de titel van het boek al aangeeft, is de tekst meer (reformatorisch) stichtend dan (kunst)historisch informatief.

IJ.B.

E. Elzinga, *De Nederlandse monumenten in beeld. Noord-Holland*, *Zuid-Holland*, *Zeeland* (Baarn, 1975) en J.F. van Agt en C. Peeters, *Nederlandse monumenten in beeld. Noord-Brabant*, *Limburg* (Baarn: Bosch & Keunig, 1975, 213 blz., *f* 15, -) zijn twee van de totaal vier delen tellende serie *Nederlandse monumenten in beeld*, welke is verschenen ter gelegenheid van het monumentenjaar. Elk deel bevat een korte inleiding in de bouwkunst van het te behandelen gebied en een aantal routebeschrijvingen. Centraal staan de duidelijke en goed gereproduceerde foto's van

monumenten, waarvan de volgorde correspondeert met de routebeschrijvingen. De boekjes zijn heel geschikt voor degene, die een excursie wil voorbereiden.

IJ.B.

A.J.J.M. Schellart, G. Dekkers en A.A.C. Maaskant, *Historische landhuizen* (Deventer: Ankh-Hermes, 1975, 224 blz., *f* 79. -) is een verzorgd uitgegeven fotoboek met 170 zwartwit opnamen van Nederlandse landhuizen. De foto's zijn gemaakt door G. Dekkers. A.J.J.M. Schellart schreef er een inleiding bij, geïllustreerd met reproducties van oude gravures en enkele plattegronden. Landhuizen zijn volgens Schellart huizen, die 'in de wijde omgeving van het landschap worden gebouwd. Het zijn... geen verdedigbare, versterkte huizen'. Op grond van deze vage omschrijving zijn in het boek ook foto's van tot buitenhuis verbouwde stinzen, borgen, havezate's en kastelen opgenomen.

Een opvallend element in Schellart's zeer algemene inleiding is zijn ouderwetse afkeer van negentiende-eeuwse architectuur. De bijschriften bij de foto's zijn weinig systematisch, heel vaak onnauwkeurig en soms zelfs foutief. De lijst van geraadpleegde literatuur vertoont opvallende hiaten. De samensteller van het boek, A.A.C. Maaskant, maakt nergens duidelijk volgens welke criteria de keuze van de te fotograferen landhuizen is bepaald.

IJ.B.

Van de kroniek 'Panorama van Friesland in 1974', *De Vrije Fries*, LV (1975) 123-142, zijn de rubrieken over geschiedenis en kerkgeschiedenis van belang voor de historicus.

O.V.

Het vijfenvijftigste deel van *De Vrije Fries* (1975) is een themanummer over het verschijnsel 'nabootsingen'. De hoofdmoot en tegelijk de aanleiding tot de verschijning van dit nummer wordt gevormd door een uitgebreid rapport van G. Elzinga, 'Rondom de "Vikingschat van Winsum"' (82-122). Hierin worden een groot aantal archeologica, die sinds 1946 door enige Friese musea waren aangekocht, als vervalsingen aangemerkt. Van de verdere bijdragen zij nog het inleidende artikel van J.J. Kalma, 'Bedrog, bedriegers en bedrogenen' (5-13), vermeld.

O.V.

Een overzicht van de ontwikkeling van 'Het Fries tot 1800' geeft A. Feitsma in *Spiegel Historiael*, X (1975) 544-551. Van de Oudfriese periode krijgt men een globaal beeld, terwijl op de Middelfriese nader wordt ingegaan.

M.D.V.

P. Dekker, 'De Terschellinger arctische ruilhandel en walvisvangst', *It Beaken*, XXXVII (1975) 167-188, stelt vast dat de betekenis van de vaart op arctische wateren vanuit Terschelling vaak overdreven is voorgesteld. Wel is de walvisvangst in Straat Davis vanuit ons land tot bloei gekomen door de aanvankelijke ruilhandel van voornamelijk Terschellingers. Een lijst met namen van commandeurs en ruilhandelaars op de arctische wateren completeert dit artikel.

O.V.

J.W. Boersma opent de *Groningse volksalmanak, historisch jaarboek voor Groningen* (1974-1975) met 'Prof. dr. Albert Egges van Giffen en zijn betekenis voor Groningen, 14 maart 1884-31 mei 1973' (6-13). In de rubriek 'Groninger oudheden', *Ibidem*, 127-208, geeft Boersma onder meer een verslag van de onderzoeken van een

laatmiddeleeuwse begraafplaats bij de buurtschap Hoogwatum (waarbij tevens de restanten van de kapel van Watum werden aangetroffen) en van de kerk van Stederwalda te Thesingeburen; J.N. Lanting behandelt het onderzoek van de hunebedden op de Glimmer es (gem. Haren)

en P. Stuart beschrijft een romeinse wrijfschaal van terra sigillata, gevonden in de stad Groningen.
Th.S.H.B.

Na een korte schets van de wijze waarop de stad Groningen in de vijftiende eeuw haar macht over de Oldambten heeft verkregen, schetst C.E. Dijkstra in 'De Oldambten tegen de Stad - een vruchteloze strijd', *Groningse volksalmanak, historisch jaarboek voor Groningen* (1974-1975) 39-58, de oorzaken van de opstandige geest in de Oldambten in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Deze bleek een gevolg van het streven der stad Groningen, die reeds belast was met de hoge en de lage jurisdictie, naar een absoluut gezag over de Oldambten - in 1649 werd dit gezag door de sententies van de Staten-Generaal gesanctioneerd.
Th.S.H.B.

In 'Het klooster Trimunt', *Groningse volksalmanak, historisch jaarboek voor Groningen* (1974-1975) 14-38, geeft J.F.J. van den Broek een overzicht van de - vrij schaarse - gegevens betreffende dit klooster in het Westerkwartier tot aan het overlijden van de laatste conventualen in de eerste helft der zeventiende eeuw. Oorspronkelijk was het waarschijnlijk een benedictijns nonnenklooster, maar in het begin van de veertiende eeuw werd het opgenomen in de cistercienser orde onder de hoede van het klooster van Aduard.
Th.S.H.B.

In de laatste jaren zijn door verschillende archieven, veelal met groot succes, cursussen georganiseerd in het lezen van oud schrift. Als vervolg op een dergelijke cursus werd door het Rijksarchief in Groningen in oktober 1973 gestart met een onderzoek naar de geschiedenis van het dorp Westeremden (een paar kilometer ten noorden van Stedum), uitgevoerd door een aantal oud-cursisten en enkele medewerkers van het archief. Het resultaat werd in april van dit jaar gepresenteerd als eerste deel in de serie Studies uitgegeven door de kring van vrienden van het Rijksarchief in Groningen: I.B.M. Matthey, ed., *Westeremden, het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen, 1975 (= 1976), 372 blz.). De bundel opent met een literatuurrapport van P.J.C. Elema, 'Tien eeuwen terpdorp in de literatuur' (5-30) en bevat, naast een 'Inventaris van de archieven der hervormde gemeente te Westeremden' door J.H. de Vey Mestdagh (135-142) een aantal artikelen van lokaal belang. Opvallend daarbij is wel de nadruk op de geschiedenis van de kerk na de hervorming, maar dat zal wel een gevolg zijn van het beschikbare archiefmateriaal.

Van iets meer dan lokale betekenis (ook al belooft de titel meer dan de inhoud geeft) is 'Een bijdrage tot de historische demografie van het Hogeland' door A. Hoft, L.P. de Boer, R.T. van Dellen en L.M. Pronk-Wiersema (161-194). Hierin worden de kerkelijke registers (vanaf 1631) en de Burgerlijke Stand (tot 1825) van Westeremden, Garsthuizen en Stedum nader geanalyseerd met het oog op de vraag, of de bevolking van een plattelandsgemeente al of niet een statisch beeld vertoonde. De konklusie luidt, dat er een levendige beweging was en men met name in de zeventiende eeuw een vrij grote migratie kon constateren. Hopelijk zal verder onderzoek in andere plaatsen op het Hogeland kunnen aantonen of hier sprake is van een incidenteel geval of van een bepaalde tendens.

Het belangrijkste artikel uit de bundel is: I.B.M. Matthey, ‘Op fiscaal kompas. Een bijdrage tot de economische geschiedenis van het gewest Groningen in de 17e en 18e eeuw, met toespitsing op de dorpen in de huidige gemeente Stedum’ (195-360). Hierin wordt, na een inleiding over de belastingverpachting en de financiële administratie van het gewest

Groningen, een gedetailleerd overzicht gegeven van de diverse belastingen, voor een groot gedeelte gebaseerd op een rol met inkomsten van de Staten uit de generale middelen over de jaren 1594-1791. In de analyse van het cijfermateriaal wordt uitgegaan van de driedeling: provinciaal totaal, de verdeling daarvan over de Stad en de Ommelander kwartieren en de opbrengsten van het kwartier Fivelingo, met name in de 'regio Stedum' (Westeremden, Garsthuizen en Stedum); veelal beperkt de auteur zich hierbij tot de achttiende eeuw. Met elkaar leveren deze fiscale gegevens zo een belangrijke bijdrage tot de economische geschiedenis van het gewest Groningen.

Th.S.H.B.

L. Brandts Buys, *De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier* (Arnhem, 1974) is een studie over het ontstaan en de ontwikkeling van de verschillende boerderijtypen in Noordholland, in Westfriesland en op Wieringen. De auteur geeft ook een overzicht van het beschikbare archiefmateriaal en de betrouwbaarheid daarvan. Het boek is in hoofdzaak gebaseerd op een uitgebreid veldonderzoek, verricht in de jaren 1941-1946. Aanleiding tot het onderzoek was een opdracht van het Fonds landbouw-exportbureau 1914-1918 om een studie te schrijven over de Noordhollandse stelp. Gaandeweg groeide het project uit tot een studie van de landelijke architectuur. De uitgave werd in 1974 mogelijk gemaakt door de Stichting Historisch Boerderij-onderzoek. Veel wat in het boek als aanwezig is beschreven, bestaat inmiddels niet meer. Brandts Buys' studie is bestemd en geschikt voor zowel de wetenschappelijke onderzoeker als de geïnteresseerde leek. Boeiend is met name de sterke betrokkenheid van de auteur bij het onderwerp, die spreekt uit de beschrijvingen van het veldonderzoek en zijn liefde voor bouwkundige details en oude gebruiken. Het zeer rijk geïllustreerde boek is voorzien van een samenvatting in het Duits, een aantal praktische registers en vier losse kaarten van het Noorderkwartier.

IJ.B.

Ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van Amsterdam heeft de Fryske Akademy een nummer van haar tijdschrift *It Beaken*, XXXVII (1975) nr. 3, gewijd aan het thema 'Amsterdam en Friesland, zeven eeuwen relaties'. Op het inleidende artikel 'Zeven eeuwen relaties' van J.J. Spahr van der Hoek en H.G.W. van der Wielen (119-135) volgt een achttal bijdragen, waarin uiteenlopende aspecten van de verhouding Amsterdam-Friesland (en Amsterdammers-Friezen) aan de orde komen. In 'Contacten tussen Amsterdammers en Sneekers omstreeks 1500' (136-142) behandelt K. de Vries aan de hand van de door M. Oosterhout uitgegeven Sneeker recesboeken (1490-1517) de wederwaardigheden van twaalf Amsterdammers in Sneek. 'Migratie uit Friesland naar Amsterdam 1578-1810, een historisch-demografisch onderzoek' (143-166) is de titel van een met veel cijfermateriaal geïllustreerde bijdrage van Simon Hart. Hij komt tot de slotsom dat de trek uit Friesland naar Amsterdam in de onderzochte periode niet bijzonder groot was. H. Beem beschrijft de 'Relaties tussen de Joden van Friesland en Amsterdam' (189-195), met de nadruk op de achttiende eeuw. Van de verdere bijdragen noem ik hier nog het artikel 'Van zeilende beurtman tot eigenrijder' van Y.N. Ypma (204-222).

Hierin wordt een overzicht gegeven van het personen- en vrachtvervoer tussen Amsterdam en Friesland vanaf de zeventiende eeuw.

O.V.

M.H. Gans, *De Amsterdamse jodenhoek nu. The Old Jewish Quarter of Amsterdam as it is Today* (Baarn: Ten Have, 1975, 132 blz., *f* 17,50) is een vervolg op M.H. Gans, *De Am-*

sterdamse jodenhoek in foto's, *1900-1940*. In dit nieuwe fotoboekje is de huidige situatie in de Amsterdamse buurt, gelegen tussen Kloverniersburgwal, Amstel, Singelgracht, Artis, Prins Hendrikkade en Nieuwmarkt, vastgelegd. De zwart-wit foto's, gemaakt door H. Sabel en H. Daniëls, zijn matig van kwaliteit, zowel wat de opname als de reproductie betreft. Gans koos de te fotograferen plaatsen uit en schreef, als een zeer persoonlijk bij het onderwerp betrokken gids, de toelichtende teksten. Het boek heeft geen inhoudsopgave, ook ontbreekt een register.

IJ.B.

J.F. van Agt, *Synagogen in Amsterdam* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1974) beschrijft op zeer deskundige en informatieve wijze de bouwgeschiedenis van de Amsterdamse synagogen, vanaf de eerste sefardische huissynagogen uit het begin van de zeventiende eeuw tot en met de in 1966 ingewijde liberaal-joodse synagoge in de Graaflandstraat. Van Agt besteedt daarbij ook aandacht aan de geschiedenis van de joodse gemeenten en aan de inventaris van de gebouwen. Een centrale plaats neemt de bouwgeschiedenis van de twee grootste, zeventiende-eeuwse synagogen in, van de Hoogduitse Grote Sjoel, gebouwd in 1670-1671 en de Portugese synagoge, begonnen in 1671 en voltooid in 1678. Het boek is zeer overvloedig geïllustreerd met reproducties van prenten en oude en nieuwe foto's T. Brouwer tekende de duidelijke plattegrond- en doorsneetekeningen.

IJ.B.

L.A. Vega, *Het Beth Haim van Ouderkerk. Beelden van een Portugees-joodse begraafplaats. The Beth Haim of Ouderkerk aan de Amstel. Images of a Portugese Jewish Cemetary in Holland* (Assen-Amsterdam: Van Gorcum, 1975, 60 blz., *f* 14,90) is een tweetalige uitgave, bedoeld als gids en aandenken voor de bezoekers van de joodse begraafplaats in Ouderkerk. De auteur schetst in het kort de geschiedenis van de joden in Spanje en Portugal, hun komst naar de Republiek en het ontstaan en de geschiedenis van de joodse begraafplaats Beth Haim (Huis des levens).

De sefardische joden, die aan het eind van de zestiende eeuw naar de Republiek uitweken, vestigden zich voornamelijk in Amsterdam. Zij vormden er drie kerkelijke gemeenten en begroeven hun doden aanvankelijk in Groet. Een begraafplaats in Amsterdam stond de stedelijke overheid niet toe. In 1614 werd een nieuwe, gunstiger gelegen, begraafplaats in Ouderkerk aan de Amstel in gebruik genomen. De in Groet begravenen werden naar Ouderkerk overgebracht. De eigenlijke geschiedenis van het kerkhof is door de auteur tamelijk verwarrend en onvolledig beschreven.

Het zeer fraai en uitvoerig geïllustreerde boekje eindigt met 35 foto's van de belangrijkste grafstenen, en korte bijschriften. De auteur heeft nagelaten te verwijzen naar geraadpleegde en geciteerde bronnen en literatuur. Ook ontbreekt een register.

IJ.B.

Een klooster bij Monnikendam is natuurlijk een onderwerp dat de verbeelding van iedere rechtgeaarde historicus prikkelt. Er is dan ook in het verleden wel gespeculeerd over de rol die de uithof van het Friese klooster Mariëngaarde op Marken bij het ontstaan van de stad heeft gespeeld. Het artikel van J.C. Besteman en H.A. Heidinga, 'Het klooster Galilea Minor bij Monnickendam. Een historisch en archeologisch onderzoek', *Hollandse Studiën*, VIII (1975) 1-130 houdt zich verre van dergelijke

speculaties, is slechts het verslag van de opgraving door de amateurs van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland op hun vrije zaterdagen, aangevuld met de resultaten van een historisch onderzoek

in de bewaard gebleven archiefstukken. Daaruit is een artikel ontstaan dat zeer concreet en exact het leven oproept van een klein plattelandsklooster uit de sfeer van de Moderne Devotie gedurende de vijftiende en de zestiende eeuw. Galilea, ten westen van Monnikendam, werd in 1431 gesticht als klooster van de derde orde van Sint Franciscus en ging in 1465 tot de Cisterciënzers over uit verlangen naar een strengere regel. De jaren daarna tot 1500 betekenden een tijd van bloei, die de heer Besteman goed heeft kunnen documenteren met behulp van gegevens uit een Diversorium van Galilea, waarvan een codicologische beschrijving als bijlage is toegevoegd. Het blijkt dat de monniken als een soort notarissen voor de Monnikendammers zijn opgetreden, reden waarom in het Diversorium ook een aantal voorbeelden van diverse acten staan opgetekend. Na 1500 was de grote bloei voorbij, in de jaren na 1572 moeten de kloostergebouwen gedeeltelijk gesloopt zijn. Het archeologisch onderzoek heeft onder meer als resultaat gehad dat de heer Heidinga een verantwoorde reconstructieschets van de voornaamste kloostergebouwen heeft kunnen vervaardigen.

H.P.H.J.

J.C. Herpel, *Het oude raadhuis van 's-Gravenhage*, I ('s-Gravenhage, 1975, 446 blz.) beschrijft op zeer uitvoerige wijze de geschiedenis van het Haagse raadhuis tot en met de uitbreiding van 1733. De auteur, die oud hoofd-architect bij de dienst der Haagse gemeentewerken is, heeft zeer veel materiaal over de bouwgeschiedenis van het raadhuis bijeengebracht. Jammer genoeg heeft hij zich bij het schrijven niet voldoende beperkingen opgelegd. De inleidende, historische hoofdstukken over ‘de pre-haagse nederzetting’ en ‘het dorpshuis’ hadden beter achterwege kunnen blijven, evenals de algemene kunsthistorische uiteenzettingen. Ook heeft Herpel zijn neiging om alles te willen vermelden en citeren onvoldoende bedwongen. Als de schrijver zich had beperkt tot de bouwgeschiedenis en de beschrijving van het in 1565 gebouwde raadhuis met de uitbreiding van 1733, had het boek aan kwaliteit en leesbaarheid gewonnen.

IJ.B.

Rijke Amsterdammers bouwden in de zeventiende en achttiende eeuw buitenplaatsen aan de Vecht; Hagenaars, Delftenaren en Leidenaren zochten de landelijke rust aan de boorden van de Vliet. In de vorige eeuw werden daarvan in de gemeenten Voorburg, Leidschendam en Voorschoten nog een zeventigtal bewoond. Van het wel en wee van de families die in de loop der eeuwen die huizen bewoond hebben, wordt verslag gedaan in een rijk geïllustreerd boekje van C.H. Voorhoeve, *Lusthoven en oude huizen langs de Vliet* (Den Haag: J.N. Voorhoeve, s.a., 214 blz., *f* 27,90). De schrijver behandelt een vijfendertig buitenplaatsen in korte hoofdstukjes van een zestal bladzijden met soms nogal sensationele titels als: ‘De kop van een stamhoofd op sterk water’ e.d. De inhoud valt daarna nogal wat tegen omdat de heer Voorhoeve sterk in genealogie geïnteresseerd is en de dramatische spanning wordt gebroken doordat de voorouders en huwelijksdata van alle personen omstandig worden meegedeeld. Die gegevens zijn voor de liefhebbers natuurlijk wel interessant, maar het is jammer dat alle verwijzingen naar bronnen ontbreken.

H.P.H.J.

W.A. Baud, ‘Het landhuis “Stadwijk” onder Voorschoten, zijn eigenaren en zijn bewoners’, *Jaarboek der geschiedkundige vereniging Die Haghe* (1975) 1-97, beschrijft de geschiedenis van het buiten dat sinds 1908 de naam ‘Nieuw Voordorp’ draagt. Het landgoed werd in 1688 eigendom van de familie Meerman, die het tot 1822 heeft bezeten. De kern

van het huidige gebouw dateert uit ± 1785. In de negentiende eeuw werd het huis enkele malen verkocht, en in 1885 ingrijpend vergroot en ingericht tot kostschool met internaat. In 1908 werd het gebouw aangekocht door de vereniging 'Kinderzorg', die er een kindertehuis van maakte en de naam veranderde. Nieuwe verbouwingen en uitbreidingen volgden. In 1970 werd het verminkte gebouw gekocht door de gemeente Voorschoten.

IJ.B.

E.H. ter Kuile, *Noord- en Oost Salland*. De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving, IV, De provincie Overijsel, derde stuk (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1974, 352 blz., *f* 69. -) behandelt de monumenten, ouder dan honderd jaar, in de plattelandsgemeenten Avereest, Dalfsen, Den Ham, Hardenberg, Hasselt, Heino, Hellendoorn, Gramsbergen, Nieuw Leusden, Ommen en Staphorst en in de stad Zwolle. De tekst van dit deel, met uitzondering van de beschrijving van een aantal schilderijen, werd vervaardigd door Ter Kuile, die in 1934 al de *Geïllustreerde beschrijving van Twente* en in 1964 die van Zuid-Salland publiceerde. Van elk beschreven monument is ten minste één foto opgenomen. Duidelijke tekeningen vullen de tekst verder aan. Het zeer verzorgd uitgegeven boek bevat vier praktische registers.

IJ.B.

J. Hovy, *Amersfoort in prent* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1975, 151 blz., *f* 55. -) bevat 131 afbeeldingen met bijbehorende teksten. Tezamen vormen zij een overzicht van de geschiedenis van Amersfoort tot het einde van de negentiende eeuw. De auteur, die gemeentearchivaris is van Amersfoort, heeft veel aardig illustratiemateriaal bijeengebracht en de teksten getuigen van zijn deskundigheid. Toch vertoont het boek, vooral omdat het volgens de schrijver 'bestemd is voor een zo groot mogelijk lezerspubliek', een aantal tekortkomingen.

Hovy gebruikt een aantal malen begrippen uit de archiefterminologie zonder deze nader toe te lichten. Afgebeelde teksten in oud schrift worden niet getransscribeerd, latijnse teksten in de illustraties meestal niet vertaald. Onpraktisch is de eigenaardige kombinatie van literatuur- en inhoudsopgave, temeer daar een register ontbreekt. De typografie van het boek is weinig verzorgd en soms zelfs verwarrend; zo wijkt de volgorde van de afbeeldingen zonder nadere toelichting af van de nummering.

IJ.B.

De toenemende belangstelling voor het orgel en de orgelgeschiedenis leidde de afgelopen jaren ondermeer tot een aantal bijdragen over het orgelbestand van afzonderlijke provincies. In *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1972 en 1973) 43-116, (1974) 23-135 sluit J.H. Kluiver met 'Historische orgels in Zeeland' hierbij aan. Hij geeft een overzicht van de bouwgeschiedenis en een uitvoerige beschrijving van de zogenaamde historische orgels (instrumenten gebouwd volgens de oude principes voor de invoering van het pneumatisch systeem aan het eind van de negentiende eeuw, inclusief enkele niet meer bestaande orgels) in Zuid en Noord-Beveland en Walcheren.

Th.S.H.B.

H. Hardenberg, ‘De Hugenoten in Zeeland’, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XXIX (1975) 61-80, tracht de invloed na te gaan van een aantal Hugenotenfa-

milies in Zeeland, waarbij hij tevens de opkomst en teruggang van de Waalse kerkelijke gemeenten in Zeeland noemt.

E.P.D.B.

Middeleeuwen

G. Faider-Feytmans, 'Les cultes orientaux en Belgique romaine', *Bulletin de la classe des beaux-arts*, LXII (1975) 156-158, somt de vindplaatsen op van de bronzen figuren met oosterse inslag uit de Romeinse periode. Enkele stukken worden in bijlage afgebeeld.

M.B.

G. Cambier, 'Les *Annales Sancti Iacobi Leodiensis minores* seraient-elles originaires de Gembloux?', *Collection Latomus*, CXLV (1976) 117-128. Een van de karakteristieke trekken van de *Annales Sancti Jacobi* tegenover de andere Luikse annalen zijn de gegevens over de kloostergeschiedenis van Gembloers en St.-Jacob. Uit het handschrift blijkt dat alleen de passages over Gembloers tot de oorspronkelijke tekst hebben behoord. Men moet besluiten dat omstreeks 1077-1079 het handschrift van Gembloers naar St.-Jacob is overgegaan en daar werd aangepast.

R.V.U.

In *Westfälische Forschungen. Mitteilungen des Provinzialinstituts für Westfälische Landesund Volksforschung des Landschaftsverbandes Westfalen -Lippe*, XXV (1973; verschenen in 1974) is opgenomen: Edith Ennen en Manfred Rey, 'Probleme der frühzeitlichen Stadt, vorzüglich der Haupt- und Residenzstädte. Referate und Ansprachen auf der 30. Arbeitstagung des Instituts für geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn in Verbindung mit der 9. Arbeitstagung des Arbeitskreises für landschaftliche deutsche Städteforschung vom 27.-29. März 1972 in Bonn', 168-212. Hierin komt één bijdrage voor, die niet op Duitsland betrekking heeft, namelijk Mina Martens, 'Bruxelles, capitale de fait sous les Bourguignons', 180-187. Schrijfster behandelt haar onderwerp overwegend aan de hand van publicaties van Des Marez en Bonenfant, met name Paul Bonenfant, 'Bruxelles et la maison de Bourgogne', *Bruxelles en XVe siècle* (Brussel, 1953).

A.W.W.

In 'De Midsieuske kleasters yn Fryslân, yndield neffens de greatte fan har groundbisit' (De middeleeuwse kloosters in Friesland, ingedeeld volgens de grootte van hun grondbezit), *It Beaken*, XXXVII (1975) 416-423, geeft Ph.H. Breuker een overzicht van het grondbezit van bijna alle Friese kloosters, zoals dat door hem aan de hand van verschillende archivalia is berekend. Op grond van deze gegevens komt hij tot een indeling in zeer kleine, kleine, middelgrote, grote en zeer grote kloosters (tot de laatste categorie behoren alleen Gerkeskloosters en Klaarkamp). Hoewel hier en daar misschien nog kleine verbeteringen mogelijk zijn, is hier toch sprake van een erg nuttig overzicht.

O.V.

Anne Vandaele, ‘Sceaux de prévots et de doyens des Chapitres de Liège du XIIe- au XVIe siècle’, *Revue belge de numismatique et de sigillographie*, CXXI (1975) 135-155. Op basis

van fondsen uit het Luikse rijks- en bisschoppelijk archief beschrijft de auteur achtereenvolgens de zegels van de proosten en de zegels van de dekens.
M.B.

M.J. Rykaert geeft enkele gegevens betreffende 'De omvang van de "Grote Brand" te Brugge in 1415', *Biekorf*, LXXVI (1975-1976) 23-29. Hij concludeert dat toen meer dan tweehonderd huizen in de vlammen opgingen.
M.B.

J.M. Cauchies, 'Liste chronologique provisoire des ordonnances de Philippe le Bon, duc de Bourgogne, pour le comté de Hainaut (1425-1467)', *Bulletin de la Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de Belgique*, XXVI (1973-1974) [1975] 35-146, is in feite een lijst van de ordonnanties van Filips de Goede voor het graafschap Henegouwen alleen of voor het geheel van zijn Nederlanden, de verdragen betreffende Henegouwen, vorstelijke eedbeloften en akten van de vorst betreffende bepaalde Henegouwse steden, dorpen of heerlijkheden en van de baljuw van Henegouwen in zijn naam. De uitgave biedt 284 beknopte regesten met verwijzing naar de vindplaats en de eventuele uitgave.
R.V.U.

J.M. Cauchies, 'Une "Grande Peur" en Hainaut au XVe siècle: l'écorcherie', in *Annalen XLIIIe congres federatie van kringen voor oudheidkunde en geschiedenis van België* (Sint-Niklaas-Waas, 1974) 405-409. Vooral in de jaren 1437-38 tot 1444-45 was Henegouwen blootgesteld aan de strooptochten van gedemobiliseerde legerbenden. Ofschoon de werkelijke schade niet te vergelijken was met de vernielingen die zij in Frankrijk aanrichtten, hebben de stropers niettemin een panische angst in de streek laten heersen.
R.V.U.

A.C. Fraeys de Veubeke, 'Un cataloque des manuscrits de la collégiale Saint-Paul à Liège au milieu du XVe siècle', *Revue d'histoire des textes*, IV (1974) 359-424 is de uitgave van een oude bibliotheekcatalogus. De vondst is des te kostbaarder daar dergelijke documenten voor Luik uit de periode vóór de vernieling van de stad door Karel de Stoute in 1468 zeldzaam lijken. De catalogus die gevonden werd tussen de geschriften van een kanunnik van St.-Paul, Daniel, geeft bovendien inlichtingen over de legaten en dus ook over de bibliotheken van andere geestelijken en geeft een zicht op de rijke bibliotheek (283 nommers) van de kathedraal omstreeks 1459, kort voor haar vernietiging.
R.V.U.

Onder de duidelijke titel 'Politiek en economie: De crisis der late XVe eeuw in de Nederlanden', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, LIII (1975) 1097-1149, heeft ons redactielid R. van Uytven een even gedocumenteerd als grondig artikel geschreven. Op basis van een indrukwekkend aantal historische bijdragen en een betoog geïllustreerd door literaire en diplomatieke bronnen en sprekende grafieken, beklemtoont de auteur dat de Nederlanden omstreeks 1470 in een algemene crisis waren gedompeld en dat het voor de hand ligt dat er daaromtrent een verband

bestaat ‘met de totale oorlog en de economische boycot die Lodewijk XI tegen de Nederlanden van Karel de Stoute en Maximiliaan van Oostenrijk heeft gevoerd en met de innerlijke spanningen en speciaal met de opstanden tegen Maximiliaan in Vlaanderen en Brabant’. Van Uytven waarschuwt terecht tegen het

totaal veroordelen van de ‘histoire événementielle’ en tegen eenzijdige houdingen. Hij kan dan ook besluiten dat ‘de eerste faze van de zestiende-eeuwse groei in de Nederlanden niets anders was dan het herstel der geleden schade; Noord-Brabant, Holland en Zeeland, die minder zwaar getroffen waren, hebben daarom in die groei de toon aangegeven’.

Men mag tenslotte onderstrepen dat een dergelijke stellingname niet alleen van diep historisch inzicht getuigt maar ook het resultaat is van de - nu reeds volop bekende - grote werkkracht van de auteur.

M.B.

J.P. Peeters, ‘De oudste bewaarde rekening der stad Rupelmonde (1483-1484): een waardemeter voor de ekonomische en politieke rol van een bevoorrecht centrum in het Waasland’, *Annalen XLIIIe congres federatie van kringen voor oudheidkunde en geschiedenis van België* (Sint-Niklaas-Waas, 1974) 94-102. Is zoals overal elders de rentenlast op de stad Rupelmonde vrij zwaar, opvallend is dat de rechtstreekse belastingen in de stadsinkomsten nagenoeg ontbreken. De veelbelovende ondertitel werd niet helemaal waar gemaakt.

R.V.U.

Nieuwe geschiedenis

In een boek over politieke mythen in Engeland en Nederland (*Britain and the Netherlands*, V - zie hiervóór blz. 321) mag een studie over de Bataafse mythe uiteraard niet ontbreken. Over die voor Nederland zo uitermate belangrijke mythe schreef I. Schöffer een fraai essay, ‘the Batavian Myth during the Sixteenth and Seventeenth Centuries’, een ongetwijfeld met name voor veel buitenlandse lezers bijzonder nuttige, informatieve bijdrage.

In eerste instantie was de Leidse kunsthistoricus H. van de Waal, de autoriteit bij uitstek op het stuk van de Bataafse mythe, uitgenodigd om dit onderwerp voor zijn rekening te nemen op het congres te Southampton, maar door diens overlijden (in 1972) kon dit plan helaas niet gerealiseerd worden. Zijn taak is op uitnemende wijze overgenomen door Schöffer, die zijn stuk opgedragen heeft aan de nagedachtenis van Van de Waal. Schöffer komt er rond voor uit dat hij behalve natuurlijk aan H. Kampinga's *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw* ('s-Gravenhage, 1917) heel veel te danken had aan H. van de Waal's *Drie eeuwen vaderlandsche geschieduitbeelding 1500-1800. Een iconologische studie* (2 delen, 's-Gravenhage, 1952): ‘I have tried to summarize the findings of Kampinga and Van de Waal while offering some details and interpretations of my own’. Schöffer's eigen opmerkingen en conclusies lijken mij door de bank genomen heel treffend en juist. Zo heeft hij mijns inziens ongetwijfeld gelijk als hij tot de slotsom komt dat Grotius zelf in 1610, toen hij zijn ‘Liber de antiquitate reipublicae Batavicae’ publiceerde, volstrekt geloofd heeft in zijn eigen, in onze ogen zo evident mythische, voorstelling van het Bataafs verleden.

Aan het slot van zijn essay wijdt schrijver uitvoerig aandacht aan Rembrandt's fameuze ‘Claudius Civilis’ (in het nationale museum te Stockholm). Ook hij stelt

zich de vraag waarom de Amsterdamse regenten dit grootse werk niet acceptabel achtten. Met instemming maakt hij melding van Van de Waal's zienswijze: naar de smaak van de Amsterdamse elite was de door Rembrandt gegeven voorstelling te tijdeloos, te magisch, te sprookjesachtig. Schrijver voegt daar als eigen hypothese aan toe ‘that the drama Rembrandt painted was even over-dramatic... It had become a real conspiracy of rebels, who had apparently lost inner balance and wise moderation. The expected moralistic and edi-

fying appeal was doubtless in their view [in die van de regenten] lacking in Rembrandt's creation'. Het is schrijver kennelijk ontgaan dat P. Geyl in zijn prachtige, helaas torso gebleven essay over 'Shakespeare als geschiedschrijver' al een kwart eeuw geleden tot een zelfde conclusie was gekomen: 'Rembrandt heeft het primitieve en het wilde weten te vatten, iedereen ziet meteen dat dit waarachtig desperate samenzweerders waren en dat zij door heel andere drijfveren bewogen werden, onder de prikkel van heel andere hartstochten handelden, dan de erudiete, fatsoenlijke, met de pen en het kasboek en de pleitzaal vertrouwde burgers - schilders en dichters incluis - van het toenmalige Amsterdam'. Vlg. P. Geyl, *Tochten en Toernooien* (Utrecht, 1950) 92.

J.C.B.

Aloïs Gerlo, 'Érasme, homo batavus', *Septentrion. Revue de culture néerlandaise*, IV (1975) iii, 19-34. Schrijver behandelt, vooral aan de hand van brieven van Erasmus, in navolging van Huizinga en Noordenbos op zeer genuanceerde wijze het vraagstuk van de verhouding tussen Erasmus' cosmopolitisme en zijn Nederlandse afkomst.

A.W.W.

Monique Jacqmain, 'Een minder bekende "Vlaamse" Guicciardini: Giovan Battista, de korrespondent van de Medici's', *Ons Erfdeel*, XVIII (1975) iii, 381-396. Giovan Battista Guicciardini, geboren te Florence in 1508, kwam in 1527 naar de Nederlanden, waar hij overwegend in Antwerpen verbleef. Hij huwde met een Nederlandse. Waar en wanneer hij gestorven is, is niet bekend. Hij heeft de Nederlanden vermoedelijk niet meer verlaten. Als correspondent van de Medici's moest hij allerlei opdrachten, op economisch terrein, uitvoeren. Zijn briefwisseling - enkele honderden brieven zijn in het rijksarchief te Florence bewaard gebleven - is echter vooral van belang als een ooggetuigeverhaal van de opstand tegen Spanje en de voorgeschiedenis daarvan. Schrijfster geeft hiervan een boeiend overzicht.

A.W.W.

M.A. Nauwelaerts, 'Opvoeding van meisjes in de 16de eeuw', *Spiegel Historiael*, X (1975) 130-137, bespreekt terzake de opvattingen van de Spaans-Nederlandse humanist Juan Luis Vives, auteur van het in 1524 gedrukte 'De institutione foeminae christianae'.

M.D.V.

Het artikel van S. Groenveld en A.H. Huussen jr., 'De zestiende-eeuwse landmeter Jasper Adriaensz. en zijn kartografisch werk', *Hollandse Studiën*, VIII (1975) 131-177 vestigt de aandacht op een tot dusver vrijwel onbekende kartograaf van grote allure. Bij de bewerking van het Archief van de Grote Raad van Mechelen zijn namelijk verscheidene topografische kaarten te voorschijn gekomen, die bij diverse processtukken waren gevoegd. Dat is voor de schrijvers de aanleiding geworden zich te verdiepen in de persoon van Jasper Adriaensz., schrijnwerker te Den Haag, maar ook landmeter en kartograaf. In een studie die goed gedocumenteerd is en materiaal ontleent aan het archief van de Grote Raad en aan diverse gemeentearchieven, wordt de ontstaansgeschiedenis van een aantal kaarten in details nagegaan, waarbij het verhelderend is Jasper en zijn collega's ook als landmeters aan het werk te zien.

H.P.H.J.

A.G. van der Steur, ‘Johan van Duvenvoirde en Woude (1547-1610), heer van Warmond,

admiraal van Holland', *Hollandse Studiën*, VIII (1975) 179-273 is een zeer gedegen studie, die op een uitvoerige documentatie berust. Zoals men weet is de heer Van der Steur al jaren gepassioneerd bezig met lokaal-historisch onderzoek naar het dorp Warmond en dit artikel is ook afzonderlijk verschenen als deel VIII van de Warmondse Bijdragen. De behandelde Johan van Duvenvoirde heeft overigens veel meer dan slechts plaatselijk belang, hij was geenszins de minste heer van Warmond en heeft een niet onbelangrijke rol gespeeld in de vaderlandse geschiedenis. Mogelijk nam hij als watergeus deel aan de verovering van Den Briel, in ieder geval was hij aanvoerder van een troep vrijbuiters tijdens het beleg van Leiden en heeft daarmee in juli 1574 de Boshuizerschans op de Spanjaarden veroverd. Uit dankbaarheid werd hij in november 1574 benoemd tot admiraal over alle schepen op de Haarlemmermeer en de naburige wateren, in 1576 tot vice-admiraal en in 1578 tot admiraal van heel Holland. Als 'admiraal van Warmond' kreeg zijn naam zo een geduchte klank. Nog veel andere ambten heeft Johan van Duvenvoirde bekleed; het artikel is een welkome bijdrage tot de rol van de adel in het heldentijdvak van de tachtigjarige oorlog, juist door zijn uitvoerige en consciëntieuze documentatie.

H.P.H.J.

In een korte bijdrage situeert J. Loach de 'political pamphleteering' in Engeland, tijdens de jaren 1553-1558, onder de titel 'Pamphlets and Politics', *Bulletin of the Institute of Historical Research*, XLVIII (1975) 31-44. De beschrijving is interessant omdat men inlichtingen krijgt over de jaren waarin Filips II gehuwd was met 'Mary' van Engeland.

M.B.

L. De Pauw-De Veen verstrekt interessante 'Archivalische gegevens over Volcxken Diercx, weduwe van Hieronymus Cock', *De Gulden Passer*, LIII (1975) 215-247. Cock overleed in 1570 en liet bij testament aan zijn weduwe overmaken ondermeer het vruchtgebruik van de 'coperen platen en vormen met alle de gereetschappen dair toe dienende'. In dezelfde bundel, 380-390 bespreekt de bekende conservator L. Voet 'Kopergravure en houtsnede in de boekillustratie van het plantijnse huis in de tweede helft van de zestiende eeuw'.

M.B.

In *Britain and the Netherlands*, V (zie hiervóór blz. 321) handelt K.W. Swart over 'The Black Legend during the Eighty Years War'. Deze anti-Spaanse 'legende' manifesteerde zich voor het eerst in Italië in het begin van de zestiende eeuw: schaamteloze brutaliteit, bedrog en hebzucht zouden karakteristieke eigenschappen van de Spanjaarden zijn geweest. Het zal ons uiteraard niet verbazen dat het anti-Spaanse sentiment in de kring van de Nederlandse opstandelingen nog veel feller en onredelijker tot uiting kwam dan voorheen in Italië.

In de eerste jaren van de Opstand waren de aanvallen bovenal gericht op de Spaanse inquisitie, die van de meest ijselijke gruweldaden werd beticht. Na omstreeks 1580 werden in de anti-Spaanse Nederlandse geschriften vooral de verfoeilijke ondeugden en krijtende zonden van het Spaanse volk en zijn politieke en militaire leiders (met name Philips II en bovenal Alva) centraal gesteld. (43; op p. 47 wordt het begin van deze omslag gesteld 'soon after the arrival of the duke of Alva and his army.) Met

nadruk werd ook betoogd dat de Spaanse koningen er sinds het begin van de regering van Ferdinand en Isabella welbewust op uit waren geweest heel Europa te overheersen. Hun streven zou gericht zijn geweest op de vestiging van de universele (de vijfde!) monarchie. Merkwaardig is het ook te zien hoezeer de Nederlandse anti-Spaanse propaganda partij wist te trekken

van Las Casas' beroemde verhandeling over de kwalijke koloniale praktijken van de Spanjaarden in de West. De eerste Nederlandse vertaling verscheen in 1578 en in de volgende 120 jaren kwamen er in 'Nederland' meer edities van deze verhandeling van de pers dan in alle overige Europese landen samen. Van de (om het zacht te zeggen) weinig scrupuleuze propaganda-centrale van Willem van Oranje geeft Swart ons een uitstekend beeld.

De anti-Spaanse gevoelens van de Nederlanders, die zich als mythe manifesteerden, hebben ook de geschiedschrijving wezenlijk beïnvloed: 'As is well known, the so-called Black Legend found its classic expression in Motley's works, but leading Dutch historians of his time, however critical of Motley's account, shared much of his anti-Spanish bias'.

De auteur blijkt tevens van mening dat 'with the ending of the Eighty Years War the myth of Spanish tyranny ceased to play any role in Dutch foreign and domestic policy'. Dit lijkt me te sterk uitgedrukt. Zo bleef men in de kring van de orthodoxe calvinisten nog geruime tijd na 1648 fel anti-Spaans. In Maximiliaan Teellinck's 'Vrijmoedige Aenspraeck aen Syn Hoogheyt de Heere Prince van Oraengjen' (1650) worden zeven heilzame politieke maximen aangeprezen. De tweede maxime luidt kort maar krachtig: 'Dat wij altijd de Spanjaarden wantrouwen'. Zal ds. Teellinck hierbij ook niet gedacht hebben aan de Spaanse tirannie? Interessant in dit verband is trouwens ook de fameuze memorie van De Witt van maart 1664 (zie *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XC (1975) 403).

J.C.B.

F.G.L.O. van Kretschmar, 'De portretten van Louise de Coligny', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XXIX (1975) 81-106, geeft een overzicht van de thans bekende portretten van de vierde echtgenote van prins Willem I van Oranje, voor zover deze als authentiek beschouwd kunnen worden. Van de portretten die van haar naar het leven geschilderd zijn, zijn er geen teruggevonden, zodat er van haar slechts afbeeldingen uit de tweede hand over zijn. Het artikel is geïllustreerd met achttien afbeeldingen van wel en niet authentieke portretten.

E.P.D.B.

H. Bots, 'De vroegste geschiedenis van de medische faculteit te Leiden', *Spiegel Historiael*, X (1975) 486-497, geeft een beeld van de eerste hoogleraren en gaat vooral in op de betekenis van het onderwijs en de anatomische demonstraties van Pieter Pauw (1564-1617).

M.D.V.

Het is bekend dat de juridische faculteit van de Leidse universiteit niet weinig heeft bijgedragen tot de roem van deze academie in de zeventiende eeuw. Het is een verdienste van R. Feenstra en C.J.D. Waal dat zij deze algemene opvatting aan een grondig onderzoek hebben onderworpen. De resultaten van hun studie zijn gepubliceerd in: *Seventeenth-Century Leyden Law Professors and their Influence on the Development of the Civil Law. A Study of Bronchorst*, *Vinnius and Voet* (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel XC; Amsterdam, Oxford 1975, 124 blz.,).

Zoals de titel aangeeft, richten de schrijvers hun aandacht hoofdzakelijk op drie hoogleraren, één uit het begin, één uit het midden en één uit het einde van de zeventiende eeuw. Dat wil echter niet zeggen dat de auteurs zich uitsluitend beperken tot het genoemde drietal. Integendeel, zij hebben hun beschouwingen in breed verband geplaatst en ook aan

enkele algemene aspecten de nodige aandacht geschonken. Dit laatste komt vooral tot uitdrukking in het eerste hoofdstuk dat de belangrijkste perioden uit de geschiedenis van de juridische faculteit in de zeventiende eeuw behandelt.

Het blijkt dat Bronchorst, Vinnius en Voet ook buiten de Republiek een grote naam gehad hebben. Hun werken werden tot ver in de negentiende en in het geval van Voet zelfs tot in de twintigste eeuw herdrukt. De betekenis van Bronchorst heeft niet zozeer gelegen op het terrein van de wetenschap, als wel op dat van de juridische opleiding en praktijk. Hetzelfde geldt tot op zekere hoogte ook voor Vinnius, al zijn zijn geschriften toch vooral van belang geweest voor de opleiding van juristen. De invloed van Voet heeft zich voornamelijk uitgestrekt op het gebied van de praktijk.

Een uitermate gedegen bibliografisch onderzoek bracht aan het licht dat de verbreiding van de boeken van de drie Leidse hoogleraren aanzienlijk groter was dan tot nu toe werd aangenomen. Feenstra en Waal hebben zorgvuldig nagegaan wanneer, waar en, voorzover mogelijk, waarom bepaalde publicaties werden herdrukt en/of vertaald. Op grond van de resultaten van dit speurwerk gecombineerd met gegevens uit andere bronnen hebben de schrijvers een aantal interessante conclusies weten te trekken over het gebruik van de werken van Bronchorst, Vinnius en Voet in zo verschillende landen als Schotland, het Duitse Rijk, de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk, Spanje, Italië, Engeland, de Verenigde Staten en Zuid-Afrika.

Het was oorspronkelijk de bedoeling van de auteurs een bijdrage te leveren aan de bundel die ter ere van het vierde eeuwfeest van de Leidse universiteit is verschenen. Het gevonden materiaal was echter zo overvloedig, dat een aparte publicatie wenselijk leek. Ieder die zich met de geschiedenis van de Leidse juridische faculteit bezig houdt zal Feenstra en Waal dankbaar zijn dat zij hun studie niet hebben ingekort, zodat die in de eeuwfeestbundel paste.

H.W.

Ter gelegenheid van het vierde eeuwfeest van de Leidse universiteit heeft de directeur van het Leids academisch historisch museum, R.E.O. Ekkart, een geschiedenis van die universiteit in platen samengesteld. De titel van deze uitgave luidt: *Athenae Batavae. De Leidse universiteit 1575-1975* (Leiden: Universitaire pers, 1975, 111 blz., *f*. 36,50). Het boek bevat 202 afbeeldingen. De tekst is tweetalig: Nederlands en Engels. Vanzelfsprekend is het beschikbare materiaal voor de ene periode overvloediger dan voor de andere. Ekkart is er echter in geslaagd een evenwichtig beeld te geven van 400 jaar leven en werken in en bij de universiteit. Voor het overzicht van de laatste eeuw kon de samensteller natuurlijk kiezen uit talloze foto's. Er staan werkelijk kostelijke kiekjes - typisch Leids woord overigens! - in dit album. Eén ervan wil ik curiositeitshalve vermelden: een foto van een schietoefening van Leidse hoogleraren op 1 mei 1915 in de duinen bij Katwijk. Eén van die krijgshaftige schutters blijkt Johan Huizinga geweest te zijn.

H.W.

Ter gelegenheid van de verjaardag van de stichting van de Leidse universiteit op 8 februari 1575 is *Lias*, II (1975) i volledig gewijd aan de vroegere geschiedenis van de eerbiedwaardige hogeschool.

C.L. Heesakkers, ‘Janus Dousa and Victor Giselinus. A Correspondence around the Litterary Debut of Janus Dousa’ (5-54), vangt de publicatie aan van de brieven

die Victor Giselinus, een Brugs geneesheer en humanist, in de jaren 1568-1569 schreef aan de jonge Janus Dousa, de latere stichter der Leidse universiteit. Hij moet de neo-Latijnse dichter

Dousa hebben leren kennen tijdens een verblijf te Delft in 1567. Hij was hem nadien behulpzaam bij de uitgave van zijn werk te Antwerpen.

P.A.M. Geurts, 'Herman Reneker. Moeilijkheden rond een van de eerste Leidse hoogleraren' (55-70). Reneker was de hoogleraar in het Hebreeuws die Oranje in 1575 voor Leiden had aangeworven. De keuze van de man bleek echter een vergissing. Hij had bovendien met de invloedrijke curator Janus Dousa een scherpe vete. Na zijn ontslag werd Reneker professor te Heidelberg. Daar eveneens ontslagen, kwam hij naar Leiden terug waar hij opnieuw in 1603 werd benoemd. In de bijlagen zijn een aantal teksten daaromtrent uit het archief der curatoren van Leiden uitgegeven.

S. Sué, 'Justi Lipsii Vita Illustrata ab Othonio Sperlingio. Une biographie inédite de Just Lipse 1547-1606' (71-108). Het betreft in feite een commentaar van de Deen Otto Sperling jun. († 1715) op een autobiografische brief die Lipsius op 1 october 1600 schreef aan zijn leerling en vriend Jan Waverius.

A. Grafton, 'J.J. Scaliger's Indices to J. Gruter's Inscriptiones Antiquae. A note on Leiden University Library Ms Scal. 11' (109-113). De systematische indices die J. Scaliger in 1601-1602 op verzoek van zijn vriend de drukker Jan Commelin te Heidelberg samenstelde voor de verzameling Griekse en Latijnse inschriften die zijn andere vriend Jan Gruter daar liet drukken, heeft de algemene bewondering weggedragen. In feite had hij zich gebaseerd op de indices die Maarten de Smet had ontworpen.

H.J. De Jonge, 'J.J. Scaliger's de LXXX Canonibus Apostolorum Diatribe' (115-124). De Vijfentachtig Apostolische Canones is een vroeg-christelijk Griekse kerkrechtelijke verzameling die zich uitgeeft als van de apostelen zelf afkomstig te zijn. Ook Scaliger heeft tijdens zijn jaren te Leiden stelling genomen tegen deze oorsprong. Zijn tractaatje daarover wordt in bijlage uitgegeven.

G.C. Kuiper en C.S.M. Rademaker, 'The Collegium Theologicum at Leiden in 1615. Correspondence between P. Bertius and G.J. Vossius, the Resigning Regent and his Successor' (125-176). In 1591 was door de Staten van Holland een Collegium Theologicum, een kweekschool voor predikanten, gesticht te Leiden. Petrus Bertius werd er in 1606 regent. Fervent aanhanger van Arminius († 1609), sleurde hij zonder het te willen zijn college mee in de hevige theologische strijd tussen remonstranten en contra-remonstranten. Hij moet het dan ook als een verlichting hebben beschouwd toen op voorspraak van Hugo Grotius de historicus Gerardus Johannes Vossius als zijn opvolger werd aangesteld in 1615. De brieven die Bertius en Vossius hierover wisselden worden in bijlage afgedrukt.

P.R. Sellin, 'Daniel Heinsius and the Genesis of the Medal Commemorating the Synod of Dort 1618-19' (177-185). Ter gelegenheid van het succesvol besluit van de Dordrechtse synode in 1619 werd een herdenkingspenning geslagen. Uit de eigentijdse dokumenten wordt voor het eerst het ontstaan en de symboliek van deze medaille naar voor gebracht. Het ontwerp was van de emblematadichter en Leidse hoogleraar Daniel Heinsius, die tevens secretaris van de afgevaardigden van de Staten-Generaal bij de Synode was. Het embleem is een bedekte zinspeling op de overwinning van de orthodoxie op de remonstranten.

R.V.U.

Onder de titel 'Wanneer werd de stad Ambon gesticht? Bij een vierde eeuwfeest' geeft Hubert Jacobs sj in de *Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde*, CXXXI

(1975) 427-460 een overzicht van de betrekkingen der Portugezen met Amboina, waarvan het nieuwe is dat het niet uitsluitend berust op de *Ambonsche Historie* van Rumphius, op het werk van zijn plagiator Valentijn en op Portugese schrijvers, maar ook en in sterke mate op

brieven van missionarissen en van door de kroon van Portugal uitgezonden, merendeels zeer schrijflustige, autoriteiten. De Portugezen kwamen voor het eerst in 1512 op het eiland en hadden er achtereenvolgens drie houten versterkingen. De eerste van deze pagar(s), zoals men ze in het Maleis en in het koloniale Nederlands noemt, ontstond in 1569 aan de noordkust van Hitu, het noordelijke schiereiland van Amboina, de beide andere enige jaren later op het zuidelijke schiereiland Leitimor. Ze lagen dus aan de baai tussen de beide schiereilanden. Begin 1576 bouwde men een stenen vesting in de buurt van de derde pagar, daarbij ontstond sinds juni of juli het stadje Ambon. Steven van der Haghen veroverde die vesting op 23 februari 1605 en doopte haar kasteel Victoria. Dit kasteel bleef, uitgebreid, het centrum van de Nederlandse macht in Amboina en omliggende eilanden.

W.Ph.C.

De studie over *De Gereformeerde Kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers (1595-1796)* (Groningen: H.D. Tjeenk Willink, 1975, viii en 168 blz.) waarop in december 1940 de predikant van Zeerijp G.A. Wumkes, die later als strijder voor Friesland bekend werd, promoveerde, is thans herdrukt. Het in hooguit twee jaar geschreven boek laat zich nog altijd prettig lezen en berust vooral op synodale en classicale acta. Wie draagt echter de wetenschappelijke verantwoordelijkheid voor zo'n reprint? Het jaartal van de oorspronkelijke uitgave behoort op en niet tegenover het titelblad, het omslag suggereert ten onrechte een transcriptie in moderne spelling. En het boek zou aan waarde hebben gewonnen wanneer op bijvoorbeeld een achttal pagina's sinds 1904 achterhaalde zaken waren gecorrigeerd, dus zoals Hana bij de herdruk van Thijsse's albums heeft gedaan.

O.J.D.J.

Volgens D.J.M. Zeinstra heeft de geschiedbeschouwing, zoals die naar voren komt in Ocko Scharlensis' kroniek van Friesland (in 1597 in druk verschenen), weinig gemeen met die van andere Friese kroniekschrijvers van voor 1578. In ‘De kroniek van Ocko van Scharl een voorbeeld van Staverse geschiedschrijving?’, *It Beaken*, XXXVII (1975) 399-415, betoogt hij dat wij hiervoor inderdaad de betiteling ‘Staverse geschiedschrijving’ mogen gebruiken. Deze moet worden beschouwd als een onderafdeling van de aristocrasche geschiedschrijving.

O.V.

S. Groenveld, ‘Verdicht verleden. Kanttekeningen bij een zeventiende-eeuws manuscript over Jacoba van Beieren’, *Hollandse Studiën*, VIII (1975) 275-348 besteedt veel geleerdheid aan de 253 regels van een onvoltooid toneelstuk uit de zeventiende eeuw. Ze zijn van de hand van G.S.P., die de auteur identificeert als Gerard Schaep Pieterszoon, telg uit een der oudste Amsterdamse regentengeslachten. Hij was een man met een veelsoortige belangstelling, onder andere voor geschiedenis en als voorbereiding voor zijn toneelstuk over Jacoba heeft hij aantekeningen gemaakt uit de Divisiekroniek, die samen met de genoemde 253 regels op het Amsterdamse gemeente-archief bewaard worden. De heer Groenveld behandelt deze middelmatige versregels wel met erg veel égards, maar werpt in zijn artikel enkele interessante vragen op, met name of er naast een Bataafs in de Republiek ook van een

Bourgondisch besef sprake was. Dat laatste zou me van een echte Hollander als Schaep overigens verwonderen.

H.P.H.J.

In *Nampo Bunka* (september 1975) ii, een tijdschrift uitgegeven door de Japanse Tenri-

University, vindt men een artikel van de hand van Leonard Blussé, ‘Western Impact on Chinese Communities in Western Java at the Beginning of the 17th Century’ (26-57). Na een beschrijving en analyse van de Chinese gemeenschap te Bantam tegen het einde van de zestiende eeuw, worden de veranderingen beschreven die de komst van vooral de Nederlanders teweeg brachten. Het spreekt welhaast vanzelf, dat het na 1619 snel achteruitgaande Bantam door de meeste Chinezen verlaten werd om naar Batavia te verhuizen.

W.Ph.C.

R. Baetens, ‘De havenbeweging te Oostende 1635-1662’, *Annalen XLIIIe congres federatie van kringen voor oudheidkunde en geschiedenis van België* (Sint-Niklaas-Waas, 1974) 119-123, is een bijzonder nieuwe bijdrage tot de kennis van de conjunctuur en de omvang van de Zuidnederlandse handel in de zeventiende eeuw. De tabellen over frequentie van de scheepvaart te Oostende, de herkomst der schepen en de aard der goederen zullen in de toekomst de cijfers die J. De Smedt voor de jaren 1640-1655 had gegeven vervangen.

R.V.U.

R.A. Blondeau, ‘Ferdinand Verbiest en de Mandsjoe-dynastie’, *Spiegel Historiael*, X (1975) 552-559, precizeert welke rol de Vlaamse jezuïet in de tweede helft van de zeventiende eeuw aan het hof van de Chinese keizer heeft gespeeld.

M.D.V.

H.P. Fölting beëindigt zijn serie artikelen over ‘De landsadvocaten en raadpensionarissen der Staten van Holland en West-Friesland. Een genealogische benadering’ in het *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, XXIX (1975) 210-296. Behandeld worden de raadpensionarissen van Johan de Witt tot en met Laurens Pieter van de Spiegel.

E.P.D.B.

J. Everaert verstrekt enkele gegevens betreffende de Zuid-Nederlandse textielexport onder de titel: ‘L'exportation textile des Pays-Bas méridionaux vers le monde hispano-colonial (ca. 1650-1700)’, *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana; Atti della secunda settimana di studio* (Firenze, 1976) 45-49. Men neme in acht dat deze studieweek in Prato reeds plaats had in april 1970. De auteur onderstreept de politieke en economische afhankelijkheid van de Zuidelijke Nederlanden tegenover Spanje tijdens de zeventiende eeuw.

M.B.

Het tweede deel van de serie ‘Suid-Afrikaanse Argiefstukke. Belangrijke Kaapse Dokumente’, is de uitgave door A.J. Boëseken van *Dagregister en Briewe van Zacharias Wagenaer*, *1662-1666* (Pretoria: Staatsdrukkerij, 1973; tenrechte 1975?, xxxiii + 472 blz.). Wagenaer was in de genoemde jaren als opvolger van Jan van Riebeeck commandeur aan de Kaap voor de VOC. In de inleiding geeft Boëseken een belangwekkend verslag over 's mans levensloop - hij was onder andere de auteur van een in Brazilië door hem getekend ‘Thierbuch’, later in VOC-dienst enige malen opperhoofd in Japan, tenslotte ambassadeur naar Matarem - en mededelingen over

de beschikbare teksten. Het *Dagregister* dat de bladzijden 1 tot 281 in beslag neemt, is heel wat minder interessant dan dat van zijn voorganger. Meer bieden de negen afgedrukte brieven (281-396) en het fragment van het door Wagenaer in Japan aangehouden dagregister, dat in de bijlagen (396-426) met enige

andere stukken, voornamelijk adviezen over de kasteelbouw aan de Kaap, is te vinden. Er volgt in dit met grote zorg bewerkte boek nog een literatuurlijst, een waardevolle verklarende woordenlijst en een uitvoerige index.
W.Ph.C.

Eerst onlangs bleek mij dat als deel IV van de 'Brasiliensia Documenta' door Edgard de Cerqueira Falcao, met een Duitse vertaling door Helmut Andrä en een toelichting en inleiding van Enrico Schaeffer het werk van Zacharias Wagenaer is gepubliceerd: *Zoobiblion. Livro de Animais do Brasil* (Sao Paulo, 1964). Wagenaer was in de dagen van Joan Maurist in Brazilië en bracht het later in VOC-dienst tot commandeur van de Kaap. Hij was een uitstekend tekenaar en zijn werk bevat ook zijn reisbeschrijving, die in 1732 werd opgenomen in Churchill's *Collection of Voyages and Travels*. Het lukte mij niet het boek in handen te krijgen en ik dien dus met deze korte aankondiging te volstaan.
W.Ph.C.

Onder de titel 'Two Malay Letters in the National Archives of Denmark' geeft P. Voorhoeve twee Maleise brieven met Nederlandse vertaling uit, die de koning van Bantam, die zich wilde bevrijden van de overwegende machtspositie van de VOC, in de jaren 1670 en 1672 richtte tot de koning van Denemarken. Hij zegde hem vrije toegang voor de handel in zijn rijk toe. Ze zijn te vinden in de *Bijdragen voor de Taal- Land- en Volkenkunde*, CXXXI (1975) 270-276.
W.Ph.C.

Het veroveren van de Engelse Oostindiëvaarder 'Golden Falcon' in 1672 door de Zeeuwse kaperkapitein Isaac Rochussen wordt door H.J. Sjollema in een zelf verzorgde publicatie *Isaac Rochussen 7 Juli 1672* (z. pl., z.j. [= 1976], 47 blz.) behandeld. Schip en lading brachten bij verkoop in Amsterdam *f* 350.000. - op, het hoogste bedrag voor een prijs in de Derde Engelse oorlog gerealiseerd. Binnen een jaar voer het schip alweer voor de Engelse Oostindische Compagnie! Doordat enkele Amsterdamse Joodse zakenlieden zakjes met juwelen en diamanten uit Azië met de 'Golden Falcon' hadden laten vervoeren, kreeg deze verovering nog een langdurige juridische nasleep.
J.R.B.

B. Price houdt zich in zijn bijdrage 'Kikoongo and Saramaccan. A Reappraisal', *Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde*, CXXXI (1975) 461-478 bezig met de verhouding van de Surinaamse taal tot de talen van Afrika. Hij gebruikt evenwel geen linguistische argumenten, maar historische, zodat zijn artikel van belang is voor de kennis van de slavenhandel der Nederlanders. Hij verschaft onder andere gegevens, ontleend aan de ongepubliceerde dissertatie van J. Postma, 'The Dutch Participation in the African Slave Trade: Slaving on the Guinea Coast 1675-1795' (Michigan State University).
W.Ph.C.

In '"Meer dan vijftig jaren" vrije handel met de Eskimo's op Groenland', *It Beaken*, XXXVII (1975) 371-385, kan P. Dekker dankzij een nieuwe archiefvondst aantonen

dat de vrije handelsvaart vanuit de Republiek op Straat Davis al rond 1680 is begonnen. Vanaf 1737 was het met deze vaart, die vooral voor Terschelling en Ameland van belang was, afgelopen tengevolge van Deense souvereiniteitsaanspraken. Hierna kon in deze zeestraat uitsluitend nog de walvisvangst worden beoefend.

O.V.

H. Hasquin, *L'intendance du Hainaut en 1697. Edition critique du mémoire rédigé 'Pour l'instruction du duc de Bourgogne'* (Parijs: Bibliothèque Nationale, 1975, 147 blz.). Op 12 februari 1697 schreef de gouverneur van de kleinzoon van Lodewijk XIV alle intendanten in het koninkrijk aan om hun een rapport over hun ambtsgebied te vragen. De intendantie van Henegouwen bestond hoofdzakelijk uit gebieden die door Frankrijk ten koste van de Spaanse Nederlanden waren bezet. Het Henegouwse antwoord moet vervaardigd zijn tussen 5 juni en 20 september 1697. De toenmalige intendant was Daniel-François Voysin die echter niet de auteur van het stuk schijnt te zijn geweest. Het rapport is een uitzonderlijk betrouwbare en volledige bron voor de demografische en sociaal-economische geschiedenis van Henegouwen.

R.V.U.

De artikelen van G.A.C. van Vooren, 'De armenzorg voor de katholieken in het Middelburgse missiegebied gedurende de 18de eeuw', *Appeltjes van het Meetjesland*', XXIV (1973) 5-72 (zie de kroniek van de *BMGN*, XC (1975) 144 en XXV (1974) 5-60) hebben een meer dan lokale betekenis omdat ze onder andere ook de relaties tussen katholieken en protestanten in de grensstreek concreet illustreren. Het tweede artikel betreft meer bepaald de uitvoering van de voorziene maatregelen ter ondersteuning van de katholieke armen. Niet iedereen kon geholpen worden. Armen zonder attestatie van de plaats waar ze vandaan kwamen, werden niet toegelaten, ook al waren ze katholiek. Ze werden zelfs weggestuurd indien ze er toch binnengedrongen waren. Er worden talrijke concrete voorbeelden gegeven van armenbezorgers, elders ook armmeesters genaamd, die verzoeken om ondersteuning afwezen. De katholieke gemeenschap was klein en bestond veelal uit minder draagkrachtige personen, die het al moeilijk hadden om in hun eigen bestaan te voorzien.

M.C.

Aan levensschetsen van achttiende-eeuwse zeelieden is de Nederlandse historiografie niet rijk. Heel veel verder dan die van Damiaan Hugo Staring en van Johan Splinter Stavorinus komt men niet. Verbonden door banden des bloeds en geïnspireerd door eerst genoemde levensschets heeft de vroegere directeur van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis A.J. Veenendaal het boekje *Matthijs Sloot, een zeeman uit de achttiende eeuw (± 1719-1779)* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1975, 58 blz., *f* 18,70) geschreven. Sloot was in dienst bij de admiraliteit van Amsterdam. Als zeeofficier is hij, als vele van zijn collega's, niet interessant, reden waarom de auteur de sociale en financiële positie van de zeeofficier en de betrekkingen tussen Nederland en Marokko naar voren haalt. Desondanks blijft het zoals in de Inleiding opgemerkt, inderdaad een 'pretentieloos boekje'.

Bij het weinige dat de auteur over Sloot tevoorschijn heeft kunnen halen, is het jammer dat niet wat meer gebruik is gemaakt van de journalen van de zeereizen die Sloot als jong officier deed. Wat verrichtten die oorlogsschepen eigenlijk en in welke gebieden kwamen zij? Nog sterker geldt dit voor het niet volledig benutten van de betaalrollen van de schepen waarop Sloot het bevel voerde. Aan de hand hiervan hadden de passages over de sociale en economische aspecten van het marinepersoneel nieuwe informatie kunnen bevatten.

Matthijs Sloot was van 1772-1774 commandant van een eskader fregatten, dat in Zuideuropese en Noordafrikaanse wateren kruiste. Voornaamste doel was het in standhouden van een broze vrede met Marokko en kapers uit dit land in het oog te houden. Uitvoerig

gaat Veenendaal op allerlei onderhandelingen in en hij corrigeert terecht het gebruikelijke beeld over een slappe houding van de Republiek ten opzichte van de Barbarijse staten. De Republiek week hierbij niet af van de andere Europese mogendheden en kwam geenszins aan iedere Barbarijse wens tegemoet. Sloot's rol in deze was marginaal en de vele bladzijden aan deze kwestie gewijd (33 van de 52) verhullen toch niet, dat over deze Gelderse zeeman zelf maar weinig te vertellen valt.

J.R.B.

Nieuwste geschiedenis

J. Roegiers, 'Een ultramontaan in de revolutietijd', *Spiegel Historiael*, X (1975) 12-19, belicht de rol die de Leuvense hoogleraar Jan Frans van de Velde (1743-1823) heeft gespeeld in het verzet tegen de jozefistische en de Franse kerkelijke politiek.

M.D.V.

Ph. Moureaux, *La statistique industrielle dans les Pays-Bas autrichiens à l'époque de Marie-Thérèse. Documents et cartes*, I (Kon. Commissie voor Geschiedenis, in -4°; Brussel: Paleis der Academiën, 1974, 831 blz.). De statistische bekommernis van de Oostenrijkse regering in de Zuidelijke Nederlanden is voldoende bekend. Zij werd speciaal wat betreft de industriële sector nog eens duidelijk in het licht gesteld door Ph. Moureaux, *Les préoccupations statistiques du gouvernement des Pays-Bas autrichiens et le dénombrement des industries dressé en 1764* (Brussel, 1971). Dezelfde auteur heeft nu de resultaten van die werkzaamheid in druk willen toegankelijk maken. Hij koos daartoe als basis het rapport dat de raadsheer B.M. Dupuy in 1751 over de industriële structuur der Habsburgse Nederlanden samenstelde en de industriële telling die de regering in 1764 opzette, waaraan de uitgever latere aanvullingen heeft toegevoegd. Beide teksten werden echter niet integraal uitgegeven.

De grote moeilijkheid bij het benutten van deze documenten zal ongetwijfeld hun gebrek aan systematisering en volledigheid zijn, een probleem waarover de zeer beknopte inleiding niets zegt, vermoedelijk omdat de uitgever meent dat hij daarover in zijn studie reeds genoeg heeft meegedeeld. Het te verwachten tweede deel zal het vervolg van het industrieel onderzoek van 1764 bevatten naast een reeks kaarten over de douanedistricten en de indices.

R.V.U.

A. van Hulzen heeft onder de titel *Utrecht tussen Pruis en Fransoos 1780-1800* (Utrecht: Váva, 1975, 142 blz., *f* 10. -) een herdruk bezorgd van de herinneringen van C.J. Nagtglas aangevuld en uitgegeven door diens zoon Frederik Nagtglas onder de titel *Voor honderdjaren. Uit de papieren van een tijdgenoot* (Utrecht, 1886). Dr. A. van Hulzen heeft deze uitgave van 1886 voorzien van aantekeningen en een genealogische tabel. Het boekje geeft een treffend beeld van een veelbewogen tijd.

G.N.V.D.P.

De Nederlandse patriotten hebben felle kritiek uitgebracht op het koloniale systeem. De aard en de betekenis van die kritiek worden toegelicht door G.J. Schutte, 'Patriotse kolonialisten', *Spiegel Historiael*, X (1975) 464-471.

M.D.V.

Onder de titel *Veluws Verleden* heeft Bert Paasman Ahasverus van den Berg's *Geografie van de Veluwe* opnieuw uitgegeven en van een inleiding en aantekeningen voorzien (Zutphen: De Walburg Pers, 1974, 114 blz., *f* 15. -). De *Geografie van de Veluwe* is in 1796 gepubliceerd in het vijfde deel van het door Johannes Florentius Martinet en Ahasverus van den Berg geredigeerde 'kindertijdschrift' *Nieuw geschenk voor de jeugd*.

In de tweede helft van de achttiende eeuw begon men lees- en leerboeken voor kinderen te schrijven. Martinet en Van den Berg hadden reeds bekendheid verworven als auteurs van kinderboeken toen zij samen de serie *Geschenk voor de jeugd* (1781-1789) gingen redigeren. Nadat er zes deeltjes in verschenen waren, startten de uitgevers een nieuwe serie: *Nieuw geschenk voor de jeugd* (1791-1801). In deze serie zijn eveneens zes deeltjes verschenen. Ieder deeltje bestond uit twee afdelingen: namelijk langere 'leerzame' stukken en kortere 'vermakelijke' stukken. *De Geografie van de Veluwe* is een in dialoogvorm geschreven aardrijkskundeles. Ahaverus van den Berg (1733-1807) was een theoloog die nationale bekendheid kreeg door zijn werk in de psalmberijmingscommissie (1772). Het boek is met zorg uitgegeven en het bevat fraaie illustraties.

G.N.V.D.P.

G.D. Homan van de Illinois State University publiceert in het *Tijdschrift voor geschiedenis*, XIC (1976) 12-27 een nuttig en informatief artikel over 'The *Staatsbewind* and Freedom of the Press'. Persvrijheid als grondwettig recht kwam er voor het eerst in 1798; het Staatsbewind voelde zich echter te onzeker en in de nieuwe staatsregeling van 1801 kwam persvrijheid niet meer voor als een afzonderlijk recht. Overigens had de agent van inwendige politie, A.J. La Pierre, weinig aanmoediging nodig de vrijheid van de pers te beknotten. Blaadjes als *De Politieke Blixem* lokten vervolging trouwens ook wel uit: in 1802 verdwenen ze na pressie van het bewind vrijwel allemaal van het toneel. Op last van Napoleon maakte het Staatsbewind in 1804 tevens een einde aan de oude *Gazette de Leyde*, wier objectieve berichtgeving Bonaparte niet beviel.

H.V.D.H.

Robert la Roche, 'Origine et destin de la franc-maçonnerie en Flandre et aux Pays-Bas', *Septentrion. Revue de culture néerlandaise*, IV (1975) iii, 76-84. Dit artikel wil een schets geven van de hoofdlijnen van de ontwikkeling van de vrijmetselarij in Vlaanderen en Nederland. De auteur is hier niet geheel in geslaagd. Het verhaal is een wat brokkelige opsomming van feiten.

A.W.W.

Els Witte, 'Le cléricalisme en l'anticléricalisme en Belgique', *Septentrion. Revue de culture néerlandaise*, IV (1975) i, 27-36. Dit artikel is bedoeld voor een Franstalig buitenlands lezerspubliek, dat geïnteresseerd is (of moet worden) in ons taalgebied. Niettemin is het ook voor Nederlanders en Vlamingen een belangwekkend kort overzicht, waarin schrijfster eerst de historische ontwikkeling van de tegenstelling tussen klerikalen en antiklerikalen in België schetst en vervolgens wat verder ingaat op de geschiedenis van de schoolkwestie.

A.W.W.

Er bloeit een boeiende discussie over de sociale stratificatie in Nederland in de negentiende eeuw. Het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, IV (1976) neemt de functie van forum voor

dit gesprek over van zijn voorganger, het *Mededelingenblad*. Deze keer zijn J(an) Lucassen en Th(eo) van Tijn aan het woord met ‘Nogmaals: sociale stratificatie’.

P.D.'tH.

Aan *Britain and the Netherlands*, V (zie hiervoor blz. 321) heeft J.A. Bornewasser bijgedragen met een verhandeling over ‘Mythical Aspects of Dutch Anti-Catholicism in the Nineteenth Century’. In de negentiende eeuw heeft het gewas, beter het onkruid antipapisme op het Nederlandse veldje bijzonder welig getierd, getuige de talloze anti-papistische uitlatingen in een zeer groot aantal publicaties. Het instructieve artikel van Bornewasser bevat een verantwoorde bloemlezing van de meest saillante passages uit die publicaties, die een helder licht werpen op de verschillende aspecten en motieven van het Nederlandse anti-rooms-katholicisme. Het mytische element neemt daarin een belangrijke plaats in. Over het misbruik van de geschiedenis bij deze mythe-vorming maakt schrijver een paar treffende opmerkingen: ‘Firstly there would be no denial of conflicting evidence from the sources: it would simply be dismissed as an exception to the rule. Secondly, any developments likely to interfere with the preconceived idea were disregarded and the past was congealed, as it were, into a state of permanence. Bij adopting a static view of history it was easier to produce the results that one was hoping to find’.

Mythen gaan vaak gepaard met contra-mythen; zo ook in dit geval. ‘The historian gets the impression that the Catholic counter-myth was less addicted to fantastic stories and sheer falsification of facts, but that it surpassed the Protestant myth in broad misconceptions and malicious misrepresentations, and in its fertile invention of cause-and effect relationships’.

Schrijver constateert dat het anti-papisme omstreeks 1840 pas goed op gang kwam. Ter verklaring wijst hij hierbij op de hetze naar aanleiding van Willem I's tweede huwelijk, op de rooms-katholieke sympathieën van de nieuwe koning Willem II en op de activiteit van de Groninger richting. Als achtergrond van het zich toen manifesterende groot-protestantisme had, dunkt me, ook nog gewezen kunnen worden op de toenmalige nationale identiteitscrisis met haar begeleidingsverschijnselen als gevoelens van zich bedreigd voelen, van frustratie en defaitisme. Dit had onder meer tot gevolg een zich halsstarrig vastklampen aan het ‘als van ouds’, dat wil zeggen aan het glorieuze protestantse verleden. Daar kwam nog bij het bezuinigingsstreven na de afscheiding van België. Rooms-katholieke mede-sollicitanten naar overheidsbetrekkingen waren veel protestanten onder die omstandigheden wel heel onwelkom.

Tenslotte vraag ik mij af of buitenlandse lezers niet gebaat zouden zijn geweest met een wat uitvoeriger toelichting bij groeperingen als de ‘Groningers’, de groot-protestanten, de antirevolutionairen en de christelijk historischen.

J.C.B.

In *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, XXX (1975) ii-iii is een uitvoerig ‘Dossier: Histoire de la consommation’ (402-631) gepubliceerd. Hierin komt een bijdrage voor van Christian Vandenbroeke, ‘l'Alimentation à Gand pendant la première moitié du XIXe siècle’ (584-591). Op grond van gegevens betreffende de import van voedingswaren, gaat schrijver na wat per persoon per jaar aan verschillende soorten voedsel en drank verbruikt werd, en op basis hiervan hoeveel calorieën dit per persoon

per dag betekende. Gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw was dit gemiddeld 2500 calorieën. Kwantitatief was dit voldoende, maar kwalitatief lijkt de situatie veel minder gunstig

geweest te zijn. In de stad was de voeding beter dan op het platteland. Sedert het einde van het 'ancien régime' was in de stad in kwalitatief opzicht een verslechtering opgetreden.

A.W.W.

M. Ryckaert, 'Het voormalig klooster van de Zusters van Sint Vincentius a Paulo te Zomergem', *Appeltjes van het Meetjesland*, XXV (1974) 74-201, geeft een uitgebreide beschrijving van de stichting (1809) en de ontwikkeling van deze congregatie. In 1963 werd deze overgenomen door de orde van de Zusters Kindsheid Jesu te Gent. Onder de bijlagen treffen we onder meer een lijst aan van alle zusters die gedurende het bestaan van het klooster te Zomergem zijn ingetreden.

Th.S.H.B.

Het *Tijdschrift voor geschiedenis*, XIC (1976) 28-49 brengt een artikel gewijd aan 'De jeugd van Thorbecke' van de hand van I.J. Brugmans. Het stuk geeft een beeld van de ontwikkeling van de jonge Thorbecke gebaseerd op de drie delen van het door mevrouw J. Brandt-Van der Veen uitgegeven *Thorbecke-Archief*. De Duitse jaren komen erin aan de orde alsmede de verschuivende belangstelling van wijsbegeerte naar recht en geschiedenis. 'In Gent is Thorbecke neergedaald van de ijle hoogten, waarin hij tevoren verkeerde: hij is in het volle leven gekomen, minder abstract en meer menselijk geworden'.

H.V.D.H.

N. Haesenne-Peremans, 'Une enquête sur la bienfaisance sous le régime hollandais. Son intérêt pour l'histoire sociale et démographique de la province de Liège', *Revue belge de philologie et d'histoire*, LIII (1975) 419-430, licht toe welke uitvoerige gegevens men kan putten uit de officiële enquête die in 1823 betreffende pauperisme en armenzorg werd uitgevoerd. Voor de provincie Luik, waar toenmaals één inwoner op vijf armlastig was, berust de (onvolledige) documentatie in het rijksarchief te Luik.

M.D.V.

Het is bekend dat de gouverneur Van der Capellen zich in de geldnood van Nederlands-Indië in 1824 voor een lening wendde tot de Calcuttase bankier en koopman John Palmer. Uit een studie van G.R. Knight in de *Bijdragen tot de Taal-Land- en Volkenkunde*, CXXXI (1975) 309-337, getiteld 'John Palmer and Plantation Development in Western Java during the Earlier Nineteenth Century', blijkt dat Palmer al eerder betrekkingen met Java had. Knight wijst er terecht op, dat de VOC zelf niet als planter optrad, maar de bevolking door tussenkomst der hoofden, producten voor zich deed planten. Een uitzondering vormden de Ommelanden van Batavia, waar men particuliere landerijen van Nederlanders en Chinezen aantrof. In Raffles' tijd begon de ontginning van Europese zijde op grotere schaal. Knight vond de papieren van Palmer terug in de Bodleyan Library te Oxford en was daardoor in staat ons een beeld van Palmers actie te schetsen, voornamelijk in verband met het particuliere land Tjikandi Ilir. Het is een verbluffend beeld van ongegrond optimisme en slordig beheer. Dat Palmer in 1830 bankroet ging en na zeer rijk te zijn geweest, een deficit had van naar schatting £, 5.000.000 valt niet te verwonderen. Knight

maakt niet ten onrechte de opmerking dat van Nederlandse zijde weinig onderzoek naar dit onderwerp is gedaan, maar hij onderschat toch zeker de pioniersarbeid van de door hem genoemde dr. W.M.F. Mansvelt, die talrijke statistische gegevens over de economische activiteiten op Java in de negentiende eeuw publiceerde. Hij kon niet weten dat Mansvelt op kleine schaal nog meer gegevens liet verspreiden, voorlopig onder bekenden:

leden van de sectie geschiedenis van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. De oorlog heeft gemaakt dat daarvan vermoedelijk alleen zijn overgebleven de exemplaren die mij werden geschonken. Ik stelde mr. P. Creutzberg hiervan op de hoogte, die ze liet verschijnen als deel I van de serie 'Changing Economy in Indonesia. A Selection of Statistical Source Material from the Early Nineteenth Century up to 1940' onder de titel *Indonesia Export Crops 1816-1940* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1975, 149 blz., *f* 29,50). Creutzberg heeft Mansvelt's werk niet alleen uitgegeven, maar het in de geciteerde uitgave ook op zeer loffelijke wijze voortgezet, zodat onze kennis van het onderwerp aanzienlijk is uitgebreid.

W.Ph.C.

K. Verachtert, 'Les participations françaises aux sociétés anonymes belges (1830-1870)', *Revue du Nord*, LVII (1975) 43-52, geeft een degelijk en duidelijk overzicht van de infiltratie van Fransen in de Belgische ondernemingen. In het kader van de industriële revolutie insisteert de auteur op de belangrijke kapitaalinbreng vanuit Frankrijk zonder evenwel te komen tot een werkelijke voogdij vanwege deze kapitalisten. Alleen de groep der Rothschilds oefende een werkelijke controle uit op bepaalde steenkoolmijnen, spoorwegen en metaalfabrieken.

M.B.

Th. Luykx, 'De rol van B.Th. de Theux de Meylandt in het Belgische politieke leven', *Staatsminister Bathélemy Théodore*, *graaf de Theux de Meylandt* (Heusden, 1975) 17-43, schetst in hoofdlijnen de politieke carrière van de bekende, vooraanstaande, conservatieve katholiek: lid van het Nationaal Congres, volksvertegenwoordiger en minister (jaren dertig, 1846-1847 en 1871-1874).

M.D.V.

Een overzicht van 'De Vlaamse studentenbeweging te Leuven 1836-1914' geeft L. Vos-Gevers in *Onze Alma Mater. Driemaandelijks Tijdschrift van Vlaamse Leergangen te Leuven*, XXIX (1975) 109-142. Aanvankelijk beperkt tot het genootschap 'Met Tijd en Vlijt', kreeg de bedoelde beweging tijdens de jaren zeventig een sterke impuls en een meer gedifferentieerd karakter, zodat zich in de jaren tachtig een volwaardig Vlaams studentenleven ontplooide. Dit leidde tot spanningen met de Waalse studenten. Sociale belangstelling manifesteerde zich sedert de jaren negentig, evenals aandacht voor de sociaal-economische aspecten van de Vlaamse Beweging. Het verenigingsleven kende een zeer sterke bloei sedert 1902, maar de laatste jaren vóór 1914 waren crisisjaren, ingevolge de opkomst van een cultuurflamingantisme dat zich van de clubs distantieerde. Schrijfster stipt aan dat de massa van de studenten aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog 'veel meer bekommerd was om het eigen studentenleven dan om de verderliggende Vlaamse strijd'.

M.D.V.

Aan het biografisch woordenboek van de Nederlandse arbeidersbeweging zijn in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, IV (1976) de levensschetsen toegevoegd van Feike Plantenga (1842-1895) en Wytse Nutters (1872-1926).

P.D.'tH.

In het midden van de negentiende eeuw werd de Nederlandse handelspolitiek, naar men weet, geliberaliseerd. Met Van Hall's tariefwet van 1845 werd een eerste, nog bescheiden

stap gedaan in liberale richting. Over de 'oorzaken' van de liberalisering is er nog vrijwat verschil van mening. Terecht is er gewezen op het teloorgaan van monopolistische posities, waardoor de Nederlandse handelspolitiek gedwongen werd de bakens te verzetten. Als belangrijke factoren zijn ook genoemd de liberale economische opvattingen en theorieën en de invloed van Engelse en later, zij het in mindere mate, ook van Franse zijde.

In *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851* (Groningen, Djakarta, 1955) heb ik zelf met name gewezen op de economische en politieke druk van Duitse zijde in de beginfase van het liberaliseringsproces. Zo schreef Van Hall in september 1844 aan zijn ambtgenoot De la Sarraz: 'Hoe meer wij derhalve ons handelsstelsel inrigten strijdig met de wenschen van het Tolverbond, zooveel te eerder zullen wij den ondergang van onzen handel met Duitschland voorbereiden' (Boogman, I, 73 noot 2).

Het probleem van de liberalisering werd ook door J.F.A. Bläsing aan de orde gesteld in zijn dissertatie (met de ongemeen fraaie titel) *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland 1815-1851 - Von niederländisch-preussischen zu deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen* (Leiden, 1973). Mee naar aanleiding van op zijn proefschrift geoefende kritiek heeft Bläsing zijn opvattingen over de liberalisering in een tijdschriftartikel nader uitgewerkt: 'Interne en externe oorzaken van de liberalisering der Nederlandse handelspolitiek in het midden van de 19de eeuw', *Maandschrift Economie*, XL (1976) 322-337. De auteur komt hierin tot de volgende conclusie: 'het in de 18de eeuw begonnen proces van externe en vervolgens vooral interne economische contractie dwong Nederland omstreeks het midden der 19de eeuw tot een radicale handelspolitieke koerswijziging. Het tijdstip van deze wijziging werd mede beïnvloed door de Engelse en Franse economische liberalisering, de richting en de diepgang van het nieuwe programma door de Nederlandse vrijhandelsbeweging. Initiële kracht daarentegen moet deze factoren worden ontzegd'. Deze conclusie lijkt mij alleszins aanvaardbaar, al valt op de formulering hier en daar wel wat af te dingen. Zo vraag ik mij af of er van een radicale koerswijziging gesproken kan worden in het geval van een proces dat in 1845 heel aarzelend op gang kwam en pas in de jaren 1870 zijn eindfase bereikte. En mag men in verband met de Engelse en de Franse invloed spreken van 'het tijdstip van deze wijziging'? Invloed van Engelse zijde is er steeds geweest, van het begin tot het eind van het liberaliseringsproces, terwijl de Franse invloed zich pas na 1860 (Cobden-tractaat) heeft doen gelden.

Tenslotte zij nog vermeld dat ook Bläsing een rol van betekenis toekent aan de hiervóór reeds gereleveerde dreiging van Duitse zijde in de jaren 1840.

J.C.B.

F.J. Stahl, de befaamde Duitse jurist en rechtsfilosoof van Joodse afkomst (1802-1861), heeft veel prominente orthodox-protestanten in Nederland, met name Groen van Prinsterer, aanmerkelijk beïnvloed. Aan de bestudering van Stahl's invloed in Nederland heeft de theoloog G. Fafié zijn dissertatie (verdedigd aan de universiteit van Amsterdam) gewijd: *Friedrich Julius Stahl. Invloeden van zijn leven en werken in Nederland 1846-1880* (Rotterdam: Bronder-Offset B.V., 1975; 275 blz.).

Ook voor historici bevat deze degelijke theologische dissertatie een schat aan interessante gegevens. Na een biografische schets worden Stahl's opvattingen en

ideeën over geloof, kerk, school en staat uitvoerig behandeld. Aan kritiek op zijn 'held' laat schrijver het hier en daar niet ontbreken. Toch blijft de historische lezer in zoverre wat onbevredigd dat hij bepaald meer had willen vernemen over de praktijk: de reële situatie op het terrein van kerk en staat in Duitsland en met name in Pruisen. Ook op het vlak van de ideeën-geschiedenis blijven overigens nog wel wat historische wensen onvervuld. Hadden

Stahl's opvattingen ook niet in relatie moeten worden gebracht met de romantiek, het historisme (Ranke!) en met name met het verschijnsel conservatisme? Die laatste richting uiteraard niet opgevat in de zin van Van Dale's definitie: 'verkleefdheid aan het bestaande, behoudzucht', maar als een alleszins respectabele houding tegenover de werkelijkheid, die bij alle kritiek die men erop kan hebben door de conservatief, met name de reformistische conservatief, toch nooit geheel verworpen wordt omdat hij haar beschouwt als een schakel in een eeuwenlange ontwikkelingsketen. In het licht van de toenmalige situatie in Pruisen dient Stahl zeker ook beschouwd te worden als een in hoge mate authentieke reformistische conservatief. Hij is trouwens ook één van de leiders geweest van de conservatieve partij in Pruisen.

In het hoofddeel van de dissertatie komt Stahl's invloed in Nederland ter sprake. Nadat diens invloed op C. Star Numan en J.A. Singendonck is behandeld, komt, vrij uitvoerig uiteraard, Groen van Prinsterer aan de orde. Vervolgens behandelt Fafié de confrontatie van respectievelijk D. Chantepie de la Saussaye, J.H. Gunning, Is. da Costa, Cornelis Broere, L.J. van Rhijn, A.F. de Savornin Lohman en tenslotte Abraham Kuyper met Stahl.

Over Stahl's invloed op Groen nog een enkele opmerking. Schrijver toont onomstotelijk aan dat die invloed groot is geweest. Was Groen ten tijde van de publicatie van *Ongeloof en Revolutie* (1847) met Stahl's geschriften 'nog bijna geheel onbekend', daarna gaat hij onder invloed van Stahl het publiekrechtelijke karakter van de staat aanvaarden en distantieert hij zich van von Haller's privaatrechtelijke opvattingen, die hij in *Ongeloof en Revolutie* nog had aangehangen. Chantepie de la Saussaye en L.J. van Rhijn bleken zelfs van mening dat Groen's antirevolutionair staatsrecht eerder luthers (Stahl was een overtuigd lutheraan) dan gereformeerd kon worden genoemd. Merkwaardig is het zeker dat Stahl en Groen elkaar nooit ontmoet hebben en nauwelijks met elkaar hebben gecorrespondeerd.

Schrijver zou er, dunkt me, goed aan hebben gedaan ook Groen en diens opvattingen in verband te brengen met het verschijnsel conservatisme (in de door mij boven aangeduide zin). Groen's vaak onweerstaanbare neiging tot 'wishful thinking' had voorts ook wel wat meer beklemtoond mogen worden. De wijze waarop hij zich met name verkeken heeft op de Pruisische conservatieve partij kan in dit opzicht gelden als een wel heel kras voorbeeld. Over Groen's gezichtsbedrog in deze het interessante artikel van H. Smitskamp, 'Groen van Prinsterer en de politiek van Bismarck', *A.R. Staatkunde*, *drie maandelijks orgaan* (1936), dat door dr. Fafié kennelijk niet is geraadpleegd.

Tenslotte nog een paar kleinigheden. Het citaat op bladzijde 15 is een samenvatting van L.W.G. Scholten, maar niet een weergave van 'Thorbecke's gedachten in diens eigen woorden'. Von Haller mag natuurlijk niet genoemd worden als een typische vertegenwoordiger van de Historische Rechtsschool (111). In 1866 zijn de Oostenrijkers door de Pruisen niet in de slag bij Olmütz verslagen (142).

J.C.B.

De Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis heeft in 1954 het initiatief genomen tot de publicatie van documenten over de buitenlandse politiek van Nederland na 1848. In 'De bronnenpublikatie over de buitenlandse politiek van Nederland', *Jaarboek departement van Buitenlandse Zaken* (Den Haag, 1974-1975) 201-204 schetst A.E. Kersten de voortgang der werkzaamheden aan dit project.

Kersten merkt op dat de documentenuitgave over de Nederlandse buitenlandse politiek in het tijdvak 1919-1945 in een aantal op-

zichten afwijkt van de ‘Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919’ en hij licht deze verschillen toe.

G.N.V.D.P.

C.A. Tamse, *Memoires van een enfant terrible. Politieke herinneringen van de Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniël van Eck aan vijfendertig jaar Kamerlidmaatschap 1849-1884* (Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1975, overdruk, blz. 33 tot en met 163, *f* 9. -). Het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen is een van die achttiende-eeuwse wetenschappelijke genootschappen, dat zijn bestaan tot op de huidige dag heeft weten voort te zetten, zij het dat de algemene wetenschapsbeoefening sinds de negentiende eeuw plaats heeft gemaakt voor de beoefening van de geschiedenis, in het bijzonder betreffende Zeeland, waarvan de resultaten worden gepubliceerd in een jaarboek dat thans de titel draagt *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*. Een bijdrage die een breder terrein dan het regionale bestrijkt is de publicatie van de *Memoires van Daniël van Eck* door C.A. Tamse in het *Archief* (1975). Daniël van Eck werd 28 mei 1817 te Hontenisse (Z. Vlaanderen) geboren als zoon van de predikant Pieter van Eck. Hij bracht zijn jeugd door te Middelburg en vestigde zich na een briljante studie te Leiden als advocaat te Middelburg. In 1849 werd hij in het district Middelburg tot lid van de tweede kamer gekozen, welke plaats hij vijfendertig jaar behield. Van Eck hield in die periode echter het contact met zijn achterland levendig en zo bevatten zijn memoires afwisselend mededelingen over Zeeuwse zaken en algemene politieke onderwerpen. Schokkende onthullingen geven zijn memoires niet, wel nadere informatie over tal van zaken, karakteristieken van vele kamerleden en vooral een beeld van de integere en strijdbare liberale politicus die Van Eck was. Zo bevatten de memoires onder meer informatie over verkiezingsintriges, over regionale belangenpolitiek, aardige karakteristieken van Thorbecke, Donker Curtius, Van Hall en Zeeuwse collega's van Van Eck als Van Deinse, de gebroeders Franssen van de Putte en Van Kerkwijk. Als bijlagen zijn een aantal stukken over liberale kiezersverenigingen en een aantal brieven van Daniël van Eck en zijn broer Hubertus Johannes van Eck opgenomen. Een personen- en zakenindex biedt een welkome ingang op de publicatie en levert evenals de zorgvuldige annotatie uitvoerige informatie over de genoemde personen en onderwerpen. Van Van Eck en zijn broers en de voornaamste politici die in de memoires voorkomen zijn portretten opgenomen. De uitgave van de *Memoires* van Van Eck is voor degenen die zich met de geschiedenis van de negentiende eeuw bezig houden een waardevolle aanwinst. De publicatie is ook als overdruk bij het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap te verkrijgen door storting van *f*. 9. - op giro 2830145.

J.H.K.

A. Bosmans-Hermans, ‘Het jongenspatronaat in België’, *Spiegel Historiael*, X (1975) 161-167, geeft een overzicht van de diverse activiteiten die tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw in de Belgische katholieke patronaten voor jonge arbeiders en leerjongens werden ontplooid en belicht de belangrijkste karaktertrekken van die vormingsinstellingen.

M.D.V.

J.J. Kalma wijdt in *It Beaken*, XXXVII (1975) 386-398 onder de titel ‘Meindert Rozenga (1854-1901)’ een uitgebreid biografisch artikel aan deze Friese socialist. Van de hand van dezelfde schrijver verscheen al eerder een korte biografische schets van de vroege Christen-

socialist Rozenga (*Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, nr. 2). Het eerstgenoemde artikel is in het Fries.

O.V.

De ontluikende belangstelling voor een mogelijke invoering van de leerplicht heeft er het Groot-Oosten van België in januari 1859 toe gebracht het probleem aan de aangesloten loges ter studie voor te leggen. Er kwamen zeven antwoorden binnen, waarvan het belangrijkste dat was van de Brusselse loge 'Les Amis Philanthropes'. Dit wordt ontleed en besproken door R. Desmed, 'A propos du mémoire de la loge des Amis Philanthropes sur l'enseignement primaire obligatoire et laïque (1859-1860)', *Revue belge de philologie et d'histoire*, LIII (1975) 357-401. De leerplichtidee werd gekoppeld aan die van een geheel gelaïciseerd onderwijs. De naar voren gebrachte ideeën waren van een radicaal-liberale signatuur: voorafspiegeling van wat de in 1878 aantredende regering zou proberen te realiseren.

M.D.V.

Een niet zo bekend aspect van de arbeidersbeweging uit de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw wordt belicht door D. Devreese, 'De rode Groot-Nederlandse gedachte', *Spiegel Historiael*, X (1975) 476-485, waarin wordt ingegaan op diverse relaties tussen Belgische en Nederlandse socialisten in het raam van de eerste Internationale.

M.D.V.

In het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, IV (1976) publiceert Daisy Eveline Devreese de tekst van een lezing, die zij in 1975 hield voor de jaarlijkse conferentie van de International Association of Labour History Institutions. Onderling vergelijkend analyseert zij voor 'zeven gevallen van oprichting van afdelingen' de 'Vestiging van het internationaal Werkliedenverbond in België 1865-1868'.

P.D.'tH.

Gerda van Asselt heeft in het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, IV (1976) een interessante bron van kennis over 'De Hollandgänger: gastarbeid in de 19de eeuw' besproken en gepubliceerd. Het gaat om het verslag van de in 1866 gehouden conferentie van de Evangelische 'reizende predikanten' in Duitsland. Er blijkt in Nederland wat de uitbuiting van 'gast'arbeiders betreft weinig nieuws onder de zon te zijn.

P.D.'tH.

V. de Stuers, *Holland op zijn smalst*. Ingeleid en toegelicht door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut der Universiteit van Amsterdam (Bussum, 1975) bevat een herdruk in facsimile van het geruchtmakende artikel van Victor de Stuers in *De Gids* van 1873. Dit artikel vormt een keerpunt in de belangstelling en zorg voor monumenten en musea in Nederland. Behalve van historische betekenis is het ook nu nog heel leesbaar door het pittige sarcasme en de onvervaarde kritiek van de auteur, waaruit diens grote betrokkenheid blijkt.

Een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut in Amsterdam voorzag De Stuers' tekst van verklarende toelichtingen. In een voorwoord wordt de persoon en de

betekenis van De Stuers geschetst en een kort overzicht gegeven van de situatie op het gebied van de musea en monumentenzorg. Het nawoord bevat een korte uiteenzetting over de monumen-

tenzorg in de omringende landen. Ook wordt de invloed van De Stuers' artikel nagegaan en de ontwikkeling van de zorg voor monumenten en musea na 1873 geschetst.
IJ.B.

D. Sabbe, *Van Willemsfonds tot Davidsfonds* (s.l., s.a., eigen beheer, 1975, 126 blz.) is een publicatie naar aanleiding van de honderdste verjaring van de stichting van het Davidsfonds. Ze wordt door schrijver in de inleiding als een essay voorgesteld. Hij voegt er terecht aan toe, dat het eerste gedeelte, een biografische schets van J.F. Willems en J.B. David, slechts algemeenheden bevat. Het tweede gedeelte, over de stichting en de eerste jaren van het Willemsfonds, bevat evenmin iets nieuws. Het derde gedeelte, handelend over het Davidsfonds van 1875 tot 1878, steunt meer op eigen onderzoek. De intekenaars op het Willemsfonds (1862) en de leden der afdelingsbesturen van het Davidsfonds (mei 1875) worden in bijlage opgenomen en naar beroep gekwantificeerd. Dit lijkt één van de verdienstelijkste gegevens uit een boek, waarvan de uiteenzetting door talrijke fouten en foutjes wordt ontsierd.
M.D.V.

M. de Bie, 'Het eerste Belgische ministerie van Onderwijs', *Spiegel Historiael*, X (1975) 212-219, schetst in grote trekken de betekenis van de lager-onderwijswet van 1879 en van de schoolstrijd.
M.D.V.

De eerste Belgische vrouwelijke arts studeerde te Bern, nadat ze te Leuven tevergeefs toelating had gevraagd, en werd in 1884 tot het uitoefenen van haar beroep in België geautoriseerd; ze had het echter moeilijk om een praktijk op te bouwen. Zij was een feministe en een sociaal geëngageerde werkster. Over haar handelt D. Keymolen, 'Isala van Diest, arts en feministe', *Spiegel Historiael*, X (1975) 304-309.
M.D.V.

Y. Oostens-Wittamer, *De Belgische affiche 1892-1914* (Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1975, 259 blz.) is de goed verzorgde en rijk geïllustreerde catalogus van een tentoonstelling die in de zomer van 1975 te Brussel werd georganiseerd. Het is een soort iconografisch repertorium van de Belgische affiche die in het teken stond van de 'Art Nouveau'.
M.D.V.

Koning Leopold III, 'Herinneringen aan mijn vader', *Ons Erfdeel*, XVIII (1975) iv, 540-544. Deze korte herinneringen van Leopold III aan zijn vader, koning Albert, werden door de auteur aan *Ons Erfdeel*, evenals aan een Franstalig tijdschrift, ter publicatie aangeboden. Deze herinneringen zijn niet zozeer van belang voor een betere kennis van de figuur van Albert I alswel voor ons inzicht in de persoonlijkheid van de auteur zelf. Bekend was reeds, dat Leopold III een grote bewondering voor zijn vader koesterde en dat hij zichzelf altijd de figuur van Albert ten voorbeeld gesteld heeft. Dit artikel getuigt van een waarlijk adolate bewondering voor koning Albert. Het is een uitermate curieus en, gezien de persoon van de auteur, ook belangwekkend document.

A.W.W.

Voor de twintigste-eeuwse Belgische onderwijsgeschiedenis niet zonder belang is het

Liber amicorum Dr. Robrecht Stock (Tielt, 1975), gepubliceerd naar aanleiding van de pensionering van de Westvlaamse hoofdinspecteur lager en middelbaar onderwijs. In korte bijdragen geeft het een overzicht van zijn leven en streven.
M.D.V.

Het CBS (statistiek) heeft voor zijn vijfenzeventigste verjaardag een omvangrijke prachtbundel uitgegeven. Talrijke uitgebreide tabellen, voor een goed deel duidelijk en kleurrijk weergegeven in honderdvijftig grafieken informeren ons over *75 jaar statistiek van Nederland* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1976, 360 blz., *f* 35. -). Allerlei numerieke aspecten van ons recente verleden, bijvoorbeeld betreffende de bevolking, handel, geld- en kredietwezen en prijzen komen er in aan bod. En dat alles voor maar vijfendertig gulden: bijna cadeau (bestelnummer 801 018 74).
P.D.'tH.

Wanneer de paperback *Dit was de spiegel*, door Piet Terlouw samengesteld als ondertitel meekrijgt ‘Een boeiend beeld uit ruim 60 jaren christelijk-nationaal weekbladnieuws (1906-1969)’ (Wageningen, 1975, 160 blz., *f* 15,90) verwacht de lezer een selectie naar bepaalde onderwerpen, maar het blijkt dat een aantal losgeknipte pagina's puur chronologisch zijn gerangschikt zonder enige toelichting of index. Tientallen jaren leek de lay-out overgenomen van ‘De Prins der geïllustreerde bladen’ en zat het verschil met dat iets oudere blad enkel in de keus van verhalen (geen toneel!) en van binnenlandse foto's; een eigen vormgeving werd sinds circa 1930 zichtbaar. Veel zal alleen begrijpelijk zijn voor wie met dit blad is vertrouwd geweest in de familiekring, anderen kunnen dit boek het beste beschouwen als illustratie bij de ‘Parade der Mannenbroeders’ door Ben van Kaam - deze schreef trouwens ook de inleiding bij dit nostalgische nieuwe werk.
O.J.D.J.

J.W. Bonebakker, *Twee verdienstelijke officieren N. Bosboom en C.J. Snijders* (Nieuwkoop: Uitgeverij Heuff, 1974, *f* 19,50). Een dubbele - geen parallelle - biografie van personen, die vlak vóór en gedurende Wereldoorlog I functioneel wel moesten samenwerken, al verschilden hun afkomst en geaardheid al evenzeer als hun carrière als beroepsofficier. Dankzij persoonlijke eigenschappen staken beiden boven de middelmaat uit en geraakten zij zo op de ogenschijnlijk niet voor hen weggelegde posten van minister van oorlog en opperbevelhebber. Ook voor die periode, waarin hun levensloop gedurende enkele jaren zozeer tot voortdurend contact lijkt te nopen, verschaft de schrijver over hun werkwijze, hun eensgezindheid en hun conflicten, waaronder dat van 1915, slechts weinig informatie en inzicht. In feite blijken noch vergelijking, noch confrontatie tot een verduidelijking van het beeld of verscherpte omlijning van de personen te leiden. Terecht constateert de schrijver, dat voor een studie (à la bijvoorbeeld Demeter of De La Gorce) over het Nederlandse leger, zijn verhouding tot de natie en de plaats van de beroepsofficieren in de Nederlandse samenleving, nog zeer veel werk verricht moet worden. Dit goed verzorgde boekje biedt enkele bouwstenen, doch geen aanzet.
Y.P.W.V.D.W.

A.M. de Jong, *Notities van een landstormman* (Amsterdam: Querido, 1975, 303 blz., *f*. 29. -). Deze bundel bevat alle krantenpublicaties, die De Jong in 1917 en 1918, anoniem, voor *Het Volk* schreef. De latere schrijver van zeer populaire boeken als Merijntje Gijzen en Frank van Wezel publiceerde deze krantenartikelen naar eigen zeggen niet uit anti-

militarisme. Het komt bij de lezer echter wel over als één grote kankerpartij op de praktijk van de militaire dienst tijdens de Eerste Wereldoorlog.

S.V.

E. Trumpener verstrekt enkele interessante gegevens over het aanwenden van gas in de eerste wereldoorlog onder de titel: 'The Road to Ypres. The Beginnings of Gas Warfare in World War I', *The Journal of Modern History*, XLVII (1975) 460-480.

M.B.

De actieve pastoor J. Geldhof gaf een eerste deel uit van *Oorlogsdagboeken over Ieper (1914-1915). De Dagboeken Delaere*, *Delahaye en Duflou* (Brugge: Genootschap voor geschiedenis, 1974, 367 blz.). In een woord vooraf onderstreept de Ieperse deskundige Caenepeel de bijzonderste gebeurtenissen te Ieper 'tijdens de zeven maanden durende doodsstrijd in 1914-1915' en publiceert vooraf ook de kalender der troepenbewegingen van oktober 1914 tot mei 1915 (blz. 12-19). Geldhof stitueert vervolgens in een degelijke inleiding de drie vermelde dagboeken die respectievelijk werden opgesteld door de pastoor van de St. Pieterskerk (Delaere), door een meestersmid en sleutelmaker (Delahaye) en door een bediendebeheerder van een drukkerij (Duflou); de eerste tekst is in het Frans en beide laatste teksten zijn in het Nederlands gesteld. Naast interessant illustratiemateriaal en zeer verzorgde registers, vindt men er ook nog een lijst der zieken, gekwetsten en vluchtelingen, van 2 dec. 1914 tot 21 april 1915 (256-273).

M.B.

Hendrik de Man. Persoon en Ideeën (Antwerpen-Amsterdam: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1974, deel I en II, 551-661 blz.). Uit een reeks van zes geprojecteerde delen verschenen inmiddels als deel I een 'autobiografie' van Hendrik de Man en als deel II diens belangrijkste theoretische werken, namelijk *Psychologie van het Socialisme* (naar de Nederlandse versie uit 1929) en *Opbouwend Socialisme* (naar de Nederlandse vertaling uit 1931). Een redactieraad, bijgestaan door een aantal ex-medewerkers en familieleden van Hendrik de Man, tekende voor de verantwoordelijkheid van het gehele project.

H. Brugmans schreef voor het eerste deel een algemene inleiding tot de werken en het leven van Hendrik de Man. Hierin vinden we weinig originele kanttekeningen en soms wat onbegrijpelijke commentaren als '... de psychologie van de Man is niet simpel. Ook kan men het ervoor houden, dat de oude hegeliaanse redeneertrant niet in hem was uitgestorven' (54). De 'autobiografie' werd samengesteld door M. Claeys-van Haegendoren aan de hand van de diverse versies die Hendrik de Man liet verschijnen van zijn mémoires (*Herinneringen*, uit 1941, later gevolgd door *Cavalier seul* en *Gegen den Strom*). Deze poging van M. Claeys-van Haegendoren mag geslaagd heten, doch jammer genoeg moet de navorser toch nog een beroep doen op de originele uitgaven, omdat niet de gehele tekst in extenso kon worden opgenomen. Hetzelfde euvel geldt voor het tweede deel waarin door de samensteller, L. Magits, uit hoofdstukken twee en twaalf van de *Psychologie* en zelfs het gehele derde hoofdstuk uit *Opbouwend Socialisme* wegens plaatsgebrek werden geweerd. Al met al een weinig bevredigende oplossing. Men kan derhalve twijfelen aan het 'wetenschappelijke karakter van dit project. De flaptekst gewaagt van een 'hernieuwde

belangstelling', onder andere bij de jongeren, voor het oeuvre van H. de Man, doch een dergelijke dure uitgave had dan wel beter verdiend.

De inleiding van L. Magits bij het tweede deel is evenmin vrij te pleiten van oppervlak-

kigheden en was misschien beter achterwege gebleven ten gunste van de weggelaten passages uit de twee boeken van H. de Man.

Opmerkelijk is ook dat de redactie, die toch de eindverantwoordelijkheid op zich neemt, nergens een globale verantwoording aflegt over de gevolgde werkwijze en het beoogde doel van deze uitgave. Enkel uit de concrete samenstelling van de eerste twee delen valt op te maken dat slechts een beperkte keuze uit het totale oeuvre aan bod kan komen. Briefwisseling en ander bronnenmateriaal blijven op die wijze nog altijd weinig toegankelijk in de diverse archieven opgeborgen.

A.M.

Herman Balthazar, 'Hendrik de Man - een portret', *Ons Erfdeel*, XVIII (1975) iv, 555-568. De figuur van de bekende Belgische socialist Hendrik de Man en zijn geschriften krijgen thans weer grote aandacht. In 1972 verscheen van de hand van Mieke Claeys-van Haegendoren een uitvoerige biografie van De Man (Antwerpen-Utrecht: De Nederlandsche Boekhandel), in 1974 kwam het eerste deel - de bekende autobiografie - van een zesdelige uitgave van De Mans geschriften van de pers (Antwerpen-Amsterdam: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij), waarbij ook de auteur van dit essay betrokken is. Dit artikel brengt geen nieuwe gegevens, maar het geeft in kort bestek wel een duidelijke schets van de persoonlijkheid van De Man en, in relatie daarmee, vooral van zijn omstreden optreden rond 1940.

A.W.W.

F. Hart en M. Schroevers, *Cinema en theater. Een fascinerende selectie uit de jaargangen 1921-1944* (Laren: Skarabee-facsimile, 1975, 160 blz., *f* 26,90) is volgens het langzamerhand overbekende procédé van knippen en plakken in elkaar gezet; een vorm van bloemlezen die de uitgevers de moeite van het verantwoorden en annoteren bespaart. Er is volstaan met het schrijven van een korte, algemene inleiding en een heel beknopt nawoord, waarin enige informatie over het blad wordt gegeven.

Cinema en theater werd in 1921 opgericht en groeide na enkele jaren uit tot een familieblad waarin ook aandacht werd geschonken aan sport, actualiteit etc. Na 1940 keerde de redactie tot het oorspronkelijke uitgangspunt terug, het blad werd niet alleen dunner maar ook pro-Duits en verdween tenslotte in 1944. De inhoud van het blad kan worden omschreven als oppervlakkig verstrooiend. Zoals bij meer delen uit de Skarabee-facsimile reeks het geval is, belooft de titel iets meer dan de inhoud biedt. De samenstellers hebben niets overgenomen uit de jaargangen 1940 tot en met 1942.

IJ.B.

P.F. Beeckman, *De studentenrevolte van 1924-25 te Leuven* (Antwerpen-Amsterdam: Uitgeverij De Nederlandsche Boekhandel, 1975, 44 blz.). Dit boekje is een goed gedocumenteerd en bovendien zeer leesbaar overzicht van de tegenstellingen in 1924 en 1925 tussen de Vlaamsgezinde studenten te Leuven en hun academische overheid, deze laatste gesteund door de Belgische bisschoppen. In de ontwikkeling van de Vlaamse Beweging en met name van het Vlaams-nationalisme is dit conflict aan de Leuvense universiteit van vrij grote betekenis geweest. De schrijver was één van de hoofdpersonen in het conflict, die het 'consilium abeundi' kregen van het

universiteitsbestuur. Het boekje brengt enkele tot dusver in de literatuur nog onbekende nieuwe gegevens.

A.W.W.

Luc Schepens, ‘Joris van Severen: een raadsel’, *Ons Erfdeel*, XVIII (1975) ii, 221-238. Onder de ‘fascistoïde’ bewegingen, die tussen de oorlogen in de Lage Landen het licht hebben gezien, is het Verdinaso (Verbond van Dietsche Nationaal Solidaristen) wellicht het meest opmerkelijke verschijnsel geweest. Het Verdinaso kan voor het grootste deel vereenzelvigd worden met zijn schepper, Joris van Severen. De figuur van Van Severen intrigeert nog steeds iedereen, die zich met de geschiedenis van de Vlaamse Beweging tussen de twee wereldoorlogen bezighoudt, en dit niet alleen vanwege zijn tragisch uiteinde (op transport gesteld naar Frankrijk, werd hij in mei 1940 door Franse soldaten in Abbeville doodgeschoten). Er zijn reeds tal van publicaties over hem verschenen. De belangrijkste zijn: Arthur de Bruyne, *Joris van Severen. Droom en daad* (Zulte, 1961); Frans van Berckel, *De tragische dood van Joris van Severen en Jan Rijckoort* (Zulte, 1960); Luc Delafortrie, *Joris van Severen en de Nederlanden* (Zulte, 1963); Rachel Baes, *Joris van Severen. Une âme* (Zulte, 1965). Al deze publicaties hebben gemeen, dat ze ten aanzien van Van Severen weinig kritisch zijn. Het boeiende essay van Schepens stelt een aantal vragen, die voor een kritische beoordeling van de leider van het Verdinaso van centrale betekenis zijn. Een volledige verklaring van het fenomeen Van Severen kan ook Schepens - hij erkent het zelf - niet geven.

A.W.W.

R. van Doorslaer, ‘De Kommunistische Partij van België en het Sovjet-Duits niet-aanvalspact’, *Spiegel Historiael*, X (1975) 366-371, licht toe welke politieke lijn de KP in België tussen autustus 1939 en juni 1941 heeft gevolgd.

M.D.V.

P. Wijbenga, oud-leider van de KP in Friesland, heeft zich gezet tot het schrijven van een omvangrijk werk over *Bezettingstijd in Friesland*. Onder die titel zijn tot dusverre twee delen verschenen (Leeuwarden: De Tille, I in 1970, herdruk in 1975; II in 1975, 384 + 383 blz.). Na de verschijning van het derde en laatste deel zal in dit tijdschrift ongetwijfeld nadere aandacht worden besteed aan het gehele werk van Wijbenga.

O.V.

Hans van der Hoeven, ‘Dertig jaar Noordnederlandse geschiedschrijving, 1945-1975’, *Ons Erfdeel*, XIX (jan.-febr. 1976) 9-23. Dit artikel is een goed overzicht en tevens een evenwichtige analyse van de geschiedbeoefening in Nederland na 1945. Schrijver gaat onder andere na, hoe de invloed van de Annalesgroep in Nederland doorgewerkt heeft. In een slotbeschouwing geeft hij blijk van zijn eigen voorkeur voor geschiedschrijving als deel van een literaire cultuur. Het artikel is in eerste instantie geschreven voor buitenlandse lezers, namelijk voor publicatie in het Frans in *Septentrion*, *Revue de culture néerlandaise*, maar het is ook uitnemend geschikt als introductie voor aankomende Nederlandse historici.

A.W.W.

André Monteyne, ‘De Brusselse flamingant, sociologisch bekeken’, *Ons Erfdeel*, XVIII (1975) iv, 499-510. Voor de geschiedenis van de contemporaine Vlaamse Beweging en van de nationaliteitenkwestie, zoals die zich in de laatste decennia in

België ontwikkeld heeft, is het probleem Brussel het vrijwel alles beheersende vraagstuk. Historici, die zich met dit vraagstuk bezighouden, zullen van dit essay, waarin de positie van de flamingantische minderheid in Brussel geanalyseerd wordt tegen de achtergrond van de veranderende toe-

standen in de Brusselse agglomeratie - onder andere gekenmerkt door een grote inwijking van vreemdelingen -, terdege kennis moeten nemen. Het is één van de meest fundamentele beschouwingen over het Brusselse vraagstuk, die ik ken. Nogmaals, ook van groot belang voor hen, die zich met de hedendaagse geschiedenis van het Belgische nationaliteitenvraagstuk bezighouden.

A.W.W.

Naamlijst van medewerkers/sters

M. Baelde, Eeuwfeestlaan 7, 8390 Knokke-Heist
J.C. Boogman, Karel Doormanlaan 142, Utrecht
E.P. de Booy, Frans Halslaan 74, Bilthoven
Th.S.H. Bos, Dreef 32, Gouda
P.N.M. Bot, Narcisstraat 28, Dongen
IJ. Botke, Rikkerdaweg 34, Niehove
C.R. Boxer, Ringshall End, Little Gaddesden, Birkhamstead, Engeland
J.R. Bruijn, Hofbrouckerlaan 21, Oegstgeest
M. Cloet, Brabançonnestraat 86, 3000 Leuven
W.Ph. Coolhaas, Gezichtslaan 71, Bilthoven
A.Th. van Deursen, Maluslaan 11, Amstelveen
M.A.M. Franken, Sprengerweg 138, Apeldoorn
F.S. Gaastra, Vincent van Goghstraat 22, Lisse
H.R. Guggisberg, Bruderholzallee 20, CH 4059, Basel, Zwitserland
P.D. 't Hart, Renesselaan 36, De Meern
H. van der Hoeven, Purmerendstraat 87, Den Haag
H.P.H. Jansen, Houtlaan 19, Leiden
T.S. Jansma, Raphaelplein 12, Amsterdam
O.J. de Jong, Marislaan 10, Utrecht
A.G. Jongkees, De Hullen 10, Annen (DR)
J.H. Kluiver, Mr. S.B. Lallemanstraat 18, Moordrecht
K. Kooijmans, Kazernestraat 44, Den Haag
S.J. De Laet, Blandijnberg 2, 9000 Gent
M.A.P. Meilink-Roelofsz, Van Hogenhoucklaan 10a, Den Haag
W.E. Minchinton, University of Exeter, Department of Economic History,
Amory Building, Rennes Drive, Exeter EX4 4RJ, Engeland
A. Mommen, p.a. Dekenstraat 28-30, 3000 Leuven
O. Moorman van Kappen, Nieuwe Holleweg 87, Beek (gem. Ubbergen)
G.N. van der Plaat, Karel Doormanlaan 190, Utrecht
J.W. Schulte Nordholt, Groot Hoefijzerlaan 32a, Wassenaar
R. van Uytven, Naamsesteenweg 186, 3030 Heverlee
S. Vellenga, Oortlaan 8, Utrecht
O. Vries, Keatlingwier 15, Westergeast (FR)

M. de Vroede, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode
H. Wansink, Copijnlaan 12, Groenekan
C.B. Wels, Reelaan 21, Bosch en Duin
Y.P.W. van der Werff, Wilhelminasingel 21, Breda
A.W. Willemsen, Victor Hugoplantsoen 8 III, Utrecht

De auteurs

J.R. Bruijn (1938) is wetenschappelijk hoofdmedewerker voor zeegeschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden.

F.S. Gaastra (1945) is wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep vaderlandse en algemene geschiedenis, Rijksuniversiteit Leiden.

Hans R. Guggisberg (1930) is hoogleraar in de nieuwe geschiedenis aan de universiteit van Bazel.

K. Kooijmans (1929) is waarnemend directeur van het bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis en waarnemend secretaris van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis.

M.A.P. Meilink-Roelofsz (1905) is emeritus bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van de West-Europese expansie, Rijksuniversiteit Leiden.

W.E. Minchinton (1921) is hoogleraar in de economische geschiedenis aan de universiteit van Exeter.

De pacificatie van Gent in 1576: Hoop en twijfel in de Nederlanden*

M. Baelde

Op 8 november 1576 - nu vierhonderd jaar geleden - werd te Gent vanop het balkon van het stadhuis een vergelijk afgekondigd tussen de afgevaardigden van Willem van Oranje, Holland en Zeeland, enerzijds en de deputaties van de meeste andere gewesten der Nederlanden anderzijds. Na acht jaar opstand was er een akkoord bereikt om de Spaanse troepen uit de Zeventien Provinciën te doen vertrekken en het gaf tevens uitdrukking aan het verlangen om bepaalde twistpunten tot een oplossing te brengen[1].

De negentiende-eeuwse geschiedschrijving heeft de pacificatie van Gent zeer subjectief en zeer eenzijdig behandeld, vooral door het feit dat de definitieve scheiding van de Nederlanden zeer vlug volgde op het Gentse compromis[2]. Derhalve werd de pacificatie van 1576 beschreven als een karakteristieke uiting van nationale eenheid en godsdienstige verdraagzaamheid, terwijl de daarna komende splitsing tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden zeer partijdig toegeschreven werd ofwel aan de protestantse ofwel aan de katholieke tegenstanders[3].

Ook vele historici uit de twintigste eeuw hebben niet altijd een genuanceerder

* Deze bijdrage werd te Gent op 5 juli 1976 als lezing - in verkorte vorm - uitgesproken in het kader van de vierentwintigste vakantiecursus voor Nederlandse rectoren, directeuren en leraren (Tongeren-Gent, 30 juni tot 10 juli 1976) en tevens als openingsrede van het Tweedaags Colloquium bij de herdenking van de Pacificatie van Gent, in 'Het Pand' te Gent op 22 oktober 1976.

1. De basisgegevens van deze bijdrage vindt men gedeeltelijk in de studie van M. Baelde en P. Van Peteghem, 'De Pacificatie van Gent (1576)', *Opstand en pacificatie in de Lage Landen*. Verslagboek van het colloquium over de Gentse pacificatie (Gent, oktober 1976). Hier wordt de heer P. Van Peteghem oprechte dank betuigd voor zijn toestemming om de pacificatiedocumentatie voor dit meer samenvattende artikel aan te wenden alsook voor het bijeenbrengen van de documenten die in bijlage zijn gepubliceerd. Ook past een oprecht dankwoord aan prof. J.C. Boogman uit Utrecht voor een paar nuttige suggesties.
2. De pacificatie van Gent kan in een zeer beperkt tijdskader bestudeerd worden maar kan uiteraard ook over een langere tijdsduur worden onderzocht. In dit laatste geval moet men zeer sterk rekening houden met de historische gebeurtenissen die na oktober-november 1576 plaatsvonden. Beide benaderingswijzen zijn uiteraard historisch verantwoord; de tweede onderzoekfase is eigenlijk slechts mogelijk na een grondige historische kennis van de pacificatieproblematiek in het jaar 1576.
3. Voor een overzicht van de bijzondere studies zie Baelde en Van Peteghem, 'De Pacificatie', *passim*. Hierna worden zowel de archivalische als de bibliografische verwijzingen beperkt gehouden.

standpunt ingenomen. De eerste in deze reeks was Henri Pirenne. Hij schreef over Oranje en de pacificatie het volgende:

> La Pacification ralliait tous les Pays-Bas à sa cause; ce n'était plus seulement deux provinces, c'était la 'généralité' tout entière qui prenait son parti contre le roi[4].

Mogelijk één der laatste historici uit deze rij is R. Van Roosbroeck; in het jaar 1972 nog leest men deze passage in het synthesewerk *Twintig Eeuwen Vlaanderen*:

> Thans werd de weg betreden tot een gezamenlijke bestrijding van de gemeenschappelijke vijand, de Spaanse soldaten... In feite was de volkomen Nederlandse entiteit hersteld en zulks onder het gezag van Filips II. Maar de koning was het met al die beslissingen niet eens[5].

Een grondiger analyse van de pacificatie werd verricht door H.A. Enno van Gelder. Deze Nederlandse leraar-historicus heeft voor het eerst met grote inzet en met scherp inzicht de periode van de revolutie en de pacificatie opnieuw bestudeerd[6]. In 1948 verscheen zijn 'Vrede van Gent' in de *Historische opstellen op 7 december 1942 aangeboden aan J. Huizinga door het Historisch Gezelschap te 's-Gravenhage*. In dit artikel schrijft Van Gelder in de slotbladzijden over Willem van Oranje en de pacificatieproblematiek als volgt:

> Daarbij was zijn programma door de andere gewesten volledig overgenomen...; het enige ernstige gevaar dat nu dreigde, was dat de tegenpartij zich rondom Don Juan zou groeperen en zich daardoor herstellen...; in deze strijd met Don Juan en Parma en hun adherenten zouden de radicalen alle matiging vergeten, zou de eendracht verloren gaan en op de duur 's Prinsen ideaal slechts gedeeltelijk en in enkele gewesten overwinnen. Maar eerst leek het vrede en vriendschap overal!

Niet alleen de citaten van H. Pirenne en van R. Van Roosbroeck maar ook de geciteerde zinnen van H.A. Enno van Gelder bevatten onjuiste gegevens. De Nederlandse historici E.H. Kossmann en A.F. Mellink geven in hun bronnenpublikatie betreffende de opstand, uitgegeven te Londen in 1974, een correcter oordeel over de pacificatie[7]. Het komt ons nochtans voor dat vele auteurs verschillende aspecten

4. H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, II (1952) 307. De tekst luidt verder: 'Il arrivait au but qu'il visait depuis si longtemps. Il devenait le chef de l'opposition nationale, le champion en face de l'Espagne, de la "commune patrie"'.
5. R. Van Roosbroeck, *Twintig Eeuwen Vlaanderen*, II (1972) 95.
6. Deze studies werden gebundeld in H.A. Enno van Gelder, *Van beeldenstorm tot pacificatie. Acht opstellen over de Nederlandse revolutie der zestiende eeuw* (Amsterdam-Brussel, 1964). Zie ook de bijdrage van diezelfde auteur in de *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, V (Utrecht, 1952) 75-115.
7. Van Gelder, *Van beeldenstorm tot pacificatie*, 245. Zie verder de desbetreffende passage bij E.H. Kossmann en A.F. Mellink, ed., *Texts concerning the Revolt of the Netherlands* (Londen: Cambridge University Press, 1974) 24-25: 'William of Orange's success, immense though it was, remained dangerously restricted'.

van de Gentse pacificatie niet grondig hebben weergegeven, omdat er tot nu toe onvoldoende aandacht is geschonken aan een uiteraard moeilijke speurtocht naar nog onuitgegeven bronnen uit de vele archiefdepots van de Noordelijke en de Zuidelijke provincies. De historici hebben zich meestal gewaagd aan kritiek en synthese, zonder de nodige basis van een grondige heuristieke fase[8]. Daarenboven ontbreken nog steeds detailstudies betreffende de afzonderlijke provincies[9].

In het kader van dit artikel is het niet mogelijk de gehele pacificatieproblematiek door te lichten en men mene ook niet dat alle archivalische gegevens nu reeds bekend zijn. Vooreerst wordt in het hierna volgende enige aandacht besteed aan de totstandkoming van de pacificatie. Vervolgens zal de inhoud van het vergelijk kort worden besproken en zullen enkele typische reacties worden aangestipt. Tenslotte worden enkele conclusies geformuleerd betreffende de pacificatie in een wat breder perspectief[10].

I De totstandkoming van de pacificatie

Wanneer men de pacificatietekst van 1576 zo goed mogelijk wil begrijpen, dan dienen uiteraard de voorafgaande gebeurtenissen en de destijds bestaande structuren nader bekeken te worden. Verschillende pacificatieartikelen kunnen slechts begrepen worden als de historische context bekend is en dan stuit een juiste interpretatie vaak nog op onvoorziene moeilijkheden. Deze noodzakelijk ruime benadering zal hier slechts beknopt en fractionair worden doorgevoerd[11].

In de eerste plaats dienen enkele zestiende-eeuwse publiekrechtelijke organen de revue te passeren. Vooraan en voor allen stond de Raad van State, de belangrijkste centrale instelling in de Nederlanden na de gouverneur-generaal. Opgericht in 1531 te Brussel, had deze raad steeds advies verstrekt over de belangrijkste staatszaken. Van een hoog-adellijk college was de Raad van State geëvolueerd tot een comité van een paar edellieden en een paar juristen. In de jaren zestig waren dit vooral Granvelle, Viglius, Oranje en Egmont; de laatste twee hadden zich scherp teweer-

8. Zie de status quaestionis van J.W. Smit, 'The present position of studies regarding the Revolt of the Netherlands', in J.S. Bromley en E.H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands* (Londen, 1960) 11-28.
9. Als zeer recent voorbeeld in deze richting leze men P. Van Peteghem, 'Vlaanderen in 1576: revolutionair of reactionair?', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXIX (1976) 335-358.
10. Deze bijdrage poogt geenszins een exhaustieve studie te brengen over de pacificatie van Gent. Voor vele leraren-historici maar ook voor navorsers-historici kan de kennisname met het hiernavolgend overzicht mogelijk stimulerend werken voor verdere lectuur en voor dieper onderzoek.
11. Economische, militaire, godsdienstige en publiekrechtelijke situaties moeten vooraf bestudeerd en bekend zijn, vooraleer men fasen en feiten in de tijd van de pacificatie kan begrijpen. Op al deze gebieden kent het historisch onderzoek in de laatste jaren een zekere heropleving. Als auteurs kan men citeren: H. Van der Wee, G. Parker, J. Decavele, M. Backhouse, H.G. Koenigsberger, J.J. Woltjer e.a.

gesteld tegen de autoritaire manipulaties van Granvelle in de raad[12]. In 1567 trof gouverneur Alva nog meer rigiede maatregelen; zowel in samenstelling als in bevoegdheden werd de raad nog meer beknot[13]. In 1576 moest deze 'verzwakte' instelling het hoogste gezag in de Nederlanden overnemen na de onverwachte dood van gouverneur-generaal Requesens, die in 1573 Alva was opgevolgd. In de pacificatieonderhandelingen, in de uitvaardiging en de interpretatie ervan speelde de Raad van State een niet weg te denken rol. In de lente en in de zomer van 1576 ontwikkelde de raad een drukke activiteit. Allerlei instanties en allerlei personen moesten met deze instelling, als hoogste vertegenwoordiger van het koninklijk gezag, terdege rekening houden[14]. Daaraan is het ook te danken dat de in september gevangen genomen raadsheren van de Raad van State opnieuw in vrijheid werden gesteld[15]. In de Nederlanden kon immers officieel niets gebeuren zonder het bevel van of de bekrachtiging door de Raad van State. Het was een publiekrechtelijke traditie in de zestiende-eeuwse Nederlanden dat de interimaire Raad van State enkel de lopende zaken beheerde. Alle belangrijke beslissingen werden - als de gouverneur-generaal overleden of afwezig was - ofwel niet genomen, ofwel slechts doorgevoerd nadat de vorst daarover vooraf was ingelicht en zijn goedkeuring daaraan had verbonden[16]. In de pacificatieperiode werd deze procedure meer dan eens niet gevolgd[17].

Deze niet-traditionele handelwijze werd vooral door de Staten der provinciën opgedrongen. Het is bekend dat die gewestelijke afgevaardigden de emanatie waren van de drie bevoorrechte standen in de Nederlanden, de adel, geestelijkheid en burgerij. Vooral Holland, Zeeland, Vlaanderen, Brabant en Henegouwen waren de kerngebieden van de zestiende-eeuwse Zeventien Provinciën en dus waren de Staten van deze gewesten de toonaangevende instellingen tijdens deze periode van groeiende onrust ten tijde van de landvoogdij van Alva en Requesens. Tot nu toe is het historisch onderzoek naar die provinciale vertegenwoordiging ver onder de

12. Zie M. Baelde, *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578)* (Brussel, 1965) en P.B. De Troeyer, *Lamoraal van Egmont. Een critische studie over zijn rol in de jaren 1559-1564 in verband met het schuldvraagstuk* (Brussel, 1961).
13. De meeste historici hebben het Alva-regime - terecht - zeer negatief beoordeeld. Eén uitzondering daarop vormde de genuanceerde maar toch niet te onderschrijven bijdrage van M. Dierickx, 'Nieuwe gegevens over het bestuur van de hertog van Alva in de Nederlanden', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XVIII (1963) 167-192.
14. De correspondentie uit deze periode is gedeeltelijk gepubliceerd door L.P. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* (6 dln; Brussel, 1848-1936) vooral de delen III en IV.
15. Zie onder meer Ch. Piot, 'L'arrestation des membres du Conseil d'Etat à Bruxelles en 1576', *Bulletin Académie Royale de Belgique*, XXI (1891) 273-279.
16. Zie daarover Baelde, *De Collaterale Raden*, vooral 165-167 en 201-209.
17. Men kan dit uiteraard verklaren wegens de feitelijk aan de Staten-Generaal ondergeschikte positie van de Raad van State; de leden van deze instelling wisten echter beslist dat ze met bepaalde activiteiten hun interimaire bevoegdheden te buiten gingen.

maat gebleven, zodat de precieze samenstelling, de verschillende politieke doelstellingen en de mogelijkheden van oppositie nog steeds niet gereconstrueerd kunnen worden[18]. Toch mag men stellen dat in de jaren 1567 tot 1576 de bezorgdheid en het misnoegen van de standen in grote mate door de zogenaamde 'Spaanse bezetting' werden veroorzaakt. De infiltratie van Spaanse raadsheren in de hoogste adviesraden en de overrompeling van het land door vreemde militairen hadden eveneens op financieel-economisch terrein desastreuze gevolgen met zich meegebracht. De vele acties van de Staten tegen de geëiste 'penningen' van Alva zijn bekend[19]. Zodoende is het ook te verklaren dat de Staten na de dood van Requesens hun oppositie wensten voort te zetten, maar nu duidelijk in meer revolutionaire zin.

Op initiatief van de Staten van Brabant en Henegouwen werden in september 1576 de Staten-Generaal naar Brussel opgeroepen[20]. Voor het eerst sinds 1477 werd het overkoepelend orgaan van alle gewestelijke deputaties, zonder goedkeuring van de vorst en zelfs in afwezigheid van diens plaatsvervanger, samengeroepen om te beraadslagen over de eigen prangende problemen van de Nederlanden[21]. Nog vóór de meeste afgevaardigden te Brussel arriveerden, besloot men aldaar onderhandelingen aan te vangen tussen 'd'één en d'ander zijde', dat wil zeggen tussen Holland en Zeeland enerzijds en de andere gewesten anderzijds[22].

Welke gebeurtenissen hebben ertoe geleid om in oktober 1576 pacificatiebesprekingen te beginnen? Wij menen dat in de allereerste plaats de militaire wantoestand in de middengewesten uiterst beslissend is geweest bij het totstandkomen van de Gentse onderhandelingen[23]. Met de inname van Zierikzee door de Spaanse troepen, op 2 juli 1576, begon een nieuwe soldatenmisère. Dit feit is uiteraard bekend, maar het kan niet genoeg onderstreept worden dat daardoor een zeer grote onrust en wel-

18. Een recente bijdrage voor de periode na de pacificatie in de herdenkingsbundel *Van Standen tot Staten. 600 Jaar Staten van Utrecht 1375-1975*. Stichtse historische reeks, I (Utrecht, 1975).
19. De basisgegevens daarover vindt men bij J. Craeybeckx, 'Alva's tiende penning, een mythe?', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*, LXXVI (1962) 10-42 en *idem*, 'De moeizame definitieve afschaffing van Alva's tiende penning (1572-1574)', *Album Charles Verlinden* (Wetteren, 1975) 63-94.
20. Zie daarover meer details bij Baelde en Van Peteghem, 'De Pacificatie', derde hoofdstuk.
21. De Raad van State bekrachtigde deze oproepen eveneens door officiële brieven van 20, 22 en 28 september 1576. Zie L.P. Gachard, *Actes des Etats Généraux des Pays-Bas, 1576-1585* (Brussel, 1861) 3-4, 7.
22. De betiteling 'd'één en d'ander zijde' is een eigentijdse, dus een zestiende-eeuwse aanduiding; dit wijst erop dat de afscheiding van grote gebieden in Holland en Zeeland na Den Briel 1572, reeds een grote bres had geslagen in de mogelijk enigszins verbonden Zeventien Provinciën van vóór 1572. Over de gebeurtenissen in Holland en Zeeland zie J.C. Boogman, 'De overgang van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft in de zomer van 1572', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LVII (1942) 81-112.
23. De eerste resoluties die te Brussel werden genomen door de Staten-Generaal op 25 september 1576 hadden betrekking op het inrichten van een krijgsraad en op het nemen van maatregelen 'pour faire teste à l'ennemy'. Zie J.C. de Jonge, *Besluiten van de Staten Generaal der Nederlanden* ('s-Gravenhage, 1828) 1-4.

licht een totale ommekeer in de 'publieke opinie' van de Zuidelijke provincies tot stand is gekomen. De grove acties van de muitende troepen hadden reeds vroeger vele gezagsdragers hoofdbrekens gekost. Op 10 maart 1576 schreef Maximiliaan Vilain, raadsheer in de Raad van State en in de Raad van Financiën, uitvoerig over het militaire probleem aan koning Filips II; een karakteristieke passage uit zijn brief luidt als volgt:

> La masse et multitude des soldatz entretenue si longtamps en ce païs est beaucoup plus grande que la force et substance du païs ne peult porter et que n'at samblé de besoing; par quoy, à faulte de payement, passé jà longtemps, la plus grande partye d'iceulx s'est rendue inutile, sans vouloir faire service, et n'ont servy à aultre chose que à ruiner et manger les entrailles du païs, sans monstres ny descompte; et ce nonobstant, ne veullent riens défalquier de leurs gages entiers, montans à sommes excessives. La licence du soldat de toutte nation at esté intolérable, et sans y avoir peu donner ordre, à faulte dudict payement; parquoy seroit besoing trouver moyens d'appoincter en raison avecques eulx, et faire casser la plus grande partye desdicts soldatz estrangiers, ou renvoyer là où que le service de Vostre Mayesté sembleroit plus requérir, entretenant icy seulement le nécessaire et ce que se polrat payer, se servant le plus que seroit possible des naturelz du païs, tant pour ce qu'ilz cousteront moings, seront plus obéissants et prestz à touttes occasions, sans foulle du païs, qu'ainsy l'argent de leur payement demeurerat au païs[24].

Deze zeer scherp toegelichte militaire situatie werd een nog hardere realiteit tijdens de daaropvolgende maanden van 1576, vooral vanaf de maand juli. Niet alleen de 'Furie van Aalst' maar ook de vrees voor nakende of mogelijke militaire wandaden elders, hebben het gehele middengebied van de Nederlanden in heftige anti-Spaanse stemming gebracht. Een soms ware Spanjaardenhaat maar vooral een angstpsychose, gepaard met een gedeeltelijke ontreddering van de economische situatie, hebben de Zuidelijke Nederlanden in de zomer van 1576 tot actie gebracht.

Tegen die bijna anarchistische situatie - met verwoesting van Aalst en bedreiging van Brussel, Antwerpen en Mechelen - wist de Raad van State heel weinig in te brengen[25]. Het nuchtere relaas van deze instelling zelf, gedateerd op 2 augustus 1576, is in het begin van de wanordelijkheden opgesteld maar het geeft reeds zeer goed de feitelijke machteloosheid van de Raad van State weer en ook de stuurloosheid van de Spaanse troepen, die nu verklaard werden tot 'rebelles et ennemis du Roy et du pays'[26]. Een echo van de omvang van de Spaanse Furie van Aalst - van 25 juli tot begin november - weerklinkt in een Gentse kroniek; een passage daaruit luidt aldus:

24. Gachard, *Correspondance de Philippe II*, III, 463.
25. De Raad van State schreef aan de koning dat de leden van de raad ontslag zouden nemen indien de troepen niet uit de Nederlanden werden teruggetrokken. Zie *ibidem*, IV, 315-317.
26. Zie Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, nr. 734, fo 48 r°.

> Op den zelve tweeden in novembre naer der noene zo quam de nieumare als dat de Spaenjaerden, te wetene de rebelle van Aelst, waren tusschen achten en neghene voor der noenen vertrocken, met ontrent hondert en vijftich waghens met goet gheladen ende hadden de stede gheheel gheplundert ende hadde mede ghenomen alle wapene... dwelc was eene droeve nieumare voor de knechten om hooren, want zij hadden tonnen met ghelde en alderley goet, zoo vele datser waer mede wech en wisten met zulc eenen scat, datmen noeyt en hoorde van sulc te sprekene, want zij hadden alle de prochiën gebrantscat tot duysent guldenen, XII^{c} guldenen en XV^{c} guldenen naer tvermueghen vande prochiën ...[27].

Zelfs indien dit citaat in overdreven termen zou zijn gesteld, dan nog is het opmerkelijk voor de kennis van de weerklank van de Spaanse Furie op een bedreigde bevolking.

Intussen verdient een tweede reeks feiten, die eveneens de Gentse besprekingen tot stand hielpen brengen, onze aandacht. Het zijn de welbewuste maar niet altijd zeer nauwkeurig te volgen pogingen van Willem van Oranje om tot onderhandelingen te komen met de andere buiten Holland en Zeeland gelegen Nederlandse gewesten[28]. In februari 1575 hadden te Breda de eerste serieuze besprekingen met deze provincies plaatsgevonden[29]. Na de dood van Requesens was het verlangen ontstaan opnieuw toenadering in die richting te zoeken, vooral omdat de bijeenkomsten te Breda over de gehele lijn zeker geen negatief resultaat hadden opgeleverd[30]. De prins had overigens reeds eerder een uitgebreide diplomatieke actie in verschillende provincies op gang gebracht[31]. Het is dus zeer begrijpelijk dat Oranje besprekingen trachtte aan te vatten met de meer in het Zuiden gelegen gewesten. Een korte analyse van de aldaar geformuleerde desiderata toont namelijk duidelijk aan dat eventuele pacificatiebesprekingen geenszins als utopisch moesten worden bestempeld[32].

Reeds in juni 1574 hadden de Staten-Generaal te Brussel aan de landvoogd Requesens een hele reeks revendicaties voorgelegd, zodat deze eisen daardoor een officieel karakter hebben gekregen[33]. Samengevat kunnen die wensen teruggebracht worden tot de dringende vraag van de Staten-Generaal aan de landvoogd om tot meer ‘gematigde’ bestuursvormen terug te keren, dat wil zeggen dat de Nederlanden in de toekomst door de eigen raadsheren geregeerd moesten worden en

27. Gent, Universiteitsbibliotheek, Handschriften, nr. 159, II, fo 286 v°.
28. M. Baelde, ‘Oranje, Marnix en de Gentse pacificatie (1576)’, *Opstand en pacificatie*, 136-147.
29. Meer bijzonderheden daarover bij Van Gelder, *Van beeldenstorm tot pacificatie* en bij Baelde en Van Peteghem, ‘De Pacificatie’, tweede hoofdstuk.
30. Baelde en Van Peteghem, *ibidem*.
31. Ook in vroeger jaren constateerde men reeds herhaalde pogingen in die zin; zie daarover Van Gelder, ‘Het streven van Prins Willem van Oranje, 1568-1572’, *Van beeldenstorm tot pacificatie*, 115-137.
32. Baelde en Van Peteghem, ‘De Pacificatie’, tweede hoofdstuk.
33. De eisen werden te Brussel aan Requesens bekend gemaakt op 7-11 juni 1574. Zie Gachard, *Correspondance de Philippe II*, III, 536.

dus niet - zoals Alva had beslist - door Spaanse adviseurs en militaire experts[34]. Een jaar later, in juni 1575, dus ten tijde van de conferentie van Breda, werden dergelijke eisen opnieuw geformuleerd door een te Brussel bijeengeroepen vergadering van edellieden, bisschoppen en juristen[35]. Nog scherper dan voorheen werd toen gesteld dat alle vreemdelingen uit de Nederlanden moesten vertrekken. In juli 1575 braken de onderhandelingen te Breda af. Oranje, Holland en Zeeland hadden toegevingen gevraagd op politiek en godsdienstig vlak. Requesens en Filips II hadden volledige politieke onderwerping en de erkenning van de ene katholieke godsdienst geëist[36]. Deze twee strak tegenover elkaar staande standpunten boden echter meer mogelijkheden voor een overeenkomst in zich dan aanvankelijk kon worden gedacht. Oranje leunde in zijn politieke eisen namelijk heel dicht aan bij de reeds door de Staten-Generaal geformuleerde desiderata. Het was dus wel denkbaar dat de Nederlandse gewesten onder elkaar een zekere overeenstemming zouden kunnen bereiken, mits het godsdienstig aspect terzijde gelaten werd en de gesprekspartner niet de Spaanse vorst of diens landvoogd zou zijn[37].

De onverwachte dood van Requesens in maart 1576 bood deze mogelijkheid[38]. Dit werd praktisch onmiddellijk door Oranje onderkend; ook door de provinciale Staten van het Zuiden werd de noodzaak van onderhandelingen met Holland en Zeeland steeds scherper aangevoeld, vooral toen de militaire chaos vele steden en streken ging overspoelen. Bij nieuwe besprekingen tussen ‘d'één en d'andere zijde’ zou alleen maar de agenda van de besprekingen van Breda hernomen moeten worden. In de zomer van 1576 werd het meest dringende punt daaruit het probleem van het vertrek der Spanjaarden uit de Nederlanden.

Op 6 september 1576 namen de Staten van Brabant en Henegouwen elk afzonderlijk het initiatief om de Staten-Generaal bijeen te roepen[39]. Oranje was daar-

34. Over de situatie in de Raad van State in 1572 zie bijvoorbeeld brieven van Morillon aan Granvelle, 17 januari en 17 juni 1572 in E. Poullet, ed., *Correspondance du cardinal de Granvelle (1565-1586)* (12 dln; Brussel, 1877-1896) IV, 85, 257. Het is ook opvallend dat in 1576 de Raad van State nog steeds zo'n Spaanse inmenging moest dulden. Zie de weergave van de zittingen in de Berty-notulen, Brussel, Algemeen Rijksarchief, Papieren van State en Audiëntie, nrs. 781 en 782; een gedeeltelijke publikatie van deze zittingenverslagen vindt men bij Gachard, *Correspondance de Philippe II*, IV, 475-530.
35. *Ibidem*, III, 737.
36. Requesens kon zich daarmede geenszins akkoord verklaren. Zie zijn brief van 29 juni 1575 aan Filips II in *ibidem*, 329.
37. Deze ‘eliminatie’ was in normale omstandigheden uiteraard uitgesloten maar de invloedrijke ‘bourgeois-bevolking’ had in bepaalde zeer moeilijke tijdsomstandigheden daartegen wellicht niet zulke onoverkomelijke bezwaren.
38. De reeds genoemde notulen van de Raad van State zijn vanaf 5 maart zeer goed bijgehouden door secretaris Berty. Zie Brussel, Algemeen Rijksarchief, Papieren van State en Audiëntie, nr. 781, fo. 208 vlg.
39. Zie Gachard, *Correspondance de Philippe II*, IV, 195-197 en Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, nr. 734, fo. 95 en 97.

bij zeer waarschijnlijk ten dele de stimulator geweest, gezien zijn connecties met sommige Brabantse afgevaardigden[40]. Op 4 september 1576 was de Raad van State gevangen gezet en op 8 september publiceerden de Staten van Brabant een uitvoerig memorandum waarin zij alle mogelijke misverstanden betreffende de bijeenroeping van de Staten-Generaal trachtten op de klaren[41]. Door de daarop vrijgelaten leden van de Raad van State werden de vroegere convocatiebrieven van de Staten officieel bekrachtigd. De wettelijkheid van het oproepen van de Staten-Generaal was hiermede enigszins verzekerd[42].

Van zijn kant had Willem van Oranje op 8 september 1576 de Staten van Holland om een deputatie verzocht[43]. Op 12 september werden reeds drie afgevaardigden naar Middelburg gestuurd[44]. Ondertussen had de prins reeds tweemaal de heer van Oetingen ontvangen als afgezant van de Staten-Generaal te Brussel en zich akkoord verklaard met nieuwe onderhandelingen. Aldus werd 12 oktober bepaald als aanvangsdatum voor de Gentse onderhandelingen[45]. Op 4 oktober stelde Oranje zijn deputatie van negen man samen, terwijl in Brussel op 5 oktober eveneens de afvaardiging voor de pacificatiebesprekingen werd benoemd[46]. Op 17 oktober vertrokken de afgevaardigden uit Brussel en Middelburg naar Gent. De eerste bijeenkomst had aldaar plaats op 'tschepenhuis' op 19 oktober 1576, iets later dus dan oorspronkelijk was voorzien[47].

Van die datum af tot einde oktober werden de onderhandelingen te Gent zeer actief doorgezet, terwijl de delegaties tezelfdertijd een drukke correspondentie onderhielden met Middelburg en Brussel[48]. In deze laatste stad bestudeerden de Staten-Generaal zeer nauwkeurig de evolutie 'sans mesmes epargnier festes ou dimences'. Ook Oranje volgde de besprekingen met veel attentie, hoewel hij zeer be-

40. Zie daarover G. Groen van Prinsterer, *Archives de la Maison d'Orange-Nassau*, eerste reeks (8 dln en suppl.; Leiden, 1835-1847) V, 414-415, 445-465, met briefwisseling vanwege Jan de Pennants en Pieter de Bevere; eerstgenoemde was secretaris van de afgevaardiging der Staten te Gent, de tweede was raadsheer in de Raad van Vlaanderen en eveneens lid van de deputatie naar de pacificatie.
41. Zie Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, nr. 734, fo. 104.
42. Gachard, *Correspondance de Philippe II*, IV, 406.
43. *Resolutiën van de Staten van Holland en Westfriesland (1576)* (s.l., s.a.) 156.
44. Voor namen en toelichtingen zie Baelde en Van Peteghem, 'De Pacificatie', derde hoofdstuk.
45. L.P. Gachard, *Actes des Etats-Généraux des Pays-Bas*, *1576-1585* (Brussel, 1861) I, 15-16. Voor de situatie te Gent in die tijd, zie bijlage document nr. 1.
46. De Jonge, *Besluiten van de Staten Generaal*, 25.
47. De besprekingen grepen plaats in het stadhuis van Gent 'op den collaciesoldere... boven scepene cammere'. Zie Gent, Universiteitsbibliotheek, Handschriften, nr. 159, II, fo. 280 r°. De huidige pacificatiezaal is dus, historisch gezien, enkel de herdenkingsruimte van 1876. De afkondiging van het akkoord gebeurde vanop het balkon van het stadhuis terwijl de officiële bekendmaking door de Raad van Vlaanderen plaatsgreep in het Gravensteen.
48. Zie onder meer L.P. Gachard, 'Documents inédits sur la Pacification de Gand', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, XLV (1876) 113-119.

vreesd was voor een slechte afloop[49]. Op zondag 28 oktober werd echter reeds een akkoord bereikt. In amper tien dagen was alles 'afgehandeld'. Op 8 november werd het vergelijk te Gent door de deputatieleden ondertekend. De Staten-Generaal en de Raad van State hadden de tekst van de pacificatie vooraf te Brussel goedgekeurd[50].

II De inhoud van de pacificatie en de reacties

De vijfentwintig artikelen van de Gentse overeenkomst vormen een niet zo gemakkelijk te omvatten geheel, omdat men zich, voor vele paragrafen althans, vertrouwd moet maken met de toenmalige situatie in de Nederlanden. Ook voor het begrijpen en het 'localiseren' van bepaalde reacties na de publikatie moet men zich sterk in het destijds heersende politieke klimaat 'inleven'. Laten wij eerst de eigenlijke inhoud van de tekst van de pacificatie bekijken[51]. De eerste drie artikelen bevatten reeds - naar het ons voorkomt - het essentiële en dus het historisch belangrijkste gedeelte van de tekst. In de praktische toepassing van het vergelijk zijn andere artikelen weliswaar meer naar voren getreden; de eerste drie paragrafen echter vormen de kern van de pacificatieakte[52].

In het eerste artikel wordt een algemene amnestie zonder enige beperking, voor alle inwoners van de Nederlanden afgekondigd! Alle offensiën en misdaden die geschied zijn tussen de ingezetenen van de provinciën, zullen vergeven en vergeten zijn. Er is geen sprake meer van lijsten die een gedeelte van de inwoners uit deze algemene verzoening uitsloten. Ook in Breda was destijds hierover reeds overeenstemming bereikt[53].

Het tweede artikel volgt uit het eerste en is een meer positieve formulering van dit artikel. Voortaan zullen alle Nederlandse gewesten een vaste en onverbrekelijke vriendschap en vrede onderhouden en ze zullen elkaar bijstaan om de Spaanse en andere vreemde militairen uit de Nederlanden weg te sturen[54].

49. Groen van Prinsterer, *Archives*, V, 467.
50. Gachard, *Actes des Etats Généraux*, I, 37-38.
51. De officiële tekst van de pacificatie wordt bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, Staten van Holland, 3e afdeling, Bruine kastje, nr. 25. De tekst is in een moderne Engelse vertaling gepubliceerd in Kossmann en Mellink, *Texts*, 126-132. De recentste publikatie van de tekst is te vinden in de hierboven genoemde pacificatiebundel.
52. Men kan de eerste drie paragrafen ook tot twee artikelen herleiden, zodat men dan kan stellen dat het essentiële van de pacificatie geformuleerd wordt in de eerste twee artikelen. Voor een gedetailleerde bespreking van de gehele inhoud van de Gentse overeenkomst zie Baelde en Van Peteghem, 'De Pacificatie', derde hoofdstuk.
53. Gachard, *Correspondance de Philippe II*, V, 495.
54. Dit militaire probleem was complex maar men is daarover - ook met toestemming van Filips II - tot een bevredigende oplossing gekomen. In Gent werd reeds op 11 november een akkoord bereikt.

Het derde artikel beklemtoont de noodzaak van een toekomstige voltallige bijeenkomst van de Staten-Generaal. Dit moest geschieden, zoals luidt: om orde te stellen in de landszaken, zowel aangaande de godsdienstuitoefening in Holland en Zeeland als omtrent zaken ten dienste van Zijne Majesteit en van de welvaart en de unie van de Nederlandse gewesten.

Daarbij wordt reeds gespecificeerd dat de versterkingen, het geschut en de vaartuigen, die sinds het begin van de opstand waren vervreemd, moesten worden teruggegeven[55]. Uit deze drie paragrafen blijken duidelijk de essentiële doelstellingen van de pacificatieonderhandelaars, namelijk het nastreven van algemene amnestie en saamhorigheid, het doen vertrekken van de Spanjaarden uit de Nederlanden en orde op de publieke zaken stellen[56].

Alle verdere artikelen, hoe belangrijk soms ook qua inhoud, geven bijna steeds praktische toepassingen van die eerste drie vooropgestelde doeleinden. Zeer opvallend is daarbij dat vele paragrafen een juridisch karakter vertonen en vaak al of niet gerechtvaardigde rechten en voorrechten trachten te herstellen of te vrijwaren[57]. Hierna volgen een paar toelichtingen ter illustratie. In artikel vier wordt de vrijheid van verkeer voor goederen en personen afgekondigd voor de gehele Nederlanden. Daarna verklaart men dat de Hollanders en de Zeeuwen op het gebied van de religie in de andere gewesten niet 'irriterend' mogen optreden[58]. Het volgende artikel stelt dat alle ordonnanties betreffende de 'heresie' in de toekomst worden opgeschort[59]. In artikel zes wordt de publiekrechtelijke positie van Willem van Oranje in Holland en Zeeland voorlopig bekrachtigd[60]. Daarop volgt artikel zeven over de later zo belangrijke satisfactieprocedure, dat wil zeggen de voorwaarden waarop inwoners van bepaalde gebieden Oranje opnieuw als stadhouder kunnen

55. Tijdens de besprekingen van Geertruidenberg in de maand mei van 1577 wierp men op dat Holland en Zeeland geschutstukken hadden gesmolten en aldus dit pacificatieartikel hadden omzeild. Zie L.P. Gachard, ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, *prince d'Orange* (6 dln; Brussel, 1847-1866) III, 499.
56. Voor de zo belangrijke samenkomst van die Staten-Generaal werd geen datum vooropgezet; deze vergadering heeft dan ook nimmer plaats gehad.
57. Daarom hebben vele historici nooit de gehele pacificatietekst in zijn geheel doorgenomen; een ieder zocht slechts de passages op die pasten in het eigen specifieke onderzoek. Dit juridisch karakter bewijst tevens dat vele kwesties alleen bepaalde groepen aangingen en zeker niet de volledige bevolking van de toenmalige Nederlanden.
58. De inbreuken op dit artikel kwamen uiteraard sterk naar voren bij de oprichting in 1577 van de comités der achttien; deze laatsten trachtten meestal zuiver calvinistische republieken op te richten.
59. De ordonnanties van Alva van 1570 waren vooral uitgevaardigd om een sterkere centralisatie op juridisch vlak door te voeren.
60. De positie van Oranje in deze periode is bestudeerd door H. Lademacher, 'Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden (1572-1584)', *Rheinisches Archiv*, LII (1958) 71-114.

aanvaarden[61]. Verderop - artikel tien - wordt gestipuleerd dat de geconfiskeerde goederen zo wel 'van d'één als van d'ander zijde' aan de rechtmatige eigenaars moeten worden teruggeschonken ofwel dat men compensatiemaatregelen moet toepassen; alle geestelijken mogen naar hun vroegere kloosters terugkeren of zij zullen een 'redelicke alimentatie' verkrijgen; alle gewesten zullen de aangegane schulden van Holland en Zeeland helpen dragen. Zeer typerend is ook artikel dertien, waarin geëist wordt dat alle door Alva opgerichte standbeelden neergehaald moeten worden[62]. In het laatste artikel tenslotte wordt onderstreept dat de pacificatie bepalingen alleen geldigheid bezitten voor die gewesten die de Gentse overeenkomst zullen aanvaarden en die zich dus bij de 'confederatie' zullen aansluiten[63].

Welke weerslag heeft de pacificatie gehad op de situatie in de Nederlanden gedurende het najaar van 1576 en onmiddellijk daarna? Hoeveel geïnteresseerden waren er in de Zeventien Provinciën en hoevelen hebben kennis genomen van de pacificatietekst? Welke reactie bracht de pacificatie buiten de Nederlanden teweeg? Deze vragen kunnen hier slechts gedeeltelijk beantwoord worden. Vooreerst zullen wij de wijze van publikatie behandelen en vervolgens zullen wij de reacties bespreken[64].

De publikatie van een ordonnantie in de Nederlanden werd normaliter verzorgd door de centrale organen en meer speciaal door de Geheime Raad te Brussel. Van hieruit werden de officiële teksten naar de provinciale Raden gestuurd. Deze gewestelijke organen waren verantwoordelijk voor de bekendmaking van de edicten in hun provinciën. Vaak werd daarbij gebruik gemaakt van gedrukte exemplaren[65]. De pacificatietekst kan uiteraard niet vergeleken worden met een gewone ordonnantie. Toch is gepoogd de Gentse overeenkomst als een normale publiekrechtelijke tekst bekend te maken. Het nieuws dat er op zondag 28 oktober 1576 te Gent reeds een overeenkomst was bereikt tussen de verschillende gewesten, was reeds voorafgegaan aan de eigenlijke publikatie van de pacificatietekst. Te Leiden las men dit belangwkkend bericht reeds af op 31 oktober[66]. De volledige tekst van de pacificatie werd alleen te Brussel op 8 november 1576 vanop de pui van het stadhuis afgelezen. Op diezelfde dag, een donderdag om 10 uur, werd vanop het balkon van het stadhuis te Gent een verkorte versie van de pacificatie aan een grote volksme-

61. In januari 1577 erkenden achtereenvolgens Muiden, Haarlem, Vere en Weesp het stadhouderlijk gezag van Oranje; later volgden nog vele centra diezelfde politieke overgang.
62. Alva was dus veel meer dan Requesens het symbool van de Spaanse willekeur.
63. Daarmede had men goede hoop dat de Staten van de verschillende provincies vlug de Pacificatie zouden ratificeren.
64. Voor een accurate interpretatie moet men deze reacties zeer nauwkeurig dateren en tevens nagaan in welke omstandigheden en voor welke instanties ze werden uitgesproken of neergeschreven.
65. Deze problematiek werd bestudeerd door P. van Peteghem en J. Machiels in een afzonderlijke bijdrage; deze studie is eveneens gepubliceerd in de bundel *Opstand en Pacificatie*, 99-136.
66. Leiden, Gemeentelijk archief, secretarie 1575-1851, Aflezingsboek D, fo. 108.

nigte voorgelezen. De nadruk werd vooral gelegd op de mogelijkheid van vrij verkeer tussen de verschillende provincies van Noord en Zuid; men beloofde tevens dat de volledige tekst weldra in gedrukte vorm voor iedereen beschikbaar zou zijn. De Raad van Vlaanderen maakte op diezelfde 8 november de volledige pacificatietekst in het Gentse Gravensteen bekend, zonder echter de publikatie van een inleidende tekst toe te staan en pas na inzage van de ratificatie van de Raad van State. Deze inleiding, voorgesteld door Karel van Gavre en de Leuvense professor Elbertus Leoninus, komt wel voor op het enige nog bewaard gebleven origineel, dat thans in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag berust[67]. Eerst op 13 november gaf de Raad van State, als interimair vertegenwoordiger van de vorst in de Nederlanden, bevel aan de Geheime Raad, de Grote Raad van Mechelen en de te Brussel vertegenwoordigde provincies, om de pacificatie te publiceren. De Brusselse drukker Michel van Hamont verkreeg op diezelfde dag het privilege om de pacificatiebepalingen te drukken en om gedurende twee jaar de tekst te verspreiden. Zoals de pacificatie te Gent in eerste instantie in het Nederlands was opgesteld, zo begon men ook met het drukken van de tekst in diezelfde taal. Naderhand verschenen de Franstalige versies. Aldaar treft men steeds de begintekst aan, waarin Filips II door middel van de Raad van State beveelt de pacificatie te onderhouden; een paar officiële volmachten betreffende de onderhandelende partijen te Gent worden steeds mede afgedrukt. Die tekst kan dus de pacificatiepublikatie in koninklijke zin genoemd worden.

In Holland en Zeeland verliep de publikatie wel wat anders. Heel vlug is daar de verkorte tekst verspreid, die op 8 november te Gent aan het volk bekend was gemaakt. Daar werd een clausule aan toegevoegd, als uitvloeisel van artikel zeven van de pacificatie, met de mededeling dat de steden in Holland en Zeeland die nog de zijde van de vorst kozen, nu het best tot de satisfactie konden overgaan, dat wil zeggen zich onderwerpen aan het gezag van Willem van Oranje[68]. In verschillende steden ging men vervolgens over tot het drukken van de vijfentwintig artikelen, zonder rekening te houden met Hamonts' drukkersoctrooi en dus met weglating van de ‘koninklijke’ aanvangstitel en de commissiebrieven. Uit het voorafgaande valt dus op te maken dat in Holland en Zeeland een publikatieprocedure in orangistische zin plaatsvond. De pacificatie van Gent is daar met nauwelijks verholen propagandistische trekken bekend gemaakt. In de andere gewesten is meestal de ‘koninklijke’ procedure gevolgd. Men ging heel vlug over tot de verspreiding

67. Van Peteghem en Machiels, ‘De Pacificatie. Kanttekeningen’, *passim*; ook voor de hierna volgende uiteenzetting kan men deze auteurs raadplegen. De moeilijke situatie van de Raad van Vlaanderen bij de publikatie is hierna beschreven in een interessant rapport, zie bijlage, document nr. 4.
68. Zie noot 61.

van de pacificatie over geheel Europa zowel in de gedrukte vorm als in handschrift. Ook hieruit blijkt dat zeer velen geïnteresseerd waren in de 'vrede' tussen Holland en Zeeland en de andere gewesten[69].

Welke zijn de reacties na de bekendmaking van het nieuws en na de publikatie van de pacificatieteksten? Vele uitingen van vreugde of van ontgoocheling zijn helaas niet meer te achterhalen door het gebrek aan registratie of door het teloorgaan van de optekening ervan[70]. Vermoedelijk zullen heel velen tevreden geweest zijn toen het einde van de militaire wanordelijkheden in het vooruitzicht gesteld werd en het 'vrije verkeer' tussen de verschillende provincies afgekondigd werd en tot de reële mogelijkheden ging behoren. In vele localiteiten werden vreugdevuren ontstoken en de klokken geluid, alhoewel deze uitingen vooral opvallen in de provincies Holland en Zeeland[71]. Ook in de 'middenprovincies', die vooral door de Spaanse Furie werden bedreigd, overheerste ongetwijfeld het gevoel van een algemene opluchting. Praktisch overal bestond de indruk dat een stadium in de opstand was afgesloten.

De commentaren en de bedenkingen van bepaalde gezagsdragers uit de Nederlanden op de pacificatie geven mogelijk meer indicaties over de opinie en de houding van de toplaag van de toenmalige maatschappij[72]. Ongetwijfeld zijn bepaalde reacties voorzichtig geformuleerd omdat vele gebieden, zoals Overijssel, Utrecht, Gelre-Zutphen, Limburg-Overmaas, Friesland, Groningen en Drente nog in hoge mate gecontroleerd werden door Spaanse of koningsgezinde militaire bevelhebbers[73]. Verder is ook de datum van de reacties van belang. De onmiddellijk na de afkondiging geformuleerde bedenkingen verschilden uiteraard van latere commentaren, vooral ook omdat de politieke situatie na november 1576 gestadig en vlug evolueerde. De koning en de landvoogd - thans Don Juan - begonnen toen opnieuw in het politieke leven van de Nederlanden mee te spelen[74]. In november 1576 wachtte men nog met grote nieuwsgierigheid de 'tegenzet' van Filips II af.

69. Voor de Europese reacties zie Baelde en Van Peteghem, 'De Pacificatie', vierde hoofdstuk.
70. Het opsporen van dergelijke reacties vraagt ontzettend veel tijd; vaak treft men in de archieven slechts een zeer nuchtere weerslag daarvan aan in de vorm van betalingsartikelen, ter vergoeding dus van gedane aankopen of van geleverde prestaties.
71. Dergelijke uitingen zijn doorgaans nogal moeilijk te evalueren. De officiële reactie kan geestdriftig of zeer sober zijn, maar dit betekent niet dat het grootste gedeelte van de inwoners daarmee instemt.
72. Met deze toplaag bedoelen we vooral de politiek-institutionele kaders op centraal en provinciaal niveau en niet zozeer de economisch machtige stedelijke bourgeoisie, die de verschillende schepenbanken en hogere stadsfuncties bezette.
73. Zelfs in Brabant was de raadsheer Roda vanuit Antwerpen sterk aan het stoken tegen de anti-Spaansen. Zie Gachard, *Correspondance de Philippe II*, IV, 439 en *idem*, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, III, 179; meer speciaal voor Limburg en Overmaas, zie bijlage, document nr. 2.
74. Een brief van Filips II van 31 oktober 1576 geeft nog duidelijk aan dat de vorst niet op de hoogte was van de recente gebeurtenissen. Eerst op 26 januari vindt men reacties van Filips II op de pacificatie van Gent. Zie Gachard, *Correspondance de Philippe II*, IV, 469, V, 155.

Eén van de belangrijkste reacties op de afkondiging van de pacificatie kwam van de Raad van State zelf op 10 november 1576. In een brief aan Filips II schreef de Raad het volgende en refereerde daarbij aan een brief van 27 oktober:

> Sire, nous avons dict à Vostre Majesté... comme les estatz des pays de par deça... avoient envoyez leurs députez, tant ecclésiastiques que autres, en la ville de Gand, pour communicer avec ceulx dudict prince et desdictes deux provinces... où a esté tellement besoigné et negocié qu'enfin ladicte pacification y a esté conclue et arrestée, et envoyée aux députez des estatz de par deçà assemblez en ceste ville, pour estre aggréée et autorisée par ce conseil, qui ne se a peu excuser... Et combien qu'en ladicte pacification se trouvoient aulcuns pointz que l'on eust bien volu redresser,... n'avons peu laisser de passer oultre et advouer ce qu'estoit nécessaire de faire...

Uit de verdere inhoud blijkt dat de Staten van de Zuidelijke gewesten vooral Oranje in de godsdienstkwestie hadden afgeremd. De Raad van State vraagt verder aan Filips II 'ne trouver mauvais ce qu'en ceste nécessité et saison a esté faict et tolléré, et estre servie s'en contenter, avec le bon espoir susdict que l'on a de le redresser avecques le temps'[75].

Deze reactie van de Raad van State draagt duidelijk het karakter van een justificatieverslag en geeft reeds aanwijzingen voor een toekomstige actie tegen de inhoud van de pacificatieovereenkomst. De hoogste adviesraad en tevens de interimaire plaatsvervanger van de koning in de Nederlanden geeft hier expliciet toe dat men door de omstandigheden gedwongen was het vergelijk te aanvaarden, dat men zeer goed wist dat bepaalde artikelen voor discussie vatbaar blijven en dat men, vooral op het godsdienstige vlak, moet trachten de uitvoering van de pacificatie in meer katholieke zin om te buigen. Uit de verdere ontwikkeling na 1576 zal overduidelijk blijken dat dit standpunt door Filips II en door velen werd overgenomen en in de praktijk werd toegepast[76]. Vanaf de bekendmaking van de pacificatie van Gent is de compromisgedachte dus reeds gedeeltelijk doorbroken. Dit neemt niet weg dat diezelfde Raad van State, in andere geschriften en adviezen, door de Nederlandse politieke situatie gedwongen, meer toegevende verklaringen betreffende de pacificatie heeft afgelegd[77].

75. *Ibidem*, 21-22.
76. Men moet ten zeerste in acht nemen dat de Unie van Brussel reeds op 9 januari 1577 werd goedgekeurd. Daardoor was de katholieke interpretatie van de pacificatie van Gent in het Zuiden officieel in een tekst vastgelegd. De pacificatie van Gent is dus vanaf het jaar 1577 niet meer dezelfde akte als de pacificatie van 8 november 1576.
77. Zie bijvoorbeeld de verklaring van 20 december 1576 van de Raad van State en het advies van de professoren-theologen en juristen van de Leuvense universiteit, respectievelijk van 24 en 25 december 1576. Zie daarover Gachard, *Correspondance de Philippe II*, V, 494-497; Brussel, Algemeen Rijksarchief, Universiteit Leuven, nr. 443, fos. 62 en 63; I. Diegerick, 'Documents concernant la pacification de Gand qui se trouvent aux archives communales de la ville d'Ypres', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, XLV (1876) 441-442. Een meer algemeen maar interessant relaas van de Artesische deputatie vindt men hierna afgedrukt, zie bijlage, document nr. 3.

Ook bij Willem van Oranje kan men een dergelijke houding constateren, maar dan natuurlijk in die zin dat Oranje zijn eigen belangen versterkte. De meest openhartige verklaring in dit opzicht komt van Jaak Taffin, vertrouwde medewerker van de prins, in een brief aan Walsingham, de adviseur van de Engelse koningin Elizabeth. Op 19 november schrijft Taffin het volgende over de pacificatie: 'La religion demeure en Hollande et Zéelande, comme elle y est; ailleurs liberté de conscience,... '[78]. De commentaren over de Gentse 'vrede' kunnen nog met vele andere aangevuld worden. Oranje zelf heeft naar buiten aanvankelijk zeer gematigd gereageerd, omdat hij heel goed wist dat het afkondigen van de pacificatie voor hem reeds een zeer groot persoonlijk succes waarborgde zowel in de Nederlanden als in bepaalde Westeuropese landen en omdat hij nog beter wist dat dit eerste welslagen nog moest bevestigd worden door bredere en door blijvende toepassingen van het Gentse vergelijk in alle provincies, zowel in het Noorden als in het Zuiden[79].

Voordat de pacificatie in werking kon treden moest de tekst immers nog in de gewesten worden goedgekeurd, de pacificatie moest de ratificatieprocedure nog ondergaan. Volgens de tekst van de pacificatie moest dit plaatsvinden binnen de maand volgend op 8 november 1576. Formeel zijn daarin alleen Brabant, Holland en Zeeland geslaagd; vertegenwoordigers van de laatste twee gewesten ondertekenden de tekst op 29 november 1576, maar op 16 januari moesten Middelburg, Vere en Vlissingen die aggregatieakte nog steeds zegelen. De drie standen van Artesië ratificeerden op 30 april 1577 in de Sint-Vaastabdij van Atrecht én de pacificatietekst én de tekst van het Eeuwig Edict. Dit laatste verdrag was de overeenkomst van de Staten-Generaal met Don Juan, de nieuwe landvoogd over de Nederlanden, gesloten te Marche-en-Famenne op 12 februari 1577. Maar in dit laatste geval is er dus geen sprake van een volkomen integraal aanvaarden van de pacificatietekst[80].

Kortom uit de reacties na 8 november 1576, uit de moeilijkheden met de publikatie en ratificatie, uit de politieke gebeurtenissen die elkaar snel opvolgden na de komst van Don Juan in de Nederlanden, valt het ten zeerste op dat er in de pacificatieartikelen dissonante en wisselende tonen zijn en dat de mogelijkheid van verschillende interpretaties van bepaalde passages helemaal niet kan worden uitgesloten. De uitvoering van het pacificatievergelijk is - althans gedeeltelijk - daadwerkelijk gestart na 8 november 1576.

78. Baron Kervyn de Lettenhove, *Relations politiques de des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II* (Brussel, 1890) IX, 44-45.
79. Een ganse reeks moeilijkheden ontstaan bij het totstandkomen van het Eeuwig Edict met de Staten-Generaal en de nieuwe landvoogd Don Juan, na 12 februari 1577. De prins, Holland en Zeeland wilden die overeenkomst eerst aanvaarden als vooraf negen punten van de pacificatie stipt werden nageleefd. *Ibidem*, xvi.
80. Zie Baelde en Van Peteghem, 'De Pacificatie', vierde hoofdstuk. De standen van Overijssel associeerden zich eerst met de Staten-Generaal op 16 december 1576. Zie bijlage, document nr. 5.

III Enkele conclusies

Vervolgens kunnen wij enkele conclusies formuleren die gedeeltelijk nog door verder onderzoek gestaafd moeten worden[81]. In de eerste plaats moet de pacificatie van Gent niet zozeer beschouwd worden als een verdrag in de klassieke betekenis van het woord, maar veeleer als een plechtige intentieverklaring, tot stand gekomen tussen twee 'zijden' van de Nederlanden, omwille van bepaalde 'eigen' belangen, onder de druk van zeer moeilijke binnenlandse omstandigheden en zonder de tussenkomst van de wettige vorst. Dit beduidt meteen dat het belang of de onbelangrijkheid van de Gentse pacificatie is af te meten aan de daadwerkelijke executie van de in de tekst genoemde intenties of oogmerken. Hoewel duidelijk valt waar te nemen dat verschillende artikelen van de pacificatie tot een zekere uitvoering zijn gekomen en hoewel de militaire druk in de daaropvolgende maanden uit de Nederlanden werd gebannen is het toch vooral van belang erop te wijzen dat de pacificatie van Gent helemaal geen oplossing, ja zelfs niet het begin van een oplossing bracht voor het grote politieke probleem van de staatsvorm der Nederlanden en voor het zo complexe godsdienstige vraagstuk. Hoewel in de tekst een bijeenkomst van de Staten-Generaal werd voorzien, is een dergelijke bijeenkomst ter bespreking van die beide grote problemen nooit gehouden. Wij concluderen dus dat de doeleinden van de pacificatie van Gent op lange termijn helemaal niet zijn verwezenlijkt, de wensen op korte termijn wel. Dit zijn dan punten van meer beperkte betekenis als de verwijdering van de Spaanse troepen, de aanzet voor een gunstiger situatie op economisch gebied door het vrij verkeer van goederen en personen en het oplossen van enkele knelsituaties, veroorzaakt door het vervreemden van bepaalde eigendommen[82].

Ten tweede concluderen wij dat de pacificatie van Gent geenszins de eenheid van de Nederlanden heeft hersteld, maar slechts een zeer temporaire samenwerking op beperkte terreinen heeft mogelijk gemaakt. De poging de Zeventien Provinciën tot één ondeelbare macht samen te brengen is mislukt omdat de twee onderhandelende partijen zeer verschillende zaken nastreefden. Voor Oranje was de pacificatie een aanloop tot en een eerste grote stap in de richting van een grote 'confederatie' tegen Spanje. Oranje zelf verwierf een eigen meer omschreven machtspositie in de Nederlanden. Voor de andere - vooral voor de Zuidelijke - provincies en voor de meeste raadsheren uit de traditionele publiekrechtelijke instellingen kwam het erop

81. De betekenis van de pacificatie van Gent wordt ook uitvoerig weergegeven bij Baelde van Van Peteghem, 'De Pacificatie', vijfde hoofdstuk.
82. Uiteraard doken ook voor deze problemen nog vele moeilijkheden op in allerhande geschillen. Een van deze geschillen was tenslotte nog de verdeling van de nalatenschap van Willem van Oranje zelf. Enkele inlichtingen daarover vindt men in de degelijke studie van P. Scherft, *Het sterfhuis van Willem van Oranje* (Leiden, 1966) 286-289, 295-296.

aan een zeer moeilijke periode te overbruggen en de militaire chaos in het Zuiden te bedwingen en te overleven. Om dat te bereiken waren zij zelfs bereid toegevingen te doen op politiek en godsdienstig terrein, maar zij waren zeer zeker van plan de situatie in de Nederlanden zo vlug mogelijk in oude banen te leiden en het gezag van de vorst en de katholieke godsdienst niet alleen te herstellen maar zelfs nog te versterken[83].

Ten derde stellen wij dat de pacificatie van Gent uiteindelijk niet is bekrachtigd door de politieke toplaag in de Nederlanden, maar wel enerzijds door de Oranjepartij en anderzijds door de 'gematigden' uit de gewestelijke Staten. Daaruit volgt de grote onmacht van de Gentse pacificatie. Hoewel koning Filips II op 26 januari 1577 beslist een overeenkomst met de Staten-Generaal in de Nederlanden nastreefde op basis van de verklaringen van de Raad van State en van enkele bisschoppen, beduidde dit geenszins dat hij volledig kon instemmen met de inhoud van de pacificatie van oktober 1576[84]. Samen met de landvoogd Don Juan en met de grote groep katholieken uit Noord en Zuid heeft Filips II zich in 1577 en later met alle kracht ingespannen om een verregaande katholieke interpretatie en uitvoering van de pacificatie te bewerkstelligen. Dit werd overigens veel gemakkelijker gemaakt door de afkondiging van de eerste Unie van Brussel en door het Eeuwig Edict van Marche van januari en februari 1577. In oktober-november 1576 hebben de spilfiguren van het katholieke-Spaanse bestuurssysteem eerder gezwegen dan gesproken; die krachten kwamen echter onmiddellijk naar voren zodra de moeilijkste omstandigheden achter de rug waren. De 'gematigden' die de pacificatie mogelijk maakten, hebben zich vervolgens opnieuw voor het grootste deel aangesloten bij de zich herstellende politiek-katholieke structuren, terwijl Oranje vanwege zijn voorzichtige politiek met meer radicale godsdienstige groepen moeilijkheden kreeg.

Tot slot menen wij dat - spijts al het bovengenoemde - het gehele pacificatiegebeuren van 1576 toch gekarakteriseerd kan worden als een opmerkelijk en uniek moment in de geschiedenis van de Zeventien Provinciën omdat toen gedurende een korte periode zeer verschillende groepen uit de Nederlanden voor het laatst een broos maar reëel compromis sloten. Alle diepere moeilijkheden en tegenstellingen moesten tijdelijk wijken voor een sterk gestimuleerde actie tegen de Spaanse troepen en voor een door velen gewenst herstel van de bestuurlijke en economische chaos[85]. Er ontstond dan ook in de meeste gewesten in het algemeen een hoop op betere tijden. Toch waren de echte machthebbers van deze maanden, namelijk Oranje, de actieve protestantse groepen en de overtuigde katholieke koningsgezin-

83. De unies van Utrecht en Atrecht in 1579 hebben - zoals men weet - deze tendenzen duidelijk naar buiten gedragen. Toch bevatte de pacificatie elementen om toen ook in het Zuiden nog wrijvingen te veroorzaken. Zie J. Lefèvre, *Correspondance de Philippe II*, VI, 485, 497-498, 510-511.
84. Gachard, *Correspondance de Philippe II*, IV, 779.
85. Uiteraard zouden deze economische aspecten eens grondiger bestudeerd moeten worden.

den vol twijfel over de uitwerking van de pacificatie en de vooropgestelde vreedzame ontwikkeling van de gebeurtenissen. De vroegere geschiedschrijving heeft dus met betrekking tot de pacificatie ten onrechte gesproken van herstelde eenheid, godsdienstige verdraagzaamheid en politieke eensgezindheid. Daarbij werd de macht van de Habsburgers in grote mate onderschat en dus ook het gezag van de koning en de invloed van de Rooms-Katholieke kerk. De tekst van de pacificatie is echter als publiekrechtelijk document een belangrijke rol blijven spelen bij de opbouw van de Noordnederlandse staat. Maar ook de Zuidelijke Nederlanden als deel van het steeds zwakker wordende Spaanse koninkrijk hebben diezelfde tekst, naar hun eigen interpretatie dan, nog lang kunnen onderschrijven.

Bijlage:
Vijf onuitgegeven documenten betreffende 1576

1
Willem van Pamele, president van de Raad van Vlaanderen, brengt de Raad van State op de hoogte van de zeer kritieke toestand te Gent, Gent 22 september 1576[1].

A Messeigneurs, Messieurs du Conseil d'estat de Sa Majesté commis au gouvernement general des pays de pardecha.

Messeigneurs, incontinent apres avoir receu les lettres de voz seigneuries à ce conseil du XXe de ce mois, ay communicqué icelles aux deputez des quatre membres de Flandres en y adjoustant conforme au bon plaisir de vos seigneuries ce que servoit pour l'effect du contenu de la lettre de vos seigneuries y joincte pour lesdictz quatre membres, combien que desia les affaires sont icy en tel estat que la necessité et extreme perplexité les constrainct assez à se pourveoir de tout ce que convient pour la deffence de ceste ville et le pays de Flandres, d'une part pour l'hostilité jà demonstré par ceulx du chasteau lez ceste ville que les approches de ceulx d'Alost avecq les chevaulx que l'on entend y estre joinctz, de sorte que ce pays a plustot besoing de l'ayde et secours de ceulx de Brabant et Haynnault que de reciprocque; et sy aultrement ny soit pourveu, viennent à craindre de grandz inconveniens contre lesquelz il plaisra aussy à voz seigneuries avoir ce pays en singuliere recommandation, comme aussy ce conseil s'y desire employer à tout ce que sera de leur faict et en leur puissance, combien que ce n'est sans grande perplexité. Dieu par sa souveraine bonté y pourvoye.

A tant, messeigneurs, me recommandant humblement à la bonne grace de voz seigneuries, je prie le createur garder icelle en bonne prosperité. De Gand, ce XXIIe de septembre 1576. De voz seigneuries bien humble serviteur, Guillaume de Pamele.

2
Don Alonzo de Vargas, Spaans bevelhebber, bezweert Arnould d'Amsterrode, heer van Geleen, gouverneur van Limburg en Overmaas, zich niet aan te sluiten bij de Staten-Generaal, Maastricht, 28 oktober 1576[1].

A monseigneur de Gheleen, gouverneur par Sa Magesté ès pays d'Oultremeuse.

Monseigneur, je vous ay escrit, n'agueres, vous priant de vous vouloir communicquer avecq moy affin de donner par ensamble quelque ordre aux affaires de Maestricht; il me samble que vous ne l'avez voulu faire. Neantmoings, ne puis laisser de vous advertir et prier de recheff que veuillez avoir souvenance de vostre qualité et que estant gouverneur mis par Sa Magesté au pays d'Oultre Moeuse ne fairiez bien en sorte aulcune de tant vous conjoindre et allyer à la partye des estats, n'y d'aultant vous correspondre à iceulx, scachant qu'entre eulx et le roy il y a si petite conformité et convenance et n'ignorant pas les menees et machinations desdicts estatz ne tendre qu'a fin de notable desservice de Sa Majeste et que leur conseil d'estat par avant leur prisonnier n'est par aultre occasion par eulx mis en liberté que pour leur servir de masque pour pallier leurs affaires et seduyre le pouvre peuple ignorant. Par aultant, Monseigneur de Gheleen, je vous prie vouloir consyderer ce qu'en cest endroict entendez mieulx que plusieurs autres. Et pareillement que scachant que nous sommes ceulx qui suyvent le party de Sa Magesté et defendent son honneur et pays ne vous monstrer tant estrange à nous, que de ne nous vouloir en rien correspondre. Je vous prie faire aultant que pour l'entretien des gens que sa Mageste a en ceste ville de Mastricht, donnez ordre aux villages de vostre jurisdiction de contribuer à la munition de provisions necessaires et que vous mesmes en faictes la tauxe et repartition affin que ne se face par desordre et en cecy me ferez singulier plaisir et neantmoins ce que convient au service de Sa Magesté et vous promettons que vous segnalant de nostre party (qui est celuy du roy) que vous servirons, obeyrons en assisterons en tout ce script Dieu auquel je prie Monseigneur vous tenir de sa sainte main. De Maestricht, ce XXVIII de octobre 1576.

Vostre tresaffectionné serviteur et amy, Don Alonzo de Vargas.

3

***De afvaardiging van de Staten van Artesië te Brussel brengt de drie Staten van Artesië te Atrecht op de hoogte van de problemen in de Nederlanden één dag voor de afkondiging van de pacificatie, Brussel, 7 november 1576*[1.].**

A Messeigneurs, messeigneurs représentans les trois estatz d'Arthois, Arras.

Messeigneurs, comme l'importance des affaires des pays requierent y estre promptement prouveu et remedié, à cause du desastre puisnagueres advenu en la ville d'Anvers et que le principal moien pour ce faire consiste en recrouvemens des deniers prestz, la pluspart des deputez ont mis en avant moyens generaulx pour la levee et collectation desdictz deniers, mesmes ont generallement accordé ung nouveau centiesme à telle somme qu'il auroit porté en l'an LXIX quy estoit le premier centiesme sans le recollement qui en auroit esté faict depuis. A quoy de nostre part a esté contredict que lesdictz moiens generaulx n'estoient praticables en Arthois tant pour les causes et raisons à vous notoires que n'avons aussy povoir pour ce faire ny d'accorder ledict centiesme ce que auroient pareillement déclairé avecq nous les deputez de Lille Douay et Orchies, que a esté cause que messeigneurs du conseil d'estat vous envoient lettres pour assambler les estatz du pais affin de les induire à l'accord dudict centiesme en conformité des aultrez estatz. Surquoy il vous plaira deliberer resouldre à la plusgrande diligence que faire polrez, ne voeullant laisser vous advertyr que la promptitude desdictz deniers est tant necessairement requise que sans iceulx lesdictes affaires sont notoirement apparens retomber en desordre et confusion à la totale ruyne et // desolation des pais, avecq les plus grandes calamitez que l'on polroit ymaginer, d'aultant que de divers lieux se font remonstrances et requestes d'avoir secours du pais d'Oultremeuse audela de Mastrict, de Utrecht et aultrez villes et provinches aussy pour obtenir affin de donner contentement aux gens de guerre, les contenir en office et obéissance de sadicte Maiesté et des estatz, et que les villes par eulx occupées ne viennent es mains des Espaignolz ausquelz polroient adhérer à faulte de paiement. Aulcuns prelatz considérans ladicte extreme nécessité offrent de bailler et furnir leurs vaiselles, mytres, croches et thesauries. Ceulx de ce pais de Brabant se disent en grande extremité et la meilleur partie dudict pais destruict par les gens de guerre d'une part et d'aultre pour la grande escheille des deniers qu'ilz ont desia exposé. A quoy ladicte ville d'Anvers n'a contribué et ne[2.] peu contribuer inferans estre bien raisonnable que les aultrez pais estans en repoz et tranquillité les viennent à aider et secourir tant de gens que d'argent en une cause tant juste, nécessaire et commune à tous, laissans le tout pour en adviser à la pro...[3.] discrétion de voz seigneuries. Quant aux nouvelles, Monseigneur le duc d'Arscot a receues lettres de don Jean d'Austrice,

estant venu et arrivé en poste luy deulx ou troiziesme au pais de Luxembourg, par lesquelles il mande venir en ce pais pour le tout pacifier et d'en faire retirer les Espaignolz. Au regard de la pais avecq le Prince d'Orenge, elle a esté conclude et accordée par les commis estans à Gand et le jour d'avanthier aggréé et ratiffiée par tous les députez des estatz comme par ceulx du conseil d'estat de Sa Majesté, tellement que le seigneur de Frezin et docteur Leoninus[4.] sont partis le jour d'hier pour ledict Gand à l'effect de signer, sceller, jurer et faire publier ladicte paix. Quy sera l'endroict ou, Messeigneurs, finerons cestes par noz affectueuses recommandations à voz bonnes graces, prians Dieu vous octroier la seurté sienne. De Bruxelles, le VIIe jour de novembre 1576.

De voz seigneuries les bien affectionnez en service voz deputez.

Depuis cestes escriptes avons oy dire que le seigneur de Capres[5.] est mort; dumoins l'on ne scait ou il est. Sy est le seigneur de Crecques[6.] denommé pour estre du conseil de guerres. Parquoy seroit besoing que nous envoissiez deulx aultres deputez de la part des nobles.

4

Rapport van de Raad van Vlaanderen aan de Raad van State over de afkondiging van de pacificatie te Gent op 8 november 1576, Gent, 8 november 1576[1.].

Messeigneurs, aujourdhuy estans les choses fort troublés en ceste ville, se sont trouvez vers nous les seigneurs de Fresin et le docteur Leoninus nous delivrans les lettres de voz seigneuries pour faire la publication de pacification qui seroit accordee entre les deputez icy assemblez, nous requerant de la part desdicts deputez que ensiuvant icelles eussions à proceder à ladicte publication, laquelle ils disoient tant plus estre hastee tant que pour donner contentement au grand amas et assemblee de la commune ilz avoient trouvé expedient de leur declarer de publier la conclusion de ladicte pacification et l'effect des articles principaulx d'icelle, leur donnant es-

poir que la publication se feroit avecq les particularités de la part de ce conseil, suivant la charge que nous estoit sur ce donnée, nous delivrant à celle fin l'escript de ladicte pacification tel qu'il estoit accordé, arresté et signé par les deputez hincinde; lequel escript par nous veu et visité pour divers poinctz de grande difficulté, ne trouvons conseillé de faire ladicte publication, sy ne fussions asseuréz que lesdicts articles avoient par voz seigneuries esté veuz et approuvéz, demandans partant sy c'estoient les mesmes poinctz qu'avoient à voz seigneuries esté communiquiez. (Pour en quoy satisfaire, nous a ledict Leoninus // communicqué ung aultre escript de tous les mesmes poinctz et articles saulf la prefation, contenant en fin l'adveu et approbation de voz seigneuries du Ve de ce mois, signé Berty[2.] et paraphé par monseigneur le president du conseil privé[3.], laquelle veue, ensemble l'ordonnance expresse de faire ladicte publication, n'avons peult delaisser d'y obeir et satisfaire, mesmes estans les choses yà sy avant venues, que la commune en grande assemblee en estoit advertie; et suivant ce avons faict ladicte publication des seuls articles, par vosdictes seigneuries advouez sans ladicte prefation, laquelle les deputez mesmes disoient estre d'intention communicquer à vos seigneuries devant que de laisser tomber es mains de la commune. Quoy considéré et que y soit requise quelque prefation de la part de voz seigneuries, le plaisir d'icelles seigneuries sera de nous advertir soubz quelle prefation et en quelle forme vosdictes seigneuries desirent l'ulterieure publication es lieux de nostre ressort estre faicte, affin que en tous aultres lieux le tout soit suivy soubz une mesme forme et teneur. Sur quoy prions voz seigneuries de nous en faire briefve responce. Et en attendant laquelle, avons advisé de retenir lesdicts articles et differer l'ulterieure publication ou imprimer[4.] desdicts articles. Messeigneurs... du VIIIme de novembre XVc LXXVI.

5
De verklaring van de landschap(standen) van Overijssel waarbij zij op 16 december 1576 beslissen om zich bij de Staten-Generaal aan te sluiten[1.].

Alss die Landtschap van Overijssell ontfangen seckere verschrijvingen erst vander drien Staten van Brabanth und daernae tot twie verscheyden reysen van oeren gebiedenden heren vanden Raede van Staten bij der Co^{n} Ma^{tt} oeren alreg (nadichste)

heren verordnet synde totten generalen Guvernementh deser Erffnederlanden ten ende dat sie oere gedeputierden tott Brussel afferdigen solden omme metten anwesenden Gesanten der andern Staten derselver Nedderlanden toe advisieren up die middelen van pacificatie ende het vertrecken der Spaenschen rebellierden soldaten und hoeren adherenten, als wesende dat enige ende nodigste middel daertoe dienende, und daerop tot mehrmalen landtdagen geholden oick tot verscheyden reysen durch oere gedeputierde mitt Edeln und walgebornen hern heren Gielis van Barlamondt vrij und bannerhern van Hyrges und oeren van hochstg(eborene?) Co^{n} Ma^{tt} verordenten heren Stadtholder doen communicieren und syner g. gneden raedt advyss und believen toe versuecken und den walgemelte syn g. dat versuck und vorhebben der heren vanden Raede van Staten und der generalen Staten tott dinst hochstg. syner Ma^{tt} welvaren und ruste deser landen dienlick und noedich erachtet und tot denselven ende dat vurs. versueck ende vorhebbendt wolgemelter hern und staten deser landtschapp doen voerdragen und oere resolutie und verklarunge daerop doen gesynnen, soe is dat die vurs. Landtschapp van Overijssell verstaenn hebbende dat die vurg(enoemde) rebellierde Spaensche soldaten und oere adherenten durch den hochgemelten Raedt van Staten uthen naeme van hochstg. Co^{n} Ma^{tt} voer vyanden van syner Ma^{tt} und syner Ma^{tts} Nedderlanden verklaert synnen ende sie sich oick daernae mitter daet voer vyanden van desen landen und steden mit* plundern, verwuesten und verbarnen der steden Aelst, Lier, Mastricht, Antwerpen und andern und dat derlich ende tyrannischen* doetschlaen der burgern derselvigen Steden sich bewessen und dess gelicken elendicheit soe wall inden platten lande als steden van sie luyden sall hebben to bescharen und tho bevresen, verklaren dat sie in tegenwordiger saecken vant vertrecken der vurs. soldaten und pacificatie deser Nedderlanden den hochermelten heren vanden Rhade van Staten und den generale Staten van herwerzover byfallen und sich associeren.

Eindnoten:

1. Algemeen Rijksarchief te Brussel, Papieren van Staat en Audiëntie, 1684[4], ongefolieerd, origineel met zegel.
1. Algemeen Rijksarchief te Brussel, Papieren van Staat en Audiëntie, 1684[4], ongefolieerd. Origineel.
1. Bibliothèque Municipale de St. Omer, Correspondance du magistrat 10 B nr. 3714. Deze brief is een kopie, welke aan de stad Municipale Sint-Omaars werd bezorgd.
2. Paleografisch kan men geen andere lezing aanbrengen. De tekst is slechts eenvoudig te interpreteren als men n'a leest.
3. Moeilijk te ontcijferen tekstgedeelte.
4. Karel van Gavre, heer van Frezin en Elbertus Leoninus waren na het beëindigen van de besprekingen te Gent op 28 oktober 1576 naar Brussel gereisd.
5. Oudart de Bournonville, heer van Capres, edelman uit Artesië.
6. Eustache de Croy, heer van Crecques, edelman uit Artesië.
1. Rijksarchief Gent, Fonds Raad van Vlaanderen, nr. 734, f° 195 r°-v^{o}. Minuut.

2. Secretaris in de Raad van State.
3. Arnold Sasbout; voor Berty en Sasbout zie Baelde, *De collaterale Raden*, 233-234 en 304.
4. De redactie van deze brief is in zeer moeilijk leesbaar kladschrift overgeleverd. Doorhalingen en verwijzingen maken de transscriptie, zoals hier het geval is, bijna onmogelijk.

1. Gemeentearchief Deventer, Middeleeuws Archief, nr. 436, f° 294 r°-v^{o}. Notule uit een reisboek 1567-1577. De aandacht wordt erop gevestigd dat deze tekst gedeeltelijk werd uitgegeven in een locaal-historisch tijdschrift door [P.C. Molhuysen], 'Betrekkingen van Overijssel tot de Algemeene Staten en de Unie van Utrecht', *Overijsselsche Almanak voor oudheid en letteren*, XII (1846) 13. Wij danken de heer H.J. Nalis die zo vriendelijk was de transscriptie van het document na te zien. Toch bleven er een paar onduidelijke plaatsen over die met een * werden aangeduid.

Antoon Triest, prototype van een contrareformatorische bisschop, op bezoek in zijn Gentse diocees (1622-1657)*

M. Cloet

De belangstelling voor de pastorale visitatieverslagen is tijdens de laatste jaren opvallend toegenomen. Dat dit feit verband houdt met de nog steeds groeiende interesse voor het leven van de gewone man en de anonieme massa in vroeger eeuwen is evident. Het socialiseringsproces van de huidige maatschappij ligt ongetwijfeld aan de basis van deze nieuwe oriëntatie in het historisch onderzoek. Als bewijs van de grote waardering die men ook elders voor pastorale visitaties weet op te brengen, valt bijvoorbeeld het feit aan te halen dat het 'Centre national de la recherche scientifique' te Parijs in 1968 besloten heeft de nodige investeringen te doen om op nationale basis te komen tot 'un répertoire des visites pastorales', waarmee eigenlijk de publicatie van een vrij uitvoerige inhoudsopgave van alle bewaarde visitatieverslagen beoogd wordt[1]. Ook in België worden steeds meer studies gemaakt (licentiaatsverhandelingen, doctorale proefschriften, artikelen in lokale tijdschriften) aan de hand van visitatieverslagen. Onze dissertatie handelde over *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de 17e eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*[2]. De dekenij Tielt behoorde tot het bisdom Gent en bestond uit tweeëntwintig parochies, gelegen op de grens tussen de huidige provincies Oost- en West-Vlaanderen. Ons intrigeerde het precies en rechtstreeks uit de bronnen te vernemen hoe het godsdienstig en zedelijk leven van de gewone man geweest is en hoe de kerk dat leven heeft beïnvloed. Tijdens het onderzoek konden we gebruik maken van een uitzonderlijk mooie reeks visitatieverslagen waarover in dit artikel gesproken wordt.

Het is de bedoeling de lezer tot reisgenoot te maken van een, als ik me zo mag uitdrukken, prototypische bisschop uit de contrareformatie en hem als het ware zijn ogen èn zijn oren èn zijn geest te lenen. Om deze ambitieuze transformatie enige kans van slagen te geven, wordt, bij wijze van inleiding, in het kort een algemeen

* Licht gewijzigde tekst van een lezing gehouden op het vijfentwintigste Nederlands-Belgisch historisch congres (Amsterdam, 8-10 mei 1975).

1. Zie onder andere D. Julia, M. Venard, P. Timbal, L. Perouas, J. Gadille, 'Pour un répertoire des visites pastorales', *Revue d'histoire de l'église de France*, LV (1969) 49-67, 279-289; J. Gadille, D. Julia, M. Venard, 'Pour un répertoire des visites pastorales', *Annales*, *Economies*, *Sociétés*, *Civilisations*, XXV (1970) 561-566.
2. Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie van de universiteit van Leuven, 5e reeks, IV en Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, nr. XIII (Leuven, 1968).

beeld geschetst van de kerkelijke situatie in Vlaanderen tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw, de periode waarin Triest zijn diocees bezocht.

De zeventiende eeuw kan slechts begrepen worden vanuit de belangrijke gebeurtenissen die zich op kerkelijk en politiek gebied in de zestiende eeuw hebben voorgedaan. De oprichting van veertien nieuwe bisdommen in de Nederlanden door Filips II, in 1559, is een van de belangrijkste feiten uit de kerkgeschiedenis van de Lage Landen. Daardoor immers werd een direct contact van de bisschop met de lokale kerken mogelijk. Vier jaar later, in 1563, besloot het concilie van Trente zijn werkzaamheden. Dit concilie dat bijeengeroepen werd om de kerk te hervormen en, meer bepaald, haar houding te bepalen tegenover het protestantisme, is uitgegroeid tot één der allervoornaamste concilies uit de kerkgeschiedenis. De doctrinaire en disciplinaire besluiten daar genomen, hebben het religieuze en, in ruime mate ook het culturele leven van Europa vierhonderd jaar lang mede bepaald. Men denke aan de oprichting van een priesterseminarie in elk bisdom, aan de handhaving van het celibaat en van het Latijn, aan de radicale veroordeling van het protestantisme. Het is eigenlijk maar sinds circa 1960 dat Trente in katholieke milieus massaal wordt afgebroken. En precies naar mate die afbraak vordert, ziet men beter in hoe diepgaand het Westers cultuurpatroon door genoemd concilie beïnvloed is geweest.

De politieke gebeurtenissen in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw hebben de toepassing van de besluiten van Trente aanzienlijk vertraagd. Pas bij de aanvang van de zeventiende eeuw groeiden concrete vooruitzichten op wapenstilstand en vrede. In 1607, tijdens een bestand van enkele maanden, werd te Mechelen het derde provinciaal concilie gehouden. Talrijke besluiten werden er genomen met het oog op de uitvoering van de Trenter decreten. In de zeventiende-eeuwse kerkelijke bronnen wordt steeds opnieuw naar dit normatieve concilie verwezen. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) was ook in religieus opzicht van groot belang. Pas vanaf dat moment konden de contrareformatie en de katholieke hervorming grondig aangepakt worden. De leidende clerus was er vast van overtuigd een providentiële kans en meteen de heilige plicht te hebben om het godsdienstig en zedelijk leven te herstellen. De beweging werd volledig gesteund door de aartshertogen Albrecht en Isabella, die vanaf de aanvang van hun regering er onder andere voor gezorgd hadden alleen waardige priesters tot bisschop te benoemen. Het optreden van Antoon Triest valt te situeren in deze optimistische en expansieve periode, die nogal verschilt van deze die we vandaag in de Rooms-Katholieke Kerk aantreffen. Het religieus enthousiasme laaide in de zeventiende eeuw hoog op; de Duitsers noemen de zeventiende eeuw 'die Zeit des Glaubens' en de Franse historicus Lestocquoy schreef onlangs dat het evangelie in Frankrijk voor het eerst in de zeventiende eeuw werd begrepen[3]. Het heeft honderd jaar geduurd vooraleer de contrare-

3. J. Lestocquoy, *La vie religieuse en France du VIIe au XXe siècle* (Parijs, 1964) 169.

formatie bij het gewone volk was doorgedrongen, maar het was dan ook voor ruim drie eeuwen.

Antoon Triest werd geboren te Beveren in het land van Waas in de lente van het jaar 1577. Zijn familie behoorde tot de ambtsadel. Het gezin telde zeven kinderen, zes jongens en één meisje. Antoon behaalde in februari 1596 aan de Leuvense universiteit het licentiaat in de beide rechten en studeerde daarna theologie. In 1602 werd hij priester gewijd. Hij werd kanunnik van het kathedraal kapittel te Gent, hofkapelaan van de aartshertogen, deken van het kathedraal kapittel te Brugge en in 1616 bisschop van Brugge. In leeftijden uitgedrukt: hij werd licentiaat in de beide rechten op negentienjarige leeftijd[4.], priester op vijfentwintig- en bisschop op nauwelijks veertigjarige leeftijd. In 1620 bevorderden de aartshertogen hem tot bisschop van Gent. Over zijn episcopaat te Brugge is nog niet veel bekend. Wel is men op de hoogte van verscheidene initiatieven waaruit blijkt dat hij zich vrij spoedig wilde informeren over de toestanden in zijn bisdom[5.]. Sommige plannen wijzen erop dat hij eraan dacht zijn gehele leven in Brugge te blijven[6.]. Hij zou ook daar ongetwijfeld een groot bisschop zijn geworden. Maar de aartshertogen beschikten er anders over[7.]. Triest werd op 7 april 1622 plechtig te Gent geïnstalleerd. Hij bestuurde dit bisdom gedurende vijfendertig jaar tot aan zijn dood in 1657. Hij was toen eenentachtig jaar.

Triest onderscheidde zich van meet af aan door zijn grote ijver. Het zou onbegonnen werk zijn - bij de huidige stand van het onderzoek zou het overigens ook niet mogelijk zijn - hier een overzicht te geven van alle pastorale activiteiten van Triest. Wij beperken ons onderwerp tot een bespreking van zijn visitaties. Het dient opgemerkt te worden dat deze belangrijke figuur nog geen biograaf heeft gevonden. Wel werden er enkele biografische artikelen van beperkte omvang en van ongelijke waarde aan hem gewijd[8.]. Dat geldt overigens voor de meeste bisschoppen uit die periode[9.].

4. Dat was toen uitzonderlijk. Hij moet met veertien jaar begonnen zijn aan de *artes* en met zestien aan het recht. Het lijdt geen twijfel dat hij een buitengewoon knap leerling was.
5. In 1618 liet hij alle pastoors verzoeken een uitvoerige *status ecclesiae parochialis* (letterlijk vertaald ‘staat van de parochiekerk’) in te vullen.
6. Het Sint-Donaaskapittel stond hem op zijn verzoek een deel van de kapel van Sint-Borromeus af om er voor hem en zijn familieleden een grafzerk op te richten.
7. Het verplaatsen van bisschoppen van het ene diocees naar het andere kwam veel voor, hoewel er veel nadelen aan verbonden waren.
8. Zie onder andere G. de Muynck, ‘Antonius Triest (1621-1657), zevende bisschop van Gent’, *Collationes gandavenses*, XIV (1927) 90-95 en XV (1928) 42-49; A. de Schrevel, ‘Triest (Antoine)’, *Biographie Nationale*, XXV (1930-1932) kol. 614-624; R. Matthys, ‘*Iconografie van bisschop Triest*, *met biografische aanteekeningen* (Aalst, 1939); L. Ceyssens, ‘Les dernières années de Triest’, *Handelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, XIII (1959) 35-51; M. Janssens, ‘Mgr. Antoon Triest’, *Het land van Beveren*, XII (1969) 7-23.
9. De artikelen in de *Biographie Nationale* aan de bisschoppen gewijd zijn soms meer apologetisch dan kritisch en dus verouderd. Dat hebben we best ondervonden in onze studie over K.-F. de Rodoan, de onmiddellijke voorganger van A. Triest te Brugge, zie M. Cloet, *Karel-Filips de Rodoan en het bisdom Brugge tijdens zijn episcopaat (1602-1616)* Koninklijke Vlaamse academie voorwetenschappen, letteren en schone kunsten van België (Brussel, 1970). Het ware interessant en nuttig over alle bisschoppen van de nieuwe tijd een kritische studie te maken. Enkele licentiaats-studenten leveren thans de eerste bijdragen tot dit lange termijn project.

Het concilie van Trente decreteerde dat de bisschoppen om de twee jaar alle parochies van hun bisdom dienden te inspecteren, maar het verplichtte hen niet een verslag, laat staan een uitvoerig verslag, van hun bezoeken neer te schrijven. Dat hebben ze in de regel dan ook niet gedaan. Triest heeft zich echter wel die moeite getroost. Gedurende een periode van precies eenendertig jaar, namelijk van 2 september 1623 tot 2 september 1654, bezocht hij de ruim honderdvijftig parochies van zijn bisdom gemiddeld om de twee à drie jaar en telkens schreef hij eigenhandig een verslag neer over wat hij zag en hoorde en over zijn optreden. Van de meeste parochies hebben wij tien à twaalf verslagen. Deze beslaan in totaal 247 grote folio's (35 cm hoogte bij 21 cm breedte). Ze zijn ingenaaid in een register met een stevig kartonnen omslag en worden thans bewaard op het rijksarchief te Gent[10]. Triest zelf gaf aan zijn verslagboek de titel 'Itinerarium R.D. Antonii, episcopi Gandavensis'. De titel 'Itinerarium' is te eng voor de uitvoerige, veelzijdige en sprankelende informatie die er verstrekt wordt[11].

Bisschop Triest reisde per koets in gezelschap van zijn secretaris en van de plaatselijke deken. Hij besteedde heel wat tijd aan zijn bezoeken; hij inspecteerde gewoonlijk twee tot drie parochies per dag. De bezoeken geschiedden dus zonder overhaasting en steeds opnieuw blijkt hoe de bisschop verscheidene personen ondervroeg. De pastoors werden vooraf verwittigd van zijn bezoek en zij dienden ervoor te zorgen dat de vooraanstaande personen van de parochie aanwezig waren. Triest wenste met hen in contact te komen. Een bezoek zonder gesprek met de parochianen beschouwde hij als mislukt.

In deze visitatieverslagen kan men drie belangrijke belangstellingskernen onderscheiden: vooreerst het kerkgebouw en de uitrusting voor de eredienst; verder het privé leven en het apostolaat van de pastoor en tenslotte het gedrag van de gelovigen. Het valt de hedendaagse lezer van deze verslagen allereerst op dat de bisschop zich inliet met allerlei kleinigheden in verband met het kerkgebouw, de uit-

10. Fonds Bisdom, B 136.
11. Al wie deze verslagen met betrekking tot een of andere of meerdere parochies consulteerde, werd getroffen door hun grote rijkdom. Dr. Th.B.W. Kok schreef voor zijn vertrek als missionaris naar Papoea-Nieuw-Guinea, waar hij kerkgeschiedenis zou doceren; 'Als er één ding is in de Vlaamse historiebeschrijving waarnaar ik met belangstelling zal blijven uitzien van de andere zijde van de wereldbol dan is het een geannoteerde uitgave van het Itinerarium van bisschop Triest'. Hij promoveerde te Nijmegen (promotores prof. dr. J.J. Poelhekke en prof. dr. M.G. Spiertz) op een proefschrift getiteld: *Dekenaat in de steigers. Kerkelijk opbouwwerk in het Gentse dekenaat Hulst*, *1596-1648* (Tilburg, 1971).

rusting en de versiering. Zo stipte hij bij herhaling aan dat de spuigaten van de dakgoten van de kerk niet ver genoeg uitstaken, zodat het water langs de muren kon lopen; hij noteerde dat de doopkapel niet goed gesloten kon worden of dat het doopbekken te klein was. Hij legde ook grote zorg aan de dag voor kelken, cibories, remonstrancen, pixides: deze heilige vaten werden steeds nauwlettend gecontroleerd. Ook hun inhoud werd nagezien: meer dan eens stipte Triest aan dat de hosties niet tijdig vernieuwd werden. Nu en dan noteerde hij ook iets over schilderijen; bij uitzondering liet hij naaktfiguren bijwerken of schilderijen verwijderen. Van de kerk ging hij naar de sacristie, waar hij de gewaden nakeek.

De bisschop inspecteerde eveneens het kerkhof. Hij ging vooral na of het goed omheind was en of de toegangspoort gesloten kon worden. Meer dan eens protesteerde hij omdat de pastoor zijn koe of de koster zijn paard op het kerkhof liet grazen. Hij keek ook of er geen vuil op het kerkhof lag en desgevallend liet hij het verwijderen.

Na de inspectie van kerk en kerkhof trok de bisschop naar de pastorie. Met grote nauwgezetheid zag hij de rekeningen van kerk en dis (fonds voor de bedeling) na en hij waakte erover dat er geen kerkelijke bezittingen of inkomsten verloren zouden gaan; hij insisteerde erop dat de rekeningen tijdig werden afgesloten en dat er bij die gelegenheid vooral niet teveel gedronken werd.

In de pastorie had hij doorgaans een afzonderlijk gesprek met de pastoor, de koster en met verscheidene vooraanstaanden uit de parochie, de kerk- en dismeesters, de magistraten en de baljuws. Van de pastoor wilde hij vernemen hoeveel paasplichtigen er waren en of allen hun paasplicht vervulden en goed leefden. De nalatigen worden in het verslag meestal bij name vermeld. Hij gaf de leken ruimschoots de gelegenheid hun mening over de pastoor te zeggen en over de gang van zaken in de parochie.

Vooral voor de ambtsvervulling en het zedelijk gedrag van de pastoor had de bisschop een grote belangstelling. De pastoor wordt in ieder verslag gekwalificeerd. Vervulde hij stipt zijn plichten en was hij geliefd bij het volk dan volstonden een paar woorden als: *bene*, *optime audit* (hij heeft een goede of een zeer goede naam), *diligens* (zorgzaam), *gratus suis* (geliefd door de parochianen) en dergelijke. Minderwaardige pastoors daarentegen werden ten voeten uit getekend. Het is een algemeen kenmerk van de visitatieverslagen, zowel de bisschoppelijke als de dekanale, dat ze vooral rapporteren over de negatieve aspecten van het godsdienstig en zedelijk leven. In dat opzicht gelijken ze het meest op onze hedendaagse nieuwsberichten, die ook meer aandacht schenken aan een buitenbeen dan aan duizend rechtschapen burgers.

Een bijzondere belangstelling had de bisschop voor het uiterlijk voorkomen, het gedrag en de reputatie van de huishoudster van de pastoor. Triest beschouwde de verhouding tot het andere geslacht als een bijzonder delicate aangelegenheid. Hij

achtte het samenwonen van een priester met een jonge of mooie huishoudster, of met een die veel aandacht had voor haar uiterlijk voorkomen, zonder meer gevaarlijk. Wanneer de huishoudster terzelfdertijd jong, mooi en opgesmukt was, dan achtte hij de situatie vrijwel onhoudbaar. In zijn verslag over Waasmunster (1629) schreef Triest:

> De pastoor heeft een mooie, jonge huishoudster. Ik heb hem ernstig vermaand, opdat hij, die samenwoont met dit verschroeiend vuur, toch niet zou dulden dat hij in vlam geraakt[12].

Over Astene schreef hij in 1642:

> In de goedafgewerkte pastorie trof ik een jong, mooi en opgesmukt dienstmeisje aan. De pastoor, die ik daarover vermaand heb, zei me dat ook zijn zuster bij hem woont en dat hij bereid is het dienstmeisje weg te sturen. Ik heb dat echter niet durven vragen, omdat ze beiden een goede naam hebben en omdat er eigenlijk geen andere kritiek is dan dat het meisje te mooi is voor de pastoor, zoals ook zijn zuster[13].

In hetzelfde jaar schreef hij met betrekking tot de pastoor van Zwijnaarde:

> Iets mishaagt mij sinds vele jaren, namelijk dat zijn huishoudster jong, mooi en opgesmukt is, omwille van het gevaar waaraan hij en zij blootgesteld zijn, hoewel beiden eerbaar zijn[14].

De bisschop had geen ongelijk aan te sturen op voorzichtigheid. Meer dan één pastoor raakte in de strikken van Amor verward. In 1625 noteerde hij met betrekking tot de pastoor van Kruishoutem:

> Hij woont samen met een jong en mooi dienstmeisje en hoewel ik niets kwaads over hun omgang heb gehoord, heb ik hem toch vriendelijk gewaarschuwd dat hij er over waken zou dat de bekoring niet te sterk zou worden[15].

12. Rijksarchief Gent, Fonds Bisdom, B 136, fol 57v.: 'Pastor habet valde pulcram et iuvenem ancillam. Serio monitus fuit ne, habitans cum igne devorante, patiatur se introduci in temptationem'.
13. *Ibidem*, fol. 136 v.: 'Domus pastoralis sarta tectaque, in qua repperi iuvenem, ancillam, pulcram ac comptam, de quo monitus pastor, dicit se praeter illam habere sororem secum habitantem, tamen paratum esse se illam demittere, quod nolui mandare, quia uterque bene audit, nec est aliud murmur, quam quod illa sit nimis compta pro pastore atque etiam eius soror'.
14. *Ibidem*, fol. 145 v.: 'Unum mihi displicuit et a multis annis, quod ipsius ancilla sit pulcra, iuvenis et compta, propter periculum, cui expositus est et ipse et illa, licet uterque honesti'.
15. *Ibidem*, fol. 17 r.: 'Ei cohabitavit iuvenis et insignis puella et licet nihil de eorum conversatione sinistri audiretur, amice monitus fuit ne pateretur se induci in temptationem'.

Achteraf schreef de bisschop in de marge: ‘Korte tijd daarna werd ze zwanger. De pastoor werd verdacht en weggestuurd’[16].

16. *Ibidem*: ‘Paulo post, inventa fuit gravida, non sine suspitione ex illius operibus. Ob eam causam dimissus’.

Voor het dekanaat Tielt, een van de zeven rurale dekanaten van het bisdom Gent, berekenden we dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw tien procent van de clerus, meestal terecht, soms ten onrechte, in opspraak kwam wegens het niet-naleven van de celibaatsverplichting[17].

Wat Triest precies bedoelde met een jonge huishoudster (*iuvenis*) is mij onbekend. Waarschijnlijk is de categorie *iuvenis* breder geworden naarmate hij ouder werd. In de pen van een tachtigjarige kan *iuvenis* heel wat anders betekenen dan in die van een veertigjarige.

Triest stond overigens niet alleen met die zorgen, ze waren eigen aan zijn tijd en ten dele aan alle tijden. Toch lijdt het geen twijfel dat onze bisschop ook in deze aangelegenheid streng was en blijkbaar het 'tutiorisme' huldigde. Laten wij niet vergeten dat hij persoonlijk bevriend was met Jansenius en dat hij in 1653, samen met de Mechelse aartsbisschop Boonen, wegens pro-jansenistische opvattingen tijdelijk door Rome werd geschorst. Het jansenisme is duidelijk ontstaan bij de besten, bij de radikalen, uit overdreven ijver en ernst. De jansenisten waren doorgaans diep-gelovige, hoogstaande, geleerde en toegewijde mensen[18].

De visiterende bisschop had verder ook belangstelling voor de wijze waarop de koster en de onderwijzer hun taak waarnamen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw trad vaak een en dezelfde persoon als koster en als onderwijzer op. Het verslagboek van Triest bevat talrijke gegevens die voor de geschiedenis van het onderwijs interessant zijn. Uit deze en andere documenten blijkt dat er terzake in de loop van de zeventiende eeuw grote vooruitgang werd geboekt. Triest drong erop aan dat jongens en meisjes apart onderwezen zouden worden, wat toen algemeen geëist werd.

Verder wilde de bisschop vernemen hoeveel paasplichtigen - communicantes genaamd - er waren en of allen hun paasplicht volbrachten. In die tijd was men pas vanaf ca. veertien jaar ertoe gehouden zijn paasplicht te vervullen, dat wil zeggen eenmaal per jaar, rond Pasen, te biechten en te communiceren. De paasplichtigen maakten omtrent tweederde van de totale bevolking uit. Vanaf 1629 wordt het aantal *communicantes* systematisch vermeld, wat voor de demografische geschiedenis interessante gegevens oplevert.

Zoals bekend hield vrijwel iedereen zijn Pasen. 'Vrijwel iedereen' betekent voor de landelijke parochies ca. 99%. Oorzaken van paasplichtverzuim waren: onderlinge

17. In dezelfde periode werden in het dekanaat Tielt ca. 20% van de geestelijken van drankmisbruik beschuldigd. Zie Cloet, *Het kerkelijk leven*, 195, 203. In een paar recentere studies kwam men tot analoge verhoudingen. De drank was dus nog een veel groter gevaar. Deze gegevens hebben betrekking op de eerste helft van de zeventiende eeuw. Tijdens de tweede helft van deze eeuw was het zedelijk peil van de clerus aanzienlijk gestegen; zowel drankmisbruik als uiterlijke tekortkomingen aan de celibaatsverplichting werden bijna zeldzaam.
18. L. Ceyssens, 'Diepere gronden van het jansenisme', *Tijdschrift voor theologie*, VI (1966) 395-420.

veten, concubinaat, echtbreuk, gebrek aan passende kleding en hervormingsgezindheid. Het is opmerkelijk dat onderlinge veten meermaals een reden vormden om de paassacramenten niet te ontvangen. In zijn verslag over Sleidinge van 13 september 1627 noteerde Triest:

> Er zijn hier 950 paasplichtigen die allen voldeden op twee of drie na, niet omdat ze verdacht worden van hervormingsgezindheid maar omdat de pastoor hen wegens hun onverzoenlijk gedrag onwaardig achtte en hen de raad gaf weg te blijven[19].

Elders luidt het: 'Allen voldeden behalve één omwille van de vijandschap met zijn broer'. De zogenaamde schaamte om in lompen naar de kerk te komen - voor sommigen een reden of een voorwendsel om de paasplicht te verzuimen - wijst in een aantal gevallen op een algehele vervreemding van de gemeenschap.

Vooral in de grensparochies verzuimden enkele mensen de paasplicht uit hervormingsgezindheid. Hun aantal nam evenwel gestadig af. Ca. 1650 waren er, behalve in de grensdorpen, vrijwel geen protestanten meer. Wanneer iemand, zonder aanwijsbare oorzaak op het vlak van het zedelijk leven niet regelmatig de mis bijwoonde of zijn Pasen niet hield, dan rees spontaan de verdenking van hervormingsgezindheid. Slechts bij grote uitzondering wordt gezegd dat iemand ongodsdienstig was. De uitdrukking *Est atheus* komt in het hele boek slechts een tiental keren voor.

Het treft ons dat de mensen zo gemakkelijk verdacht werden van hervormingsgezindheid. Alleen al het feit dat iemand vrijmoedig over religieuze aangelegenheden sprak of de bijbel las, maakte hem verdacht. Te Overmere hoorde de bisschop in 1631 niets dan goeds

> behalve van Jan Clauwaert die, ofschoon hij zijn Pasen hield, er toch sterk van verdacht werd besmet te zijn door ketterij, aangezien hij vrij over de godsdienst discussieerde[20].

Of nog een ander citaat:

> Er is hier iemand niet weinig verdacht van ketterij, alhoewel hij regelmatig in de kerk te zien is: hij spreekt immers vrijmoedig over religieuze zaken en hij wordt verondersteld de bijbel te lezen[21].

Het bezit van welke bijbel dan ook werd als een bewijs van hervormingsgezindheid aangezien. Het was katholieken verboden de bijbel te lezen of te bezitten zonder schriftelijke toestemming. Of die toestemming aan veel leken gegeven werd, kan

19. 'Itinerarium', fol. 37 r.-v.: 'Sunt hic circiter 950 communicantes, qui omnes satisfecerunt exceptis duobus aut tribus, non quod sint suspecti de haeresi, sed ex concilio pastoris quia ob simultates et inimicitias iudicabat eos indignos; sperat brevi eas sopiendas'.
20. *Ibidem*, fol. 73 r.: '...praeterquam quod Joannes Clauwaert licet satisfaciat, magnam dat suspitionem quod sit infectus haeresi ob liberas de religione discursus...'.
21. *Ibidem*, fol. 56 v.: 'Est hic quidam non parum suspectus de haeresi N., licet satis frequens sit in ecclesia, nam libenter tractat res religionis et putatur legere biblia'. (Melsele, 30 mei 1629).

betwijfeld worden. In 1652 verklaarde de deken van Tielt dat hij sinds minstens vijfentwintig jaar aan niemand toestemming had gegeven om de bijbel te lezen[22]. Wel moeten wij er rekening mee houden dat Tielt een landelijke dekenij was, maar dat waren de meeste.

Het is opvallend hoe weinig echtparen in die tijd gescheiden leefden. Toch waren er enkele gehuwde mannen en vrouwen die niettegenstaande de zeer sterke druk van de Kerk en de gemeenschap, apart gingen wonen. Triest wilde hun namen kennen en, zo mogelijk, ook de reden waarom de echtgenoten het niet met elkaar konden vinden. Oorzaak en schuld werden nooit bij de vrouw gezocht, of zeker niet bij haar alleen. De man was het hoofd van het gezin, hij diende borg te staan voor de verstandhouding, dat was blijkbaar de onuitgesproken redenering.

Voor zover de redenen van de feitelijke scheiding werden aangegeven, was deze soms het resultaat van de wreedheid van de man *(separati ob saevitiam mariti*, *vel crudelitatem mariti*). Soms is de opgegeven reden de armoede (*separati ex pura paupertate*, wat zoveel betekent als: omdat hij zijn vrouw niet kan onderhouden). Enkele keren wordt impotentie (*ob impotentiam mariti*) of wederkerige afkeer (*ob mutuam aversionem*) als reden opgegeven. Het aantal personen dat gescheiden leefde, bedroeg minder dan één procent. Het kerkelijk huwelijk kon niet ontbonden worden; een nieuw huwelijk was dus volkomen uitgesloten.

Niet alleen de paasplichtverzuimers (*defectuosi*), maar alle personen die zich niet stoorden aan de kerkelijke voorschriften en die ergernis gaven (*scandalosi*) moesten door de pastoor *nominatim* aangeklaagd worden. Tot de *scandalosi* werden gerekend degenen die zich regelmatig bedronken, die zelden de mis bijwoonden, die vóór het huwelijk gingen samenwonen, die echtbreuk pleegden, die regelmatig op zondag werkten, enz. Deze personen waren over het algemeen zeer weinig talrijk. Dikwijls noteerde Triest dat er geen ergernisgevers waren (*nulli scandalosi*).

Verder had Triest een grote belangstelling voor allerhande pseudo-exorcisten en voor *meretrices*, dat wil zeggen publieke vrouwen, of positief vertaald, vrouwen die er behoefte aan hadden aan de nood van meerdere mannen tegemoet te komen. Het feit dat Triest deze doorgaans moeilijker te verkrijgen inlichtingen regelmatig verstrekt, is een bewijs van zijn grondige informatie en zijn goed-geïnformeerd zijn. Triest kende de pseudo-exorcisten en de publieke of semi-publieke vrouwen van zijn diocees, weliswaar niet persoonlijk maar wel bij name. Ik moge eraan herinneren dat Triest gedurende meer dan dertig jaar zijn parochies regelmatig bezocht heeft. Bovendien las en annoteerde hij tussendoor nog de dekanale verslagen. Hij deed grote moeite om op de hoogte te zijn en wij menen dat hij geïnformeerd was zoals niet één andere bisschop uit zijn tijd.

22. Dekanale visitatie over Tielt van 1653: ‘Nulli ab annis saltem 25 dedi licentiam legendi biblia aut novum testamentum lingua vernacula, nec scio aliquem ea hic habere’. Zie Cloet, *Het kerkelijk leven*, 467.

Triest had ook een bijzondere belangstelling voor het gedrag van de burgerlijke overheden, de leden van de magistraat, de baljuw en hun medewerkers, de zogenaamde *officiarii*. Hij drong erop aan dat de leden van de magistraat niet benoemd zouden worden zonder voorafgaand overleg met de pastoor. Indien de geloofsopvattingen of het zedelijk leven van een te benoemen lid verdacht of aanstootgevend was, moest hij van de lijst verwijderd kunnen worden. Deze bemoeienis van de clerus werd in sommige streken aanvaard, in andere niet. Het is dus een interessant gegeven.

De clerus verwachtte veel van de medewerking van de baljuws en de *officiarii*. Zij werden herhaaldelijk aangespoord strenger op te treden tegen personen die op zon- en feestdagen werkten, tegen ketters of mensen die de ergernis opwekten. In enkele parochies werd inderdaad, in de meeste evenwel niet of heel weinig opgetreden. Ook dat is een interessant gegeven.

De ruimte toegekend aan de verschillende aspecten van het kerkelijk leven evolueert enigszins met de jaren. Gedurende de eerste jaren van Triests episcopaat gaat, ook in het 'Itinerarium' veel aandacht naar het kerkgebouw, de uitrusting, het kerkhof, de parochieregisters en de hervormingsgezinden. Daarop volgt een groeiende interesse voor de *status animarum*[23] en het onderhouden van de feestdagen. In de laatste jaren zijn de verslagen in het algemeen wat korter. Zeer opvallend daarbij is de systematische aandacht voor de rekeningen van de kerk en de armendis: sommige verslagen handelen hoofdzakelijk over de *computus ecclesiae* en de *computus mensae*.

Wat is nu de waarde van de verstrekte gegevens?

De bisschop lijkt kritisch, ja zelfs zeer kritisch ingesteld geweest te zijn. Hij nam beslist niet zomaar aan wat de een of ander hem vertelde. Zonder kritische instelling zou hij de gevangene van een officieel scenario geworden zijn. Zijn bezoek was immers vooraf aangekondigd: dag en uur werden door de bisschop aan de deken, en door de deken aan de pastoors meegedeeld. Deze laatsten verwittigden dan op hun beurt de vooraanstaanden van hun parochie. Het blijkt herhaaldelijk dat de bisschop het getuigenis van één persoon als een te smalle basis voor een gefundeerd oordeel beschouwde. Als er geen parochianen aanwezig waren, wat zeer zelden gebeurde, dan vroeg hij zich af of de pastoor misschien liever had dat hij niemand kon ondervragen.

In bijna alle parochies sprak de bisschop met verscheidene vooraanstaanden; hij

23. Woordelijk vertaald 'een staat van zielen', dit is een beschrijving van al de wijken en de straten van de parochie, met de gezinnen die er wonen en met inlichtingen over elk lid van het gezin of bewoner van het huis, zoals bijvoorbeeld hoe oud elk persoon was, of hij zijn Paasplicht vervulde, of hij gevormd was, of de kinderen het catechismusonderricht volgden, enz.

ondervroeg ze één voor één en toetste de beweringen van de een aan de getuigenissen van de ander. Men kan zich nauwelijks voorstellen wat hij op die wijze allemaal vernam. In zijn verslagen schreef hij zelf wel eens, *episcopus emungit*: de bisschop viste uit, achterhaalde op fijnzinnige wijze. *Emungere* betekent letterlijk snuiten, uit de neus halen; inderdaad hij peuterde de informatie los op een soms bijna onbescheiden wijze. Hij achterhaalde dikwijls dieperliggende oorzaken. Te Haasdonk bijvoorbeeld drong hij niet langer aan op de afschaffing van een processie daar hij vernomen had dat het volk daartoe niet durfde besluiten uit vrees dat hen iets kwaads zou overkomen (2 juli 1633). Daar vernam hij ook, blijkbaar tot zijn verbazing, dat de pastoor geliefd was omdat hij van tijd tot tijd met zijn parochianen pintjes dronk. Te Burcht ging hij zelfs luisteren naar het sermoen van de pastoor omdat hij vernomen had dat zijn preken belachelijk en verachtelijk waren (7 mei 1650).

Herhaaldelijk heeft hij aan een of andere voorbeeldige pastoor gevraagd of zijn naburige collega's een plichtbewust en zedelijk hoogstaand leven leidden. Ons besluit is duidelijk: alles wijst erop dat aan de visitatieverslagen van Triest een groot gezag moet worden toegekend.

Wat hierboven werd meegedeeld is slechts een greep uit de veelzijdige informatie door Triest nagelaten. Ik heb niet gehandeld over de zorg waarmee hij in elke parochie en telkens opnieuw de registers van de dopen, huwelijken en overlijden heeft nagezien. Hij heeft aldus, zonder het te weten, aan de genealogen en de demografen van de twintigste eeuw grote diensten bewezen. Er werd eveneens geen aandacht besteed aan de informatie die een andere bron, van uitzonderlijk belang voor de demografische geschiedenis, ons verschaft, namelijk de *status animarum*[24]. Er werd niet gehandeld over de zorg waarmee Triest navraag deed naar het *testimonium vitae*. In principe mocht er niemand in de parochie komen wonen zonder een goed *testimonium*, afgegeven door de pastoor van het dorp waar hij het laatst verbleef. Ik heb niet stilgestaan bij Triest pogingen om verzoening te brengen tussen ruziemakende partijen of personen, en evenmin bij het repressieve optreden tegen personen die door hun levenswijze afweken van de gangbare opvattingen en normen. Er werd ook niet gehandeld over de inspanningen van Triest om prijzen te laten geven aan kinderen die regelmatig en met goed resultaat de catechese volgden. Er werd, tenslotte, niets meegedeeld over het verboden werk op zon- en feestdagen, over Triests informatie over de verwoestingen en de ellende door het krijgsvolk aangebracht, niets over besmettelijke ziekten. Bovendien is deze tekst slechts een beschrijving; over de mogelijkheden van een statistische verwerking van het voorhanden zijnde materiaal werd evenmin gehandeld.

24. Terloops gezegd: er werden veel meer *status* opgemaakt dan men tot op heden heeft gedacht.

Het is de bedoeling de lezer een idee te geven van de zorgen en de bekommernissen van een ijverige bisschop uit de tijd van de contrareformatie, zoals die naar voren treden uit het 'Itinerarium'. Het moet gezegd worden dat Triest ook vreugde beleefde aan zijn bezoeken. Dikwijls noteerde hij dat het hem een genot was te zien hoe alles goed ging[25]. In zijn verhaal is de persoonlijke bezieling duidelijk voelbaar. Het opmerkelijke van Triests verslagen is niet de stof die hij behandelt maar de wijze waarop hij deze behandelt. Hij was vol enthousiasme voor zijn werk en hij geloofde erin. Zijn grote aandacht voor de 'verdwaalde schapen' volgde uit zijn overtuiging dat hij verantwoordelijk was voor de eeuwige zaligheid van alle hem toevertrouwde mensen. Deze zaligheid mocht aan geen enkel gevaar blootgesteld worden. Daarom koos hij voor de veiligste weg, die wel eens de strengste was; aldus kwam hij in het rigoristische kamp terecht.

Triest was rijk en vrijgevig. Hij stichtte in 1622 een 'Berg van Barmhartigheid', waarin hij onder andere 90.000 gulden belegde. Toen hij in 1642 zijn vijfentwintigjarig bisschopsjubileum vierde, huldigde de stad Gent hem als 'vader der armen'. Bij testament heeft hij een ruim deel van zijn fortuin aan de armen geschonken[26]. Wellicht leefde hij sober: zeker is dat hij herhaaldelijk een te rijke maaltijd weigerde. Zijn naastenliefde stond duidelijk in dienst van zijn godsdienstige overtuiging. Hij drong er bijvoorbeeld op aan dat armen die publiekelijk hun christelijke plichten verzuimden of die hun kinderen niet naar het onderricht in de catechismus stuurden, niet langer door de armendis geholpen zouden worden. Zijn godsdienst was, van onze tijd uit gezien, veel meer een godsdienst dan een mensendienst. Maar mensen dwingen katholiek te leven en te sterven was in zijn visie tezelfdertijd een godsdienst en een mensendienst, want op die wijze meende hij mensen van de eeuwige ondergang te kunnen redden. In zeer veel opzichten is en blijft Triest het prototype van een kerkvorst uit de tijd van de contrareformatie; zijn 'Itinerarium' is de belangrijkste verzameling van bisschoppelijke visitatieverslagen uit de zeventiende eeuw[27].

25. 'Nihil visum quam quod recrearet oculos'. 'Omnia sunt tam bene composita et ordinata, ut omnium oculi intrantium recreentur' of nog 'mihi volupe fuit videre... ('t was me een lust te zien), of nog 'Nihil visum aut auditum quod potuerit me contristari'.
26. De oorsprong en de omvang van Triests fortuin kon nog onvoldoende achterhaald worden om over zijn vrijgevigheid een meer fundamenteel oordeel te vormen. Het komt ons niettemin voor dat hij werkelijk opgevallen is door zijn vrijgevigheid en zijn aandacht voor de armen.
27. M. Cloet, *Itinerarium visitationum Antonii Triest, episcopi Gandavensis (1623-1654). De visitatieverslagen van bisschop Triest*. Symbolae Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, nr. 2 en Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, nr. 45, XXV/581 (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1976, 1500 B.Fr.).

Zeeuwse reacties op de Acte van Seclusie

J.H. Kluiver

De door Holland in 1648 doorgedreven vrede van Munster betekende voor Zeeland een ernstige politieke nederlaag. Nooit moest het kleine gewest op smadelijker wijze ondervinden dat het een satellietstaatje van zijn machtige noorderbuur was geworden. Na 1648 brak een periode aan, waarin Hollands suprematie in de Republiek onbetwistbaar was. Dit betekende echter niet dat Zeeland en de andere provincies Hollands leiding zonder meer accepteerden. Menigmaal klonken in de vergaderingen van de Staten-Generaal heftige protesten wanneer Holland onvoldoende rekening hield met de belangen van de andere bondgenoten. Een van die gelegenheden was het geschil over de Acte van Seclusie, die Holland begin juni 1654 met Cromwell sloot om de vrede met Engeland te verzekeren. Deze in het geheim overhandigde acte wekte hevige verontwaardiging bij de andere provincies, met name bij Zeeland, Friesland en Groningen. Aan de rol van Zeeland in deze kwestie wil ik in deze bijdrage aandacht besteden.

Voor een goed begrip van de houding van Zeeland is het noodzakelijk wat verder terug te gaan, tot het begin van de verwikkelingen in Engeland. Hoewel de publieke opinie in de Republiek aanvankelijk op de hand van het parlement was - zo noemde men het tegen koning en Hogerhuis in verzet gekomen Lagerhuis - voerden Holland en Zeeland in het begin van de jaren veertig een strikte neutraliteitspolitiek. Zeeland had zich hiertoe verplicht na een 'bezending' vanuit Holland in 1642[1]. Men wenste op geen enkele manier een voorkeur voor één van beide partijen te laten blijken. Deze politiek werd ingegeven door handelsbelang: beide provincies hadden groot belang bij een onbelemmerde handel en scheepvaart op Engeland, die ook voor Zeeland, ondanks het vertrek van de Merchant Adventurers uit Middelburg in 1621, nog van grote betekenis waren. De omvang van de handel en scheepvaart vanuit Zeeland op Engeland is moeilijk te bepalen, maar afgaande op de verdeling van de convooidiensten moet deze ongeveer 20% van de totale Zeeuwse overzeese handel en scheepvaart hebben bedragen[2].

Het kostte de Staten van Zeeland moeite de neutraliteitspolitiek te handhaven. De sympathie van het calvinistische volksdeel ging uit naar het parlement. In 1643

1. *Notulen van de Staten van Zeeland (Not. Zeeland)*, 24 oktober 1642.
2. Advies van de admiraliteit aan de Staten van Zeeland, 2 februari 1628, Rijksarchief in Zeeland (RAZ), Handschriftenverzameling nr. 34.

ontstond zelfs een vrij hevig conflict over de betrekkingen met Engeland tussen de Staten van Zeeland en de classicale vergaderingen van de provincie. Deze waren zonder toestemming van de Staten te Middelburg bijeengekomen en hadden 'troostbrieven' aan de kerken in Engeland en Schotland afgezonden. In een brief aan de kerk van Schotland verzochten de classes deze er voor te willen waken dat de Engelse kerk via het episcopale systeem, de door de presbyterianen zo verfoeide 'geestelijcke regeringhe'[3], aan het katholicisme ten prooi zou vallen[4]. De Statenvergadering beschouwde deze correspondentie als een inmenging in en een aantasting van haar neutraliteitspolitiek. Zij eiste inzage van de bewuste brieven, wat de classes weigerden[5]. Daarmee groeide het conflict uit tot een competentiekwestie tussen kerk en staat, waarvan de afloop in dit verband niet ter zake doet. Ondanks hun sympathie voor de partij van het parlement wezen de kerken actieve inmenging in het Engelse conflict echter van de hand: de classis Walcheren besloot 5 maart 1643 zowel Frederik Hendrik te wijzen op de grote opspraak en schade die zijn houding het Oranjehuis berokkende, als de Staten-Generaal te verzoeken de toevoer van ammunitie aan het parlement te willen verhinderen[6].

De terechtstelling van Karel I in 1649 bracht in de publieke opinie in Zeeland, evenals elders in de Republiek, een grote ommekeer teweeg[7]. Men had voor het optreden van de koning weinig sympathie gehad, maar in de ogen van de calvinisten was hij toch een 'gezalfde des Heeren' aan wie men zich niet straffeloos kon vergrijpen. Hoe de stemming in Zeeland was illustreert een brief van de Middelburgse regent Hendrick Thibaut aan stadhouder Willem II. Thibaut condoleert de prins in deze brief met de executie van diens schoonvader. Hij hoopt op een rechtvaardige straf 'over dese barbaren, die van nu aen een vervloeckinghe sijn van alle ingesetenen van onse provincie ende specialijck van onse stad'[8].

Het was dan ook niet van harte dat Zeeland zich begin januari 1651 met Holland voor erkenning van de republiek Engeland verklaarde, maar het was om 'verscheijden redenen en interesten nodig'[9]. Diezelfde interesten kwamen echter in het geding met de uitvaardiging van de Navigation Act door Cromwell in 1651. Deze was zeer schadelijk voor de handel en scheepvaart vanuit Holland en Zeeland op Engeland. Voor Zeeland, dat sinds de vrede met Spanje toch al met een vermindering van zijn welvaart te kampen had, kwam deze maatregel extra hard aan, en de ver-

3. Zo noemde een deputatie uit de classis Walcheren het episcopale systeem. *Not. Zeeland*, 22 maart 1643.
4. L. van Aitzema, *Saken van Staet en Oorlog* (Amsterdam, 1669) III, 929.
5. *Not Zeeland*, juni 1643.
6. RAZ, Archief van de classis Walcheren, nr. 3, acta 5 maart 1643.
7. Vergelijk D. Grosheide, *Cromwell naar het oordeel van zijn Nederlandse tijdgenoten* (Amsterdam, 1951).
8. Koninklijk Huisarchief, Inventaris A 15 XI-C, nr. 7.
9. Resolutie Staten-Generaal, 7 januari 1651.

liezen ter zee in 1652 maakten dan ook een ware oorlogsstemming gaande. Zeeland dat in 1648 nog had beweerd dat de vloot kon worden opgelegd en de zee beveiligd met kaperschepen, liep nu in de voorste gelederen om de zeemacht uit te breiden. Zonder enige aarzeling keurden de Staten credieten goed voor de bouw van vijftig schepen om de Engelsen te lijf te gaan, terwijl enige steden zelfs tot 150 of 200 schepen wilden gaan[10]. Aitzema geeft in zijn *Saken van Staet en Oorlog* de stemming die in Zeeland heerste kernachtig weer:

> Het was staert hier, staert daer [zo noemden zij de Engelsen]. Elck Zeeuw scheen een staert in de mondt te hebben, gelijck men de muys in de mondt van de kat schildert. Het schenen rechte saevi. Ende enighe geloofden dat Hector een Zeeuw was geweest omdat Virgilius seijdt: Saevus ubi Aeacidae telo jacet Hector[11].

Het verloop van de oorlog had zijn weerslag op de binnenlandse politiek. Naarmate de oorlog met Engeland ongunstiger verliep ging een luider roep op naar leiderschap door een Oranje. 21 september 1652 besloten de Staten van Zeeland in de Staten-Generaal aan te dringen op benoeming van de prins van Oranje tot kapiteinen admiraal-generaal en aanstelling van de Friese stadhouder Willem Frederik tot luitenant-generaal. Een deputatie uit de Staten van Holland trachtte tevergeefs dit besluit te verhinderen[12]. Het verloop van de bezending is tekenend voor de politieke situatie in Zeeland op dat moment. De Hollandse afgevaardigden, onder wie Johan de Witt, werden door een voor de Statenzaal samengestroomde menigte zo zeer bedreigd dat zij voor hun leven hadden te vrezen. Aangemoedigd door De Witt wezen zij echter een voorstel om enige predikanten de menigte te laten kalmeren van de hand, wat er ook van mocht komen. Zij verzochten de Statenvergadering zich niet door de agitatie van het volk te laten beïnvloeden[13]. Hoewel de Staten van Zeeland verklaarden dat van enige beïnvloeding geen sprake was, hadden zij bij hun besluit wel degelijk rekening gehouden met de publieke opinie. Aitzema merkt dan ook cynisch op: ‘'t was politijckelijck gedaen, want sij verweckten ontsag voor de magistraten en aensien en liefde bij de Gemeente’[14].

Het voorstel de prins van Oranje tot opperbevelhebber te benoemen had overigens met moeite een meerderheid gekregen in de vroedschap van Middelburg, zonder wier steun een dergelijk voorstel in de Statenvergadering geen kans maakte. Sinds 6 juni 1651, toen de leiders van de extreem prinsgezinde factie, Hendrick Thibaut, Jacob Lansbergen en Paulus Jansz Serooskerke na een volksoproer uit de vroed-

10. *Not. Zeeland*, 24 februari 1652.
11. Aitzema, *Saken van Staet*, III, 912.
12. *Not. Zeeland*, 21 september 1651; Aitzema, *Saken van Staet*, III, 745.
13. *Brieven geschreven en gewisseld tusschen den Heer Johann de Witt ende gevolmaghtighden van den Staedt der Verenighde Nederlanden* ('s-Gravenhage, 1723-1725) V, 11, 12; J. Wagenaar, *Vaderlandse Historie* (Amsterdam, 1794) XII, 227, 228.
14. Aitzema, *Saken van Staet*, III, 746.

schap waren gestoten, had de factie van Apollonius Veth een meerderheid in de vroedschap van Middelburg[15]. De factie van Apollonius Veth is enigszins te vergelijken met de staatsgezinde facties in de Hollandse steden. Veth en de zijnen waren voorstanders van een goede verstandhouding met Holland - volgens sommige berichten was het oproer van 1651 in overleg met Hollandse Staatsgezinden ontketend - en wensten voorlopig geen aanstelling van een stadhouder of kapiteingeneraal. We mogen echter de tegenstelling tussen de Zeeuwse facties niet met de Hollandse factieverhoudingen op één lijn stellen of al te ideologisch interpreteren. Veth's factie had tot 1650 evenzeer de politiek van stadhouder Willem II gesteund, terwijl Thibaut na zijn terugkeer in de vroedschap van Middelburg (in 1662) een veel gematigder koers zou volgen. De staatsgezinde opvattingen van eerstgenoemde factie respecteerden de Zeeuwse belangen evenzeer als de orangistische doelstellingen van laatstgenoemde factie hoofdzakelijk het provinciaal belang tot uitgangspunt hadden.

Apollonius Veth had in 1651 de verbanning van Thibaut weten te bewerkstelligen, die door het Hof van Holland overigens niet erkend was, maar desondanks had zijn factie moeite om de magistraat van Middelburg te beheersen. Dit bleek al vrij spoedig bij de gang van zaken rondom het voorstel tot benoeming van een kapitein- en luitenant-generaal. Het besluit van de vroedschap dit voorstel bij de Staten van Zeeland in stemming te brengen betekende in feite een eerste nederlaag voor Apollonius Veth. Regenten die hij tot zijn medestanders rekende bleken achteraf toch de Oranjepartij welgezind te zijn. Johan de Mauregnault, die de Friese stadhouder van de gang van zaken rondom de designatie op de hoogte hield, rapporteerde 23 augustus 1652 dat burgemeester Jacob de Kuyser het voorstel met een lijkbleek gezicht in de vroedschap ter tafel had gebracht en door de tegenpartij heftig was bestreden[16]. Veth zag geen kans de zaak tegen te houden en verliet voortijdig de vergadering, waarna het voorstel van De Kuyser zonder moeite werd aangenomen. ‘Zij zijn met couragie in haer kot gejaagd’, zo constateerde De Mauregnault met voldoening in zijn brief aan Willem Frederik.

In de andere steden was de staatsgezinde factie veel zwakker. In Zierikzee en Goes had deze na 1650 enige invloed, maar door de oorlog kregen de Orangisten

15. Gegevens over deze factieverhoudingen onder meer in: ‘Brief aen Adriaen Veth Raedtpensionaris van Zeelandt dienende tot een sedige verantwoordinge van de eere van Karel Roorda de Oude tegens de publijcke blame hem op de hals gesmeten in seeckere propositie’, in: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van pamfletten*, *tractaten etc. betreffende de geschiedenis van Nederland*, nr. 8369; Memorie van M. de Turenne d.d. 1664, Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Parijs (AAEP), Correspondance Politique, Hollande, LXXIV, nr. 31, f. 88; D'Estrades aan Lodewijk XIV, 26 september 1663, *Memoires et negociations de monsieur comte d'Estrades* (Brussel, 1709) 210.
16. Johan de Mauregnault aan Willem Frederik van Nassau, 23 augustus 1652, J.W. van Sijpesteijn, *Geschiedkundige bijdragen* ('s-Gravenhage, 1865) I, 202-208.

ook daar de wind in de zeilen. Vlissingen en Veere waren zonder meer prinsgezind. Zij hadden in 1650 zelfs geweigerd de magistraatsbestelling in eigen hand te nemen.

Het verloop van de oorlog wakkerde de stemming van Oranjegezindheid verder aan. De bevolking was zeer gebeten op de Engelsen en eiste de vernietiging van de Engelse republiek. Wie op straat geen Oranje droeg kon op een warm onthaal rekenen. Oranjewimpels wapperden van de torens en het 'leve de prins' klonk door de straten[17]. Justus de Huybert, secretaris van Zierikzee, schreef in een brief aan Johan de Witt 'dat alles alreede is ende noch verder tot extremiteijten staet uyt te bersten, want met Orangie en Nassau wil men hier sterven'[18].

Ook in regentenkringen waren zulke geluiden te horen. De Huybert, die zich aanvankelijk vrij gematigd uitliet, had in 1653 geen goed woord meer over voor het Engeland van Cromwell[19]. Toch waren er ook voorstanders van een vergelijk met Engeland. De kooplieden, die grote schade ondervonden van de oorlog, waren bereid op minder gunstige voorwaarden vrede te sluiten[20].

Zeeland bracht het voorstel tot designatie 23 juni 1653 in de Staten-Generaal en werd hierin bijgevallen door Friesland en Groningen. Holland stelde zich heftig te weer tegen het voorstel in een vertoog aan de provincies tegen de aanstelling van een kapitein en luitenant-generaal, zodat het geen schijn van kans maakte. In dit jaar verzwakte de positie van de staatsgezinde facties in Zeeland door het overlijden van Apollonius Veth[21]. Het wegvallen van deze leidersfiguur, door een correspondent van Thurloe 'un grand republicain' genoemd, gaf de Orangisten een vastere greep op de politiek van de provincie[22].

Tegen de in het voorgaande aangegeven achtergronden is een felle reactie van Zeeland op de Acte van Seclusie begrijpelijk. Al in november 1653 had Zeeland met de andere provincies een voorstel van Cromwell in deze richting van de hand gewezen. Cromwell had daarop een 'temperament' voorgesteld, waarbij werd bepaald

17. Gentillot aan Servien, 23 juli 1653, AAEP, CP, Hollande, LIII, nr. 53, f. 40; *A Collection of State Papers of John Thurloe* (Londen, 1742), II, 363, 364.
18. Justus de Huybert aan Johan de Witt, 2 juli 1653, in: R. Fruin en G.W. Kernkamp, ed., *Brieven van Johan de Wit*, *1650-1672*, I, *1650-1657 (1658)*. Werken Historisch Genootschap, derde serie, XVIII (Amsterdam, 1906) 54.
19. Justus de Huybert aan Johan de Witt, 7 maart 1653, *ibidem*, 51.
20. Gentillot aan Servien, 30 juli 1653, AAEP, CP, Hollande, LIII, nr. 27, f. 50: 'ceux qui sont purement marchants de la bourse comme on dict voudroyent la paix, tout le reste veut qu'on prenne courage, qu'on contribue, qu'on mette tout pour ruyner cette republique d'Angleterre'.
21. Veth overleed 12 juli 1653. Volgens de 'Sleutel op de Burleske Notulen van Zeeland', RAZ, Handschriftenverzameling, nr. 34, was dit een indirecte gevolg van het optreden van Hendrik Thibaut. Na zijn verbanning waagde deze het op een zondag in Middelburg terug te keren en naast Veth in de kerk te gaan zitten. Voordat deze echter maatregelen had kunnen treffen had Thibaut de stad al weer verlaten, waarover Veth zich dermate zou hebben opgewonden dat hij tijdens een bijeenkomst over deze zaak zijn wijnroemer zo driftig neerzette dat deze brak en hem dusdanig aan een polsslagader verwondde, dat hij overleed.
22. *Thurloe Papers*, I, 266.

dat een toekomstig stadhouder en kapitein-generaal de vrede met Engeland zou moeten bezweren; hij bleef echter van Holland een verklaring tot uitsluiting van de Oranjes uit het ambt van stadhouder en kapitein-generaal verlangen. De Staten van Holland besloten in hun vergadering van 4 mei 1654 een dergelijke verklaring aan Cromwell te verstrekken. Van Beverningh en Nieuwpoort, de door Holland beschikbaar gestelde ambassadeurs, kregen echter de opdracht alvorens de acte te overhandigen eerst nog alle moeite te doen Cromwell van zijn eis tot seclusie te laten afzien.

Hoewel alle leden van de Staten van Holland een eed tot geheimhouding hadden afgelegd kwamen de andere provincies al vrij snel van de inhoud van de Acte van Seclusie op de hoogte. De gedeputeerden van Zeeland gaven eerst in een bijeenkomst met de Staten van Holland, waar zij onder een voorwendsel toegang hadden verzocht, blijk van hun misnoegen over de Acte van Seclusie, daarna gezamenlijk met Friesland en Groningen in de Staten-Generaal, terwijl de andere provincies er geen twijfel over lieten bestaan dat zij een dergelijke lastgeving zouden ontvangen[23]. Volgens de Franse ambassadeur Chanut was Holland aanvankelijk wat uit het veld geslagen door deze algemene en heftige afkeuring van zijn gedragslijn[24]. Het optreden van de provincies had in zoverre succes dat Holland Van Beverningh en Nieuwpoort gelastte de Acte niet zonder nadere lastgeving te overhandigen en intussen al het mogelijke te doen om Cromwell van zijn eis te laten afzien. Men besloot echter in de Staten-Generaal geen opening van zaken te geven of enige verantwoording af te leggen[25].

De eerstvolgende weken ging het steekspel tussen Friesland en Holland met ongewone heftigheid verder, terwijl de Zeeuwse gedeputeerden verklaarden een speciale lastgeving te zullen afwachten. De Friese afgevaardigden verklaarden in de vergadering van 18 mei dat de Staten van Holland ‘soo doende den Heere Prince, en sijne descendenten soecken uyt te royen ende te dempen’, en dat de prins door deze uitsluiting werd gebrandmerkt, een schande die zelfs iemand met een ‘afgebrande conscientie’ niet zou kunnen dragen. Aan het einde van hun betoog bezwoeren zij dat de beenderen van prins Willem I over een zo grote ondankbaarheid wraak zouden roepen. Hoewel het in de Staten-Generaal niet altijd even wellevend toeging waren dit wel zeer buitensporige bewoordingen. Holland beklaagde zich in een protest dan ook dat een dergelijke manier van spreken blijk gaf van een ‘gealtereert en getransporteert gemoed’. Zelfs onder ‘geciviliseerde mensen’ in het particulier was zoiets niet gebruikelijk[26]. Toch maakten deze protesten weinig indruk omdat Holland

23. Fruin en Kernkamp, *Brieven van Johan de Witt*, I, 159, 160.
24. Chanut aan de Brienne, 14 mei 1654, AAEP, CP, Hollande, LII, nr. 59, f. 205: ‘Ceux de Hollande parurent un peu mortifiez et estonnez par une detestation si generale de leur conduite’.
25. *Secrete resolutiën van de Staten van Holland*, 9, 10 mei 1654.
26. *Resoluties Staten-Generaal*, 18 mei 1654.

wel begreep dat Zeeland en Friesland niet tot het uiterste zouden gaan, nu de handel met Engeland na het tekenen van de vrede weer op gang was gekomen. Wel vreesde men dat het optreden van de provincies het verzet dat binnen de eigen provincie tegen de Acte van Seclusie bestond zozeer zou doen toenemen, dat de Acte zou moeten worden herroepen[27].

In hun juni-vergadering beraadden de Staten van Zeeland zich op een officiële reactie op Hollands handelwijze. Op voorstel van Middelburg dat de afzonderlijke onderhandeling tot uitsluiting van de jonge prins 'van seer grooten insight en bedencking' achtte, werd een commissie benoemd tot onderzoek van alle stukken die op de zaak betrekking hadden. Deze bracht enkele dagen later rapport uit en op haar advies kreeg de secretaris der Staten de opdracht tot het opstellen van een 'welgeraisonneerde deductie'[28].

Het is opvallend dat niet de raadpensionaris Johan de Brune, maar de secretaris Adriaen Veth de opdracht tot het opstellen van de deductie kreeg. De persoonlijke inzichten van beide functionarissen hebben hierbij zeker geen rol gespeeld. De Brune was de Oranjepartij ongetwijfeld meer toegedaan dan Adriaen Veth, die kort na de verandering in de vroedschap van Middelburg in 1651 door de factie van zijn broer Apollonius Veth als candidaat voor de functie van secretaris van de provincie naar voren was geschoven[29]. De oorzaak van deze keuze moet dan ook eerder worden gezocht in de omstandigheid dat De Brune een niet al te krachtige figuur was, wie het ontbrak aan voldoende moreel overwicht en politieke handigheid om de Statenvergadering in dergelijke gewichtige zaken tot een eensluidend standpunt te brengen. De Brune was een bekwaam literator, maar bepaald geen gewiekst politicus[30]. Adriaen Veth daarentegen was een sterke persoonlijkheid, een bekwaam spreker, een 'harangueur', die op indringende wijze zijn standpunt aan zijn gehoor wist op te leggen[31]. Het disputeren zat hem in het bloed: volgens de karakterschets van de Zweedse resident Appelboom was hij zelfs 'un peu trop contredisant et picquant'.

Al eerder had Veth de provincie goede diensten bewezen. Nog voor zijn benoeming tot secretaris op 10 juni 1651 was hij gedeputeerd naar de Grote Vergadering van 1651, waar hij namens de Staten van Zeeland het woord voerde en onder meer

27. Chanut aan De Brienne, 28 mei 1654, AAEP, CP, Hollande, LII, nr. 66, f. 228.
28. *Not. Zeeland*, 12, 16 juni 1654.
29. *Ibidem*, 10, 11 juni 1651; Justus de Huybert aan Johan de Witt, Fruin en Kernkamp, *Brieven van Johan de Witt*, I, 15, 16.
30. Typerend is bijvoorbeeld een uitlating van Justus de Huybert over De Brune naar aanleiding van diens reactie op een voorstel de Statenvergadering te manipuleren 'de goede ziele staet als bedwelmt en kijckt'.
31. Karakterschets van Adriaen Veth door de Zweedse resident Appelboom in G.W. Vreede, *Inleiding tot eene geschiedenis der Nederlandse diplomatie* (Utrecht, 1856) tweede gedeelte, bijlage XXXIV, 144.

de bekende propositie tegen de corruptie in de Republiek hield. Daarmee legde hij in de Staten-Generaal een eerste proef af van zijn oratorisch talent. Voor het presenteren van de Deductie in 1654 werd hij speciaal afgevaardigd. Toen Zeeland na de restauratie van de Stuarts in Engeland in 1660 weer eens een poging deed Holland tot designatie van het opperbevel op de jonge prins te bewegen, was hij het weer die de zaak in de Staten-Generaal moest bepleiten. Deze rede, die ook algemeen werd geroemd, zal hierna nog ter sprake komen.

Na het overlijden van Johan de Brune in 1658 werd Adriaen Veth tot raadpensionaris benoemd. Dat hij een vrij grote invloed op de Statenvergadering had blijkt indirect bij het aanstellen van zijn opvolger na zijn overlijden in 1663. Hoewel de Statenvergadering Veth uitbundig prees wegens de goede en trouwe diensten die hij aan de provincie had bewezen meende deze toch maatregelen te moeten nemen tegen een al te grote zelfstandigheid van de raadpensionaris: in de nieuwe instructie werd een bepaling opgenomen dat de pensionaris steeds met ‘ongedeckten hoofde’ zou moeten adviseren, ten teken dat hij dienaar van de Staten was, en ‘tot respect van dese tafel’. Jaar voor jaar zou worden nagegaan of geen der bepalingen van de instructie in onbruik was geraakt[32].

Dank zij het bewaard blijven van een bundel aantekeningen van Adriaen Veth is het mogelijk het ontstaan van de Deductie te volgen. Eerst heeft hij alle mogelijke argumenten bijeengezocht onder het opschrift ‘Notanda op de resolutie van Hollant’. In een tweede versie zijn deze overzichtelijk gerangschikt, en daaruit is vervolgens het concept samengesteld. Niet alle ingrediënten zijn uiteindelijk gebruikt; alle argumenten waren ook niet even sterk. Zo bijvoorbeeld

> of oock eene van de provincien wel vermach te resolveren van soo een zake van importantie ter generaliteijt met zijn stemme te sullen beletten of deliberatie dienaengaende te turberen.

Zo'n argument kon Zeeland, dat zowel in 1609 als in 1648 had getracht het bestand respectievelijk de vrede met tegenstemmen te verijdelen, niet aandragen. Ook een van ressentiment getuigende opmerking ‘dat daarmee bij Hollant wert geusurpeert een superioriteijt over de andere provintien’ komt in de latere versies niet meer voor[33].

De Statenvergadering accepteerde de Deductie zoals ze door Veth was opgesteld[34]. De enige verandering die plaatsvond was een gevolg van de gewijzigde omstandigheden. Men had aanvankelijk van Holland willen eisen dat het niet alleen volkomen opening van zaken zou geven maar ook de aan Van Beverningh en Nieuwpoort gegeven last zou intrekken. Tijdens de behandeling van de Deductie kwam

32. *Not. Zeeland*, 31 januari, 18 maart 1664.
33. RAZ, Verzameling Verheije van Citters, nr. 123b.
34. *Not. Zeeland*, 1654, bijlage 1-13.

echter het bericht dat de Acte van Seclusie aan Cromwell was overhandigd. ‘De sake niet meer in sijn geheel sijnde’ besloot men nu de Deductie te laten eindigen met een verzoek tot genoegdoening en een verklaring dat Zeeland onschuldig wenste te blijven aan de onheilen die uit Hollands optreden zouden kunnen voortkomen[35].

Het resultaat van Veth's inspanning was een stuk dat strookte met zijn reputatie als redenaar. Waarschijnlijk niet zonder opzet heeft hij de formeel juridische redeneringen met meer gevoelsmatige argumenten afgewisseld. Aan het begin worden artikel negen en tien van de Unie van Utrecht aan de orde gesteld. Volgens artikel tien was het de afzonderlijke provincies niet toegestaan ‘confederatien ofte verbonden’ met vreemde mogendheden te sluiten. Veth acht Hollands handelwijze in strijd met deze bepaling. Hij beschouwt echter niet de Acte van Seclusie als een overeenkomst met een vreemde mogendheid, maar het onderling ‘verbant ende concert’ dat daaraan moest zijn voorafgegaan, aangezien zonder een dergelijke overeenkomst geen noodzaak zou hebben bestaan de acte nog na de ratificatie van de vrede uit te leveren. Holland zou ook in strijd met artikel negen van de Unie hebben gehandeld. Volgens dit artikel mocht over zaken van bestand of vrede slechts met eenparigheid van stemmen worden beslist. Hollands optreden was daarmee in strijd omdat het met de belofte tot seclusie in feite over de vrede beschikte.

Daarna wordt de ondankbaarheid tegenover het Oranjehuis ten tonele gevoerd. De Nederlanden hebben steeds ‘hoofden en heeren van qualiteit’ gebruikt en aan prins Willem I en zijn zonen is het te danken dat de Spaanse tyrannie is afgeworpen en de vrijheid verkregen. De seclusie van de prins en zijn nakomelingen betekent de hoogste ondankbaarheid en miskenning tegenover dit vorstelijk huis. Na dit gevoelsargument komt de afzonderlijke onderhandeling door Van Beverningh en Nieuwpoort ter sprake. Zolang deze met de ‘titel en character’ van ambassadeurs vanwege de Republiek waren bekleed hadden zij geen afzonderlijke lastgeving mogen aannemen, zeker niet een opdracht die in strijd was met hun instructie, omdat zij uitdrukkelijk waren gelast slechts op basis van het temperament vrede te sluiten.

Vervolgens wordt in de Deductie betoogd dat Holland met zijn handelwijze de Republiek heeft geblameerd. Wanneer met een dergelijk gemak aan de eisen van een vreemde mogendheid werd toegegeven, wat zouden anderen dan niet ten aanzien van geringer personen kunnen eisen. Ook angst voor binnenlandse onenigheid is een overweging. Ieder verkeerde in de mening dat het temperament door Engeland was voorgesteld en dat daarmee de eis tot seclusie geheel was vervallen. Het tegendeel blijkt nu waar te zijn, wat veel misnoegen onder regenten en volk kan veroorzaken:

35. *Ibidem*, 21 juni 1654.

> nademaal nu het contrarie sigh openbaert, en kan 't selve niet anders als allerhande sinistre impressien ende alteratien causeren in de gemoederen van vele van de regenten, een mishagen nemende in desen cours van affaires ende generalijck van de Gemeente, aen welckers goede genegentheijt ende opinie tot beleijt ende directie van de zaecken hier te lande, hoe vele is gelegen, konnen best die gene weten, die door lange ervarentheijt het naturel ende aert van deselve wel hebben leren kennen.

Dit was zeker geen goedkoop argument. De Staten van Zeeland hadden de laatste jaren ondervonden dat zij met de publieke opinie terdege rekening moesten houden.

Aan het einde van de Deductie zet Veth uiteen dat Hollands optreden ook in strijd was met de particuliere Unie tussen Holland en Zeeland. Sinds de instelling van de graafschappen had een nauwe band tussen beide gewesten bestaan, die door de Unie tussen Holland en Zeeland in 1575 en 1576 opnieuw was bevestigd. Op grond van deze Unie had Holland met Zeeland overleg moeten plegen, aangezien het hier een zaak van gemeenschappelijk belang betrof. De Zeeuwen waren volgens de Deductie nooit in gebreke gebleven: ‘die behoorlijcke conscientie maken van hare verbonden, ende nevens haere ronde Zeeuwsche taele altijdt gheerne voeghen (soo veel doenlijck is) een rondt en oprecht herte’.

Zowel de ontwerpen als de definitieve tekst van de Deductie bewijzen dat Veth zich met hart en ziel voor de verdediging van het standpunt van zijn provincie heeft ingezet. Hoewel hij tot het staatsgezinde kamp behoorde - in de jaren zestig had hij ook een uitstekende verstandhouding met De Witt - heeft hij Hollands optreden naar beste vermogen bestreden, gedreven door de toewijding aan zijn provincie aan wier ‘eere ende luyster’ hem veel gelegen was, zoals uit de notulen van de Staten van Zeeland tijdens zijn ambtsperiode herhaaldelijk blijkt.

Om de zaak meer gewicht bij te zetten besloten de Staten de Deductie door een speciale deputatie onder leiding van Adriaen Veth in de Staten-Generaal te laten indienen om ‘ter eeuwiger memorie aldaer geregistreert te werden’. De Staten van Holland waren inmiddels van dit voornemen op de hoogte; zij trachtten de indiening van de Deductie te voorkomen door de Staten van Zeeland te verzoeken hun schriftelijke uiteenzetting over de zaak af te wachten. Hoewel enkele steden hiertoe wel bereid waren prevaleerde de mening dat de Deductie zonder uitstel moest worden ingediend, wat in de vergadering van de Staten-Generaal van 30 juni inderdaad plaatsvond[36]. Waarschijnlijk hadden de Zeeuwse gedeputeerden een hevig debat met de afgevaardigden van Holland verwacht, maar aangezien hun contradeductie vrijwel gereed was deden dezen er het zwijgen toe, en wat spijtig noteerde Adriaen Veth: ‘hier op hebben de Heeren van Hollant niet met allen gesegt tot solutie of debat, maer tselve geheelick gepreterieert’[37].

36. *Ibidem*, 20 juni 1654; *Resoluties Staten-Generaal*, 30 juni 1654.
37. RAZ, Verzameling Verheije van Citters, nr. 123b.

Dit betekende overigens niet dat de Deductie van Zeeland geen effect sorteerde: de Deductie van Holland, die eind juli verscheen, was in hoofdzaak gericht tegen die van Zeeland. Daaruit blijkt wel hoezeer Holland zich door de verwijten van Zeeland aangesproken voelde. Een veroordeling door deze bondgenoot van het eerste uur woog zwaarder dan een verwijt van enige andere provincie.

De Hollandse Deductie was in naam opgesteld door de commissie tot de Engelse zaken, maar in feite hoofdzakelijk het werk van Hollands raadpensionaris Johan de Witt. De Deductie van Holland is een meesterlijke verdediging tegen de aanvallen van de andere provincies, te meer wanneer men bedenkt dat hij in enkele weken tot stand is gekomen en na de indiening van de Zeeuwse Deductie moest worden aangepast[38]. De Deductie bestaat uit twee gedeelten: in het eerste wordt Hollands handelwijze gerechtvaardigd, in het tweede worden de nadelen en onheilen, die de tegenstanders uit de seclusie voorzagen, weerlegd. Krachtig en zelfverzekerd betoogt De Witt in het eerste deel achtereenvolgens dat Holland op grond van zijn souvereiniteit het volste recht had tot het uitleveren van de Acte van Seclusie, dat het verlenen van de acte niet in strijd was met de Unie tussen Holland en Zeeland of de Unie van Utrecht, dat de provincies niet verplicht waren elkaar op de hoogte te stellen van correspondentie met vreemde mogendheden, dat generaliteitsfunctionarissen ook zaken voor de provinciën afzonderlijk mochten afhandelen, dat afzonderlijke activiteiten ter bevordering van de vrede geoorloofd waren en dat de Acte van Seclusie niet met een voorgaande resolutie van de Staten-Generaal in strijd was. In het tweede deel stelt De Witt dat niemand in een vrije republiek op grond van zijn geboorte enig recht op ambten kan laten gelden, dat de seclusie geen vernedering betekende voor de Republiek, dat de Nederlandse provinciën door een eenhoofdig gezag meest in onenigheid zijn gebracht, dat de oorlog nog zou hebben voortgeduurd, wanneer de Acte van Seclusie niet was verleend, en tenslotte dat de verdiensten van de Oranjes voldoende waren beloond en de Acte geen ondankbaarheid tegenover het Oranjehuis betekende. Het is in het kader van deze bijdrage niet mogelijk de inhoud van De Witts Deductie volledig tot zijn recht te laten komen. De weergave daarvan moet beperkt blijven tot de reacties op de Deductie van Zeeland.

De Witt begint het eerste deel van de Deductie met een ‘narratio facti’, een relaas van het verloop van de onderhandelingen met Engeland. De strekking daarvan is dat de Staten van Holland pas door een brief van 15 april van Van Beverningh en Nieuwpoort op de hoogte waren gebracht van Cromwell's eis tot uitlevering van een acte tot uitsluiting van de prins van Oranje uit alle toekomstige ambten. De Witt suggereert dat Cromwell wellicht met het temperament genoegen zou hebben genomen, wanneer de provincies de zaak stil hadden gehouden[39].

38. Knuttel, *Catalogus*, nr. 7546, 7547.
39. *Ibidem*, nr. 7546, 22.

De Hollandse raadpensionaris toont zich in zijn verdediging van het optreden van zijn provincie een bekwaam advocaat. Hij zoekt zijn kracht in een letterlijke interpretatie van de Unie van Utrecht, in het opsommen van precedenten, en een enkele maal door de christelijke ethiek er bij te betrekken. Hij ontkent dat inbreuk zou zijn gemaakt op artikel tien van de Unie: hier was geen sprake van een confederatie of verbond, maar slechts van een 'obligatoire verklaringe'. De conclusie van Veth dat deze acte het gevolg moest zijn van een voorafgaande overeenkomst weerlegt hij met de mededeling dat vooraf geen onderhandelingen tussen Cromwell en 'haer Edel Groot Mogende' hadden plaatsgevonden, wat naar de letter ook juist was: tevoren had slechts overleg met enkele leden van de Staten van Holland plaatsgevonden[40]. In het tweede gedeelte zegt De Witt naar aanleiding van dit punt nog dat de ratificatie van de vrede en de overhandiging van de Acte van Seclusie zo snel achtereen hadden plaatsgevonden dat geen tussentijds overleg met de Staten van Holland mogelijk was geweest en tussen beide handelingen dan ook geen verband kon bestaan[41].

De Witt neemt stelling tegen de mening dat het ambassadeurs niet geoorloofd zou zijn andere zaken te behartigen. Het was algemeen gebruikelijk dat dezen ook particuliere zaken afhandelden en de aan Van Beverningh en Nieuwpoort meegegeven instructie verbood dit ook niet. Tegenover het verwijt dat artikel negen van de Unie, geen bestand of vrede te sluiten zonder algemeen goedvinden van de provincies, was overtreden, stelt De Witt dat de provincies 'nae de nature van de voors. Unie' verplicht zijn al wat in hun vermogen is tot de vrede bij te dragen. Het zou ook een zeer onchristelijke uitleg zijn van artikel negen van de Unie, te beweren dat de vrede, die God zozeer bevolen heeft, op grond van deze bepaling achterwege had moeten blijven[42].

Deze stellingen worden gestaafd met tal van precedenten. De meeste daarvan dateren uit het begin van de opstand, zoals onderhandelingen over de aanbieding van de souvereiniteit aan Anjou door een deel van de provincies, het aanstellen van Joachim Ortel en Jacob de Grijse tot agenten in Engeland door Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht in 1581 en het afzenden van Hans van der Veeken naar Frankrijk om de vrijlating van eenige Hollandse schepen te bepleiten[43]. Minder talrijk zijn de precedenten van recenter datum, maar onder deze weinige bevond zich een voorbeeld dat tegen Zeeland als een geducht wapen kon worden gehanteerd: het optreden van de Zeeuwse afgevaardigde Johan de Knuyt tijdens de vredesonderhandelingen te Munster. Deze had toen in weerwil van zijn instructie ook onderhandelingen voor Frederik Hendrik gevoerd en in het voor deze gesloten verdrag boven-

40. *Ibidem*, 25.
41. *Ibidem*, 68.
42. *Ibidem*, 35-38, 40.
43. *Ibidem*, 28, 29.

dien nog de souvereiniteit van Holland geschonden door voor het district Zevenbergen de vrije uitoefening van de katholieke religie toe te staan. Een bijkomstigheid van deze zaak was dat de provincies dit verdrag op 27 december 1647 in de vredesvoorwaarden hadden opgenomen, zonder de inhoud van de overeenkomst te kennen.

De Witt heeft deze zaak op meesterlijke wijze uitgespeeld. Hij noemt dit verdrag als voorbeeld van een overeenkomst die de totstandkoming van een vredestraktaat had vergemakkelijkt. Door dit verdrag van kracht te verklaren hebben de provincies bovendien beschikt over een deel van de souvereiniteit van Holland; zij wagen het nu Holland te veroordelen omdat het 'iets van het hare' aan Cromwell heeft overgedragen. Ook in verband met de vraag of ambassadeurs andere taken mochten uitvoeren grijpt De Witt weer terug op dit precedent. De Knuyt had op last van Frederik Hendrik in strijd met zijn instructie gehandeld: met hun kritiek op het optreden van Van Beverningh en Nieuwpoort blameren de provincies in feite Frederik Hendrik. Tegenover het verwijt dat Holland met het verlenen van de Acte van Seclusie de particuliere Unie met Zeeland had overtreden stelt De Witt dat Zeeland zich met het besluit tot designatie van het opperbevel op de prins van Oranje evenzeer daaraan schuldig had gemaakt[44].

Het tweede gedeelte van de Deductie, waarin de consequenties van de Acte van Seclusie nader worden bezien draagt meer het karakter van een partijgeschrift dan het eerste. In het eerste hoofdstuk verdedigt De Witt de stelling dat niemand in de Republiek, ook niet de Oranjes, door zijn geboorte enige aanspraak op ambten kan maken. Hij neemt hiermee stelling tegen de opmerking in de Deductie van Zeeland dat de jonge prins prerogatieven heeft 'hem eenichsints aengeboren'. Aan de hand van een aantal voorbeelden uit de geschiedenis maakt hij duidelijk dat een persoonlijk bewind vrijwel steeds in een tyrannie eindigt: de Visconti in Milaan, Julius Caesar in Rome, Pisistratus in Athene en andere voorbeelden van Griekse republieken. Vervolgens loopt De Witt de geschiedenis van de Republiek na: hoe de hertog van Anjou zich van de macht meester had willen maken, hoe prins Willem I souverein had willen worden en juist voordat dit had kunnen plaatsvinden gelukkig door een 'eer en gotloos moordenaar' van het leven werd beroofd! Hoe prins Willem II, ondanks het feit dat hij beëdigd minister van de Staten van Holland was, de wapens tegen een der voornaamste leden had durven opnemen, een onderneming die God echter had verijdeld[45]. Hier werden de gevoelens tegenover het Oranjehuis niet verdoezeld.

De Witt wijst het verwijt van ondankbaarheid, dat in de Deductie van Zeeland en de protesten van Friesland was gedaan, van de hand. Hij stelt dat de verdiensten

44. *Ibidem*, 40, 37, 38, 19.
45. *Ibidem*, 46-51.

van de Oranjes meer dan vergoed zijn met de betalingen door de Staten-Generaal. Met name Friesland, dat de ondankbaarheid in extravagante bewoordingen aan de kaak had gesteld, herinnert hij aan de vele weldaden die Holland en ook Zeeland voor de vrijheid van het land hadden verricht[46].

Het Hollandse geschrift bereikte de Staten van Zeeland begin augustus. Hoewel de Statenvergadering nog bijeen was, werd de behandeling tot een volgende vergadering uitgesteld. In deze bijeenkomst was overigens wel over de kwestie van de seclusie gesproken. In juli hadden de Staten een brief van Cromwell ontvangen, waarin Holland tegen de aantijgingen van de andere provincies in bescherming werd genomen[47]. Cromwell hield de Staten van Zeeland voor dat sommigen de goede bedoelingen van Holland verkeerd uitlegden; hij voelde zich daarom verplicht hen er op te wijzen dat een hervatting van de oorlog zeer schadelijk zou zijn voor beide republieken en verzocht de maatregelen die de vrede mogelijk hadden gemaakt te handhaven. Zonder deze met name te noemen doelde Cromwell hiermee op de Acte van Seclusie. Deze brief wekte verbazing en verontwaardiging in Zeeland; men veronderstelde zelfs dat Van Beverningh deze op aandringen van Holland voor Cromwell had opgesteld. In hun antwoord betuigden de Staten van Zeeland hun genegenheid tot de vrede, maar gaven tevens in bedekte termen te kennen dat zij de seclusie afkeurden en het geschil hierover als een binnenlandse aangelegenheid beschouwden, waarin anderen zich volgens het volkerenrecht niet behoorden te mengen[48].

Om Holland nog eens de les te lezen besloot men het antwoord aan Cromwell ter kennis te brengen van de Staten-Generaal

> tot een sinceer en heusch bewijs dat de Heeren Staten van Zeeland opreghtelijck ende openhertigh willen gaen sonder yets bedecktelijck of separatelijck buyten kennisse van de Gemeene Regeringe met eenighe uytheemsche Staten te willen handelen of selfs niet eenige brieven van importantie te willen wisselen[49].

Jammer genoeg voor de Zeeuwen viel deze vertoning in het water, doordat de Staten van Holland wisten dat de brief al eenige dagen voor de presentatie in de Staten-Generaal was afgezonden. Na de breedvoerige uiteenzetting door de Zeeuwse

46. *Ibidem*, 71, 72.
47. Knuttel, *Catalogus*, nr. 7556; Aitzema, *Saken van Staet*, III, 935.
48. Knuttel, *Catalogus*, nr. 7558; Aitzema, *Saken van Staet*, III, 935, 936. De betreffende passage in het concept (RAZ, Archief van de Staten van Zeeland, nr. 1602) luidt als volgt: ‘dat sij [vreemdelingen of inboorlingen] durven bestaen het gemoet van u hoogheyt met quaetwillige suspicien in te nemen tegen ons, als off wij vijanden waren van de vrede ende dat sij niet ontsien hebben u hoogheyt te bekommeren ten eynde dat hij zijn sorge oock soude willen laeten gaen over het geene hijer gedaen werde, welcke maniere van doen aen alle regenten die kennisse hebben van het volckerenrecht ende de publycke met reden moet suspect gehouden werden’.
49. *Not. Zeeland*, 6 augustus 1654.

gedeputeerden in de trant van de hierboven geciteerde resolutie liet Holland aantekenen dat het gaarne enige opmerkingen op de brief had gemaakt, maar dat dit, 'de sake niet meer in sijn geheel sijnde' door de verzending, niet meer mogelijk was[50].

De briefwisseling met Cromwell heeft ongetwijfeld tot een gematigder houding van Zeeland bijgedragen. In de septembervergaderingen bleef de behandeling van de Hollandse Deductie dan ook achterwege. Toch werden toen de zaak in november ter sprake kwam vrij scherpe adviezen ingediend. Middelburg betoogde in zijn advies dat het onjuist was een dergelijk geschrift in druk uit te geven:

> daer door de geheijmenissen en secreten van de regeringhe, met de swackheden gebreecken van dezelve (die men allesints met wijsheijt behoorde te helen en te verbergen) aen een yeder te kennen gegeven en open geleght werden.

Wat de inhoud van de Deductie betreft meende Middelburg dat de oprechte handelwijze van de voorouders in de 'eerste en ongecorrumpeerde tijden' 'veelsints werden verdrayt en bij de haijren getrokken', ook tegen hun eigenlijke strekking geïnterpreteerd. Zeer aanstotelijk achtte Middelburg de kwalijke opmerkingen over prins Willem I, die niet alleen zijn persoonlijk bezit maar ook zijn leven had gegeven voor de vrijheid van het land. Het was de stad ook 'smertelijck gevallen' dat de heilzame resoluties van Zeeland verkeerd werden opgevat, met name die van 21 september 1652 betreffende de designatie van het opperbevel aan de prins van Oranje. Middelburg verklaarde deze resolutie te willen handhaven, zonder echter in de functie van luitenant-generaal te voorzien. In deze laatste restrictie is merkbaar dat de staatsgezinde factie door de vrede weer aan invloed had gewonnen. Goes adviseerde in soortgelijke termen en wenste de Hollandse Deductie in overleg met de andere bondgenoten te beantwoorden. De andere steden toonden zich iets terughoudender. Zierikzee was van mening dat men met discretie te werk moest gaan en 'meer water dan oly tot dat ongeluckig vuur brengen'. Men besloot een commissie tot examinatie van de Deductie van Holland te benoemen, waarin vanzelfsprekend Adriaen Veth zitting kreeg[51]. Deze commissie schijnt niet te zijn bijeengekomen. In een vergadering van de Gecommitteerde Raden op 5 februari 1655 stelde de raadsheer Crommon voor de leden van de commissie tijdig bijeen te roepen, om deze in de aanstaande Statenvergadering rapport te laten uitbrengen. De andere leden wensten echter te wachten tot de zaak in de Statenvergadering aan de orde zou worden gesteld[52]. Deze gematigde houding werd ongetwijfeld mede veroorzaakt door een tweede brief van Cromwell. In deze brief van 6 oktober sprak Cromwell open-

50. *Resoluties Staten-Generaal*, 17 augustus 1654.
51. *Not. Zeeland*, 17 november 1654.
52. Notulen Gecommitteerde Raden, 9 februari 1655, RAZ, Archief van de Staten van Zeeland, nr. 646.

lijk zijn afkeuring uit over de door Zeeland ingediende Deductie en waarschuwde opnieuw dat de vrede gevaar zou lopen wanneer niet alle vredesvoorwaarden zouden worden nageleefd[53]. De Franse ambassadeur Chanut vermeldt dat men grote aanstoot nam aan deze brief maar daarvan geen blijk durfde geven om de handel en scheepvaart geen gevaar te doen lopen[54].

Toch liet Zeeland zich ook na het verschijnen van de Hollandse Deductie niet geheel onbetuigd. Omstreeks november 1654 verscheen een pamflet getiteld: 'Bedenckingen op de Deductie van de Ed. Gr. Mog. Staten van Hollant, Noopende den Artijckel van Seclusie van den Heere Prince van Oraengien', dat onmiskenbaar van Zeeuwse herkomst is en wellicht mede de oorzaak dat het niet meer tot een officieel weerwoord is gekomen[55]. Dat de 'Bedenckingen' van Zeeuwse herkomst zijn, heeft men in de tijd zelf al verondersteld. In een tegenpamflet 'Korte Aenteeckeninge dienende tot Antwoordt op seecker libel genaemt Bedenckingen' etc. wordt opgemerkt dat uit de stijl van de 'Bedenckingen' kan worden opgemaakt dat het geschrift van Zeeuwse herkomst is[56]. Op grond van een dergelijk criterium kunnen wij niet meer oordelen, maar er zijn tal van andere kenmerken die geen twijfel laten bestaan. In het pamflet worden vele specifiek Zeeuwse stokpaardjes bereden, zoals de verovering van de Zuidelijke Nederlanden, door Zeeland tot aan het einde van de tachtigjarige oorlog vurig gewenst, de tegenstand tegen de vrede van Munster[57], de ergernis over Hollands tegenwerking van steunmaatregelen aan de Westindische Compagnie 'daer soo veel weduwen, weesen ende beste patriotten des landts, sonderlinge in Zeelandt aen vast zijn'[58], de veroordeling van Hollands optreden in 1618 en 1650[59], en het ressentiment over de grote macht en welvaart van Holland, met name van Amsterdam[60]. Het is opvallend dat de Deductie van Zeeland in dit pamflet niet alleen wordt verdedigd maar in sommige gevallen ook nader uitgelegd. In hun totaliteit wijzen deze kenmerken onmiskenbaar op Zeeuwse herkomst.

De auteur van de 'Bedenckingen', in navolging van de 'Korte Aenteeckeninge' hierna met 'Bedencker' aan te duiden, grijpt iedere mogelijkheid tot verdediging van zijn standpunt aan. Waar het gebrekkige staatsrecht tekort schiet neemt hij zijn toevlucht tot het natuurrecht en de christelijke ethiek. Hij tracht de door De Witt opgesomde precedenten in een naar zijn mening juister context te plaatsen of tracht ze als incidentele voorvallen te isoleren en voert weer andere voorbeelden

53. *Ibidem*, nr. 960.
54. Chanut aan De Brienne, 19 november 1654, AAEP, CP, Hollande, LII, nr. 118, f. 407.
55. Knuttel, *Catologus*, nr. 7550, 7551.
56. *Ibidem*, nr. 7660.
57. *Ibidem*, nr. 7550, 25.
58. *Ibidem*, 26.
59. *Ibidem*, 5.
60. *Ibidem*, 4.

aan om zijn inzichten aannemelijk te maken. Zowel in spitsvondige redeneringen als in kennis van de geschiedenis doet hij niet voor De Witt onder[61].

In de Bedenckingen is de Deductie van De Witt in grote lijnen gevolgd. De Bedencker kan tegenover de 'narratio facti' uiteraard geen eigen kennis van zaken stellen, maar hij acht deze als een ongecontroleerd getuigenis van een belanghebbende verdacht, te meer daar Holland al sinds 1618 had laten blijken het Oranjehuis niet welgezind te zijn. Holland rekende zich al sinds lang tot de machtigste provincie en Amsterdam heeft steeds 'getendeerd tot preëminente macht en uytstekende gesach boven de andere steden en provincien, waertegen altijd liggende als een conterpoys het huys Orangien'. Deze situatie in aanmerking genomen, acht de Bedencker het niet te verwonderen dat Hollands beleid was gericht op het uitschakelen van de Oranjes. Waar echter bewijzen voor deze stelling ontbraken, neemt hij zijn toevlucht tot een bewijs uit het ongerijmde: een zo grote wisselvalligheid in het eisen en weer afzien van de seclusie, zoals die uit de 'narratio' naar voren komt, acht hij niet te rijmen met de reputatie van standvastigheid van Cromwell. Ook de veronderstelling dat deze zou vrezen voor een kind van enkele jaren oud, of vertrouwen op de belofte van één provincie acht hij niet met de kwaliteiten van Cromwell in overeenstemming[62].

Vervolgens komt de absolute vrijheid, waarop Holland het recht tot uitsluiten van de Oranjes baseerde, ter sprake. De Bedencker signaleert een tegenstelling tussen de voorstelling dat extreme nood de seclusie noodzakelijk maakte en de bewering dat Holland hiertoe volkomen vrijheid had. Hij stelt dat niemand volgens het algemeen geldend recht een ongelimiteerde vrijheid heeft. Iedere beschaafde natie is verplicht de natuurwetten te gehoorzamen, christenen moeten dat bovenal. Door het sluiten van unies verliest men een deel van zijn vrijheid. Ook de vrijheid van adviseren is niet onbeperkt: dit mag niet strekken tot schade van het gemenebest. Tijdens de oorlog met Spanje gold het als een misdaad vrede voor te stellen en in Athene werd Cypselus, die aanried de stad aan Xerxes over te geven, door het volk gestenigd[63].

Naar aanleiding van het derde hoofdstuk, waarin De Witt had betoogd dat Holland zich op de Grote Vergadering van 1651 geen enkele maal voor designatie van de militaire ambten op de jonge prins had uitgesproken, geeft de Bedencker een nadere toelichting op de Deductie van Zeeland: de opmerkingen over Hollands verklaringen op de Grote Vergadering waren bedoeld als een klacht over de wisselvalligheid van deze provincie. In het vierde hoofdstuk komt de Unie tussen Hol-

61. M.Th. Uit den Bogaard, *De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk* (Groningen, 1954) 143-147, oordeelt wat negatief over de Bedenckingen, naar mijn mening ten onrechte.
62. Knuttel, *Catalogus*, nr. 7550, 4-7.
63. *Ibidem*, 8-11.

land en Zeeland ter sprake. Het viel niet te ontkennen dat Zeeland met het besluit tot designatie in 1652 zonder nader overleg met Holland onjuist had gehandeld. Maar wat was erger: deze openlijke handeling van Zeeland, waarbij niemands vrijheid werd geschonden, of de geheime onderhandelingen van Holland waardoor de andere provincies de mogelijkheid werd benomen de prins ooit tot opperbevelhebber over leger en vloot aan te stellen. Zeeland had slechts een stem uitgebracht die de andere provincies volkomen vrijheid liet, Holland had met de Acte van Seclusie een veto uitgesproken[64].

Het argument dat de seclusie slechts een 'obligatoire verklaring' zou zijn noemt de Bedencker een logomachie. Ook omdat Holland met het verlenen van de Acte van Seclusie een vredesvoorwaarde vervulde was deze handeling in strijd met artikel negen van de Unie, dat in zaken van bestand en vrede eenparigheid van stemmen voorschreef. De door De Witt aangevoerde precedenten uit het begin van de opstand tegen Spanje acht de Bedencker niet relevant: 'dat sulcx is geschiedt op een ander tijdt en heel verscheijden wijse'. En op een andere plaats zegt hij 'de Unie was doen noch jonck en teer'. Minder gemakkelijk was het de meer recente voorbeelden te ontzenuwen, zoals het optreden van Johan de Knuyt te Munster. De Bedencker keurt de handelwijze van deze Zeeuwse afgevaardigde dan ook af. Hij zoekt de fout in de omstandigheid dat de Staten-Generaal hebben toegelaten dat een zo gewichtige opdracht aan één persoon werd verstrekt. Dit was zelfs onbedachtzaam geweest van Frederik Hendrik. Prins Maurits was in 1608 heel wat waakzamer geweest door persoonlijk de besprekingen bij te wonen[65].

De Bedencker geeft toe dat ambassadeurs ook wel enige particuliere zaken mogen behartigen, maar deze mogen toch niet in strijd zijn met hun instructie. Ook op dit punt wordt een nadere toelichting gegeven op de Deductie van Zeeland: hier had men niet een speciaal artikel in de instructie op het oog, maar het feit dat Van Beverningh en Nieuwpoort de titel van ambassadeurs van de Republiek voerden en uitdrukkelijke last hadden alleen op basis van het temperament vrede te sluiten. Het viel niet te ontkennen dat de destijds door Frederik Hendrik aan De Knuyt gegeven opdracht in strijd was met diens instructie vanwege de Staten-Generaal, maar dit had men destijds door de vingers gezien wegens de grote autoriteit van de prins, een opmerking die staatsgezinde pamflettisten weer ruimschoots stof voor een tegenaanval opleverde. Door toe te geven dat hier inderdaad onjuist was gehandeld tracht de Bedencker de affaire-De-Knuyt als precedent te ontzenuwen: de ene vlek maakt de andere immers niet schoon en het effect was minder ernstig; de religie in het district Zevenbergen betrof slechts een klein deel van de provincie, terwijl de seclusie de hele staat raakte[66].

64. *Ibidem*, 12-14.
65. *Ibidem*, 14-16.
66. *Ibidem*, 16-27.

Na het voorgaande Oranjegezinde betoog wekt het geen verwondering dat in het tweede gedeelte een pleidooi voor een éénhoofdig gezag wordt gehouden. De Bedencker stelt tegenover De Witts voorbeelden van tyrannieën weer andere feiten: te Rome waren families die van vader op zoon het ambt van consul bekleedden, zonder dat daaruit een monarchie was voortgekomen. Venetië heeft steeds zijn vrijheid behouden hoewel de kapiteins-generaal daar vaak uit dezelfde geslachten werden gekozen. Ook voor de Republiek heeft het eenhoofdig gezag nooit gevaren opgeleverd: prins Willem I heeft de souvereiniteit nooit begeerd, prins Maurits was in de gelegenheid zich van de souvereiniteit meester te maken, maar liet deze bij de provincies, evenzo Frederik Hendrik. De eenhoofdige leiding biedt volgens de Bedencker grote voordelen boven de door Holland gepropageerde collegiale regering: het kost vaak moeite een uit vele leden bestaand college tot eensgezindheid te brengen, terwijl bij een aan één persoon gedelegeerd gezag snel beslissingen kunnen worden genomen[67].

De kwestie van de erfopvolging wordt in het pamflet weer aan de hand van de algemeen geldende normen aannemelijk gemaakt. Het zou evenzeer onrechtvaardig zijn de Oranjes, die zoveel goede diensten aan het land hebben bewezen, voortaan van alle ambten uit te sluiten als een dienstmaagd na jarenlange trouwe dienst uit huis te verstoten. Het zou toch ook niet billijk zijn nazaten van families als de Bickers, Pauw of De Witt voorgoed van alle stedelijke of provinciale ambten uit te sluiten. Dit was een rake opmerking, want in de stedelijke vroedschappen kwam de erfopvolging steeds meer in zwang[68]. De Bedencker eindigt zijn betoog tenslotte met de geschiedenis van Jozef, die door zijn broers uit afgunst werd verkocht aan de Egyptenaren, maar naderhand de redder van het hele huisgezin werd. Zo hoopt hij dat God ook met de Republiek zal handelen[69].

Het pamflet miste zijn effect niet: het lokte niet minder dan twee tegenpamfletten uit en de Staten van Holland achtten het dermate gevaarlijk dat zij het verboden, een maatregel die zo effectief was dat al spoedig geen exemplaar meer viel te bemachtigen[70]. Het moet veel gelezen zijn, want het is in drie verschillende drukken verschenen. Het belang blijkt ook uit het feit dat Aitzema het pamflet in zijn geheel in zijn *Saken van Staet en Oorlog* heeft opgenomen. De Witt schrijft in een brief aan Van Beverningh en Nieuwpoort dat de Bedenckingen vermoedelijk door een predikant of onkundige zijn geschreven, na aanvankelijk te hebben verondersteld dat Knijf, een Fries, de auteur was[71]. Dit is zeker geen objectief oordeel, evenmin

67. *Ibidem*, 27-30.
68. *Ibidem*, 30-43.
69. *Ibidem*, 44.
70. *Thurloe Papers*, II, 715.
71. De Witt aan Van Beverningh en Nieuwpoort, 27 november 1654, in: Fruin en Kernkamp, *Brieven van Johan de Witt*, I, 251.

als soortgelijke kwalificaties in de tegen de Bedenckingen verschenen pamfletten, de ‘Korte Aentekeninge’ en de ‘Wederlegginge’. Uit deze uitlatingen blijkt eerder dat men zich door de inhoud van het pamflet geraakt voelde.

Hoewel het in de regel zeer moeilijk is de herkomst van een pamflet te achterhalen wil ik toch trachten de herkomst van de Bedenckinge na te gaan. Evenals De Witt's Deductie is dit pamflet een typisch partijgeschrift, waarin wordt genivelleerd en gerelativeerd wat niet in de kraam van de auteur te pas komt, en uitgebuit wat ter ondersteuning van het standpunt kan dienen. Hiervoor is al vastgesteld dat het pamflet waarschijnlijk van Zeeuwse herkomst is. De vele zijdelingse opmerkingen die in de loop van het betoog worden gemaakt wijzen in de richting van een Oranjegezinde contra-remonstrant, echter meer een ‘politieck’ dan een ‘ecclesiastieck’, en zeker niet een predikant, ondanks de vele Bijbelcitaten. De streng calvinistische inslag blijkt bijvoorbeeld zeer duidelijk uit een passage over de rechtvaardigheid van de oorlog:

> wat aengaet den oorloghe, al is hij swaer ende onsoet, als men hem met gerechtigheijt voert, die en is geen slavernij, ten sij men seijde dat justitie oeffenen slavernij ware, want den oorlogh is een exercitie van de hoogste justitie... Daer is een wet God gestelt die men niet breken mach, men moet geen quaet doen om datter goet nyt soude komen[72].

De geschiedenis van de Republiek beziet de auteur echter meer vanuit staatkundig dan godsdienstig standpunt: zo sniert hij bijvoorbeeld op Dathenus' optreden te Gent en beziet hij het geschil van 1618 hoofdzakelijk als een politiek conflict. Hij stelt de kerk ook nadrukkelijk onder de souvereiniteit van de staat. Wanneer de opstand tegen Spanje ter sprake komt legt hij meer de nadruk op de vrijheid in het algemeen dan op de vrijheid van godsdienst in het bijzonder. De godsdienst is echter wel een zeer belangrijk motief in zijn program: bij verovering van de Zuidelijke Nederlanden had men daar het licht van de reformatie kunnen verbreiden en in Brazilië lagen hele koninkrijken open voor de ware religie. Zoals reeds opgemerkt hoeven de vele Bijbelcitaten niet te impliceren dat de auteur een predikant was: aan voorbeelden uit de oudheid, in het bijzonder uit de geschiedenis van Israel, werd in de Republiek in de zeventiende eeuw groot gezag toegekend. Ook De Witt heeft in zijn Deductie in ruime mate van voorbeelden uit de geschiedenis van Israel gebruik gemaakt.

Op grond van het feit dat de houding van Zeeland en de Deductie zo nadrukkelijk worden verdedigd zou men kunnen veronderstellen dat Adriaen Veth de auteur is geweest van de Bedenckingen. De verdere inhoud van het pamflet maakt dit echter zeer onwaarschijnlijk. De Bedenckingen zijn tè orangistisch, te monarchaal van strekking om door deze, door de staatsgezinde factie naar voren geschoven Statensecretaris, te kunnen zijn geschreven. Het is niet waarschijnlijk dat Veth zich

72. Knuttel, *Catalogus*, nr. 7550, 27.

in een anoniem geschrift nog extremer zou hebben opgesteld dan hij in de officiële reactie uit hoofde van zijn ambt had moeten doen.

We moeten de Bedencker dan ook meer zoeken in het orangistische kamp: een streng calvinistisch regent met grote sympathie voor het Oranjehuis, maar tegelijkertijd een voorstander van de absolute suprematie van de staat over de kerk. Ook geeft hij in zijn betoog blijk van een grote eruditie en een ruime kennis van de geschiedenis van de oudheid en van de Republiek. Een nadere aanwijzing voor de herkomst vormt het in 1650 verschenen pamflet 'Bickerse Beroerte ofte Hollantsche Eclypsis'[73]. Dit pamflet bevat dezelfde typische kenmerken als de Bedenckingen: felle uithalen naar de 'Barneveldsche factie', rancune tegen de grote macht van Amsterdam, spijt over de vrede van 1648 en grote ergernis over het tegenwerken van de Westindische compagnie. Nu kan de 'Bickerse Beroerte' met grote waarschijnlijkheid worden toegeschreven aan de factie van Hendrik Thibaut, die in de tragische gebeurtenissen van 1650 een voorname rol speelde. In dit verband lijkt het me dan ook niet onaannemelijk dat ook de Bedenckingen uit deze kring zijn voortgekomen[74].

Een aantal jaren later was Adriaen Veth in de gelegenheid nog eens op de zaak terug te komen. Na de restauratie van de Stuarts deed Zeeland in 1660 namelijk nog eens een poging Holland tot designatie van het opperbevel op de jonge prins te bewegen. Het was ook ditmaal Veth, die het voorstel in de Staten-Generaal moest bepleiten[75]. Hoewel de rede naar het oordeel van Aitzema en anderen van grote welsprekendheid getuigde, had ze niet het gewenste effect. In deze rede poneerde Veth opnieuw de stelling uit de Deductie van 1654 dat de Nederlandse gewesten steeds van 'hoofden en heeren van qualiteit' gebruik hadden gemaakt. Hij ondersteunt deze stelling met uitspraken die de Staten van Holland in het verleden hadden gedaan en citaten uit Grotius' *Outheijt van de Hollantse Republijcque*, een werk 'bij U Edel Groot Mogende in grote achtinge ende estime'. In het pleidooi voor de designatie van de militaire ambten op de prins van Oranje komt ook het punt van de erfopvolging weer ter sprake. Hier gebruikt Veth een zelfde argument als in de Bedenckinge te berde was gebracht, namelijk de erfopvolging in stedelijke en andere ambten. Hij hanteert het echter in omgekeerde vorm:

> ghelijcket oock voor een tastelijck abuys wert gehouden, ja oock bij veelen geklaeght dat ontrent de collatien van ampten caeteris paribus niet principalijck wert gereflecteert op de kinderen van regenten en notable ministers en officieren die haer leven getrouwelijck hebben gedient gehad.

73. 'Bickerse Beroerte ofte Hollantsche Eclypsis tegen den Helderen Dageraedt der Provintie van Hollandt' (Brussel, 1650) *ibidem*, nr. 6843.
74. Het zou te ver voeren dit hier nader te adstrueren. Ik hoop dit te doen in een studie over de houding van de provincie Zeeland inzake vredesonderhandelingen met Spanje.
75. Knuttel, *Catalogus*, nr. 8362.

Het verwijt dat Zeeland met het besluit tot designatie in 1652 de Unie tussen Holland en Zeeland zou hebben overtreden wijst Veth van de hand door te stellen dat alle resoluties tot designatie van de militaire ambten op de prins, die Zeeland sinds 1652 had genomen slechts simpele verklaringen waren, geen 'peremptoire dispositieven', onherroepelijke besluiten. Met deze propositie mocht Veth dan toch nog het genoegen smaken enkele stellingen uit zijn Deductie van 1654 te rechtvaardigen.

Het geschil over de Acte van Seclusie heeft belangrijk materiaal voor de geschiedenis van de Republiek opgeleverd. Waar de meningen van de provincies vaak schuil gaan achter de compromis-resoluties van de Staten-Generaal vinden we de standpunten bij deze gelegenheid in extenso opgetekend en in een uitvoerige polemiek nader geadstrueerd. Deze standpunten zijn voor ons belangrijker dan de vraag welke partij het gelijk aan haar zijde had. Wanneer we over het laatste toch een oordeel moeten uitspreken, moet worden gezegd dat de provincies niet ten onrechte tegen Hollands optreden hebben geprotesteerd. Al was niet te bewijzen dat Holland de Unie van Utrecht naar de letter had overtreden, naar de strekking was dit wel het geval. De Unie van Utrecht was in 1654 meer dan het document dat de provincies in 1579 hadden ondertekend. Rondom de Unie was een ongeschreven recht gegroeid, zoals rondom onze grondwet. De provincies waren zich er in het midden van de zeventiende eeuw terdege van bewust dat afzonderlijke onderhandelingen met een vreemde mogendheid niet waren toegestaan. Vanuit dit bewustzijn hebben Friesland en Zeeland hun protesten tegen Hollands handelwijze gelanceerd.

Het probleem voor Holland was dat zijn grote macht niet langer in overeenstemming was met de in 1579 vastgestelde positie. Het is dan ook niet te verwonderen dat af en toe ronduit gezegd werd dat het beter was de Unie te verlaten dan zich de wet te laten stellen door de andere provincies. De Franse ambassadeur Chanut bericht dat degenen die in Holland aan het bewind waren zich liever door afscheiding van de Unie zouden handhaven dan door bij de Unie te blijven hun politiek te moeten prijsgeven. Zij voelden zich in hun positie gesteund door Cromwell. De andere provincies voelden zich, volgens het bericht van Chanut, gefrustreerd door de grote macht van Holland. Geen enkel voorstel kon worden aangenomen zonder het goedvinden van deze provincie: 'elle tient la bourse, elle est quasi la maitraisse'[76].

De provincies waren zich van de werkelijke machtsverhouding zeer wel bewust. Zeeland moest protesteren maar wist dat dit weinig effect zou sorteren. Het bleef bij woorden 'gapende, niet bijtende', zoals Aitzema het met zijn gebruikelijk sarcasme uitdrukt[77]. Zeeland stond in deze zaak voor een dilemma: aan de ene kant had het gemeenschappelijke handelsbelangen met Holland, was het op een goede

76. Chanut aan De Brienne, 7 mei 1654, AAEP, CP, Hollande, LIV, nr. 39, f. 124.
77. Aitzema, *Saken van Staet*, III, 933.

samenwerking met deze provincie aangewezen, en was het gebaat bij vrede met Engeland, aan de andere kant moest het zich tegen de macht en de concurrentie van Holland te weer stellen. Voor het laatste was een krachtig generaliteitsgezag vereist, uitgeoefend door de Oranjes. Dit bracht een pragmatische Oranjegezindheid met zich mee, die samenging met een principiële Oranjegezindheid. Deze leefde echter onder het volk en de predikanten veel sterker dan bij de regenten. De publieke opinie heeft in het optreden van Zeeland in deze jaren een sterke rol gespeeld, maar de politiek van de provincie werd zeker niet uitsluitend door angst voor binnenlandse onlusten ingegeven. Het ging hier om een zaak van fundamenteel belang, zoals in 1650 het geschil over de afdanking van troepen. Men moet ook ditmaal Hollands handelwijze hebben aangevoeld als een poging het door de Oranjes belichaamde generaliteitsgezag van zich af te schudden om het eigen provinciaal belang des te beter te kunnen laten prevaleren. Bij alle wrok en frustratie die al bestond over de kolossale toeneming van rijkdom, macht en aanzien van Holland, was dit gevoel voldoende om uiterst felle reacties op het optreden van Holland op te roepen, reacties die echter niet door daden konden worden bekrachtigd doordat een vreemde mogendheid bij het conflict betrokken was en het handelsbelang een krachtiger optreden verbood. Zeeland mocht evenwel het genoegen smaken zijn integriteit te zien gehandhaafd: het genoot de voordelen van de vrede maar had daarvoor niet zijn trouw aan Oranje behoeven te verloochenen. Zo geeft het geschil rondom de Acte van Seclusie een karakteristiek beeld van de positie van Zeeland tegenover Holland en de andere provincies.

De Jansenistische achtergronden van P.F. de Neny's streven naar een 'Belgische Kerk'*

J. Roegiers

De verhouding tussen Kerk en Staat in de zeventiende-eeuwse Spaanse Nederlanden kan niet bestudeerd worden zonder voldoende aandacht te schenken aan de acties van jansenistische en anti-jansenistische groepen die beiden een beroep deden op de burgerlijke overheden om hun standpunt te doen zegevieren. Beide partijen verschaften zo de wereldlijke macht een hele reeks gelegenheden om haar macht over kerkelijke zaken uit te breiden. De gouvernementele en gerechtelijke praktijk resulteerden bijvoorbeeld in een stevig uitgewerkte wetgeving op het aanvaarden en publiceren van pauselijke stukken in de Nederlanden, het placetrecht[1]. De landvoogden en de koning waren niet altijd even haastig om in deze twisten op te treden en kozen uiteindelijk meestal partij voor het Romeinse kamp. Met heel wat meer enthousiasme wierpen de Geheime Raad en de provinciale justitieraden zich in de strijd en van het begin af aan schaarden zij zich vaak aan de zijde van de jansenisten.

Voor de koning en zijn landvoogd kwam het er meestal op aan de goede betrekkingen met Rome niet onnodig in het gedrang te brengen; hun optreden werd heel vaak ingegeven door actuele diplomatieke overwegingen. De raden toonden zich meer beginselvast. Sinds de Bourgondische tijd hadden zij zich opgeworpen als de bewakers zowel van de nationale vrijheden van onze provincies als van de souvereine rechten van het staatsgezag. Hun voortdurende zorg voor het veilig stellen van deze rechten van de vorst tegen mogelijke inbreuken daarop door de geestelijkheid en tegen de aanspraken van het Romeinse centraliserende gezag, had een regalistische traditie doen ontstaan die in deze milieus voortdurend levendig bleef dank zij de grote continuïteit die deze instellingen kenmerkte[2]. Het was precies op

* Dit artikel is de uitgewerkte tekst van een lezing gehouden op het 43e congres van de Federatie der Kringen voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Folklore van België, te St.-Niklaas in augustus 1974. Voor bibliografische aanwijzingen ben ik veel dank verschuldigd aan Prof. dr. Elisabeth Kovács, Wenen.

1. Zie L. Willaert, 'Le placet royal aux Pays-Bas', *Revue belge de philologie et d'histoire*, XXXII (1954) 466-506, 1075-1117; XXXIII (1955) 20-36.
2. *Ibidem*, 478: 'Ces Conseils groupent, outre les grands seigneurs du Conseil d'Etat, des légistes très au fait de la jurisprudence et des libertés nationales, gardes qui veillent jalousement aux barrières de la loi. Ils ne perdent jamais leurs membres qu'individuellement, un à un; ils ne sont donc pas, comme le roi, mortels. A l'abri de cette main-morte laïque, l'administration accumule une puissance qui se fortifie progressivement'.

dit regalisme dat de verdedigers van Jansenius inhaakten wanneer zij reeds in 1641, - één jaar na het verschijnen van de *Augustinus*, - tegen het eerste, nooit geplaceteerde Romeinse decreet over Jansenius' boek in beroep gingen bij de Raad van Brabant. Zij vonden er des te gewilliger gehoor daar in dit decreet een rechtstreekse aanval op het placetrecht besloten lag[3]. Met alle mogelijke middelen trachtte de Souvereine Raad van Brabant na 1643 de publikatie te verhinderen van de bul *In Eminenti*, de eerste officiële veroordeling van de stellingen van Jansenius waarin tevens het requisitoor tegen het placetrecht werd herhaald[4]. Toen Jacob Boonen, aartsbisschop van Mechelen, en Anton Triest, bisschop van Gent, in 1651 om hun weigering de anti-jansenistische decreten te publiceren naar Rome werden gedaagd, zagen de raden hierin een aanslag op het *jus de non evocando* dat door de Blijde Inkomst werd gewaarborgd en verboden zij de bisschoppen naar Rome te vertrekken. Langs dergelijke wegen kwam reeds bij de aanvang van de jansenistische twisten een alliantie tussen regalisme en jansenisme tot stand[5]. Rome heeft dit trouwens zelf uitgelokt: voor de eerste censoren van Jansenius was het placetrecht de echte inzet van de strijd en niet de genadeleer van de Ieperse bisschop[6].

Deze jansenistisch-regalistische alliantie kwam het duidelijkst tot uiting in twee werken van de jurist Pieter Stockmans, lid van de Raad van Brabant en later van de Geheime Raad, namelijk *Jus Belgarum circa bullarum pontificiarum receptionem* (1652) en *Defensio Belgarum contra evocationes et peregrina judicia* (1653), beide ontstaan als jansenistische strijdschriften in de twisten rond het aanvaarden van de anti-jansenistische Romeinse decreten en rond het citeren van de twee weerspannige bisschoppen[7]. Deze twee geschriften vormden tevens de eerste systematische uiteenzetting van een regalistisch staatskerkrecht in de Nederlanden en hebben juist op grond van deze verdienste school gemaakt.

De meest befaamde synthese van jansenisme en regalisme vindt men een halve

3. *Ibidem*, 489-491.
4. Zie L. Ceyssens, *La première bulle contre Jansenius. Sources relatives à son histoire (1644-1659)*. Bibliothèque de l'Institut historique belge de Rome, IX-X (Rome-Brussel, 1961-1962) *passim*.
5. Men mag bovendien niet uit het oog verliezen dat Cornelius Jansenius zelf een persoonlijke vriend was van Pieter Roose, chef-president van de Geheime Raad, en dat Jansenius' voornaamste advokaat onder de Leuvense professoren, Libertus Fromondus, al even goed bevriend was zowel met Roose als met Pieter Stockmans, eveneens lid van de Geheime Raad. Zie R. Delplanche, *Un légiste anversois au service de l'Espagne*, *Pierre Roose* (Brussel, 1945) 96-97 en L. Ceyssens, 'Libert Froidmont', *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, XLIII (1963) 20-21, 37.
6. L. Ceyssens, 'Le coté juridique des premières difficultés jansénistes', *Reformata reformanda. Festgabe für Hubert Jedin zum 17. Juni 1965* (Münster, 1965) vooral 404-405.
7. Over deze twee anoniem en zonder aanduiding van plaats en datum verschenen werken, zie L. Ceyssens, 'Le juriste Stockmans et ses opuscules jansénistes', *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XXXVI (1965) 35-73.

eeuw later in het werk van de Leuvense canonist Zeger Bernard van Espen[8]. Niet enkel in zijn magistraal synthesewerk *Jus Ecclesiasticum Universum*, maar nog explicieter in een aantal kleinere traktaten komt dit samengaan tot uiting. De *Concordia immunitatis ecclesiasticae et juris regiae*, verschenen in hetzelfde jaar 1700 als het genoemde hoofdwerk van Van Espen, was een stellingname van de auteur in de conflicten van jurisdictie tussen kerkelijke en burgerlijke rechtbanken die oprezen bij de acties van aartsbisschop de Precipiano tegen al wie van jansenisme werd verdacht[9]. Het *Tractatus historico-canonicus de censuris ecclesiasticis* (1709) werd samengesteld naar aanleiding zowel van de excommunicatie in 1700 van de procureur-generaal van de Grote Raad, die was opgekomen tegen Precipiano's opvattingen over het asielrecht, als van de censuren welke de Utrechtse jansenisten bedreigden[10]. In het *Tractatus de promulgatione legum* (1712) nam Van Espen de hele discussie rond het publiceren van de anti-jansenistische decreten weer op; hij sloot zich aan bij het standpunt van Stockmans en bouwde een ecclesiologisch fundament op voor het placetrecht[11]. In de oppositie tegen de bul *Unigenitus*, - waarover straks meer, - publiceerde Van Espen tenslotte zijn *Tractatus de recursu ad principem* (1725) waarin hij uiteenzette hoe de vorsten het recht en de plicht hebben hun onderdanen te beschermen tegen het ordeverstorende optreden van de kerkelijke rechtbanken[12].

Bij het begin van de achttiende eeuw was het duidelijk dat de Zuidnederlandse jansenisten bijna noodzakelijk de regalistische principes waren toegedaan: zowel hun feitelijke belangen als de autoriteit van Van Espen dreven hen in die richting. Voorlopig bleek de vergelijking echter niet omkeerbaar: niet alle regalisten kon men zonder meer als pro-jansenist bestempelen. Dit werd bijzonder duidelijk toen gouverneur-generaal Maximiliaan Emanuel van Beieren in 1695, samen met de jansenistenvreter aartsbisschop de Precipiano, een anti-jansenistisch offensief inzette[13]. Maximiliaan Emanuel deed daarmee geen afstand van zijn regalistische aanspraken, maar stelde die in dienst van de bestrijding van het jansenisme. Die lijn werd nog sterker doorgetrokken onder het bestuur van het huis van Anjou, toen Filips V in de Nederlanden de harde anti-jansenistische politiek van zijn grootvader Lodewijk XIV invoerde.

8. Over deze auteur zie vooral: G. Leclerc, *Zeger-Bernard Van Espen (1646-1728) et l'autorité ecclésiastique. Contribution à l'histoire des théories gallicanes et du jansénisme* (Zürich, 1964) en M. Nuttinck, *La vie et l'oeuvre de Zeger-Bernard Van Espen. Un canoniste janséniste, gallican et régalien à l'Université de Louvain* (Leuven, 1969).
9. Nuttinck, *Van Espen*, 202-216.
10. *Ibidem*, 385-394.
11. *Ibidem*, 401-424.
12. *Ibidem*, 483-496.
13. Daarover: Nuttinck, *Van Espen*, 158-160; C. de Clercq, *Cinq archevêques de Malines*, I (Parijs, 1974) 59 vlg.

De kentering kwam onder het Oostenrijkse bewind. Zij was niet enkel het gevolg van het optreden van nieuwe meesters, maar meer nog van de evolutie van jansenisme en anti-jansenisme zelf. Het cruciale moment in deze evolutie was de publicatie van de bul *Unigenitus*, waardoor Clemens XI in 1713 honderdenéén stellingen uit de *Réflexions morales* van P. Quesnel veroordeelde[14]. Naast de jansenistische dogmatiek en moraal werden echter ook disciplinaire uitspraken van Quesnel in deze bulle gecensureerd. Alle regalisten en gallicanen kwamen bijvoorbeeld in het geweer tegen de veroordeling van de 91e stelling, waarin Quesnel woordelijk beweerde dat de vrees voor een onrechtvaardige excommunicatie iemand nooit hoeft te weerhouden van het vervullen van zijn plicht: 'Excommunicationis injustae metus numquam debet nos impedire ab implendo debito nostro'. Neny zal later daaruit concluderen dat Rome leert dat de vrees voor een onrechtvaardige excommunicatie ons moet weerhouden van het vervullen van onze plicht[15]. Ook zonder de zaak zo te karikaturiseren, begrepen alle achttiende-eeuwse regalisten dat Rome hiermee de superioriteit of ten minste de volledige onafhankelijkheid van de geestelijke jurisdictie ten overstaan van elk burgerlijk gezag affirmeerde. Terecht hadden zij ingezien dat de onfeilbaarheid en de universele jurisdictie van de paus hier indirect op het spel stonden.

Dat werd duidelijk door de manier waarop Rome de pure en onvoorwaardelijke aanvaarding van de bul als dogmatisch document opeiste. De hele discussie over het placet werd weer opgerakeld. Twee opvattingen over Staat en Kerk kwamen hier in botsing: enerzijds het systeem van de nationale kerken, eng gebonden aan de politieke macht, tuk op de autonomie van de lokale bisschoppen en niet bereid de paus veel meer dan een ereprimaat toe te kennen; anderzijds het beginsel van het universele pauselijk gezag, onfeilbaar in zijn uitspraken, souverein verheven boven de bisschoppen, de concilies en het vorstelijk gezag[16]. In Frankrijk had de oppositie tegen *Unigenitus* de blijvende alliantie van jansenisten en gallicanen tot gevolg[17].

Ook in de Nederlanden sloten alle tegenstanders van de curiale pretenties en van de pauselijke onfeilbaarheidsaanspraken zich aan bij de oppositie tegen de bul. Daar alle opposanten door de ultramontaanse verdedigers van *Unigenitus* als jansenisten werden gedoodverfd, veranderde deze term fundamenteel van inhoud. Jansenisten waren in de achttiende eeuw niet meer zij die een bepaalde opvatting over de genade en het wezen van de menselijke natuur verdedigden, noch op de

14. De tekst van de bul in *Bullarium Romanum*, XXI (Turijn, 1871) 568-575. Een samenvattende geschiedenis ervan bij J. Carreyre, 'Unigenitus', *Dictionnaire de Théologie Catholique*, XV (1950) 2156-2162. Een status quaestionis van de reacties in de Nederlanden bij Nuttinck, *Van Espen*, vooral 424-426, 455-483 en 596-609.
15. P.F. de Neny, 'Mémoires sur le droit public ecclésiastique des Pays-Bas', Heverlee, Filosofisch en Theologisch College der Jezuïten, hs. 92Q, 328-329.
16. R. Taveneaux, *Jansénisme et politique* (Parijs, 1965) 36.
17. *Ibidem*, 37, 185.

eerste plaats de voorstanders van een rigoristische moraal, maar de voorvechters van een bepaald kerkbeeld en van een leer over het gezag in de Kerk[18]. Mede door de georganiseerde oppositie van de tegenpartij en door de reële vervolging waaronder vooral de Franse en Zuidnederlandse jansenisten te lijden hadden, evolueerde het jansenisme nu meer dan ooit tot een echte partij, een binnenkerkelijke oppositie, waarmee mettertijd alle tegenstanders van het Romeinse centralisme een alliantie aangingen: gallicanen, regalisten, febronianen, richeristen, jozefisten... Pas in deze late vorm raakte het jansenisme ook verspreid in Italië, Oostenrijk en Duitsland. Eveneens in de loop van de achttiende eeuw evolueerde het slagwoord *ultramontaans* tot de term die precies het tegendeel dekte van *jansenistisch*[19].

In de Oostenrijkse Nederlanden werden de termen jansenist en regalist nu praktisch omkeerbaar. De in feite zeer regalistische nieuwe landsheer, keizer Karel VI, trachtte zoveel mogelijk beide partijen, jansenisten en anti-jansenisten, te sparen, de rust in de Nederlanden te herstellen en ondanks alles Rome niet voor het hoofd te stoten. Alhoewel hij in 1723 moest erkennen dat *Unigenitus* in 1714 in de Nederlanden wettig was gepubliceerd, nam hij voorzorgen zowel om zijn regalistische aanspraken te vrijwaren als om de oppositie tegen de bul te beschermen tegen willekeurige acties van de anti-jansenistische bisschoppen. Lange tijd slaagde de keizer erin voor geen van beide partijen te kiezen; hij schreef alle ambtenaren en magistraten voor in de zaak-Unigenitus 'une entière indifférence' in acht te nemen[20]. Deze gematigde koers werd volledig gesteund door de gouverneur Eugenius van Savoye. Ook al zagen de jansenisten in hem een bondgenoot, toch was zijn ongenoegen over *Unigenitus* vooral een uiting van regalisme[21]. Zijn feitelijke plaatsvervanger, markies de Prié, voerde ondertussen openlijk een regalistische politiek[22].

De balans sloeg echter helemaal door naar de andere kant toen prins Eugenius in 1725 werd vervangen door 's keizers zuster, aartshertogin Maria Elisabeth. Deze autoritaire dame, die zelf theologische pretenties koesterde, had zich omringd door ultramontaanse raadslieden en stond sterk onder de invloed van haar biechtvader, de jezuïet Amiot. De volledige liquidatie van het jansenisme in de Nederlanden was voor haar een heilige zaak die zij, in samenwerking met aarts-

18. Zie bijvoorbeeld L. Ceyssens, 'Le jansénisme. Considérations historiques préliminaires à sa notion', *Nuove ricerche storiche sul giansenismo. Analecta Gregoriana*, LXXI (1954) 3-32 en L. Cognet, *Le jansénisme* (Parijs, 1961).
19. H. Raab, 'Zur Geschichte und Bedeutung des Schlagwortes "ultramontan" im 18. und im frühen 19. Jahrhundert', *Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, LXXXI (1962) 159-173.
20. Nuttinck, *Van Espen*, 463-466.
21. M. Braubach, 'Prinz Eugen und der Jansenismus', in: H. Hantsch, E. Voegelin, F. Valsecchi, ed., *Historica. Studien zum geschichtlichen Denken und Forschen* (Wenen-Freiburg-Bazel, 1965) 117-134.
22. Ghislaine de Boom, *Les ministres plénipotentiaires dans les Pays-Bas autrichiens* (Brussel, 1932) 26.

bisschop d'Alsace, met zoveel inquisitorische ijver ten uitvoer bracht dat haar keizerlijke broer erdoor ontstemd raakte. Zij trok de logica van haar optreden zover door, dat zij zelfs bereid bleek de duurst bevochten verworvenheden van het regalisme in de Nederlanden prijs te geven. Ook de meest gematigde leden van de Geheime Raad en van de justitieraden hebben zich met kracht hiertegen verzet, maar zelfs de orders van de keizer sloeg de eigengereide gouvernante in de wind[23]. Rome echter wist deze onverwachte bondgenote te waarderen en verleende haar persoonlijk een reeks feitelijke privileges die erop wijzen dat de verhouding Kerk-Staat onder Maria Elisabeth een uitzonderingssituatie betekende in de Zuidnederlandse kerkgeschiedenis[24].

Men moet erkennen dat de anti-jansenistische politiek van de landvoogdes vruchten heeft afgeworpen. Met de verbanning van Van Espen en van de resterende opposanten aan de Leuvense universiteit die weigerden *Unigenitus* te onderschrijven, werd de hogeschool grondig, en voorlopig definitief, gezuiverd van alle jansenistische elementen. De harde behandeling die andere geestelijken als Ch. Fr. du Cellier en Ernest Ruth d'Ans ondergingen[25], ontnam elke inwoner van de Zuidnederlandse provincies de lust om zich publiek tegen *Unigenitus* op te stellen of zich jansenist te noemen. Niettemin was het veelzeggend dat de Raad van Brabant tot het allerlaatste ogenblik bleef partij kiezen voor Van Espen[26].

Het regalisme van de raden heeft de romeinsgezinde gouvernante inderdaad niet kunnen uitroeien. Aanstonds na haar dood (1741) gingen de raadsheren aan het werk om het verloren terrein op de Kerk terug te winnen. De eerste uitingen hiervan dateren nog van vóór de aankomst van de nieuwe landvoogd, Karel van Lotharingen[27].

Na het beëindigen van de Oostenrijkse successieoorlog en van de Franse bezetting (1748) kwam er meer aandacht vrij voor kerkelijke zaken. Hoe de wind nu uit een totaal andere hoek waaide dan onder Maria-Elisabeth, bleek het duidelijkst uit de veranderde houding tegenover *Unigenitus* en de werken van Van Espen. Had de eigenzinnige gouvernante de wet op het stilzwijgen van Karel VI op een wel zeer eenzijdige manier geïnterpreteerd, nu sloeg de balans door naar de andere kant.

23. Zie bijvoorbeeld A. Puttemans, *La censure dans les Pays-Bas autrichiens* (Brussel, 1935) 29-49. Een voorbeeld van de weigering van Maria-Elisabeth om de orders van Karel VI uit te voeren, is het inhouden van de ordonnantie die het officie van Gregorius VII verbood, zie E. Discailles, *Les Pays-Bas sous le règne de Marie-Thérèse (1740-1780)* (Brussel-Leipzig, 1873) 186.
24. Neny, 'Droit public ecclésiastique', 61. Rome gedoogde onder meer dat zijzelf rechtstreeks bisschopsbenoemingen regelde, in plaats van de keizer die normaal deze zaken in Rome aanhangig maakte.
25. De aartsbisschop weigerde hun als hardnekkige opposanten van Unigenitus de sacramenten der stervenden en een kerkelijke begrafenis: De Clercq, *Cinq archevêques*, I, 218, 221.
26. Nuttinck, *Van Espen*, 608-609.
27. Zeer significant is de oprichting in 1743 van een speciale jointe die een strengere huwelijkswetgeving moest voorbereiden. De Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 127.

Een geheim rondschrijven verbood de bisschoppen reeds in 1743 de ondertekening van *Unigenitus* op te eisen[28]. In 1749 nam de Brusselse regering de bescherming op zich van een kanunnik uit Leuze die weigerde de bul te accepteren en in 1750 kreeg de bisschop van Gent bevel een herderlijk schrijven in te trekken waarin gewag werd gemaakt van de gewraakte constitutie[29]. In 1752 en 1755 scherpten nieuwe circulaires de zwijgplicht in[30]. Overtredingen werden nog niet bestraft, maar dat zou volgen. Van Espen verhuisde nu plots van de index van verboden boeken naar de lijst van aanbevolen werken, met als uitdrukkelijke verantwoording dat deze auteur de rechten van de souverein in kerkelijke zaken uiteenzette en verdedigde. In 1752 en 1755 kregen kerkelijke censors een uitbrander omdat zij de werken van Van Espen onder de verboden boeken hadden geklasseerd en op 2 mei 1759 werd de index van Benedictus XIV in de Nederlanden uitdrukkelijk verboden, omdat Van Espen daarin figureerde[31]. Terzelfdertijd werd gewerkt aan een nieuwe huwelijkswetgeving die de uitsluitende bevoegdheid van de Kerk op dit terrein sterk zou inperken, verscheen in 1753 een berucht amortisatiedecreet waardoor een einde werd gemaakt aan de uitbreiding van kerkelijke bezittingen en alle geestelijke goederen zwaar werden belast[32], werd een andere kerkelijke immuniteit, het asielrecht, steeds verder beknot[33], werden de sinds lang betwiste bevoegdheden van de nuntius aan steeds strengere reserves onderworpen[34] en trachtte de regering eigenmachtig de vastenwet te versoepelen of zelfs af te schaffen[35].

Deze gewijzigde politiek is niet enkel het gevolg van het verdwijnen van Maria Elisabeth, maar ook van het verschijnen van nieuwe figuren. Maria Theresia, die in 1740 haar vader was opgevolgd, nam persoonlijk de verantwoordelijkheid op zich voor een steeds strakkere regalistische koers, die de Kerk een welomschreven plaats gaf in haar autoritaire politiek. Terecht heeft men geschreven dat zij niet enkel de moeder was van Jozef II, maar ook van het jozefisme[36]. Nadat de eerste voorboden vanaf 1751 waren opgedaagd, werd tussen 1763 en 1769 in Oostenrijk het jozefisme als systeem geformuleerd[37]. De triomf van het regalisme kan ook hier

28. J. Laenen, *Le ministère de Botta-Adorno dans les Pays-Bas autrichiens pendant le règne de Marie-Thérèse (1749-1753)* (Antwerpen, 1901) 228.
29. *Ibidem*.
30. De Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 132.
31. Puttemans, *La censure*, 53.
32. Zie R. Koerperich, *Les lois sur la mainmorte dans les Pays-Bas catholiques. Etude sur l'édit du 15 septembre 1753*, *ses précédents et son exécution* (Leuven, 1922).
33. Laenen, *Botta-Adorno*, 243-244.
34. Zie J. Lefèvre, *Documents relatifs à la juridiction des nonces et internonces des Pays-Bas pendant le règne autrichien (1706-1794)* (Rome-Brussel, 1950) *passim*.
35. Laenen, *Botta-Adorno*, 234.
36. F. Maass, *Der Frühjosephinismus* (Wenen-München, 1969) 9.
37. *Ibidem*, 62, 599; F. Maass, *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Oesterreich 1760-1790*, vooral I (Wenen, 1951) 25-105 en III (Wenen, 1956) 10-30, 139 vlg.

niet begrepen worden zonder rekening te houden met het jansenisme als wegbereider en voedingsbodem voor een nieuw staatskerkrecht en een algemene hervormingswil op kerkelijk gebied[38]. Op de vraag 'war Maria-Theresia eine Jansenistin?', heeft P. Hersche onlangs met een genuanceerd maar niettemin duidelijk 'ja' geantwoord[39].

De eerste dienaar van Maria-Theresia's kerkpolitiek in de Nederlanden was niet de gouverneur-generaal Karel van Lotharingen, maar wel de gevolmachtigde minister, in casu Botta-Adorno van 1749 tot 1753 en diens opvolger Cobenzl tot 1770. Hun rol in dezen is in de bekende werken van Laenen en De Boom voldoende belicht[40]. Herhaalde malen bleek dat zij qua regalistische kerkpolitiek bereid waren verder te gaan dan Wenen wenste of kon goedkeuren[41]. Beide geciteerde auteurs hebben echter ook vastgesteld dat de Geheime Raad op dit stuk de minister in ijver nog overtrof en dat meestal van daaruit de inspiratie kwam tot soms zeer verregaande voorstellen[42]. Uit nader onderzoek blijkt dat dit niet enkel het gevolg was van de reeds aangehaalde regalistische traditie binnen de Geheime Raad, maar op de eerste plaats het werk was van één raadslid, naderhand de bijna almachtige chefpresident van deze instelling, Nény.

Patrice-François de Nény werd geboren te Brussel in 1716[43]. Zijn vader Patrice Mac Nény, uit een familie van Ierse katholieke inwijkelingen, had zich in 1703 in de Nederlanden laten naturaliseren en stelde zich in dienst van het Oostenrijkse bewind. Van fiscaal van de Raad van Brabant bracht hij het in 1724 tot de centrale post van secretaris van Staat en Oorlog. Zijn beide zonen volgden het spoor van hun vader. Corneille vertrok reeds vroeg naar Wenen, doorliep daar een carrière als lid van verschillende lichamen voor het bestuur van de Nederlanden en eindigde zijn loopbaan als de zeer invloedrijke secretaris van het privé-kabinet van de keizerin. De oudste zoon, Patrice-François, werd na zijn studies bij de Engelse jezuïeten te Saint-Omer en aan de Leuvense rechtsfaculteit, in 1738 benoemd tot secretaris van de Geheime Raad en reeds in 1744 tot raadslid. Al evenzeer als de voorspraak

38. E. Winter, *Der Josephinismus* (Berlijn, 1962) 34-45; H. Benedikt, 'Der Josephinismus vor Josef II', *Oesterreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch* (Graz-Wenen-Keulen, 1965) 185. Speciaal de publikaties van P. Hersche behandelen de invloed van het jansenisme als wegbereider voor de 'Katholieke Aufklärung' en het jozefisme. Zie vooral *Der Spätjansenismus in Oesterreich* dat binnenkort zal gepubliceerd worden door de Weense Academie.
39. P. Hersche, 'War Maria Theresia eine Jansenistin?', *Oesterreich in Geschichte und Literatur*, XV (1971) 14-25.
40. Laenen, *Botta-Adorno*, 222-251; De Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 120-139.
41. De Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 126-128, 134-137; De Clercq, *Cinq archevêques*, I, 202-283.
42. Laenen, *Botta-Adorno*, 234; de Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 136.
43. Wij beschikken nog niet over een goede biografie van P.F. de Nény. De voornaamste gegevens bij G. Bigwood, 'Nény (Patrice-François, comte de)', *Biographie Nationale*, XV (1899) 588-593; H. Carton de Wiart, *Nény et la vie belge au 18ème siècle* (Brussel, 1943); J. Lefevre, 'Nény (Mac Neny), Patrice François de', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, IV (1970) 625-630.

van zijn vader betekende zijn huwelijk een grote steun voor zijn carrière: in 1739 huwde hij Albertina Isabella de Wijnants, de dochter van Goswin-Arnold, lid van de Opperste Raad voor de Nederlanden, uit een bekend juristengeslacht dat meerdere befaamde raadsheren van de Raad van Brabant onder zijn leden telde. Als lid van de Geheime Raad ontpopte Nény zich tot een specialist in kerk- en onderwijszaken, buitenlandse handel en de hangende grensgeschillen. Reeds in 1748 stelde hij een radicale hervorming voor van de vastenwetgeving, weliswaar op economische gronden[44]. In 1750 bracht hij minister Botta ertoe het officie van Gregorius VII in de Nederlanden te laten verbieden. Karel VI had in 1730 het invoeren van deze liturgische teksten verboden omdat hij, zoals de meeste Europese vorsten, oordeelde dat hierin zijn hoogheidsrechten ten overstaan van de Kerk werden aangetast en de affaire opvatte als een hernemen van de discussies die naar aanleiding van *Unigenitus* waren ontstaan. Maria Elisabeth had dit bevel van haar broer echter nooit laten uitvoeren[45].

Alhoewel Karel van Lotharingen en Botta hem te Brussel onmisbaar achtten, werd Nény in september 1750 door de keizerin benoemd tot lid van de Opperste Raad voor de Nederlanden te Wenen. In Brussel liet men hem pas los in het voorjaar van 1751 en rond Nieuwjaar 1754 keerde hij reeds naar de Nederlanden terug als thesaurier-generaal.

Het belang van Nény's korte verblijf te Wenen voor zijn latere kerk- en onderwijspolitiek kan moeilijk worden afgewogen. Hij verbleef er in alle geval op een beslissend moment. In 1751 situeert Maass de eerste uitingen van wat men later het jozefisme zal noemen[46]. De reorganisatie van de Weense Universiteit, die door de keizerin aan haar lijfarts en voorzitter van de censuurcommissie Gerard van Swieten was toevertrouwd, werd in 1751-1752 uitgebreid tot de theologische faculteit, waar de invloed van de jezuïeten sterk werd beknot[47]. In de Weense regeringskringen werd stilaan een algemene kerkelijke hervormingsijver merkbaar, al was het toen nog niet duidelijk welke richting die uiteindelijk zou inslaan.

44. Laenen, *Botta-Adorno*, 234.
45. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 351-369. In 1754 zorgde hij ervoor dat een andere uitzonderingsmaatregel van Maria-Elisabeth ongedaan werd gemaakt: zij had, in strijd met de sinds de zestiende eeuw gevestigde gewoonte, toegestaan dat de bisschoppen nieuwe parochies oprichtten buiten de souverein om (*Ibidem*, 505-507).
46. Maass, *Frühjosephinismus*, 9, 13-25. Uit dit en verdere citaten mag men niet afleiden dat wij ons zouden aansluiten bij Maass' voorstelling van het jozefisme als een uiting van louter bureaucratisch staatskerkrecht. Het geciteerde werk wekt de indruk dat de enige bekommernis van Maria-Theresia bij het uitwerken van dit 'systeem' is geweest, vat te krijgen op de kloostergelden en -goederen om deze voor staatsdoeleinden te gebruiken. Hij miskent volledig het 'Reformkatholizismus' dat bijvoorbeeld Winter en Hersche terecht als een essentieel bestanddeel van het jozefisme beschouwen.
47. R. Kink, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, I (Wenen, 1854) 432-463; P. Hersche, 'Gerhard van Swietens Stellung zum Jansenismus', *Internationale kirchliche Zeitschrift*, LXI (1971) 38.

Eenmaal te Brussel terug, richtte Nény zijn aandacht grotendeels op de hervorming van de Leuvense Universiteit. Zijn bedoeling hierbij was dubbel: hij ijverde niet enkel voor het herstel van de tucht en het verhogen van het onderwijspeil, maar ook voor het ombouwen van de Leuvense Universiteit van 'la citadelle de l'ultramontansime' tot de kweekschool voor toegewijde dienaren van de regalistische staat. Reeds vóór zijn vertrek naar Wenen vestigde hij de aandacht van Botta op de universiteit[48]. Tijdens zijn Weens verblijf werd hij betrokken bij het herstel van de leerstoel voor publiek recht te Leuven, een oude regalistische eis[49], en liet hij door de Opperste Raad voor de Nederlanden een algemene visitatie en reorganisatie van de universiteit aanbevelen[50]. Enkele maanden na zijn terugkeer werd hij door de gouverneur-generaal benoemd tot koninklijk commissaris voor de universiteit, met als uitdrukkelijke opdracht 'de veiller exactement à tout ce qui peut intéresser la direction, la discipline, la police et les études dans l'Université'[51]. Onmiddellijk ging een stroom van decreten naar Leuven uit. Aanvankelijk trad Nény nog niet hardhandig op tegen het zogenaamde ultramontanisme van de universiteit. Tot een eerste botsing kwam het pas in 1758. Cobenzl en Nény ontzegden de universiteit het recht zich op enigerlei wijze te beroepen op Rome als zou de paus enig rechtstreeks gezag over de hogeschool kunnen uitoefenen.

> Le seul doute sur l'autorité exclusive du souverain pour la législation sur la police des études, sur l'ordre public, sur la discipline et la police d'une Université, est par soi injurieux et d'une dangereuse conséquence.

schreef Nény in een consulte van de Geheime Raad[52].

De termen 'studies' en 'universiteit' zouden in deze tekst eenvoudig kunnen vervangen worden door 'geestelijkheid' en 'Kerk' en nog steeds kunnen gelden als een trouwe weergave van Nény's opvattingen. Inderdaad bleek de universiteitshervorming slechts een klein deel van een groot kerkelijk hervormingsplan dat Nény op dat ogenblik, blijkbaar op eigen houtje doch gevolgd door de overige leden van de Geheime Raad, opzette en trachtte uit te voeren.

Het begin van dit offensief valt wellicht niet toevallig samen met de benoeming van Nény tot chef-president van de Geheime Raad, in 1758. Het heeft er alle schijn van, dat Nény met ongeduld op dit ogenblik heeft zitten wachten om tot de actie te kunnen overgaan. In een paar jaren tijds (1758-1759) wist hij de landvoogd

48. De ordonnantie van 8 mei 1750 over de tucht aan de Artesfaculteit (*Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, VI, L. Gachard, ed. (Brussel, 1887) 543-545), was het werk van Nény.
49. Zie Ch. Terlinden, 'Les avatars de la chaire de Droit public à l'Université de Louvain au XVIIIe siècle', *L'Université de Louvain à travers cinq siècles* (Brussel, 1927) 224.
50. Laenen, *Botta-Adorno*, 254.
51. Ordonnantie van 18 juli 1754: *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, VII, J. de le Court, ed. (Brussel, 1891) 358-359.
52. Consulte van 11 maart 1758 in Brussel, Algemeen Rijksarchief, Geheime Raad 1069B.

en de minister te bewegen tot een hele reeks hervormingen in regalistische zin waarvan de stoutmoedigste echter door de Weense kanselier Kaunitz en de keizerin werden verhinderd. Het verbod het officie van Gregorius VII te gebruiken, werd uitgebreid tot een verbod om het feest zelf te vieren, ook met het commune van de pausen-belijders[53]. Een ontwerp van wet op de huwelijksbannen alarmeerde Rome in zulke mate dat Kaunitz aan Cobenzl verbood het ten uitvoer te leggen[54]. Vergeefs ook trachtte de Geheime Raad de keizerin ertoe te overhalen voortaan te Rome geen bevestigingsbullen aan te vragen voor pensioenen op de bisdommen die door haar werden verleend. Tegen de bestaande gewoonte in vond Nény dat de souverein in al dergelijke gevallen eigenmachtig en buiten Rome om kon en moest optreden[55]. Dat Luxemburg ressorteerde onder de Keulse nuntiatuur was Nény een doorn in het oog; hij trachtte, nog eens vergeefs, dit gebied door de keizerin aan de Brusselse nuntius te laten toewijzen - die werd immers door de regering slechts met reserves toegelaten en streng gesurveilleerd[56]. De censuurwetgeving werd voor nieuwe doeleinden gebreukt: de theologische werken van L. Dens waarin 'ultramontaanse' stellingen werden verdedigd, werden verboden en de index van Benedictus XIV, die een reeks regalisten als Van Espen en Nény's Fransgallicaanse lievelingsauteurs censureerde, werd op zijn beurt in de Nederlanden op de index geplaatst[57]. Toen Doornik door de vrede van Utrecht bij de Oostenrijkse Nederlanden was gevoegd, gingen de rechten die de Franse koningen als hoofd van de gallicaanse kerk over dit bisdom hadden uitgeoefend, zonder enige betwisting op de nieuwe landsheer over. In dezelfde jaren 1758-1759 trachtte Nény deze uitzonderingssituatie uit te breiden tot regel voor de gehele Nederlanden en bijvoorbeeld voortaan alle nieuwbenoemde bisschoppen, net als die van Doornik, een eed van trouw aan de vorst te laten afleggen[58]. Ook ditmaal weigerde Wenen Brussel te volgen.

Het belang van deze initiatieven van Nény mag mijns inziens niet onderschat worde. Pas in 1761 zal Maria Theresia voor het eerst affirmeren dat zij *propria auctoritate* mag optreden in kerkzaken en de gewenste hervormingen buiten Rome om mag doorvoeren, en pas in 1768 zouden de eerste duidelijke instructies in die zin uitgevaardigd worden[59]. De principes die in het Oostenrijkse 'Staatskirchentum'

53. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 380-381.
54. De Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 127.
55. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 150-152.
56. *Ibidem*, 253-254.
57. *Ibidem*, 600-601; Puttemans, *La censure*, 160-161.
58. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 129-131 en 147-149; De Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 126.
59. Maass, *Frühjosephinismus*, 9, 88. Een heel concreet voorbeeld hoe Brussel 'vóór' was op Wenen: een amortisatiedecreet zoals in de Nederlanden in 1753 werd uitgevaardigd (zie noot 33) kwam in Oostenrijk pas in 1771 tot stand.

werden gehuldigd en in de praktijk omgezet, werden te Brussel reeds tien jaar vroeger bruikbaar geoordeeld. Te Wenen verklaarden Kaunitz en Maria Theresia zich weliswaar eens met de grond van de zaak, maar oordeelden zij anderzijds deze stoutmoedige plannen, ten minste voorlopig, niet uitvoerbaar. Pas later sloeg men in Wenen dezelfde weg in en onder Jozef II lagen de verhoudingen net andersom. Zou het vermetel zijn te beweren dat dit Oostenrijkse 'Staatskirchentum', waarvoor men naast de term 'Josephinismus' nu ook die van 'Theresianismus' heeft bedacht, zich in ruime mate heeft kunnen inspireren op wat Nény en de Geheime Raad, onafhankelijk van Weense directieven, reeds in de jaren vijftig van de eeuw in de Nederlanden hebben trachten door te voeren? Reeds Eugen Winter en andere specialisten ter zake hebben deze mogelijkheid gesuggereerd[60.], maar voor een klare affirmatie is verder onderzoek vereist.

Voor dit onderzoek heeft P.F. de Nény ons een onschatbare bron nagelaten die hier nader zal voorgesteld worden. Onbekend is het stuk weliswaar niet gebleven, maar al evenmin werd het grondig bestudeerd. Om dit document te situeren, is enige toelichting vereist.

Elkeen die met de historiografie van de Oostenrijkse Nederlanden vertrouwd is, kent de *Mémoires historiques et politiques des Pays-Bas autrichiens* van Nény, in 1758 door de keizerin besteld als basisdocument voor het onderricht van haar zoon Jozef, na het overlijden van de auteur meermaals gedrukt en ook in het Nederlands en het Duits verschenen, nog steeds een onmisbaar overzicht van het geheel van de instellingen van het Ancien Régime[61.]. Tegelijkertijd met deze vroeg de keizerin aan Cobenzl twee andere verhandelingen over de toestand in de Nederlanden, één over de economische en één over de kerkelijke situatie. Van het economische stuk, dat opgedragen werd aan baron de Cazier, is geen spoor bewaard. Voor het kerkelijke deel werd aanvankelijk gedacht aan raadsheer de Wavrans, maar uiteindelijk werd het toevertrouwd aan J.A. Brenart, kapitteldeken te Lier en geestelijk raadsheer bij de Grote Raad te Mechelen. Naast een historische uiteenzetting, en een beschrijving van de actuele situatie, zou het stuk vooral de rechten van de souverein in kerkzaken moet beschrijven. Brenart voltooide nooit meer dan het eerste stuk van het historische deel[62.]. Toen Kaunitz in 1768 het wachten moe was, stelde hij

60. Winter, *Josefinismus*, 35. Dat de Nederlanden, zoals hij schrijft, een 'invalspoort' voor het jansenisme in Oostenrijk hebben gevormd, kan inderdaad moeilijk ontkend worden. Voor een juist antwoord op deze vraag zal de preciese aard van de samenhang tussen jansenisme en jozefisme moeten onderzocht worden.
61. Zie L. Gachard, 'Les Mémoires historiques et politiques du Chef-président de Nény', *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*, VII (1840) 358-372; F.V. Goethals, *Lectures relatives à l'histoire des sciences*, *des arts*, *lettres et moeurs et politique de Belgique*, IV (Brussel, 1838) 274-292; Anna Hedwig Benna, 'Der Kronprinzenunterricht Josefs I. in der inneren Verfassung der Erbländer und die Wiener Zentralstellen', *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, XX (1967) 147-148. Zie verder de onder noot 67 geciteerde studie van M.-A. Tihon.
62. H. Nelis, 'Le mémoire sur l'état de l'Eglise de Belgique, ses droits et ses prérogatives, de Mgr. Brenart', *Revue d'histoire ecclésiastique*, XXIV (1928) 635-642, en P. Bonenfant, 'A propos d'ouvrages manuscrits du XVIIIe siècle relatifs à l'histoire et au droit ecclésiastiques belges', *Revue belge de philologie et d'histoire*, VIII (1929) 1131-1149, beschrijven de wordingsgeschiedenis en de bewaarde copieën van dit geschrift.

voor ook deze verhandeling aan Nény toe te vertrouwen. Tot nog toe is heel wat geschreven om uit te maken of Nény inderdaad van deze opdracht werk had gemaakt. Gachard zette in 1840 voor de Koninklijke Academie de wordingsgeschiedenis van de Nény's *Mémoires historiques et politiques* uiteen, raakte daarbij ook de andere verhandelingen aan en signaleerde dat zich in het Algemeen Rijksarchief te Brussel nota's van Nény bevonden die konden gediend hebben als ontwerpen voor de verhandeling over de kerkelijke toestand[63]. Baron de Reiffenberg signaleerde in een volgende zitting van de Academie het handschrift 18227 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, dat hij meende te mogen identificeren met de tweede verhandeling die Nény volgens hem trouwens reeds had aangekondigd in zijn overbekende *Mémoires historiques et politiques*[64]. Het bewuste handschrift, dat als titel draagt 'Mémoires sur le droit public ecclésiastique pour le gouvernement de l'Eglise belgique', zou een copie zijn die in het begin van de negentiende eeuw werd vervaardigd; het was in 1838 geveild met de bibliotheek van Theodore Dotrenge, de zoon van Nény's vertrouweling, de *agent en cour* Barthélémy Joseph Dotrenge. Paul Bonenfant weerlegde in 1929 dat het hier om de gevraagde kerkelijke verhandeling gaat; hij meende wel het stuk aan Nény te mogen toekennen, alhoewel hij daarvoor geen duidelijke bewijzen kon aanvoeren. Volgens hem betrof het een documentaire verzameling die Nény vanaf 1763 voor persoonlijk gebruik had samengesteld[65]. Hij vond het document niettemin als bron uiterst kostbaar, een oordeel dat bijvoorbeeld werd bijgetreden door A. Puttemans in zijn studie over de censuur in de Oostenrijkse Nederlanden[66]. In een jammer genoeg nooit erg bekend geworden licentie-verhandeling aan de Leuvense universiteit, opgesteld onder leiding van Léon van der Essen en voorgelegd in 1954, bewees mej. M.A. Tihon op stevige grondslagen het auteurschap van Nény[67]. Zij wees op een passage waar de Secretaris van Staat en Oorlog Mac Nény door de auteur als 'mon père' werd aangeduid; zij signaleerde passages die letterlijk terugkeerden in verspreide nota's van Nény; zij kon vooral steunen op het eigenhandig klad van een groot deel van het werk dat zij fragmentarisch terugvond onder de Papieren-Nény in de handschriftenverzameling van het Algemeen Rijksarchief[68]. Ongetwijfeld zijn dit de stukken

63. Gachard, 'Mémoires de Nény'.
64. Noot van De Reiffenberg, *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*, VII (1840) 449.
65. Bonenfant, 'Ouvrages manuscrits', 1137-1139.
66. Puttemans, *La censure*, 6.
67. M.-A. Tihon, 'Patrice de Nény (1716-1784). Essai sur sa vie et ses idées en matière politique et religieuse'. (Onuitgegeven verhandeling; Leuven, 1954).
68. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Handschriftenverzameling, nrs. 2337-2416.

die door Gachard als ontwerpen voor het kerkelijke deel van de *Mémoires* werden betiteld.

Het toeval bracht thans de kroongetuige in deze betwiste zaak aan het licht. In de kleine handschriftenverzameling van de overigens zeer rijke bibliotheek van het Filosofisch en Theologisch College van de Vlaamse jezuïtenprovincie te Heverlee bevindt zich het originele handschrift zoals het door Nény werd samengesteld, aangevuld en gebruikt[69]. Met dit document in handen wordt meteen duidelijk hoe dit stuk is ontstaan en met welke bedoelingen.

Omstreeks 1763 heeft Nény een min of meer systematisch overzicht samengesteld van wat hij het 'droit public ecclésiastique des Pays-Bas' noemde. Hij deed dit niet in een theoretische verhandeling, maar door het verzamelen van zoveel mogelijk feitenmateriaal, met andere woorden door een overzicht te geven van de feitelijk gevolgde regeringspraktijk, samen met haar precedenten. Dit omvangrijke historische materiaal haalde hij uit de archieven en de meer recente papieren van vooral de Raad van State en de Geheime Raad. Hij maakte ook ruim gebruik van consultes die hij zelf de vorige jaren in kerkelijke zaken had opgesteld[70]. Nény plaatste deze feiten in een historisch, juridisch of theoretisch kader, trok besluiten, leidde uit de praktijk algemene principes af, oordeelde, beoordeelde en veroordeelde desnoods de gevolgde praktijk, en deed suggesties voor een te volgen gedragslijn. Zijn enorme belezenheid ter zake liet hem verder toe het heden te vergelijken met oudere toestanden of met situaties in andere landen, en nieuwe concrete programmapunten af te leiden.

Het klad van dit repertorium schreef hijzelf neer of het werd onder zijn ogen uit de documenten samengesteld door zijn secretaris in de Geheime Raad, Hulet, en dan naderhand door hemzelf bewerkt, aangevuld en verbeterd. Tenslotte schreef diezelfde secretaris het geheel, systematisch geordend, over in een register van ruim

69. P.F. de Nény, 'Mémoires sur le droit public ecclésiastique des Pays-Bas pour le gouvernement de l'Eglise belgique'. Heverlee, Bibliotheek van het Filosofisch en theologisch College der Jezuïeten, Handschrift 92 Q. In-folio, (6) ff. + 604 pp. De pagina's 605-611 waarnaar in de inhoudstafel wordt verwezen, ontbreken, maar kunnen gemakkelijk aangevuld worden door het afschrift in Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 18227, 838-857. De titel van het hs. Heverlee is van een ietwat latere hand, maar gaat wellicht op Nény zelf terug. Het stuk draagt geen eigendomsmerken of tekens van herkomst. Het werd bij de Jezuïeten ingeschreven op 18 februari 1953. Wellicht werd het toen verworven door wijlen M. Dierickx, de bekende kerkhistoricus. (Mededeling van de bibliothecaris, Z.E.P. Morlion).

70. Hoe deze Mémoires uit de praktijk zijn gegroeid, wordt treffend geïllustreerd door het klad van de pagina's 298-313 (les juges Roiaux sont qualifiés à connoitre de la compétence des juges ecclésiastiques...) in Brussel, Algemeen Rijksarchief, Handschrift 2346. Als basis voor de tekst gebruikt Nény een afschrift van een consulte van de Geheime Raad d.d. 26 januari 1763, die hijzelf had opgesteld in verband met een competentiebetwisting tussen de officiaal van de Aartsbisschop en de Raad van Brabant. Hij nam de hele motivatie van de consulte over, voegde verwijzingen toe naar de preciese herkomst van het materiaal en liet de verwijzingen naar de concrete affaire weg.

300 ff. Einde 1763 was dit register voor ongeveer tweederde gevuld. Tussen de verschillende kapittels bleven tientallen blancobladzijden voor eventuele aanvullingen, maar Nény achtte het werk ver genoeg gevorderd om het van een voorwoord te voorzien. Dit werd, door Nény eigenhandig neergeschreven, als een afzonderlijk blad vooraan ingeplakt.

Dit voorwoord verdient nader bekeken te worden. Nény definieert vooreerst het voorwerp van het 'Droit public ecclésiastique' dat de regering hanteert bij het bestuur van wat hij de 'Belgische Kerk' (Église Belgique) noemt. Hij citeert als de elementen daarvan: kerkelijke tucht en uiterlijke kerkordening (discipline et police ecclésiastiques), de pauselijke indulten, de rechten van de souverein in kerkelijke zaken, de wetten die over deze materie werden uitgevaardigd, het gewoonterecht van onze provinciën, de beslissingen van de regering en de uitspraken van de hogere gerechtshoven. Als oudere auteurs die over deze materies hebben geschreven, noemt hij Stockmans, met zijn twee bekende traktaten, en natuurlijk Van Espen. Deze laatste wordt uitvoerig geprezen om zijn studies, waardoor hij, 'guidé par des notions solides et lumineuses de l'ancienne discipline, et portant avec sagesse le flambeau de la critique sur les usurpations de la Cour de Rome', bekendheid heeft verworven in de hele christenheid. 'Pour ma curiosité particulière', zo schrijft Nény, heb ik nu in dit geschrift de stelregels bijeengebracht die thans door de regering van de Nederlanden in de voornaamste kerkelijke problemen gevolgd worden. Als slot verwijst hij naar een ophefmakend werk over kerkelijk publiek recht dat in datzelfde jaar was verschenen en dat hij, zoals we later zullen zien, op dat ogenblik net aan het lezen was: *De Statu Ecclesiae* van Febronius, die Nény reeds kan identificeren als Hontheim, wijbisschop van Trier. Hij sluit zich aan bij het kerkelijk hervormingsprogramma dat door deze auteur wordt voorgestaan.

Met het toevoegen van dit voorwoord beschouwde Nény zijn geschrift niet als definitief voltooid. Zolang hij in de Geheime Raad actief was, heeft hij deze *Mémoires*, vaak eigenhandig, bijgewerkt, aangevuld en verbeterd. Op de eerste plaats werd nieuw feitenmateriaal toegevoegd zoals dat werd verstrekt door de verder evoluerende regeringspraktijk, die door hem werd geleid. Lectuur en studie bezorgden hem historisch vergelijkingsmateriaal of theoretische funderingen voor zijn hervormingsplannen. De laatste dateerbare aanvullingen verwijzen naar het tolerantie-edict van 12 november 1781[71]. In mei 1783 nam Nény ontslag uit al zijn regeringsfuncties. We mogen dus besluiten dat hij de *Mémoires* heeft gebruikt en bijgewerkt tot bij zijn ontslag. Ook de materiële toestand van het handschrift en van de band wijzen op een lang en veelvuldig gebruik. De talrijke aanvullingen hebben ervoor gezorgd dat het hele register overvol geschreven raakte, maar ook dat de oorspronkelijk vrij systematische opzet bedolven raakte onder aanvullingen, margina-

71. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 44, 47-48.

liën, uitweidingen, enz., zodat de tekst zoals die nu voor ons ligt, en nog meer zoals hij tot nog toe via het afschrift in de Koninklijke Bibliotheek was bekend, een vrij ordeloze indruk nalaat.

Binnen het bestek van dit artikel kan onmogelijk worden ingegaan op de concrete inhoud van dit lijvige document. Enkel bij één significatief begrip, dat reeds in de titel ervan voorkomt, zal hier stilgestaan worden, namelijk de 'Église Belgique'.

Toen Brenart van Cobenzl de opdracht kreeg over deze Belgische Kerk een verhandeling op te stellen, antwoordde hij dat dit begrip hem onbekend was. De repliek van de minister was merkwaardig.

> Vous dites peut être trop positivement que l'on ne connaît pas la dénomination d'une Eglise belgique; puisque dans le même sens que l'on dit Eglise gallicane, nous pouvons nous servir du terme d'Eglise Belgique. Par exemple, les bulles et constitutions du Saint-Siège n'ont force de loy dans notre Eglise qu'après que le souverain les a placétées[72].

Ook de minister kan geen klare definitie van die Belgische Kerk geven; anderzijds is de tendens van het antwoord duidelijk: zoals een Gallicaanse, bestaat er ook een Belgische Kerk met eigen rechten en vrijheden, vooral ten opzichte van wat uit Rome komt. Brenart redde zich door het hanteren van de term als een louter geografisch begrip.

Zou de onhandigheid van Cobenzls antwoord niet te maken hebben met het feit dat hij zonder veel nadenken een begrip overnam dat voortdurend in de mond lag van iemand anders, namelijk Nény? Ook die had de uitdrukking niet uitgevonden, maar overgenomen van zijn lievelingsauteur Van Espen. Voor zover ik heb kunnen nagaan, was deze de eerste om deze term te hanteren en te definiëren[73]. Ook hij deed dit via een concrete beschrijving van 'les maximes belgiques', de rechten van de lokale Kerk in de Nederlanden waardoor het gezag van Rome over deze Kerk werd beperkt. Deze beperkingen waren voor Van Espen kostbare resten van de oude en oorspronkelijke kerkorde, die slechts in enkele lokale kerken bewaard waren. Rome heeft volgens hem naderhand gepoogd over de universele Kerk een absoluut en despotisch gezag te vestigen, maar dit wordt, nog steeds volgens Van Espen, in de Nederlanden niet erkend.

> L'Eglise Belgique, les souverains et les peuples de ce pays ne reconnaissent point dans le pape une telle puissance, mais bien une autorité et une juridiction qui est reglée par les Saints Canons et qui est bornée par les lois, privilèges, coutumes, statuts et observances anciennes; qui n'entreprend pas sur les droits des Eglises particulières ni sur ceux de leurs pasteurs, mais qui doit au contraire les conserver soigneusement...[74].

72. Nelis, 'Mémoire de Mgr. Brenart', 638.
73. Zie Leclerc, *Van Espen*, 254-256. Stockmans, die overigens zeer gul is met de term 'Belgisch', gebruikt een enkele maal de meervoudsvorm *Ecclesiae Belgicae*, die duidelijk een andere waarde heeft (zie *Defensio Belgarum*, ed. in *Opera Omnia*, Brussel, 1700, II, 246).
74. Geciteerd bij Leclerc, *Van Espen*, 225.

Nény nam deze definitie en dit hele begrippenapparaat over van Van Espen en werkte het verder uit met bijzondere aandacht voor het politieke aspect van de zaak. Hij deed dat vooral in een afzonderlijk kapittel van zijn *Mémoires* dat veelbetekenend twee begrippen naast elkaar plaatst: 'De la discipline et des libertés de l'Eglise gallicane; de la discipline et des libertés de l'Eglise Belgique[75]. Aan de hand van een reeks Frans-gallicaanse auteurs als Fleury, Dupuy, de Foix, Bossuet, Duguet en de Marca, geeft hij hierin een uiteenzetting van wat onder de gallicaanse beginselen en vrijheden wordt verstaan en wat daarvan het fundament is. Daarna besluit hij dat in de grote lijnen hetzelfde geldt voor de Nederlanden. Dit hele nationaal-kerkelijke gebouw kan volgens hem herleid worden tot twee beginselen: 'Les rois sont indépendants des papes, quant au temporel' en 'la puissance pontificale est bornée par les saints canons'. Steunend op Stockmans en Van Espen citeert Nény teksten van kerkvaders waarin de verregaande autonomie van de lokale kerken wordt belicht. Ondanks alle verwijzingen naar de eerste eeuwen van de Kerk ('toute limitation qui réduit les choses *ad primaevam naturam* est favorable'), affirmeert hij toch dat de kerkorde, anders dan de geloofswaarheden, aan verandering is onderworpen. Hij gaat echter onderscheid maken tussen wettige en onwettige verandering om de uitbreiding van het pauselijke en romeinse curiale gezag te verwerpen en die van de staatsbemoeienis te rechtvaardigen. Hij onderstreept welke inspanningen zijn nodig geweest om van dit gallicaanse geheel een hecht bouwsel te maken, aanvaard als Kerk- en Staatswet, en toont aan hoe dit ook in de Nederlanden en meer speciaal in Brabant is gebeurd. Hij verwijst naar de vrijheden die bij elke vernieuwing van de Blijde Inkomst werden gegarandeerd en herhaaldelijk uitgebreid. Hij vermeldt uitvoerig hoe en waarom de decreten van het Concilie van Trente in de Nederlanden slechts met aanzienlijke beperkingen werden gepubliceerd en hoe ook alle andere pauselijke documenten in de Nederlanden uitdrukkelijk moeten aanvaard worden om rechtskracht te verkrijgen. In een afzonderlijke kapittel over het placet noemt hij dit recht het 'palladium' 'qui, en protégeant les libertés de la Nation, maintient l'ancienne discipline de l'Eglise Belgique, contre les entreprises et les prétentions de la Cour de Rome'[76]. Als besluit van het kapittel over de Belgische Kerk herinnert Nény trots aan vier vrijheden die de Belgische Kerk, in tegenstelling met de gallicaanse, tegenover Rome steeds heeft kunnen hooghouden.

Samenvattend zouden we mogen zeggen dat Nény, steunend op de Espeniaanse ecclesiologie, de Kerk in de Nederlanden beschouwt als een autonoom geheel dat minstens evenwaardig was aan zijn Frans-gallicaanse tegenhanger en waarover Romeinse instanties slechts in zoverre gezag konden uitoefenen als door het oude

75. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 551-560.
76. *Ibidem*, 383.

kerkrecht en door de wetten en het gewoonterecht van het land werd erkend. Dat niet zozeer de hoofden van de lokale Kerk, namelijk de bisschoppen, profiteren van deze autonomie, maar wel de vorst en zijn vertegenwoordigers, wordt door Nény niet uitdrukkelijk gezegd, maar zijn gehele werk toont dit duidelijk aan. Niettemin mogen we niet vergeten dat voor hem ook het burgerlijk gezag gebonden is aan de bestaande wetten en gebruiken; hij onderstreept echter vooral de rol van het staatsgezag als verdediger van de nationale vrijheden, desnoods tegen de meestal ultramontaansgezinde bisschoppen in.

Hoe traditioneel Nény deze verworvenheden ook moge voorstellen, het blijft een feit dat regeringsinstanties vóór hem zich nooit zo duidelijk van deze nationaalkerkelijke autonomie bewust waren en nooit eraan hebben gedacht dit als een systematisch geheel te beschouwen en te beschrijven. Nooit ook tevoren in de geschiedenis werden zulke inspanningen gedaan om deze rechten tegenover Rome te affirmeren en uit te breiden. Wij zagen hoe Nény Frans-gallicaanse praktijken die te Doornik golden, trachtte uit te breiden tot de gehele Nederlanden. Was het niet zijn enige bedoeling de hele Kerk in de Nederlanden tot een nog gewilliger dienares van de almachtige Staat te maken en moest niet dáárvoor het Romeinse gezag beknot worden? Met andere woorden, heeft Nény enkel getracht in de Nederlanden een bureaucratisch 'Staatskirchentum' te vestigen van het soort waartoe Maass, ten onrechte, het jozefisme herleidt?

Ook bij Nény vindt men wat Maass in het jozefisme over het hoofd ziet: de oprechte wil tot hervormingen op kerkelijk gebied die een hele reeks reële misstanden moesten rechtzetten, die de kerkelijke gezagsdragers moesten toelaten hun taak beter te vervullen, die voor de gelovigen de godsdienst weer aantrekkelijk zouden maken, omdat hij herleid werd tot het essentiële, kortom, - om het met een uitdrukking te zeggen die de achttiende-eeuwse kerkhervormers steeds met zoveel nostalgie gebruiken - die de Kerk zullen terugbrengen tot de gelukkige toestand van de eerste eeuwen van het christendom, 'les beaux jours de l'Eglise' zoals Nény ze noemt[77]. Omdat deze hervormingen niet moeten verwacht worden van Rome of van andere leiders van de Kerk, die vooral uit zijn op de vermeerdering van hun macht en hun bezit, kan enkel de Staat dit doorvoeren. Dergelijke hervormingswil blijkt uit talrijke plaatsen in de *Mémoires pour le gouvernement de l'Eglise Belgique*. Deze hervormingswil, aansluitend bij de nooit geheel vervulde verwachtingen die Trente had opgeroepen, leefde in de achttiende eeuw in ruimere kring, bij allen die men tot de 'katholieke Aufklärung' rekent. De voornaamste drager van dit 'Reformkatholizismus' echter was het jansenisme[78].

77. In een brief aan Dupac de Bellegarde, 9 april 1781, Rijksarchief in Utrecht, Port-Royal 2437.
78. Dit verband werd voor het eerst duidelijk gelegd door Eugen Winter, zie bijvoorbeeld: *Josefinismus*, vooral 34-45. Dit verband is ook het hoofdthema van P. Hersche, *Der Spätjansenismus in Oesterreich*. Dit verband wordt ook voor Noord-Italië benadrukt onder andere door P. Stella, *Studi sul Giansenismo* (Bari, 1972) 5.

Bij het begin van deze uiteenzetting werd vermeld hoe het jansenisme aan het begin van de achttiende eeuw geëvolueerd was tot een binnen-kerkelijke oppositie die zeer uiteenlopende strekkingen verenigde. In de voortdurende strijd waarin zij verwikkeld was en door de reële vervolgingen waaronder zij te lijden had, was deze groep geëvolueerd tot een echte partij, met een gemeenschappelijk basisprogramma, internationale contacten, een uitgebreid correspondentienet en een echt partijblad, de *Nouvelles Ecclésiastiques*. Deze veertiendaagse periodiek, heftig partijdig en eenzijdig, maar buitengewoon goed geïnformeerd, volgde de hele Europese kerkelijke actualiteit op de voet, dank zij talloze plaatselijke correspondenten, hekelde onbarmhartig elke anti-jansenistische of ultramontaans-geïnspireerde actie, loofde de heilzaam geoordeelde hervormingen vanwege de Staat of de bisschoppen, recenseerde talloze nieuw verschenen werken en verkondigde op die manier een uitgewerkt hervormingsprogramma, gebaseerd op een eigen ecclesiologie die in menige trekken herinnert aan de constituties van Vaticanum II[79].

Waar Nény zijn 'Reformkatholizismus' vandaan heeft, wordt vrij duidelijk wanneer men weet dat hij, in alle stilte maar anderzijds met volle overtuiging, behoorde tot deze jansenistische partij. Men kan dit reeds vermoeden bij het nagaan van de geciteerde auteurs in Nény's besproken *Mémoires*. Deze citaten geven ongetwijfeld een goed beeld van zijn dagelijkse lectuur. Onder een lange reeks historische werken en alle coryfeeën van de gallicaanse literatuur, treft men een hele pleiade jansenistische auteurs aan. Het overwicht wordt nog duidelijker wanneer men onder al die namen de meest geciteerden uitzoekt en nagaat van welke hij zijn voornaamste inzichten heeft overgenomen. Van Espen spant natuurlijk de kroon. Het *Jus Ecclesiasticum Universum* wordt precies 100 maal geciteerd op 65 verschillende pagina's; drie andere traktaten van hem samen 17 maal op 12 pagina's. Stockmans verschijnt 32 maal op 19 pagina's. De voornaamste politieke theoreticus van het jansenisme, Sébastien Duguet, wordt 8 maal geciteerd. Claude Fleury krijgt 20 vermeldingen voor zijn *Histoire ecclésiastique*, het traditionele arsenaal voor historisch materiaal van alle achttiende-eeuwse kerkhervormers, en 15 punten voor de zeer gallicaanse en hervormingsgezinde *Institution au Droit ecclésiastique*. Al die auteurs, naast tientallen anderen van het tachtigtal van wie samen 89 werken geciteerd worden, stonden algemeen als jansenistisch bekend en figureerden als dusdanig ook op de Romeinse index.

Meer nog dan uit deze geciteerde auteurs blijkt Nény's uitgesproken jansenistische voorkeur uit de inhoud van zijn *Mémoires. Unigenitus* moet het meerdere malen ontgelden. De pogingen om de aanvaarding van *Unigenitus* op te dringen aan de ab-

79. Zie B. Plongeron, 'Une image de l'Eglise d'après les "Nouvelles Ecclésiastiques" (1728-1790)', *Revue d'histoire de l'Eglise de France*, LVII (1967) 241-268.

dijen van Vlierbeek en Orval en Maria-Elisabeths inspanningen terzake doen hem opmerken dat ‘tout y est marqué au coin de ce despotisme que produit l'enthousiasme sur des matières qu'on croit intéresser la foi de l'Eglise ou l'autorité du Pape’[80]. Het andere traditionele mikpunt van de jansenistische en regalistische aanvallen, de *Bulla Coenae*, kreeg een afzonderlijk en lang kapittel dat het meest bewerkte onderdeel van de *Mémoires* vormt[81]. De aartsvijanden van de jansenisten, de jezuïeten, moeten het in de *Mémoires* ook eveneens herhaaldelijk ontgelden; Nény's rol bij de liquidatie van de Sociëteit in de Nederlanden en zijn verantwoordelijkheid voor de harde koers die daarbij werd gevolgd, zijn genoegzaam bekend[82].

Er zijn echter duidelijker bewijzen voor Nény's jansenistisch partijschap dan zijn *Mémoires*. Van 1766 tot zijn dood onderhield hij een regelmatige correspondentie met Gabriel Dupac de Bellegarde, een van de redacteurs van de *Nouvelles Ecclésiastiques* en in die jaren de centrale figuur in het jansenistische correspondentienet[83]. In het fonds Port-Royal te Utrecht worden in Dupacs ontvangen correspondentie in het totaal 149 brieven van Nény bewaard. Zij laten ons toe Nény's plaats te bepalen in de jansenistische internationale.

We zien dat Nény niet enkel schreef naar Dupac, maar hem ook meermaals op doorreis ontving, net als andere partijleden die door Dupac werden aanbevolen. Nény knoopte ook een vertrouwelijke correspondentie aan met een andere jansenistische topfiguur, Clément de Tremblay[84]. Dupac bezorgde Nény allerlei inlichtingen uit de eerste hand over de kerkelijke politiek in Frankrijk en elders en langs deze weg vernam Nény de keuze van een nieuwe paus nog vóór de Brusselse nuntius. Sommige van de bekomen inlichtingen gebruikte Nény voor het redigeren van de besproken *Mémoires*. Dupac stuurde Nény uit zijn Parijs of Utrechts verblijf allerlei jansenistisch drukwerk en Nény diende als tussenpersoon voor de verzending, via diplomatieke weg, van jansenistische (dus meestal verboden) literatuur

80. Nény, ‘Droit public ecclésiastique’, 527. Zie verder over *Unigenitus*, 61, 328-329, 517-528, 600 vlg.
81. *Ibidem*, 325-344.
82. Zie P. Bonenfant, *La suppression de la Compagnie de Jesus dans les Pays-Bas autrichiens (1773)* (Brussel, 1925) vooral 52-55, 64, 85.
83. Gabriel Dupac de Bellegarde (1717-1789), kanunnik-graaf van Lyon, verbleef vanaf 1751 meestal in de Verenigde Provinciën, is de auteur van talrijke historische en polemische werken in verband met het jansenisme, speelde een belangrijke rol op het Concilie van Utrecht (1763) en voerde voor de Kerk van Utrecht herenigingsonderhandelingen met Rome en te Wenen. Zie J. Dedieu, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, VII (Parijs, 1934) 848-850; R. *Limouzin-Lamothe* in *Dictionnaire de Biographie française*, XII (Parijs, 1970) 289-290.
84. Augustin Jean Charles Clément du Tremblay (1717-1804), thesaurier van de kathedraal van Auxerre, was een der actiefste leden van de jansenistische internationale. In 1796 werd hij verkozen tot constitutioneel bisschop van Versailles. Zie Roman d'Amat in *Dictionnaire de biographie française*, VIII (Parijs, 1959) 1434-1435. De relaties tussen Nény en Clément komen vaak ter sprake in de brieven van Nény aan Dupac.

van Utrecht naar Parijs, of omgekeerd, en naar Oostenrijk. Nény fungeerde ook als tussenpersoon om personen uit de hoogste Weense regeringskringen te contacteren en Dupac slaagde erin hem te mobiliseren voor zijn eerste streefdoel: de hereniging van de Utrechtse oud-katholieken met de Roomse Kerk. Wenen zou hierbij bemiddelend moeten optreden tussen Rome en Utrecht[85]. Dupac signaleerde Nény allerlei uitingen van ultramontanisme in de Oostenrijkse Nederlanden, als nieuw verschenen boeken of in het hoger onderwijs verdedigde theses, waartegen naderhand de staatscensuur optrad[86]. Op zijn beurt speelde Nény aan Dupac allerlei inlichtingen door over de kerkpolitiek in de Nederlanden en elders, die herhaaldelijk gebruikt werden voor het redigeren van de *Nouvelles Ecclésiastiques* en daarin soms gewoon uit Nény's brieven letterlijk werden overgenomen[87]. Nény trad ook op als contactpersoon tussen Dupac en Hontheim, alias 'Febronius', die hem zeer goed bekend was[88].

Nény zorgde ervoor dat het *Supplementum ad varias collectiones operum Zegeri Bernardi Van Espen*, dat door Dupac werd samengesteld, in 1768 te Brussel kon verschijnen met een uitvoerige approbatie van de keizerlijke censor. Hij zat achteraf wel erg in met de heftige reacties van kerkelijke zijde tegen deze publikatie die manifest inging tegen de wet op het stilzwijgen, en hij deed zijn uiterste best om Dupac duidelijk te maken waarom dit werk door de regering moest verboden worden en waarom de voortvarende censor, meer voor de vorm dan wat anders, moest worden op de vingers getikt[89].

Met bijzonder veel aandacht volgden Nény en Dupac de doodstrijd van hun gemeenschappelijke aartsvijand, de jezuïetenorde; triomfantelijke brieven begeleidden de opheffing van de Sociëteit in 1773.

Deze vertrouwelijke briefwisseling laat ons ook toe een algemeen verspreid mis-

85. Zie P. Hersche, 'Die österreichischen Jansenisten und die Unionsverhandlungen der Utrechter Kirche mit Rom', *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, LXXXII (1971) 314-343, waarin ook de rol van Dupac wordt belicht.
86. Eén voorbeeld. Het traktaat van de Gentse officiaal J. Clemens, *Du pouvoir irréfragable et inébranlable de l'Eglise sur le mariage des Catholiques* (Luik, 1768) werd begin juli 1768 door Dupac bij Nény aangeklaagd; deze beloofde prompt de nodige maatregelen te zullen nemen (Rijksarchief in Utrecht, Port-Royal 2437, Nény aan Dupac, 18 juli en 22 augustus 1768). Het werk werd inderdaad verboden bij ordonnantie van 30 juli 1768. Zie Puttemans, *La censure*, 164, 170-171.
87. Het verhaal over de affaire van de ex-jezuïet Fritz in de *Nouvelles Ecclésiastiques* van 25 juli 1768, 120, is woordelijk overgenomen uit een brief van Nény aan Dupac, 28 april 1768. Hetzelfde geldt voor het relaas van de opheffing van de jezuïeten in de Nederlanden (*NE*, 14 november 1773, 183-184; brief van 20 september 1773 met bijgevoegde stukken); over het weren van de exjezuïeten uit het onderwijs (*NE*, 28 november 1773; 191-192; brief 21 oktober 1773) en over het publikatieverbod voor *Acta* van het consistorie van 25 december 1778 in verband met de retractatie van Febronius (*NE*, 1 juni 1779, 83; brief 5 april 1779).
88. Nény aan Dupac, 4 en 12 januari, 1 februari en 6 september 1773, Rijksarchief in Utrecht, Port-Royal 2437.
89. *Ibidem*, Nény aan Dupac, een tiental brieven van 14 maart tot 24 oktober 1768.

verstand recht te zetten. Alle vroegere auteurs hebben Nény's kerkelijke hervormingsijver, zijn ware jezuïetenhaat en zijn antiklerikalisme verklaard door hem af te schilderen als een typische vertegenwoordiger van de Verlichting naar Frans model, lezer van de *Encyclopédie* en de 'philosophes', bewonderaar van Voltaire enz. Positieve bronnen daarvoor kan men echter nergens aanwijzen. Wel blijkt uit de *Mémoires sur le droit public ecclésiastique* dat hij een paar historische werken van Voltaire had gelezen en hij citeert zelfs integraal en met kennelijk genoegen diens vlijmscherpe satire op de Weense hofarts en censor Van Swieten - blijkbaar als anti-jansenist geen vriendje van Nény[90]. Eénmaal wordt ook de *Encyclopédie* erbij gehaald[91]. Daarentegen heeft Nény in zijn briefwisseling met Dupac geen goed woord over voor 'les dogmes de la nouvelle philosophie', 'ces extravagences impies', en naar aanleiding van Helvetius' *De l'homme* schrijft hij dat hij liever niet zijn tijd verliest met dergelijke lectuur[92]. Rousseau heet bij hem 'le fou de Genève', Voltaire noemt hij 'een ruitenbreker' en Marmontel, Helvetius en vooral d'Holbach vinden bij hem geen genade[93]. De conclusie is duidelijk: Nény's opvattingen over kerkzaken liggen mijlenver verwijderd van die van de Franse filosofen en werden niet door deze auteurs, maar door de regalistisch-jansenistische literatuur gevormd. Jansenisme en Verlichting in de zin van de Franse filosofie waren trouwens contradictorische begrippen. Herhaaldelijk treft men daarentegen bewijzen aan van Nény's oprecht geloof en van zijn soliede, wat jansenistisch-streng getinte vroomheid.

De vraag blijft open hoe Nény met deze jansenistische ideeën in contact gekomen is. Zeker niet tijdens zijn humaniora-onderwijs bij de jezuïeten te Saint-Omer. Al evenmin aan de Leuvense rechtenfaculteit. Toen hij in Leuven aankwam, was Van Espen reeds enkele jaren verbannen, was de janseniserende en regalistisch gezinde professor van publiek recht Bauwens sinds 1724 overleden en was de hele universiteit van jansenistische smetten gezuiverd. Mogelijk is hij toen op eigen houtje begonnen aan de lectuur van Van Espen.

Ook zijn Weens verblijf kan niet van grote betekenis zijn geweest. De oud-katholiek Anton de Haen kwam pas een jaar na het vertrek van Nény als keizerlijk lijfarts naar Wenen en werd daar een van de voornaamste grondleggers van de bekende en actieve Weense jansenistische vriendenkring; jansenistische actie werd in We-

90. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 599. Dat, zoals vaak werd beweerd, Van Swieten zou behoord hebben tot de janseniserende partij, werd op goede gronden weerlegd door P. Hersche, 'Gerhard van Swietens Stellung zum Jansenismus', *Internationale kirchliche Zeitschrift*, LXI (1971). Met de jansenisten had Van Swieten enkel de jezuïetenhaat gemeen.
91. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 393.
92. Nény aan Dupac, 6 september 1773, Rijksarchief in Utrecht, Port-Royal 2437.
93. *Ibidem*, brieven van 22 maart 1767, 20 september 1770, 8 maart 1773, 6 september 1773 en 26 januari 1778. Van de anoniem verschenen publikaties van d'Holbach kende hij enkel de titels, niet de auteur zelf.

nen en aan het Hof pas omstreeks 1757 merkbaar[94]. Wel kan Nény later via Wenen om, waar hij in zijn broer Corneille een vaste correspondent had, in contact zijn gekomen met Dupac.

Van groter belang echter kan familiale invloed geweest zijn. Als hoog regeringsambtenaar verkeerde Nény's vader in de regalistisch gezinde milieus die het de gouvernante Maria Elisabeth lastig maakten. Nény's vrouw stamde uit een familie die goed vertegenwoordigd was in de Raad van Brabant, die tot het uiterste Van Espen had verdedigd. De Brusselse kanunnik Ernest Ruth d'Ans, een der bekendste opposanten tegen *Unigenitus*, die tot op zijn sterfbed weigerde de bul te aanvaarden en aan wie daarom door kardinaal d'Alsace de sacramenten der stervenden werden geweigerd, zou een verwant van Nény zijn geweest[95]. Ruth d'Ans was daarenboven een persoonlijke vriend van de gouverneur Eugenius van Savoye, die de fiscaal Mac Nény in 1723 vroeg hem in bescherming te nemen tegen de aartsbisschop[96]. Wellicht zijn dit aanwijzingen dat Nény van kindsbeen af in een jansenistisch gezind milieu werd opgevoed.

Niet enkel met notoire jansenisten, doch ook met andere bekende kerkhervormers onderhield Nény contacten. De Brusselse nuntius Zondadari beweerde dat hij correspondeerde met de Portugese minister Pombal[97]. Meer inlichtingen bezit men over zijn contacten met Johannes Nicolaus von Hontheim, die onder de schuilnaam Febronius het bekendste programmaschrift van het achttiende-eeuwse reformkatholicisme publiceerde. Nény heeft dadelijk na zijn verschijnen, in oktober 1763, dit werk met grote belangstelling gelezen[98]. Een maand later schreef hij aan Maiz, een kanunnik van de kathedraal te Trier, een merkwaardige brief waarin hij zich helemaal achter Febronius' inzichten en diens hervormingsprogramma schaarde[99]. Via deze Maiz of via een gemeenschappelijke vriend, blijkbaar de president van de Raad van Luxemburg, kwam hij kort daarop in contact met Hontheim zelf die hem in maart 1764 een exemplaar van zijn werk toezond, waarvoor Nény uitvoerig bedankte. In juli 1764 stuurde Nény, mede uit naam van enkele vrienden, aan Hontheim enkele opmerkingen bij zijn boek die door de auteur werden gebruikt voor de

94. Hersche, 'War Maria Theresia eine Jansenistin?'; *idem*, 'Erzbischof Migazzi und die Anfänge der jansenistischen Bewegung in Wien', *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, XXIV (1971) 280-309.
95. E. Hubert, 'Les papiers du nonce Zondadari', *Bulletin de la Commission Royale d'histoire*, LXXXIV (1919) 184.
96. Braubach, 'Prinz Eugen und der Jansenismus', 126, 128.
97. Hubert, 'Papiers Zondadari', 184. In brieven aan Dupac spreekt Nény vaak over een Portugese correspondent, zonder evenwel diens naam te noemen.
98. Nény, voorwoord tot 'Droit public ecclésiastique'.
99. J. Küntziger, *Fébronius et le Fébronianisme* (Brussel, 1891) 66-68. Uitgave van deze brief van 13 november 1763, zonder dat de naam van de schrijver wordt genoemd, bij O. Mejer, *Febronius*, *Weihbischof J.N. von Hontheim und sein Widerruf* (Freiburg i. Br., 1885) 261-262.

tweede uitgave van *De Statu Ecclesiae* die in 1765 verscheen[100]. Later trad Nény op als contactpersoon tussen Hontheim en Dupac[101].

Aan het einde van dit verhaal dringen enkele besluiten zich op. Het blijkt dat in de Oostenrijkse Nederlanden, zo goed als los van wat in Oostenrijk gebeurde, in regeringskringen werd gewerkt om, wat genoemd werd een 'Belgische Kerk' op te bouwen die beter dan de bestaande zou beantwoorden aan wat verlichte regeerders op dat ogenblik van de Kerk verwachtten. De drijvende kracht achter deze onderneming was de voorzitter van de Geheime Raad, P.F. de Nény. Hij kon daartoe steunen op een lange regalistische traditie die terugging tot de oorsprong van de moderne souvereine staat in de Bourgondische tijd[102] en die vooral leefde in de kringen van de regerings- en justitieraden. Van bij de oorsprong van het jansenisme was tussen dit regalisme van de raden en het jansenisme een alliantie ontstaan die nooit helemaal verdween. Toen het jansenisme mettertijd bij uitstek de drager werd van een wijd verspreide kerkelijke wil tot hervorming, vonden deze drie elementen, jansenisme, regalisme en 'reformkatholicisme', hun knapste synthese in het werk van de Leuvense canonist Van Espen. Nény, die als een overtuigd lid van de jansenistische partij mag gelden, heeft getracht het programma van Van Espen, dat hij ook bij andere theoretici als Hontheim terugvond, om te zetten in de politieke praktijk. Na een schuchter begin omstreeks 1750, hervatte hij deze actie in 1754 en vooral vanaf 1758. Reeds in 1763 waren praktijk en theorie bij hem zover geëvolueerd dat hij die in een uitvoerig repertorium als een coherent systeem kon voorstellen. In deze systematiek en in het doctrinaire karakter dat daaraan gegeven wordt, toont hij zich een typisch vertegenwoordiger van het achttiende-eeuwse staatskerkrecht[103]. Daarmee was hij de grondleggers van het Oostenrijkse theresianisme of jozefisme met meerdere jaren voor[104].

Inhoeverre het Nederlandse voorbeeld model heeft gestaan voor het Oostenrijkse systeem, kan nog niet uitgemaakt worden. Volgens nuntius Zondadari zou het op aanstoken van Nény zijn geweest dat Jozef II het recht opeiste op alle kerkelijke benoemingen in Lombardije, een voornemen dat hij in 1782 uitvoerde[105]. Nény

100. Brieven van 21 maart 1764 en 1 juli 1764, uitgegeven door Mejer, *Febronius*, 262-263.
101. Cf. *supra*, noot 88.
102. Deze continuïteit wordt bijvoorbeeld aangetoond en benadrukt door Koerperich, *Les lois sur la mainmorte*, 31-94; H.J. Elias, *Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering der Aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)* (Antwerpen, 1931) 104, en vooral door Nény zelf die voor zijn 'Droit public ecclésiastique' voortdurend een beroep doet op historische precedenten die opklimmen tot de vijftiende eeuw.
103. Zie H. Raab in *Handbuch der Kirchengeschichte*, V (Freiburg-Bazel-Wenen, 1970) 361.
104. De eerste vergelijkbare systematische uiteenzettingen van een Oostenrijks staatskerkrecht zijn de *Vorläufige Anmerkungen* en *Gesätzmässige Vorschrift* uit 1769 van Fr. J. von Henke, referent voor kerkelijke aangelegenheden bij de Staatskanselarij. Zie Maass, *Der Josephinismus* III, 25 vlg., 139 vlg.
105. Hubert, 'Papiers Zondadari', 184.

voelde ‘zijn’ systeem trouwens als superieur aan en liet dit bij gelegenheid aan Wenen duidelijk blijken. Toen in 1781 te Wenen een edict op het placet verscheen en Jozef II dit ook in de Nederlanden wou gepubliceerd zien, antwoordde Nény in een consulte van de Geheime Raad vol trots:

> Nous pouvons donc conclure avec certitude que notre jurisprudence ne laisse rien à désirer, relativement à l'admission des dispositions quelconques de la Cour de Rome, et nous pensons même pouvoir dire, sans rien avancer de trop, que dans le monde chrétien, il n'est pas de païs qui ait atteint comme nous ce degré de perfection pour se prémunir contre les entreprises de la Cour de Rome[106].

Het was ongetwijfeld met tegenzin dat Nény na de troonsbestijging van Jozef II in 1780 moest ondervinden hoe, ook in kerkelijke zaken, de lijn steeds meer vanuit Wenen werd gedicteerd en hoe de Brusselse regering verviel tot een puur uitvoerend orgaan van 's keizers wil. Meerdere hervormingen van Jozef II vielen bij hem niet in goede aarde[107]. Met een gevoel van teleurstelling trok hij zich in 1783 uit het regeringswerk terug. Zijn dood enkele maanden later, op nieuwjaarsdag 1784, bespaarde hem de crisis die een paar jaar later uitbrak.

Niettemin heeft Nény's oeuvre hem nog meerdere decennia overleefd. Verschillende figuren uit de omgeving van koning Willem I der Nederlanden ijverden voor een restauratie van het oude staatskerkrecht, onder luid protest van een heftige ultramontaanse oppositie. Het zou een boeiende onderneming zijn, de kerkpolitiek van koning Willem te bestuderen vanuit deze achttiende-eeuwse achtergronden.

Toen op 16 september 1815 het Departement voor katholieke eredienst werd georganiseerd, kreeg dit al dadelijk als taak mee ‘les anciennes libertés de l'Eglise belgique’ te handhaven[108]. Tot directeur van het departement werd baron Goubau benoemd, die na 1781 carrière had gemaakt in de Grote Raad te Mechelen. In de kringen van de Grote Raad, waar hij in 1789 de aartsjozefist J.J.A. de Stassart opvolgde als advocaat-fiscaal, had hij het achttiende-eeuwse staatskerkrecht grondig leren kennen. Heel wat uitdrukkingen die hem vlot uit de pen vloeien, lijken rechtstreeks geïnspireerd door Nény. De fameuze secretaris van Goubau, P. van Ghert, publiceerde in 1827 een anonieme brochure *Observations sur les libertés de l'Eglise Belgique*, een verdediging van het oude staatskerkrecht dat hij nog steeds toepasselijk achtte[109]. Het lijkt meer dan waarschijnlijk dat hij daarvoor rechtstreeks steun-

106. Consulte van 30 april 1781, Lefèvre, ed., *Documents relatifs à la juridiction des nonces*, 362.
107. Hubert, ‘Zondadari’, 184, 211; Carton de Wiart, *Nény*, 64-68.
108. Ch. Terlinden, *Guillaume Ier et l'Eglise Catholique en Belgique*, I (Brussel, 1906) 115-117.
109. (Brussel, 1827. In-8°, 101 p.). Aanleiding was de vraag of de organieke artikelen bij het Concordaat van 1801 in de Nederlanden van kracht waren. In een circulaire aan de procureur-generaal van 1 april 1827 werd deze brochure aanbevolen door Justitieminister Van Maanen. Over deze brochure zie Terlinden, *Guillaume 1er*, 501; E. Lamberts, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857)* (Leuven, 1972) 16.

de op de *Mémoires* van Nény[110]. De ultramontaanse publicisten reageerden dadelijk en krachtig[111]. C. van Crombrugghe, een van de Gentse kanunniken die hun pen hadden gescherpt tegen Van Gherts pamflet, werd later lid van het Nationaal Congres en één der opstellers van de Belgische Grondwet. Met de 'Belgische vrijheden' die het staatsgezag steeds hadden toegelaten zich met kerkzaken te bemoeien, werd daarin uitdrukkelijk en bewust voorgoed komaf gemaakt. Slechts weinig liberalen zouden in de negentiende eeuw nog, als F. Laurent, het herstel eisen van het placetrecht[112]. Liberalen en ultramontaanse katholieken zouden echter nog lange tijd over de persoon en het werk van Nény tegenstrijdige meningen erop nahouden[113].

110. Het feitenmateriaal, bijvoorbeeld in verband met het placet (32-37), lijkt letterlijk te zijn overgenomen van Nény, 'Droit public ecclésiastique', 583-588. Van Ghert eindigt met op de pagina's 90-94 een opsomming van alle 'Droits, libertés et usages de l'Eglise Belgique'; alle punten uit deze lijst, behalve die welke verband houden met het concordaat van Napoleon, kan men bij Nény aanwijzen.
111. Zie bijvoorbeeld *Le Catholique des Pays-Bas*, nrs CVI (4 mei 1827), CXX (20 mei), CXXI (21 mei), CXXIII (24 mei), CXXV (27 mei), enz., en [C. van Crombrugghe, E. Helias d'Huddeghem, J.J. de Smet, J.J. Raepsaet en P.F.X. de Ram], *Réfutation des Observations sur les libertés de l'Eglise Belgique*, *par un catholique belge* (Aalst, 1828, x, 116 + (3) pp.).
112. Deze Gentse hoogleraar is onder meer de auteur van een pamflettair werk met de veelzeggende titel: *Van Espen. Etude historique sur l'Eglise et l'Etat en Belgique* (Brussel-Parijs-Leipzig, 1860).
113. Zie bijvoorbeeld de zeer liberale R. Janssens, *Le Comte de Nény et le Conseil Privé. Cour de Cassation de Belgique. Discours prononcé... à l'audience solemnelle de rentrée le 1er octobre 1904* (Brussel, 1904) en het heftige antwoord daarop uit ultramontaanse hoek door P. Verhaegen, 'A propos du Comte de Nény', *Revue Générale*, LXXXII (1905) 193-203. Inzet van de polemiek is precies Nény's kerkpolitiek.

Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen. Reactie en aanvulling*

I. Lipschits

In de eerste aflevering van de *Bijdragen* voor 1976 heeft A.A. de Jonge in een artikel gewezen op de lacunes in de beschrijving van de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen[1]. Het was niet de eerste keer dat dit gebeurde. In zijn voordracht op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap van oktober 1974, waarvan de tekst in de *Bijdragen* is afgedrukt, heeft Daalder duidelijk gemaakt dat op het terrein van de Nederlandse partijgeschiedenis voor de historici nog veel te doen valt[2]. De Nederlandse historici zijn zich overigens hiervan wel bewust[3], maar het is nuttig er af en toe eens aan herinnerd te worden. In dat opzicht heeft De Jonge met zijn artikel goed werk verricht.

Mijn reactie op dat artikel is echter niet slechts een 'blijk van waardering'. Met de strekking van het artikel ben ik het volledig eens: de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen vertoont vele lacunes en er is op dit terrein nog veel werk te doen voor historici. Ik vind echter dat De Jonge een tè somber beeld schetst, zowel van wat er gedaan is als van wat gedaan wordt. Daarnaast ben ik het met een aantal van zijn kwalificaties van verschenen werken niet eens en wil ik mijn kwalificaties daar tegenover stellen. Om een mogelijke discussie te vergemakkelijken volg ik de indeling van het artikel van De Jonge.

De inleiding

De Jonge schrijft in de inleiding van zijn artikel dat in het buitenland veel wordt gepubliceerd over de geschiedenis van de politieke partijen. Dit heeft hem op het idee gebracht de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen te inventariseren.

Wat betreft het buitenland geeft De Jonge de eerste prijs aan West-Duitsland. Inderdaad is de door de 'Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien' (Bonn) verzorgde reeks uitgaven zowel kwantitatief als kwalitatief indrukwekkend. Ook buiten deze reeks wordt veel over de politieke partijen in de Bondsrepubliek gepu-

* Dit artikel is geschreven in samenwerking met mejuffrouw C.C. de Beer, documentaliste van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Mej. De Beer heeft de eerste selectie gemaakt van de titels van boeken en artikelen, die hieronder worden genoemd.

1. A.A. de Jonge, 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XCI (1976) i, 94-105.
2. H. Daalder, 'Moderne politieke wetenschap en het nut van de geschiedenis', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XC (1975) ii, 226-247; de hier bedoelde opmerkingen staan op blz. 239-240.
3. Zoals onder meer blijkt uit het 'Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis. Samengesteld door de Historisch-Wetenschappelijke Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen' (Amsterdam, 1974) 25, 84, 86-87.

bliceerd. De Jonge geeft een aantal voorbeelden[4]. Voor de Verenigde Staten en Engeland noemt De Jonge de partijgeschiedenis veel minder gevarieerd. Voor twee-partijenstelsels kan men ook moeilijk anders verwachten. Hieruit moet men echter niet de conclusie trekken dat er niet veel gepubliceerd zou worden over de Engelse en de Amerikaanse partijen[5]. De Jonge schrijft dat in Frankrijk 'alleen de Communistische Partij uitvoerig aandacht schijnt te krijgen' (94) en dat er nog heel wat terrein braak ligt voor de geschiedschrijving over de Franse partijen. Op dit punt wil ik enige nuancering aanbrengen: in Frankrijk wordt uitvoerig over de Communistische Partij gepubliceerd[6], maar die andere partijen worden beslist niet verwaarloosd[7].

Evenals De Jonge beperk ik me tot deze drie West-Europese landen en de Verenigde Staten. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat interessante studies zijn verschenen over de geschiedenis van politieke partijen in een aantal andere landen, met name over politieke stelsels waarvoor politicologen bijzondere belangstelling hebben: België, Zwitserland, Libanon, Israël, Afrikaanse en Oost-Europese staten.

4. In noot 2 noemt De Jonge 'de meest recente' werken. De door hem genoemde boeken zijn gepubliceerd in de jaren 1971 t/m 1973. Het zijn beslist niet de meest recente. Om misverstanden te voorkomen en om te laten zien dat er sprake is van een onophoudelijke stroom van publikaties, vul ik het lijstje aan: K. Brandis, *Der Anfang vom Ende der Sozialdemokratie. Die SPD bis zum Fall des Sozialistengesetzes* (Berlijn, 1975); H. Fenske, *Strukturprobleme der deutschen Parteiengeschichte. Wahlrecht und Parteiensystem von Vormärz bis heute* (Frankfurt am Main, 1974); K.J. Germer, *Von Grotewohl bis Brandt. Eein dokumentarischer Bericht über die SPD in den ersten Nachkriegsjahren* (Landshut, 1974); E. Lieberam, *Bundestagsparteien im politischen Machtmechanismus der BRD* (Berlijn, 1974); S. Miller, *Die SPD vor und nach Godesberg* (Bonn, 1974); A. Mintzel, *Die CSU. Anatomie einer konservativen Partei*, *1945-1972* (Opladen, 1975); H. Potthoff, *Die Sozialdemokratie von den Anfängen bis 1945* (Bonn, 1974); J. Raschke, *Innerparteiliche Opposition. Die Linke in der Berliner SPD* (Hamburg, 1974); H.W. Schmollinger en R. Stöss, *Die Parteien und die Presse der Parteien und Gewerkschaften in der Bundesrepublik Deutschland*, *1945-1974. Materialien zur Parteien- und Gewerkschaftsforschung* (München, 1975). En ook die stroom rijst al meer en meer.
5. Voor de Verenigde Staten noemt De Jonge in noot 3 enkele 'recente werken', die tussen 1966 en 1970 zijn verschenen. Ook dit lijstje moet worden aangevuld. In de eerste plaats moet dan worden genoemd het onder leiding van A.M. Schlesinger Jr. samengestelde, vierdelige (3544 blz.) werk *History of U.S. Political Parties* (New York, 1973), dat de periode 1789-1972 beslaat. Daarnaast nog: P.T. David, *Party Strength in the United States 1872-1970* (University Press of Virginia, 1972); J.L. James, *American Political Parties. Potential and Performance* (Londen, 1971); J.T. Main, *Political Parties before the Constitution* (Chapel Hill, 1973); J.G. Stewart, *One last Chance. The Democratic Party*, *1974-1976* (New York, 1974); J.L. Sundquist, *Dynamics of the Party System. Alignment and Realignment of Political Parties in the United States* (Washington, 1973). Eenzelfde opmerking geldt voor de voor Engeland door De Jonge genoemde werken.
6. In de jaren 1974 en 1975 onder meer: Y. le Braz (ps.), *Les rejetés. L'affaire Marty-Tillon. Pour une histoire différente du PCF* (Parijs, 1974); S. Guisburg, *Raymond Lefèbre et les origines du communisme français* (Parijs, 1975); A. Harris en A. de Sédouy, *Voyage à l'intérieur du parti communiste* (Parijs, 1974); G. Marchais, *La politique du Parti communiste français* (Parijs, 1974); J.L. Mingalon, *La Nouvelle Vague du parti communiste* (Parijs, 1975).
7. Enkele titels: P. Avril, *U.D.R. et Gaullistes* (Parijs, 1971); J.F. Bizot, *Anatomie du parti socialiste* (Parijs, 1975); F. Borella, *Les partis politiques dans la France d'aujourd'hui* (Parijs, 1973); J. Charlot, ed., *Les partis politiques* (Parijs, 1971); G. Nania, *Le PSU avant Rocard* (Parijs, 1973); R. Quilliot, *La S.F.I.O. et l'exercise du pouvoir*, *1944-1958* (Parijs, 1972).

Van de onderzoek-instellingen, waar men de parlementaire geschiedenis en de geschiedenis van de politieke partijen bestudeert, noemt De Jonge slechts die in Bonn. Het is on-

getwijfeld de meest bekende, maar zeker niet de enige instelling waar wetenschappelijk onderzoek op dit terrein wordt verricht. In vele landen bestaan overeenkomstige instellingen, in sommige meer dan één. Zo is er in de Verenigde Staten behalve het 'International Comparative Political Parties Project' (Northwestern University) ook het 'Parliamentary Parties Project' (University of Wisconsin). In enkele landen wordt onderzoek naar de geschiedenis van politieke partijen verricht in centra, waar de historicus dat wellicht niet zou verwachten; in Frankrijk bijvoorbeeld de 'Fondation Nationale des Sciences Politiques', die al tientallen jaren lang een schitterende serie *Cahiers* uitgeeft met onder meer studies over politieke partijen in verschillende landen. In enkele centra houdt men zich bezig met meer gespecialiseerde onderwerpen, bijvoorbeeld aan de Universiteit van Saarland waar Walter Lipgens met zijn staf een uitvoerig onderzoek verricht naar het beleid van de politieke partijen in West-Europese landen inzake de Europese integratie.

In Nederland is men op dit gebied niet geheel achtergebleven. Ik betreur het dat De Jonge dit niet vermeldt. Niet alleen omdat daardoor zijn informatie onvolledig is, maar ook omdat ik nu over eigen activiteiten moet gaan schrijven. Als 'politicoloog' aan het Amsterdamse Instituut voor Wetenschap der Politiek ben ik begonnen me bezig te houden met de theorie van de politieke partijen, als 'historicus' aan het Groninger Instituut voor Geschiedenis heb ik getracht die draad weer op te nemen. Dank zij een subsidie van ZWO en met steun van het College van Bestuur en van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen is in 1973 het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen opgericht. Dit Centrum heeft zich tot taak gesteld een documentatie van en over de Nederlandse politieke partijen aan te leggen ten behoeve van onderzoek over die partijen, een onderzoek dat overigens niet alleen door de staf van het Centrum wordt verricht[8].

Het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen participeert in de Coördinatiecommissie voor de Bestudering van de Parlementaire Geschiedenis. Deze commissie coördineert het onderzoek van de parlementaire geschiedenis van Nederland in uitgebreide zin: naast de 'zuivere' parlementaire geschiedenis óók de bestudering van politieke partijen, pressiegroepen, politieke elite en de openbare mening. De commissie is multi-disciplinair (historici, juristen, politicologen) en inter-universitair (Utrecht, Nijmegen, Leiden, Universiteit van Amsterdam, Vrije Universiteit, Groningen, Tilburg, Rotterdam). Binnen dit kader werkt het Centrum samen met enkele andere onderzoekprojecten, onder meer met het 'Centrum voor de Parlementaire Geschiedenis van Nederland van na de Tweede Wereldoorlog' (F.J.F.M. Duynstee, Nijmegen), het onderzoekproject inzake de politieke elite (N. Cramer, Leiden), het onderzoek naar de reacties in Nederland op de dekolonisatie van Nederlands-Indië (H.W. von der Dunk, Utrecht), het onderzoek naar de verrichtingen van de Nederlandse Staten-Generaal (H. Daalder, Leiden).

De algemene opmerkingen

8. Zie voor een uitvoerig verslag van de activiteiten van het centrum en voor enkele resultaten van de werkzaamheden het *Jaarboek 1975. Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1976).

De Jonge wil in zijn artikel een inventaris opmaken van de geschiedschrijving over de Nederlandse partijen. Hieraan laat hij enkele algemene opmerkingen voorafgaan.

In de eerste plaats stelt hij de vraag naar de kwaliteitsbeoordeling. Een geschiedwerk over een politieke partij moet naar zijn mening, althans in het ideale geval, minstens de

volgende vijf onderwerpscategorieën bevatten: 1. de uitwendige geschiedenis van de partijorganisatie; 2. de door de partij ingenomen standpunten, zowel in het kader van de politieke ideeëngeschiedenis als vanuit het aspect van de invloed van die standpunten op de praktische politiek; 3. het optreden van de partij in vertegenwoordigende lichamen en eventueel in de regering; 4. de sociale samenstelling van ledenbestand en kiezersaanhang; 5. de mentaliteitshistorische factoren.

Dat is geen kleinigheid. Hoewel De Jonge na deze opsomming de eisen wat nuanceert en erkent dat geen enkele hem bekende studie er aan voldoet[9], wordt toch de indruk gewekt dat een boek of artikel aan deze eisen moet voldoen wil het worden geclassificeerd als 'wetenschappelijk werk'. In ieder geval gebruikt De Jonge verder in zijn artikel de uitdrukking 'wetenschappelijk werk' zonder nadere uitleg[10].

Ik vraag me af of het zinvol is dergelijke zware eisen te stellen. Of men handhaaft de gestelde eisen en dan is een uiterst magere inventarisatie vooraf gegarandeerd òf men handhaaft ze feitelijk niet en dan krijgen bepaalde werken een predicaat waarvan het twijfelachtig is of ze deze verdienen. De Jonge volgt de tweede weg, zoals ik nog zal aantonen.

In een tweede algemene opmerking geeft De Jonge aan wat voor soort inventarisatie hij in zijn artikel wil geven. Omdat ik juist op dit punt met hem van mening verschil, dient De Jonge hier volledig te worden geciteerd:

> Wat ik hieronder wil geven is niet meer dan een inventarisatie van wetenschappelijke werken over de geschiedenis van partijen, dat wil zeggen werken die uitdrukkelijk een politieke partij of partijen tot object hebben en deze behandelen met wetenschappelijke oogmerken. Ik geef dus bepaald niet een bibliografie van alles, wat de geschiedenis der Nederlandse partijen betreft. Derhalve blijven in principe de volgende categorieën, die in zo'n

9. Op blz. 95 schrijft De Jonge: 'Ik wil nog eens onderstrepen, dat deze vijfvoudige opsomming niet meer is dan een ideaaltypische norm om de kwaliteit van een werk te meten: geen enkel ons bekend werk - ook van buitenlandse schrijvers - voldoet volledig aan deze norm'.
10. Overigens geeft De Jonge ook geen omschrijving van het begrip 'politieke partij'. In de politicologische literatuur worden tientallen verschillende definities gegeven. Ik geloof niet dat het mogelijk is een definitie van een politieke partij op te stellen, die alle functies en aspecten bevat en bovendien geldig is voor elke periode en voor ieder politiek stelsel. Het is volgens mij van belang een omschrijving van het begrip politieke partij te geven, die aan de volgende voorwaarden voldoet: 1. de omschrijving moet aangeven waarin een politieke partij zich onderscheidt van enig andere organisatie; 2. de omschrijving moet het mogelijk maken politieke partijen op verschillende niveaus te onderscheiden, voor Nederland bijvoorbeeld gemeentelijk, provinciaal en nationaal; 3. de omschrijving moet een vergelijking tussen politieke partijen in verschillende nationale stelsels mogelijk maken. Op basis van deze overwegingen kom ik tot de volgende omschrijving: een politieke partij is een georganiseerde groep, die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezing van een volksvertegenwoordigend lichaam. De woorden 'als zodanig' zijn ingevoegd, omdat het regelmatig voorkomt dat groepen en organisaties (vakbeweging, vrouwen-organisaties, radio-omroepen) zich inspannen namen van bepaalde personen op kandidatenlijsten te krijgen zonder 'als zodanig een dergelijke lijst bij de Kiesraad in te dienen. Dergelijke groepen en organisaties zijn pressiegroepen binnen de politieke partijen. Ik ben me bewust dat deze omschrijving van een politieke partij voor historici - en niet alleen voor hen - problematisch is. Zo zijn er in mijn opvatting geen politieke partijen als er geen volksvertegenwoordigend lichaam is. Zie: I. Lipschits, 'De politieke partij als intermediaire structuur tussen burger en centrale overheid', *Jaarboek 1975. Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1976) 197-212.

bibliografie niet zouden mogen ontbreken, hier buiten beschouwing: a) ge-

> schiedwerken van meer algemene aard, waarin onder andere ook partijen behandeld worden (bijvoorbeeld werken over de parlementaire geschiedenis, over de arbeidersbeweging, over de geschiedenis van het katholicisme etc.); b) levensbeschrijvingen van vooraanstaande partijleiders; c) al die werken, die zelf geen wetenschappelijke partijgeschiedschrijving zijn, doch wel de bronnen daartoe vormen: memoires, autobiografieën en andere ego-documenten van partijpolitici; geschriften waarin de partijgeschiedenis met polemische oogmerken behandeld wordt; en verder gedenkboeken en die partijgeschiedenissen, die men het best als 'stichtelijke lectuur' kan betitelen: geschriften die niet zozeer de historische objectiviteit willen dienen als wel de jeugdige partijaanhang vertrouwd maken met 'der vaderen erfdeel' (95-96).

Deze afbakening vind ik veel te eng. Op deze wijze wordt een aanzienlijke hoeveelheid literatuur buiten de inventarisatie van Nederlandse partijgeschiedschrijving gehouden. Naar mijn mening moeten de grenzen veel ruimer worden getrokken. Hier lopen de ideeën en de opzet van De Jonge en van mij volledig uiteen. Onze artikelen moeten dan ook niet tegenover elkaar worden gezet, maar naast elkaar worden gelegd, met als uitzondering die gevallen, waarin ik - uitgaande van de criteria van De Jonge - meen dat hij boeken en artikelen ten onrechte in zijn inventarisatie heeft opgenomen dan wel daaruit heeft weggelaten.

Intussen zit ik wel met de moeilijkheid dat het ook mij niet lukt in een artikel een echt brede inventarisatie te geven. Dit echter niet door gebrek aan materiaal, maar juist door de overvloed. Per 31 december 1975 waren in de systematische catalogus van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 11.000 titels van boeken en artikelen opgenomen. Daaruit zal ik een zeer beperkte selectie maken als aanvulling op de inventarisatie van De Jonge, me zoveel mogelijk aansluitend bij zijn rubricering. Voor de liefhebber is de systematische catalogus uiteraard op het Centrum te raadplegen[11].

Vergelijkende studies

In zijn inventarisatie onderscheidt De Jonge verschillende rubrieken, waarvan de vergelijkende studies de eerste vormen. Deze rubriek wordt in drie groepen onderverdeeld: 1. vergelijking tussen Nederlandse en buitenlandse partijen; 2. algemene vergelijkende overzichten van de Nederlandse partijen; 3. vergelijkingen tussen de Nederlandse partijen ten aanzien van speciale onderwerpen.

Voor de eerste groep vond De Jonge slechts één boek, dat van Verkade[12]. Daarnaast moet zeker het werk van J.J. de Jong genoemd worden[13]. In de dissertatie van De Jong worden de politieke partijen in een breder kader gezet dan bij Verkade.

11. Om de lezer een indruk te geven is in een aanhangsel bij dit artikel de indeling en de omvang van de rubrieken van de systematische catalogus opgenomen, zoals weergegeven in het *ibidem* 11-13 en 55-58.
12. W. Verkade, *Democratic Parties in the Low Countries and Germany. Origins and Historical Developments* (Leiden, 1965).
13. J.J. de Jong, *Politieke organisatie in West-Europa na 1800* ('s-Gravenhage, 1951).

Bovendien vullen de twee boeken elkaar aan. De Jong behandelt de politieke partijen van Engeland, Frankrijk, België en Nederland, Verkade die van België, Nederland en Duitsland.

In deze groep moeten ook de verzamelwerken of *readers* worden geplaatst. Twee bekende verzamelwerken op het gebied van de politieke partijen zijn die van Dahl (waarvoor

Daalder het hoofdstuk over Nederland heeft geschreven[14.]) en die van Henig en Pinder (waarvoor Baehr het hoofdstuk over Nederland heeft geschreven)[15.]. Zonder Baehr te kort te willen doen, mag wel bijzondere nadruk op de bijdrage van Daalder worden gelegd.

Men kan zich afvragen of dit wel werkelijk vergelijkende studies zijn. Verkade en De Jong geven afzonderlijke hoofdstukken over de politieke partijen in de door hen behandelde landen zonder veel vergelijkingen tussen de landen. Daalder en Baehr behandelen uitsluitend de Nederlandse situatie. Daarom kunnen deze vier studies met evenveel recht in de tweede groep worden geplaatst.

In die tweede groep, de algemeen vergelijkende overzichten van de Nederlandse partijen, noemt De Jonge werken van Van Koetsveld, Cornelissen, Elout, Leih en Sinner[16.].

Met de vrij negatieve beoordeling van het boek van Van Koetsveld door De Jonge ben ik het volledig eens. Van Koetsveld liet zich door geen enkele vorm van objectiviteit hinderen; zijn partijdigheid is zo kleinzielig, dat ze belachelijk wordt. Eén voorbeeld. Van Koetsveld schrijft op bladzijde 458 over Domela Nieuwenhuis (die hij overigens niet in het persoonsregister opneemt):

> *De Socialisten* maakten, in F. Domela Nieuwenhuis, hun eerste verschijning op parlementair terrein. Dat het een *parlementair* terrein was, werd door dien afgevaardigden uit Schoterland maar al te dikwijls vergeten. De rust in de gevangeniscel had de verderfelijke bacillen die in de vergaderzalen der volksmeetings de lucht verpestten niet kunnen dooden. Wellicht was de toepassing der remedie van te korten duur geweest!

Het boek van Cornelissen wordt door De Jonge ‘minstens even partijdig’ (97) genoemd als dat van Van Koetsveld. Het is waar dat Cornelissen vanuit een rooms-katholieke visie schrijft, maar het is onjuist om zijn partijdigheid te vergelijken met die van Van Koetsveld. Met de door De Jonge gegeven beoordeling van het boekje van Elout ben ik het eens: in zijn soort een juweel. Voor het werk van Leih heb ik wellicht wat meer waardering dan De Jonge. De calvinistische meetlat, zo schrijft De Jonge (97), irriteert hem. Ik vind het juist boeiend èn instructief als auteurs vanuit een expliciet gemaakte visie de Nederlandse politieke partijen beschrijven, ongeacht of die visie rooms-katholiek (Cornelissen) of calvinistisch (Leih) is. Over het boek van Sinner kan ik kort zijn: het is inderdaad onnauwkeurig.

Hiermee is de inventaris van De Jonge voor de tweede groep uitgeput. Aanvulling is noodzakelijk, omdat dit te schrale lijstje een totaal verkeerd beeld geeft. Ik zal me tot een aantal titels in alfabetische volgorde beperken.

14. R.A. Dahl, ed., *Political Opposition in Western Democracies* (Londen, 1966). Hierin: H. Daalder, ‘The Netherlands. Opposition in a Segmented Society’, 188-238, 417-425.
15. S. Henig en J. Pinder, eds., *European Political Parties* (Londen, 1969). Hierin: P.R. Baehr, ‘The Netherlands’, 256-281.
16. C.E. van Koetsveld, *Het ontstaan*, *de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Utrecht, s.a.); A.J.M. Corelissen, *Beginselen der Nederlandsche politieke partijen* (Nijmegen, 1935); C.K. Elout, *Onze politieke partijen* (tweede druk, Amsterdam, 1919; deze tweede druk is uitgebreider dan de door De Jonge opgegeven eerste druk van 1913); H.G. Leih, *Kaart van politiek Nederland* (Kampen, 1962); L. Sinner, *De wortels van de Nederlandse politiek. De tweeënveertig politieke partijen sinds 1848* (Amsterdam, 1973).

Banning[17.] behandelt de beginselen en doeleinden van het liberalisme, het rooms-katholicisme, het calvinisme, het socialisme en het communisme en schetst voor elk van die stromingen de partijpolitieke organisatie in Nederland. Couwenberg heeft veel gepubliceerd over de Nederlandse politieke partijen; in deze groep noem ik van hem *Het Nederlandse partijstelsel in toekomstperspectief*[18.]. In zijn eigen woorden is het een 'reflectie over het Nederlandse partijstelsel', waarbij nadruk wordt gelegd op het socialisme, het liberalisme en de christen-democratische politiek. De reeds genoemde bijdrage van Daalder (zie noot 14) zou ook in deze groep kunnen worden geplaatst. Daarnaast zijn er van dezelfde auteur twee andere studies, die hieronder vallen. In het deel 'Politiek' van het *Repertorium van de sociale wetenschappen* heeft Daalder het stuk over het politieke stelsel van Nederland geschreven, waarin hij een korte en schematische samenvatting geeft van het ontstaan en de ontwikkeling van de politieke partijen[19.]. Voor het tijdschrift *Political Studies* schreef Daalder een Engelstalig artikel over de Nederlandse partijen[20.]. Ook Van Gelder[21.] geeft, zij het vanuit christelijk-historisch standpunt, een aardig overzicht. Bijzonder instructief is de *Parade der politieke partijen* van Hans[22.], dat vermoedelijk in 1937 is verschenen. Hans geeft een knappe schets van ontstaan en ontwikkeling der partijen. De journalist Dick Houwaart heeft een reeks boeken over de politieke partijen op zijn naam staan, onder meer een serie politieke jaarboeken. Ik zal me hier beperken tot zijn meer algemeen werk *Partijen op het eerste gezicht*, waarin na een vergelijkende analyse van de programma's informatie over alle partijen wordt gegeven[23.].

Een unieke bundel is *Onze politieke partijen*[24.]. De bundel bestaat uit artikelen van C.E. van Koetsveld over de CHU, P.J. Troelstra over de SDAP, A. Brummelkamp over de ARP, A. Roodhuyzen over de Liberale Unie, A.C.A. Hoffman over de RKSP, W.C.A. van Vredenburch over de Nationaal-Historische Partij, H.P. Marchant over de Vrijzinnig-Democratische Bond, A.P. Staalman over de Christen-Democratische Partij en J.H.W.Q. ter Spill over de Vrij-Liberale Partij. In elk van deze artikelen wordt ingegaan op het ontstaan, de ontwikkeling en het program van de betrokken partij.

De Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van het Gereformeerd Politiek Verbond, heeft in 1975 drie deeltjes *Partij en Politiek*

17. W. Banning, *Hedendaagse sociale bewegingen. Achtergronden en beginselen* (vierde druk, Arnhem, 1950).
18. S.W. Couwenberg, *Het Nederlandse partijstelsel in toekomstperspectief* ('s-Gravenhage, 1960).
19. H. Daalder, 'De politieke partijen', *Repertorium van de sociale wetenschappen. Politiek* (Amsterdam-Brussel, 1958) 217-238.
20. H. Daalder, 'Parties and Politics in the Netherlands', in: *Political Studies*, III (1965) 1-16.
21. J.W. van Gelder, *Politieke organisatie. Betekenis van de politieke partij. Wording en onderlinge verhouding van de huidige politieke partijen in Nederland* (Den Haag, 1963).
22. D. Hans, *Parade der politieke partijen. Korte schets van het partijwezen in Nederland* (Putten, s.a.). Van dezelfde auteur: *Het Nederlandsche parlement. Korte schets onzer volksvertegenwoordiging* (Amsterdam-Arnhem, 1911.)
23. D. Houwaart, *Partijen op het eerste gezicht. De politiek in Nederland* (Amsterdam, 1971).
24. *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909).

uitgegeven[25]. In het eerste deel worden, na een inleiding over de Grondwet, christen-democratie, SGP, GPV, VVD, christen-radicalisme en socialisme behandeld. In de twee andere delen worden de standpunten van de verschillende partijen besproken inzake een aantal problemen: sociale

25. *Partij en politiek. Een overzicht van enkele politieke stromingen en het kader waarin zij opereren* (drie delen, Groningen, 1975).

wetgeving, welzijnszorg, milieu, onderwijs, financieel en economisch beleid, defensiebeleid en buitenlandse politiek. Het geheel wordt duidelijk vanuit Gereformeerd-Politiek standpunt behandeld. De bijdragen waren oorspronkelijk syllabi voor door het GPV georganiseerde kadercursussen. Eveneens geschreven vanuit het standpunt van het GPV zijn de drie delen van Verbrugh over de politieke partijen in Nederland[26]. Verbrugh geeft een uitvoerige visie op de achtergronden en beginselen van negen partijen (VVD, PvdA, PSP, CPN, KVP, SGP, ARP, CHU en GPV), waarbij hij ook in 't kort de historische ontwikkeling schetst. Hier kan ik meteen wijzen op een andere serie, eveneens voor een bepaald - zij het totaal ander - publiek geschreven: de uitgaven van de Nederlandse Politieke Jongeren Contact Raad[27].

Ten slotte wil ik voor deze groep studies wijzen op een aantal studies van Van Tijn. In zijn dissertatie[28] vinden we vele gegevens over de politieke organisaties in Amsterdam in de jaren 1850-1880. Daarnaast heeft Van Tijn enkele artikelen van meer algemene aard geschreven, die voor het betrokken onderwerp van belang zijn[29].

Ik kom nu toe aan de derde, door De Jonge onderscheiden groep van vergelijkende studies: vergelijkingen tussen de Nederlandse partijen ten aanzien van speciale onderwerpen. Voor deze groep geeft De Jonge de dissertaties van Kolff, Waltmans en Hoogendijk en een artikel van Daalder[30]. Over het proefschrift van Kolff is De Jonge wel tevreden. De studie van Waltmans wordt uiterst negatief en in een onaangename toon door De Jonge beoordeeld, naar mijn gevoel niet geheel terecht. Over het boek van Hoogendijk verschil ik van mening met De Jonge; het voldoet zeker niet aan de hoge normen die De Jonge in het eerste deel van zijn artikel aan wetenschappelijke werken stelt. Het artikel van Daalder - op zichzelf goed - hoort niet in deze groep thuis.

Ook op dit gebied is er veel meer dan De Jonge in zijn inventaris opneemt en de niet-opgenomen werken zijn zeker niet van mindere kwaliteit. Het proefschrift van R. Cohen[31] geeft een analyse van de samenwerking van socialistische partijen binnen de Europese Gemeenschap. Men kan er over twisten of dit boek in deze derde of in

26. A.J. Verbrugh, *Politieke richtlijnen en de politieke partijen in Nederland*, I, *De niet-christelijke partijen: VVD*, *PvdA*, *PSP*, *CPN en fascistische stromingen* (Rotterdam, 1959); *idem*, II, *De christelijke partijen: KVP en SGP* (Rotterdam, 1962); *idem*, III, *De christelijke partijen: ARP*, *CHU*, *GPV* (Rotterdam, 1963).
27. Twee voorbeelden: *Politieke partijen. Functies*, *geschiedenis en toekomst. Met bijdragen van I. Lipschits*, *J. van der Meer*, *W. van Amerongen e.a.* (Utrecht, s.a.); P. Riemersma, *Tussen rood en blauw... zit zóóóveel wit* (Amsterdam, 1971).
28. Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad*, *van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam, 1965).
29. Zie de volgende bijdragen van Van Tijn in *Vaderlands verleden in veelvoud. 31 opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500* (Den Haag, 1975): 'The Party Structure of Holland and the Outer Provinces in the Nineteenth Century' (560-589) en 'De wording van de moderne politieke partijorganisaties in Nederland' (590-601).
30. N. Kolff, *Over den invloed van politieke partijen op den Nederlandschen regeeringsvorm* (Leiden, 1931); H.J.G. Waltmans, *De Nederlandse politieke partijen en de nationale gedachte* (Sittard, 1962); F.A. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland* (Amsterdam-Brussel, 1971); H. Daalder, 'De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie' in *Acta Politica*, I (1965-1966) 172-196.
31. R. Cohen, *Socialisten in Europa. De samenwerking van de socialistische partijen in het kader van de Europese Gemeenschap*, *1952-1972* (Antwerpen, 1974).

de eerste groep moet worden geplaatst, maar in ieder geval verdient het vermelding in de rubriek vergelijkende studies. Daalder heeft in een artikel de relatie tussen politieke partijen en de democratie

beschreven[32]. L.W.R. van Deventer behandelt in zijn boek[33] dezelfde materie, maar duidelijk tegen de achtergrond van het opkomende nationaal-socialisme. Zelf heb ik geprobeerd de beginselprograms van twaalf partijen (ARP, Boerenpartij, CHU, CPN, D'66, GPV, KVP, PPR, PSP, PvdA, SGP en VVD) op vier punten te vergelijken: confessioneel of niet, economische vrijheid of economische ordening, conservatief of progressief, democratie of dictatuur[34].

Tot deze groep van vergelijkingen tussen de Nederlandse partijen ten aanzien van speciale onderwerpen behoren ook de bundels waarin verschillende partijvertegenwoordigers hun mening geven over bepaalde kwesties. Ook hiervan geef ik enkele voorbeelden. De werkgroep Oorlog en Vrede van de Gemeenschappelijke Dienst van de Geestelijke Verzorging bij de Krijgsmacht nodigde in 1970 acht politieke partijen uit hun standpunt over de defensie te geven. Het boekje bevat deze antwoorden met voor iedere partij de relevante passages uit het partijprogram[35]. Ongeveer dezelfde procedure volgde J. Reugebrink: hij stuurde een serie vragen op het terrein van de fiscale politiek ter beantwoording aan de fiscale experts van de fracties in de Tweede Kamer. De antwoorden zijn in het boek opgenomen en in een nabeschouwing legt Reugebrink een aantal verbanden[36]. Vermaas volgde een andere methode: hij voerde vraaggesprekken met politici over de milieuproblematiek[37]. Vragen en antwoorden staan in het boek afgedrukt. Dezelfde procedure werd gevolgd door Puchinger[38] en door Scheps[39]. In beide boeken staat het streven naar partijvernieuwing -

32. H. Daalder, 'De politieke partijen en de democratie', *Het Gemenebest*, XV (1954-1955) 124-134.
33. L.W.R. van Deventer, *Het nationale kabinet. Schets der Nederlandsche partijen. Historische ontwikkeling van het parlementarisme en het vertegenwoordigend systeem van de Middeleeuwen tot de huidige phase* (Assen, 1934).
34. I. Lipschits, *Links en rechts in de politiek* (Meppel, 1969), in het bijzonder 84-140.
35. *Enige politieke partijen t.a.v. defensie* ('s-Gravenhage, Kernvraag nr. 18, 1970). De partijvertegenwoordigers waren: J.H. Jansen voor de KVP, H.J.L. Vonhoff voor de VVD, Tj. Walburg voor de ARP, H. Kikkert voor de CHU, P. Dankert voor de PvdA en K.P. Bloema voor D'66. Van de CPN en de PSP werden geen reacties ontvangen.
36. J. Reugebrink, ed., *Politici van heden over belastingen van morgen* (Alphen aan den Rijn, 1970). De Tweede Kamerleden, die als fiscale experts van hun fractie de vragen beantwoordden, waren: H.A.C.M. Notenboom en M.W.J.M. Peijnenburg voor de KVP, E.L. Berg voor de PvdA, F. Portheine voor de VVD, G.A. Kieft voor de ARP, W. Scholten voor de CHU, A. de Goede voor D'66, M. Bakker voor de CPN, H. Wiebenga en G.H. Slotemaker de Bruïne voor de PSP, P.J. Janssen voor de PPR, C.N. van Dis voor de SGP, N. Verlaan voor de Boerenpartij en P. Jongeling voor het GPV.
37. R. Vermaas, *Opstaan tegen de ondergang* (Apeldoorn, 1972). Vermaas voerde gesprekken met de volgende personen (tussen haakjes de toenmalige partijbinding): B.W. Biesheuvel (ARP), G.Th. Rothuizen (ARP), F.L. Polak (DS'70), J.C. Terlouw (D'66), C.J.F. Böttcher (VVD), B. van der Lek (PSP), N.C. de Ruiter (CHU), G. Zoutendijk (VVD) en D. de Zeeuw (KVP).
38. G. Puchinger, *Hergroepering der partijen?* (Delft, 1968). In dit boek van ruim 700 blz. worden de gesprekken weergegeven die Puchinger had met eenentwintig personen, niet allen partijpolitici. Er is een uitvoerig personenregister opgenomen, maar jammer genoeg is het zakenregister te beperkt: alleen de namen van de politieke partijen zijn als trefwoorden opgenomen.
39. J.H. Scheps, *Twaalf over drie* (Apeldoorn, 1972). Na een korte inleiding worden de gesprekken weergegeven die Scheps voerde met H. Algra (ARP), C.J. van Mastrigt (CHU), J.A. Nagtegaal (D'66), F.L. Polak (DS'70), P. Jongeling (GPV), W.F.J.I. Nuyens (KVP), P.A. Burggraaf

welk streven in 1966 en in de daarop volgende jaren met veel elan werd ingezet - centraal. De historicus Puchinger behandelt dit probleem in een veel breder kader dan de journalistpoliticus Scheps[40].

Confessionelen

Voor de geschiedschrijving over de rooms-katholieke partij-organisaties signaleert De Jonge een bijna totale armoede: met het artikel van Manning[41] zou de wetenschappelijke geschiedschrijving van RKSP en KVP zijn uitgeput. De Jonge noemt voor deze politieke stroming nog slechts boeken van Witlox en van Steenhoff[42], maar deze zijn volgens hem te weinig ter zake doende (Witlox) of te onkritisch om wetenschappelijk te mogen worden genoemd (Steenhoff).

Het is inderdaad armoede geblazen op dit terrein, maar toch niet zo erg als De Jonge het voorstelt. Met zijn oordeel over het boek van Steenhoff ben ik het eens, met dat over het werk van Witlox niet. Het in 1969 verschenen derde deel van Witlox loopt inderdaad slechts tot 1870, dus, zoals De Jonge schrijft, 'tot ruim een kwart eeuw voor de oprichting van de RKSP'. Hierbij twee opmerkingen. Indien men zo formalistisch wil zijn met de oprichtingsdata van de politieke partijen, dan geldt voor

(PSP), H. Kombrink (PvdA), A. van der Louw (PvdA), G.E. van Walsum (PvdA), D. Coppes (PPR) en H. van Someren-Downer (VVD). Er is een zeer uitvoerig (30 blz.), maar uiterst moeilijk toegankelijk register opgenomen.

40. De indeling die De Jong in zijn artikel heeft aangebracht - en die ik zoveel mogelijk volg - maakt het moeilijk om literatuur over bepaalde thema's uit de partijgeschiedenis te plaatsen, tenzij men ze geforceerd bij de vergelijkende studies onderbrengt. Het thema van de partijvernieuwing is daarvan een voorbeeld. De door Puchinger en Scheps samengestelde werken kunnen nog onder de vergelijkende studies worden gerangschikt. Maar er zijn over dit thema vele boeken en artikelen geschreven, waarbij dit moeilijk gaat. Ik geef hier enkele voorbeelden, waarbij ik er de nadruk op wil leggen dat de lijst lang niet volledig is. S.W. Couwenberg heeft veel aandacht aan dit thema besteed. Onder auspiciën van het door hem geleide blad *Oost-West*, waarvan de naam is gewijzigd in *Civis Mundi*, werden enkele congressen over dit probleem georganiseerd en een aantal themanummers werden aan de partijvernieuwing gewijd: voor *Oost-West*, VII, ix (sept. 1968): 'Partijvernieuwing. Achtergronden en perspectieven'. Voor *Civis Mundi*, X, vii/viii (juli/aug. 1971): 'Politieke vernieuwing 1966-1971. Kritische evaluatie en toekomstperspectief'; XIV, iii (mei 1975): 'Politieke vernieuwing anno 1975. Hernieuwde evaluatie en toekomstperspectief'. Het blad *Wending* kwam in september 1973 (XXVIII, ix) met een speciaal nummer onder de titel 'Politieke vernieuwing in Nederland'. De tientallen artikelen in deze speciale nummers - zeer uiteenlopend in kwaliteit - zal ik hier niet opsommen. Daarnaast kunnen wel de volgende boeken worden genoemd: H.C. Faas, *God*, *Nederland en de franje. Necrologie van het Nederlandse partijwezen* (Utrecht-Kampen, 1967); D.J. Hoekstra, *Partijvernieuwing in politiek Nederland. Samenvatting en commentaar* (Alphen aan den Rijn, 1968); C.L. Patijn, *De crisis van ons partijwezen* (s.l., 1967); A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef. Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam, 1968).
41. A.F. Manning, 'Geen doorbraak van de oude structuren. De confessionele partijen na 1945', *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen* (Utrecht, 1968) 61-87.
42. J.H.J.M. Witlox, *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst* (drie delen, 's-Hertogenbosch-Bussum, 1919-1969); P.H.J. Steenhoff, *Erfgoed. Bijdrage tot de geschiedenis der Katholieke Staatspartij*, *haar stichting en haar voltooiing (met medewerking van het Partijsecretariaat)* (s.l., 1939).

de RKSP als oprichtingsjaar 1926. Daarvóór heette die partij Algemeene Bond van RK Rijkskieskringorganisaties in Nederland (de officiële naam sedert 1919), die op haar beurt weer een voortzetting was van de in 1904 opgerichte Algemeene Bond van RK Kiesvereenigingen in Nederland. Maar dat is niet zo steekhoudend, want reeds in het laatste kwart van de negentiende eeuw sprak en schreef men over de Katholieke Staatspartij. En hierbij sluit mijn tweede opmerking aan: de

voorgeschiedenis van een partij is toch een deel van de geschiedschrijving over die partij? De Jonge geeft hiervoor, zoals we nog zullen zien, voor de ARP wèl titels; waarom dan niet voor de RKSP? De redenen voor de afwijzing van het boek van Witlox vind ik weinig overtuigend, maar daarmee is nog niet de vraag naar de kwaliteit van dit werk beantwoord. Ik sluit me graag aan bij het oordeel van Kossmann, volgens wie het 'anachronistisch en parochiaal in zijn benaderingswijze, maar onmisbaar vanwege de erin vervatte gegevens' is[43].

Belangrijker dan dit meningsverschil over kwalificaties vind ik de lacunes, die de inventaris van De Jonge ook op dit punt vertoont. In de eerste plaats wil ik wijzen op de uitvoerige en grondige studie van Beaufays[44]. In de reeds genoemde bundel *Onze politieke partijen* (zie noot 24) heeft Hoffman het artikel over de Katholieke Staatspartij geschreven[45]. Hoffman besteedt vooral aandacht aan de beginselen van de partij. Bornewasser beschrijft in een artikel de katholieke partijvorming vóór de Eerste Wereldoorlog[46].

Hiermee is mijn lijstje van titels van boeken en artikelen, waarin de naam van de RKSP op de een of andere manier voorkomt, op twee uitzonderingen na ook uitgeput[47]. Hier wreekt zich wel in het bijzonder de enge beperking die De Jonge aan zijn inventarisatie oplegt: 'een inventarisatie van wetenschappelijke werken over de geschiedenis van partijen, dat wil zeggen werken die uitdrukkelijk een politieke partij of partijen tot object hebben' (95). Doorbreekt men die nauwe grenzen, dan moet zeker de terecht klassiek geworden geschiedschrijving over het rooms-katholieke leven in Nederland van Rogier en De Rooy worden genoemd[48]. Daarnaast kunnen verschillende categorieën worden onderscheiden, waarin achtergronden en informatie over de katholieke politieke organisatie vóór de Tweede Wereldoorlog worden

43. E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam-Brussel, 1976) 590.
44. J. Beaufays, *Les partis catholiques en Belgique et aux Pays-Bas*, *1918-1958* (Brussel, 1973). Ik vind Beaufays niet altijd even grondig; over Welter en diens Katholiek Nationale Partij is hij ondermaats.
45. A.C.A. Hoffman, 'De Roomsch-Katholieke Staatspartij', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 141-172.
46. J.A. Bornewasser, 'De katholieke partijvorming tot de Eerste Wereldoorlog', *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van de christelijke partijen* (Utrecht, 1968) 23-40. De Jonge noemt in dit verband wel Bornewassers naam, maar hij geeft dit artikel niet.
47. Uiteraard: H.J.A.M. Schaepman, *Eene katholieke partij. Proeve van een program* (Utrecht, 1883; heruitgegeven door de RKSP, Den Haag, 1934). Daarnaast nog: W. Mes, 'Het archief van de Rooms Katholieke Staatspartij', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1972* (Nijmegen, s.a.), 10-13.
48. L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage, 1953).

gevonden: boeken en artikelen over de voorgeschiedenis van de RKSP[49], over de staatkundige ideeën[50] en over de voormannen[51].

49. Onder meer J.A. Bornewasser, 'Schaepman en het isolement der Nederlandse katholieken', *Katholiek-Staatkundig Maandschrift*, XVII, vi (sept. 1963) 209-220; G.M. de Hartog, 'De politieke ontwikkeling van de Rooms-Katholieken in Nederland', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, VI (1932) 214-275; M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken* (Nijmegen, 1947); *Van het verleden naar het heden. Geschiedenis van de politieke vrijwording der katholieken* (Den Haag, s.a.).
50. Bijvoorbeeld D. Beaufort, *Politiek naar katholiek staatkundige beginselen* (Den Haag, 1933); A. van Duinkerken, *Waarom ik zo denk... Het katholieke leven van 1918 tot 1940* (Utrecht, 1948); G.J. Rooymans, *Onze groei*, *onze eenheid*, *onze kracht* (Den Haag, 1947).
51. Er zijn vele biografieën die voor dit onderwerp belangrijk zijn. Hier noem ik: G. Brom, *Schaepman* (Haarlem, 1936); *idem*, *Alfons Ariëns* (twee delen, Amsterdam, 1941); *idem*, *Cornelis Broere en de katholieke emancipatie* (Utrecht, 1955); J. Colsen, *Poels* (Roermond, 1955); G. Gorris, *J.G. Sage ten Broek en de eerste fase van de emancipatie der Katholieken* (Amsterdam, 1947-1949); J.P. Gribling, *P.J.M. Aalberse*, *1871-1948* (Utrecht, 1961); J. Persijn, *Dr. Schaepman* (drie delen, 's-Gravenhage, s.a., van het derde deel is alleen het eerste stuk verschenen); J. van Wely, *Schaepman. Levensverhaal* (tweede druk, Bussum, 1954); J. Witlox, *Schaepman als staatsman* (drie delen, Utrecht, 1960-1961).

Voordat ik tot de KVP overga, in het kort iets over de partijpolitieke ontwikkelingen in de rooms-katholieke stroming in de jaren twintig. Er hebben zich toen enkele - kwantitatief onbelangrijke - afsplitsingen van de RKSP voorgedaan, zowel naar de behoudende zijde (Nieuwe Katholieke Partij, opgericht in 1922) als naar de vooruitstrevende zijde: Roomsch-Katholieke Volkspartij (1922) - waarvan P.M. Arts de drijvende kracht was - en de Katholiek Democratische Bond (1929), die onder leiding stond van J.A. Veraart. In 1933 gingen deze twee partijen samen onder de naam Katholiek Democratische Partij, die in 1939 weer terugkeerde tot de RKSP. Over deze ontwikkelingen bestaat weinig literatuur[52].

Ik neem de draad van het artikel van De Jonge weer op. Voor de KVP noemt hij uitsluitend het artikel van Manning (zie noot 41). Manning geeft een voortreffelijke beschrijving van het ontstaan van de KVP, zo men wil de overgang van RKSP naar KVP. Over de vraag òf er na afloop van de Tweede Wereldoorlog een eigen politieke organisatie voor rooms-katholieken moest komen en, zo ja, of dat een nieuwe organisatie dan wel herstel van de RKSP moest zijn, heeft in de jaren 1944-1945 een ware brochuren-oorlog gewoed. Deze brochures zijn van fundamentele betekenis voor een goed begrip van het ontstaan van de KVP[53]. Voor de voorgeschiedenis zou men ook een studie moeten maken van de Nederlandse Unie en van de Nederlandse Volksbeweging; het zou te ver gaan ook voor deze twee groeperingen literatuur te geven.

52. Er is een bundel met opstellen, die Veraart in de jaren twintig schreef. Vooral in Veraarts aantekeningen bij die opstellen - welke aantekeningen in 1929 werden gemaakt - zien we een voorafspiegeling van de breuk met de RKSP. J.A. Veraart, *Opstellen over politiek* (Amersfoort, s.a.). Zie verder over deze ontwikkelingen in de jaren twintig: J. Bomans, *Scheuring in de R.K. Staatspartij?* (Haarlem, 1920); M. Bongaerts, *Noodzakelijkheid der katholieke eenheid* (Leiden, 1925); C.D. Wesseling, *De RK Staatspartij is eene belemmering voor de normale ontwikkeling der politieke verhoudingen in Nederland* (Den Haag, 1929).

53. Ik noem een aantal van deze brochures in alfabetische volgorde: W.J.M. van Gent, *De Nederlandsche Katholieken en het vraagstuk eener nieuwe partijgroepeering* ('s-Hertogenbosch, 1945); Junior (ps. van F.J.F.M. Duynstee), *Het glazen huis. Opnieuw een RK Partij?* (s.l., 1944, illegaal); J.B. Kors, *Het vraagstuk eener eigen politieke groepeering van de Nederlandsche Katholieken* (Helmond, 1944); D.A. van Meegeren, *Over de politieke toekomst van Nederland en de houding der Katholieken* (Eindhoven, 1945); Chr. J. Vrijwaert (ps. van L.G.A. Schlichting), *Een koekoeksei (Totale winkel in een glazen huis?)* (s.l., 1944, illegaal); J. [H.M.] Witlox, *Onze eigen politieke organisatie blijve!* (Bussum, 1945); Ph.J. Zuydewint (ps. van L.G.A. Schlichting), *Katholieken en partijvorming. Bijdrage tot een beginselstudie* (s.l., 1944, illegaal). G. Mulders schreef als reactie drie artikelen in het *Katholiek Cultureel Tijdschrift*: 'Bevrijding en Christendom' (15 juni 1945, 289-292); 'Bevrijding, Christendom en Humanisme' (1 juli 1945, 325-329); 'Waarachtig Christendom' (15 juli 1945, 375-378). Interessant in dit verband is ook het artikel van G. Ruygers in *Christofoor*: 'Katholieke actie en politieke actie' (II, vi, augustus 1944). Dit artikel is opgenomen in: *Het woord als wapen. Keur uit de Nederlandse ondergrondse pers*, *1940-1945* ('s-Gravenhage, 1952) 317-327.

Over de ontwikkeling van de KVP sedert haar oprichting zijn inderdaad nog weinig overzichten verschenen. Het proefschrift van Van Eekeren schijnt goed te zijn[54]. Over enkele interessante deel-ontwikkelingen in de KVP bestaat wel wat literatuur. In 1948 stichtte Ch.J.I.M. Welter de Katholiek Nationale Partij, die een afsplitsing was van de KVP. Welter en de zijnen waren ontevreden over het Indonesië-beleid van de rooms-rode coalitie. Daarnáást beschuldigden zij de KVP ervan een klassepartij te zijn geworden: de KVP zou een arbeiderspartij zijn en niet langer tevens de belangen van de (katholieke) middenstand en hogere inkomensgroepen behartigen. Vooral onder druk van het Bisschoppelijk Mandement van 1954 keerden de 'afvalligen' in 1955 terug naar de KVP[55]. Het streven naar partijvernieuwing, dat in de jaren zestig duidelijk tot uiting kwam, liet ook de KVP niet onberoerd. Binnen de partij ontstond een discussie over 'grondslag en karakter', de KVP-Radicalen vormden een eigen vleugel en na de vergadering van de Partijraad van december 1967 in Arnhem vond een afsplitsing plaats: in 1968 werd de Politieke Partij Radikalen opgericht, in oorsprong een katholieke partij[56].

De protestants-christelijke partijen worden op een weinig systematische wijze door De Jonge behandeld. Ik behandel deze groep partijen in de volgorde van het jaar van oprichting. De eerste, nationaal georganiseerde Nederlandse politieke partij is de ARP (1879). Voor de voorgeschiedenis van de ARP geeft De Jonge de titels van de dissertaties van Van der Does en van Den Hartogh[57]. Met de vrij positieve waardering van beide boeken door De Jonge ben ik het eens, maar zijn lijstje over

54. W.A.M. van Eekeren, 'The Catholic People's Party in the Netherlands. A Study of the Party's Origin, Organization and Policies' (Washington DC, Georgetown University, 1956; unpublished PhD dissertation). Ik heb dit werk zelf nooit in handen gehad.
55. Een goed overzicht geven M.D. Bogaerts en J. Bosmans in 'Duynstee en de katholieke staatkunde', *Politiek*, *parlement*, *democratie. Opstellen voor F.J.F.M. Duynstee* (Deventer, 1975) 17-60. Verder kan worden genoemd: H. [J.M.] Hendriksen, *KVP rechtsomkeert marsch* (s.l., 1947); 'Het katholieke gesprek. Inventarisatie van perspublicaties rond het gesprek tussen KVP, KNP en KWG', *Socialisme en Democratie*, X (1953) 749-759; G. van Lieshout, 'Onzekerheid in de Nederlandse politieke situatie na het mandement', *Katholiek-Staatkundig Maandschrift*, VIII (1954-1955) 219-226; *Mandement 1954 en katholieke politieke eenheid* ('s-Gravenhage, s.a.); A.F. Manning, 'Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954', *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1971* (Nijmegen, s.a.) 138-148; F. Schurer, *Protestants protest. Kanttekeningen bij het mandement der rooms-katholieke bisschoppen* (Drachten, 1954); *De staatkundige eenheid der katholieke Nederlanders*, *rapport van de commissie-Van der Grinten* (Den Haag, 1953); J. Veraart, *Misère van de katholieke staatkunde in Nederland* (Den Haag, 1952).
56. Zie voor deze ontwikkelingen onder meer H.G. Cloudt en Th. Westerwoud, *Denken over partijvernieuwing: een bundeling van documenten en beschouwingen over de gedachten in de KVP en de andere christelijke partijen* (Den Haag, 1967); S.W. Couwenberg, 'Het DCN en de KVP', *Politiek*, XXII, ix (1968) 296-299; *idem*, 'Discussie rond KVP', *Acta Politica*, IV, i (okt. 1968) 104-111; *Grondslag en karakter van de KVP. Rapport van de Structuurcommissie van de KVP* (Den Haag, 1966); D. de Lange, *De crisis van het Nederlands katholicisme* (Amsterdam, 1966); J. Rogier, *Een ernstig woord aan mijn Roomsch-Katholieke medeburgers. Pleidooi voor een volwassen politieke keuze van katholieke Nederlanders* (Amsterdam, 1967).
57. J.C. van der Does, *Bijdrage tot de geschiedenis der wording van de Anti-Revolutionaire of Christelijk-Historische Staatspartij* (Amsterdam, 1925); G.M. den Hartogh, *Groen van Prinsterer en de verkiezingen van 1871. Een keerpunt in de wordingsgeschiedenis der Anti-Revolutionaire Partij* (Kampen, 1933).

de voorgeschiedenis is beslist onvolledig. In de eerste plaats moeten hieraan werken van en over Groen worden toegevoegd[58].

58. Fundamenteel blijft G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen* (tweede uitgaaf, Amsterdam, 1868). Over Groen is veel geschreven; ik beperk me tot enkele boeken die van betekenis zijn voor zijn staatkundige ideeën: J.L.P. Brants, *Groen's geestelijke groei. Onderzoek naar Groen van Prinsterer's theorieën tot 1834* (Amsterdam, 1951); P.A. Diepenhorst, *Groen van Prinsterer* (Kampen, 1932); D. Koorders, *De anti-revolutionaire staatsleer van mr. Groen van Prinsterer uit de bronnen ontwikkeld* (Utrecht, 1860); G.J. Laman, *Enkele aspecten van Groen van Prinsterers optreden als volksvertegenwoordiger* (Franeker, 1949); H. de Wilde, *Niet afgeweken. Mr. Groen van Prinsterer en de anti-revolutionaire partij* (Amsterdam, 1899). Groen wordt niet alleen door de ARP, maar door vrijwel alle protestants-christelijke partijen als hùn voorman opgeëist.

Daarnaast zijn nog wel enkele andere studies over de voorgeschiedenis te noemen, in de eerste plaats de dissertatie van D.Th. Kuiper[59]. Voor de eigenlijke geschiedenis van de ARP noemt De Jonge slechts werken van De Wilde en Smeenk en van P.A. Diepenhorst[60]. Vooral over het boek van De Wilde en Smeenk is De Jonge zeer te spreken: 'min of meer integraal geschiedwerk... een uitvoerig en verantwoord werk' (98). Buiten antirevolutionaire kringen heb ik nog nimmer zoveel lof over dit boek horen zwaaien als bij De Jonge. Naar mijn smaak is het boek van De Wilde en Smeenk een voorbeeld van hagiografisch werk: right or wrong, my party. Om misverstand te voorkomen, ik neem dit boek zeker op in mijn inventaris, maar het voldoet niet aan de eisen die De Jonge in zijn inleiding stelt.

Met deze twee boeken is bepaald niet alles - of zelfs maar het belangrijkste - over de geschiedschrijving van de ARP gegeven. Naast De Wilde en Smeenk moet zeker een aantal andere werken uit anti-revolutionaire kring worden genoemd[61]. Verschillende 'toelichtingen' zijn geschreven op het program van de ARP, die in vele gevallen aanzienlijk méér geven dan alleen maar een toelichting[62]. Er bestaat veel biografisch werk van en over anti-revolutionaire leiders; hoewel dit vooral in het teken van verering van de leider staat, vindt men er een schat aan gegevens[63].

59. D.Th. Kuiper, *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie*, *conflict en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930* (Meppel-Kampen, 1972). Daarnaast het bijzonder aardige artikel van H. Algra, 'De weg naar het volk. Enige opmerkingen over het Anti-schoolwetverbond van 1872', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, XXIII (1953) 65-77.
60. J.A. de Wilde en C. Smeenk, *Het volk ten baat. De geschiedenis van de AR-partij* (Groningen, 1949); P.A. Diepenhorst, *Onze strijd in de Staten-Generaal* (twee delen, Amsterdam, 1927-1929).
61. Zoals P.A. Diepenhorst, *Trouw en met ere. De ontwikkelingsgang der antirevolutionaire of christelijk-historische richting in vogelvlucht* (Amsterdam, 1952); *Geen vergeefs woord. Verzamelde Deputaten-redevoeringen* (Kampen, 1951); *Een kleine eeuw kleine luyden. Grepen uit de geschiedenis van de ARP (opgericht 3 april 1879)* (Den Haag, 1975); E.H. Kossmann, 'De groei van de Anti-Revolutionaire Partij', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI (Zeist, 1956) 1-22; *Schrift en historie. Gedenkboek bij het 50-jarig bestaan der georganiseerde AR-partij*, *1878-1928* (Kampen, 1929).
62. A. Brummelkamp, 'De Anti-Revolutionaire Partij', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 73-101; H. Colijn, *Saevis tranquillus in undis. Toelichting op het antirevolutionaire beginselprogram* (Amsterdam, 1934); I.A. Diepenhorst, *Christelijke politiek* (Kampen, 1958); P.A. Diepenhorst, *Ons isolement. Practische toelichting van het program van beginselen der Antirevolutionaire Partij* (Kampen, 1935); B. Goudzwaard, *Grote taak voor kleine mensen. Hoofdlijnen voor een evangelisch beleid* ('s-Gravenhage, 1969); A. Kuyper, *Ons Program* (Amsterdam, 1878); A. Kuyper, *Antirevolutionaire staatkunde* (twee delen, Kampen, 1916-1917); H. de Wilde, *De Anti-revolutionaire Partij en haar program van beginselen* (tweede druk, Wageningen, 1903).
63. Over Kuyper is veel geschreven. Ik noem hier: P.A. Diepenhorst, *Dr. A. Kuyper* (Haarlem, 1931); P. Kasteel, *Abraham Kuyper* (Kampen, 1938); J. Romein, 'Abraham Kuyper. De klokkenist der kleine luyden', in: A. en J. Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, IV, *Negentiende eeuw* (tweede druk, Amsterdam, 1941) 145-177; J.C. Rullmann, *Kuyper-bibliografie* (drie delen, 's-Gravenhage-Kampen, 1923-1940, aanvulling van F.W. Grosheide); J.C. Rullmann, *Abraham Kuyper. Een levensschets* (tweede druk, Kampen, 1937); C. Smeenk, *De sociale denkbeelden van Dr. A. Kuyper* (Rotterdam-Utrecht, 1937); L. Vogel, *Die politische Ideen Abraham Kuypers und seine Entwicklung als Staatsmann* (Heidelberg, 1937). Over Colijn: *Een groot vaderlander. Dr. H. Colijn herdacht door tijdgenoten* (Leiden, 1947); G. Puchinger, *Colijn. Momenten uit zijn*

Ten slotte geeft De Jonge nog twee titels over wat ik zou willen noemen bijzondere onderwerpen uit de geschiedenis van de ARP: de dissertatie van Voerman over de verhouding tussen partijbestuur en Kamerleden en een artikel van Van Ruller over de ARP tijdens de Tweede Wereldoorlog[64]. In drie opzichten gaat De Jonge hier willekeurig en fragmentarisch te werk. In de eerste plaats beperkt hij zich wat betreft de bijzondere onderwerpen tot de ARP, terwijl dit voor de andere politieke partijen óók interessant is (bijvoorbeeld de ontwikkelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog). In de tweede plaats is De Jonge voor de twee door hem geselecteerde bijzondere onderwerpen beslist onvolledig in zijn inventaris[65]. In de derde plaats is de selectie op zichzelf aanvechtbaar. Ik ontken niet dat de twee genoemde onderwerpen interessant zijn, maar daarnaast had toch zeker de houding van de ARP inzake de koloniale politiek, Indonesië en Nieuw-Guinea moeten worden genoemd. Over dit onderwerp is vrij veel geschreven.

In de dertig jaar tussen de oprichting van de ARP (1879) en van de CHU (1908) hebben zich in de protestants-christelijke stroming een reeks interessante onwikkelingen voorgedaan. In 1881 splitsten een groep anti-revolutionairen onder leiding van A. Brummelkamp, L. Lindeboom en C. Mulder zich af van de ARP en vormde een eigen partij: de Christelijk-Historische Kiezersbond Marnix. Een tweede afsplitsing kwam in 1888 met de oprichting van de Nationale Partij; hier speelden A.W. Bronsveld, S.H. Buytendijk en J.J.P. Valeton - aanvankelijk volgelingen van Groen en Kuyper - een leidende rol. Nadat de Nationale Partij op niets was uitgelopen, werd in 1897 de Christelijk-Historische Kiezersbond opgericht, die min of meer kan worden beschouwd als voortzetting van de Nationale

leven (Kampen, 1962); R. van Reest, *De levensroman van dr. H. Colijn. Opgedragen aan ons Nederlandsche volk* (Baarn, 1937); J.C. Rullmann, *Dr. H. Colijn. Een levensschets* (Leiden, 1933).

64. J. Voerman, *Het conflict Kuyper-Heemskerk* (Utrecht, 1954); E. van Ruller, 'De Anti-Revolutionaire Partij en het verzet', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, XXIV (1954) 133-144. Overigens heeft de verzetsman Van Ruller in het boek van De Wilde en Smeenk het stuk over de geschiedenis van de ARP in de jaren 1940-1945 geschreven.

65. Over het probleem in de ARP inzake de verhouding tussen partijbestuur en Kamerfractie onder meer: J.C. Sikkel, *In heilige roeping. De leidingkwestie in de Anti-Revolutionaire Partij* (Amsterdam, 1916); *Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire Partij* (s.l., 1915). Dit laatste boek bevat bijdragen van A. Anema. H. Bavinck, P.A. Diepenhorst, Th. Heemskerk en S. de Vries Czn. Voor de ontwikkelingen tijdens de Tweede Wereldoorlog moeten in de allereerste plaats de verschillende delen van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van L. de Jong worden genoemd. De ARP is één van de trefwoorden in de registers. Vooral van Colijn schetst De Jong een genuanceerd beeld. Daarnaast: J.A.H.J.S. Bruins Slot, *Onze politiek en de toekomst* (Amsterdam, 1944); Th. Delleman, *Opdat wij niet vergeten. De bijdrage van de Gereformeerde Kerken van haar voorgangers en leden*, *in het verzet tegen het nationaal-socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen, 1950); H. de Vries, *Een ophitsend geschrift. De geschiedenis van het illegale blad Trouw* (Utrecht, 1968).

Partij. Dezelfde Bronsveld was mede-oprichter van de Christelijk-Historische Kiezersbond; daarnaast was J.Th. de Visser een leidende figuur in die partij.

Inmiddels was het binnen de ARP tot grote zakelijke en persoonlijke conflicten gekomen tussen Kuyper en Lohman. De kwestie-Tak (1894) werd de aanleiding tot de breuk. Er ontstonden twee anti-revolutionaire Kamergroepen. In 1898 stichtten Lohman en de zijnen een eigen partij: Vrij-Antirevolutionaire Partij. In 1903 vormde deze partij samen met de Christelijk-Historische Kiezersbond van 1897 de Christelijk-Historische Partij. Naast dit alles was in 1898 de Bond van Kiesvereenigingen op Christelijk-Historischen Grondslag in de Provincie Friesland opgericht. Deze 'Friese Bond' vormde mèt de Christelijk-Historische Partij in 1908 de CHU. Tot zover zeer schetsmatig de partij-politieke ontwikkelingen in deze stroming in de periode 1879-1908[66].

Voor deze gehele ontwikkeling geeft De Jonge alleen het bijzonder aardige artikel van Smitskamp over 'Marnix'[67]. Ik kan er nog wel iets aan toevoegen. Schouten schreef een artikel over de Christelijk-Historische Kiezersbond; Lohman geeft in zijn geschiedenis van de CHU zeer veel informatie over de betrokken ontwikkelingen, terwijl hij in het boek van Van Koetsveld een bijdrage heeft geschreven over de Vrij-Antirevolutionaire Partij[68]. Voor de 'Friese Bond' kan ik slechts verwijzen naar de werken van en over Hoedemaker; ik beperk me tot het proefschrift van Delfgaauw en het boek van Groenewoud[69].

Dan kom ik nu tot de CHU, waarover volgens De Jonge 'geen enkel wetenschappelijk geschiedwerk' bestaat (99). Hier weer die vage uitdrukking 'wetenschappelijk geschiedwerk'. Maar wie, uitgaande van zijn normen, boeken als van Van Koetsveld (zie noot 16), van De Wilde en Smeenk (zie noot 60) en - zoals we nog zullen zien - van Van Ravestijn over de Communistische Partij opneemt, kan ook wel wat vinden over de CHU. In de eerste plaats de twee delen van Lohman met zijn bijdragen tot de geschiedenis van de CHU (zie noot 68). Vanuit de CHU is verschillende keren geschreven over de geschiedenis en de beginselen van de partij[70]. Van Malsen en Suttorp hebben ieder het leven van

66. Ik hoop in 1977 een boekje te publiceren over de partij-politieke ontwikkelingen in de protestants-christelijke stroming tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.
67. H. Smitskamp. 'De Christelijk-Historische Kiezersbond "Marnix" (1881-ca. 1892)', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, XXIII (1953) 78-92.
68. D. Schouten, 'De Christelijk-Historische Kiezersbond in de jaren 1896 en 1897', *Christelijk-Historisch Tijdschrift*, XII, iv (april-mei 1967) 14-22; A.F. de Savornin Lohman, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie*, *in opdracht van den schrijver verzorgd door H. van Malsen* (twee delen, 's-Gravenhage, s.a.), *idem*, 'De vrij-antirevolutionaire of christelijk-historische partij', in: C.E. van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginselen en de geschiedenis van onze politieke partijen* (Utrecht, s.a.) 519-526.
69. G.J.J.A. Delfgaauw, *De staatsleer van Hoedemaker. Een bijdrage tot de kennis van de christelijk-historische staatsopvatting* (Kampen, 1963); H.G. Groenewoud. *Levensloop en beginselen van dr. Ph.J. Hoedemaker* (Apeldoorn, 1950).
70. H.K.J. Beernink, *Geschiedenis en beginsel van de Christelijk-Historische Unie* (Den Haag, 1953); *Christelijk-Historische Unie 1908-1948* (s.l., 1950); C.E. van Koetsveld, 'De Christelijk-Historische Unie', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 1-39; J.J.R. Schmal, *Christelijk-Historisch ook nu. Inleidende beschouwingen* (Den Haag, s.a.); J.J. Schokking, *Bijdragen tot de geschiedenis van het ontstaan der CHU* (Den Haag, 1938); J.R. Snoeck Henkemans, *Geschiedenis en beginsel van de CHU* (Apeldoorn, 1934); *De Unie onderweg. Opstellenbundel samengesteld ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van de CHU* (Den Haag, 1968); *Vijftig jaar CHU*

Lohman beschreven; over Tilanus is er het werkje van Puchinger[71]. Daarnaast is er over bijzondere onderwerpen (de doorbraak en de kwestie-Van Walsum, de verhouding tussen anti-revolutionairen en christelijk-historischen) nogal wat gepubliceerd.

Hierboven is in het kort aangeduid dat de ARP tegen het einde van de negentiende eeuw enkele keren aanhang verloor in 'hervormde' richting, welke zich in 1908 in de CHU verenigde. In het eerste kwart van de twintigste eeuw zien we hetzelfde gebeuren in de 'vooruitstrevende' richting. A.P. Staalman richtte in 1905 uit verzet tegen de volgens hem conservatief geworden Kuyper de Christen-Democratische Partij op. In 1912 stichtten A.R. van de Laar en E.A. Keuchenius de Christelijk-Sociale Partij; zij waren niet langer tevreden met de ARP vanwege Kuypers sociale beleid en diens samenwerking met de roomskatholieken. In 1926 vonden de twee partijen elkaar en zij vormden de Christelijk-Democratisch Unie, in welke partij Buskes een belangrijke rol zou spelen. Ten onrechte vermeldt De Jonge deze ontwikkeling niet. Over de Christen-Democratische Partij en de Christelijk-Sociale Partij is, voor zover ik weet, weinig gepubliceerd, maar voor de CDU moeten in ieder geval wel enkele titels worden genoemd[72].

Over de SGP, zo schrijft De Jonge, bestaat, evenmin als over de CHU, 'geen enkel wetenschappelijk geschiedwerk' (99). Het is waar dat er maar weinig over de SGP is geschreven en het is de vraag of het 'wetenschappelijk' is. Maar dat weinige geeft wel enige informatie over geschiedenis en beginselen van de SGP[73]. Twee politieke partijen uit de protestants-christelijke stroming worden door De Jonge in het geheel niet genoemd: de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij van Lingbeek (1921) en het Gereformeerd Politiek Verbond (1948). Over de HGS is moeilijk wat te vinden. Voor de oorsprong van de beginselen kan worden verwezen naar de werken van en over de theologen Ph.J. Hoedemaker en H.F. Kohlbrugge. C.A. Lingbeek heeft vrij veel gepubliceerd - tal van zijn redevoeringen - maar niets of weinig over de partij zelf. Hetzelfde geldt voor een andere vooraanstaande figuur uit die kring, G.

(1908-1958). Gedenkschrift gouden jubileum CHU (Apeldoorn, 1958); *Wat zeggen ze ervan. Samengesteld (...) ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de CHU* (Den Haag, s.a.); J. de Zwaan, *De toekomst der CH Unie* (twee delen, s.l., 1936-1937).

71. H. van Malsen, *A.F. de Savornin Lohman. Ontwikkelingsgang van zijn denken en handelen* (Haarlem, 1938); L.C. Suttorp, *Jhr. mr. Alexander Frederik de Savornin Lohman 1837-1924. Zijn leven en werken* (Den Haag, 1948); G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen, 1969).
72. A.P. Staalman schreef 'De Christen-Democratisch Partij' in de bundel *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 237-275. Zie voor de CDU: J.J. Buskes, *CDU en SDAP* (Amsterdam, 1932); *idem*, *Hoera voor het leven* (derde druk, Amsterdam, 1960); J.W. van Frankenhuyzen, *De CDU* (s.l., 1935); H.R. van Houten, *CDU en militarisme* (s.l., s.a.); *idem*, *Kent gij de CDU*? (s.l., 1937); P. Prins, *Wat wil de CDU*? (Kampen, 1935); H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1955); F. Schurer, *De beslagen spiegel* (Amsterdam, 1969). In 1936 nam de Gereformeerde Synode tuchtmaatregelen tegen de CDU. De toelichting op dit besluit van de Synode werd geschreven door K. Schilder, *Geen duimbreed* (Kampen, 1936).
73. J. van Dijk, *Staatkundig Gereformeerd?* (Rotterdam, 1953); R.A. den Ouden, *De Staatkundig-Gereformeerde Partij* (Amsterdam, s.a.); *Uiteenzetting van het beginselprogram van de Staatkundig Gereformeerde Partij*, I, *Historisch overzicht* (s.l., s.a.; uit de inleiding blijkt dat het geschreven is door P. Zandt en dat het in 1953 is verschenen); P. Zandt, *Uiteenzetting van de artikelen van het beginselprogram der Staatkundig Gereformeerde Partij*, II (s.l., s.a.; uit de inleiding blijkt dat het in 1965 verschenen is).

Nieuwenhuijsen. Het is weinig zinvol alle titels hier te vermelden. Het enige waar ik op kan wijzen is een brochure van Den Ouden[74]. De oorsprong van het GPV moet worden gezocht in het jaar 1944, toen onder leiding van

74. R.A. den Ouden, *ARP-HGS. De Anti-Revolutionaire Partij en de Hervormde (Gereformeerde) Staatspartij en beider beginselen* (Arnhem, 1925).

K. Schilder een groep Gereformeerden als Vrijgemaakten uit de Gereformeerde Kerk trad. Deze groep organiseerde zich in 1948 politiek in het GPV. In de voetnoten 25 en 26 heb ik al enige literatuur uit het GPV opgesomd. Voor het ontstaan van het GPV zijn de stukken voor het Congres van Gereformeerden van 1948 en een brochure van J.P. de Vries van belang[75]. Er is vrij veel geschreven over de ideeën en de beginselen van het GPV[76].

Liberalen

De Jonge gebruikt als aanduiding voor deze stroming de term 'vrijzinnigen'. Aangezien die term voor mij een andere inhoud heeft, hanteer ik de uitdrukking 'liberalen'. Ik geef eerst een schetsmatig overzicht van de partijpolitieke ontwikkelingen in de liberale stroming.

De eerste, op nationale basis georganiseerde liberale partij werd in 1885 opgericht: Liberale Unie. Uiteraard was er voordien al sprake van een liberale stroming, waarbinnen Thorbecke een belangrijke rol speelde. Vrij spoedig na de oprichting van de Liberale Unie kwam het tot een breuk, geforceerd door een groep vooruitstrevende jongeren (M.W.F. Treub, C.V. Gerritsen). Deze groep stichtte in 1892 de Radicale Bond. Inmiddels was het in de Liberale Unie opnieuw tot moeilijkheden gekomen naar aanleiding van de kwestie-Tak. In 1894 en in 1896 traden groepen uit de Liberale Unie, die zich Vrij-Liberalen noemden; zij verenigden zich in 1906 in de Bond van Vrij-Liberalen. Daarvóór was er weer een splitsing geweest in de Liberale Unie: in 1901 trad het grootste deel van het Hoofdbestuur naar aanleiding van de kiesrechtkwestie uit de Unie en ging met de Radicale Bond samen in een nieuwe partij, de Vrijzinnig-Democratische Bond. Tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstonden in de VDB moeilijkheden. Treub verliet de partij en richtte in 1917 de Economische Bond op. Deze Economische Bond ging in 1921 met de Bond van Vrij-Liberalen (en nog enkele andere liberale splintergroeperingen) op in de Vrijheidsbond, later gewoonlijk aangeduid als de Liberale Staatspartij. Na de Tweede Wereldoorlog werd de VDB één van de samenstellende delen van de PvdA. De Liberale Staatspartij verdween; daarvoor in de plaats kwam de Partij van de Vrijheid. Nadat de vroegere VDB-leider Oud met enige aanhang uit de PvdA was gestapt, werd door deze groep mèt de PvdV in 1948 een nieuwe partij gevormd, de VVD. Tot zover deze summiere schets.

De Jonge geeft over de voorgeschiedenis van het liberale partijwezen slechts het artikel van Janssen Perio[77], dat overigens alleen van lokale betekenis is. Dit is beslist

75. *Congres van Gereformeerden 30 maart - 1 april 1948. Referaten-bundel* (Kampen, s.a.); J.P. de Vries, *Het leven is één. Over het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond als vrucht van reformatie der kerk* (Groningen, 1966).
76. Onder meer: K. Drost, A.J. Verbrugh en W. Vreeken, *Vrij politiek tractaat* (s.l., 1949); J. Francke, *GPV: in het oude spoor vooruit!* (Emmen, 1973); B. Jongeling, *Grondvragen met betrekking tot onze politieke roeping* (Enschede, 1953); J. Meulink, *Antirevolutionair of GPV* (z.pl., 1952); *idem*, *Onze politieke roeping* (Groningen, 1954); A.J. Verbrugh, *Wat is nationaal-gereformeerd? Doel en richting van de politiek van het Gereformeerd Politiek Verbond* (Zwijndrecht, 1965); J.A. Vink, *Wat bedoelen wij met ons GPV?* (z.pl., 1950).
77. E.M. Janssen Perio, 'Liberale perikelen. De liberale kiesvereniging "Burgerplicht" te Rotterdam 1868-1879', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXIX (1956) 172-195.

onvoldoende. In de eerste plaats moet worden gewezen op de studies van en over Thorbecke[78]. Het

78. Ik beperk me hier tot enkele algemene studies over Thorbecke: A. Alberts, *Johan Rudolf Thorbecke* (Den Haag, 1965); K.H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke* (Leiden, 1949); I.J. Brugmans, *Thorbecke* (Haarlem, derde druk, 1958); D. Hans, *Thorbecke* ('s-Gravenhage, 1932); S. van Houten, *De staatsleer van mr. J.R. Thorbecke* (Groningen, 1872); J.B. Manger, *Thorbecke en de historie* (Amsterdam, 1938); C.W. Opzoomer, *Thorbecke* (Amsterdam, 1872); W. Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872)* (Arnhem, 1935); J.C. Boogman, 'J.R. Thorbecke-Uitdaging en antwoord', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVII (1972) 354-374; J.A. Bornewasser, 'Thorbecke en de kerken', *ibidem*, 375-395.

reeds vermelde proefschrift van Van Tijn (zie noot 28) geeft over deze voorgeschiedenis veel informatie. Brugmans en Theissen hebben over de opkomst en de voorgeschiedenis van het liberalisme gepubliceerd[79]. Afzonderlijke vermelding verdient de door C.A. Tamse verzorgde uitgave van de memoires van Daniël van Eck, waarin veel boeiende informatie wordt gegeven[80].

Voor de Liberale Unie noemt De Jonge het standaardwerk van Van der Mandele[81], met de klacht dat dit boek 'meer geschiedenis van de liberale stroming dan van de partij (de Liberale Unie)' geeft (99). Die klacht is wellicht gegrond, hoewel Van der Mandele in titel en ondertitel van zijn boek niet meer belooft. Voor de periode na 1900 moeten we ons volgens De Jonge behelpen met *De zindelijke burgerheren* van Vonhoff[82]. Toch is er wel meer over de Liberale Unie geschreven. Het proefschrift van Bos over Van Houten is voor dit onderwerp belangrijk[83]. Daarnaast hebben tijdgenoten over de ontwikkelingen in de liberale partij geschreven[84]. Over de Vrij-Liberalen, die door De Jonge niet worden genoemd, is - voor zover ik weet - niet veel verschenen[85].

79. I.J. Brugmans, 'De opkomst van het liberalisme in Nederland, 1840', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X (Utrecht, 1955) 33-68; J.S. Theissen, *Uit de voorgeschiedenis van het liberalisme in Nederland* (s.l., 1930).
80. C.A. Tamse, ed., *Memoires van een enfant terrible. Politieke herinneringen van de Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniël van Eck aan vijfendertig jaar Kamerlidmaatschap, 1849-1884* (1975).
81. K.E. van der Mandele, *Het liberalisme in Nederland. Schets van de ontwikkeling in de Negentiende Eeuw* (Arnhem, 1933).
82. H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren. Een halve eeuw liberalisme* (Baarn, 1965). Ik heb er geen moeite mee - integendeel - dit soort boeken in de inventaris op te nemen, maar ze voldoen niet aan de door De Jonge gestelde normen. Overigens zou men dan de hele 'serie' moeten opnemen. Het zijn er langzamerhand nogal wat: L. de Vries, *Hop*, *hop*, *hop*, *hangt de socialisten op! Een documentaire over het opkomend socialisme in de jaren tachtig ontleend aan Recht voor Allen* (Amsterdam, 1967); M. van Amerongen en I. Cornelissen, *Tegen de revolutie: het evangelie! Het kerkvolk in de Nederlandse politiek of: het einde van een christelijke natie* (Amsterdam, 1972); B. van Kaam, *Parade der mannenbroeders. Flitsen uit het protestants leven in Nederland in de jaren 1918-1938* (Wageningen, 1964); I. Cornelissen, G. Harmsen en R. de Jong, *De taaie rooie rakkers. Een documentaire over het socialisme tussen de twee wereldoorlogen* (Utrecht, 1965); K. Fens en M. van der Plas, *Uit het rijke Roomsche leven. Een documentaire over de jaren 1925-1935* (Utrecht, 1964); A.C. de Gooyer, *Het beeld der Vad'ren. Een documentaire over het leven van het protestantschristelijk volksdeel in de twintiger en dertiger jaren* (Utrecht, 1965). Van iets andere opzet zijn de 'familiealbums': M. van der Plas en J. Roes, *De kerk gaat uit. Familiealbum van een halve eeuw katholiek leven in Nederland* (Bilthoven, 1973); B. van Kaam en A. van der Meiden, *De dominee gaat voorbij. Familiealbum van driekwart eeuw protestants leven in Nederland* (Bilthoven, 1974).
83. G.M. Bos, *Mr. S. van Houten. Een analyse van zijn denkbeelden*, *voorafgegaan door een schets van zijn leven* (Amsterdam, 1952). Hierbij moet onmiddellijk genoemd worden: S. van Houten, *Vijfentwintig jaar in de Kamer (1869-1894)* (vijf delen, Haarlem, 1903-1915).
84. Onder meer: J. d'Aulnis de Bourouill, *Eenige bladzijden uit de geschiedenis der Liberale Partij sedert 1887* ('s-Gravenhage, 1897); J.Th. Buys, *Teleurstellingen en verwachtingen van de liberale partij* (s.l., 1891); P.W.A. Cort van der Linden, *Richting en beleid der liberale partij* (Groningen, 1886); A. Roodhuyzen, 'De Liberale Unie', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 105-140.
85. Naast de literatuur, vermeld in de noten 81 en 84 nog: J.H.W.Q. ter Spill, 'De Vrij-Liberale Partij', *ibidem*, 277-316.

De Vrijzinnig-Democratische Bond, aldus De Jonge, 'is als partij nog nooit object van een wetenschappelijk geschiedwerk geweest' (99). Uitgaande van de door hem gestelde normen heeft De Jonge gelijk. Toch is het nuttig enige literatuur te vermelden van en over de Vrijzinnig-Democraten en hun Radicale voorgangers. De Jonge zelf noemt alleen het artikel van Vries[86.], dat volgens hem een detailstudie is. Het is naar mijn mening méér dan louter een detailstudie. In de 165 voetnoten noemt Vries heel wat boeken en artikelen. Ook hier zal ik me beperkingen opleggen. Eerst iets over enkele leidende figuren. P.L. Tak speelde een belangrijke rol in de kringen, waaruit in 1892 de Radicale Bond zou ontstaan. Borrie heeft het leven van Tak beschreven[87.]. Leiders in de VDB waren Treub, Marchant en Oud. Treub behandel ik hieronder bij de Economische Bond; over Marchant en Oud ken ik geen belangrijke werken[88.]. In de bundel *Onze politieke partijen* heeft Marchant de VDB voor zijn rekening genomen, welke bijdrage in de inhoudsopgave van die bundel foutief vermeld staat als 'Vrijzinnig-Democratische *Partij*'[89.]. Bij het vijfentwintigjarige bestaan van de VDB verscheen een gedenkboek[90.]. In Ouds *Om de democratie* staat veel over de VDB[91.]. Voor de overgang van VDB naar PvdA noem ik de brochures van Oud en Joekes[92.].

Noch de Economische Bond, noch de Vrijheidsbond (later Liberale Staatspartij) worden door De Jonge genoemd. Van Treub ken ik twee autobiografische werken, terwijl Van Esveld het leven van Treub heeft beschreven[93.]. De oorlogsherinneringen zijn partijpolitiek slechts belangrijk voor de achtergronden van Treubs breuk met de VDB. De twee andere werken zijn belangrijk voor de reeks partijpolitieke ontwikkelingen waarbij Treub een be-

86. O. Vries, 'De Vrijzinnig-Democratische Bond als factor in de Nederlandse politiek (1917-1933)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXVIII (1973) 444-469.
87. G.W.B. Borrie, *Pieter Lodewijk Tak (1848-1907). Journalist en politicus* (Assen, 1973). Tak is geen lid van de in 1901 opgerichte VDB geweest; hij sloot zich in 1899 bij de SDAP aan.
88. Het boek van Vonhoff vind ik wat 'mager'; H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof. mr. P.J. Oud* (Alphen aan den Rijn, 1969). Over Oud ook: *Mr. P.J. Oud*, *gezien door zijn tijdgenoten* (Rotterdam, 1951). Van Marchant zijn de papieren geïnventariseerd: Ch.J.A.M. Schaepman, *Inventaris van de papieren van mr. H.P. Marchant (1869-1956)* (Den Haag, 1968). De bekering van de vrijzinnige Marchant tot het rooms-katholicisme veroorzaakte nogal wat beroering. Zie bijvoorbeeld: G. Voet, *De overgang van minister Marchant en de bekeringsactie der RK Kerk* (Baarn, 1935). Interessant is E. van Raalte, *Dr. D. Bos. Leven en werken van een Nederlands staatsman* (Assen, 1962).
89. H.P. Marchant, 'De Vrijzinnig-Democratische Partij', *Onze politieke partijen. Beschreven door hare eigen vertegenwoordigers* (Baarn, 1909) 205-234.
90. *Gedenkboek Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1926* ('s-Gravenhage, 1926).
91. P.J. Oud, *Om de democratie* (vier delen, Den Haag-Assen, 1922-1933). In Ouds bekend werk over de parlementaire geschiedenis kan men veel over de politieke partijen vinden, maar evenals De Jonge laat ik in dit artikel de parlementaire geschiedenis buiten beschouwing.
92. P.J. Oud, *Houdt koers!* (Rotterdam, 1945); P.J. Oud, *Politieke vernieuwing* (Rotterdam, 1946); A.M. Joekes, *Van Vrijzinnig-Democratische Bond tot Partij van de Arbeid* (s.l., 1946).
93. M.W.F. Treub, *Oorlogstijd. Herinneringen en indrukken* (Haarlem-Amsterdam, 1916); M.W.F. Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem, 1931); N.E.H. van Esveld, *Treub. Over de drempel der nieuwe samenleving* (Assen, 1958).

langrijke rol speelde: de oprichting van de Radicale Bond (1892), van de VDB (1901), van de Economische Bond (1917) en van de Vrijheidsbond (1921). Daarnaast kunnen voor de ideeën en ontwikkelingen in de Vrijheidsbond/Liberale Staatspartij nog vermeld worden de studie van Eigeman, het daboek van Heldring en de levensbeschrijving van Telders[94].

Als laatste partij in deze stroming de VVD. Beyen, Van den Bergh en Stikker hebben memoires of autobiografieën geschreven, maar die zijn in het algemeen eerder interessant voor de buitenlandse politiek van Nederland dan voor de partijpolitieke ontwikkelingen[95]. Eigenlijk gaat alleen Stikker duidelijk op die ontwikkelingen in, hetgeen leidde tot een vrij felle reactie van Oud[96]. Voor de ideeën van een aantal leidende figuren uit de VVD over verschillende politieke onderwerpen verwijs ik naar de bundels *Het moderne liberalisme* en *Liberale gedachten*[97].

Socialisten en communisten

De Jonge behandelt achtereenvolgens de 'sociaal-democratie' en het 'communisme', terwijl hij de Bond van Christen-Socialisten in de rubriek 'andere partijen' noemt. Hierdoor ontstaat een verbrokkeld beeld. Ik wil een poging wagen de gemeenschappelijke oorsprong van de socialistisch/communistische stroming bij de literatuurverwijzingen intact te laten. Evenals bij de hierboven behandelde stromingen geef ik eerst een summiere schets van het ontstaan van de politieke partijen in deze stroming, in dit geval in verschillende fasen.

De eerste landelijk georganiseerde groep in deze stroming, die streefde naar een eigen vertegenwoordiging in de Tweede Kamer, was de in 1882 opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB). Deze SDB leed aan een zekere tweeslachtigheid: enerzijds wilde men de parlementaire weg bewandelen, anderzijds meende men dat uitsluitend op basis van een gewelddadige revolutie de maatschappij in de gewenste richting zou kunnen worden veranderd. Hierbij speelde Domela Nieuwenhuis een belangrijke rol. Hij ontwikkelde zich van een voorstander van de parlementaire weg tot een bestrijder daarvan, uiteindelijk tot een anarchist. Mede hierdoor ontstond binnen de SDB verzet tegen het leiderschap van Domela Nieuwenhuis, dat in 1894 zou leiden tot de oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland (SDAP). Met de SDB - waarvan de naam in 1894 werd veranderd in Socialistenbond - was het nu spoedig afgelopen. Nadat in 1898 Domela Nieuwenhuis

94. J.A. Eigeman, *De liberale gedachte. Een nieuwe tijdgeest en een nieuwe groepeering der partijen* ('s-Gravenhage, 1928); *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring*, *1871-1954* (drie delen, Utrecht, 1970); *Levensbeschrijving van prof. mr. B.M. Telders* (Den Haag, 1972).
95. J.W. Beyen, *Het spel en de knikkers. Een kroniek van vijftig jaren* (Rotterdam, 168); *Sidney van den Bergh. Een autobiografie opgetekend door J. Mulder* (Utrecht, 1975); D.U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis* (Rotterdam, 1966).
96. In *NRC* van 3, 4 en 5 februari 1966.
97. *Enige aspecten van het moderne liberalisme* (Leiden, 1958); *Liberale gedachten. Een bundel opstellen aangeboden aan prof. mr. P.J. Oud ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag* (Rotterdam-'s-Gravenhage, s.a.).

uit de Socialistenbond trad en de Vrije Socialistische Vereeniging stichtte, sloot het grootste deel van het restant van de bond zich in 1900 bij de SDAP aan.

Op dit punt onderbreek ik deze schets om na te gaan welke literatuur De Jonge vermeldt en wat naar mijn mening daaraan toegevoegd moet worden. Dat De Jonge niet begint met

het vermelden van de door Harmsen verzorgde bibliografie is een ernstige lacune[98]. Ongeacht of men het al dan niet eens is met zijn commentaren, Harmsen geeft 602 titels van publicaties, voor het merendeel over politieke partijen.

Voor de SDB vermeldt De Jonge Vliegens *Dageraad der volksbevrijding* en het proefschrift van Charité[99]. Daarnaast mag nog wel wat andere literatuur worden genoemd. Men kan moeilijk de socialistische en communistische partijen beschrijven zonder ze tegen de achtergrond van de totale arbeidersbeweging te plaatsen. Zonder enige aanspraak te maken op volledigheid noem ik een aantal werken, die fundamenteel zijn[100]. In de meeste van deze werken wordt de voorgeschiedenis van de SDB behandeld (de Eerste Internationale in Nederland, het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, de plaatselijke Sociaal-Democratische Vereenigingen). Voor die voorgeschiedenis in het bijzonder kan, voor de Amsterdamse situatie, gewezen worden op het reeds vermelde proefschrift van Van Tijn (zie noot 28); daarnaast moeten zeker studies worden genoemd van Bymholt, Giele en Heldt[101].

Voor de SDB en de Socialistenbond zelf wijs ik op een artikel van Van Horssen en Rietveld en op een door de Centrale Raad van de Socialistenbond uitgegeven overzicht[102]. Uit verzet tegen het optreden van Domela Nieuwenhuis traden enkele vooraanstaande figuren uit de SDB; Van Raay en Van Kol hebben hun overwegingen daartoe openbaar gemaakt[103]. Domela Nieuwenhuis wordt in het geheel niet door De Jonge genoemd. Over

98. G. Harmsen, *Idee en beweging. Bibliografiese aanwijzingen bij de studie en het onderzoek van de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen, 1972).
99. W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafreelen uit de socialistische beweging in Nederland* (twee delen, Amsterdam, 1905); J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag, 1972).
100. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870)* (Den Haag, 1925); B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam, 1894); G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*, I, *Van de begintijd tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog* (Nijmegen, s.a.); F. de Jong Edz., 'De Nederlandse arbeidersklasse zoekt haar weg, 1870-1903', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI (Zeist, 1956) 83-112; H. Roland Holst- Van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland* (vierde verbeterde en met een tweede deel vermeerderde druk, Rotterdam, 1932); A.J.C. Rüter, 'Hoofdtrekken der Nederlandse arbeidersbeweging in de jaren 1876 tot 1886', herdrukt in Th.J.G. Locher, W. den Boer en B.W. Schaper, ed., *Historische studies over mens en samenleving* (Assen, 1967) 36-165; H. Smits, *De Nederlandsche arbeidersbeweging in de 19e eeuw* (Rotterdam, 1902); L.G.J. Verberne, *De Nederlandsche arbeidersbeweging in de Negentiende Eeuw* (Amsterdam, 1940); J. Visscher, *Geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging (oude beweging)* (Amsterdam, 1939); L.L.H. de Visser, *Beknopt overzicht van de Nederlandsche arbeidersbeweging* (Amsterdam, 1935).
101. B. Bymholt, 'Een halve eeuw geleden (oprichting van de Sociaal-Democratische Vereeniging in 1878)', *De Socialistische Gids* (1928) 585-594; J.J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen, 1973); B.H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond 1871-1896* (Leeuwarden, 1896).
102. P. van Horssen en D. Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, I, i (mei 1975) 5-72; *Na twintig jaar. Overzicht van den strijdwijze der Socialisten, zoals die door 'Recht voor Allen' is voorgestaan en verdedigd gedurende haar twintigjarig bestaan, 1879-1899* (Amsterdam, 1899).
103. C.J. van Raay, *Mijn afscheid van den Sociaal-Demokratischen Bond* (Den Haag, 1886); Rienzi (ps. van H.H. van Kol), *Mijn afscheid van den Soc. Dem. Bond* (Wolvega, 1894).

hem en over het anarchisme in Nederland is langzamerhand wel wat gepubliceerd. Op z'n minst moeten Domela's gedenkschriften worden genoemd[104].

Nu dan de SDAP. Ik heb nogal wat moeite met de wijze waarop De Jonge deze partij behandelt. Met zijn beoordeling van de dissertaties van Wansink en van Cohen ben ik het eens: degelijke studies, respectievelijk over het ontstaan van de SDAP en over de ontwikkelingen in die partij in de periode 1919-1930[105]. Aanzienlijk moeilijker heb ik het met zijn oordeel over *Het roode vaandel volgen wij*[106]. Over geen enkel ander door hem genoemd boek steekt De Jonge zó de loftrompet als over dit werk:

> door de veelzijdigheid van zijn opzet (alleen de sociale analyses ontbreken grotendeels, maar voor de rest zijn alle ideaal-typische categorieën erin behandeld) een tot nu toe in Nederland niet geëvenaard voorbeeld van werkelijk integrale partijgeschiedschrijving (100).

In zijn conclusies noemt De Jonge het nog eens als voorbeeld voor een integrale geschiedenis (105). Hoewel ik niet zal ontkennen dat het boek in een aantal opzichten nuttig is[107], zou ik het niet graag als voorbeeld van een goede geschiedschrijving willen aanprijzen. De periode 1894-1910 wordt in dertien bladzijden beschreven en daarin gaat het dan om niet minder dan: de oprichting van de SDAP, de relaties met de Socialistenbond, het ontstaan van de sociaal-democratische pers, de stichting van het NVV, de strijd in het parlement, de strijd tussen het marxisme en het revisionisme, het congres van Deventer van 1909 en de oprichting van de SDP. Overigens bevat het boek geen enkele verwijzing naar bronnen of naar literatuur.

Niet minder gekleurd, maar zeker ook niet minder informatief, zijn enkele gedenkschriften en andere beschrijvingen van de ontwikkelingen in de SDAP, die bij De Jonge onvermeld blijven[108].

104. F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist. Gedenkschriften* (Amsterdam, 1910). Zie ook het *Gedenkboek ter gelegenheid van den 70sten verjaardag van F. Domela Nieuwenhuis*, *31 december 1916* (Amsterdam, 1916). Het heeft weinig zin hier te trachten een bibliografie over het anarchisme in Nederland samen te stellen. Voor gegevens en beschrijvingen van de sfeer verwijs ik naar: A.C.J. de Vrankrijker, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900* (Bussum, 1972); I. Klaver, *Herinneringen van een Friese landarbeider. Met inleiding van Ger Harmsen* (Nijmegen, 1974); D. Schilp, *Dromen van de revolutie. Een verzwegen hoofdstuk uit de sociale beweging verteld aan Joop van Tijn* (tweede druk, Amsterdam-Antwerpen, 1967).
105. D.J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de SDAP* (Haarlem, 1939); H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie*, *1919-1930* (Leiden, 1974).
106. H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het roode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940* ('s-Gravenhage, 1969).
107. Kossmann (zie noot 43) noemt het 'nuttig maar oppervlakkig' (590). Harmsen (zie noot 98) noemt het partijdig, maar wel van belang vanwege de eigen herinneringen die erin verwerkt zijn (51).
108. Onder meer: *1894-1904. Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der SDAP* (Amsterdam, 1904); *Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de SDAP in Nederland* (Amsterdam, 1919); C. Werkhoven en T. Swierstra, *Hoe het groeide. Een beknopte geschiedenis van het ontstaan*, *de ontwikkeling en den tegenwoordigen toestand der Sociaal-Democratische Arbeiders-Partij in Nederland* (Amsterdam, 1928); W. [H.] Vliegen, *Over oorsprong*, *geschiedenis en hedendaagsche stand der socialistische beweging* (Amsterdam, 1931).

Gelukkig noemt De Jonge voor de SDAP wel enig autobiografisch werk[109]. Kan men van Vliegens driedelig werk nog gemakkelijk volhouden dat het meer geschiedschrijving dan memoire is, bij De Wolff ligt dat al moeilijker. Maar afgezien hiervan dient toch ook de memoire-literatuur van de socialistische voormannen te worden genoemd. Met de grootste beperkingen kom ik minimaal tot de werken van Roland Holst, Schaper, Troelstra, Vorrink, Wibaut en de nog niet vermelde memoires van Vliegen en De Wolff[110]. Van Drees alleen al zijn vier autobiografische werken te noemen[111]. Dit aantal autobiografieën wordt nog overtroffen door het aantal biografieën.

De Jonge geeft ook voor de SDAP enige literatuur over bijzondere onderwerpen: plaatselijke partijgeschiedenis, SDAP en Indonesië en religieus socialisme. Op dit punt heb ik dezelfde bezwaren als hierboven bij de ARP: te willekeurig en te fragmentarisch. Voor elk van deze thema's zijn aanzienlijk méér - en zeker kwalitatief niet mindere - publikaties te noemen dan De Jonge geeft en behalve deze drie thema's zouden andere onderwerpen evenzeer, misschien zelfs eerder moeten worden behandeld: de socialistische pers, de jeugdbeweging, het socialisatie-beleid van de partij, de houding tegenover de defensiepolitiek. Over elk van die onderwerpen bestaat interessante literatuur.

In 1909 ontstond op het Deventer Congres een breuk in de SDAP. Onder leiding van Ceton, Wijnkoop en Van Ravesteyn werd de Sociaal-Democratische Partij opgericht, de latere Communistische Partij van Nederland. Voor de ontwikkeling van deze partij sedert 1909 noemt De Jonge drie boeken en twee artikelen[112]. Het boek van Van Ravesteyn is volgens De Jonge (102) voor de ene helft ego-document en voor de andere helft wetenschappelijke geschiedschrijving. Het ‘wetenschappelijke’ in dit werk van Van Ravesteyn is mij geheel ontgaan; ik vind het een boeiend

109. Behalve het in noot 99 genoemde werk van Vliegen ook nog: W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed. Geschiedenis der Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland gedurende de eerste 25 jaar van haar bestaan* (drie delen, Amsterdam, s.a.; derde deel van 1938); S. de Wolff, *En toch...! Driekwart eeuw socialisme in vogelvlucht* (Amsterdam, 1951).
110. H. Roland Holst, *Het vuur brandde voort. Levensherinneringen* (Amsterdam, 1949); J.H Schaper, *Een halve eeuw van strijd en herinneringen* (twee delen, Groningen, 1933-1935); P.J. Troelstra, *Gedenkschriften* (vier delen, tweede druk, Amsterdam, 1929-1931); K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd. Overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal* (Den Dolder, 1941); F.M. Wibaut, *Levensbouw. Memoires* (Amsterdam, 1936); W.H. Vliegen, *Mijn herinneringen als typograaf* (Amsterdam, 1936); S. de Wolff, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven* (Bussum, 1954).
111. W. Drees, *Van mei tot mei. Persoonlijke herinneringen aan bezetting en verzet* (Assen, 1958); *idem*, *Zestig jaar levenservaring* (Amsterdam, 1962); *idem*, *Neerslag van een werkzaam leven. Een keuze uit geschriften*, *redevoeringen*, *interviews en brieven uit de jaren 1902-1972 van Dr. W. Drees*, *voorzien van inleidingen en commentaar van hemzelf en met redactionele medewerking van Paul van 't Veer* (Assen, 1972); *Drees 90. Geschriften en gesprekken* (Naarden, 1976).
112. W. van Ravesteyn, *De wording van het communisme in Nederland 1907-1925* (Amsterdam-Kampen, 1948); A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij* (Den Haag, 1972); W. Gortzak, *Kluiven op een buitenbeen. Kanttekeningen bij enige na-oorlogse ontwikkelingen van het Nederlandse communisme* (Amsterdam, 1967); G. Harmsen, ‘Voorspel, ontstaan en verloop van het schisma in het Nederlandse communisme’, *Mededelingenblad. Orgaan van de Sociaal-Historische Studiekring*, XXIX (aug. 1966); H. Riethof, ‘De Communistische Partij Oppositie, 1933-1935’, *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot Beoefening van de Sociale Geschiedenis*, XXXVII (dec. 1970) 28-46.

ego-document, dat met de grootst mogelijke voorzichtigheid moet worden gebruikt. Volgens Kossmann (zie noot 43) is het ‘nogal egocentrisch’ (602), terwijl het oordeel van Harmsen (zie noot 98) luidt: ‘Meer rankuneuze

memoires dan geschiedschrijving' (41). Het boek van De Jonge zelf is een degelijke studie over de partij in de periode 1909-1971, terwijl Gortzak een goede schets geeft van de ontwikkelingen in de CPN na de Tweede Wereldoorlog.

Dit té karige lijstje over de SDP-CPN moet worden aangevuld. Over het ontstaan van de SDP vinden we vele gegevens in de ego-documenten van leiders van de SDAP (zie de noten 99, 109 en 110). Daarnaast kunnen worden genoemd boekjes van Troelstra en van Van der Goes en een uitvoerige brochure van het bestuur van de SDP, bestemd voor de Internationale[113]. Studies over personen, die tijdens hun leven een belangrijke rol in het Nederlandse communisme hebben gespeeld, worden door De Jonge in het geheel niet genoemd. Over Herman Gorter en Henriette Roland Holst is heel wat geschreven[114]. Van Tichelman is er een - aanvechtbare - biografie van Sneevliet[115]. De levensbeschrijvingen van Wijnkoop door Koejemans en van Goulooze door Harmsen zijn voor de bestudering van de ontwikkelingen in de CPN van groot belang[116]. Wie, zoals De Jonge, het 'halve' ego-document van Van Ravesteyn opneemt, mag zich naar mijn mening niet tot dit ene geval beperken. Ik noem nog zes van dit soort werken[117].

Voor de na-oorlogse ontwikkeling in de socialistische stroming noemt De Jonge de proefschriften van Ruitenbeek over het ontstaan van de PvdA en van Van der Land over het ontstaan van de PSP[118]. Met het vrij negatieve oordeel van De Jonge over beide werken kan ik volledig instemmen. Vooral voor de studie over het ontstaan van de PvdA is dat jammer; ik heb de indruk dat mede hierdoor mogelijke promovendi zich niet aan een nieuwe dissertatie over dit onderwerp durven wagen, terwijl de tijd daarvoor nu geschikt zou zijn: er kunnen nog gesprekken worden gevoerd met oprichters van de PvdA en er is langzamerhand aardig wat archiefmateriaal beschikbaar.

Behalve het boek van Ruitenbeek is er uiteraard nog wel meer te noemen voor de PvdA. Vóór de oprichting van die partij verscheen een aantal brochures over de

113. P.J. Troelstra, *Inzake partijleiding* (Rotterdam, 1906); F. van der Goes, *Verkeerde partijleiding* (Rotterdam, 1907); *Die Gründung der SDP in Holland. Adresse an die Internationale*, *herausgegeben vom Vorstand der SDP* (Berlijn, 1909).
114. Het heeft voor dit artikel weinig zin te trachten een uitputtende opgave van werken over Gorter en Roland Holst te geven. Voor dit specifieke onderwerp moet zeker genoemd worden het proefschrift van H. de Liagre Böhl, *Herman Gorter. Zijn politieke aktiviteiten van 1909 tot 1920 in de opkomende kommunistische beweging in Nederland* (Nijmegen, 1973).
115. F. Tichelman, *Henk Sneevliet*, *1888-1942. Een politieke biografie* (Amsterdam, 1974).
116. A.J. Koejemans, *David Wijnkoop. Een mens in de strijd voor het socialisme* (Amsterdam, 1967); G. Harmsen, *Daan Goulooze. Uit het leven van een communist* (Utrecht, 1967).
117. In alfabetische volgorde: F. Baruch, *Links af/naar rechts. Portret van een politieke partij of de ommezwaai van de CPN in het conflict Moskou-Peking* (Den Haag, 1967); P. de Groot, *De dertiger jaren. Herinneringen en overdenkingen*, I, *1930-1935*, II, *1936-1939* (Amsterdam, 1965-1967); J. de Kadt, *Uit mijn communistentijd* (Amsterdam, 1965); A.J. Koejemans, *Van ja tot amen* (Amsterdam, 1961); G.J.M. van het Reve, *Mijn rode jaren. Herinneringen van een ex-bolsjewiek* (Utrecht, 1967); L. de Visser, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam, 1939).
118. H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Leiden, 1955); L. van der Land, *Het ontstaan van de Pacifistisch Socialistische Partij* (Amsterdam, 1962).

wenselijkheid van een brede, sociaal-democratische volkspartij[119], terwijl Thomassen na de oprichting

119. P. Boon (ps. van J.H. Scheps), *Om de toekomst van de sociaal-democratie* (Den Dolder, jan. 1945); E. Fuut (ps. van E.A. Vermeer), *Vormgeving aan het socialisme* (s.l., nov. 1944); M. van der Goes van Naters, *Het socialisme van nu* (Amsterdam, 1945); Resocidem (ps. van J.H. Scheps), *Over de mogelijke ontwikkeling van de SDAP tot breede volkspartij* (Den Dolder, 1945). Daarnaast uiteraard de literatuur over de Nederlandsche Volksbeweging.

'opening van zaken' gaf[120]. Voor de ontwikkelingen in de partij na haar oprichting geeft Drees in zijn boeken veel materiaal (zie noot 111). Naast het boek van Couwenberg over het moderne socialisme[121] kunnen nog enkele kortere studies worden genoemd[122]. *Socialisme en Democratie*, maandblad van de PvdA, bevat over de ontwikkeling van de PvdA vele interessant artikelen; ik beperk me hier tot het opsommen van enkele speciale nummers[123]. Voor de activiteiten van Nieuw Links in de PvdA noem ik in de eerste plaats de brochures en boekjes, die door de aanhangers van die groep werden gepubliceerd[124]. Van Dijk heeft een reeks artikelen uit dag- en weekbladen over Nieuw Links bijeengebracht[125] en Kroes schreef een vergelijkende studie over het verschijnsel Nieuw Links in Amerika, Engeland en Nederland[126]. Vooral uit verzet tegen de succesvolle activiteiten van Nieuw Links splitsten verschillende groepen zich van de PvdA af; zij vormden in 1970 een eigen partij, DS'70. Over die partij heeft Scheps een en ander gepubliceerd[127].

Fascisme en nationaal-socialisme

Voor de politieke organisaties binnen deze stromingen noemt De Jonge twee van zijn eigen studies en werken van Joosten en Kooy[128]. Hiernaast dienen zeer zeker de

120. W. Thomassen, *Opening van zaken. Een en ander over de voorbereiding eener Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1946).
121. S.W. Couwenberg, *Modern socialisme. Achtergrond*, *ontwikkeling*, *perspectief* (Alphen aan den Rijn, 1972).
122. E. Barcsay, *Evolution du parti du travail néerlandais depuis 1946* (Parijs, 1969); J. de Kadt en G. Ruygers, *De grondslagen van het socialisme* (Amsterdam, 1947); E. Meester, *Pv/dABC. Wegwijs in woorden*, *taken en opbouw van een grote politieke partij* (Amsterdam, 1963); *idem*, *De partij van morgen. PvdA gaat zich vernieuwen* (Amsterdam, 1963); M. Sluyser, *De partij* (Amsterdam, 1947); K. Vorrink, 'Le parti du travail aux Pays-Bas', *Revue Politique*, 28-2-1953, 36-49.
123. 'Tien jaar Partij van de Arbeid', X (1956) ii; 'Verzuiling', XI (1957) i; 'De progressieve concentratie', XXI (1967), vii-viii; '25 jaar PvdA', XXV (1971).
124. H. van den Doel en H. Lammers, ed., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam, 1966); K. Kolthoff, ed., *Een partij om mee te werken* (Amsterdam, 1967); H. Lammers, *Hinderlijk volgen. Kronieken uit De Gids 1963-1966* (Amsterdam, 1966); H. Lammers, A. van der Louw en T. Pauka, ed., *De meeste mensen willen meer. Het betere leven van Tien over Rood* (Amsterdam, 1967); H. Leune, B. Peper en P. de Ruiter, ed., *Mooi rood is niet lelijk* (Rotterdam, 1969); J. Nagel, *Ha*, *die PvdA* (Amsterdam, 1966); C. Tamboer, ed., *De macht van de rooie ruggen* (Amsterdam, 1967). Zie ook T.W.J. Noldus en F.J.M. Tummers, *Ontnageling der tieners. Een uitdaging aan Nieuw Links* (Tilburg, 1967).
125. J. van Dijk, *Dossier Nieuw Links in de PvdA* (Amersfoort, 1969).
126. R. Kroes, *New Left*, *Nieuw Links*, *New Left. Verzet*, *beweging*, *verandering in Amerika*, *Nederland*, *Engeland* (Alphen aan den Rijn, 1975).
127. J.H. Scheps, *Het progressieve als waardeloze pronk* (Apeldoorn, 1971); *idem*, *Kink in de kabel. Scheuring en polarisatie. PvdA-DS'70* (Apeldoorn, 1971).
128. A.A. de Jonge, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis*, *ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag, 1968); *idem*, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de Wereldoorlogen* (Assen, 1968); L.M.H. Joosten, *Katholieken en fascisten in Nederland 1920-1940* (Hilversum-Antwerpen, 1964); G.A. Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Assen, 1964).

verschillende delen van De Jongs *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* te worden vermeld. De Jong geeft een schat aan informatie, niet alleen over de NSB maar ook over

de vele fascistische groeperingen. Verder kunnen nog genoemd worden de dissertatie van Van den Burg, een artikel van Paape en twee boeken van Zaal[129]. De Jonge schrijft (103) dat het boek van Joosten en zijn eigen *Crisis en critiek der democratie* eigenlijk buiten het kader van zijn artikel vallen. Ik heb daar geen enkele moeite mee. Maar als dit strikte kader wordt doorbroken, dan moeten ook zeker de dissertaties van Schöffer en van Vellenga worden genoemd[130].

Andere partijen

De Jonge rekent de Bond van Christen-Socialisten tot de 'andere partijen', hoewel men deze ook - misschien zelfs beter - zou kunnen plaatsen in de socialistisch-communistische stroming. Voor deze Bond noemt hij het boekje van Van der Zee[131]. De BCS moet naar mijn mening in het bredere kader van het religieus-socialisme worden geplaatst en dan is er nog wel wat andere literatuur te vermelden[132]. Voor de Boerenpartij geeft De Jonge het proefschrift van Nooij[133]. Daarnaast kunnen nog vermeld worden de boekjes van Baartmans en Stam[134].

Hermee is de partij-inventarisatie van De Jonge uitgeput. Ik wil daar nog twee partijen aan toevoegen: D'66 en de PPR. Beide organisaties zijn interessante verschijnselen in de Nederlandse politiek. Veel is er nog niet over gepubliceerd. Godschalk geeft in een artikel in het kort de ontstaansgeschiedenis van D'66 weer,

129. G. van den Burg, *Het Nationaal Socialisme* (Rotterdam, 1940); A.H. Paape, 'Le Mouvement National-Socialiste en Hollande. Aspects politiques et historiques', *Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale*, XVII, ii (1967) 31-60; W. Zaal, *De herstellers. Lotgevallen van de Nederlandse fascisten* (Utrecht, 1966); *idem*, *De Nederlandse fascisten* (Amsterdam, 1973). Dit laatstgenoemde boek van Zaal is een omwerking van het eerstgenoemde.
130. I. Schöffer, *Het Nationaal-Socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie* (Amsterdam, 1956); S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme. Een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig* (Assen, 1975).
131. D. van der Zee, *Een tijdsverschijnsel. De voormalige Bond van Christen-Socialisten* (Den Haag, 1966).
132. Onder meer: W. Banning, *De religieuze vraag* (Arnhem, 1924); *idem*, *Taak en arbeid van het religieus-socialisme* (s.l., 1925); B. Bymholt, 'Over religieus-socialistische stromingen in ons land', *De Socialistische Gids* (1923) 726-740, 935-952; *Bart de Ligt 1883-1938* (Arnhem, 1939); B. de Ligt, *Christensocialisme en SDAP* (Schiedam, 1912); *idem*, *Christen-revolutionair. Over het dramatische karakter van den godsdienst* (Zwolle, 1915); *Religieus-socialistische studiën. Bijdragen van W. Banning*, *H.P. Berlage*, *H.T. de Graaff e.a.* (Arnhem, 1929); A. Tjaden-Van der Vlies, *Religieus-socialistische stromingen in Nederland* (Baarn, 1920); C.A. Vreugdenhil, *Het religieus-socialisme in Nederland* (Hoorn, 1933); H.J. Wilzen en A. van Biemen, *Samen op weg. Vijftig jaar ontmoeting tussen christendom en socialisme in De Blijde Wereld (1902-1932) en Tijd en Taak (1932-1952)* (Amsterdam, 1953).
133. A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren* (Meppel, 1969). Van dezelfde auteur ook 'Boerenpartij en radicalisme', *Sociologische Gids*, XIII (1966) 353-367.
134. K. Baartmans, *Boer Koekoek* (Amsterdam, 1966); W. Stam, *De Boerenpartij. Een politieke verkenning* (Amsterdam, 1966).

waarna hij een aantal gevens vermeldt over de politieke en sociale achtergronden van de oprichters[135]. Gruijters, één van de

135. J.J. Godschalk, ‘Enige politieke en sociale kenmerken van de oprichters van D'66’, *Acta Politica*, V, i (oktober 1966) 62-74.

'ideologen' van D'66, heeft een uitvoerige toelichting op het politiek program van D'66 geschreven[136]. De PPR is voortgekomen uit het na-oorlogse christen-radicalisme. De Gaay Fortman en In 't Veld hebben een bundel opstellen over de christen-radicale denkbeelden samengesteld[137]. Van Hulten verzorgde twee bundels 'documenten' over het ontstaan van de PPR[138].

Conclusies

Ik wil nog eens herhalen dat dit artikel niet moet worden geplaatst tegenover dat van De Jonge, maar dat men het ernaast moet leggen. Ik heb een ruimer kader gebruikt dan De Jonge, waardoor ik méér publikaties kon vermelden dan hij heeft gedaan. Waar ik met hem van mening verschil - met name de kwalificaties van bepaalde werken - is dat duidelijk aangegeven.

Bij zijn inventarisatie heeft De Jonge zich vrijwel uitsluitend beperkt tot geschriften van historici. Ook vanuit andere disciplines zijn studies verschenen, die voor de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen van belang zijn. In Nederland hebben vooral politicologen zich hiermee beziggehouden. Om een indruk te geven van hun werk vermeld ik van vier politicologen, die veel over politieke partijen hebben geschreven, een aantal publikaties: Daalder, Hoogerwerf, Lijphart en - hoewel ik me geen politicoloog meer mag noemen - mijzelf[139].

136. J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66* (Amsterdam, 1967).
137. B. de Gaay Fortman en W. in 't Veld, ed., *Christen-Radicaal* (Hilversum-Kampen, 1967).
138. M. van Hulten, ed., *Van spijtstemmers tot KVP-Radikalen. Documentatie nr. 1* (Utrecht, 1967); *idem*, ed., *Radicalen. Documentatie nr. 2* (s.l., 1968).
139. Voor H. Daalder: 'De politieke partijen en de democratie', *Het Gemenebest*, XV (1954-1955) 124-134; 'Nederland', *Repertorium van de sociale wetenschappen. Politiek* (Amsterdam-Brussel, 1958) 213-238; 'Parties and Politics in the Netherlands', *Political Studies*, III (1965) 1-16; 'De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie', *Acta Politica*, I (1965-66) 172-196; 'The Netherlands. Opposition in a Segmented Society', in: R.A. Dahl, ed., *Political Opposition in Western Democracies* (Londen, 1966) 188-238, 417-425; 'Parties, Elites and Political Development in Western Europe', in: J. LaPalombara en M. Weiner, ed., *Political Parties and Political Development* (Princeton N.Y., 1966) 43-77; *On building Consociational Nations. The Cases of the Netherlands and Switzerland*. Paper UNESCO Meeting of Experts on the Problems of State Formation and Nation Building (Cérisy-la-Salle, 1970); 'Cabinets and Party Systems in the Smaller European Democracies', *Acta Politica*, VI, iii (1971) 282-303; *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen, 1974).
Voor A. Hoogerwerf: 'Politieke partijen', in: R. van Dijk en G. Kuiper Hzn., ed., *Gestalten en getijden in de sociale werkelijkheid. Een oriëntering in de sociologie* (Amersfoort, 1961); 'Politieke functies van partijen en belangengroepen', *Mens en Maatschappij* (1961) 415-422; *Ontwikkelingen in de Nederlandse politieke partijen. ARJOS-studieconferentie 6 en 7 oktober 1961* (Den Haag, 1961); 'Sociaal-politieke strijdpunten: smeulend vuur', *Sociologische Gids*, X (1963) 249-263; *Protestantisme en progressiviteit. Een politicologisch onderzoek naar opvattingen van Nederlandse protestanten over verandering en gelijkheid* (Meppel, 1964); 'Politieke partij en politieke democratie', *Oost-West*, III, ii (april 1964) 56-61; *De Nederlandse politieke partijen en de wereld van morgen* (Elthetobrochure reeks, jrg. 6, no. 17, 1965); 'De Nederlandse kiezers en het partijstelsel. Verbondenheid, weerstand en voorstelling', *Acta Politica*, II, iv (1966-1967) 297-330; 'Attitudes politiques des électeurs néerlandais', *Annales de la Faculté de Droit de Liège* (1968) iii, 419-450; 'Power to the People: Changes in the Dutch Political System', *Delta* (herfst 1971) 54-63.

Ofschoon mijn inventarisatie van boeken en artikelen over de Nederlandse politieke partijen omvangrijker is dan die van De Jonge, ben ik het met zijn slotconclusie eens: voor verschillende van die partijen zou het wenselijk zijn te komen tot een integrale geschiedschrijving. Op het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen trachten wij een systematische verzameling aan te leggen van gegevens over de partijen. Deze documentatie in uitgebreide zin kan dienen als basis voor studies over de politieke partijen. In toenemende mate wordt voor dit doel van ons materiaal gebruik gemaakt. Het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Groningen heeft de mogelijkheid geopend om tot publikatie van dergelijke studies over te gaan door het sluiten van een contract met de Uitgeverij Kluwer, dat voorziet in de uitgave van een reeks cahiers onder auspiciën van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Het ligt in de bedoeling dat in 1977 de eerste drie cahiers zullen verschijnen.

In zijn conclusies ontvouwt De Jonge een program voor de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen. In de door hem gegeven volgorde: integrale geschiedenissen van de belangrijkste partijen; studies over 'kleine en kortstondige, maar in hun tijd karakteristieke partijen', zoals HGS, KNP, OSP, RSP, RSAP; een aanvulling op de regionale en thematische geschiedschrijving; vergelijkende studies van de partijen. Het is op zichzelf een mooi program. Onze ervaring op het Centrum is echter dat men afhankelijk is van het 'aanbod', dat op zijn beurt bepaald wordt door de belangstellingssfeer van de onderzoekers. Men kan hoogstens trachten het onderzoek in een bepaalde richting te stimuleren.

Ik hoop dat dit artikel, evenals dat van De Jonge, de belangstelling voor de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen heeft vergroot en dat het zal leiden tot nog meer 'aanbod' en tot contacten met het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Voor A. Lijphart: *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968); *The Politics of Accomodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley, 1968); 'Consociational Democracy', *World Politics*, XXI, i (jan. 1969) 207-225; 'Kentering in de Nederlandse politiek', *Acta Politica*, IV, iii (april 1969) 231-247; 'Class Voting and Religious Voting in the European Democracies: a Preliminary Report', *ibidem*, VI, ii (april 1971) 158-171.

Voor I. Lipschits: 'De politieke partij en de selectie van candidaten', *Sociologische Gids*, X, v (sept-okt. 1963) 273-281; 'Partijbestuur en fractie', *Acta Politica*, I (1965-1966) 154-171; 'De organisatorische structuur der Nederlandse politieke partijen', *ibidem*, II, iv (1966-1967) 265-296; *Links en rechts in de politiek* (Meppel, 1969); 'Kruit aandragen voor de ontploffing. Ontwikkelingen binnen de Nederlandse partijen', *Onze Jaren 45-70*, LXXIII (1973) 2312-2316; 'Slijtage in het midden. Partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland na 1966', *ibidem*, CIV (1973) 3305-3310; 'Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen, I, De protestants-christelijke en de socialistisch/communistische stroming tot de Tweede Wereldoorlog, II, Katholieken en Liberalen vóór 1945, III, Katholieken en Protestanten ná 1945, IV, Liberalen, Socialisten en Communisten ná 1945', in: *Intermediair*, XI, nos. 48 t/m 51 (nov.-dec. 1975), herdrukt in *Jaarboek 1975. Studieen Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1976) 163-196; 'De politieke partij als intermediaire structuur tussen burger en centrale overheid', *ibidem*, 197-212.

Aanhangsel

Systematische catalogus Nederlandse politieke partijen

De alfabetisch geordende bibliografie is verwerkt in de systematische catalogus. Deze systematische catalogus is onderverdeeld in de volgende rubrieken en subrubrieken:

1. *Algemeen*, *diversen*. Onder deze rubriek valt alles, wat niet onder één van de volgende rubrieken is in te delen. Periodiek wordt nagegaan of hieruit afzonderlijke rubrieken kunnen worden gevormd. Op deze wijze kwamen enkele van de hieronder genoemde rubrieken tot stand.
2. *Nederlandse politieke partijen*
    - 2.1 *Algemeen*. In deze rubriek worden boeken en artikelen opgenomen, die over vier of meer partijen handelen.
    - 2.2 *Anarchisme/anarchistische organisaties*. Deze rubriek betreft anarchistische organisaties in het algemeen. De specifiek anarchistische partijen, bijvoorbeeld de Socialistische Partij van Kolthek, vallen onder rubriek 2.8.
    - 2.3 *Fascisme/fascistische partijen*. Deze rubriek betreft fascistische en nationaal-socialistische partijen in het algemeen. De specifiek fascistische en nationaal-socialistische partijen, bijvoorbeeld NSB en NSNAP, vallen onder rubriek 2.8.
    - 2.4 *Liberalisme/liberale partijen*. Deze rubriek betreft liberale partijen in het algemeen. De specifiek liberale partijen, bijvoorbeeld Liberale Staatspartij en VVD, vallen onder rubriek 2.8.
    - 2.5 *Socialisme/socialistische partijen*. Deze rubriek betreft socialistische partijen in het algemeen. De specifiek socialistische partijen, bijvoorbeeld SDAP en PvdA, vallen onder rubriek 2.8.
    - 2.6 *Confessionele partijen*. Deze rubriek betreft confessionele partijen in het algemeen (het begrip confessionele partij, wenselijkheid van confessionele partijen enz.). De specifiek confessionele partijen, bijvoorbeeld KVP en SGP, vallen onder rubriek 2.8. De samenwerking tussen ARP, CHU en KVP in het CDA valt onder rubriek 3.2.
    - 2.7 *Protestants-christelijke partijen*. Deze rubriek betreft protestants-christelijke partijen in het algemeen. De specifiek protestants-christelijke partijen, bijvoorbeeld ARP en GPV, vallen onder rubriek 2.8.
    - 2.8 *Alfabetisch geordend op partijnaam*. In deze rubriek zijn boeken en artikelen opgenomen per politieke partij in alfabetische volgorde: Anti-Misdaad Partij, Anti-Revolutionaire Partij, Boerenpartij, Bruggroep enz.

3 *Relaties tussen partijen*

- 3.1 *Alfabetisch*. In deze rubriek zijn de relaties tussen de politieke partijen alfabetisch geordend, bijvoorbeeld: ARP-CHU, ARP-D'66.

3.2 *Samenwerking confessionele partijen*. Dit is de rubriek voor de samenwerking van ARP, CHU en KVP in het CDA.

3.3 *Samenwerking progressieve partijen*. In deze rubriek zijn boeken en artikelen opgenomen over de samenwerking tussen D'66, PPR en PvdA (eventueel PSP en CPN).

4. *Organisatorische structuur algemeen*. In deze rubriek worden boeken, artikelen en teksten (reglementen, statuten e.d.) opgenomen over de organisatorische structuur van de politieke partijen in het algemeen of van twee of meer partijen. Boeken, artikelen en teksten over de organisatorische structuur van één politieke partij worden opgenomen in rubriek 2.8, waarvoor per partij een afzonderelijke sub-rubriek is geopend.

5. *Theoretische aspecten*. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over theoretische aspecten van de politieke partij(vorming), uitgezonderd de organisatorische structuur.
6. *Kabinetscrises en kabinetsformaties*. Deze rubriek betreft kabinetscrises en kabinetsformaties in het algemeen en de afzonderlijke crises en formaties.
7. *Kiesstelsel*. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over het bestaande kiesstelsel (Tweede Kamer en Eerste Kamer) en over wijzigingen of voorstellen tot wijziging van het kiesstelsel.
8. *Verkiezingen*. Deze rubriek betreft boeken en artikelen over gehouden verkiezingen voor de Tweede Kamer, de Eerste Kamer, Provinciale Staten en Gemeenteraden. Deze rubriek is chronologisch geordend.
9. *Openbare mening*. Deze rubriek betreft onderzoekingen van de openbare mening op het terrein van de binnenlandse politiek.
10. *Democratisering*. Deze rubriek betreft aspecten van democratisering, zoals kiezersinvloed, politieke participatie, buitenparlementaire actie, studentenbeweging e.d.
11. *Parlement*, *regering*, *ministers*, *ambtenaren*. In deze rubriek gaat het vooral om de houding van de politieke partijen ten opzichte van parlement, regering enz.
12. *Dekolonisatie*. Deze rubriek betreft voornamelijk de houding van de politieke partijen ten opzichte van de dekolonisatie van Indonesië en Nieuw-Guinea. Deze wat specialistische rubriek is ontstaan als gevolg van het onderwijs, dat over dit onderwerp gegeven wordt.
13. *Werkgevers en werknemers*. In deze rubriek worden opgenomen boeken en artikelen over werknemers- en werkgeversorganisaties en hun onderlinge verhouding; onder deze rubriek vallen ook stakingen. Er wordt voor dit onderwerp niet gericht gezocht.
14. *Denkbeelden tijdens de Tweede Wereldoorlog over het partijstelsel*.
15. *Biografieën*. Deze rubriek is beperkt tot biografisch materiaal van en over Nederlandse politici.
16. *Buitenlandse politieke partijen*. Rubriek voor boeken en artikelen over buitenlandse politieke partijen. Er wordt voor dit onderwerp niet gericht gezocht.
17. *Vrouwenemancipatie*. Deze specialistische rubriek is opgenomen omdat over dit onderwerp mogelijk een werkcollege zal worden gegeven.
18. *Groningen*. Rubriek voor boeken en artikelen over voornamelijk partij-politieke ontwikkelingen in de provincie en in de stad Groningen.
19. *Koninklijk Huis*. Er wordt voor dit onderwerp niet gericht gezocht.

Per 31 december 1975 waren in de systematische catalogus Nederlandse politieke partijen 11.000 titels van boeken en artikelen opgenomen. In bijlage II wordt een overzicht gegeven van alle rubrieken en sub-rubrieken met de bijbehorende aantallen kaartjes.

Bijlage II. Rubrieken en sub-rubrieken van de systematische catalogus Nederlandse politieke partijen met de bijbehorende aantallen titels

Elk kruisje stelt 50 of een gedeelte van 50 titels van boeken of artikelen voor.

1	ALGEMEEN, DIVERSEN	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
		x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
		x	x								
2	NEDERLANDSE POLITIEKE PARTIJEN										
2.1	algemeen	x	x	x	x	x	x				
2.2	[illegible] organisatie	x									
2.3	[illegible] partijen	x									
2.4	[illegible] partijen	x									
2.5	[illegible] partijen	x	x								
2.6	[illegible] partijen	x	x								
2.7	[illegible] partijen	x	x								
2.8	afzonderlijke op partijen:										
	Algemeen Nederlands Verbond	x									
	Anti-Militaristische Partij	x									
	Anti-Revolutionaire Partij	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
		x	x	x	x	x	x				
	Boerenpartij	x									

Bond van Christen	x										
Bond van Vrije Liberalen	x										
Bruggroep	x										
Christelijk Democratische Unie	x										
Christelijke Historische Unie	x	x	x	x	x						
Christelijke Sociale Partij	x										
Christelijke Volkspartij	x										
Christen Democratische Partij	x										
Christen Radicalen	x										
Comité van Vlaamse Militanten	x										
Communistische Partij van Nederland	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
	x	x	x								
Conservatieve Partij	x										
Democraten '66	x	x	x								
Democratisch Socialisten '70	x	x									
De Derde Weg	x										
Economische Bond	x										

Eenheid Door Democratie	x		
Evangelische Sociaalistische Partij	x		
Friese Volkspartij	x		
Gereformeerd Politiek Verbond	x		x
Grijnegar Bond	x		
Katholieke Volkspartij	x		
Katholieke Nationale Partij	x		

Katholieke Volkspartij	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland	x									
Liberale Staatspartij	x									
Liberale Unie	x									
Nationaal Historische Partij	x									
Nationaal Socialistische Beweging	x									
Nationale Katholieke Partij	x									
Nederlands Gesprek Centrum	x									
Nederlandse Unie	x									
Nederlandse Volksbeweging	x	x								
Nieuw Rechts	x									
Onafhankelijke Socialistische Partij	x									
Oude SDAP	x									
Pacifistische Socialistische Partij	x	x								
Partij van de Arbeid	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x

	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	x									
Partij van de Vrijheid	x									
Politieke Partij Radikalen	x	x								
Protestantse Volkspartij	x									
Religieus Sociaal Verbond	x									
Revolutionair Communistische Partij	x									
Revolutionair Socialistische Arbeids Partij	x									
Revolutionair Socialistische Partij	x									
Rooms Katholieke Partij Nederland	x									
Rooms Katholieke Statspartij	x	x	x	x	x					
Sociaal Democratische Arbeids Partij	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
Sociaal Democratische Bond	x	x	x							
Sociaal Democratische Partij	x									

	Socialistische Partij	x				
	Socialistische Unie	x				
	Socialistische Werkers Partij	x				
	Staatkundig Gereformeerde Partij	x	x			
	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie	x	x	x	x	
	Vrij Socialistische Vereniging	x				
	Vrijzinnig Democratische Bond	x	x			
3	RELATIES TUSSEN PARTIJEN					
3.1	Politieke opvattingen partijen:					
	ARP/CDU	x				
	ARP/CHU	x				
	ARP/CPN	x				
	ARP/PvdA	x				
	ARP/KVP	x				
	ARP/VVD	x				
	ARP/SGP	x				

	[illegible]	x			
	[illegible]	x			
	[illegible]	x			

3.3	[illegible]	x	x								
4	[illegible] STRUCTUR ALGEMEEN	x									
5	[illegible] ASPECTEN	x	x								
6	[illegible] EN [illegible]	x	x	x							
7	[illegible]	x	x	x	x						
8	[illegible]	x	x	x	x						
9	OPENBARE MENING	x	x	x							
10	[illegible]	x	x	x							
11	PARLEMENT, REGERING, MINISTERS, AMBTENAREN	x	x	x	x						
12	[illegible]	x	x	x							
13	[illegible] EN [illegible]	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
14	[illegible] TWEEDE [illegible]	x	x	x	x	x	x				
15	[illegible]	x	x	x	x						
16	[illegible] POLITIEKE PARTIJEN	x	x	x	x	x					
17	[illegible]	x	x	x							
18	[illegible]	x									
19	[illegible] HUIS	x									

De gouden delta, stoom en steenkool. De Rijnvaart 1815-1914

C.B. Wels

Joachim F.E. Bläsing, *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland 1815-1851. Von niederländisch-preußischen zu deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen* (Leiden: H.E. Stenfert Kroese, 1973, 275 blz.) en H.P.H. Nusteling, *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool 1830-1914. Een studie van het goederenverkeer en de verkeerspolitiek in de Rijndelta en het achterland, mede in verband met de opkomst van de spoorwegen en de concurrentie van vreemde zeehavens* (Amsterdam: Holland Universiteits Pers, 1974, 540 blz, *f* 67,50).

Wanneer we de literatuur over de geschiedenis van de Rijnvaart overzien, valt in de eerste plaats op dat over de middeleeuwse periode zowel van Nederlandse als van Duitse zijde allerlei is gepubliceerd, voor een deel in de vorm van bronnenuitgaven. Daarentegen zijn aan het tijdvak 1500-1800 nauwelijks zelfstandige studies van enig belang gewijd. Over de Rijnvaart in de negentiende eeuw bestaat in beide landen evenwel weer een reeks publikaties, die wat de Duitsers betreft vaak nog gespecialiseerd zijn naar stad en streek. De omvang van de literatuur over dit thema weerspiegelt vooral in Nederland goed de belangstelling van de historici voor de verschillende tijdvakken, maar is zeker niet recht evenredig met de betekenis van de Rijnvaart in deze periodes.

In de tweede plaats springt in het oog dat de Duitse literatuur voornamelijk uit het eerste kwart van deze eeuw dateert en het economisch gebeuren langs en op de Rijn en andere Duitse rivieren hoofdzakelijk beschrijft als een onderdeel van het Duitse unificatieproces. In Nederland, waar de historici zich wat later voor de Rijn zijn gaan interesseren, is het belangrijkste archiefmateriaal over dit onderwerp inmiddels gepubliceerd in de *Documenten betreffende de buitenlandse handelspolitiek van Nederland in de negentiende eeuw* door N.W. Posthumus en in de *Bescheiden betreffende de Nederlandse buitenlandse politiek* over de achtereenvolgende periodes door C.B. Wels, J. Woltring en C. Smit. Dan zijn er de dissertaties van P.J. Bouman (*Rotterdam en het Duitsche achterland*) en J. Ratté (*De Nederlandse doorvoerpolitiek*). Deze beide auteurs hebben de Rijn overigens voornamelijk vanuit de Maasstad bekeken. De politieke sfeer rond de Rijnvaartproblematiek in beide landen is geschetst door J.C. Boogman in *Nederland en de Duitse Bond*. Een aanzet tot hernieuwd onderzoek ten aanzien van dit thema werd gegeven door Joh. de Vries in zijn artikel over 'De problematiek der Duits-Nederlandse economische betrekkingen in de negentiende eeuw', *TvG* (1965).

Bläsing en Nusteling hebben nu nagenoeg gelijktijdig en onafhankelijk van elkaar de Rijnvaart in de negentiende eeuw als thema voor hun proefschrift gekozen. De beide dissertaties overlappen elkaar voor de jaren 1830-1850, maar dat is alleen maar winst. Het is daardoor mogelijk kennis te nemen van de beschouwingen van twee deskundige auteurs over dezelfde cruciale periode. Bij zoveel gemeenschappelijks ligt het voor de hand beide boeken eens naast elkaar te leggen.

Bläsing heeft zich ten doel gesteld de Duits-Nederlandse economische betrekkingen in een breder verband te beschouwen dan tot dusver is gedaan. De beide landen - Nederland wat later dan Duitsland - evolueerden naar een nieuwe eigen economische identiteit, waarbij de oude grondslagen van hun onderlinge economische betrekkingen afgebroken en tegelijkertijd nieuwe werden opgebouwd. Voor deze studie heeft de auteur alleen aanvullend archiefonderzoek verricht en zich daarbij beperkt tot het trefwoord Rijnvaart. Omvangrijker onderzoek had waarschijnlijk geen ander belangrijk materiaal aan het licht gebracht dan wat Duitse en Nederlandse historici tot dusver al hebben gepubliceerd. Bij Bläsing ligt de nadruk dan ook volledig op de integratie van de bekende Rijnvaartproblematiek in het economisch handelen en denken in Nederland en Duitsland. Hierbij worden macro- en soms ook micro-economische factoren in beide landen in verschillende fasen tegenover elkaar geplaatst. Juist deze comparatieve beschouwingen behoren tot de meest interessante delen van deze dissertatie.

Al vanaf de middeleeuwen beschikte Nederland over een machtspositie in de Rijndelta, die door het verbrokkelde Duitse achterland nooit serieus was aangevochten. Onder druk van Napoleon werd een begin gemaakt met de internationalisering van de rivier. De nieuwe volkenrechtelijke inzichten waarop Napoleons maatregelen gebaseerd waren, hielden in dat een soeverein het scheepvaartverkeer van andere oeverstaten op een door zijn gebied stromende rivier niet naar eigen goeddunken mocht belasten of verbieden. Op het congres van Wenen wist de Nederlandse diplomatie te verhinderen dat op basis van deze zienswijze of op grond van de Britse ideeën over het nut van monopoliebeperking bindende besluiten ten aanzien van de Rijnvaart werden genomen. Het Nederlandse monopolie bleef dus in 1815 onaangetast. Dit hield in dat het vervoer van en naar het Duitse achterland voor Nederlandse schippers gereserveerd bleef, dat alle goederen in Nederland verladen dienden te worden en dat rechtstreekse vaart naar zee vanuit het Rijnland verboden was.

Behalve de tarieven voor in-, uit- en doorvoer was er nog een netwerk van brug- en sluisgelden, watertollen, loods- en bakentarieven, waarvan niet alleen de kas van rijks- en stedelijke overheden profiteerde, maar waardoor ook aan vele handen werk werd geboden. Nederland gebruikte na 1813 zijn monopolie om in het noorden de stapelmarkt te doen herleven: de Hollands-Zeeuwse delta moest weer als trechter gaan fungeren voor de gehele handel met het achterliggende continent.

Op het Duitse deel van de Rijn was de situatie evenmin ideaal, maar wel veel beter. Bläsing berekent dat in 1822 het bevaren van een zelfde aantal kilometers Rijn in Nederland dertienmaal duurder was dan in Duitsland. Voor de Nederlandse handel was de Keulse stapel de grootste belemmering.

Het is jammer dat de auteur deze tientallen soorten scheepvaartbelemmeringen bijna over het gehele boek verspreid ter sprake brengt, waardoor men het overzicht verliest. Door alles in één hoofdstuk bijeen te zetten had hij de lezer een dienst bewezen. Het was dan mogelijk geweest even na te slaan wat het ‘droit fixe’, het patent- en octrooirecht nu eigenlijk inhielden.

Bläsing schetst de geleidelijke uitholling van de Nederlandse machtspositie ten gunste van het Duitse achterland. Op het punt van de oorzaken brengt hij nauwelijks nieuws. Wel geeft hij een waardevolle analyse van dit afbrokkelingsproces, waarbij hij zich bijzonder goed in de controversiële belangen van beide landen inleeft. Bij de Rijnvaartconventie van Mainz (1831) moesten de Nederlanders het eerste terrein

prijsgeven en de scheepvaartwetten van Van Bosse en het handelsverdrag met het Tolverbond (1851) brachten tenslotte de ommekeer: Nederland ging zich voortaan op het transito toeleggen.

Terecht stelt Bläsing de vraag waarom Nederland nog zo lang zijn monopoliepositie tegenover Pruisen wist te handhaven. De traditionele voorstelling van Nederland is immers: een aftakelende handelsmogendheid die in 1830 een deel van haar grondgebied verspeelt, geleidelijk labiel wordende verhoudingen in de binnenlandse politiek, weinig vertrouwen in de eigen toekomst en een stagnerende economie die op een steeds smallere basis (de koloniale handel en de Rijnvaart) komt te rusten. Daartegenover Pruisen: een grote mogendheid met toenemend aanzien, groeiend zelfvertrouwen en een dynamische economie die door de oprichting van het Tolverbond een belangrijke stimulans ontvangt.

De auteur wijst er echter op dat deze voorstelling voor wat de periode tot 1830 betreft een te deterministisch accent heeft en voor de jaren dertig het effect van de scheiding in Nederland en de economische samenwerking in het achterland overschat.

Om te beginnen had Nederland in 1815 bepaald geen slecht uitgangspunt. Door toevoeging van de zuidelijke provincies was een staat met een gevarieerd economisch patroon ontstaan: het noorden commercieel-agrarisch, het zuiden industrieel-agrarisch; bovendien een overzees imperium dat als grondstoffenproducent en afzetgebied grote betekenis had. Het nieuwe koninkrijk van Willem I had een gecentraliseerd, goed geoutilleerd bestuur met uniforme voorschriften en nagenoeg eenheid van maat, munt en gewicht. Pruisen daarentegen, de belangrijkste tegenspeler van Nederland, had in 1815 weliswaar het Rijnland verworven, maar daardoor was de territoriale verbrokkeling nog groter geworden. Van een bestuurlijke infrastructuur was nauwelijks sprake en het economisch verkeer werd er de eerste jaren gehinderd door allerlei handelsbelemmeringen en het ontbreken van uniformiteit op het punt van betaalmiddelen en belastingen. Bovendien kreeg het Roergebied na 1815 te kampen met de Engelse concurrentie. Door de oprichting van hoge tolmuren door Frankrijk en Nederland vielen deze gebieden ook nog weg als afzetmarkt. Het oosten van Pruisen had te lijden onder de algemene agrarische crisis.

Het is duidelijk dat dit Pruisen, de parvenu onder de grote mogendheden, onder déze omstandigheden nog hoog opzag tegen de oude handelsstaat in de delta en er pas toe kon overgaan druk op Nederland uit te oefenen nadat er grote economische machtsverschuivingen langs de Rijn hadden plaatsgevonden.

Van de voor Nederland zo gunstige constellatie van 1815 was op het economisch leven van het noorden geen stimulans uitgegaan. Integendeel, men wilde er het liefst alles bij het oude laten en de stapelmarkt van voor 1795 doen herleven. Deze functie had het land echter definitief verloren, maar juist omdat men daar niet aan wilde, klampte men zich des te hardnekkiger vast aan de monopolies op de Rijn en in de koloniën in de veronderstelling hierin instrumenten tot herstel van de stapelmarkt te bezitten. De Nederlandse economie was daardoor in hoge mate statisch.

Pruisen stond, economisch gezien, in 1815 met de rug tegen de muur. Er bleef geen andere mogelijkheid dan de vlucht naar voren. Het land had weinig te beschermen en ging daarom over op een tamelijk liberaal handelsstelsel (1818) dat de grondslag werd voor het Tolverbond. Deze kritieke beginjaren zetten juist het acceleratieproces in beweging (‘takeoff’), waardoor de Pruisische economie van een statische in een dynamische fase overging.

Voor Nederland kwam de omslag in de jaren veertig. Toen was men met het koloniale en Rijnmonopolie volledig in het slop geraakt. Bij elke nieuwe onderhandeling met de Duitsers had men concessies moeten doen en na de aanleg

van de spoorweg Antwerpen-Keulen was er zo weinig ‘Monopolsubstanz’ overgebleven dat alleen een radicale economische heroriëntering uitkomst kon bieden. Deze zette in bij de tariefwet van 1845 en kreeg zijn beslag in 1850-1851.

Opmerkelijk is Bläsings relativerend oordeel over de stagnatie in de Nederlandse en de dynamiek in de Duitse economie. De kritiek van Nederlandse historici op het economisch gebeuren in Nederland in de eerste decenniën van de negentiende eeuw acht hij overdreven. De neiging om hun land als apathisch en geborneerd te karakteriseren is naar zijn mening de reflectie van de enorme indruk die de aftakeling van het Nederlandse handelsimperium, vooral in de laatste fase van zijn verval, op hen heeft gemaakt. Hun negatieve oordeel over dit tijdvak uit de eigen geschiedenis is de weerslag van de teleurstelling die wel mést ontstaan toen bleek dat Nederland de veel te hoog gespannen verwachtingen niet kon vervullen.

Bläsing stelt daar Duitsland tegenover, waar men bepaald niet leed onder reminiscensies aan vergane glorie. Daar viel in de eerste helft van de negentiende eeuw elke vergelijking met de economische achterlijkheid in het verleden altijd in het voordeel van de eigen tijd uit.

Het is jammer dat de auteur geen oog heeft gehad of tijd heeft willen besteden aan de relaties tussen Duitsland en Nederland in ruimere zin, dit te meer daar hij juist pretendeert ‘ein Stück integraler Geschichtsschreibung’ te leveren. Zijn verhaal is nu op tal van punten wat ééndimensionaal omdat buitenlands-politieke aspecten, ideologische componenten en de wetenschappelijke en culturele invloed van het Duitsland na 1813 buiten beschouwing zijn gebleven.

Bläsing is geen auteur die concies en helder formuleert. Zijn eindeloos lange Duitse zinnen golven alinea's lang, een enkele maal een pagina lang, door, terwijl de lengte van zo'n met economische terminologie volgepakte alinea niet altijd door de feitelijke inhoud wordt gerechtvaardigd. Door deze stijl wordt men onwillekeurig herinnerd aan de minister van Buitenlandse Zaken in de jaren veertig van de vorige eeuw, de bejaarde, half-dove generaal De la Sarraz. Van deze oud-kamerheer van Willem II was bekend dat hij een hekel had aan ambtelijke stukken en met name aan het proza uit Berlijn met z'n lange zinnen. Minister van Financiën Van Hall klaagde erover dat de generaal dergelijke stukken soms meer dan een jaar onafgedaan in zijn la liet liggen, waar ze in 1848 door de nieuwe ministers werden aangetroffen.

Nusteling heeft de Rijnvaart in de eerste plaats van Nederland uit bezien. Evenals Bläsing stond hem, ook voor de tweede helft van de eeuw, veel literatuur ter beschikking zodat ook hij met een beperkt archiefonderzoek kon volstaan. Zijn uitgangspunt is niet de Rijnvaart als onderdeel van de economische betrekkingen tussen Nederland en Duitsland, zoals bij Bläsing, maar de functie van de rivier als belangrijkste transportfaciliteit in het Nederlandse economische verkeer.

De auteur besteedt aandacht aan het veelal verwaarloosde aspect van het verzet van Willem I tegen elke vorm van internationalisatie van de Rijn. De koning stelde zich namelijk op het starre achttiende-eeuwse standpunt dat zijn souvereine rechten ook over de internationale waterwegen binnen zijn territorium onbeperkt waren.

Twee van Nustelings conclusies voor de periode 1815-1850 - die hij overigens met Bläsing deelt maar ze overtuigender formuleert - zijn het vermelden waard. In de eerste plaats stelt hij uitdrukkelijk dat het met de economische achterlijkheid nog al meeviel, vooral wanneer men rekening houdt met het feit dat Nederland in deze jaren zijn oude positie als economische wereldmacht moest prijsgeven en in een heroriënteringsfase verkeerde. Zo ging bij de technische vernieuwing van het transport te water Nederland ver voorop. Dat was ook een van de redenen waarom de Rijnvaart

de concurrentie van de spoorwegen en daarmee de Rijndelta de concurrentie met andere zeehavens wist te overleven. In de

tweede plaats is Nusteling met Bläsing van mening dat tot dusver ten aanzien van de scheepvaartwetten van Van Bosse door de meeste historici te veel aan de Engelse scheepvaartwetten is gerefereerd. De gelijkstelling van de vreemde met de nationale vlag, zo meent Nusteling, had niet alleen ten doel de Nederlandse scheepvaart van de intrekking van de Engelse navigatiewetten te laten profiteren, maar ook om de Duitse schepen in de Rijnmonding op dezelfde voet als de Nederlandse te kunnen behandelen.

Nederland was overigens in 1850 te optimistisch ten aanzien van de snelheid waarmee in Duitsland de liberalisering van de Rijnvaart zich zou gaan voltrekken. Hessen en Nassau waren de taaiste verdedigers van het behoud van het recognitiegeld en zij gaven hun verzet pas op toen Pruisen in 1864 dreigde hen van het Tolverbond uit te sluiten. Nederland reageerde daarop met afschaffing van de loods- en bakengelden. De liberalisering van de Rijnvaart kreeg overigens zijn beslag door de oorlog van 1866: Pruisen dicteerde daarna de Zuidduitse staten de laatste belemmeringen op te heffen. Daarop kon de akte van Mannheim in 1869 ondertekend worden, waarbij bezegeld werd wat sedert 1831 geleidelijk in bilaterale overeenkomsten al door de Rijnoeverstaten overeengekomen was.

De auteur geeft gedetailleerde overzichten van de verscheepte produkten en vaarroutes en besteedt veel aandacht aan de samenhang tussen de infrastructuur op vervoersgebied en de economische ontwikkeling. De concurrentie tussen Rijnvaart en railtransport komt eveneens uitvoerig aan de orde. De introductie van stoomschepen na 1825 maakte het goederentransport te water sneller en goedkoper. Daardoor was de Rijnvaart in staat het op te nemen tegen de spoorwegen die na 1850 over een Westeuropees lijnennet beschikten. Ondanks stagnatie omstreeks 1870 bleef het schip vooral op de Benedenrijn het belangrijkste transportmiddel. De Nederlandse delta kon daardoor de aan- en afvoerhaven blijven voor het Duitse achterland, ondanks pogingen van Franse, Belgische en Noordduitse havens om dit goederenverkeer naar zich toe te trekken.

Met betrekking tot de ‘take-off’ van de Nederlandse economie merkt Nusteling op dat er vanaf 1850 sprake was van een constante groei, die in de eerste plaats zijn oorsprong vond in de toenemende bedrijvigheid op en langs de Rijn. Niet de bevordering van industrie, maar het stimuleren van handel en verkeer stonden centraal in de Nederlandse economie en het lag ook voor de hand dat in deze traditionele sectoren het economische acceleratieproces het eerst op gang kwam.

De Nederlandse regering, aldus de auteur, heeft zich in 1869 bij de ondertekening van de akte van Mannheim te weinig gerealiseerd dat Duitsland op de duur wel eens minder belang bij een vrije Rijn zou kunnen krijgen. Aan garanties in dit opzicht is dan ook nooit gedacht. Na 1871 kwam Nederland alléén tegenover het Duitse rijk te staan omdat Frankrijk door de afstand van Elzas-Lotharingen had opgehouden Rijnoeverstaat te zijn. Af en toe gingen er Duitse stemmen op die de aandacht vestigden op de in hun ogen onnatuurlijke situatie dat een klein land als Nederland de uitgang naar zee beheerste van de belangrijkste Duitse verkeersader. Volgens deze kringen zou Nederland binnen de economische invloedssfeer van het Duitse rijk gebracht dienen te worden, bijvoorbeeld door een lidmaatschap van het Tolverbond.

Tegelijkertijd werd er door grootgrondbezitters uit het Duitse oosten, door Silezische industriëlen en spoorwegkringen aangestuurd op herinvoering van de

scheepvaartrechten. De Pruisische regering had zelf ook behoefte aan een instrument tot beheersing van de verkeerspolitiek, maar de rijksregering wenste het Duitse isolement niet te vergroten door deze zaak in Den Haag aan te snijden. Het was in deze periode dat de Rijnlanders blij waren dat de Rijndelta in Nederlandse handen was. In 1911 aanvaardde de Rijksdag een wetswijziging die de mogelijkheid opende om op de Duitse rivieren weer tol te heffen. Om

de oppositie de wind uit de zeilen te nemen kreeg het tolgeld een bestemming: voor de aanleg en het onderhoud van de waterwegen.

Dit laatste hoofdstuk over 'Het Duits nationalisme en de Nederlandse Rijnmonding rond de eeuwwisseling' is bepaald niet het sterkste deel uit deze dissertatie. De auteur schetst hier het bekende beeld: wanneer de oude Bismarck het veld heeft moeten ruimen, kent de Duitse buitenlandse politiek geen matiging meer. De conservatieven gaan de toon aangeven en de imperialistisch-nationalistische kringen krijgen vat op het beleid. Juist over het samenspel van de verschillende krachten in de Duitse buitenlands-economische politiek is in de Duitse literatuur de discussie evenwel volop gaande. Nusteling heeft hiervan echter geen gebruik gemaakt.

In dit degelijke boek, waarin zoveel interessant materiaal gedetailleerd is verwerkt, mist men wel eens het samenstel van krachtlijnen dat de verschillende problemen verbindt. Dat geldt met name voor het laatste deel.

Recensies

J.P. Peeters, *Bloei en verval van de middeleeuwse stadsvrijheid Vilvoorde* (Tielt, 1975, 227 blz.).

Deze monografie die de auteur in afleveringen liet verschijnen in het tijdschrift *Eigen Schoon en De Brabander* is nu ook in boekvorm voorhanden. Het geheel behandelt achtereenvolgens: de juiste betekenis van de Vilvoordse vrijheidskeure van 1192, de economie van de middeleeuwse stad en de economische stagnatie en omschakeling van de plaats in de late middeleeuwen. In 972 was de 'villa' Vilvoorde, oorspronkelijk eigendom van de abdij van Chèvremont, geïntegreerd in de bezittingen van de kapittelkerk van Aken. Langs de weg van het voogdijschap wisten de graven, later hertogen van Brabant, er hun gezag te vestigen. De vrijheidskeure dient gezien in het kader van de militaire-strategische politiek van de hertogen en is geen uiting van bloeiend stedelijk leven te Vilvoorde.

De economische ontplooiing van de plaats dateert slechts uit de laatste jaren der dertiende eeuw en stoelt zoals men in Brabant kan verwachten op de draperie. Vooral voor de lakenindustrie weet de auteur tal van nieuwe gegevens naar voor te brengen. Niet zonder belang waren ook de steenhandel en het vervoer van stenen langs de Zenne. Vilvoorde is een typisch slachtoffer van de economische en politieke crisis der late vijftiende eeuw geworden ten gevolge waarvan het zijn stedelijke zelfstandigheid verloor tegenover de vorst.

Een dergelijke geschiedenis van een kleine Brabantse stad, die bovendien aandacht besteedt aan sociale aspecten, is een welkome aanvulling op de stadsgeschiedenis der Nederlanden, waarvan het beeld beheerst wordt door de oude en grote steden. De auteur moest daarbij afrekenen met de handicap dat het middeleeuwse archief van Vilvoorde in 1489 door de beruchte stadsbrand grotendeels werd vernield. Hij heeft zich uit de slag getrokken door de beschikbare archieven ten volle te benutten naast de bestaande literatuur en door telkens weer vergelijkingen met elders te maken. Dit betekent echter dat hij nogal eens, reeds lang bekende feiten, uitvoerig herhaalt en soms open deuren instampt. Men kan zich daaraan ergeren, maar men moet er wel rekening mee houden dat deze monografie ook voor niet-gevormde historici werd geschreven. De wrevel van de lezer wordt daarbij ongetwijfeld gestimuleerd door de ietwat pedante stijl en taal van de auteur.

Ook enkele detailopmerkingen moeten ons van het hart. De interpretatie van de tekst van de domeinrekeningen als zou de rentmeester op de markt te Vilvoorde graan verkopen, is verkeerd. De geciteerde passage (94) over 'verdingen' slaat waarschijnlijk op het afkopen van verschuldigde renten in natura volgens de heersende graanprijs. Op bladzijde 96 is in het citaat de datum te lezen als 'MCCCCCende achte'. Ook het citaat over de wolaccijns (101) is duidelijk foutief geïnterpreteerd. De accijns voor wol van schapen gehouden binnen Vilvoorde in opdracht van vreemdelingen moet in elk geval betaald worden door de schapenhouder, onafgezien of die schapen binnen of buiten Vilvoorde worden geschoren. Bladzijde 139 spreekt ten onrechte van borduurders in verband met 'voedereers',

die in feite een speciaal soort bont- of vederwerkers zijn die bontvoederingen leverden. Op bladzijde 140 is de 60 ponden duidelijk een verschrijving voor 16 ponden. Bladzijde 142: Ofschoon er minstens veertien toonbanken in het vleeshuis stonden wordt zonder verdere commentaar vastgesteld dat er in 1499 slechts voor acht ervan cijns werd betaald. Bladzijde 156: Signaleren wij dat Vilvoordse steen gebruikt werd voor de bestrating te Bergen op Zoom en Zierikzee. Bladzijde 157-158: Het zogenaamde asielrecht van het leengoed 'Van daar Achter' aan de Zenne, voor het eerst vermeld in 1531, is wel wat ver gezocht. Is het niet gewoon de affirmatie van de eigen jurisdictie van deze smalheer tegenover de stadsburen, een verschijnsel dat van in de vijftiende eeuw overal veelvuldig voorkomt? Bladzijde 199: Haast komisch is de verklaring van 'rouwenblock' en 'verwenblock' als het gebouw van de 'rouwe' of goedkope weefsels en het gebouw van de ververs. Blok is doodgewoon een geldkist of blok (vergelijk offerblok) waar de belastingopbrengst van de accijnzen werd in gedeponeerd!

Onze bezwaren tegen dit boek betreffen dus slechts details en uiterlijkheden. In feite is het een prachtig werk dat vele steden Vilvoorde zullen benijden.

R. van Uytven

H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedebouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw* (Leiden: E.J. Brill, 1975, Deel I, 460 blz., Deel II, atlas, 55 kaarten, waarvan verscheidene in diverse bladen, kwarto, *f* 360. -).

In 1964 werden de Nederlandse steden-historici verrast door de verschijning van een wat ongebruikelijke stedenmonografie. Dit was de dissertatie van ir. J.C. Visser over Schoonhoven met als kenmerkende ondertitel 'De ruimtelijke ontwikkeling van een kleine stad in het rivierengebied gedurende de middeleeuwen'. Hierin was niet veel sprake van de inrichting van het stadsbestuur, van politieke gebeurtenissen en religieuze en culturele instellingen, van de groei van handel en nijverheid en de macht van de ambachtsgilden en dergelijke traditionele onderwerpen meer, maar de heer Visser was er slechts op uit om na te gaan hoe het stadje Schoonhoven van zijn allereerste prille begin geleidelijk gegroeid was tot de middelgrote woonkern van het eind van de middeleeuwen en hoe het tijdens en door dit proces had ingewerkt op de fysieke omgeving. Ir. Visser was architect en uit zijn vak bracht hij een specifieke kennis mee van bouwkundige problemen en ruimtelijke ordening. In Schoonhoven had hij een betrekkelijk rijk archief en een weinig aangetaste stadsplattegrond tot zijn beschikking. Door zich bovendien te beperken tot de middeleeuwen kon de schrijver een aantrekkelijke dissertatie van gemiddelde lengte vervaardigen.

In 1964 was ir. H.A. van Oerle in Leiden al jaren met soortgelijke onderzoekingen bezig. Maar zijn taak was veel immenser dan die van ir. Visser te Schoonhoven. Het Leidse stadsarchief is voor de vroegere tijden duidelijk het rijkste van alle Hollandse steden, Leiden kan men geen kleine stad noemen en de heer Van Oerle heeft het noodzakelijk geoordeeld zijn onderzoek voort te zetten tot omstreeks het jaar 1660. Zo is een ernorm omvangrijk boek gegroeid, dat hem meer dan dertig jaar aan

onderzoek heeft gekost, waarbij hij zeer nauw heeft samengewerkt met anderen als mej. Wegener en met de staf van de Leidse archiefdienst. Het boek werd zelfs zo groot, dat het enigszins overdreven geweest zou zijn, het hele werk als proefschrift aan te bieden, daar het immers een gigantisch levenswerk geworden was. Op slechts een deel van de hier afgedrukte bladzijden heeft de heer Van Oerle dan ook in Delft de doctorsbul verworven. Zijn promotor was ir. Visser, die

intussen aan de Technische Hogeschool benoemd was. De Nederlandse historici mogen zich gelukkig prijzen dat het mede door verschillende subsidies mogelijk is geworden de volledige tekst in het licht te geven, hoewel niet alle materiaal gedrukt kon worden. Dit is echter op het Leidse archief gedeponeerd en staat daar ten dienste van de onderzoekers.

Het deel dat de atlas bevat met zijn vele kaarten zal bij de vakgenoten misschien nog wel de meeste bewondering wekken. Er worden natuurlijk wel wat zeventiende-eeuwse stadsplattegronden afgedrukt en natuurlijk ook de twee, die nog uit de zestiende eeuw dateren, die van Jacob van Deventer en die van Liefrinck, in 1578 vervaardigd om het stadsbestuur te helpen bij de herbouw van de stad na het beleg. Maar die waren wel bekend; de belangrijkste prestatie is ongetwijfeld een grote reeks kaartbladen op een schaal 1:1000 van het hele gebied binnen de stadsvest; de gegevens van het volkstellingsregister van 1581, het register Vetus van 1585 en het *Oudt Belastingboek* van 1601, die onlangs door dr. Daelemans met behulp van een computer bewerkt werden, zijn hierbij gebruikt om op zogenaamd sociografische kaarten de beroepen van alle bewoners, de huisnummers, de huurwaarden ingedeeld naar klassen en het aantal huishoudingen per huis in te tekenen en bij de kaarten van de stadsuitbreidingen van na 1574 zijn zoveel mogelijk ook alle grondaankopen geregistreerd, want de stedelijke regering probeerde natuurlijk alle grond in bezit te krijgen, die het weldra binnen de stadsvesten wilde trekken. Het kan best zijn, dat daarbij grote mogelijkheden voor grondspeculatie lagen, maar in dat soort zaken is de heer Van Oerle niet geïnteresseerd. Wie echter een apart onderzoek hiernaar zou willen doen, vindt in de door hem aangedragen gegevens een voortreffelijk uitgangspunt. En dat is misschien wel het belangrijkste resultaat van dit boek, dat alle onderzoek naar onverschillig welk onderwerp uit de stedelijke geschiedenis van Leiden van vóór het jaar 1660 voortaan op een veel solider basis zal staan dan vroeger. In het deel 'Beschrijving' geeft de heer Van Oerle dan ook verschillende malen aan, waar anderen desgewenst zijn werk maar moeten completeren. Zelfs in een werk van deze omvang kan natuurlijk niet alles gezegd worden. Het atlasdeel bevat tenslotte nog kaarten van de omgeving van Leiden, de vestingwerken en daarbij aansluitend een paar mooie kaarten van het beleg van 1573-1574. Om dit alles te kunnen vervaardigen was een veel groter kennis van kartografie, van de methoden der landmeting en van de waterstaatkundige verhoudingen nodig dan de doorsneehistoricus zal bezitten. Ons past het dan ook slechts om dankbaar te zijn en we zullen ons niet wagen aan één woord van kritiek.

Ook het deel 'Beschrijving' valt op door dezelfde kwaliteiten als in de atlas waren te constateren, maar hier kan de gewone historicus op zijn eigen terrein dan ook iets meer tegenspel leveren. De heer Van Oerle verdedigt duidelijk voortdurend een stelling, namelijk deze, dat de vorm en de inrichting van de bebouwing geconditioneerd zijn door de natuurlijke omgeving, dat de diverse stadsuitleggingen een enorm kostbare en moeizame operatie zijn geweest en op hun beurt weer op hun omgeving hebben ingewerkt en dat het stadsbestuur, veel meer dan tot nog toe werd aangenomen, planmatig is te werk gegaan. Dit kan hij zonder meer demonstreren voor de wederopbouw en de nieuwe uitbreidingen na het beleg van 1574, waarbij de stadssecretaris Jan van Hout alle lof krijgt die hij in dit opzicht verdient. Dat is minder duidelijk met de stukken in de hand aan te tonen voor de uitbreidingen van na 1294, van 1351 en 1386, maar met de kaart in de hand komt hij ook een heel eind

en ik ben hier zonder meer overtuigd dat de Leidse magistraat reeds in de middeleeuwen veel minder aan het toeval overliet dan wel eens is aangenomen. Te bewijzen is dat strikt genomen slechts vanaf omstreeks 1390, als er voldoende documenten van de stedelijke administratie beschikbaar zijn. De hoeveelheid gegevens van vóór die datum is overigens niet te verwaarlozen en zij lijken het hier geschetste beeld niet te weerspreken.

Een interessant punt vormt natuurlijk altijd de oorsprong van een stad. Men weet, dat Leiden in 1266 ongetwijfeld juridisch een stad was, omdat het toen eigen schepenen bezat en een uitbreiding van het stadsrecht kreeg. Maar of de oudste stedelijke vrijheden veel verder hebben teruggereikt valt moeilijk na te gaan. Blok, Fockema Andreae, Hugenholtz en anderen hebben de beschikbare gegevens reeds aan alle kanten rondgedraaid en bekeken en het is de vraag of we er veel verder mee zullen komen. De uitgangspositie was immers al zo ingewikkeld. In de twaalfde eeuw lag op het Rijneiland de Burcht, in het Zuid-Westen langs het later gegraven Rapenburg bevond zich een grafelijk domein en in 1121 was ten oosten daarvan een kapel gesticht, gewijd aan Sint Pieter, op de plaats waar later de nog bestaande parochiële Pieterskerk gebouwd zou worden. De oudste burgerlijke nederzetting moet gelegen hebben op de Rijndijk, tegenover de Burcht, ter plaatse van de huidige Breestraat. De heer Van Oerle beschrijft deze grafelijke hof als een restontginning in dit gebied, nadat al eerder de gronden ten oosten en ten westen in cultuur gebracht waren. Ik geloof dat niemand dit zou willen weerspreken, maar ik heb wel mijn twijfels bij de stelling, dat in 1204, tijdens de Loonse oorlog in grote haast de stadsgrachten Rapenburg en Steenschuur gegraven zouden zijn om weerstand te bieden aan het naar Leiden oprukkende leger van Lodewijk van Loon. Het verhaal van de Annalist van Egmond doet duidelijk uitkomen dat de strijd zich afspeelde rondom de Burcht op het Rijneiland. Bijna honderd jaar later sprak Melis Stoke wel over het delven van nieuwe grachten, maar het is algemeen bekend dat deze auteur praktisch uitsluitend steunt op de Egmondse Annalen en het is gevaarlijk te veronderstellen dat hij nog over andere gegevens beschikt heeft. We zullen wel nooit precies weten, wanneer Leiden zijn eerste schepenen en zijn eerste omgrachting heeft gekregen, maar de heer Van Oerle houdt niet van onzekerheid en wil alles exact registreren. Als we dan ook van hem precies horen, hoe de gracht na de oorlog werd afgedamd en schoongemaakt, waarna het Rijnwater er werd ingelaten, moet men wel bedenken, dat dit alles pure speculatie is. Ik gun de schrijver overigens graag zijn opvatting, die immers ook al door Blok werd verdedigd.

Gewone historici moeten echter, met alle bewondering voor de fenomenale kennis in dit boek hun argwaan en kritisch vermogen niet helemaal uitschakelen. De schrijver behandelt de instellingen niet of nauwelijks, heeft er waarschijnlijk ook geen diepgaande kennis van, maar om verschillende gegevens te kunnen interpreteren heeft men wel kennis van de instituties nodig. Eén voorbeeld slechts van het betrekkelijk gering aantal gevallen waar ik bij de lectuur mijn twijfels had. Op bladzijde 239 staat vermeld dat 213 personen uit Leiden 8730,5 morgen land bezaten. Voor zo'n vroege datum lijkt dit een excessief groot oppervlak aan stedelijk grondbezit op het platteland. De zaak blijkt dan ook anders te liggen, als men de stadsrekeningen opslaat waarnaar verwezen wordt. Op 1 juli 1395 had Albrecht de Hollandse munt voor vijf jaar in handen gesteld van de Hollandse en Zeeuwse steden, maar hij wilde uiteraard niet financiëel tekort komen en het bedrag, dat hij bij aanmunting mocht innen, de zogenaamde sleischat, was niet te verwaarlozen. Daarom bedong hij dat hij ‘als sleischat’ de ronde som van 6000 Hollandse guldens per jaar zou krijgen van de steden. Zoals gebruikelijk besloten de steden dit bedrag op het platteland te verhalen en legden daarom een morgengeld van 2 penning op iedere morgen, kennelijk met toestemming van Albrecht. Iedere stad was verantwoordelijk voor een deel van het platteland en Leiden schijnt daarover nog moeilijkheden gehad te hebben met

Gouda. Maar in 1395 moest de stad ook de eerste gedwongen leningen aan zijn poorters opleggen en men heeft kennelijk een aantal burgers, gerangschikt in de diverse bonnen, laten opdraaien voor een aantal van de morgens, waarvoor Leiden verantwoordelijk was. Hoeveel personen dat waren is niet na te gaan, dat stond in een ‘cleyn boeckgen’, we weten

slechts, dat zij gezamenlijk 291 1b. en 4d. teruggekregen hebben in 1398. Maar de heer Van Oerle interpreteert heel snel, dat zij aangeslagen werden voor hun eigen land en bovendien dat het 213 personen waren; daarmee wordt evenwel het aantal deelnemers aan een heel andere gedwongen lening bedoeld. We kunnen het hier aangedragen gegeven over grondbezit ten plattelande van Leidse poorters dus rustig schrappen.

Op enkele bladzijden waagt de schrijver zich wat buiten zijn terrein en dat zijn niet de sterkste zijden van het boek. Het laatste hoofdstuk over de sociale opbouw maakt zich wat gauw van de problemen af; daarover kan men beter het reeds genoemde artikel van Daelemans lezen. De belegeringen van 1420, 1481, 1489 en 1573-1574 komen aan de orde, maar slechts om aan te geven, waar schansen hebben gelegen of kanonnen hebben gestaan. En dan krijgt alles wel erg weinig dramatische spanning, hoewel aan het grote beleg door de Spanjaarden veel aandacht wordt besteed. Maar op zijn eigen terrein, de stedebouwkundige ontwikkeling, heeft de schrijver een moeilijk te evenaren prestatie geleverd, waarvoor iedere historicus en iedere Leidenaar hem van harte dankbaar moet zijn.

H.P.H. Jansen

M.J. Tits-Dieuaide, *La formation des prix céréaliers en Brabant et en Flandre au XVe siècle* (Brussel: Centre d'histoire économique et sociale, 1975, x en 406 blz.).

Deze studie gaat uit van een strenge en concrete vraagstelling: In hoeverre zijn de prijsfluctuaties afhankelijk van de oogstuitslagen en van de handelsbewegingen? Het onderzoek valt dan ook uiteen in twee luiken: 1) De prijsevolutie tegenover de regionale graanproduktie in de Zuidelijke Nederlanden en 2) De prijsevolutie tegenover de in- en uitvoervan broodgranen. De auteur beschikte slechts over een beperkte reeks uitgegeven graanprijzen en zij moest dan ook een tijdrovend bronnenonderzoek ondernemen om dit onderzoek tot een goed einde te brengen. Het resultaat was een belangrijke winst aan prijsgegevens, die in bijlagen worden meegedeeld. Bij de bewerking ervan heeft mevr. Tits zich niet vergenoegd de reeds door anderen beproefde statistische methodes toe te passen. In een bijzonder kritisch en soms vernieuwend hoofdstuk heeft zij haar eigen methoden ontwikkeld en getoetst. Speciaal haar wijze van analyse van de prijscycli verdient in dit opzicht vermeld te worden. Terecht reageert zij ook tegen het vrij algemeen aanvaarde schema van de seizoenbeweging der graanprijzen.

Nog nieuwer is het hoofdstuk dat de graanproduktie bestudeert. Zoals bekend zijn bruikbare gegevens over oogstopbrengsten voor de Zuidelijke Nederlanden en zelfs voor het Europese vasteland in de late middeleeuwen nagenoeg niet voorhanden. De auteur is er niettemin in geslaagd voor de omgeving van Leuven en Brussel doorlopende reeksen samen te stellen over de oogstresultaten voor wintergraan, voor gerst en haver. Deze kostbare gegevens, die eveneens in bijlagen in tabelvorm worden meegedeeld, betekenen een reuze stap vooruit in het bronnenmateriaal voor de kwantitatieve studie van de economie der late middeleeuwen. Door die gegevens op

hun juiste betekenis en waarde te beoordelen levert mevr. Tits een vernieuwende bijdrage tot de landbouwgeschiedenis. De confrontatie van prijzen en oogstopbrengsten bewijst dat de oogstresultaten zeker niet altijd de doorslaggevende factor zijn geweest bij de prijsschommelingen. Met name de in- en uitvoer van granen schijnen in de Zuidelijke Nederlanden een enorme rol te hebben gespeeld. Bevredigend statistisch materiaal ontbreekt echter vrijwel geheel. De auteur heeft daarom een omslachtig onderzoek naar vooral kwalitatieve bronnen en disparate gegevens uitge-

voerd. Het zo bijeengebrachte materiaal heeft zij met grote omzichtigheid op zijn juiste betekenis afgewogen.

Zij schetst dan ook de richtingen van de graanhandel in enig detail. Met name reageert zij sterk tegen de voorstelling van M. Lesnikov die de graanexport uit de Oostzeegebieden heeft willen minimaliseren. Zij stelt daartegenover een staat van bekende graanimporten in Vlaanderen en Brabant uit deze gebieden (162). De aangebrachte hoeveelheden die door toevallige documenten worden genoemd zijn inderdaad indrukwekkend, maar ons inziens heeft zij haar stelling over een massale en voortdurende invoer uit het Balticum niet kunnen bewijzen voor de periode tussen 1439 en 1480. In de bewuste tabel komt geen enkel gegeven voor uit die decennia en omgekeerd zijn er wel feiten te bespeuren die wijzen op een vermindering van de produkten in Oost-Europa en op stremmingen van de handel tussen de Nederlanden en de Oostzee in die periode. Uitvoerverboden van graan uit de Zuidelijke Nederlanden werden in drieenveertig jaren afgekondigd in verband met de prijsstijging der granen. Slechts voor eenentwintig jaren schijnen zij samen te vallen met slechte oogsten zodat men voor de andere schaarsten wel moet aannemen dat een te hoge uitvoer verantwoordelijk was voor de graanduurte. Deze schijnt het gevolg geweest te zijn van het stoppen in die jaren van de Baltische graanexport. Daarentegen meent de auteur dat het stoppen van de Franse graaninvoer op het Nederlandse prijzenpeil weinig of geen weerslag heeft gehad. Zou echter een verhoogde invoer vanuit het Balticum hier niet als moderator hebben gediend en zou ook niet een daling van de bevolking de prijsstijging, die niettemin blijkens Grafiek 2 aanwijsbaar is vanaf 1464, afgeremd hebben? In dit verband lijkt de bespreking die de auteur wijdt aan de Brugse pestepidemie van 1438 (242 noot 169) ergens scheef getrokken. In de eerste plaats ware een beroep op epidemiecurven zoals die zijn ontworpen (T. Hollingsworth, *Historical Demography*, 365-374) bij de raming der slachtoffers gewenst en anderzijds is de vergelijking met het aantal begrafenissen op stadskosten tijdens de hongersnood van 1316 in feite misleidend. Het moet ons van het hart dat de technische afwerking van de zo belangwekkende en voor de argumentatie essentiële grafieken achteraan stuntelig is zodat hun leesbaarheid zelfs ernstig geschaad wordt.

Al met al, is dit boek een zeldzaam voorbeeld van een systematisch opgezet en glashelder uitgebouwd onderzoek dat op een gelukkige wijze kritische detail- en bronnenstudies verbindt aan een bredere en scherp geformuleerde vraagstelling. Het resultaat is niet slechts vernieuwend en in elk geval stimulerend door de bereikte conclusies en inzichten, maar ook door de hoogst nuttige en vaak unieke statistische reeksen in bijlagen en door de uitgewerkte methode.

R. van Uytven

C. Vandenbroeke, *Agriculture et alimentation* (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis. Publicatie, 49; Gent-Leuven, 1975, 694 blz. en 29 kaarten en grafieken, 850 BF).

Blijkens de ondertitel die op de aankondigingsfolder voorkomt, maar die weggevallen is bij de uitgave, wil dit boek een bijdrage zijn tot de economische en sociale geschiedenis van de Oostenrijkse Nederlanden. Stellen we maar meteen dat dit werk,

zoals men het door de reeds verschenen voorstudies van de auteur kon verwachten, een peil heeft bereikt dat in de Belgische historische wereld zelden werd bereikt. Het is in één woord groots, niet slechts door zijn materiële omvang of door het uitgebreid bronnenonderzoek, dat naast een systematische verwerking van de meer dan vijftig lijvige registers der douanestatistiek van 1759-1791 een uitvoerig onderzoek in tal van uitgebreide centrale fondsen (als de Raad van

Financiën) alsmede in meer regionale en lokale verzamelingen heeft omvat, maar vooral door het onderwerp: een meer dan een eeuw omvattende studie van de landbouw en van het verbruik in de ganse Oostenrijkse Nederlanden, met een aanloop in de tijd daarvoor en een blik op de periode daarna. Groots ook door de methode, waarbij bewust werd geopteerd voor een doorgedreven kwantificering en een globaliserende aanpak. Het boek schakelt zich ook duidelijk in de moderne tendens in naar een allesomvattende beschouwing waarbij politiek, economie en sociale structuren als onafscheidbare factoren van de levende werkelijkheid worden gezien en waarin de mensen, de doorsnee-mens dan, centraal staan. Het dient wel gezegd dat, waar de auteur een globale documentatie ontbrak, hij zijn bijkomend onderzoek voor een goed deel, om praktische redenen, op Vlaanderen heeft gericht.

Na elkaar worden voor alle levensmiddelen en dranken de binnenlandse produktie, de in- en uitvoer, de eventuele verwerking en de houding van de overheid, besproken. Bij wijze van besluit wordt een soort van balans opgemaakt van het gemiddeld verbruik per hoofd. Kwantitatief leek dit bevredigend maar kwalitatief liet de voeding veel te wensen. Rekening houdend met de koopkracht van de loontrekkenden, bleek ook het gemiddelde verbruik voor een goed deel der bevolking een onvervulde wens.

R. van Uytven

G.R. Bosscha Erdbrink, *At the Treshold of Felicity: Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte, 1726-1744* (Dissertatie Utrecht, 1975; Ankara, 1975, 326 blz.).

Men kan de schrijver van deze onder verantwoordelijkheid van de hoogleraren J.C. Boogman en K.E.O. Jahn tot stand gekomen dissertatie gelukwensen met de keuze van zijn onderwerp. De eerste helft van de achttiende eeuw is ook wat betreft de diplomatieke geschiedenis niet de meest omgeploegde akker van onze vaderlandse geschiedschrijving. Met name het gebied van de diplomatieke en commerciële relaties tussen het Ottomaanse Rijk en de Republiek, dat de schrijver zich ten doel stelde te onderzoeken, is daarin vrijwel terra incognita. Wanneer dan daarbij Cornelis Calkoen, ambassadeur van de Staten-Generaal bij de Porte van 1726-1744, een even energieke als openhartige Amsterdamse regent, begiftigd met een helder inzicht en een grote kennis van zaken, ons meevoert door de in veel opzichten wonderlijke wereld van het Ottomaanse Rijk, dan ligt een interessante verkenningstocht voor de hand.

En dat is het wat mij betreft ondanks de verderop genoemde bezwaren ook wel geworden. Dit werk is gebaseerd op een degelijk en intensief bronnenonderzoek van vooral Nederlandse en Turkse bronnen. Vooral dit laatste is verheugend aangezien de taalbarrière voor de meeste Nederlandse historici een onoverkomelijke hindernis vormt. Met name het gebruik van Turkse bronnen maakt dat deze studie veel nieuwe informatie verschaft en daardoor een belangrijke bijdrage levert tot de uitbreiding van onze kennis van de diplomatieke en commerciële geschiedenis in deze periode. Wel mis ik node aan het begin van dit boek een verantwoording van de gebruikte bronnen en in nog meerdere mate een bespreking van de bestaande literatuur. Juist bij een dergelijk niet-alledaags onderwerp kan een beknopt historiografisch overzicht eigenlijk niet gemist worden. Erg instructief vind ik vooral hoofdstuk II, waarin een

overzicht wordt gegeven van de inrichting en het functioneren van het Turkse bestuur in de eerste helft van de achttiende eeuw. In alle bescheidenheid merkt de auteur wel op dat een exacte en verantwoorde beschrij-

ving hiervan bij de huidige stand van het historisch onderzoek gezien ook de complexiteit van het Ottomaanse Rijk nog niet te geven valt, toch heeft hij de lezers met zijn voorlopige schets van de Turkse bestuursinrichting ten zeerste aan zich verplicht.

Dit geldt evenzeer voor hoofdstuk IV, 'The Dutch Embassy in Istanbul, 1726-1744', waarin een algemene beschrijving wordt gegeven van de huisvesting, het personeel van de ambassade, van de correspondentie en verbindingen tussen Istanbul en Den Haag en van de diplomatieke gebruiken bij de Porte. In veel opzichten springen grote verschillen in het oog met de werkwijze en methodes van de diplomatie in de westelijke wereld. Uiteraard was dit bij een zo wezenlijk andere institutionele structuur en een zo wezenlijk andere mentaliteit wel te verwachten, maar daarmee blijft het een grote verdienste van dit proefschrift dat al deze algemene aspecten van het diplomatieke bedrijf bij de Porte nu eens systematisch onderzocht en bij elkaar geplaatst zijn.

Naast de lof die ik de auteur op grond van de bovengenoemde kwaliteiten van zijn werk graag toeken, moet ik evenwel ook een aantal kritische kanttekeningen maken. In de eerste plaats lijkt accuratesse mij niet het sterkste punt van deze dissertatie. Naast de nodige drukfouten trof ik bij het nemen van enkele steekproeven nogal wat onzorgvuldigheden aan: een aantal niet geheel correcte vertalingen in het Engels van in de noten afgedrukte Nederlandse citaten (14, noot 32; 100, noot 62; 101, noot 66; 207, noot 158) en ook een totaal verkeerde verwijzing (233, noot 37).

Verder vraag ik mij bij enkele hoofdstukken af of de schrijver wel een gelukkige greep heeft gehad bij de afbakening van zijn stof. In hoofdstuk III geeft hij een totaal-overzicht van de hoofdzaken van Calkoens ambassade, die vervolgens in de hoofdstukken V en VI verder en dieper worden uitgewerkt respectievelijk voor de commerciële en diplomatieke aspecten daarvan. Bij een dergelijke compositorische opzet zijn herhalingen en overlappingen onvermijdelijk, wat de overzichtelijkheid voor de lezer beslist niet ten goede komt. Ook binnen de hoofdstukken blijkt de ordening en de volgorde der dingen de schrijver hier en daar voor problemen te plaatsen. Een staaltje daarvan (niet het enige) is op pagina 150 te vinden, waar wordt opgemerkt: 'After this brief account of the commercial scene in the Levant prior to Calkoen's arrival, the developments that took place during his embassy will have to be examined in more detail'. Blijkbaar is het de schrijver ontgaan dat hij hiermee al enkele bladzijden eerder was begonnen!

De gesignaleerde onnauwkeurigheden, de dubieuze stofafbakening in de hoofdstukken III, V en VI, de moeite die de auteur hier en daar heeft met het ordenen van de zaken, geven dit proefschrift een enigszins rommelig en iets te weinig gestructureerd karakter.

Van fundamenteler aard zijn mijn bedenkingen tegen het bedrijven van diplomatieke geschiedenis zoals dat met name in de hoofdstukken I, V en VI gebeurt. Wie zich met diplomatieke geschiedenis bezig houdt, zal altijd moeten blijven beseffen dat het diplomatieke bedrijf zijn zin ontleent aan het grote geheel van de internationale machtsverhoudingen. Pas tegen de achtergrond daarvan kan het optreden van een ambassadeur op zijn merites worden beoordeeld. Het zijn immers deze machtsverhoudingen die de ruimte bepalen waarbinnen hij zich bewegen kan. Nu wil ik de auteur niet verwijten dat hij hiervoor in het geheel geen oog heeft gehad,

wèl vind ik dat deze machtsverhoudingen tussen de staten en de ontwikkelingen daarin veel te weinig en vooral te weinig expliciet tot hun recht zijn gekomen.

Zo worden in hoofdstuk I 'Ottoman-Dutch Relations from 1600-1726' de diplomatieke verwikkelingen in engere zin op de voet gevolgd, terwijl nauwelijks aandacht wordt besteed aan de toch in die periode sterk aan veranderingen onderhevige positie zowel van de Republiek als van de Ottomaanse staat. Laat ik hier volstaan met het noemen van de

Turkse nederlaag bij de Kahlenberg (1683), een gebeurtenis die diep ingrijpende wijzigingen in de internationale verhoudingen met zich mee bracht en noodzakelijkerwijs het diplomatieke bedrijf ook in de periode van Calkoen zou beïnvloeden.

Eenzelfde gebrekkige integratie vindt plaats in hoofdstuk VI, waarin de mislukte pogingen van Calkoen en diens Engelse collega bij de Porte, Lord Kinnnoul, uit de jaren 1736-1739, om te bemiddelen in de oorlog van Turkije met Rusland en later ook met Oostenrijk, worden beschreven. Dat dit tenslotte de Franse ambassadeur De Villeneuve wel gelukte, is minder het gevolg van de persoonlijke kwaliteiten van de betreffende gezanten dan van de machtsverhoudingen tussen de grote mogendheden in deze jaren. In zijn ‘Summary’ (269) merkt de auteur dan ook terecht op dat de mislukking van Calkoens mediatiepoging ‘was due to circumstances beyond the Dutch ambassador's influence’. Maar had de lezer dan geen systematische schets van deze beslissende omstandigheden mogen verwachten? Evenzeer symptomatisch in dit verband is het dat uitvoerig wordt ingegaan op de slechte verstandhouding tussen Calkoen en diens Engelse collega als een mogelijke oorzaak van de mislukking der bemiddelingspogingen, terwijl veel fundamenteler gegevens als het standpunt van de Staten-Generaal en de positiebepaling van de Russische regering in een noot worden weggedrukt (233, noot 37).

Het grootste hoofdstuk uit dit boek, hoofdstuk V, is terecht gewijd aan de activiteiten van Calkoen om de belangen van de Nederlandse Levanthandel te bevorderen. Dit was ook blijkens zijn instructie zijn voornaamste taak. De schrijver toont in zijn betoog overtuigend aan dat de ambassadeur zich daarvoor bijzonder heeft ingezet. De belangen van onze handel gingen hem blijkbaar zeer ter harte. Er wordt een uitvoerig verslag gegeven van Calkoens initiatieven voor elk van de vele gebieden die het Ottomaanse Rijk omvatte, en van het betrekkelijk geringe succes ervan op langere termijn. Vele bladzijden worden hieraan gewijd en eerst op de laatste halve pagina van dit hoofdstuk (219) wordt opgemerkt: ‘Although the ambassador's efforts to promote Levantine trade cannot be denied, they failed to achieve success owing to general economic and political circumstances’. Inderdaad, maar alweer: was een systematisch overzicht van deze algemene economische en politieke omstandigheden in plaats van enkele terloopse opmerkingen daarover dan niet op zijn plaats geweest?

Overigens betwijfel ik de juistheid van de slotconclusie van dit hoofdstuk dat de periode van Calkoens ambassade in commerciëel opzicht ‘appears to have been marked by stabilisation and renewal of business ventures rather than by decline’. Juist het door de schrijver gesignaleerde verschijnsel van de participatie van verschillende niet-Nederlandse handelshuizen aan onze Levanthandel markeert een duidelijk kwalitatieve achteruitgang, die voorlopig nog door een kwantitatief gelijk blijven werd gemaskeerd. Is stagnatie in dit geval niet een passender term dan stabilisatie?

Ondanks de hiervoor geplaatste vraagtekens en geopperde bedenkingen ben ik van mening dat dit proefschrift veel nieuwe informatie verschaft over de in onze geschiedschrijving veelal verwaarloosde betrekkingen tussen het Ottomaanse Rijk en de Republiek. Ik wil de schrijver tot slot dan ook graag complimenteren met het vele nieuwe, waarmee hij - ongetwijfeld als vrucht van zeer tijdrovende onderzoekingen - de kennis van onze diplomatieke en commerciële geschiedenis

heeft verrijkt, al moet het mij tevens van het hart dat hij de belofte die het gekozen onderwerp in zich droeg, voor mij niet geheel heeft ingelost.

M.A.M. Franken

A.M. Elias, *Het Nationaal Syndicaat 1802-1805* (Proefschrift Leiden 1975; Bussum: Unieboek, 1975, 194 blz., *f* 29,50).

Het mag verheugend heten, dat iemand zich geroepen heeft gevoeld zijn dissertatie te wijden aan de praktijk van een instelling, die thans in het vergeetboek is geraakt, hoewel men uit de staatsregeling van 1801 (artt. 99-103) zou opmaken, dat zij destijds een gewichtige positie moet hebben ingenomen en, bij alle verschil, beschouwd zou kunnen worden als een voorloopster van het thans veelbesproken instituut van de ombudsman. Dr. Maris, die in 1968 de aandacht op deze gelijkenis vestigde, moest daaraan toevoegen, dat zij niet had onderzocht, of het syndicaat ook werkelijk had gefunctioneerd en daarover is in de litteratuur ook nagenoeg niets te vinden, maar deze lacune is thans door mr. Elias opgevuld aan de hand van het 'redelijk volledige' syndicaatsarchief. Men krijgt evenwel de indruk, dat de schrijver in een (in beginsel lofwaardig) streven naar beknoptheid gemeend heeft zich zozeer te kunnen beperken tot de gegevens die uit het archief tot hem kwamen, dat de historische entourage soms niet voldoende aandacht krijgt, waardoor zijn werk op diverse plaatsen eer de indruk maakt van een uitgebreide scriptie dan van een (beknopt) proefschrift.

Het syndicaat, bestaande uit drie 'Nationale Procureurs of Syndici' bij het nationaal gerechtshof, heeft tot taak alle collegien en magistraten, zo nationale en departementale als mindere autoriteiten (met inbegrip van de rechterlijke) te surveilleren, toe te zien, of deze iets verrichten in strijd met de constitutie of vastgestelde wetten, alle klachten daaromtrent te onderzoeken en eventueel een aanklacht in te dienen bij het gerechtshof, welke klacht van rechtswege medebrengt, dat de aangeklaagde geschorst is. Dit laatste geldt dan echter niet voor 'de Vergadering van het Wetgevend Lichaam of het Staatsbewind'. Overigens oefent het college 'gene macht, hoegenaamd' uit en vermag het niemand te laten arresteren dan met autorisatie van het gerechtshof, behalve bij onmiddellijk gevaar voor een staatsgreep, als wanneer nadere bekrachtiging van het hof nodig is. Ook voor dit arrest geldt een uitzondering ten aanzien van de beide hoge staatsvergaderingen.

Waar komt deze, voor ons land nieuwe, instelling plotseling vandaan? Die vraag vermag de auteur niet te beantwoorden. 'Hoewel de voorgeschiedenis van de staatsregeling nog nader onderzoek verdient, moge thans worden volstaan met de vermelding van de ons bekende feiten' (14). De eerste vraag die de lezer geneigd is te stellen (waarom is dat nader onderzoek, voorzover in casu van belang, dan achterwege gebleven?) blijft onbeantwoord: de (bescheiden) omvang van het proefschrift kan zeker niet als afdoende verklaring dienen. De hem bekende feiten omtrent de voorgeschiedenis van de staatsregeling kan de lezer in vrijwel ieder handboek naslaan en zij werpen op de voorgeschiedenis van de onverwachte verschijning van het syndicaat nagenoeg geen enkel licht. Daarentegen had de wijze, waarop de ontwerp-staatsregeling in werking is gebracht, wel enkele woorden meer verdiend ten bewijze van de vrijwel algemene apathie, waarmede de natie deze manoeuvre over zich heen liet gaan. Bij de 'volksstemming' (in de grondvergaderingen) kwam van de stemgerechtigde (ruim 416.000) personen nog niet een zesde deel op en dezen stemden met een overweldigende meerderheid tegen (52.000 tegen 16.000), maar daar van te voren bepaald was, dat de thuisblijvers als voorstemmers zouden worden gerekend, kon het Uitvoerend Bewind bij proclamatie van 16 oktober 1801 verklaren, dat - 'het grootste gedeelte der natie ... door bewijzen

van goedkeuring en toestemming het zegel [had] gehecht aan onze gevoelens omtrent den aart en samenstelling van Uwe toekomstige Staatsregeling'. Dit alles is niet zonder belang ter verklaring van het gemak, waarmede het Staatsbewind en het nationaal gerechtshof erin zouden kunnen slagen het syndicaat for-

meel (bij de instructie van 10 februari 1803) en in de praktijk steeds meer op de achtergrond te dringen (zie 19-22, en de bittere woorden in de brief van 15 maart 1805, waarbij de syndici verklaren hun posten neer te leggen, 148-152). 'Vooralsnog - aldus schrijver - lijkt het niet mogelijk de oorsprong van het Sijndicaat vast te stellen' (16). Op de laatste bladzijde wijst hij wel even op het feit, dat ongeveer tegelijkertijd het instituut van de ombudsman in Zweden gestalte kreeg (160). Als voorbeeld kan deze (oudste) ombudsman natuurlijk niet gediend hebben, daar hij eerst van 1809 dateert, maar hier had wel even aandacht gegeven mogen worden aan de veel oudere figuur (1713) van de Justitiekansler, die veelal als de voorloper van de Zweedse ombudsman wordt beschouwd en duidelijke trekken van verwantschap vertoont met het syndicaat[1].

Dat het syndicaat er niet in geslaagd is gezag te verwerven, blijkt uit het hoofdstuk 'De belangrijkste werkzaamheden' voldoende duidelijk: het college stuit allerwegen op onwil, tegenwerking of op zijn minst onverschilligheid, ook bij de lagere overheden, die krachtens artikel 8 der instructie wel door het college kunnen worden ontboden, 'zodanig echter, dat [zij] niet zullen kunnen worden genoodzaakt daaraan te defereren of aan eenige ordres van het Syndicaat te gehoorzamen'. Dat was niet aan dovemans oor geklopt. Voor degeen, die belang stelt in onze staatkundige geschiedenis is wel interessant het eerst behandelde praktijk-geval van het reglement voor het departementaal bestuur van Brabant, waaraan het Staatsbewind een bepaling had toegevoegd, houdende, dat van de elf leden van het departementaal bestuur vijf zouden worden gekozen uit de roomsgezinde ingezetenen en de zes overigen zouden zijn 'onroomsen'. Dit onbewimpeld reactionaire voorschrift was wel zozeer inconstitutioneel (artt. 2 en 14 Str.), dat het voor het syndicaat een welkome gelegenheid had moeten bieden om zich te laten gelden, maar men leest slechts, dat het op 20 mei tot de conclusie kwam, dat het reglement met aanvulling 'in verscheidene punten ... ten aanzien der staatsregeling niet buiten alle bedenkelijkheid zijn' en aan de president van het Bewind verzoekt twee syndici te willen ontvangen. Aan dit verzoek wordt prompt voldaan, maar intussen heeft het Staatsbewind zich reeds vanwege menigvuldige klachten uit Brabant over het ontwerp gebogen, zodat de syndici nog dezelfde dag te horen krijgen, dat de aangevochten publicatie diezelfde ochtend is ingetrokken. Of de interventie van het syndicaat daartoe heeft bijgedragen, is niet te achterhalen. Dat is in dit geval alleszins te begrijpen, maar op andere plaatsen zou men wel ietwat meer informatie verwacht hebben. Als men (44, zaak Hespe) leest: 'Er zitten nog veel interessante aspecten aan deze zaak, maar die vallen buiten het bereik van dit onderzoek', zo zou men daaromtrent toch wel gaarne iets vernemen. Zoveel moeite zou dat niet gekost hebben, nu uit noot 3 blijkt, dat de verwikkelingen rond de zaak reeds door mevr. Kluit uitgebreid zijn beschreven in haar proefschrift, waar men dan tevens het antwoord kan vinden op een vraag, die bij de lezer van het boek van mr. Elias toch ook wel moet rijzen. Zo leest men ook op bladzijde 51, dat men door een uitgebreider onderzoek wellicht een duidelijker beeld zou kunnen krijgen, zonder opgave van redenen, die aan het instellen van dat onderzoek in de weg hebben gestaan. Ietwat wonderlijk doet ook aan de mededeling op bladzijde 83, dat de bij de ongeregeldheden te Ginneken betrokken drossaard Havermans 'blijkbaar rooms-katholiek was'. De juistheid van dit vermoeden had vrijwel moeiteloos

1. Vergelijk J.G. Steenbeek, *De parlementaire ombudsman in Zweden*, *Denemarken en Noorwegen* (Haarlem, 1963) 59 vlg.

vastgesteld kunnen worden, want deze drossaard, Johannes Josephus Havermans (1738-1813),

die in Bataafs-Brabant een belangrijke rol heeft gespeeld en lid is geweest van de beide Nationale Vergaderingen, is toch bepaald geen obscure figuur[2].

Zeer terecht merkt schrijver aan de aanvang van zijn geschrift (13) op, dat ook de mate van aanzien der syndici voor het doelmatig functioneren der instelling van belang zal kunnen zijn. Dit ligt voor de hand nu wij weten, welk een gezag de eerste bekleder van het in 1953 voor Denemarken nieuwe ambt van ombudsman al spoedig heeft kunnen verwerven. Wanneer men in andere landen het Deense voorbeeld heeft gevolgd of daarnaar uitziet, zo is dat stellig in niet geringe mate te danken aan de glans, die prof. Hurwitz aan zijn ambt heeft weten te verlenen. Maar al is de Deense ombudsman in beginsel evenzeer gespeend van 'macht' als het Nationaal Syndicaat, er bestaan twee belangrijke verschillen: de ombudsman kan zonder autorisatie van welke andere autoriteit ook een onderzoek instellen alsmede inzage vorderen van de dossiers en bovendien komen zijn (openbaar gemaakte) rapporten ter kennis van een onafhankelijk en zelfbewust parlement, dat hemelsbreed verschilt van het wetgevend lichaam van 1801, dat om met De Bosch Kemper (*Staatkundige geschiedenis* (1868) 303) te spreken, zodanig was samengesteld, dat het 'nimmer een behoorlijk tegenwicht tegen de uitvoerende macht kon geven'.

Als de conclusie moet luiden, dat de syndici niet in staat zijn gebleken 'door hun persoonlijke inbreng van het Syndicaat een enigszins gerespecteerd college te maken' (159), dan moet ook wel opgemerkt worden, dat men niet de indruk krijgt, dat men erop uit is geweest het te bemannen met krachten, die wel eens 'lastig' zouden kunnen blijken. Dat van de drie nog in 1801 benoemde syndici er twee (zoals schrijver onder het hoofd 'Enige biografische gegevens' (26-29) vermeldt) in Amsterdam aanzienlijke functies hebben bekleed, zegt niets omtrent hun formaat, want zulke posities waren in het toenmalige Amsterdam een Bicker en een Van der Hoop vrijwel aangeboren. In ieder geval heeft Bicker niet veel gelegenheid gehad om lastig te worden, want nog geen jaar na de installatie van het syndicaat wordt hij opgenomen in het Staatsbewind en nummer twee, Van der Hoop, blijkt al spoedig zozeer beladen te zijn met schulden, dat hij in 1804 'als deze openbaar geworden zijn' zich genoodzaakt ziet om ontslag te vragen. De derde van het drietal, Bomblé Vatebender, is ten dage van zijn benoeming reeds diep in de zestig en uit de stukken blijkt, dat hij 'oud en ziekelijk', zich herhaaldelijk heeft moeten excuseren, om tenslotte in 1805 geen enkele vergadering meer bij te wonen. Bickers opvolger, mr. Jacob van Haeften (1751-1831) komt in de 'biografische gegevens' bepaald niet tot zijn recht. Ik laat nu daar, dat de mededeling, dat hij bij zijn benoeming de functie bekleedt van 'commissaris van het Staatsbewind bij de gecedeerde landen' (29), de meeste lezers wel voor een raadsel zal stellen, dat slechts ten halve wordt opgelost als hij zich herinnert, dat op bladzijde 25 werd gesproken van 'commissaris ... bij de door Frankrijk aan de Bataafse Republiek afgestane gebieden'. Ter verduidelijking: hij is dan als opvolger van zijn zwager Visscher (zie *NNBW*, IX) commissaris voor de binnen de grenzen van het voormalige Staats-Brabant gelegen enclaves (Gemert, Ravestein, Megen enz.), die krachtens het Haags verdrag van 16 mei 1795 aan de Bataafse Republiek waren afgestaan. Uit de tijd der patriottische woelingen te Utrecht

2. Zie *NNBW*, I en A.R.M. Mommers, *Brabant van generaliteitsland tot gewest* (2 dln.; Utrecht, 1953) in het tweede, biografische, deel, waar keurig achter de naam mede de confessie van de betrokkene vermeld is.

kent men hem als een nogal opgewonden en pathetische figuur[3], maar dat is voor die tijd al evenmin ongewoon als dat hij in een schimpdicht aan de kaak wordt gesteld als ‘een godverzaker, waanwijs beest’. Wel opmerkelijk is

3. Zie A. van Hulzen, *Utrecht in de patriottentijd* (Zaltbommel, 1966) *passim*.

echter, dat Fruin, die een brief van Van Haeften publiceert[4], meent te moeten constateren, dat deze na de regeringsverandering van 1801 zijn ambten 'verloren of neergelegd schijnt te hebben'. Zowel het Brabantse commissariaat als het lidmaatschap van het syndicaat zijn dus kennelijk aan Fuins aandacht ontsnapt, hoewel hij toch wel op onderzoek is gegaan. Want hij weet te vermelden, dat Van Haeften na de restauratie van 1813 rechter is geworden in de rechtbank te Heerenveen 'een bescheiden betrekking waarlijk voor iemand van zijn verleden', alsmede, dat hij in 1826 een bundel gedichten heeft uitgegeven', die te onbeduidend zijn, om voor zijn karaktertekening iets te kunnen bijdragen'. Dat laatste zou men toch heus niet verwachten als men bij Fijn van Draat[5] gelezen heeft, dat 's mans 'lijvige dichtbundeltje' (dat niet 'Gedichten', doch *Dichtluimen* heet) 'alleen door humor nu en dan lezenswaardig wordt, overigens zich alleen met het bierhuis en sexualiteit bezighoudt'. Ik moet bekennen, dat ik daarvan in de bundel niets heb kunnen ontdekken, maar het dichterschap van Van Haeften wijst toch de weg naar zijn persoon. Want in twee van Van der Aa's woordenboeken wordt hij geschetst als onderscheidenlijk 'een groot zonderling' en iemand, die zich (althans te Heerenveen) 'door zonderlinge zeden en manieren kenmerkte'. Waren daarvan misschien anno 1801 ook reeds sporen van te bekennen? Het laatstbenoemde lid van het syndicaat, mr. Joost Romswinckel, geeft gelukkig weinig aanleiding tot commentaar: hij zal wel een ijverig lid geweest zijn, want hij heeft na zijn benoeming (1804) alle vergaderingen meegemaakt.

Dat zijn dan de syndici. Schrijver wijdt ook nog enkele bladzijden aan het personeel, die niet veel tot het beeld bijdragen, tenzij men het interessant vindt te weten, dat in 1804 achtereenvolgens twee 'dienaren' ontslagen moesten worden wegens 'onmatig gebruik van sterken drank'.

W.F. Prins

H. Kroeskamp, *Early Schoolmasters in a Developing Country. A History of Experiments in School Education in 19th Century Indonesia* (Assen: Van Gorcum, 1974, 498 blz., *f* 55,25).

Onderwijs is een belangrijk aspect van de koloniale verhouding. Het fungeerde tegelijkertijd als hoek- en toetssteen van het koloniale stelsel. Voor de kolonisator betekende onderwijs een belangrijk middel om haar kennis over te dragen op een andere samenleving en zo een statische maatschappij tot verandering en ontwikkeling te brengen. Critici van het kolonialisme grijpen dan ook juist het onderwijs aan om het stelsel op zijn werkelijke waarde te toetsen. De beoefening van koloniale geschiedenis heeft nog een ander interessant aspect, namelijk haar relevantie voor het heden. Aangezien de huidige situatie in veel jonge landen nog niet fundamenteel verschilt van de toestand onder het koloniale gezag, kan de studie der geschiedenis in veel gevallen een bijdrage leveren tot het stellen en oplossen van problemen. Het

4. R. Fruin, 'Twee nieuwe bijdragen tot de kennis van het tijdvak van koning Lodewijk', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, derde reeks, IV ('s-Gravenhage, 1888) 171.
5. *Jaarboekje Oud-Utrecht* (1933) 123.

is dan ook geen wonder dat het onderzoek voor dit boek is verricht onder de auspiciën van het CESO, het 'Centre for the Study of Education in Changing Societies', gevestigd te Den Haag. Naast inzicht in de wording van de Indonesische samenleving en de rol van het onderwijs hierin, biedt deze studie bovendien peda-

gogisch geïnteresseerden de gelegenheid zich te oriënteren op de problemen waarmee het onderwijs in een ontwikkelingsland te kampen heeft.

Als terrein van onderzoek is de negentiende eeuw gekozen, aangezien de belangrijke experimenten die in die periode op onderwijsgebied zijn uitgevoerd, de grondslag hebben gelegd voor het moderne onderwijs in Indonesië. In de negentiende eeuw zijn onderwijsvormen tot stand gekomen die enerzijds nauw aansloten bij de behoeften van de traditionele, inheemse gemeenschap, maar die anderzijds elementen wisten te introduceren, die op den duur de samenleving zouden vernieuwen. In dit boek ligt daarom de nadruk op die onderwijsinstellingen voor de inheemse bevolking waar nieuwe ideeën werden ingevoerd en op hun praktische waarde getoetst.

Deze instellingen waren van tweevoudige aard. In de eerste plaats betrof het de scholen die nog uit de tijd van de VOC stamden. Het onderwijs was hier in de eerste plaats onderricht in de christelijke leer en voorbereiding op de kerkgang. Daarnaast werd lezen, schrijven en rekenen onderwezen. Deze scholen werden vooral aangetroffen in de Molukken en de Minahassa. Na het vertrek van de Engelsen in 1816 werd dit onderwijs door zendingsorganisaties overgenomen.

De tweede vorm van onderwijsinstellingen betrof de scholen die opgericht en gefinancierd werden door de Nederlands-Indische staat. Zij werden vooral aangetroffen in islamitische gebieden, in het bijzonder op Java en Sumatra. Op Java en Sumatra moest alles van de grond worden opgebouwd onder een bevolking die aanvankelijk het nut van onderwijs niet inzag. De nauwe band tussen christendom en onderwijs, hoewel islamieten er niet van werden uitgesloten, had voor de betrokken gemeenschappen evenwel bepaalde voordelen. Schoolgaan werd nu door de bevolking aanvaard en in haar levenspatroon opgenomen. Absenteïsme, één der grote structurele problemen van het onderwijs voor inheemsen, kwam hierdoor minder voor, terwijl ook meisjes de scholen bezochten.

Het onderwijs op Ambon en in de Minahassa had als bezwaar dat vernieuwingen moeilijker door te voeren waren. De schoolmeesters waren te zeer gewend aan het mechanische individuele onderwijs. De eerste schrede op het pad van verbetering en hervorming werd op Ambon gezet door de zendeling Roskott en in de Minahassa door de zendeling/onderwijzer Graafland. Beiden beschouwden onderwijs als de motor voor sociale veranderingen in de inheemse gemeenschap. Zij besteedden veel aandacht aan de persoonlijkheidsvorming van de nieuwe onderwijzers. De muzische, lichamelijke en handvaardigheid van de leerlingen moest ontwikkeld worden. Zij voerden vaste roosters, leerprogramma's en klassikaal onderwijs in de scholen in. Onder Graafland kreeg het zich snel uitbreidende zendingsonderwijs een belangrijke taak in de modernisering van de Minahassa. De economische stagnatie in de Molukken deed veel van Roskott's plannen mislukken. Op Java waren het de taalgeleerden, Javanisten en vertalers zoals Gericke en Wilkens die de oprichting van de eerste kweekschool voor Javaanse meesters hebben voorbereid.

Het heeft tot ver in de negentiende eeuw geduurd aleer de juiste vormen voor het onderwijs waren gevonden. Voor taalproblemen, omvang, inhoud en diepgang van de lessen moest al experimenterende een oplossing worden gevonden. Een belangrijke rol speelde in deze de schoolinspectie. De achterstelling van het bijzonder onderwijs verhinderde van 1871 tot 1893 een gezonde uitbouw van een aanzienlijk deel van het onderwijs. Aan het einde der eeuw had men die schooltypen ontwikkeld die nauw aansloten bij het karakter en de wensen van de inheemse bevolking.

Het effect van deze onderwijsinspanningen van staat en zending kan worden afgemeten in cijfers voor wat betreft het aantal scholen en leerlingen. Minstens zo belangrijk, maar veel moeilijker te meten, is de invloed die dit onderwijs op de hervorming van de samen-

leving heeft gehad. Er werd een onderwijsstelsel gecreëerd, aangepast aan de inheemse wereld, dat de blik opende en belangstelling wekte voor andere kennis en gewoonten, zonder de leerling van zijn eigen omgeving te vervreemden. Bovendien bracht het nieuwe groepen de kans deel te hebben aan functies en taken waaraan zij in het traditionele bestel niet toekwamen. Naast geboorte ging bekwaamheid een rol spelen. Een nieuwe functionele elite kwam op.

Dit boek laat niet alleen de groei van het onderwijs zien van binnenuit, maar toont tevens een vergezicht op de ontwikkeling van Indonesië. Een belangrijk aspect van de Nederlandse koloniale geschiedenis is hier grondig behandeld door een man die zelf over ruime ervaring beschikt met het onderwijs in de tropen.

J. van Goor

De Groote Stooringe 1875 (Roeselare, 1975, 431 blz.).

Er is de jongste jaren een toenemende belangstelling waar te nemen voor de geschiedenis van de Vlaamse studentenbeweging. Her en der verspreid (en vaak verloren gewaand) materiaal komt te voorschijn, wordt verzameld en geordend, krijgt zijn plaats in museum of archief en vormt onderwerp van wetenschappelijke studie. Zowel in boek als in tijdschrift konden resultaten van dat speurwerk reeds gepubliceerd worden (vooral het echtpaar Vos-Gevers legde hierbij een opvallende bedrijvigheid aan de dag). Parallel daarmee waren tijdens de afgelopen maanden, in Leuven en elders, merkwaardige tentoonstellingen te zien over het Vlaamse studentenleven. Roeselare, de bakermat van de ‘blauwvoeterij’, wou blijkbaar niet ten achteren blijven. Naar aanleiding van het feit dat honderd jaar eerder aan het Klein Seminarie te Roeselare een groep Vlaamsgezinde leerlingen (met Rodenbach vooraan) in opstand was gekomen tegen superior Delbar (contestatie die de geschiedenis inging als de ‘Groote Stooringe’), werd in 1975 een herdenkingscomité opgericht dat zich ondermeer tot doel stelde een jubileumboek uit te geven. Met de steun van velerlei zijde slaagde dit comité erin een lijvig werk van 431 bladzijden samen te stellen, waarin bijdragen waren opgenomen van (in alfabetische orde) J. Cocle, M. De Bruyne, J. De Maeyer, A. Demedts, M. Hanson, J. Huyghebaert, M. Lamberty, R.F. Lissens, L. Valcke, L. Vandenberghe en L. Vos-Gevers.

Deze auteurs benaderen op diverse wijzen de oorsprong en de groei van de Vlaamse studentenbeweging, maar niet eens de helft van hen dringt rechtstreeks door tot de ‘Groote Stooringe’. Zo beperkt Ludo Valcke zich tot een schets van hetgeen de universitaire studentengenootschappen te Leuven en te Gent (‘Met Tyd en Vlyt’ sedert 1836 en ‘t Zal Wel Gaan’ sedert 1852) betekend hebben als voorlopers van de ‘blauwvoeterij’ in Roeselare. Een deel van de voorgeschiedenis wordt ook behandeld door Marc Hanson, die een overzicht geeft van de taaltoestanden en het moedertaalonderricht in het Westvlaamse katholieke humaniora-onderwijs tijdens het episcopaat van J.B. Malou (1848-1864). Aansluitend daarbij zorgt Lieve Vos-Gevers voor een gedetailleerd relaas over de evolutie van het vak Nederlands gedurende de ambtsperiode van bisschop J. Faict (1864-1894) en onderzoekt tevens - ter vergelijking - de situatie in de colleges van het aartsbisdom Mechelen. Bijna even uitvoerig is de bijdrage die Michiel De Bruyne wijdt aan de geschiedenis van

de Westvlaamse bond ‘Voor Taal en Volk’ (1870-1890). Over de rol van Rodenbach in de Leuvense studentenafdeling van het Davidsfonds worden we ingelicht door Jan De Maeyer, over de ‘blauwvoeterij’ als aanloop tot de stichting van het ‘Algemeen Katholiek Vlaamsch Studentenverbond’ schrijft Lionel Vandenberghe en over de (latere) ontwikke-

ling van de Vlaamse meisjesbeweging vernemen we een en ander van Jan Cocle. In al deze geschriften - het dient herhaald - wordt weinig aandacht besteed aan de 'Groote Stooringe' zelf; de feiten van 1875 worden er enkel gebruikt als aanleiding, uitgangspunt of decor.

Wat zich tijdens het superiorsfeest aan het Klein Seminarie te Roeselare in juli 1875 precies heeft afgespeeld en hoe een vrij onbelangrijk incident er is uitgegroeid tot een open conflict tussen het gevestigde gezag en de poësisleerlingen (met als climax het wegzenden van één der leerlingen), krijgen we eigenlijk alleen maar te lezen in een inleidend artikel van Michiel De Bruyne, in een bestudering door J. Huyghebaert van de drie versies van Rodenbachs 'Lied der Vlaamsche Zonen', in een onderzoek van André Demedts naar de beweegredenen die Hugo Verriest een rol hebben doen spelen in de 'blauwvoeterij' en tenslotte in een door R.F. Lissens gecommentarieerde tekstuitgave van een tot dusver niet gepubliceerd schoolopstel van Rodenbach 'Als 't ende naakt'. Veel nieuws voeren deze bijdragen in feite niet aan. Wat we reeds eerder wisten over de 'Groote Stooringe', onder meer dank zij de geruchtmakende Rodenbach-biografie (1960) van Frank Baur, wordt slechts op enkele punten aangevuld en verduidelijkt. Des te onbillijker klinken dan ook de woorden van R.F. Lissens telkens als hij in zijn commentaar de beschouwingen of interpretaties van Baur in twijfel trekt. Het is duidelijk dat hier een oude vete op rancuneuze wijze in herinnering wordt gebracht. Dat valt te betreuren.

Even jammer vinden we het, dat aan deze reeks bijdragen niet een synthese voorafgaat. Namens het herdenkingscomité wordt weliswaar door Raoul Boucquey in een inleidend woord een vergelijking gemaakt tussen het flamingantisme van 1875 en dat van 1975 (waarbij hij de 'Groote Stooringe' terecht omschrijft als 'een storm in een glas water, maar dan met maritieme gevolgen'), doch over de keuze van de teksten en over hun onderling verband krijgen we geen enkele informatie. Die vaagheid blijkt trouwens ook uit de titelpagina, waar geen namen worden genoemd en waar zelfs de vermelding van plaats en jaar van uitgave ontbreekt. Alleen de inhoudsopgave achteraan het boek maakt ons iets wijzer. Toch zou een korte bio-bibliografische aantekening per auteur daaraan moeten toegevoegd zijn. Veel van de bedoelingen en achtergronden zou erdoor verduidelijkt worden.

K. De Clerck

R.L. Schuursma, *Het onaannemelijk tractaat. Het verdrag met België van 3 april 1925 in de Nederlandse publieke opinie* (Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht, 1975; Groningen: Tjeenk Willink, 1975, x en 360 blz., *f* 48, -).

Op 19 december 1975 promoveerde de heer R.L. Schuursma aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op een proefschrift, dat een der meest bewogen onderwerpen uit de Nederlandse buitenlandse politiek tussen de twee wereldoorlogen behandelt, namelijk het verdrag met België van 3 april 1925. Het onderzoek van de schrijver is, op grond van een vrijwel uitputtende analyse van de Nederlandse pers, vooral toegespitst op de vraag, hoe de Nederlandse publieke opinie op het verdrag reageerde en wat voor betekenis dit heeft gehad voor het lot ervan, maar het boek is veel meer geworden

dan een studie over de vorming van de openbare mening over een bepaald onderwerp. Het is tevens een grondige evaluatie van de merites van het verdrag zelf en van een brok Nederlands politiek leven.

Hoezeer ons inzicht in het Nederlandse beleid ten aanzien van de verhouding tot België erdoor verdiept is, bemerken we als we Schuursma's werk vergelijken met het boek, dat

tot dusver de belangrijkste, weliswaar een ruimere periode behandelende, studie was over de Nederlands-Belgische betrekkingen tussen de beide oorlogen, namelijk C.A. van der Klaauw, *Politieke betrekkingen tussen Nederland en België*, *1919-1939* (Leiden, 1953). Schuursma heeft niet alleen een grondige en verhelderende studie vervaardigd over een belangrijk onderwerp, maar ook een goed gecomponeerd en geschreven boek, dat zich als een boeiend verhaal laat lezen. Dit laatste is des te meer een prestatie, omdat het eigenlijke onderwerp - de houding van de Nederlandse publieke opinie - in de analyse van de Nederlandse pers een minitieus weergeven van feiten en meningen en van de evolutie daarvan met zich meebracht. Het proefschrift kreeg dan ook terecht het predikaat 'met lof'.

In het eerste hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de Belgisch-Nederlandse verhoudingen sedert het scheidingsverdrag van 1839, dat onder meer België's neutraliteitsstatuut regelde en bepalingen bevatte over het Scheldebeheer en de 'tussenwateren' tussen Rijn en Schelde. In bepaalde Belgische politieke kringen was er vóór 1914 een latente onvrede blijven bestaan over het scheidingsverdrag, dat, met name inzake Limburg en Zeeuws-Vlaanderen en het Scheldebeheer, nadelig voor België geacht werd. Ondanks het opgelegde neutraliteitsstatuut was er in genoemde kringen een streven naar een actief buitenlands beleid, dit in tegenstelling tot Nederland, waar men zich bij voorkeur passief in een isolement opsloot. Belgische pogingen om een nauwer samengaan met Nederland te bewerkstelligen waren vrijwel altijd op die Nederlandse houding afgestuit.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw was, zij het in de marge van de Belgische politiek, een aggressief Belgisch-nationalisme opgekomen, dat tegen de bedreiging van buitenaf een weerbare militaire en alliantiepolitiek verlangde. Hiervoor had men Nederland nodig, op een nogal ambivalente wijze, namelijk doordat enerzijds de aanspraak op een sterke verdedigingslinie tegen Duitsland, langs de Maas, een aanslag in kon houden op de Nederlandse soevereiniteit, anderzijds België zijn positie tegenover de mogendheden alleen sterker kon maken door een nauw bondgenootschap met Nederland. Genoegdoening van oud, van 1839 daterend, zeer en een streven naar een nauw samengaan met de niet geliefde Noorderbuur, waarbij vooral in de jaren zestig, toen de bedreiging van de zijde van Napoleon III groot was, door Belgische politici soms zelfs gedacht is aan een in losse vorm van eng verbonden staten hersteld Verenigd Koninkrijk, deze twee attitudes waren de componenten van het Belgisch-nationalisme, voorzover het de verhouding tot Nederland betrof.

Tijdens de eerste wereldoorlog kreeg het Belgisch-nationalisme met zijn verlangen naar een groter België en de eis van annexatie van Nederlands-Limburg en Zeeuws-Vlaanderen een veel grotere invloed in het Belgische politieke leven. Op de vredesconferentie van Parijs in 1919 eiste de Belgische regering de herziening van de verdragen van 1839. De Nederlandse regering had geen bezwaar tegen de opheffing van Belgiës neutraliteit, maar, bij monde van minister van buitenlandse zaken Van Karnebeek, verzette ze zich tegen Belgische aanspraken op Nederlands grondgebied en op de soevereiniteit van haar territoir, voorzover het de Westerschelde betrof. Ze was onder andere bereid tot een verdeling van de Wielingen, het belangrijkste toegangswater tot de Westerschelde, en een betere Schelde-Rijnverbinding in de vorm van een groot Moerdijkkanaal, maar de Belgische regering verbrak in mei 1920 de onderhandelingen. Pas in 1924 werd de draad weer opgenomen, toen België het grootste deel van zijn politieke eisen liet vallen. In het verdrag, dat in 1925

ondertekend werd, deed Nederland dezelfde concessies als waartoe het in 1919-20 bereid was geweest. De verwikkelingen tot 1925 worden in het tweede hoofdstuk behandeld, als inleiding op de gebeurtenissen van 1925 tot 1927.

Terwijl de Nederlandse publieke opinie vijf jaar vroeger Van Karnebeek toegejuicht had,

omdat hij met zijn beleid erger had lijken te voorkomen, ontmoette hij nu al spoedig scherpe kritiek, die deels gegrond was op economische bezwaren tegen het Moerdijkkanaal, deels op politieke bezwaren tegen het Schelderegime, zoals dat in het verdrag was vastgelegd. België had zijn politieke eisen niet geheel laten varen (de zogenaamde Scheldereserve). De Tweede Kamer nam het verdrag in oktober 1926 nog met een nipte meerderheid aan, maar het werd in maart 1927 door de Eerste Kamer met grote meerderheid verworpen. Doorslaggevend hierbij was het sterker beklemtonen van de politieke bezwaren - onder andere de doorvaart in oorlogstijd naar Antwerpen van Belgische oorlogsschepen betreffende -, een aanvankelijk onduidelijk gebleven aspect, dat vooral door enkele Grootnederlanders, die tegen het verdrag gekant waren, naar voren gehaald werd.

In een viertal hoofdstukken geeft Schuursma een boeiende schets van de evolutie van de publieke opinie, zoals die vooral in de pers gestalte kreeg, en dit dan verweven met een evaluatie van de naar voren gekomen bezwaren en met de behandeling van het verdrag in het parlement. Aan de opinie tegen het verdrag werd bij uitstek vorm gegeven door het Nationaal Comité van Actie, waarin de verschillende anti-stromingen tezamen kwamen, te weten de zakenwereld, vooral de Rotterdamse, deskundigen op het gebied van de waterstaat en aanhangers van de Groot-Nederlandse beweging. In dit Nationaal Comité speelde Mussert een belangrijke rol als deskundige op waterstaatsgebied. Schuursma wijst erop - dit in tegenstelling tot wat Mussert zelf later beweerde en wat ook in de geschiedschrijving doorgaans voetstoots is aangenomen -, dat er niet een directe lijn te trekken is tussen het Nationaal Comité en nationaal-socialisme en fascisme in de jaren dertig.

In zijn genuanceerde slotbeschouwingen komt de auteur tot de conclusie, dat het Belgisch-Nederlands verdrag inderdaad betiteld mag worden als ‘het onaannemelijk verdrag’, de kwalificatie, die het *Utrechts Dagblad* er al in 1925 aan gaf. De Nederlandse regering had met name te gemakkelijk in grote economische concessies bewilligd. Van Karnebeek, er op uit de geschillen met België voorgoed de wereld uit te helpen, en het ministerie van buitenlandse zaken hadden deze Nederlandse concessies daarom ook zo gerede gedaan, omdat ze te weinig deskundigheid bezaten op het ingewikkelde terrein van de waterstaatkundige problematiek. Pas na de tweede wereldoorlog konden Nederland en België tot overeenstemming geraken over de in de jaren twintig zo omstreden vraagstukken.

A.W. Willemsen

J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën* (Dissertatie Leiden; Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1975, 367 blz.).

In een breed opgezet proefschrift onder de titel *De muiterij op de Zeven Provinciën* heeft Blom een van de meest befaamde, of zo men wil beruchte incidenten uit de geschiedenis van het Nederlandse interbellum beschreven en tevens aangevat als uitgangspunt voor een onderzoek naar de nawerking ervan in Nederland en naar de antwoorden, die men toentertijd van links tot rechts gaf op vragen over orde en recht, staatsgezag en vrijheid, socialisme en democratie. De geschiedenis van de eigenlijke

muiterij neemt daarbij een relatief geringe plaats in, zoals een enkele op sensatie beluste koper van het boek teleurgesteld zal hebben vastgesteld. Zonder reden is de verbreding van het aanvankelijke onderzoek echter niet tot stand gekomen. De muiterij vormt op zichzelf onvoldoende stof voor een dissertatie en het zijn bovendien juist de reacties op het gebeuren die een nadere analyse gewenst en nuttig maken. Zo behandelt Blom na een sociologisch getinte beschouwing over Neder-

land in het begin van de jaren dertig achtereenvolgens de muiterij en haar onmiddellijke achtergrond, om vervolgens uitvoerig in te gaan op de maatregelen van de Nederlandse overheid en de discussie over de muiterij in de pers, de politieke partijen en verenigingen en andere groeperingen, van uiterst rechts tot uiterst links. Een breed notenapparaat, de gebruikelijke lijsten van bronnen en literatuur, een 'Summary' en een naamregister sluiten het boek af.

De muiterij op de Zeven Provinciën, die met de bomaanval van 10 februari 1933 een tragisch einde vond, heeft in onze recente geschiedenis een spoor van opwinding getrokken. Weliswaar toont Blom overtuigend aan, dat men zich niet te veel van de gevolgen van het incident moet voorstellen - de reacties komen over het geheel genomen overeen met ons verwachtingspatroon en van grote, duidelijk meetbare verschuivingen in de publieke opinie was geen sprake - toch hebben allerlei groeperingen, onder welke met name de NSB, nog jarenlang op het aambeeld van de Zeven Provinciën gehamerd in een poging politieke munt uit het gebeuren te slaan. De muiterij liet zich in redevoeringen en in geschrifte goed verkopen, of men haar zoals de NSB met een uiterste afgrijzen bekeek, dan wel zoals Sneevliet's RSP als begin van de grote omwenteling begroette. Blom heeft nu het ingrijpen van de overheid, in het bijzonder tegen de marinebonden, en de op de muiterij volgende discussies aan de hand van een rijk geschakeerd en uitvoerig bronnenmateriaal (daartoe mag men ook een groot aantal geïnterviewde personen rekenen) onderzocht en geanalyseerd. Eén documentenverzameling moest daarbij zoals gewoonlijk ontbreken: het archief Gerretson, in het bezit van de BPM, bleef ook voor de auteur gesloten. Men vergelijke deze treurige gang van zaken, die al in zovele voorwoorden is gesignaleerd, met de genereuze wijze waarop bij voorbeeld het dagboek van Ernst Heldring voor historisch onderzoek is opengesteld. Valt er in het geval van Gerretson nu zoveel te verbergen?

Blom heeft blijkens zijn voorwoord bij de begrenzing van het onderzoek en het eruit voortvloeiende proefschrift overigens ook buitenlands materiaal achterwege gelaten en dat vermoedelijk met recht. Veel kan men er niet van verwachten en de door hem in dit verband gesignaleerde 'Forschungsökonomie' mag ook wel eens voor historici gelden. Belangrijker is echter de beperking van zijn onderzoek tot de gevolgen en discussies in Nederland. Een werk dat uitgaat van de muiterij op de Zeven Provinciën, kan moeilijk om een samenvattende behandeling heen van het land, waarin die muiterij plaatsvond. Niettemin heeft Blom Nederlands Oost-Indië in wezen buiten beschouwing gelaten (uitgezonderd uiteraard de marine), waardoor de gebeurtenis, wellicht meer dan nodig is, in de lucht komt te hangen. De titel van het boek doet wat dit betreft bepaald een andere verwachting opkomen.

Zoals gesteld is Nederland in een inleidend hoofdstuk wel aan de orde gekomen als onmisbare achtergrond voor het reactiepatroon, dat zich na de muiterij in de pers en bij allerlei organen en groeperingen voordeed. Terwijl nu de beschrijving en analysering van die reacties op zich zelf een boeiende weerspiegeling geeft van de maatschappij van die dagen, laat de toetsing ervan aan de hand van de sociologische inleiding weinig opzienbarende conclusies toe. De verzuchting van de auteur bij het einde van zijn beschouwingen over de discussie in rechtse kring is typerend: de kwestie der Zeven Provinciën leverde - kort samengevat - niet de reacties op, aan de hand waarvan men met vrucht een diepgaande studie van de Nederlandse verhoudingen zou kunnen bedrijven. De kwestie is mijns inziens dan ook te smal en

uiteindelijk van te weinig gewicht om als meetlat voor onze maatschappij in de jaren dertig te fungeren. Zij heeft dit gemeen met zovele andere ‘incidenten’ uit het interbellum, zoals de beroering rond de vlootwet of de opwinding over het Belgisch-Nederlands verdrag.

Niettemin is een beschrijving van deze muiterij en de discussies erover op zichzelf noodzakelijk, wil men tot voldoende kennis van zaken komen om de studie van de jaren 1918-1940 te kunnen verdiepen en de ‘burgerlijk-verzuilde’ (de term is van Blom) maatschappij van toen verder te kunnen doorlichten. De auteur heeft daarvoor grote hoeveelheden materiaal aangedragen, materiaal dat ook een persgeschiedenis van het interbellum bijzonder ten goede kan komen. In de stilaan groeiende reeks van monografieën met betrekking tot die periode vormt zijn werk een welkome uitbreiding, ook al omdat het zich uitnemend laat lezen en de eigenlijke muiterij er van allerlei mythen ontdaan wordt, die het beeld zo lang al hebben vertroebeld.

R.L. Schuursma

Kroniek

Algemeen

Op 26 mei 1976 aanvaardde dr. A.H. Bredero het ambt van gewoon hoogleraar in de geschiedenis der middeleeuwen aan de Vrije Universiteit van Amsterdam door het uitspreken van een rede getiteld *Oratio pro domo: tegen een misverstaan der middeleeuwen*. De spreker ging uit van de betekenis en de gevoelswaarde die het woord 'moderni' heeft bij Ordericus Vitalis en andere middeleeuwse schrijvers. Dit heeft een pejoratieve betekenis en wordt gesteld tegenover de 'antiquitas' van weleer. Met modernitas wordt evenwel niet alleen de eigen tijd bedoeld, maar ook het recente verleden en de ongunstige bijsmaak die dit heeft, moet eschatologisch verstaan worden. Velen uit de culturele bovenlaag demonstreerden in hun geschriften dat zij begrepen hadden dat de wereld in zijn laatste tijdperk verkeerde en dat ieder ogenblik de antichrist kon verschijnen. Modernitas kon dat onheil alleen maar dichterbij brengen; zo is men er in de late middeleeuwen ook wel toe gekomen de naam middeleeuwen of een equivalent te geven aan het recente verleden, dat immers aan het einde der tijden voorafging. In zoverre is de benaming duistere middeleeuwen ook wel in overeenstemming met de visie van de middeleeuwers zelf daarop, al hebben rationalistische historici, die hun eigen vooroordelen terug projecteerden, de term in heel andere zin gebruikt. Professor Bredero pleitte er voor meer aan dit soort mentaliteitsgeschiedenis te gaan doen, als waarvan hij een voorbeeld had gegeven, waarbij men steeds beducht moet zijn voor projectie van eigen ideeën en waardesystemen.

H.P.H.J.

Op kasteel Oud-Poelgeest vond van 13 tot 18 september 1976 de door Leidse historici voortreffelijk georganiseerde zesde Brits-Nederlandse historische conferentie plaats met als centraal thema: 'War and Society'.

Het begin van de conferentie droeg een feestelijk karakter: staatssecretaris Klein was uit Den Haag overgekomen om prof. J.S. Bromley, de initiatiefnemer van deze conferenties en de excellente 'editor' van de tot dusver verschenen vijf delen *Britain and the Netherlands* (zie ook hiervóór blz. 321 van deze jaargang), te huldigen door hem na een toespraakje het commandeurskruis van de orde van Oranje-Nassau om te hangen.

Nederlandse onderwerpen werden in de volgende voordrachten behandeld: A.Th. van Deursen, 'The Dutch People and War in the Eighty Years' War'; J. Aalbers, 'Holland's Financial Problems as a Consequence of the French Wars'; S. Schama (Cambridge), 'Buckwheat, Gin and Conscription. War the Burden of the Poor and Municipal Government in South-Holland (1798-1813)'; M.G. Buist, 'Sinews of War. The Dutch Money-Market and European Politics at the End of the Eighteenth Century'; F.C. Spits, 'The Army in Dutch Warless Society during the Second Half of the Nineteenth Century'; J.C.H. Blom, 'The Netherlands and World War II'.

Na de verschijning van het zesde deel van *Britain and the Netherlands* zullen deze voordrachten in ons tijdschrift worden besproken.

J.C.B.

In april 1974 werd door de Organisatie van Studenten in de Geschiedenis in Nederland een congres over de geschiedenis van Suriname gehouden. Tot de voorbereidingen behoorde de publikatie van een *Dokumentatiemap*, tot de afwerking de uitgave van *Suriname. Van slavernij naar onafhankelijkheid. De geschiedenis van Suriname 1674-1974* (OSGN - wetenschappelijke publikatie no. 3; Amsterdam, 1975, 187 blz.).

Op het congres voerden sprekers het woord over uiteenlopende onderwerpen. P.C. Emmer schonk aandacht aan de slavenhandel en de economische geschiedenis van Suriname, culminerend in de niet onaangevochten stelling dat Nederland geen financiële ereschuld jegens Suriname heeft. Sylvia W. de Groot vergeleek de Surinaamse Marronage met die in andere Caribische gebieden (van de zaal mocht zij de pejoratieve term 'weglopers' niet gebruiken); M.C. Brands vergeleek de rassenverhoudingen in het Caribisch gebied. P. Boomgaard trachtte de afhankelijke Surinaamse economische ontwikkeling te periodiseren (hij gebruikte daartoe zowel politieke als economische factoren); H.E. Lamur ging de relatie tussen bevolkingsgroei en werkloosheid na en Rudi Kross tenslotte putte uit zijn journalistieke en vakbondservaringen om de vraag of Suriname een rassen- dan wel klassenstrijd-situatie kent te beantwoorden (het laatste, maar dan in mondiaal Noord-Zuidkader). Een veelheid van bijdragen dus, die, in het ene geval wat meer dan in het andere, een voornamelijk verkennend karakter dragen.

De referaten en de erop gevolgde besprekingen, een forumdiscussie en de verslagen van enkele werkgroepen, alles is letterlijk gereproduceerd. Dat heeft aantrekkelijke kanten, al zou een strakker redigering geen schade voor het geheel hebben betekend. De congresvoorzitter stelde in zijn openingswoord uitdrukkelijk dat het bedrijven van wetenschap het bedrijven van politiek zou moeten impliceren. Het verslag toont dat zulks (althans met de mond) ook uitbundig is geschied. Op den duur zal de betekenis van deze uitgave dan ook niet zozeer op het terrein der historiografie liggen, als wel op dat der bronnenpublikaties: de bundel heeft z'n grootste belang als weergave van de stemming onder progressieve Surinamers aan de vooravond van de zelfstandigwording.

G.J.S.

Op 2 en 3 november 1974 werd aan de Rijselse universiteit een colloquium gehouden betreffende de Bevrijding van Noord-Frankrijk in 1944. Zeer opvallend daarbij was dat men een confrontatie nastreefde tussen historici en oud-militairen en weerstandsfiguren. Enkele bijdragen handelden meer speciaal over 'La communauté polonaise et la seconde guerre mondiale'.

De referaten, de discussies en een reeks interessante bronnenbijlagen zijn thans gepubliceerd in een volumineuze aflevering van de *Revue du Nord*, LVII (1975) 241-482. Het is overduidelijk dat deze materie ook in grote mate de bevrijding van België betreft; in dit verband is te citeren vooral de bijdrage van J. Vanwelkenhuyzen, 'La libération du Nord de la France et de la Belgique' (251-285). De discussienotities - in de vorm van de gesproken taal weergegeven - zijn zeer interessante bronnen

voor de kennis van de materie zelf, maar ook voor de studie van de reacties van diegenen die de historische feiten zelf meegemaakt hebben.

M.B.

Het geschiedenisonderwijs op onze scholen is niet meer wat het geweest is. Sommige zullen dat misschien betreuren, maar dat wordt niet gedaan door de Vereniging van Leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN) blijkens haar brochure *Afrekenen met 1600* (s.l., s.a., 32 blz.). Het doel van de brochure is vooral te laten zien hoe de vakken geschiedenis en staatsinrichting gegeven worden en welke ontwikkelingen zich daarin voordoen. Men wil daarmee ook voorkomen, dat de positie van het vak op de scholen verder wordt aangetast. Het enthousiasme van de anonieme schrijvers is hartverwarmend; voor de lezers van dit tijdschrift is deze brochure overigens wel niet geschreven; die zullen wel overtuigd zijn van het belang van veel geschiedenisonderwijs.

H.P.H.J.

De Gentse hoogleraar prof. W. Prevenier, algemeen secretaris van het Willemsfonds, schreef een informatierijke en geïllustreerde bijdrage over deze Vlaamse culturele instelling onder de titel 'Het Willemsfonds 1851-1976', *Spiegel Historiael*, XI (1976) 217-223. De auteur merkt terecht op: 'De geschiedenis van deze instelling is niet alleen op zichzelf zeer interessant maar weerspiegelt ook op een heel aparte wijze allerlei ontwikkelingen in de Belgische politiek en samenleving'.

M.B.

P. Fransen en H. Maraite, *Index scriptorum operumque Latino-Belgicorum Medii Aevi. Nouveau répertoire des oeuvres médiolatines belges*, II, *XIe siècle* (Brussel: Koninklijke Academie van België, 1976, offset, 279 blz.). In 1973 verscheen het eerste deel van de inventaris van Latijnse literaire werken en bronnen die op het grondgebied van het huidige België zijn ontstaan. Dit tweede deel is in opvatting en uitwerking volledig analoog met het eerste. Beklemtonen wij nogmaals dat deze lijsten niet louter als voorbereidende publikatie voor een 'Belgisch' middellatijns woordenboek dienen te worden behandeld, maar dat zij reeds nu enorme diensten kunnen bewijzen als een recent repertorium van Latijnse bronnen.

R.V.U.

G. van Dievoet en D. van den Auweele, 'Juridische handschriften vóór 1800 in België. Een nieuw projekt', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLVII (1976) 44-52 geven een overzicht van hun bedoelingen bij de geplande catalogus van juridische manuscripten die in België bewaard worden. Alle inlichtingen over dergelijke handschriften, speciaal deze in privaat bezit, zullen zij dankbaar aanvaarden.

R.V.U.

Archiefgidsen kunnen niet alleen nuttig zijn voor beginnende historici, maar ook Belgische en Nederlandse vorsers die zich bij hun onderzoek plots naar een minder vertrouwd depot in het buitenland moeten wenden kunnen ze met profijt raadplegen. In *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLVII (1976) 133-177 vindt men een overzicht en bibliografie over deze werkinstrumenten voor Duitsland door W. Leesch, 'Archivbehelfe (Bestandsübersichten, Inventare, Repertorien, Archivführer)' (133-143), voor Nederland door J.M.F. Ysseling, 'Aantekeningen over Nederlandse archiefgidsen' (146-158) en voor Oostenrijk door L. Auer, 'Inventare und Inventarisierung Österreichischer Archive' (159-177).

R.V.U.

In *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLVII (1976) 188-262 start een reeks 'Bijdragen tot de bronnen en de studie van het geestesleven in de Nederlanden'. De Leuvense werkgroep, onder de leiding van W. Lourdaux, richtte zich in de eerste plaats op 'Het intellectuele leven in de Windesheimse kloosters in België (15de-18de eeuw)'. Zij wil daarbij de inbreng van Windesheim tot het christelijk humanisme ernstig analyseren. Van elk klooster wordt door een medewerker een algemene bibliografie en een beschrijving van de bibliotheek en het scriptorium, van de daar werkzame auteurs, en van het verschafte onderwijs geleverd. De eerste bijdrage betreft de kloosters Windesheim, Barberendal (Tienen), Bethanië (Mechelen), Bethlehem (Herent), Groenendaal, Heer-Isaaks-Bos, Korsendonk (Turnhout), Oostmalle, Saint-Léonard (Luik), St.-Maartensdal (Leuven), Ten Troon (Grobbendonk) en Ter Nood-Gods (Tongeren).

R.V.U.

Velen van onze lezers zullen enkele malen per jaar de 'Titels van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie' ontvangen. Ik ben bang, dat lang niet allen precies zullen begrijpen wat daarvan de bedoeling is, evenmin als de medewerker aan de kroniek, die dit schrijft. De *Steinmetz Archives. Catalogue and Guide. Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences* (Social Science Information and Documentation Centre; 3de druk, Amsterdam-Londen, 1974, 167 blz.) kunnen in ieder geval een tipje van de sluier oplichten. Dit is als het ware een verzamellijst van alle tot een afsluiting gebrachte onderzoekingen op sociaal-wetenschappelijk terrein, waarvoor een massa gegevens zijn verzameld en die vaak met de computer zijn verwerkt. Het is dus de catalogus van een zogenaamd 'data-archief'. Men kan via dit documentatiecentrum nu inlichtingen krijgen over de resultaten van het onderzoek, maar het is ook mogelijk de data aan een secondaire analyse te onderwerpen. Het begint de gewone historicus, die slechts een vulpen en wat wit papier als produktiemiddelen voor zijn arbeid meent nodig te hebben, wat te duizelen als hij de classificaties en het jargon van de Steinmetz-archives leest; als hij eerlijk is, moet hij toch erkennen, dat dit soort organisatie nodig is, willen wij de geweldige stroom informatie, die tegenwoordig op ons afkomt, enigszins de baas kunnen blijven.

H.P.H.J.

Het *Verslag van de archiefraad 1973* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1974, 95 blz.) bevat zestien in dat jaar uitgebrachte adviezen. Er werden zeven plenaire vergaderingen gehouden en tweeëntwintig commissievergaderingen. Zaken van fundamenteel belang kwamen dit jaar niet tot een definitieve regeling, voor zover ik zie, maar dat neemt niet weg, dat ongetwijfeld nuttig werk werd gedaan. Van belang is misschien nog dat het rapport 'De ontsluiting van de notariële archieven 1842-1895' op aanvraag kosteloos te verkrijgen is, Steenvoordelaan 370, Rijswijk-2104.

H.P.H.J.

E. Brouette publiceert een 'Inventaire sommaire des archives de l'abbaye de Floreffe conservées au Grand Séminaire de Namur', *Analecta Praemonstratensia*, LII (1976) 70-88. Dit fonds, dat slechts een deel is van het oorspronkelijk abdijarchief, - een ander deel berust op het rijksarchief te Namen -, beslaat 566 nommers.

R.V.U.

G. Asaert, *Het archief van de abdij van Baudelo te Sinaai-Waas en te Gent*, I, *Inventaris* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1976, 287 blz.). De cisterciënzerabdij Baudelo werd in

1200 gesticht. Bij de afschaffing van de abdij in 1796 en bij een verwoesting in 1578 gingen heel wat documenten verloren. Het overblijvend fonds met latere aanvullingen is bewaard op het rijksarchief te Gent. Het omvat 3089 nommers. Onder de belangrijkste reeksen dienen vermeld de cartularia, allerlei rekeningen en pachtboeken, soms opklimmend tot de vijftiende eeuw en vooral belangrijk voor de landbouwgeschiedenis van het Land van Waas, artsenijrekeningen, enz. Een afzonderlijke regestenlijst van de oorkonden zal later worden gepubliceerd.
R.V.U.

J. Verhelst, *Inventaris van het archief van Deinze* (Deinze, Petegem, Astene, Zeveren) (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1976, 104 blz.). Van de in 1969 gefuseerde gemeente Deinze werden de oude archieven tot 1919 (1212 nommers) op het rijksarchief te Gent gedeponeerd. De meeste stukken gaan niet hoger terug dan de zestiende eeuw. Uiteraard wordt het leeuwenaandeel gevormd door het archief der vroegere stad Deinze zelf.
R.V.U.

C. Vleeschouwers, en M. Vleeschouwers-van Melkebeek, 'Inventaire du fonds "Officialité de Tournai" (1597-1781), conservé au Séminaire épiscopal de Tournai', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLVII (1976) 263-323. De archieven van de Doornikse officialiteit zijn momenteel verbrokkeld. Een deel is bewaard in het departementaal archief te Rijsel; een ander deel wordt bewaard in het rijksarchief te Bergen en enkele stukken bevinden zich in het kathedraalarchief te Doornik. Een niet onbelangrijk aantal stukken (339 nommers) werd onlangs teruggevonden in het bisschoppelijk seminarie te Doornik. De gedetailleerde inventaris en een alfabetisch register erop worden gepubliceerd, zodat belangstellenden kunnen nagaan of het raadplegen van deze privé-verzameling het aanvragen waard is.
R.V.U.

S. de Haan, *Inventaris van het archief van de Friesche Doopsgezinde Sociëteit* (Monumenta Frisica XXII, Fryske Archyfrige; Leeuwarden: Fryske Akademy, 1975, 36 blz.). De Friesche Doopsgezinde Sociëteit als zodanig heeft bestaan vanaf 1791 (voordien waren de Groningse gemeenten met de Friese in een gezamenlijk verband verenigd sedert 1695). In verband met de losse organisatorische structuur van de Doopsgezinde Broederschap is het begrijpelijk dat de gewestelijke sociëteiten slechts een beperkte rol speelden. De voornaamste taak van de FDS was om de aangesloten gemeenten zo nodig door subsidiëring in staat te stellen een predikant te onderhouden. In 1806 werd hiertoe het Sociëteitsfonds gevormd, terwijl voorts een aantal andere fondsen werd gesticht met name ten behoeve van emeriti, hun weduwen en wezen. Een tijdlang trad het bestuur der FDS ook op als examencommissie voor aanstaande predikanten, maar deze taak ging later aan de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit te Amsterdam over, die ten slotte na de tweede wereldoorlog ook de Friese pensioenfondsen overnam.

Het archief dat sinds 1971 op het Rijksarchief in Friesland is gedeponeerd, bevond zich in een weinig geordende staat, toen de bewerker tot inventarisatie overging. Een schema van de opbouw der Sociëteit is toegevoegd (7). De naamgever van het socinianisme heet Faustus Socinus (15). Voor de geschiedenis van de in dit gewest

invloedrijke doperse stroming biedt het nu toegankelijk gemaakte materiaal ongetwijfeld belangrijke gegevens.

A.F.M.

Op alle archiefbewaarplaatsen in de provincies vormen natuurlijk de archieven van het gewestelijk bestuur een belangrijk deel van het bestand. Doorgaans bestaan er wel goede inventarissen van de bestuursorganen van vóór 1795, voor de Franse tijd is het al minder, voor de jaren na 1814 moet de onderzoeker zich tevreden stellen met de indices en andere ingangen, die door de diensten zelf zijn vervaardigd. Op het rijksarchief in Drenthe is nu een moderne inventaris voor deze bescheiden vervaardigd: P. Brood, *De archieven van het provinciaal bestuur van Drenthe sinds 1814* (Assen: Rijksarchief in Drenthe, 1975, 269 blz.). In zijn inleiding toont de samensteller een verheugend begrip voor de eisen en de verlangens van de onderzoekers. Hij heeft nog wel een historische schets van de beschreven instelling vervaardigd, zoals de Handleiding dat wil, maar geeft daarnaast tevens heel praktische aanwijzingen, hoe de door de diensten zelf vervaardigde ingangen het best te gebruiken zijn. Alles bij elkaar is hier een 775 strekkende meter archief over de jaren 1814-1900 geïnventariseerd, niet alleen van de drie grote afdelingen: Provinciale Staten, Gedeputeerde Staten en Commissaris des Konings, maar ook van de diverse commissies en diensten die daaronder ressorteerden en van de bij Gedeputeerde Staten gedeponeerde archieven. Ieder daarvan is door een korte inleiding gekarakteriseerd. De inventarisering lijkt me niet eenvoudig geweest, mede omdat de Handleiding bij deze nieuwere archieven niet altijd uitkomst zal geboden hebben. Het resultaat lijkt me in ieder geval een zeer bruikbaar en nuttig instrument.
H.P.H.J.

Als deel I van de Gids van Rijnlandse archieven verscheen G. 't Hart, *Archieven van het hoogheemraadschap*, zonder plaats, jaartal of paginering. Het is een goed verzorgd boekje, met een zeer leesbare inleiding over de geschiedenis van Rijnlands archieven en archiefbronnen. De bijgevoegde inventaris is heel summier, geeft voor het oud-archief over 1255-1857 slechts een uittreksel uit de inventaris uit 1933 van S.J. Fockema Andreae, maar bevat ook een overzicht van de ingangen tot de overige aanwezige bescheiden. Het verhaal van het gezeul met de diverse bescheiden is zeer instructief, ik begrijp bijvoorbeeld nu pas goed, waarom er exemplaren van Rijnlands rekeningen op het ARA in Den Haag liggen. Dat komt, omdat dijkgraaf en hoogheemraden in 1515 wegens nalatigheid werden afgezet en Rijnland onder curatele gesteld werd van het Hof van Holland. Als men al die wederwaardigheden leest, verwondert het, maar stemt het ook tot dankbaarheid, dat zoveel nog bewaard is gebleven. De dijkgraaf hoopt dat dit gidsje vele onderzoekers mag inspireren hun schreden naar het gemeentelandshuis te Leiden te richten. Het lijkt me daarvoor heel geschikt.
H.P.H.J.

W. de Keyzer, *Inventaire des archives de la famille de Clerque Wissocq de Sousberghe (XIII-XXe siècles)* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1976, 318 blz.). Dit rijke fonds (2902 nommers) berust op het rijksarchief te Bergen, maar door de herkomst van de bewuste families en de ligging van hun goederen is het van belang voor de ganse Nederlanden. Onder de merkwaardigste documenten vermelden wij de rekeningen en kwijtschriften van het Duinkerks handelshuis van Lieven de Clerque (1609-1631), de briefwisseling van de Gentse lakenhandel van J.B. Maelcamp (1673-1699) en het fonds van een papiermolen te Akkergem (Gent) (1758-1818).

Van het beheer der onroerende domeinen die vooral belangrijk waren in Vlaanderen, Henegouwen, Holland en Utrecht klimmen de rekeningen niet zelden op tot de zestiende eeuw. De familiepapieren, vooral vele inventarissen van sterfhuizen, zullen ook voor de sociale geschiedenis bijzonder belangwekkend blijken.

R.V.U.

A. Scufflaire, *Inventaire des archives de la famille del Fosse et d'Espierres* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1976, 96 blz.). Dit familiefonds werd in 1948 aangekocht en wordt nu bewaard in het rijksarchief te Doornik. Het omvat 2566 nommers, hoofdzakelijk uit de zestiende tot de negentiende eeuw, en heeft vooral lokaal belang.
R.V.U.

Onder de titel *Sint-Janshospitaal Brugge*, *1188-1976* werd te Brugge van 5 juni tot 31 augustus 1976 een tentoonstelling georganiseerd door de Commissie van Openbare Onderstand, naar aanleiding van het vertrek der medische diensten uit dit aloude 'Sint-Janshuis' naar het nieuwe ziekenhuis te Brugge Sint-Pieters. Als kader voor die expositie werden de historische gebouwen gekozen met hun vele kleine lokaaltjes maar ook met hun monumentale zalen en hun vaak prachtige zolders; dit beduidt dat men ook het dagelijks gasthuisleven trachtte weer te geven. De tentoongestelde kunstwerken waren vooral gekozen uit het eigen patrimonium. Voor de historici is zeker de mooi-geïllustreerde twee-delige catalogus te vermelden. Het eigenlijke catalogusgedeelte (deel II, 341-719), beschrijft achtereenvolgens archivalia, handschriften en drukwerken, iconografie, beeldhouwkunst, schilderkunst, textiel, zilverwerk, apotheekgerei en medische apparatuur. Vooral interessant zijn de bijdragen over de verschillende aspecten van de geschiedenis van het Sint-Janshospitaal (deel I, 15-339); sommige bijdragen zijn originele studies. Vermelden we onder andere de artikelen van A. Vandewalle, 'Archivalia betreffende het Sint-Janshospitaal en de medische corporaties te Brugge'; G. Maréchal, 'Het Sint-Janshospitaal in de eerste eeuwen van zijn bestaan'; J. Mertens, en M. Ryckaert, 'De onroerende bezittingen van het hospitaal'; A. Dewitte, 'De geneeskunde te Brugge in de middeleeuwen'; J. Geldhof, 'De kloostergemeenschap van het Sint-Janshospitaal, 1459-1975'; A. Viaene, 'Vijf eeuwen ontmoeting met het Sint-Janshospitaal' (van 225 tot 246; in inhoudstafel van deel I verkeerdelijk op bladzijde 245 aangegeven). Mogelijk is het ook interessant te rapporteren dat men plannen heeft om het gehele Sint-Jans-complex als een blijvende museum-ruimte in te richten, zodat voor historici en andere geïnteresseerden zeker nog gunstige perspectieven worden geschapen.
M.B.

Ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van de Unie der Meetkundigen-Schatters van Brussel werd in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel een tentoonstelling gewijd aan *De landtmeeters in onze provinciën van de 16de tot de 18de eeuw* (Brussel, 1976, lxiv en 154 blz. en 33 platen). De landmeter J. Mosselmans leverde daartoe een belangwekkende historische inleiding, die echter hier en daar voor enige verbetering of aanvulling vatbaar is. Een tweehonderd publikaties, plannen en meetinstrumenten worden in de catalogus uitvoerig beschreven en toegelicht. Ook de bibliografie achteraan zal goede diensten bewijzen. Dit zal misschien nog meer het geval zijn met de alfabetische lijst van landmeters uit de zestiende tot de achttiende eeuw, die voor de datering van plannen met vrucht zal geraadpleegd worden.
R.V.U.

Verschenen is van de *Catalogus van de Historische Bibliotheek van het Koninklijk Nederlands Legermuseum*, deel I C, *Oude Drukken (18de eeuw)* (Leiden en Delft,

1975) uitgegeven door J.V.D. Mey en C.H. de Ruyter. Over de vorige delen is in deze kroniek nog wel wat vriendelijks gezegd, hoewel aan uw recensent de klemmende noodzaak van deze uitgaven toen ook al niet duidelijk was. Men gaat maar steeds door en publiceert nu in

facsimile een stel titelpagina's van boeken en pamfletten uit de jaren 1724 tot 1747. Wat is de zin daarvan, temeer daar ook een massa algemene historische werken, zonder veel verband met de krijgsgeschiedenis, op deze wijze gecatalogiseerd worden! De weinigen, die aangeraakt worden door een brandend verlangen om die titelpagina's te aanschouwen, zou men beter vrij reizen naar Delft hebben kunnen aanbieden. Dat zou een stuk minder geld gevergd hebben dan deze vrij overbodige uitgave ongetwijfeld gekost zal hebben.

H.P.H.J.

In de zomermaanden van 1976, namelijk van 21 mei tot 15 september, werd te Antwerpen een tentoonstelling gewijd aan 'Het Museum Plantin-Moretus. Honderd jaar 1876-1976'. Men weet dat Christoffel Plantin zich in juni 1576 te Antwerpen kwam vestigen aan de Hoogstraat maar dat hij, na de Spaanse Furie van 4 november 1576, enkele gebouwen aan de Vrijdagmarkt moest betrekken, namelijk in de 'Gulden Passer'. De afstammelingen van Plantin, de Moretussen, hebben het complex nadien uitgebouwd tot een opvallend ensemble. In 1876 kon de stad Antwerpen het Plantijnse huis aankopen en omvormen tot het merkwaardige museum Plantin-Moretus. De conservators zijn steeds de grote 'animators' geweest van het museum. Na onder meer dr. M. Sabbe en dr. H. Bouchery mag de huidige conservator, dr. L. Voet, hier zeker vermeld worden voor het door hem sinds een kwarteeuw gepresteerde werk.

M.B.

Het karakter van ons tijdschrift maakt het doorgaans niet mogelijk, bijtijds aandacht te besteden aan historische exposities. Toch zijn die uiteraard vaak belangrijk voor de beoefenaars van de geschiedenis der Nederlanden. Soms kunnen we dan nog wel een catalogus of tentoonstellingsgids signaleren. Dat is *Een sociale zaak*, *opkomst en ontwikkeling van de vakbeweging in het Nederlandse zeevisserijbedrijf 1890-1940*, waaraan een tentoonstelling in het Visserijmuseum te Vlaardingen werd gewijd, die tot 31 december 1967 te bezichtigen was. Het is een pretentieloos boekje, maar bevat heel wat verwijzingen naar materiaal, waarmee een gedegen studie over dit onderwerp van sociale geschiedenis te schrijven zou zijn.

H.P.H.J.

Ter gelegenheid van het vijfentwintigjarig ambtsjubileum heeft koning Boudewijn in de lente van 1976 aan alle Belgische provincies een officieel bezoek gebracht. Dit vormde de aanleiding voor de directie van het Gemeentekrediet van België om, in samenwerking met enkele historici, de provincie als instelling beter bekend te maken. Onder de hoofdtitel: *De provincie vroeger en nu* werd aldus, per provincie, een studie betreffende het verleden en het heden van deze gewesten opgesteld. Naast meestal goed gefundeerde en vlot leesbare teksten valt vooral ook de uitgebreidheid en de verscheidenheid van de documentatie en van het cartografisch materiaal op. De aflevering 'West-Vlaanderen' bijvoorbeeld beschrijft vooreerst de evolutie 'Van graafschap tot provincie' (9-41) en wijdt vervolgens aandacht aan 'De provincie in het onafhankelijk België' (43-93). In de inleiding merkt M. van Audenhove terecht op dat 'weinigen een nauwkeurig inzicht hebben in de werking van hun provincie'. Men kan slechts wensen dat dergelijke publikaties, met een hoog vulgariserend niveau, een groot lezerspubliek zullen bereiken.

M.B.

In BMGN, LXXXVI (1971) 249-250 werd kort het boekje van J.W. Boersma, e.a. aangekondigd, *Terpen. Mens en milieu*. Het was een deeltje in de Triangelreeks, die bestaat uit vulgariserende werken van regionaal-geografisch of-historisch belang. De reeks is met succes voortgezet; van verschillende delen zijn ook herdrukken verschenen. De redactie kreeg toegezonden Jan A. Niemeyer, *Land van terpen en dijken* (Triangelreeks; 2de uitgebreide druk, 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1975, 120 blz., *f* 17,50). Het boekje is wat populairder gehouden dan dat van Boersma c.s. Niemeyer is een journalist, die zich wel gedocumenteerd heeft aan de hand van de recente wetenschappelijke literatuur en uiteraard vlot kan schrijven. De overstromingen van 1570, 1686, 1717 en 1825 komen uitvoerig ter sprake. In deze tweede druk is rekening gehouden met de resultaten van de twee delen van Mej. Gottschalk over *Stormvloeden en rivieroverstromingen* en met de inzichten van Ir. T. Edelman, die betoogd heeft dat de veenlaag achter de kustwal zo dik was, dat er geen dijkaanleg nodig was; toen men evenwel na 1000 dit veen ging ontginnen, maakte inklinking en oxydatie dijkbouw noodzakelijk. Als voorbeeld van een nieuwe titel in de reeks kan het 43ste deeltje gelden. J.P. van der Voort, *Vissers van de Noordzee. Het Nederlands visserijbedrijf in geschiedenis en volksleven*, met medewerking van J.v. Dorp (Triangelreeks; 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1975, 140 blz., *f* 18,50). Dr. van der Voort is een professioneel historicus en werkzaam als wetenschappelijk medewerker bij het Visserijmuseum te Vlaardingen. Hij heeft een bijzonder nuttig boekje geschreven voor allen, die bij hun onderzoek wel eens met vissers en visserij te maken krijgen. Het is geen doorlopend historisch overzicht, maar het beschrijft de eigenschappen van scheepstypen, oecologie der visstand, organisatiemethoden en dit soort dingen, waar gewone historici vaak te weinig van weten, zodat ze blindelings vertrouwen op statistieken over visvangst en aantallen schepen. Maar er zit meer achter, zoals hier overduidelijk blijkt.

H.P.H.J.

Als deel IX in de Walburg Reeks, uitgegeven onder auspiciën van het Gelders Oudheidkundig Contactbericht, verscheen een publikatie van M.M. Doornink-Hoogenraad, *De proostdij te Zutphen* (Zutphen: Walburg Pers, 1975, 40 blz., geïll.) over de geschiedenis van het gebouw, waarin vanaf het begin van de zestiende eeuw en daarna tot 1625 verschillende proosten van het Sint-Walburgskapittel hebben gewoond. Het boekje bevat tal van gegevens over het pand, dat in de veertiende eeuw of wellicht zelfs eerder moet hebben bestaan, en beschrijft de lotgevallen van de vroegere bewoners tegen de achtergrond van de historie van stad en kapittel.

C.J.A.G.

Er bestaat een historische reeks ‘De Liemers’, waarvan ons deel 34 werd toegezonden. Dit is Hans Kooger, *De Joodse gemeenschap te Zevenaar* (Zevenaar: Uitgeverij ‘Liemers Lantaern’, 1974, 96 blz., *f* 15, -). Het is een pretentieloos boekje, dat gelukkig wel van noten voorzien is. Al vanaf 1634 zijn Joden aantoonbaar in Zevenaar en men krijgt een goed inzicht in het leven van zo'n kleine gemeenschap in een landelijk stadje en vooral van de overheersende rol die de synagoge voor hen speelde. Tegen 1900 telde de Joodse gemeente meer dan honderd leden, de mensen hadden beroepen als winkelier, slachter of veekoopman, maar er waren ook wel wat voerlieden

bij. Veel rijkdom was er niet; de schrijver vertelt met liefdevolle aandacht van vele aspecten en noemt daarbij een grote massa namen. Op bladzijde 70 staat een trieste statistiek, het verloop van het aantal Joden tussen 1816 en 1947; de diepe val in de oorlogsjaren staat voor onnoemelijk leed, waarvan in de laatste

bladzijden verslag gedaan wordt. Totaal overleefden veertien leden van de Joodse gemeenschap te Zevenaar de oorlogsverschrikkingen.

H.P.H.J.

Die Haghe (1975) bevat voornamelijk artikelen van plaatselijk belang. W.A. Baud vult de helft van het jaarboek met 'Het landhuis "Stadwijk" onder Voorschoten, zijn eigenaren en zijn bewoners' (1-96; zie de bespreking in de kroniek van deze jaargang op bladzijde 337) en van de andere artikelen noem ik nog P.H. van der Elst, 'De Haagse Telefoon 1 juli 1883-1903-1953. Hoe het overheidsbedrijf ontstond en wat er aan vooraf ging' (122-155).

Th.S.H.B.

F.J.M. van de Veen, *Vierduizend jaar Oss* (Berlicum, 1975, 131 blz.) heeft een titel, die het ergste doet vermoeden. Men heeft onwillekeurig vizioenen van stadsrechten door de koning der koepelgravers verleend of zoiets, maar de inhoud valt erg mee. Dit komt mijns inziens vooral omdat de auteur de sportiviteit gehad heeft op ruime schaal voetnoten toe te voegen, zodat hij niet meer kan zeggen dan hij verantwoorden kan. En dan is de titel 4000 jaar Oss ook wel te rechtvaardigen, omdat op het grondgebied van de gemeente graven gevonden zijn, die door Bursch op 1800 voor Chr. gedateerd werden. De beroemdste archeologische vondst is natuurlijk het Keltische vorstengraf met een bronzen situla of urn en een ijzeren Hallstatt-zwaard. De schrijver geeft nauwelijks een doorlopende geschiedenis, slechts een chronologisch op elkaar volgende reeks van korte hoofdstukjes met rijke illustratie. Alle hoogtepunten uit de geschiedenis van Oss worden zo wel vermeld, van de verlening van stadsrechten in 1399 tot de criminaliteit in de dertiger jaren. Alles staat niet op even hoog wetenschappelijk niveau, er is ook wel wat neiging tot hagiografie, maar, daar bij alles verwijsplaatsen worden aangegeven, weet de lezer wat hij ervan moet denken.

H.P.H.J.

Kastelen in Limburg, *een inventarisatie van de voormalige en huidige rijkdom in deze provincie aan weerbare burchten*, *riddermatige huizen en kasteelachtige huizingen* (Hoensbroek, 1975, 112 blz., 7 fig., 100 afb.) werd samengesteld door J.Th.H. de Win en in het kader van het Monumentenjaar uitgegeven door de Stichting Limburgse Kastelen. Meer dan tweehonderd bestaande of verdwenen bouwwerken zijn opgenomen met de omschrijving van hun voornaamste historische en bouwkundige gegevens, telkens vergezeld van een beknopte literatuuropgave. Een bijdrage van J.G.N. Renaud 'Iets over de typologie van het kasteel in Limburg' (5-10) geeft inzicht in de historische ontwikkeling van de kasteelbouw en maakt begrijpelijk, dat er van een eigen Limburgs bouwtype geen sprake kon zijn.

C.J.A.G.

Met prijzenswaardige regelmaat blijven nieuwe deeltjes verschijnen in de reeks 'De Oude Nederlandse Kerken' onder redactie van dr. Regn. Steensma. Men kent de formule. Per deel worden zes routes opgenomen, ieder met een zes à twaalf kerken, die men desgewenst op één dag alle per auto zou kunnen bezoeken. Het commentaar is zo sober gehouden, dat men het ter plaatse geheel tot zich kan nemen en van haast

alle kerken is een foto van het geheel of van een fragment opgenomen, zodat men zich later het geziene gemakkelijk in het geheugen kan terug roepen. De redactie kreeg toegezonden Meta A. Prins-Schimmel

en George E. van Leersum, *Langs Oude Utrechtse kerken* (Baarn: Bosch en Keuning, 1975, 159 blz, *f* 12,50) en Claudine Chavannes-Mazel, Irina Diakonoff, Katie Heyning en Carel van Tuyl van Serooskerken, *Langs de oude Zeeuwse kerken* (Baarn: Bosch en Keuning, 1975, 168 blz, *f* 12,50). De vier auteurs van het laatst genoemde deeltje waren, toen ze dit schreven, Leidse kunsthistorische studenten en zij hebben zo een heel zinnige manier gekozen om een proeve van bekwaamheid af te leggen. Een sterk punt van de reeks is mijns inziens dat men de eenmaal vaststaande formule niet verandert; bovendien blijkt overduidelijk dat men niet klakkeloos oudere werken overschrijft, maar alles in eerste instantie uit eigen aanschouwing heeft. Veel nieuwe ontdekkingen zullen wel niet vermeld worden, maar voor historici is het toch nuttig zich te realiseren hoeveel tastbare monumenten uit de twaalfde en dertiende eeuw nog voorhanden zijn, om maar niet te spreken van die uit latere eeuwen. En ook de beste kenner van Nederlands historie zal hier nog wel veel zaken aantreffen, die hem onbekend zullen zijn. Met name de veelheid en verscheidenheid der Zeeuwse kerken en torens was voor mij althans een niet vermoede verrassing.

H.P.H.J.

De in Leiden verdedigde kunsthistorische dissertatie van de Amerikaan J.D. Bangs, *Documentary Studies in Leiden Art and Crafts*, *1475-1575* (1976) is gebaseerd op grondig archiefonderzoek. Op basis van zijn archivalische vondsten komt Bangs tot een opmerkelijke conclusie: ‘That Leiden was the location of a flourishing tapestry activity throughout the first three-quarters of the sixteenth century was previously unknown... the documented existence of Leiden tapestry weaving and marketing at a high level supports the thesis that Leiden was comparable in cultural level to the towns of Flanders and Brabant’ (88). Schrijver blijkt van mening dat zijn vondsten de juistheid bevestigen van Geyl's kritiek op de klein-Nederlandse opvattingen van ‘hardleerse’ kunsthistorici (II). Zie de polemiek terzake in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XIV en XV (1959 en 1960).

Bang's kritiek op de stijl-kritische wijze van benadering laat aan duidelijkheid weinig te wensen over: ‘The results of archival research on Leiden art suggest that the style-critical approach of Friedländer and others is unhistorical, and, as such, that it cannot provide a basis for a history of the art of the Low Countries; however neat a system it has provided for hypothetical attributions of anonymous works of unknown origin’ (V).

J.C.B.

Tegelijk met de voltooiing van de restauratie van het voormalige burgerweeshuis in Amsterdam, verscheen R. Meischke, *Amsterdam. Burgerweeshuis* (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de rijkscommissie voor de monumentenbeschrijving. De provincie Noord-Holland, de gemeente Amsterdam, I; 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1975). Behalve de gebouwen van het voormalige burgerweeshuis, waarin na de restauratie en verbouwing het Historisch Museum van de stad Amsterdam is gevestigd, behandelt Meische ook de aangrenzende gebouwen in de Kalverstraat en de H. Luciensteeg. Naast de beschrijving van de gebouwen bevat het boek ook een gedetailleerde en boeiende bouwgeschiedenis van het complex, gebaseerd op vondsten, gedaan bij de restauratie en het daarvoor verrichte archiefonderzoek. Aandacht is ook besteed aan

het interieur en de inventaris van het voormalige weeshuis, waarin zich onder andere curieuze aandenkens aan de heldendood van Van Speyk bevinden. De beschrijving van de inventaris werd gemaakt door E.B.M. Lottman, die ook alle archiefonderzoek heeft verricht. Het boek is zeer uitvoerig geïllustreerd. Vrijwel alle oude prenten en een groot aantal oude foto's betreffende het weeshuis zijn gereprodu-

ceerd. Nieuwe foto's geven de toestand tijdens de restauratie en de huidige situatie weer, waarbij ook veel aandacht wordt geschonken aan bouwkundige details. J.J. Jehee vervaardigde een aantal duidelijke tekeningen, R. Rooyaards - ten Holt de reconstructietekeningen en P. Wiersma de overzichtsplattegronden. De staatsdrukkerij (T. van Riel) ontwierp een even duidelijke als fraaie lay-out voor het boek. Gezien de grote zorg die besteed is aan tekst, illustraties en vormgeving, zijn de schoonheidsfoutjes in de beschrijving van 'literatuur en bronnen' even onnodig als onbegrijpelijk.

IJ.B.

F.A. Holleman, *Stamboek Holleman. Bijdrage tot de kennis van ons geslacht ± 1490-heden* (Zutphen, 1969, 418 blz., 49 portretten en 86 platen). In dit lijvige werk publiceerde de oud vice-president van de Bredase rechtbank het resultaat van zijn diepgaande nasporingen naar de oorsprong en de vele lotgevallen van zijn geslacht. De familie Holleman kwam uit Noordeloos, waar Huybert Willemsz. Holleman rond 1490 een eendenkooi bezat. In 1637 wordt in Almkerk Willem Zegers Holleman voor het eerst vermeld. Anderhalve eeuw woonde de familie in dit thans tot Noord-Brabant behorende dorp en vervulde daar functies als taxateur van de 100e penning, schepen, ondernemer van dijkagewerken en president-heemraad.

Wouter Holleman (1769-1855) ging op kostschool in Woudrichem en wordt in 1783 als klerk ter secretarie aangetroffen in het Brabantse dorp Veldhoven. Vier jaar later huwde hij daar de predikantsdochter Dina Ross. Reeds op negentienjarige leeftijd bekleedde hij er de functie van schepen en dit was zeker in strijd met de Blijde Inkomste, want Wouter was geen Brabander. In 1799 woonde hij in Stratum, in 1802 in Eindhoven, waar hij als 'katoenfabriqeur' wordt vermeld. Wouters zoon Arnoud (1790-1866) stichtte in Zwijndrecht een chemische fabriek, die later naar Oisterwijk werd verplaatst. Diens zoon Frederik Arnold zette het bedrijf voort. Hij was de vader van de Groningse chemicus prof. dr. Arnold Frederik Holleman (1859-1953), van wiens broer dr. Egbert Johan Willem Holleman de auteur een zoon is.

Mr. Holleman schreef een zeer verzorgde familiegeschiedenis, waarvoor een grote hoeveelheid archivalia werd geraadpleegd. Schrijvers rechts-historische kennis heeft ook gelijktijdig een groot aantal bijzonderheden verschaft op het terrein van de rechtsgeschiedenis, de geschiedenis der waterschappen en de staatkundige en economische geschiedenis van Noord-Brabant.

Het boek heeft twee nadelen: Het is te uitvoerig en de schrijver laat zich nogal vaak verleiden tot uitweidingen. Soms leveren deze aardige gegevens op, zoals op pagina 122 over een quasi-faillissement, op pagina 186 over een huwelijk met de handschoen, op pagina 205 over de 'conseil municipal' te Eindhoven, op pagina 324 over oligarchie. De kritiek op het huidig universitair bestel had echter beter elders een plaats gevonden.

Het is een zware opgave geweest, aan de hand van het omvangrijke bronnenmateriaal een leesbaar boek te schrijven. Mr. Holleman komt alle lof toe, omdat hij die taak uitstekend heeft volbracht.

F.A.B.

D.P. Blok, 'Over de voorgeschiedenis van de grens tussen Hollands en Gelders', in: A. Key en D.P. Blok, *Taalgrensproblemen in het rivierengebied* (Bijdragen en

mededelingen der dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, XLVII; Amsterdam: Noord-Hollandsche U.M., 1975, 26 blz., *f* 12,50) 15-23 is de tekst van een lezing, gehouden bij een colloquium over taalgrensproblemen in het

rivierengebied. De heer A. Key constateerde daar dat er een vrij abrupte scheiding is te constateren tussen Gelders en Hollands dialect langs de lijn Gorcum-Leerdam en verder enigszins langs de Diefdijk. Aan Blok was gevraagd daarvoor een historische verklaring te geven. Via de toponymie komt hij tot interessante hypotheses; de politieke grens tussen Holland en Gelre heeft er in ieder geval niets mee te maken gehad, want die kreeg pas heel laat ter plaatse betekenis. Blok hecht vrij veel waarde aan de grens van het gebied met engen, min of meer samenvallend met de grens van Teisterbant, en daarnaast aan Brabantse invloed. Deze laatste heeft zich mogelijk ook wel uitgestrekt tot bewesten de Diefdijk, maar daar, in het veen, heeft de expansieve kracht van de Hollandse kolonistentaal de overhand gekregen.
H.P.H.J.

De BMGN hebben in 1969 bewust besloten om in de kroniek geen aandacht meer te besteden aan de archeologie, tenzij er iets zeer belangrijks te vermelden is. De BMGN zullen uiteraard ook bij voorkeur vermijden om serieus in te gaan op flauwe kul. Het boekje van August van Roeyen, *De steen der wijzen* (Brabantia Nostra; Breda, 1975, 159 blz.) is naar mijn vaste overtuiging flauwe kul; men zou kunnen beweren dat archeologische flauwe kul het produkt van twee negatieven is en dus voor vermelding in aanmerking komt; is het geen flauwe kul, dan zijn de resultaten zeer belangrijk, dan zou de heer Van Roeyen bewezen hebben, dat de oudste mensen ontstaan zijn in een gebied ten westen van Monrovia, of laten we dan maar meteen zeggen Atlantis. Dat bewijst hij door wat beeldjes die hij in het Antwerpse havengebied heeft gevonden en die afkomstig zouden zijn van ballast, aangevoerd uit de buurt van Monrovia. Ik geloof, dat het hier flauwe kul betreft, de heer Van Roeyen kan best te goeder trouw zijn, maar archeologische vondsten hebben alleen waarde als ze gedaan worden onder controleerbare omstandigheden. In de toekomst zullen we dit soort geschriften dan ook doorgaans niet meer aankondigen; het was toch wel nuttig hier eens het genre te signaleren, omdat de adepten van dit soort pseudo-wetenschap een belangrijk deel van de aanwezige historische belangstelling lijken te gaan veroveren. Mystiek is immers in. Misschien zou de kritische historische wetenschap, hierdoor gewaarschuwd, zich wat beter moeten realiseren, dat ook een op gezonde wetenschappelijke methoden gevestigde wetenschap voedsel aan de fantasie kan geven.
H.P.H.J.

Middeleeuwen

K. Biemans, ‘De Romeinse bewoning in de provincie Antwerpen meer bepaald tussen Schelde, Rupel, Nete en Aa’, *Noordgouw*, XV (1975) 1-34 constateert dat de Romeinse nederzettingen in feite de voor-Romeinse voortzetten. Belangrijke centra waren Grobbendonk, Kontich, Ranst, Rumst, Mortsel. Omstreeks 259-268 werden de meeste ervan verwoest. Merovingische vondsten dateren pas van de zevende of achtste eeuw.
R.V.U.

C. Godefroid, ‘L'avouerie de la cathédrale Saint-Lambert de Liège dite avouerie de Hesbaye, du Xe au milieu du XIVe siècle’, *Le Moyen Âge*, LXXX (1975) 371-406. Aan de hand van de vermeldingen in literaire en archivalische bronnen wordt de reeds veel besproken voogd van St.-Lambertus grondig bestudeerd. Hij verschijnt voor het eerst in 960. De functie werd na de splitsing van het Luiks domein, ca. 1000, eveneens opgedeeld in

een kapittelvoogd en een bisschoppelijke voogd. De kapittelvoogd werd in de twaalfde eeuw ook als voogd van Haspengouw aangeduid. Zijn taak lag op juridisch en militair vlak. De voogd der stad Luik verscheen pas in 1146 en zijn taak en rol is volkomen verschillend van deze van de voogd van het kapittel.
R.V.U.

P. Lefèvre, 'Le problème des soeurs aux origines de l'abbaye d'Averbode', *Analecta Praemonstratensia*, LII (1976) 38-43 beklemtoont hoe Averbode, zoals de andere Norbertijnerabdijen, aanvankelijk een dubbelklooster was. Vóór 1246 werden de zusters echter overgebracht naar een afzonderlijk gebouw, een hoeve 'Keyserbos' bij Roermond, nadat zij voordien zich een tijd hadden opgehouden in een plaats 'Vrouwenklooster' tussen Averbode en Tessenderlo.
R.V.U.

E. Ennen, 'Bemerkungen zur ständestaatlichen Entwicklung im Westen des alten deutschen Reiches, vornehmlich in Brabant und Köln', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, CLXVII (1975) 318-332 (= Festschrift Eduard Hegel) stelt de ontwikkeling van de standenstaat in het Sticht Keulen wat al te pregnant tegenover die in de Nederlandse territoriën. In Keulen komt de standenbeweging pas na 1463 goed op gang, voor de Nederlanden mag Brabant als voorbeeld gelden, waar reeds in de dertiende eeuw de steden invloed probeerden te krijgen en waar in de veertiende eeuw volledig uitgegroeide representatieve organen bestonden. Zij baseert zich daarbij wel erg op de bepalingen van het Charter van Kortenberg en de Joyeuse Entrée, zonder na te gaan in hoeverre die werkelijk uitgevoerd zijn. Als reden voor deze verschillende ontwikkeling ziet ze met W. Blockmans, de mindere of meerdere macht van de steden. De stad Keulen heeft zich als vrije rijksstad verre gehouden van de standenbeweging in het Aartssticht. Daarom bleven geestelijken en ridders de overhand behouden bij de bisschop. De schrijfster toont zich wel goed vertrouwd met de werken van de hedendaagse Belgische historici, maar heeft mijns inziens de zaak iets te veel versimpeld.
H.P.H.J.

R. Märtins, *Wertorientierungen und wirtschaftliches Erfolgsstreben mittelalterlicher Grosskaufleute. Das Beispiel Gent im 13. Jahrhundert* (Kollektive Einstellungen und sozialer Wandel im Mittelalter, V; Keulen-Wenen-Böhlau, 1976, 356 blz.). Kan de mentaliteit van de middeleeuwse koopman en burger als kapitalistisch worden gekenschetst? Was winstbejag zijn hoogste waardenorm en in hoever verschilt hij daarbij van de middeleeuwse edele en van de moderne kapitalist? Dergelijke vragen worden nogal eens wat al te luchtig en zonder veel nuances beantwoord in algemene werken. De auteur wil het probleem in concreto aan de hand van het dertiende-eeuwse Gent zuiver stellen. Hij heeft zich echter beperkt tot de studie van de bestaande literatuur (onder meer de monumentale studie van F. Blockmans over het Gentse vroege stadspatriciaat) en gepubliceerde bronnen. Een echt archiefonderzoek bleef achterwege en in de literatuurlijst zal men zich soms wel verbazen over sommige afwezigheden. Het belangrijke opstel van H. Pirenne over 'Les étapes du capitalisme' wordt niet eens geciteerd. Veel nieuwe feiten of gegevens levert de lectuur dan ook niet op, maar de auteur komt er wel toe drie types, de feodaal-ridderlijke, de

burgerkoopman en de moderne kapitalist in hun streven en hun doelstellingen te onderscheiden.

R.V.U.

G. Verbeke, *Het wetenschappelijk profiel van Willem van Moerbeke* (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, NR deel XXXVIII, no. 4; Amsterdam: Noord-Hollandsche UM, 1975, 30 blz., *f* 10,40) oordeelt vrij positief over het werk van deze beroemde Vlaming. Men weet dat hij omstreeks 1260 een groot aantal vertalingen uit het Grieks in het Latijn heeft vervaardigd, van tot dan onbekende werken van Aristoteles en van verschillende antieke natuurwetenschappelijke geschriften. De waarde daarvan werd al door tijdgenoten als Roger Bacon, maar vooral door de latere humanisten sterk in twijfel getrokken. Van de andere kant bewijst het groot aantal manuscripten, dat men van zijn werken een druk gebruik heeft gemaakt. Verbeke toont aan dat de verwijten doorgaans ongegrond zijn. Moerbeke streefde niet naar een literair fraaie herschepping, maar naar een zo getrouw mogelijke overzetting. Bovendien heeft hij het Grieks in het Oosten in de praktijk moeten leren, waarheen hij gezonden was omdat in het Byzantijnse Rijk naar men wist nog vele manuscripten beschikbaar waren. Al doende heeft hij ook bijgeleerd, hetgeen wordt bewezen, doordat hij op den duur veel vaker een Latijns equivalent voor Griekse vaktermen durft te geven dan in het begin.

H.P.H.J.

G. Sivery, 'Les progrès des comptabilités rurales dans le Hainaut vers 1300', *Le Moyen Âge*, LXXXII (1976) 25-66. De domeinrekeningen die bij het begin der veertiende eeuw in Henegouwen verschenen, zijn niet slechts het gevolg van de door Italianen, Joden en stedelingen aangebrachte technieken, maar ook een gevolg van de noodzaak de grond beter te laten renderen. Op de grafelijke boekhouding omstreeks 1300 is de Franse invloed echter duidelijk aantoonbaar. Omstreeks 1334-35 heeft deze boekhouding, mogelijk naar Italiaans voorbeeld, een bijzonder hoge graad van ontwikkeling bereikt, terwijl de meeste rekeningen van de kloosterdomeinen in een ouder stadium zijn verstard.

R.V.U.

D. Nicholas, 'Weert: a Scheldt Polder Village in the Fourteenth Century', *Journal of Medieval History*, II (1976) 239-268. Weert (cant. Puurs, arr. Mechelen) was een heerlijkheid die de St.-Baafsabdij in 1240 verwierf van een Gents ridder. De abdij deed er aan intensieve landwinning door bedijking nog in het midden der veertiende eeuw, mogelijk echter toen reeds om in de vorige jaren verloren gronden terug te winnen. Onder degenen, die bij de inpoldering betrokken waren, vindt men ook Jacob van Artevelde. Uit de domeinrekeningen uit de tweede helft der veertiende eeuw is de economische en sociale structuur van het dorp vrij goed te reconstrueren. Men zou meer van dergelijke goed gedocumenteerde en zorgvuldige dorpsbeschrijvingen wensen!

R.V.U.

G. Sivery, 'Les profits de l'éleveur et du cultivateur dans le Hainaut à la fin du moyen âge', *Annales ESC*, XXXI (1976) 604-630. Zoals te verwachten was heeft de veeteelt in de veertiende eeuw een hoger rendement en dus een uitbreiding gekend ten nadele van de graanteelt. Op die manier was de periode voor Henegouwen er een van economische groei, ook als een gevolg van de verruiming van de Nederlandse

markten. Vanaf het midden der vijftiende eeuw schijnt de conjunctuur echter om te slaan. De genuanceerde uiteenzetting steunt op belangwekkende kwantitatieve gegevens die ook de veertiende eeuw betreffen.

R.V.U.

Hermann Leloux, ‘Schauspiel, Schauspieler und Musikanten im geldrischen Arnhem um 1400’, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XXXIX (1975) 342-357 heeft uit de door Jappe Alberts gepubliceerde Arnhemse stadsrekeningen een aantal posten opgediept, waarin melding wordt gemaakt van opgevoerde toneelspelen. In zes gevallen werd zelfs de titel van het spel vermeld. De schrijver slaagt er toch slechts één maal in, een titel nader te identificeren, ook verder laat hij veel meer vragen open dan hij antwoorden geeft. Waarschijnlijk werden alle toneelspelen verzorgd door gezelschappen van lokale amateurs, hetzij scholieren, hetzij ‘gesellen’ van de Kerk; mijns inziens zouden professionele krachten ook niet in aanmerking gekomen zijn voor erewijn en daarom zullen ze niet in de rekeningen figureren. Speellieden en muzikanten komen veel vaker in de rekeningen voor, maar dat zal kenners van middeleeuwse stadsrekeningen niet verwonderen.

H.P.H.J.

Het heeft niet veel gescheeld of de stad Groningen had in de vijftiende eeuw eenzelfde soort leidende positie verkregen bij de gebieden in Westerlauwers Friesland als zij in diezelfde tijd verwierf bij haar eigen Ommelanden. Vooral in de jaren tussen 1492 en 1498 heeft de stad daarvoor veel moeite gedaan en op een gegeven moment was alleen Franeker nog niet bereid Groningens hegemonie te aanvaarden. Dat de zaak niet doorgegaan is, was het gevolg van het hardhandig tussenbeide komen van Albrecht van Saksen, die in 1498 door keizer Maximiliaan als gubernator en potestaat met Friesland beleend werd.

Maar ook voordien waren er al vaak verbonden en overeenkomsten tussen Groningen en één of meer Westerlauwerse landschappen gesloten. In Kollumerland en Opsterland mocht de stad een tijdlang zelfs een grietman en rechters aanstellen, waardoor deze landschappen dus min of meer onder curatele gesteld werden. Op het gemeente-archief van Groningen berusten over deze zaken een groot aantal stukken, die voor het merendeel nog nooit gepubliceerd zijn, voor zover ze dateren van na 1405, in welk jaar immers het oorkondenboek van Groningen en Drente stopt. Een werkgroep van studenten heeft onder leiding van wijlen G. Oosterhout van het Friese Instituut van de universiteit van Groningen de taak op zich genomen deze weinig glorieuze bladzijden uit de geschiedenis van hun geliefde gewest door publikatie van deze oorkonden beter bekend te maken. G. Oosterhout, e.a., ed., *Pax Groningana. 204 niederländische Urkunden aus dem Groninger Gemeindearchiv über die Beziehungen zwischen Groningen und Friesland im 15. Jahrhundert* (Friesisches Institut der Universität Groningen, 1975 (Estrikken XLIX) 317 blz. offset). Ik heb de Duitse titel maar vermeld, uiteraard wordt alles in eerste instantie in het Fries geschreven, maar de samenstellers hebben gelukkig de wijsheid gehad het grootste deel van hun toelichtingen in het Duits te vertalen, want niet alle in deze materie geïnteresseerde historici lezen nu eenmaal gemakkelijk Fries. Ik meen te mogen opmerken dat door die Duitse vertaling meteen ook de noodzaak van de Friese tekst vervallen is, want er zullen wel geen Friezen zijn, die zich voor deze moeilijke teksten interesseren en die geen Duits kunnen lezen. Maar die gedachte zal op het Fries Instituut wel niet leven, denk ik, want volgens de inleiding meende mr. Oosterhout ‘dass für eine wissenschaftliche Arbeit grundsätzlich nur seine Muttersprache im Frage kam’. De uitgave lijkt met taalkundige bedoelingen gemaakt, men zet hoofdletters waar die in het oorspronkelijke ook stonden en zet alleen die leestekens,

die daarin voorkomen. Dat maakt de lectuur er niet gemakkelijker op. Toch worden hier een massa interessante teksten ontsloten, die natuurlijk al in regest bekend waren door het register Feith. Er zit best een aardig artikel of scriptie in, waarvoor drs. O. Vries in een 'Histoaryske Ynlieding' al een nuttige aanzet heeft gegeven.

H.P.H.J.

Chastelain deelt mee, dat Philips de Goede tijdens zijn leven drie maal de keizerstitel had aangeboden gekregen en dat hij drie maal weigerde. De eerste maal zou geweest zijn na de dood van Sigismund in 1437. Tot op heden was er geen bevestiging van deze mededeling gevonden, maar die is nu wel boven water gebracht door Werner Paravicini, 'Zur Königswahl von 1438', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, XXXIX (1975) 99-115. In een memorandum dat waarschijnlijk in 1473 is opgesteld, wordt namelijk beweerd, dat Diederik van Meurs, aartsbisschop van Keulen, in 1438, als keurvorst, voor Philips' kandidatuur in het krijt was getreden. Paravicini toont aan, dat alle overige mededelingen in het memorandum waarheidsgetrouw zijn; de waarschijnlijkheid is dus groot dat Philips bij de koningskeuze van 1438 aanvankelijk ook op de steun van één keurvorst kon rekenen.

H.P.H.J.

E. Severin Corsten, 'Der Ablass zugunsten der Kathedrale von Saintes. Seine Verkündigung am Niederrhein im Spiegel der Wiegendrücke', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, CLXXVII (1975) 62-75 (= Festschrift Eduard Hegel) is een studie die zijdelings de geschiedenis der Nederlanden raakt; het belang lijkt me vooral in de toegepaste methode te liggen. Reeds in 1451 had de paus een volle aflaat toegestaan voor de herbouw van de kathedraal van Saintes in Zuid-West Frankrijk. Deze werd aanvankelijk alleen in Frankrijk gepredikt, maar werd in 1483 ook in Vlaanderen en in 1484 in de Noordelijke Nederlanden aangeboden. De auteur heeft nu aangetoond dat daarvan in Gent en in Delft aflaatbrieven in vele honderden exemplaren werden gedrukt en dat de Gentse drukken enige jaren later ook in het Rijnland werden gebruikt. Zo kan de incunabelkunde bijdragen om zich de methode van aflaatprediking concreter voor ogen te stellen.

H.P.H.J.

W.P. Blockmans, 'Autocratie ou polyarchie? La lutte pour le pouvoir politique en Flandre de 1482 à 1492, d'après des documents inédits', *Handelingen Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXL (1974) 257-368. Terecht heeft de auteur deze cruciale periode uit de politieke geschiedenis van Vlaanderen, waarin het centrale gezag haast definitief de stedelijke macht heeft gebroken, weer onder de loupe genomen aan de hand van de bronnen zelf. Bij wijze van besluit worden de 'modellen' of 'konstanten' van het maatschappelijk gebeuren en van het menselijk gedrag, die de auteur meent te onderkennen in deze verwarde gebeurtenissen, naar voor gebracht. In bijlage worden elf archivalische teksten gepubliceerd.

R.V.U.

Nieuwe geschiedenis

B. Dumont, 'La formation intellectuelle des moines du Val-Dieu aux temps modernes', *Citeaux. Commentarii Cistercienses*, XXVI (1975) 316-330. De meeste novicen van de abdij Val-Dieu (Abel-prov. Luik) hadden voor hun intrede een opleiding gehad in plaatselijke colleges. Hun universitaire vorming genoten ze vaak te Keulen. De druk van de Oostenrijkse regering om Leuven te bezoeken had als gevolg dat het

aantal studenten sterk daalde. Minder begaafde monniken kregen onderricht in de abdij zelf, maar deze was nooit een groot wetenschappelijk centrum.

R.V.U.

J.K. Steppe, ‘De overgang van het mensdom van het Oud verbond naar het Nieuwe, een Brussels wandtapijt uit de 16de eeuw ontstaan onder invloed van de Lutherse ikonografie en prentkunst’, *De Gulden Passer*, LIII (1975) 326-359. Een iconografisch thema ontstaan in de omgeving van Luther zelf verspreidde zich omstreeks 1530-50 in gans Europa. Op een Brussels wandtapijt te Valencia komt het eveneens voor. Het bevestigt op die manier de reeds van elders bekende reformatorische gezindheid van het Brusselse legwerkersmilieu in het tweede kwart der zestiende eeuw.

R.V.U.

W. Blockmans levert in de *Handelingen van de Koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen*, LXXIX (1975) 141-173 een statistisch sterk gedocumenteerde studie over ‘Armenzorg en levensstandaard te Mechelen vóór de hervorming van de openbare onderstand (1545)’. De bedelingen bleken vrij karig en de voedseluitdelingen versterkten nog het eenzijdig karakter van het volksdieet. Het keizerlijk edict van 1531 leidde slechts tot een beperkte hervorming der uitkeringen omstreeks 1536. De conjuncturele en structurele nood, die zich vooral vanaf het tweede kwart der eeuw deed gevoelen, noodzaakte tenslotte in 1545 tot een grondige reorganisatie.

R.V.U.

L. Voet, ‘Kopergravure en houtsnede in de boekillustratie van het Plantijnse huis in de tweede helft van de XVIe eeuw’, *De Gulden Passer*, LIII (1975) 380-390. Bij de boekverluchting heeft de houtsnede lang de voorkeur gehad daar zij goedkoper was dan de kopergravure. Zelfs Plantijn was met kopergravures zeer zuinig. Bewuste uitgaven waren slechts voor een zeer beperkt koopkrachtig publiek bestemd. Pas Jan Moretus, zijn opvolger, zal in de zeventiende eeuw de houtsnede als illustratiemiddel volledig opgeven.

R.V.U.

De heer J.A.S. Offenberg, momenteel boer in ruste, is een verdienstelijk amateur-historicus. Na in Arnhem een paleografie-cursus te hebben gevolgd, ging hij zich serieus toeleggen op de geschiedenis van de streek waar hij geboren is en ook nu nog woont. In 1976, op zijn zeventigste, publiceerde hij het resultaat van zijn onderzoekingen (met name in het rijksarchief in Gelderland) in de vorm van een door de Walburg Pers te Zutphen gedrukt boekje, getiteld *De scheiding. Steenderen en Bronckhorst in de reformatietijd*.

In het korte bestek van 87 bladzijden weet schrijver een treffend beeld te schetsen van een boerenbevolking die, uitgezogen en gemaltraiteerd door Spanjaarden en Staatsen, het slachtoffer werd van de grote, dramatische gebeurtenissen die wij plegen saam te vatten onder het hoofd Nederlandse Opstand. ‘De Hervorming’, aldus Offenberg, ‘zou pas successen boeken, toen de politiek-militaire gebeurtenissen daarvoor een gunstig klimaat schiepen’. In 1580 kwam het zelfs tot een boerenopstand tegen de Staatse troepen, die uitliep op een verschrikkelijke nederlaag (in de buurt van Doetinchem) van de wanhopige boeren, die enkele honderden doden te betreuren hadden. ‘Zeker is dat de boeren zijn gevallen voor geen enkel geloof, geen enkel vaderland, maar alleen voor hun gezin en erf’.

Wie dit boekje wil kopen (prijs *f* 15,-) wende zich tot de heer J.A.S. Offenberg, Toldijk, Steenderen.

J.C.B.

C.L. Heesakkers, ‘Janus Dousa and Victor Giselenus. A Correspondence around the Literary Debut of Janus Dousa’, *Lias*, II (1975) 191-248 is de voortzetting van de publikatie

van de correspondentie tussen beide auteurs uit de jaren 1568-1571. Zoals de vorige brieven werpen de hier gepubliceerde heel wat licht op het humanistenwereldje der Nederlanden.
R.V.U.

L. de Pauw-de Veen, 'Archivalische gegevens over Volkcxken Diercx, weduwe van Hieronymus Cock', *De Gulden Passer*, LIII (1975) 215-247. De Antwerpse prentuitgever Jeroom Cock overleed kinderloos in 1570. Zijn weduwe zette zijn handel voort. Enkele archiefteksten (testamenten van Cock en van zijn weduwe en een contract voor de verkoop van prenten) worden uitgegeven en becommentarieerd.
R.V.U.

Aan 'De "nationale" synode van Dordrecht (1574)' wijdde R.H. Bremmer in het *Nederlands theologisch tijdschrift*, XXX (1976) 182-206, een herdenkend artikel, waarin hij de voorgeschiedenis, de samenstelling en het verloop ervan niet enkel uit de literatuur nog eens samenvat, maar alles ook illustreert met materiaal uit classicale en kerkeraadsarchieven te Brielle, Delft, Dordt en Gorkum. De aanhalingstekens in de titel zijn terecht want formeel waren te Dordt alleen afgevaardigden uit Zuidholland en Zeeland aanwezig, maar de bepalingen kregen landelijke betekenis. In de toelichting op de personen is nogal merkwaardig geselecteerd door de auteur. Zijn slottirade tegen de theorie van 'dwangmatige protestantisering' lijkt me met het hier gebodene niet geadstrueerd, want voor het toetsen van die theorie tellen geen synodale theorieën maar plaatselijke praktijken.
O.J.D.J.

R. Hildebrandt, 'Die Bedeutung Antwerpens als Börsenplatz 1579', *Scripta Mercaturae* (1974) 5-21 brengt een belangrijke lijst van Italiaanse, Spaanse en Portugese kooplui aan het licht die in 1579 te Antwerpen nog aktief waren. De lijst bevat tevens voor elk van hen aanduidingen over hun kredietwaardigheid. Eens te meer blijkt dat Antwerpen ook na 1566 zeker als geld- en kredietmarkt een rol bleef spelen, onder meer voor de financiering van de Spaanse troepen in de Nederlanden.
R.V.U.

R. Breugelmans, 'Three Panegyrics by Bonaventura Vulcanius', *Lias*, II (1975) 265-273. Bonaventura Vulcanius of De Smet (Brugge 1538-Leiden 1614), een niet onverdienstelijk neo-Latijns dichter en hoogleraar te Leiden, was secretaris van de Leidse academische raad en tussen zijn ambtelijke stukken vond men een aantal lofgedichten terug ter ere van pas gepromoveerden in 1585, 1593 en 1601.
R.V.U.

Als aanvulling op de zevenenvijftig onuitgegeven brieven, die G.P. van Itterzon destijds opnam in zijn dissertatie *Franciscus Gomarus* (1930), geeft hij 'Nog twintig brieven van Gomarus' in het *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, LVI (1976) 413-449. Deze dateren van 1594 tot 1640, hebben te maken met Gomarus' werk te Leiden, in Frankrijk en te Groningen, behandelen theologische, kerkelijke en soms zeer persoonlijke onderwerpen en zijn teruggevonden in binnen- en buitenlandse bibliotheken en archieven. Ze vergroten onze kennis van de befaamde calvinist, al

brengen ze in het beeld van hem geen wijzigingen aan; een heldere inleiding en toelichting completeert deze bronnenuitgave.

O.J.D.J.

Op zijn uitgave van 1971 biedt H. Bots een ‘Supplément à l'inventaire de la correspondance d'André Rivet 1595-1650’, *Lias*, II (1975) 275-280. Hij ontdekte nog zeventig brieven uit de jaren 1623-1649.
R.V.U.

H. de Schepper en G. Parker, ‘The Formation of Government Policy in the Catholic Netherlands under the Archdukes 1596-1621’, *The English Historical Review*, CCCLIX (1976) 241-254 is een uitgebreide versie van een bijdrage die reeds verscheen in *Nederlands Archievenblad*, LXXVII (1973) 174-185. De souvereiniteit van de aartshertogen Albrecht en Isabella in de Zuidelijke Nederlanden en van hun centrale bestuurslichamen, de traditionele collaterale raden, was enerzijds beperkt door de Spaanse inmenging en op een verrassend sterke wijze door de lokale autoriteiten en instellingen.
R.V.U.

Hans Bots, Giel van Hemert, Peter Rietbergen, ed., *L'Album amicorum de Cornelis de Glarges 1599-1683* (Studies van het Instituut voor intellectuele betrekkingen tussen de Westeuropese landen in de zeventiende eeuw, III; Amsterdam: APA, 1975, xli en 190 blz., *f* 30, -). Het is een goed ding, dat door de publikatie van dit album amicorum het genre opnieuw onder de aandacht wordt gebracht. In de negentiende eeuw vooral in het licht gebracht uit familie- of verzameltrots, is het nu de tijd, dat gegevens uit de alba meer systematisch verwerkt worden, daar de verzamelplaatsen nu meer dan voorheen de publieke bibliotheken zijn. Ondertussen is het genre uit de manlijke sfeer geraakt en gedaald op de leeftijdsladder, daar het poesie-album nu door ca. tienjarige meisjes wordt bijgehouden. Andere levensvormen dalen meestal neer langs de sociale ladder. Niettemin blijft de ontleding van afzonderlijke delen noodzakelijk, al lijkt me de waardering van het onderhavige als ‘un des plus riches de la grande collection de la Haye’ nog wat voorbarig: de Koninklijke Bibliotheek kent haar rijkdom als verzameling, maar nog niet in de analyse van het geheel en in vergelijking der onderdelen. De uitgave is keurig, overzichtelijk, door een register op de persoonsnamen èn op de (in)tekenaars gemakkelijk te raadplegen, daarbij voorzien van tal van facsimile's, zodat tal van bladen (40 en wel 119-160) ook op de transscriptie gecontroleerd kunnen worden; nauwelijks is er een naam genoemd, of deze is nagespeurd en terecht gebracht in noten naar familie en werkkring.

De rijkdom van dit album zou aan de benutters met wat meer overtuigingskracht kunnen zijn voorgelegd: waar een tekening staat, wordt kort opgemerkt ‘dessin’ (bijvoorbeeld 79 en 80) en soms kan men in de noten opmaken wat het onderwerp is; maar soms ook kan men nog beter terecht bij F.A., ridder van Rappard, ‘Overzigt eener verzameling “Alba Amicorum” uit de XVIde en XVIIde eeuw’, *Werken Maatschappij Nederlandsche Letterkunde*, nieuwe reeks VII (Leiden, 1856) 103-107. Deze vertelt ons dat de ‘dessin’ van fo 161v (106 van de uitgave) weergeeft ‘een doodshoofd, uitnemend schoon, daarbij een zandlooper, uitgaande pijp, en rol waarop de woorden: ‘Quis evadet’; aan de lezer ontsnapt ook, dat de ‘nature morte’ op fo. 172r (110 uitgave) van Floris van Dijk een ‘fruitstukje’ weergeeft.

In bijna alle inleidingen op alba amicorum wordt uitvoerig ingegaan op de herkomst; ook hier, met een nadruk op de ontleding van het woord ‘album’; maar hoe wit ook, het blijft duister. Kan men niet beter ‘amicus’ en ‘amicitia’ via

bijvoorbeeld Ducange in zijn verschuiving van betekenis volgen en van een feodale in een meer humanistische wereld terecht komen? Men maakt zich dan ook wat meer los van het Duits-adellijke *Stammbuch* als bepalend element. Weliswaar dateert het eerste ‘album amicorum’ dat men kent, van

1529, maar omstreeks diezelfde tijd is het gebruik toch blijkbaar al zo bekend, dat het een begrip is; zo in een brief (KB Brussel, Ms. II 1040, f0.28, Padua, 23.12.1531): 'Sed tamen illo sublato qui in *amicorum* meorum *albo* primum nomen promeritus fuerat, iure tu priore mihi numero deinceps eris'; door de dood van vriend nr. één, komt er opschuiving in het rijtje vrienden; er komt geen stuk papier aan te pas.

E.H.W.

Ook de Nederlandse universiteiten van de zeventiende eeuw kenden 'nationes', net als de middeleeuwse. Maar de overheid, zowel de Staten van de gewesten als de stedelijke overheden, hadden weinig op met die verenigingen, waarvan de leden bij gelegenheid allerlei ordeverstoringen en straatschennerij bedreven. In 1629 verboden de Staten van Holland de collegiën aan de Leidse universiteit, in 1643 beval de senaat van de Utrechtse universiteit de studenten uit Holland, Utrecht, Zeeland en Gelderland hun 'collegia nationalia' 'dewelcke grootelijcx veroorsaekende insolenties een corten tijdt herwaerts des nachts langs de straten gepleecht' te ontbinden. Zoals men ziet vielen de naties samen met de gewesten. Het meeste cohesie vertoonden kennelijk de collegiën, waarin de Geldersen en Overijsselaars samengingen, want bovengenoemde verboden slaagden er niet in ze te doen verdwijnen. Voor historici en genealogen is van belang, dat ze fraai verzorgde registers aanlegden, waarin alle leden met hun wapen, soms wat bijzonderheden over hun latere loopbaan en ook wel opgesierd met deviezen in het latijn of een andere taal werden opgetekend. Ze bieden nuttige aanvulling op het 'album studiosorum', dat immers voor Utrecht geenszins alle studenten bevat. Mr. O. Schutte, *De wapenboeken der Gelders-Overijsselse studentenverenigingen* (Gelderse Historische Reeks VI; Zutphen: De Walburg Pers, 1975, 275 blz., *f* 35, -) heeft nu een model-uitgave gemaakt van 10 registers en fragmenten van registers, die hij heeft kunnen achterhalen; ze betreffen Leiden, Utrecht en Franeker; dat van Utrecht reikt tot 1671; daarna zijn al deze collegiën verdwenen. Mr. Schutte is secretaris van de Hoge Raad van Adel en de uitgave is vooral van belang voor genealogen en heraldici; van bijna alle ingeschrevenen is door een geschoold tekenaar een wapen geconterfeit, dat in de geëigende heraldieke termen wordt beschreven. Toch is de uitgave voor gewone historici van belang; men heeft hier immers in zekere zin persoonlijke getuigenissen van een groot aantal intellectuelen uit de zeventiende eeuw. Vooral de soms vrij uitvoerige deviezen zijn curieus. Ik vind het bewonderenswaardig dat de heer Schutte het merendeel daarvan als citaten heeft weten te herkennen. Een aantal indices verhogen tenslotte de bruikbaarheid.

H.P.H.J.

H.F.J.M. van den Eerenbeemt geeft in 'Repressieve maatregelen tegen bedelarij in de 17e en 18e eeuw in Zeeland', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1975) 11-19, de inhoud weer van een aantal besluiten, ordonnanties en verordeningen tegen de bedelarij. Deze hadden over het algemeen niet meer dan een zuiver politioneel karakter, aangezien men de bedelarij zag als iets strijdigs met de openbare orde en een gevaar voor de algemene rust en veiligheid.

Th.S.H.B.

A. Keersmaekers, ‘Peeter Meulewels (1602-1664) Antwerps schilder-dichter’, *De Noordgouw*, XV (1975) 35-61 en 111-146. Naast schilder werd P. Meulewels ook handelaar in goudleer en tapijten. Als dichter was hij lid van de rederijkerskamer ‘De Violieren’, een

afdeling van het St.-Lucasgilde. Zijn biografie en zijn werk zijn aldus een concrete bijdrage tot de kennis van de literaire- en toneelwereld te Antwerpen in de zeventiende eeuw.

R.V.U.

H.J. de Jonge, 'The Latin Testament of Joseph Scaliger 1607', *Lias*, II (1975) 249-263. De bekende Leidse filoloog en historicus († 1609) maakte een eerste testament in 1601 en een definitieve wilsbeschikking in 1608. Deze was in het Frans gesteld, maar de oorspronkelijke en volledige tekst ervan in het Latijn, reeds opgesteld in 1607, vertoont een aantal verrassende verschillen. Deze wordt in bijlage voor het eerst gepubliceerd.

R.V.U.

De Groningse dissertatie van Marthe van der Does over *Antoinette Bourignon. Sa vie (1616-1680) - Son Oeuvre* (Amsterdam: APA, 1974, 220 blz., *f* 41,60) heeft naar oude trant een uitvoerige ondertitel die ons meldt dat de beschrevene 'une mystique chrétienne' is geweest en dat het boek begint met een bibliografie van haar werken, en verder voorzien is van noten, een lijst van geciteerde boeken en een index. Wat deze, technisch gesproken tamelijk overbodige, aanduidingen betreft, kan worden vastgesteld dat de bibliografie veel winst betekent, vergeleken met de onvolledige in het rommelige boek van A. van der Linde over dezelfde dame uit 1895. De noten, opgenomen na elk hoofdstuk, zijn soms wat onbeduidend, vooral als men voor biografische gegevens over een auteur verwezen wordt naar een encyclopedie. De boekenlijst bevat zogenaamd 'ouvrages cités fréquemment', hetgeen voor sommige op een maal neerkomt, doch veel geciteerde uit het onderdeel 'pamphlets et études' zijn hier buiten gehouden zodat men die telkens daar moet gaan opzoeken. In een dissertatie uit Nederland doet het vreemd aan te lezen over 'Jean van Luiken' (74), over 'le Prof. Dr. M.A. Beck' (73, ook in het register) en niets te horen over Cornelia W. Roldanus die toch nogal uitvoerig over de mystica schreef. In de tekst zelf is het boek beter, geeft het een nieuwe biografie, probeert het de heldin lichamelijk en zedelijk te tekenen, gaat het haar contacten en veroveringen na en verdiept het zich uitvoerig in haar godsdienstige gedachtengang. Bij die laatste wordt duidelijk dat het toch niet zo vreemd was dat priesters en predikanten haar gingen volgen. Naast dit boek blijft er echter ruimte voor een psychologische studie over deze grillige figuur bij wie Lindeboom destijds 'een zuivere spirituele vroomheid' signaleerde naast 'pathologisch exclusivisme'.

O.J.D.J.

G.A. Lindeboom, *Florentius Schuyl (1619-1669) en zijn betekenis voor het cartesianisme in de geneeskunde* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1973, 161 blz., *f* 29,65). Uit de beeltenis van Florentius Schuyl, een schilderij van Frans van Mieris, dat zich in het Mauritshuis bevindt, zou men niet de ambitie aflezen waarmede hij in zijn leven zoveel heeft bereikt. Aldus merkt de auteur op in de biografie van deze merkwaardige Nederlander, wiens naam in de historie verbonden is aan de uitgave van René Descartes' *Liber de Homine*. De auteur heeft kans gezien op boeiende en soms amusante wijze het leven van de zeventiende-eeuwse wijsgeer-medicus Schuyl voor de lezers te schetsen. In de perioden, waarin Schuyl zich met de geneeskunde

heeft bezig gehouden was hij betrokken bij de belangrijkste problemen van het experimenteel biologisch onderzoek van de zeventiende eeuw.

De auteur heeft de nodige aandacht besteed aan de betrekkingen van Schuyl met het cartesianisme. René Descartes heeft in zijn Leidse tijd gewerkt aan een verhandeling over de mens, die weliswaar in manuscript gereed is gekomen, maar die door Descartes niet is gepubliceerd. Het is aan Schuyl te danken dat in 1662 een Latijnse vertaling van het Fran-

se manuscript in Leiden werd uitgegeven. Het is een merkwaardig boekje geworden, voorzien van illustraties zowel door Descartes als door Schuyl vervaardigd. Een van de platen, namelijk die van het hart, kan opengeklapt worden, zodat men de inwendige anatomie kan inspecteren. De latere Franse uitgave van Clerselier verschilt aanzienlijk in de illustraties. In de voorrede van *De Homine* kwam Schuyl reeds als een promotor van het cartesianisme te voorschijn. Aan de bijlage van het boek is een fotostatische weergave van de rectorale oratie van Schuyl, die hij in 1667 heeft gehouden, bijgevoegd. Ook deze is doordrongen van de geest der cartesiaanse wijsbegeerte.

De oratie, getiteld *De veritate scientiarum et artium academicarum* (Lugd. Bat., 1672) is in 1957 door Dibon in de bibliotheek van Herborn aangetroffen. De auteur heeft ter inleiding van de oratie een samenvatting van de hand van wijlen prof. dr. F.L.R. Sassen toegevoegd, waarin op deskundige wijze de wijsgerige en theologische beschouwingen van Schuyl uiteen worden gezet.

Als medicus was Schuyl geheel gevangen in de leer van Franciscus de le Boë Sylvius (1614-1672), de Leidse chemiater, die een belangrijk stempel op de zeventiende-eeuwse geneeskunst heeft gedrukt. Ter ondersteuning van de opvatting van Sylvius over de zuurgraad van het alvleessap deed Schuyl een aantal proeven die de juistheid van zijn leermeesters opvattingen moesten bewijzen. Dit 'experimentum celebre' (zoals Haller het later noemt) en de daaromheen geschreven polemieken worden door de auteur nauwkeurig behandeld.

Naast allerlei biografische bijzonderheden beschrijft de auteur een komische polemiek waarin Schuyl verzeild is geraakt op het gebied van de haardracht van mannen en vrouwen. De nieuwe mode bracht een langere haardracht voor mannen mee. Bovendien werd het haar met gloeiende tabakspijpen gefriseerd, geverfd en gepoederd. Dit wekte onrust in kerkelijke kringen, waar men ongaarne een langharige proponent op de kansel zag klimmen. Drie Utrechtse theologen wakkerden het vuurtje aan, het dreigde een geloofsof gewetenszaak te worden. Schuyl heeft zich in een tweetal geschriften tegen deze haarkloverij gekeerd; hij zag niets ontoelaatbaars in de lange haren van de jonge mannen - en hij gunde de dames de speelse 'garcettes'.

Schuyl is slechts vijftig jaar geworden en helaas is een deel van zijn werk verdwenen. Dankzij dit boekje van prof. G.A. Lindeboom komt deze man, die zo positief heeft deelgenomen aan de strijdvragen van zijn tijd, voor de lezer op een boeiende wijze uit de waas van het verleden te voorschijn.

A.M.L.E.

Johannes Vermeer van Delft, *1632-1675* is de titel van een nieuwe monografie over de zeventiende-eeuwse schilder, samengesteld door Albert Blankert, met bijdragen van Rob Ruurs en Willem L. van de Watering (Utrecht-Antwerpen: Het Spectrum, 1975, 206 blz., geïll., *f* 35, -). In een drietal hoofdstukken (7-120) bespreekt Blankert achtereenvolgens de levensloop van Vermeer, diens werk en de houding, die het publiek de afgelopen driehonderd jaar tegenover dat werk heeft ingenomen. Op basis van eerder verschenen publikaties heeft Ruurs een chronologisch overzicht (121-136) samengesteld van de hem bekende handgeschreven of gedrukte bronnen van vóór 1700, die op leven en werk van de schilder betrekking hebben. Van de Watering is de samensteller van de oeuvre-catalogus (137-168), waarin de als authentiek beschouwde werken zijn opgenomen met uitzondering van een aantal toeschrijvingen

van recente datum. Tenslotte is het totale oeuvre van Vermeer in kleurenreproducties afgebeeld.

C.J.A.G.

De geschiedenis van Nieuw-Nederland vóór het jaar 1664 behoort strikt genomen tot het domein van de Nederlandse koloniale geschiedenis. Maar de vaderlandse historici kunnen daarbij toch nauwelijks concurreren met de lokale Amerikaanse collega's. Ik herinner me alleen een gedegen studie van Leonie van Nierop over Rensselaerswijck in het *Tijdschrift voor geschiedenis* van 1947 en 1948. De redactie ontving nu een produkt van dit lokale historische onderzoek, namelijk Marc B. Fried, *The Early History of Kingston and Ulster County N.Y.* (Ulster County Historical Society; Marbleton- Kingston- New York, 1975) en dit is een mooie gelegenheid eens met de werkwijze van deze vakbroeders kennis te maken. De heer Fried verdient de kost als musicus en heeft hier een vrij traditioneel historisch verhaal gegeven, dat vergelijkbaar is met een normale Nederlandse dorpsgeschiedenis, behalve dan dat de beschreven gebeurtenissen heel wat dramatischer stof boden dan hier te lande meestal het geval is; overvallen van Indianenstammen eisten meer dan eens talrijke doden en gevangenen. Het tegenwoordige Kingston was een volksplanting aan de Hudson, halfweg tussen Nieuw-Amsterdam en Rensselaerswijck en het Fort Oranje, waaruit de huidige stad Albany gegroeid is. De nederzetting was gesticht in het jaar 1652 en het verhaal der gebeurtenissen wordt gebracht tot ongeveer 1675. In de Nederlandse periode droeg het dorp de naam Esopus, waarschijnlijk een verbastering van een Indiaans toponiem, maar Pieter Stuyvesant veranderde de naam in Wildwyck; een groot aantal bladzijden wordt gewijd aan de behandeling van twee oorlogen met de Indianen, bekend als ‘the first and second Esopus Wars’, waarin van beide zijden heel wat wreedheden begaan werden. Er zijn ter plaatse vrij veel bronnen aanwezig, die haast alle uitgegeven en vertaald zijn, tot de parochieregisters van de Hervormde Kerk toe. Vaak speelt een historisch probleem rond de vraag of de bronnen juist vertaald zijn; opmerkelijk is in dit verband dat de heer Fried zelf geen Nederlands schijnt te kunnen lezen. De eerbied waarmee de bronnen overigens behandeld worden maakt indruk; deze doet denken aan de égards, waarmee we in Nederland bijvoorbeeld de vroegste berichten omtrent het graafschap Holland benaderen. Ik heb het boek geboeid gelezen, al lijkt het mij niet een van de topprestaties van de Amerikaanse geschiedschrijving te zijn; ik geloof overigens, dat de Nederlandse historici dit deel van de geschiedenis rustig aan anderen kunnen overlaten, zelf zijn zij nauwelijks in een positie daar veel aan toe te kunnen voegen.

H.P.H.J.

C.S. Woodward, *Oriental Ceramics at the Cape of Good Hope*, *1652-1795. An Account of the Porcelain Trade of the Dutch East India Company with Particular Reference to Ceramics with VOC Monogram*, *the Cape Market and South African Collections* (Kaapstad-Rotterdam: Balkema, 1974, xii en 232 blz., *f* 117.-) was oorspronkelijk opgezet als een studie over Japans en Chinees exportporcelein en Delftse tabakspotten, gedecoreerd met het VOC monogram. Voor deze ceramiek bestaat in Zuid Afrika grote belangstelling. Op verzoek van de uitgever werd de oorspronkelijke studie uitgebreid met een aantal hoofdstukken over porcelein met wapens van Zuid-Afrikaanse families, en over achttiende-eeuws porcelein uit Kanton met afbeeldingen van Hollandse schepen op de rede van Kaap de Goede Hoop. Uit eigen beweging voegde de schrijfster hier nog drie hoofdstukken aan toe, waarin zij een algemeen overzicht geeft van de porceleinhandel van de VOC, en vier weinig diepgravende hoofdstukken over martavanen, porcelein aan de Kaap in de periode

1652-1795, verzamelen en verzamelingen, en porceleinmerken. Al deze toevoegingen, bestemd voor Zuid-Afrikaanse verzamelaars, hebben het boek geen goed gedaan. Het is onevenwichtig en tweeslachtig geworden, deels specialistisch en gebaseerd op eigen onderzoek, en deels zeer algemeen en niets meer dan een eenvoudige samenvatting van bestaan-

de literatuur. De kern van het boek wordt gevormd door de vijf hoofdstukken over het Aziatische exportporcelein met VOC monogram, waarvan de oudste exemplaren uit 1660 dateren. Een aparte plaats nemen de achttiende-eeuwse famille rose stukken in, waarschijnlijk afkomstig uit Kanton met een decor ontleend aan de zilveren rijder van 1728. Op grond van haar studie van Delftse tabakspotten met VOC monogram komt de schrijfster tot de conclusie dat deze alle uit de negentiende eeuw dateren en geen enkele relatie met de compagnie hebben. Ook wijst de schrijfster op het bestaan van enkele zeer zeldzame borden met VOC monogram uit de tweede helft van de negentiende eeuw.

IJ.B.

C. Berkvens-Stevelinck, 'Nicolas Hartsoeker contre Isaac Newton, ou pourquoi les planètes se meuvent-elles?', *Lias*, II (1975) 313-328. Niklaas Hartsoeker (Gouda 1656-Utrecht 1725) was een internationaal niet onbefaamd physicus en sterrekundige. Een zijner werken van 1712 lokte een polemiek uit die gedeeltelijk verscheen in de *Journal littéraire de la Haye* in 1713-1714. Deze en andere brieven daaromtrent worden in bijlage afgedrukt.

R.V.U.

In dezelfde serie publikaties van het National Maritime Museum te Greenwich (Londen) als waarin C.R. Boxer's 'The Anglo-Dutch Wars of the 17th Century' (zie *BMGN*, XC (1975) 554) verscheen, werd ook R. Davis, *English Merchant Shipping and Anglo-Dutch Rivalry in the Seventeenth Century* (Londen, 1975, £ 1,25) uitgegeven. Het 36 bladzijden tellende boekje is rijk met soms onbekende illustraties voorzien en in vier paragrafen schetst Davis - in dit onderwerp als geen ander thuis - in heel grote lijnen de ontwikkeling van de Engelse koopvaardijvloot en beklemtoont daarbij de periode 1660-1689. Voor het terugdringen van de Nederlanders acht hij de Scheepvaartwetten van 1651 en 1660 van essentieel belang en tevens de Engelse verwerving van een veelzijdig samengesteld scheepspark. Een kort en duidelijk boekje, een goede koop na een museumbezoek.

J.R.B.

M. Baelde en L. van Onckelen, 'De konsulten van de Geheime Raad in de zeventiende-eeuwse Nederlanden 1665-1685', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLVI (1975) 70-95, 628-650 en XLVII (1976) 53-75. De centrale instellingen der Spaanse Nederlanden in de zeventiende eeuw zijn weinig bestudeerd. Het imposante archief van de Geheime Raad werd door beide auteurs geanalyseerd en de werking van de instelling werd op grond daarvan in concreto beschreven. Misschien nog nuttiger zijn de regesten van de consulten uit de jaren 1665 en 1666 die in bijlage werden meegedeeld.

R.V.U.

In *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal*, VI (november 1974, verschenen november 1975) 30-51, behandelt H. Giliomee 'Democracy and the Frontier. De ondertitel 'A Comparative Study of Bacon's Rebellion (1676) and the Graaff-Reinet Rebellion (1795-1798)' geeft de inhoud beter aan. Giliomee vergelijkt de rebellie in Virginia en het bekende verzet van vrijburgers in het oosten van Kaapstad tegen de plaatselijke

autoriteiten van de VOC en later tegen de Engelsen, omdat beiden hun oorsprong namen in onjuiste overheidsmaatregelen ten opzichte van inheemsen over de grens en omdat vele historici elk van deze bewegingen als het ontstaan van democratische stromingen beschouwen. Uitgaande van een definitie van Giovanni Sartori van het begrip democratie (geen machthebbers die niet door het volk zijn aangesteld) bestrijdt Giliomee de opvatting dat men hier met democra-

tische stromingen te doen zou hebben. Ik kan zijn redenering wel bijspringen, maar ik vrees dat ze in elkaar klapt, als men democratie anders definieert. Het begrip is mijns inziens te vaag en te gecompliceerd dan dat men het anders dan in tegenstelling tot andere begrippen, zoals bijvoorbeeld aristocratie, kan hanteren.
W.Ph.C.

W.Ph. Coolhaas, ed., *Generale Missieven van Gouverneurs-Generaal en Raden aan Heren XVII der Verenigde Oost-Indische Compagnie*, V, *1686-1697* (RGP, Grote Serie CL; Den Haag: Martinus Nijhoff, 1975, 927 blz.). Reeds eerder in mijn bespreking van de eerste vier delen *Generale Missieven* in dit tijdschrift (jaargang LXXXVII) ging ik uitvoerig in op de plaats en het belang van deze uitgave. Hier wil ik volstaan met een korte aankondiging van het vijfde deel. Ieder die deze werken wel eens heeft gebruikt, weet welk een schat aan informatie hierin te vinden is. Het vijfde deel behandelt de laatste jaren van gouverneur-generaal Camphuis en de eerste van mr. Willem van Outhoorn. Belangrijk zijn in deze tijd de groeiende macht van de Engelsen en Fransen. De Engelsen waren handelsconcurrenten, de Fransen waren een dreiging door hun politieke macht. De ineenstorting van de Franse positie in Siam in 1688 werd zelfs zo belangrijk geacht dat een uitvoerig verslag van de gebeurtenissen die hiertoe geleid hadden in de 'Saeken van Staet en Oorlogh' werden opgenomen. De verandering in de houding tegenover Aziatische vorsten werd ook in deze periode voortgezet.
J.V.G.

Een belangrijk deel van de beroepsbevolking van het kleine dorp Petten vond in de achttiende eeuw een bestaan als zeeloods. Ook in Den Helder en Huisduinen was dit het geval. Allerhande voorschriften, opgesteld door de in 1615 ingestelde Commissie tot de Pilotage benoorden de Maaze, bepaalden hoe koopvaarders en oorlogsschepen op weg van en naar de Zuiderzee beloodst werden. In 'De pilotage te Petten in de 18e eeuw', *West-Frieslands Oud en Nieuw*, XLII (1975) 36-71) vertelt P. Dekker talloze meer en minder wetenswaardige bijzonderheden over dit bedrijf.
J.R.B.

In 'Jonkers en boeren op de Ommelander Landdag in de eerste helft der achttiende eeuw', *Groningse volksalmanak*, *historisch jaarboek voor Groningen* (1974-1975) 66-90, gaat W.J. Formsma na aan welke eisen tot toelating de landdagscomparanten moesten voldoen (de eigendom, eventueel het gebruik, van 30 grazen land, dat wil zeggen 15 ha.), hoe groot het aantal comparanten was (onder meer een piek in de eerste helft der achttiende eeuw) en hoe de machtsverhoudingen lagen. Ondanks de vrij democratische regeringsreglementen berustte de werkelijke macht bij enkele jonkersgeslachten, die deze macht verwierven door het vergaren van een meerderheid der stemmen in de zogenaamde onderkwartieren van het Ommeland onder meer door intimidatie, tractaties op vergaderingen en geldleningen voor de aankoop van land (zodat de koper aan de toelatingseisen kon voldoen). Hoe groter de rivaliteit tussen de jonkers, hoe groter het aantal comparanten; vaak werden ter beteugeling van die rivaliteit zogenaamde contracten van correspondentie gesloten. Deze situatie bleef bestaan tot 1748, toen de onderkwartieren werden afgeschaft en het stemmengekwansel verdween.

Th.S.H.B.

In *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal*, VI (november 1974; verschenen november 1975) 3-29 vindt men een artikel van M. Boucher, getiteld 'The Cape and Foreign Shipping, 1714-1723'. Het berust niet op archiefonderzoek, maar de auteur beroept zich op een zeer uitgebreide en gevarieerde hoeveelheid literatuur. Gemiddeld deden twee en twintig buitenlandse schepen per jaar de Kaap aan, meest Engelse en dan gewoonlijk van de Engelsecompagnie, voorts Franse, Portugese en Deense. Er waren nogal wat slavenhalers tussen, die hun vracht van Madagascar naar de oostkust van Amerika brachten, ook smokkelaars, kapers en zelfs zeerovers. De opvarenden kwamen graag bij de Kaap aan de wal, waar ze weer eens, na maanden ontbering, verse kost konden verkrijgen en waar natuurlijk ook 'sex' wat te bieden had. De Nederlandse autoriteiten ware op last van Heren Zeventien zeer terughoudend bij het verstrekken van scheepsbehoeften, maar in geval van scheepsnood werd toch wel geholpen. Het garnizoen was soms zo zwak, dat het tegen de bemanning van een vloot niet opgewassen geweest zou zijn. Maar alleen de Engelsen kwamen er in de behandelde jaren in vlootverband en zij waren, althans officieel, goede vrienden.

W.Ph.C.

Nieuwste geschiedenis

Men weet dat het Gemeentekrediet van België regelmatig colloquia organiseert betreffende interessante historisch-financiële problemen. Thans verscheen het verslagboek over een dergelijke bijeenkomst, gehouden te Spa in december 1972, onder de titel: *Overheidsfinanciën ancien régime*, *hedendaagse overheidsfinanciën in België van 1740 tot 1860. Handelingen* (Gemeentekrediet van België, Historische uitgaven, XXXIX, 1975, 519 blz.). Naast de tekst van de referaten, vindt men er ook telkens de weergave van de discussies. Uit de inhoudstafel blijkt de complexiteit van het voorgestelde studieobject. Achtereenvolgens vindt men in deze Handelingen: 'Rapport introductif' (R. Devleeshouwer); 'Les finances centrales des Pays-Bas autrichiens' (Ph. Moureaux); 'De algemene staat van de plaatselijke financiën (1785)' (M. Baelde); 'La fiscalité d'état dans la principauté abbatiale de Stavelot-Malmédy à l'époque moderne' (P. Beusen); 'Etude sur les finances de la ville de Huy au XVIIe siècle' (D. Morsa); 'Les dépenses de la ville de Verviers au XVIIIe siècle' (F. Bovy-Lienaux); 'Les finances de la cité de Liège au XVIIIe siècle' (D. Henry); 'Les finances de la ville de Bruxelles sous l'empire. Le compte de 1813' (M.R. Thielemans); 'Essai sur le poids de l'impôt en Belgique sous le régime français. Le cas du Hainaut. Exposé du travail du docteur R. Darquenne' (R. Devleeshouwer); 'Les sources d'archives des finances publiques 1750-1860' (M.R. Thielemans); 'La dette publique belge de 1790 à 1830. Le cas du Hainaut. Exposé du travail du docteur R. Darquenne' (M.A. Arnould); 'Sociaal-politieke ontwikkeling en financiële instellingen te Gent van 1780 tot 1850' (H. Balthazar); 'L'organisation financière de la ville de Namur de 1740 à 1860' (C. Douxchamps-Lefèvre); 'La situation financière de la province de Hainaut au milieu du XIXe siècle' (C.M. Dubois); 'La dette publique belge de 1790 à 1830. Le cas du Hainaut' (R. Darquenne); 'Le compte économique du pouvoir central de 1830 à 1914' (J. Pirard).

M.B.

In de eerste aflevering van het *Nederlands Archievenblad*, LXXX (1976) 26-29 staat een korte, maar interessante mededeling van G.W. van der Meiden, getiteld: ‘Een Turks plan om Nederlands-Indië in Franse handen te doen overgaan’. In 1757 kwam bij de

Franse gezant te Constantinopel De Vergennes een 'Turk' (mijns inziens was hij een Arabier, gezien zijn, aan zekere nakomelingen van de profeet Mohammed toekomende, titel van 'Sjerif'), die in opdracht van de 'sultan van Java' namens een groep van Aziatische vorsten een voorstel deed de VOC door de Franse koning als opperheer te vervangen. Merkwaardig was dat de man niet om een voorschot vroeg! De Franse autoriteiten gingen er niet op in, waarbij, dunkt mij, meer hun strijd tegen de Engelsen dan vrees voor de VOC de hoofdrol zal hebben gespeeld. Men zou meer hierover willen weten. Van der Meiden verwijst naar de archiefstukken te Parijs.
W.Ph.C.

J. Vercruysse, 'De la condition des juifs dans les Pays-Bas Autrichiens au 18e siècle. Le mémoire du conseiller De Cock 1758', *Lias*, II (1975) 329-340. Door de centrale regering der Oostenrijkse Nederlanden werd in 1756 een zware belasting op de joden ingesteld. Zij schijnt samen te vallen met een golf van antisemitisme. Na een protest vanwege de Verenigde Provincies, die de Joden uit hun gebieden hiertegen wilden in bescherming nemen, werd door de bevoegde instanties de zaak nader onderzocht. Beslissend voor de uiteindelijke houding van de Oostenrijkse regeerders was het rapport van J.N. de Cock (Leuven 1714-Brussel 1766). Het wordt in bijlage afgedrukt.
R.V.U.

Deel VI van de tweede serie der werken van het Van Riebeeck Genootschap bevat het eerste gedeelte van Anders Sparrman, *A Voyage to the Cape of Good Hope*, *towards the Antarctic Polar Circle*, *round the World and to the Country of the Hottentots and the Caffres from the Year 1772-1776*, uitgegeven door V.S. Forbes en uit het Zweeds vertaald door J. en I. Rudner (Kaapstad, 1975, 331 blz.). De medicus en bioloog Sparrman was een leerling van Linnaeus, die met een Zweeds schip aan de Kaap kwam en daar van 12 april 1772 tot 22 november 1772 en van 21 maart 1775 tot eind april 1776 verbleef, al rondreizende en bezig met het verrichten van biologische onderzoekingen. Tussen die twee perioden in, vergezelde hij de beroemde kapitein Cook op zijn tweede onderzoekingsreis in de Stille Zuidzee. Hij beschreef zijn reis in een driedelig werk, dat tussen de jaren 1783 en 1818 verscheen. Het is onder andere in het Nederlands vertaald. Sparrmans boek is vooral van belang voor de kennis van dieren en planten in Zuid-Afrika, maar het geeft ook veel over de levensomstandigheden van Kaapland, dat hij tot aan de grote visrivier bereisde. Het is een fraaie, goed bewerkte uitgave met platen en een grote kaart uit 1779.
W.Ph.C.

De mislukte Britse expeditie naar Duinkerken in augustus-september 1793 wordt door M. Duffy onderzocht in 'A Particular Service': the British Government and the Dunkirk Expedition of 1793, *English Historical Review*, XCI (1976) 529-554. Duffy behandelt de oorlogspolitiek van de regering Pitt tegen het revolutionaire Frankrijk en beschrijft het functioneren van de Britse regering, de oorlogvoering en de rivaliteit en misverstanden tussen de politieke en militaire leiders.

De Britse regering hoopte door de interventie op het continent de Franse expansie naar de Oostenrijkse Nederlanden en de Republiek in te dammen. Zij wenste de Republiek als bolwerk voor haar commerciële en strategische belangen te behouden. Daartoe moesten de Oostenrijkse Nederlanden, in handen van de Habsburgse

monarchie, als barrière blijven fungeren. Tevens werd Duinkerken door de Britse regering beschouwd als onderpand voor haar oorlogsinspanning en als onderhandelingsobject met de Keizer. Engeland

stelde zich namelijk op achter de Nederlandse eis van herstel van de grenzen van 1715 tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, waar Oostenrijk echter niet voor voelde.

Het mislukken van de Duinkerker-expeditie, mede veroorzaakt door de rivaliteit binnen de anti-Franse coalitie, dwong Engeland zijn onafhankelijke politiek op te geven en te streven naar meer samenwerking met de andere mogendheden.

E.J.V.H.

In 'De latijnse scholen in Zeeland in de eerste helft der negentiende eeuw', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1975) 20-37, geeft R. Reinsma gedeelten uit tot dusverre ongepubliceerde rapporten van Mr. H. Wijnbeek (hoofdinspecteur voor het Lager, Middelbaar en Latijns onderwijs) uit de jaren 1818, 1821, 1825 en 1831. De stukken worden voorafgegaan door een korte uiteenzetting van Reinsma over het onderwijsbestel in die tijd.

Th.S.H.B.

F.J.A. Broeze gaat in zijn artikel 'A Challenge without Response. Holland and the Transpacific Route to East Asia after 1815', *Economisch Historisch Jaarboek*, XXXVIII (1975) 256-280 in op de vraag, hoe het kwam, dat de Nederlanders zo'n kleine bijdrage leverden aan de bedoelde vaart, die de pelslanden van Noord-Amerika met het theeland China verbond. Hij gaat daarbij meer in details in op de vaart van een der weinige Nederlandse schepen, de Wilhemina en Maria, kapitein Jacobus Boelen, van de firma Insinger en Co. in 1826-1829.

W.Ph.C.

Een onverwacht symptoom van de toenemende belangstelling voor de koloniale geschiedenis, in casu de onze, is het opnemen in het januarinummer van de toch voornamelijk op Britse onderwerpen ingestelde *English Historical Review*, XCI (1976) 52-78, van een bijdrage van de hand van Peter Carey getiteld 'The Origins of the Java War (1825-1830)'. Ze is op algemene historici ingesteld, maar de specialist zal er nieuw archiefmateriaal en andere vondsten, onder andere een Javaans gedicht, uiteraard met vertaling afgedrukt, in vinden. Carey legt de nadruk op de economische en sociale factoren en daardoor komen de religieuze, die pas op de pagina's 75-76 ter sprake komen, wat in de verdrukking, terwijl Dipanagara de blanken toch vooral als 'kafir' (ongelovigen) haatte. De auteur noemt in de laatste alinea de Java-oorlog een 'prefigure' van de nationalistische beweging van de twintigste eeuw. Die paar regels hebben mij niet kunnen overtuigen van de juistheid van deze visie.

W.Ph.C.

Toen in 1825 het Collegium Philosophicum te Leuven werd opgericht, reageerde het episcopaat onder leiding van aartsbisschop de Mean zeer scherp en weigerde leerlingen daarvan in de grootseminaries op te nemen en hun later de priesterwijding toe te dienen. Ook de paus vaardigde op 28 januari 1826 een breve uit, waarin werd besloten dat de oud-leerlingen niet in de priester-seminaries mochten worden toegelaten. Dat plaatste de regering wel voor moeilijkheden en via Van Ghert werd gepoogd voor hen toch toelating te krijgen op een college te Trier en aan de theologische faculteit van Bonn. Alois Thomas, 'Theologiestudenten des Löwener

"Collegium Philosophicum" in Trier 1827-1830', *Annalen des historisches Vereins für den Niederrhein*, CLXXVII (1975) 117-143 (= Festschrift Eduard Hegel) belicht deze episode nader vooral met gegevens uit het bisschoppelijke archief te

Trier. Hij publiceert onder andere een interessant stuk over de resultaten van de enkele tientallen studenten van het Instituut te Trier. De bisschop van die plaats, Josef von Hommer, had natuurlijk nooit zijn toestemming mogen geven, gezien de pauselijke breve van januari 1826 en heeft zich kennelijk door Van Ghert laten inpakken. Thomas verdedigt hem door er op te wijzen, dat hij de studerende jeugd niet in de kou wilde laten staan.

H.P.H.J.

J. Meert, bespreekt in detail de 'Controverses entre catholiques et libéraux à propos de la légation à Rome (1847)', *Archief- en bibliotheekwezen in België*, XLVII (1976) 178-187. Aanleiding was de benoeming als gezant te Rome door het ontslagnemend katholiek kabinet de Theux van hun partijgenoot de graaf T. van der Straeten en diens vervanging, door M. Leclercq, door het nieuwe liberale kabinet Rogier.

R.V.U.

In 1853 trad te Nijverdal de eerste stoomweverij in Twente in werking. De plaats was een stichting van de NHM die deze plek in 1836 gunstig gelegen vond voor haar magazijnen, daar waar de Regge de straatweg Zwolle-Almelo kruiste. Maar erg veel succes had de onderneming in de beginjaren niet gekend. In 1853 werd dat anders en vooral na 1872 kende de Koninklijke Stoomweverij daar een aantal gouden jaren. H.D. Grobben, 'De ondernemers van de Koninklijke Stoomweverij te Nijverdal 1872-1914', *Textielhistorische Bijdragen*, XV (1974) 60-111 heeft deze tijd nog eens onderzocht en zich afgevraagd, of hierin echte 'entrepreneurs' in de zin van Schumpeter de hand hebben gehad. Hij meent die inderdaad belichaamd te zien in de persoon van Godfried Salomonson. De schrijver kon veel gegevens ontlenen aan het gedenkboek, dat R.A. Burgers indertijd geschreven heeft, maar heeft daarnaast ook nieuw materiaal als balansen en verslagen van de vergaderingen van aandeelhouders benut.

H.P.H.J.

De vijf artikelen in het *Nederlands kunsthistorisch jaarboek 1974*, XXV (Bussum, 1975) hebben als gemeenschappelijk thema 'H.P. Berlage, 1865-1934. Een bouwmeester en zijn tijd'. Voor deze architect die volgens de redactie van het jaarboek 'de belangrijkste aanzet heeft gegeven tot de radicaalste vernieuwing in de Nederlandse architectuurgeschiedenis' bestaat de laatste jaren een sterk gegroeide belangstelling, welke zich uit en wordt gestimuleerd door een groot aantal publikaties. Het jaarboek opent met een opstel van P. Singelenberg over 'Het Haags gemeentemuseum'. Daarin legt hij enerzijds de nadruk op het museum als de verwezenlijking van een sociaal-cultureel ideaal en anderzijds op Berlage's oplossingen voor museum-technische problemen zoals verlichting, verwarming en indeling. M. Boot behandelt in 'Carel Henny en zijn huis: een demonstratie van "goed wonen" rond de eeuwwisseling' Berlage's doelstellingen als binnenhuisarchitect: eerlijke constructie, materiaalerkenning en doelmatige vormgeving. H. Searing gaat in 'Berlage and housing', the most significant modern building type' nader in op Berlage's ontwerpen voor volkswoningbouw, een onderdeel van zijn werk dat tot nu toe minder de aandacht heeft getrokken. 'Berlage's Amsterdamse plan-Zuid (1905-1917) en de daaraan voorafgaande negentiende-eeuwse uitbreidingsplannen',

door F.F. Fraenkel is een uitvoerige studie van twee uitbreidingsplannen, die Berlage in 1902 en 1917 voor Amsterdam maakte en waarvan het laatste werd uitgevoerd. Fraenkel geeft daarbij ook een helder overzicht van alle voorafgaande negentiende-eeuwse plannen van Sarphati (1858-1862), Van Niftrik (1867), Kalff (1876), en Lambrechtsen (1898-1899). Bij de vergelijking van de beide

plannen van Berlage constateert Fraenkel een verschuiving van een meer schilderachtig naar een meer monumentale opzet. Het artikel wordt besloten met een bespreking van enkele hoofdlijnen en bijzondere aspecten van de invulling van het tweede plan door Berlage zelf en architecten van de Amsterdamse school. Het woningbouwbeleid en de invloed van de schoonheidscommissie komen daarbij ook ter sprake. De bijdrage van G. Hoogewoud, 'De Amsterdamse beursprijsvraag van 1884' heeft slechts een beperkte relatie met Berlage, die samen met zijn toenmalige compagnon Th. Sanders aan de geruchtmakende internationale wedstrijd deelnam. In de eerste ronde behaalde hun ontwerp voor een gebouw in baksteen en natuursteen, een variant van Hollandse renaissance uit de zeventiende eeuw, een vierde plaats. In de tweede ronde kwamen zij met een enigszins gewijzigd plan nog een plaats hoger. De prijsvraag werd gewonnen door I.M. Cordonnier, wiens ontwerp de inzet werd van een felle discussie, waarbij hij van plagiaat werd beticht. Dit en andere redenen verhinderden dat zijn plan werd uitgevoerd. De kwestie van de beursbouw sleepte zich voort totdat in 1896 de opdracht aan Berlage werd gegeven. Aan de Nederlandstalige artikelen zijn Engelse samenvattingen toegevoegd. Jammer genoeg ontbreekt een register.

IJ.B.

A.W. Reinink, *Amsterdam en de beurs van Berlage. Reacties van tijdgenoten* (Cahiers van het Nederlands documentatiecentrum voor de bouwkunst, I; 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1975, 157 blz., *f* 42,50) behandelt een interessant onderwerp uit de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De door Berlage ontworpen beurs werd gebouwd in de jaren 1898-1903, belangrijke kunstenaars uit de vernieuwingsbeweging van de jaren negentig werkten er aan mee. Tijdens de voorbereiding en de bouw ontspon zich een felle discussie, waarin de Nederlandse architectuurkritiek in korte tijd tot volle ontplooiing kwam. Reinink stelt in zijn studie deze discussie centraal. Na een inleidend hoofdstuk over de voorgeschiedenis van de beursbouw, behandelt hij de aard van de kritiek, de objecten van de kritiek, de gehanteerde criteria en de nieuwe interpretaties, gezocht door de critici, die er naar streefden het verrassend nieuwe van het gebouw te verklaren. Zij interpreteerden het als een voorbeeld van impressionistische architectuur, van functionalistische bouwkunst, als een sociaal (socialistisch) manifest en als eigentijdse kunst met toekomstwaarde. Tot slot geeft Reinink een kort overzicht van de geschiedenis en waardering van het gebouw na de voltooiing. Hij stelt daarbij vast dat het steeds meer wordt bewonderd als een uitdrukking van een tijdgeest, als een cultuur-historisch monument van groot belang.

Dit eerste deel van de 'Cahiers van het Nederlands documentatiecentrum voor de bouwkunst' is zeer rijk geïllustreerd. Het heeft een samenvatting in het Engels, en naast Nederlandse ook verkorte Engelse onderschriften bij de illustraties. M. Bock stelde de lijst van geraadpleegde 'literatuur en bronnen' samen.

IJ.B.

L.M. Hermans, *Krotten en sloppen*, *1901*, geïllustreerd door Alb. Hahn met een nawoord van F. Smit (Amsterdam: Van Gennep, 1975, 119 blz., *f* 9,90) is de fotografische herdruk van een 98 pagina's tellend boekje, dat in 1901 verscheen onder de titel *Krotten en sloppen. Een onderzoek naar den woningtoestand te Amsterdam*, *ingesteld door den Amsterdamschen Bestuurdersbond*. Hermans was in 1901 secretaris

van de Bestuurdersbond en had een ruime ervaring als journalist. Hij was medewerker van *Recht voor allen* geweest en de schepper en enige medewerker aan het satyrische socialistische weekblad *De roode duivel*. Sinds 1898 was hij lid van de SDAP. In drie maanden tijd verrichtte Hermans het onder-

zoek en schreef hij een vlot, journalistiek verslag. Het eerste gedeelte was de beschrijving van een ‘onderzoek naar de woningtoestanden te Amsterdam, alsmede naar het leven en bedrijf van enkele bewoners van sloppen, stegen en krotten’. In het tweede deel van het verslag beschreef Hermans de ‘pogingen tot verbetering van den woningtoestand in Amsterdam’, waarbij hij constateerde dat de pogingen van particulieren en verenigingen het vraagstuk van de krotbewoning niet konden oplossen. De schrijver concludeerde dat gemeentezorg voorop moest staan. Het aantonen van deze noodzaak was waarschijnlijk ook de opdracht van Hermans. Zijn verslag moest een bijdrage zijn aan de discussie over de woningwet van 1901. Het boekje werd geïllustreerd door de toen nog onbekende Albert Hahn.

F. Smit schreef een nawoord bij de herdruk van 1975. Zonder bronvermelding stipt hij daarin allerlei zaken op zeer oppervlakkige wijze aan: het leven van Hermans, het vroege socialisme, het utopisch socialisme in Nederland, de negentiende-eeuwse volkswoningbouw, Wibaut, de tuindorpen, de zogenaamde tuinsteden, om te eindigen met een aanval op het Amsterdamse gemeentebestuur. Degenen die werkelijk geïnteresseerd zijn in de Amsterdamse volkswoningbouw, kunnen beter de eerste hoofdstukken van de tentoonstellingscatalogus *Nederlandse architektuur*, *1910-1930. De Amsterdamse school* (Amsterdam, 1975) raadplegen.

IJ.B.

E.B. Locher-Scholten schrijft in het *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXIX (1976) 202-227 over ‘Kritiek en Opbouw (1938-1942)’, een vooruitstrevend Indisch tijdschrift opgericht op initiatief van D.M.G. Koch. Figuren als Du Perron en Walraven publiceerden hierin kritische kanttekeningen bij het koloniale regime. Het belang van het blad lijkt echter door de ondertitel van het artikel als ‘rode splinter’ wel voldoende getypeerd.

H.V.D.H.

Correctie

Onder de titel *Verweer en bekentenis. De levensherinneringen van Linthorst Homan* heeft H.W. von der Dunk in aflevering 3 van de jaargang 1975 een recensieartikel geschreven waarin hij nogal uitvoerig refereert aan datgene wat ik in de delen 4 en 5 van mijn werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* geschreven heb over de Nederlandse Unie. Met betrekking tot deel 5 heeft Von der Dunk opgemerkt: ‘Anders dan bij deel 4 kregen de drie’ [t.w. de heren Einthoven, Homan en De Quay] ‘ook gelegenheid hier hun eigen visie te geven en de neerslag daarvan in De Jongs relaas is onmiskenbaar’ (495). Ter voorkoming van verder misverstand wil ik hierbij slechts aantekenen dat óók de concept-tekst van deel 4 integraal tijdig aan de heren Einthoven, Homan en De Quay voorgelegd is en dat ik in het licht van hun opmerkingen, voorzover mij die juist leken, talrijke wijzigingen in die concept-tekst aangebracht heb.

L. de Jong

Mededeling

Op 15 en 16 april 1977 organiseert de Stichting Maatschappijgeschiedenis namens zes in die stichting samenwerkende landelijke geschiedkundige organisaties een wetenschappelijke conferentie over: Nederland in de economische crisis der jaren '30 van de 20e eeuw. De zes organisaties zijn: 1. Studievereniging voor Sociaal-Economische Geschiedenis; 2. Nederlandse Vereniging tot Beoefening van de Sociale Geschiedenis; 3. Historisch-Demografische Studiekring; 4. Werkgroep voor de N.- en O.zeehandel; 5. Historisch-Geografische Afdeling van het Koninklijke Nederlands Aardrijkskundig Genootschap; 6. Vereniging voor Landbouwgeschiedenis.

Ter conferentie komen niet alleen de economische situatie en het economisch beleid, maar ook aspecten van de sociale verhoudingen, de politiek en de cultuur der dertiger jaren aan de orde. De leden van de zes verenigingen ontvangen persoonlijk een uitnodiging. De deelneming staat echter ook voor andere belangstellenden open, voor zover op het beschikbaar aantal plaatsen, dat op 100 is gesteld, niet zal worden ingetekend door leden der vermelde organisaties.

Men kan een uitnodigingsformulier met nadere gegevens over het programma van de conferentie, deelnemersprijs en wijze van aanmelden aanvragen bij de secretaresse van de Afdeling Sociale en Economische Geschiedenis der Katholieke Universiteit, Erasmuslaan 40, Nijmegen, 080-512172 (telefonisch alleen bereikbaar op werkdagen van 9.00-13.00 uur).

De auteurs

M. Baelde (1933) is hoogleraar in de nieuwe geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Gent.
M. Cloet (1931) is docent aan de Katholieke Universiteit Leuven.
I. Lipschits (1930) is hoogleraar in de contemporaine geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.
J.H. Kluiver (1942) is wetenschappelijk medewerker bij het bureau van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, Den Haag.
J. Roegiers (1944) is archivaris van de Katholieke Universiteit Leuven.
C.B. Wels (1933) is wetenschappelijk medewerker bij het instituut voor geschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht.